C. JULII CÆSARIS

OPERA OMNIA

EX EDITIONE OBERLINIANA

CUM NOTIS ET INTERPRETATIONE

IN USUM DELPHINI

VARIIS LECTIONIBUS

NOTIS VARIORUM

J. CELSI COMMENTARIIS

&c. &c.

RECENSU EDITIONUM ET CODICUM

ET

INDICE LOCUPLETISSIMO

ACCURATE RECENSITA.

VOLUMEN PRIMUM.

LONDINI:

CURANTE ET IMPRIMENTE A. J. VALPY, A. M.

1819.

CONSPECTUS

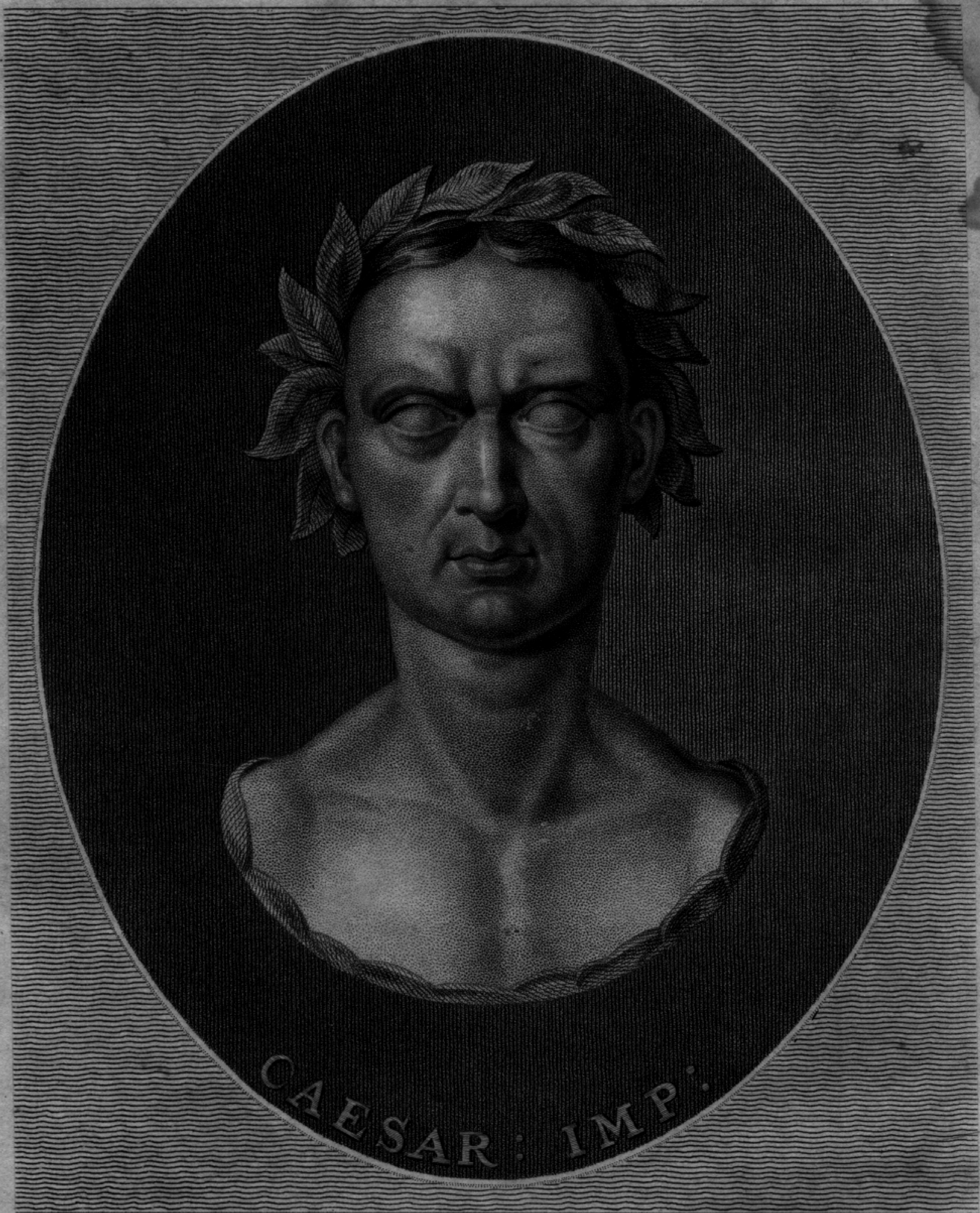
EORUM QUÆ HAC EDITIONE

CONTINENTUR.

C. JULII CÆSARIS

OPERA OMNIA.

VOL. I.

W. Derby del.t *Rob.t Cooper sculp.t*

Caius Julius Caesar.

E gemma a Dioscoride insculpta, olim Riccardorum,

Florentiae nunc Londini, apud R. P. Knight.

Gemmae Forma.

Delphin and Variorum Claſsics. 1819.

C. JULII CÆSARIS

OPERA OMNIA

EX EDITIONE OBERLINIANA

CUM NOTIS ET INTERPRETATIONE

IN USUM DELPHINI

VARIIS LECTIONIBUS

NOTIS VARIORUM

J. CELSI COMMENTARIIS

&c. &c.

RECENSU EDITIONUM ET CODICUM

ET

INDICE LOCUPLETISSIMO

ACCURATE RECENSITA.

VOLUMEN PRIMUM.

LONDINI:

CURANTE ET IMPRIMENTE A. J. VALPY, A. M.

1819.

CONSPECTUS

EORUM QUÆ HAC EDITIONE

CONTINENTUR.

Pag.

EPISTOLA

SERENISSIMO DELPHINO.

Achillem ferunt ista ætate cum esset qua nunc es, materno dolo et præcepto sub virginea veste apud Lycomedem Regem in Scyro latentem hac arte ab Ulysse fuisse agnitum. Tympana, vittas gemmatas aliaque id genus ad puellares ornatus pertinentia, juxtaque arma omnis generis dux callidus exposuit. Puellis mundum muliebrem mirantibus et sibi aptantibus, ferox adolescentulus ut clypeum pugnis cœlatum et forte belli maculis rubentem hastasque conspexit, bellica instrumenta neglectis virgineis tanto cum fremitu et commotæ mentis ardore arripuit, ut jam prælia meditanti toto in pectore Troja esse videretur. Tanta vis Martiæ naturæ, quæ propositis armis derepente ante tempus ad eos impetus inardescebat, ad quos ab ipsa fuerat origine comparata. Non dubito, Serenissime Delphine, Francicæ gentis tam certa spes quam præsens est invictus parens præsidium, quin ad hoc exemplum lectis oblati tibi Cæsaris Commentariis, tanquam armorum illecebroso spectaculo excitatus jam mente bellum deposcas. Nec enim tantum bonus, aut bonis prognatus es, sed et is nunc tibi bellicæ virtutis et artis Magister discendus et imitandus proponitur, qui maximus Imperator, omnium sæculorum judicio fuit comprobatus. Is, teste Plutarcho, nulli summorum Ducum fuit inferior. Sed sive cum illo Fabios, Scipiones, Metellos

coævosque ejus aut paulo superiores Syllam et Marium vel ipsum etiam Pompeium conferas, nemo eorum in locis asperioribus bellum gessit, nemo provincias imperio adjunxit ampliores, nemo plures et bellicosiores, nemo feritate et immanitate magis barbaras gentes domuit, nemo clementia et mansuetudine in devictos insigniore usus est, omnes vero præliorum et hostium interfectorum numero superavit. Est igitur quod mihi gratuler, quod ex cetero auctorum numero qui doctissimorum hominum cura, diligentia, labore et industria tibi explanantur, hunc potissimum delegerim quem tibi adornarem, qui tuis rationibus esset omnium accommodatissimus et omnium rei militaris doctorum maximus. Est et alia gloria quam Cæsar nec in expeditionibus bellicis a se alienam duxit, quæ scilicet a literis petitur et cui ista ætas a tuo magno parente deputatur. Scripsit enim ad Ciceronem de Grammatica libros in transitu Alpium dum ad exercitum in Galliam properaret, quorum et in hac editione extant aliquot fragmenta. Utinam libros ipsos haberemus auctori superstites. Haberes forte in uno, qui in pluribus jam requiritur, dicendi faciendique magistrum. Sed fallor. In his enim Commentariis, quibus nihil fieri potest elegantius, non tantum faciendi sed et dicendi ex æquo præcepta hauriuntur. Hac altera Cæsaris laude, quæ tota a Musis quæritur, licet interim inclarescas, dum in illam majorem adolescis. Ad hanc per studiorum viam enitere, hanc prima ista ætas concupiscat. Sed quia Musarum disciplinæ variæ sunt et multiplices, has tibi delige potissimum, unde fias et ad exercitus ducendos et ad populorum regimen instructior.

Tu regere imperio populos, Delphine, *memento :*
Hæ tibi erunt artes, pacique imponere morem,
Parcere subjectis, et debellare superbos.

PRÆFATIO.

QUICUMQUE Romanorum suam memoriam literis æternam facere suscepit, intelligi sua scripta posteris omnibus aut plerisque voluit, non quasi ænigmata sapientissimo cuique esse cognita, vulgo autem incognita nesciri. Septentrionalium nationum Romano se postmodum imperio superfundentium et Latinitatem sua barbarie fœdantium concursu, factum est ut veterum Auctorum monumenta tanquam cæca nube inducta jam agnosci desierint. Cum enim non magis Romanorum potentiam illi Gothi, Franci, Vandali quam sermonem immixta sua lingua profligassent, et Gothice, Francice, Vandalice Romanum imperium incolentibus loquendum fuisset, novæ linguæ victoris populi usus, desuetudinem veteris importavit, desuetudo ignorationem, ignoratio discendi necessitatem fecit. Inde tot extiterunt Commentarii qui novas veterum scriptorum tenebras discuterent. Sed Commentariorum Auctores partim non satis perviderunt quæ intus quasi sub densa caligine latebant; unde errandi oborta necessitas, partim (quod fere scribentibus est propositum) magis suæ famæ consuluerunt, dum docti videri volunt, quam publicæ utilitati, quæ tota in obscurorum locorum illustratione fuerat posita. Itaque tot Commentarii

nati pleni rerum alienarum a re proposita, vacui propriarum et ad locorum cognitionem facientium, qui adeo magnam in molem excreverunt, nec illa mole lectoribus profuerunt, sed potius obfuerunt, dum tempus breve et irreparabile quod singulis est, et bonis in Auctoribus antiquis legendis ponendum fuerat, in novatorum assutis ad vetera monumenta laciniis evolvendis infelici successu male teritur. Cui malo occurrere in gratiam nobilissimi sui alumni aggressus præclarus Carolus de Sancta Maura Dux Montauserius, Ludovici Delphini nutritius, brevem interpretationem curavit fieri locorum, quorum aut voces obscuræ essent aut contextus, et earum rerum annotationem, quæ illustrarent partes vel rerum gestarum vetustate, vel horum morum ab antiquis dissimilitudine ignotas vel dubias. In hoc Auctore interpretationum minus positum est, quia in eo, quod de Aristotele dicit Cicero, flumen orationis aureum, notarum certe plus, quia rerum in multis nonnulla est obscuritas. Hoc si præstitimus, quod et nostrum consilium fuit et præstantissimi Ducis Montauserii, est quod illi debeas, quod te ejus fructus voluerit esse participem quem Serenissimi Principis proprium esse oportuerat; ratus Principes in bonum publicum natos sua omnia commoda in id liberaliter conferre debere, quæ etiam illorum propria et velut domestica videntur. Non parum etiam debes Serenissimi Delphini Præceptori dignissimo Jacobo Benigno Bossuetio Condomensi quondam Episcopo, qui in excolendo tanti discipuli ingenio diligentem operam sedulus impendit; nec parum etiam omni eruditionis genere clarissimo Petro Danieli Huetio, qui, huic succenturiatus, nos in hoc opere versatos sua sapientia rexit, face prætenta iter ostendit, errantes aliquando, ut fit, in viam reduxit; cui, quicquid hic est optimum, acceptum referimus; si quid enim minus bonum, hoc totum nostrum esse fateor. Sed, Candide Lector, Optimo Regi Ludovico XIV. Ludovici Serenissimi Delphini parenti bene precare, qui nos honestis propositis præmiis ad hoc quantumcumque est opus per-

agendum excitavit, et omnibus artibus Gallorum suorum posteris Regem providet quam sapientissimum, quam eruditissimum, quam maximum, se denique quam dignissimum; et hac providentia filios et nepotes nostros, ut nos præsente beat regimine; de quo quam de quoquam nunquam verius dictum:

Et spes et ratio studiorum in Cæsare tantum.
Solus enim tristes hac tempestate Camœnas
Respexit. Juvenal. Sat. VII.

Id inprimis volui, Candide Lector, nescius ne esses: tum de Auctore etiam horum Commentariorum velim te fieri certiorem.

Suetonius libri de vita Cæsaris cap. 56. Plinius epist. XVIII. Strabo lib. IV. Plutarchus in Cæsare, sed et Cicero et Hirtius scripserunt Cæsarem reliquisse rerum suarum Commentarios. Quod et Syllam fecisse et Cæsaris successorem Augustum memoriæ prodidit Plutarchus. Commentarios autem quia sibi quisque scribit, non populo aut posteris, negligentius scribit. Hinc est quod non usquequaque adeo perfecti sunt, ut nihil desideretur. Adde quod est ab Hirtio in Præfatione lib. VIII. commemoratum, facile et celeriter eos confecisse, in ipsis expeditionibus nempe et singulis diebus, ut fiunt ephemerides, quo nomine donantur a Plutarcho, quasi dicas diaria, nec illi recognoscere postea vacavisse properantius editos, ut patet cum ex multis tum quod in laudibus T. Labieni ibidem immodicus, quas postea in libris de bello civili inimicus factus more suo supprimit aut extenuat. Hos Commentarios, quia paulo minus diligenter conscripti videntur, abjudicant Cæsari quidam, ut Franciscus Floridus Sabinus et Ludovicus Carrio, et de horum librorum Auctore scrupulum nobis injiciunt, quorum alter libros tres de bello civili Cæsaris esse negat, alter Commentarios de bello Gallico, Julio Celso cuidam ascribendos putat. Imo et Lipsius nonnihil dubitat, styli, ut videtur, invenustate permotus simul et auctoritate virorum aliquot doctorum, ut erat captus eorum qui ante ducentos

et amplius annos vivebant, nempe Joannis Salisberiensis, Vincentii auctoris speculi, Roderici Sanctii et Margaritæ cujusdam Poëticæ, quæ farrago est sententiarum ex Poëtis aliisque collectarum, a quibus quædam de Cæsare referuntur tanquam Julii Celsi auctoris. Verum hunc scrupulum eximit Gerardus Joannes Vossius, qui Celsi Commentarios δὶς διὰ πασῶν differre a Commentariis Cæsaris prodit, 'ut sciunt,' inquit, 'si qui cum Cæsare contulerint editionem Celsi anni CIↃCCCCLXXIII.' cujus nullam a Gesnero aut Simlero mentionem factam miratur, cujus et particulam esse scribit fragmentum illud Petavianum, a quibusdam Petrarchæ assignatum de bello Hispaniensi, quod nos in hac editione libro de bello Hispaniensi subdidimus. Addit: 'Interim fatemur Celsum non tantum Cæsaris gesta conscripsisse, sed et Commentarios Cæsaris sive recensuisse sive corrupisse. Certe in MS. meo Cæsare Hirtioque ter Julius Constantinus VC. legitur.' Ergo vero fateor me ejusmodi Celsi editionem an. CIↃCCCCLXXIII. factam, quamvis sedulo in celeberrimis Bibliothecis perquisitam non invenisse; me tamen præter auctoritatem doctissimi viri quæ merito magni ab omnibus facienda est, in eam opinionem adduci venustate styli ut credam, hos quos in manibus habemus, genuinos esse Cæsaris Commentarios, de quibus tum Cicero, tum Hirtius tam luculenta edunt testimonia. Nihil enim illis tersius, nihil mundius, nihil Latinum magis, ut, si nulli fuisset etiam paginæ præscriptum Cæsaris nomen, tamen a Latinæ linguæ scientibus illos Cæsaris esse nullatenus dubitari posset. In errorem homines induxerunt MSS. quidam tituli quos indicare non pigebit, ut ferat eruditus ipse Lector judicium. MSR. cod. cujus prima pagina Claudii Puteani ipsa, ut videtur, ipsius manu inscripta est nomine, hunc habet titulum rubris literis ascriptum, 'Julii Cæsaris Commentariorum belli Gallici liber primus incipit, Julius Celsus Constantinus Vir Clarissimus emendavit.' Alter MSR. codex qui libros tantum de bello Gallico habet septem,

sic in fine habet eadem rubrica scriptum, 'Julius Celsus Constantinus VC. legi Commentarios G. Julii Cæsaris belli Gallici lib. VII. explic. Abhinc Hirtii Pansæ incip. Præfacio libri.' Et post librum VIII. iisdem rubris literis scriptum legitur, 'Julius Celsus Constantinus VC. legi tantum feliciter. G. Julii Pontificis maximi Ephemeris rerum gestarum belli Gallici liber VIII. explicit feliciter.' MS. codex Thuanus sic habet in margine libri II. de bello Gallico, in principio, 'Julius Celsus Constantinus VC. legi Caii Cæsaris Commentarios feliciter;' in margine vero libri III. de bello Gallico sic est scriptum, in principio, 'Julius Celsus Constantinus VC. legi. Flavius Licerius Firminus Lupicinus legi libri belli Gallici liber II. explicit, incipit liber III.' His et talibus titulis qui passim extant in MSSCC. in dubium et in errorem simul conjecti sunt quicumque de horum librorum Auctore dubitarunt, et Celso quam Cæsari adjudicare maluerunt; cum tamen non magis esse Celsi quam illius Flavii Licerii Firmini Lupicini, quisquis ille fuerit, judicare debuissent. Eodem fato damnatus est elegans ille liber Cornelii Nepotis de vita excellentium Imperatorum, qui Æmilio Probo exscriptori potius quam Auctori ab imperitis ascriptus est; cum Probus Theodosii ætate, qua bona Latinitas exoleverat, Cornelius Nepos Ciceronis ætate vixerit. Ita Probo coævum hunc Julium Celsum Constantinum, qui in quodam Levini Torrentii MSC. Constantinopolitanus esse scribitur, fuisse credo; et ejusmodi clarissimorum Virorum lectionis testimonium libris ascribi solitum, ut fides lectoribus fieret, non mendosum esse codicem qui a tanto viro fuisset perlectus. Quod ideo fiebat, quia Librarii ignari erant, et quia ignari, ideo mendosi nullaque fide digni, quorum scriptioni nisi magni et docti viri tanquam tabellionis officio functi accessisset auctoritas, nullo in pretio fuit codex futurus. Ita superiore sæculo, cum inventa fuisset ars Typographica, doctissimis viris fuit commissa, ut Judoco Badio Ascensio, Stephanis atque

etiam Professoribus Regiis quibusdam, ut Adriano Turnebo et Federico Morello, qui vicissim illis artibus Clarissimi Viri nomini suo æternitatem parabant. Ac certe Typographorum nomina in futura sæcula sua arte propagari experimur, cum interim principum in Republ. virorum nomina cum ipsorum vita, nulla eorum superstite memoria, sæpe tollantur.

COMPARATIO EPOCHARUM

BELLI CIVILIS POMPEII ET CÆSARIS RESPECTU FASTORUM ROMANORUM ET ANNI SOLARIS JULIANI PROLEPTICI EX MENTE GUISCHARDI.

A. U. DCCV (ante C. 49.) C. CL. MARCELLO L. CORN. LENTULO COSS.	*Anno Fastorum Roman.*	*Anno Juliano prol.* 48
SC. adversus Cæsarem Cæs. I, 3. Dio XLI, 2.	Kal. Jan.	12 Nov.
SC. Videant Consules ètc. I, 5. Cic. ep. XVI, 11.	VIII Id. Jan.	17 —
Cæsar Rubiconem transit I, 11. Cic. ad Att. VII, 12.	Id. Jan.	24 —
Pompeius Roma fugit I, 14. Cic. ep. XVI, 12. ad Att. VII, 10 seq.	XV Kal. Febr.	27 —
Labienus ad Pompeium transit Cic. l. c. ad Att. VII, 12. 13.	IX Kal. Febr.	3 Dec.
Cæsar ad Corfinium I, 23.	XIV Kal. Mart.	26 — 49
Feralia. Cæsar Corfinium capit I, 23. Cic. ad Att. VIII, 14.	VIII Kal. Mart.	1 Jan.
Pompeius Brundisii I, 24. Cic. ib. IX, 1 seq.	V Kal. Mart.	4 —
Cæsar Brundisium oppugnat I, 27. Cic. IX, 13.	VII Id. Mart.	16 —
Liberalia. Pompeius mare transit I, 28. Cic. IX, 15.	XVI Kal. Apr.	24 —
Cæsar Brundisium capit I, 28.	XV Kal. Apr.	25 —

A. U. DCCV (ante C. 49.)	*Anno Fastorum Roman.*	*Anno Juliano prol.*
Cæsar ad urbem proficiscitur I, 32. Cic. ad Att. IX, 15. 19.	Kal. April.	1 Febr.
in ulteriorem Galliam abit I, 33.	V Id. Apr.	8 —
Pompeius Vibullium in Hispan. mittit; Domitium ad occupandam Massiliam I, 34.		
Cæsar ad Ciceronem scribit Cic. ad Att. X, 8.	XV Kal. Maii	23 —
Massilia Pompeio adhæret I, 34. Cic. ib. X et XIV.	V Non. Maii seq.	11 Mart. seq.
oppugnatur	XVI Kal. Jun.	25 —
ejus obsessio commissa Trebonio I, 36. II, 1. Dio XLI, 19.	VIII Kal. Quint.	1 Maii
Cæsar in Hispaniam transit 40 diebus ante victos Afran. et Petreium II, 32.	VII Kal. Quint.	2 —
Hispania citerior devicta I, 84. Fragm. Fastorum apud Grut. p. 133 sq. et in tab. Antiatina ed. a Rocco Vulpio. Rom. 1726.	IV Non. Sext.	9 Jun.
Cæsar Cordubæ conventum agit II, 19.		circa fin. Jun.
Cæsar Dictator primum patet ex æra Syro-Macedonum. V. Usserii Ann. ad a. m. 3956.	VII Kal. Oct.	30 Julii.
Massilia capta II, 22.		medio Aug.
Cæsar Roma Brundisium abit	VI Kal. Jan.	28 Oct.

A. U. DCCVI (ante C. 48.) C. JULIO CÆS. II. P. SERVILIO VATIA IS. COSS.	*Anno* *Fastorum Roman.*	*Anno* *Juliano prol.* 705
Cæsar in Epirum transit gravissima hyeme III, 6.	Prid. Non. Jan.	5 Nov.
Pompeius hybernat Apolloniæ		
Cæsar Oricum expugnat et Apollonia potitur III, 11 seq.	VII Id. Jan. seq.	8 —
Antonius et Kalenus copias Brundisio transferunt hyeme præcipitante III, 25. 26.	c. finem Merkedonii	med. Jan. 706
Cæsar Antonio jungitur III, 30.	IV Non. Mart.	18 Jan.
Pompeium Dyrrhachio excludere tentat		
Uterque exercitus male habet ad tempus messis		
Cæsar clade affectus prope Dyrrhachium III, 66—71.	IV Non. Quint.	24 Maii
Apolloniam versus cedit III, 75.	III Non. Quint.	25 —
inde in Thessaliam III, 78.	prid. Non. Quint.	26 —
Pompeius sequitur		
Cæsar Domitio junctus ad Pharsalum accedit, segete prope matura III, 81.	XVI Kal. Sext.	6 Jun.
Pompeius Scipioni junctus eo accedit III, 82.	XII Kal. Sext.	10 —
Pugna ad Pharsalum tempore messis III, 85 seq. Fragm. Fastor. apud Murat. t. I. p. 150. et tab. Antiatina.	V Id. Sext.	29 —

A. U. DCCVI (ante C. 48.)	*Anno Fastorum Roman.*	*Anno Juliano prol.*
Pompeius fugit in Ægyptum III, 102 sq.		706
necatur pridie suum natalem diem, 48 die (v. 50) post pugnam Phar-sal. III, 104. Vell. II, 53.	prid. Kal. Oct.	17 —
Cæsar in Ægyptum pervenit III, 106.	v Non. Oct.	20 —
Ibi retinetur a ventis Etesiis III, 107. Plin. II, 47. Colum. II.		ad fin. Aug.
Romæ renunciatur Dictator II. Inde	c. finem Oct.	med. Sept.
Sumit sibi lites Ptolemæi et Cleopatræ dirimere III, 107		
Cicero e bello redux Brundisio appellit	prid. Non. Nov.	21 Sept.
Cæsar bello detinetur in Ægypto		
A. U. DCCVII (ante C. 47.)		
C. JULIO CÆS. DICT. II. M. ANTONIO MAG. EQ.		
Cæsar bellat in Ægypto hyeme b. Alex.		707
Cæsar potitur Alexandria c. 32. Fragm. Fastorum apud Grut. p. 133.	VI Kal. Apriles	6 Febr.
Cleopatræ amore captus tres porro menses in Ægypto moratur		
Cicero Cæsaris gratiam aucupatur Cic. ep. XIV, 2. et ad Att. XI, 20.	mense Aprili, Maio, et Jun.	m. Aprili
Cæsar in Syriam abit		
id Romæ nunciatum Cic. ad Att. XI, 19.	III Non. Quint.	16 Maii

A. U. DCCVII (ante C. 47.)	*Anno Fastorum Roman.*	*Anno Juliano prol.* 707
Pharnacem superat ad Zelam b. Alex. c. 72. Fragm. Fastor. cit.	XII Kal. Sept.	31 Maii
Cicero a Cæsare literas accipit ex Ægypto Cic. ep. XIV. 23.	prid. Id. Sept.	22 Junii
Cæsar Athenas approperat Cic. ad Att. XI, 21.	Kal. Sept.	10 Julii
Romam redit b. Alex. c. 78.	m. Oct.	
Lilybæum venit b. Afric. c. 1.	XIV Kal. Jan.	23 Oct.
in Africam transit ante brumam c. 2. Cic. de divin. II, 24. Min. Fel. c. 26.	VI Kal. Jan.	31 —
Adrumetum venit	prid. Kal. Jan.	4 Nov.

A. U. DCCVIII (ante C. 46.)

C. JULIO CÆS. DICT. III. M. ÆM. LEPIDO MAG. EQ.

vulgo annus confusionis

Cæsar castra ad Ruspinam locat b. Afric. c. 6.	Kal. Jan.	5 — (Uss. 13 Oct.)
cum Labieni copiis confligit parum feliciter c. 19.	IV Non. Jan.	8 Nov.
iterum pugnat ad Uzitam c. 37 seq.	VI Kal. Febr. seq.	29 — (Uss. 6 Nov.)
		708
aciem instruit contra Scipionem c. 75.	XII Kal. Apriles	12 Febr. (Uss. 21 Jan.)
adv. Sarsuram tendit c. 76.	Kal. April.	23 Febr.
Thapsum oppugnare parat c. 79.	VII Id. Apr.	1 Martii

A. U. DCCVIII (ante C. 46.)	*Anno Fastorum Roman.*	*Anno Juliano prol.* 707.
potitur Utica, Thapso etc. et Jubam pellit c. 79 seq.		
Africa pacata navem conscendit Uticæ c. 98.	Id. Junii	6 Maii (Uss. 14 Apr.)
Caralin transit	XIV Kal. Quint.	10 Maii
Romam abit	III Kal. Quint.	21 — (Uss. 29 Apr.)
ibi advenit	VI Kal. Sextiles	18 Junii
Cæsari reduci Senatus decernit supplicationem 40 dierum, triumphum, dictaturam in decennium, censuram in triennium Dio xliii, 14.	Kal. Sept.	22 Julii
Cæsar quatuor triumphos celebrat Dio xliii, 19.	mense Octobri	m. Augusto
Sosigene aliisque mathematicis usus annum ad cursum Solis reformat: additis duobus mensibus intercalaribus Dio xliii, 26.		
Cicero defendit Ligarium Cic. ep. vi, 14.	prid. mensis intercalaris	
	Kal. intercalares priores dierum 23	19 Oct. (Uss. 25 Sept.)
	Kal. intercalares posteriores dierum 22.	11 Nov.
	Kal. Decembris	3 Dec.
Cæsar in Hispaniam movet adv. Pompeii liberos	circa finem anni	
Cn. Pompeius junior ulteriore Hispania potitus		

A. U. Julianus DCCIX (ante C. 45)

C. JULIUS CÆSAR CONSUL IIII. solus

Bellum Hispanicum	
Sextus Pompeius Cordubam tenet	
Cæsar Ategua potitur b. Hisp. c. 19.	XI Kal. Martias
Imperator appellatur ib.	
Cæsar ad Mundam c. 27 seq.	
Prælium, quo pereunt Labienus et Attius Varus. Cæsar victor. c. 31. Kal. vetus	XVI Kal. Apriles Liberalibus
Cn. Pompeii caput allatum Cæsari Hispalim c. 38.	prid. Idus Apriles
Nuncius de victoria Mundensi Romam pervenit Dio xliii, 42.	prid. Palilium XII Kal. Maias
Cæsar Hispali ad Ciceronem literas dat consolatorias Cic. ad Att. xiii, 20.	prid. Kal. Maïas
Munda capta c. 41.	
Cæsar Romam victor ingreditur, ignoscit adversariis Vell. ii, 56.	mense Octobri
fit dictator perpetuus, aliosque honores recipit Dio xliv, 8. Liv. ep. 116.	

A. U. Julianus DCCX (ante C. 44)

C. JULIUS CÆSAR V.	Kal. Jan.
Cæsar Hyrcano et Judæis favet Jos. Ant. xiv, 14 et 17 (Haverc. viii	

A. U. Julianus DCCX (ante C. 44.)

In ejus honorem Julius mensis appellatur
Dio xliv, 5. Cic. ad Att. xvi, 1.

Cæsar Corinthum et Carthaginem instaurat
Strabo l. viii. p. 381 et xvii. p. 833. Dio xliii, 50.

bellum parat in Getas s. Dacos, Parthos, Syriam
Dio xliii, 51.

ovans ex monte Albano urbem ingreditur — VII Kal. Febr.
Dio xliv, 4. Grut. p. 297.

Rex salutatur specie invitus
Suet. 79. Livius ep. 116. Dio xliv, 10.

ei M. Antonius Mag. Eq. Lupercalibus diadema offert
Vell. ii, 56.

urbe exire parat

in Senatu confossus perit — Idib. Martiis.
Dio xliv, 19.

Sed et Gallici belli, a Cæsare administrati, temporum ratio paucis indicanda videtur. Scilicet Galliam provinciam A. U. DCXCV (ante C 59.) Consuli decretam obtinuit, iterumque sibi deinceps prorogatam ab A. U. DCXCVI per novem annos rexit, testibus Suetonio c. 22 et 25 Dione Cassio l. xxxviii. Itaque

A. U. DCXCVI (ante C. 58).

L. CALPURNIO PISONE A. GABINIO COSS.

Bellum gestum cum Helvetiis et Ariovisto. L. I

A. U. DCXCVII (ante C. 57).

P. CORNELIO LENTULO SPINTHERE Q. CÆCILIO METELLO COSS.

Belgæ domiti. P. Crassi in Armeniam expeditio suscepta. L. II.

A. U. DCXCVIII (ante C. 56).

CN. CORNELIO LENTULO MARCELLINO L. MARCIO PHILIPPO COSS.

Bellum gestum in Alpinis, Venetis, Unellis, Aquitanis, Morinis, et Menapiis. L. 3.

A. U. DCXCIX (ante C. 55).

CN. POMPEIO MAGNO II. M. LICINIO CRASSO II. COSS.

Bellum Usipetum et Tenchtherorum. Cæsaris transitus in Germaniam, ejus trajectus in Britanniam. Bellum rursus in Morinis et Menapiis. L. 4.

A. U. DCC (ante C. 54).

L. DOMITIO AHENOBARBO APPIO CLAUDIO PULCHRO COSS.

Expeditio secunda in Britanniam. Bellum Ambiorigis. Motus Trevirorum compressi. L. 5.

Omnis fere Gallia mota. Victi Nervii, Senones, Menapii, Treviri. Expeditio in Suevos. Ambiorix, Eburones, Acco puniti. L. 6.

A. U. DCCI (ante C. 53).

CN. DOMITIO CALVINO M. VAL. MESSALA COSS.

Bellum Vercingetorigis totius Galliæ Imperatoris. L. 7.

A. U. DCCII (ante C. 52).

CN. POMPEIO MAGNO III sine collega—
et ex Kal. Sext. Q. CÆCILIO METELLO SCIPIONE COSS.

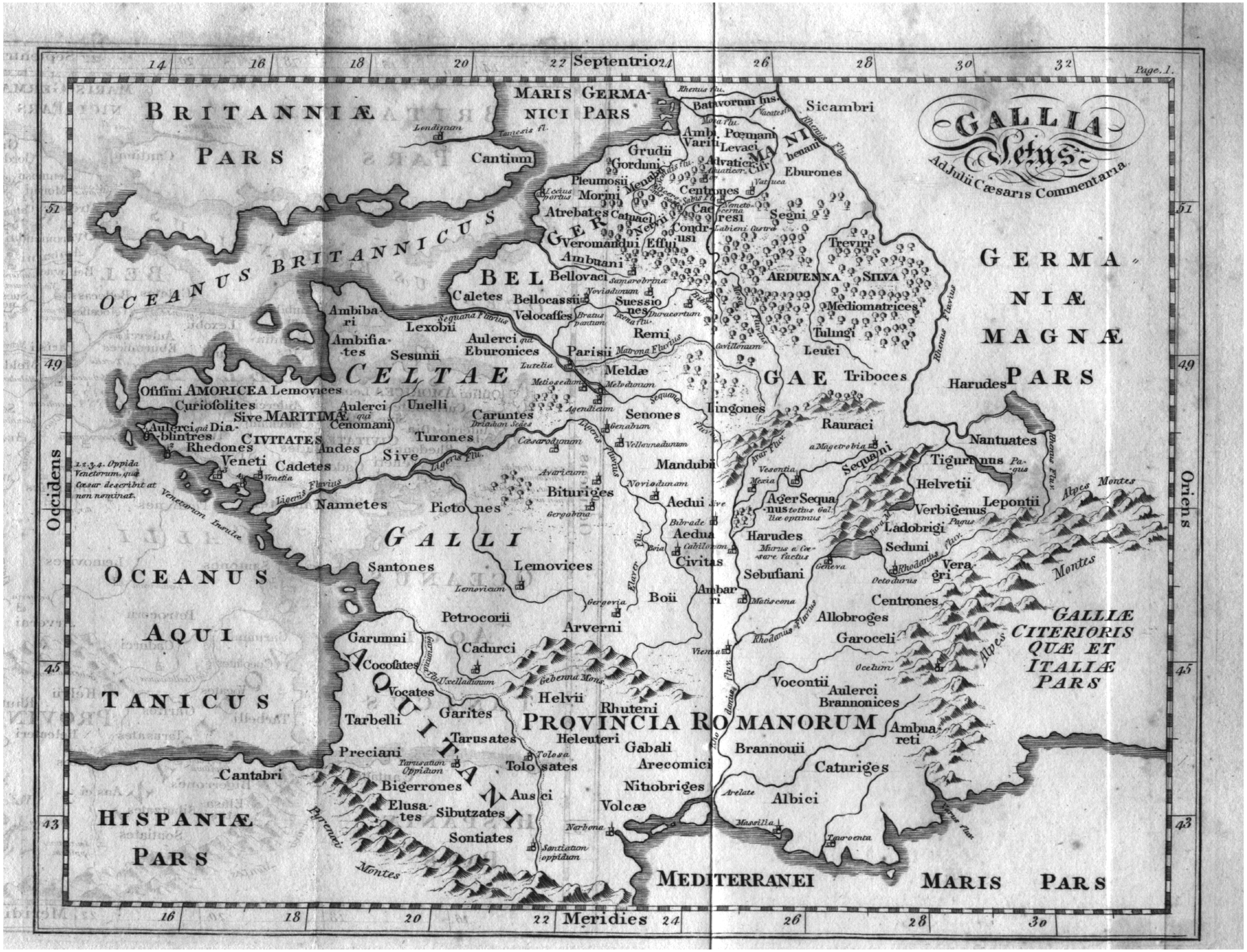
A. U. DCCIII (ante C. 51).

SER. SULPICIO RUFO M. CLAUDIO MARCELLO COSS.

et A. U. DCCIV (ante C. 50).

L. ÆMILIO PAULLO C. CLAUDIO MARCELLO COSS.

Nova Gallorum conjuratio repressa. Cæsaris indulgentia. Iter in Italiam. Labienus Galliæ Togatæ Præfectus. Initia belli civilis. L. 8.

GALLIA Vetus
Ad Julii Cæsaris Commentaria
Septentrio
Meridies
Occidens
Oriens
BRITANNIÆ PARS
MARIS GERMANICI PARS
Londinum
Tamesis fl.
Cantium
OCEANUS BRITANNICUS
Sicambri
Batavorum Ins.
Rhenus Flu.
Menapii
Eburones
Morini
Atrebates
Veromandui
Ambiani
Bellovaci
Caletes
Bellocassii
Velocaffes
Suessiones
Remi
Treviri
ARDUENNA SILVA
Mediomatrices
Tulingi
Leuci
Lexobii
Sesunii
Aulerci qui Eburonices
Parisii
Lutetia
Meldæ
Ambibari
Ambifiates
CELTAE
BELGAE
GERMANI
GERMANIÆ MAGNÆ PARS
Triboces
Harudes
Lingones
Rauraci
Senones
Osfini AMORICEA Lemovices
Curiosolites
Sive MARITIMÆ CIVITATES
Aulerci qui Diablintres
Rhedones
Veneti
Andes
Cadetes
Unelli
Aulerci qui Cenomani
Caruntes
Turones
Sive
Ligeris Fluvius
Sequana Fluvius
Matrona Fluvius
1.2.3.4. Oppida Venetorum, quæ Cæsar describit at non nominat.
Venetorum Insulæ
Namnetes
Pictones
Bituriges
Mandubii
Aedui
Sequani
Nantuates
Tigurinus Pagus
Helvetii
Verbigenus Pagus
Lepontii
Ladobrigi
Seduni
Veragri
Centrones
Alpes Montes
Ager Sequanus totius Galliæ optimus
Harudes
Murus a Cæsare factus
Sebusiani
Geneva
GALLI
Santones
Lemovices
Aedua Civitas
Ambarri
Boii
OCEANUS AQUITANICUS
Petrocorii
Arverni
Allobroges
Garoceli
GALLIÆ CITERIORIS QUÆ ET ITALIÆ PARS
Garumni
Cocosates
Cadurci
Gebenna Mons
Vocates
Tarbelli
Garites
AQUITANI
Helvii
Rhuteni
Vocontii
Aulerci Brannonices
PROVINCIA ROMANORUM
Heleuteri
Gabali
Arecomici
Tarusates
Preciani
Tolosa
Tolosates
Brannouii
Caturiges
Ambuareti
Cantabri
Bigerrones
Elusates
Sibutzates
Ausci
Sontiates
Nitiobriges
Volcæ
Narbona
Arelate
Massilla
Albici
Pyrenæi Montes
HISPANIÆ PARS
MEDITERRANEI MARIS PARS
Rhodanus Fluvius
14
16
18
20
22
24
26
28
30
32
51
49
45
43

TABULA GEOGRAPHICA
Præcipuorum populorum, regionum, urbium, insularum promontoriorumque quæ continentur J. Cæsaris.
HIBERNIA
BRITANNIA
OCEANUS BRITANNICUS
OCEANUS AQUITANICUS
OCEANUS
BELGÆ
CELTÆ
AQUITANIA
PROVINCIA
HISPANIA
TARRACONENSIS
LUSITANIA
HISPANIA CITERIOR
HISPANIA EXTERIOR
BÆTICA
MAURITANIA TINGITANA
Bocchi Regnum
Atlas Major Mons
MAURITANIA CÆSARIENSIS
NUMIDIA
AFRICA MINOR
CORSICA
SARDINIA
MARE INFERUM
SICILIA
MARE MEDITERRANEUM
Balearides Insulæ
Ister sive Danubius
THRACIA
MACEDONIA
THESSALIA
ACHAIA
PELOPONNESUS
MARE ÆGÆUM
CRETA
PONTUS EUXINIUS
MÆOTIS
COLCHIS
IBERIA
BITHINIA
PAPHLAGONIA
CAPPADOCIA
GALATIA
ASIA MINOR
LYDIA
PAMPHILIA
CILICIA
CYPRUS
SYRIA
JUDÆA
CYRENE
MARMARICA
ÆGYPTUS
DELTA
Tanais flu. Asiæ et Europæ terminus
Sicilia
Massilia
Roma
Athenæ
Corinthus
Lacedæmon
Byzantium
Rhodus
Alexandria
Memphis
Jerusalem
Carthago
Utica
Gades
Lutetia
Vesontio
Genava
Alexia

C. JULII CÆSARIS

COMMENTARII[1]

DE

BELLO GALLICO.

LIBER PRIMUS.

ARGUMENTUM.

I. Procemium.

Cap. 1. *Gallia tempore Cæsaris.*

II. Bellum Helveticum.

Cap. 2, 3. *Motus Helvetiorum auctore Orgetorige.* 4. *Hujus mors præmatura.* 5—9. *Iter Helvetiorum per Provinciam tentatum, sed, via Cæsaris munitionibus interclusa, per Sequanos susceptum.* 10, 11. *Consilia Cæsaris, ut hoc quoque itinere eos prohibeat. Gallorum querelæ de injuriis Helvetiorum.* 12. *Clades Tigurinorum ad Ararim.* 13. *Legati Helvetiorum ad Cæsarem: postulata: minæ.* 14.

NOTÆ

1 Commentarius, quem sibi quisque scribit, non populo. Plutarchus commentarios ἐφημερίδας appellat, Strabo ὑπομνήματα, et melius quidem. Sic enim Cicero sui Consulatus Commentarium paulo post ὑπόμνημα dicit. Postea vero invaluit, ut quivis liber Commentarius diceretur, quasi ab initio ad id essent libri comparati, ut domi servarentur, nec in vulgus ederentur.

Gallia quidem a Cæsare fuit per-

Responsum Cæsaris: indignatio Helvetiorum, petitis obsidibus. 15. *Galli equites ab Helvetiis pulsi: iter utriusque exercitus.* 16—18. *Querela Cæsaris adversus Æduorum principes. Lisci excusatio. Perfidia Dumnorigis Ædui, cui* 19, 20, *venia data, deprecante fratre.* 21, 22. *Opportuna occasio Helvetios opprimendi errore P. Considii omissa.* 23—26. *Clades Helvetiorum: fuga.* 27, 28. *Deditio: pœna profugorum. Reditus Helvetiorum et sociorum in fines suos. Boiorum collocatio in Æduis.* 29. *Numerus Helvetiorum ante, et post bellum.*

III. Bellum Ariovisti.

Cap. 30—32. *Commune Gallorum concilium. Querelæ de Ariovisto, Germanorum rege.* 33, 34. *Colloquium a Cæsare petitum, denegatum a rege.* 35, 36. *Postulata Cæsaris per legatos: responsum Ariovisti.* 37, 38. *Iter Cæsaris ad Ariovistum: occupata Vesontio.* 39—41. *Ingens trepidatio in castris Romanorum. Oratio Cæsaris ad milites: iter.* 42—46. *Colloquium Cæsaris et Ariovisti impetu Germanorum diremtum.* 47. *Galli, petito novo colloquio ad Ario-*

NOTÆ

domita, ut his Commentariis expositum est, sed superioribus temporibus a Romanis non tentata modo, sed debellata fuerat. M. Plautio Hypsæo et M. Fulvio Coss. anno ab urbe condita IↃCXXIX. primum a Romanis trans Alpes dimicatum fuerat. Auctores belli Salyes, cum de incursionibus eorum fidissima atque amicissima civitas Massilia quereretur. Allobroges deinde et Arverni bello tentati, cum adversus eos similes Æduorum querelæ opem et auxilium Romanorum flagitarent, immo et domiti. Ejusmodi bellum a principe populo Allobrogicum est dictum, et annorum quatuor spatio fuit confectum. Quam varii fuerint ejus belli eventus, testatur Velleius Paterculus his verbis: 'Gallias primum Domitio et Fabio nepoti Pauli, qui Allobrogicus appellatus est, intratas cum exercitu magna mox clade nostra sæpe et affectavimus et amisimus. C. Pontinius Allobroges iterum tumultuantes compescuit, deque iis triumphavit paulo ante bellum hoc, quod est a Cæsare gestum.' Hæc breviter recenset Ammianus Marcellinus l. xv. 'Hæ regiones, præcipue quæ confines Italicis, paulatim levius odere sub imperium venire Romanum: primo tentatæ per Fulvium, deinde præliis parvis, quassatæ per Sextium, ad ultimum per Fabium Maximum domitæ: cui negotii plenus effectus, asperiore Allobrogum gente devicta, hoc indidit cognomentum.' Tandem hanc provinciam C. Julius Cæsar cum exercitu intravit Lucio Pisone et Aulo Gabinio Coss. quod bellum IX. annis gestum hic ipse describit,

vistum missi: in vincula conjecti. 48. *Prælium cum summis copiis ab Ariovisto evitatum: equestre certamen.* 49, 50. *Duo castra ab Romanis facta: minorum oppugnatio. Causa detrectati ab Ariovisto prælii cum omnibus copiis.* 51—54. *Galli legati erepti: hyberna Cæsaris: iter ad conventus habendos in citeriore Gallia.*

GALLIA est omnis divisa in partes tres,[2] quarum unam in-

NOTÆ

2 *Est omnis divisa in partes tres*] Hæc divisio a Cæsare instituta non totam Galliam Transalpinam complectitur, quæ quinque velut metis finitur, Rheno, Alpibus, mari Mediterraneo, Pyrenæis montibus et Oceano, sed eam solum partem comprehendit, quæ fuit ab ipso armis domita; et excludit provinciam Gallicam, quæ pridem adjuncta Romanorum imperio a Geneva ad Pyrenæos montes pertinebat. Immo et ante Cæsarem alia fuit ejus partitio, cum, nondum accisis finibus, longius latiusque patens Gallia aliter a Romanis dividebatur. Galli enim, quia hominum copia laborantes superatis Alpibus mediam prope Italiam occupaverant, duplicem statuerant Romani Galliam, Cisalpinam, seu Citeriorem, cui se Galli circa tempora Tarquinii Prisci superfuderant, et Transalpinam seu Ulteriorem, e qua in Citeriorem commigraverant. Hanc Braccatam a braccis quibus utebantur illi populi; illam Togatam a togis, quarum ibidem vigebat usus, appellabant. Hæc vero, quæ dividitur a Cæsare in partes tres, Comata dicebatur. Post Julium autem Cæsarem Augustus rerum potitus aliam dividendæ Galliæ rationem iniit. Aquitaniam a Pyrenæis montibus ad Ligerim flumen promovit, Celtis Helvetios et Sequanos ademit, Belgis attribuit, Celtarum regionem Lugdunensem a Lugduno Romanorum Colonia appellavit, tribus illis partibus Narbonensem, quæ Romanorum antiquitus erat provincia, addidit. Unde quadripertita extitit ejus tempore divisio. Postea Celtica, sive alio nomine Lugdunensis, in duas divisa est; quo ab Imperatore, nescitur: non certe ab ullo qui Severum antecesserit. Nam apud Spartianum legimus, eum Lugdunensem provinciam Legatum accepisse. Certe Rufus Festus in breviario rerum gestarum P. R. quod Valentiniano et Valenti Imperatoribus scripsit, provincias Lugdunenses duas enumerat. Item ejus æqualis Ammian. Marcellinus 'Lugdunensem primam in qua Lugdunus et Senones, Lugdunensem secundam in qua Rotomagus et Turoni,' commemorat. Tandem eadem Celtica sive Lugdunensis, quæ bifariam fuerat ante partita, in partes quatuor est divisa. Quæ ultima divisio cum plerisque Galliarum et Imperii Romani notitiis continetur, tum ea maxime provinciarum et civitatum Galliæ, quæ est ab Honorii principatu condita, et a Sirmondo Chesnioque vulgata, et sic habet: 'In provinciis Gallicanis provincia Lugdunensis prima, provincia Lugdunensis secunda, provincia Lugdunensis tertia, provincia Lugdunensis Senonia, alias Lug-

colunt Belgæ,[3] aliam Aquitani,[4] tertiam, qui ipsorum lingua Celtæ,[5] nostra[a] Galli, appellantur. Hi omnes lingua,[b c] in-

[a] *nostra autem* Leid. pr.—[b] *linguis* Ed. Rom.—[c] *Helvitii* Petav. Bong. pr.

NOTÆ

dunensis, quarta, provincia Belgica prima, provincia Belgica secunda, in qua est transitus in Britanniam, provincia Germania prima, provincia Germania secunda, provincia maxima Sequanorum, provincia Alpium Grajarum et Seninarum. Item in provinciis septem provincia Viennensis, provincia Aquitanica prima, provincia Aquitanica secunda, provincia Novempopulana, provincia Narbonensis prima, provincia Narbonensis secunda, provincia Alpium maritimarum. In provinciis septemdecim civitates cxiv, castra vi aut vii.* Quibus porro temporibus hæc sit facta divisio, perincertum est. Non videtur esse facta a Theodosio, qui iv. tantum mensibus Occidentis et Galliarum regimen obtinuit: non ab Honorio, cui non licuit id dividere, quod ab Alanis, Gothis, Suevis, Vandalis et Francis vastabatur: fortasse a Valentiniano profecta est. Quarum divisionum aliqua vestigia hactenus in Diœceseon Ecclesiasticarum distributione retinentur, earum scilicet, quæ non sunt a recentioribus Pontificibus Romanis constitutæ. Plures tamen circa Cæsaris tempora gentes ab aliis auctoribus numerantur. Tacitus Annal. l. iii. quatuor et sexaginta Galliarum civitates, i. e. gentes enumerat, Strabo sexaginta; sed forte exciderit quaternarius numerus. Appianus in Celtico plures item commemorat, nempe gentes cccc, urbes vero supra ıɔccc. Josephus vero de bello Judaico xi. 16. Gallicas gentes numerat cccxv. Nempe alii majores tantum, alii minores etiam numerant, quæ magis

3 *Belgæ*] Horum populi fuere sedecim tempore Cæsaris, qui secundo horum Commentariorum commemorantur. Sed ut est in Africa pars quædam Africa proprie dicta, in qua erat Carthago, sic Belgium a nostro Cæsare dicitur quædam Belgarum portio, in qua fuisse Bellovacos et Atrebates constat ex eodem Cæsare horum item Commentariorum lib. v. et inter hos populos revera Lucanus lib. primo de bello civili nominat Belgas: ‘ Et docilis rector monstrati Belga covini.’ Ubi legendum *rostrati*.

4 *Aquitani*] Plin. iv. 17. Aquitaniam ante dictam Armoricam scripsit Gallico nomine, quæ postea a Romanis Latino nomine Aquitania ab aquis Tarbellicis dicta sit. Hujus populi numerantur xii. in libro horum Commentariorum tertio, qui postea in novem fuere contracti. Unde nomen sortita est Aquitania Novempopulaniæ. Tandem a Vasconibus Pyrenæi jugi populis qui victi primum a Pipino, deinde ab ejus nepote Ludovico Caroli Magni filio in eam regionem postea deducti sunt, nomen Vasconiæ accepit.

5 *Celtæ*] Dion. l. xxxix. scripsit nationes, quæ cis transque Rhenum incolunt, antiquitus et longe ante Cæsaris tempora appellatas esse Celtas. Diodorus vero lib. v. rerum antiquarum c. ix. testatur ævo suo, i. e. Julii Cæsaris, omnes eas gentes, quæ juxta Pyrenæos montes et Alpes, ac deinceps ad Scythiam usque habitant, communi nomine Gallos nominatos. Unde et Plutarchus tradit Gallos Celtici generis fuisse. Immo et ex

stitutis, legibus inter se differunt. Gallos ab Aquitanis

NOTÆ.

lim patuisse, ubi ex quarta parte orbis terrarum existimanda esse terra Celtarum dicitur; nempe ut Hebræis vel Paulo teste in epistola ad Rom. gentes omnes, Græcorum nomine censebantur, et nunc Occidentales, Franci ab Orientalibus appellantur, ita tunc a Græcis Galli Germanique Celtarum nomine insigniebantur; necnon maxima pars Hispaniæ Polybio teste l. III. Certe nulla fere pars Europæ videtur Celtis vacare. Inveniuntur enim in Hispania Celtiberi, et nominantur Celti apud Strabonem Hispaniæ populi circa Bœtim fluvium, et in Celtis Istrum oriri memorat Herodotus, et Celtoscythæ recensentur Straboni et Plutarcho Septentrionales apud Oceanum. Sed, ut modo dixi, quemadmodum erat Africa proprie dicta in qua Carthago fuit, sic inter Celtas seu Gallos fuit proprie dicta Celtica, quam Cæsar nominat. Cum vero Celtæ Straboni dicantur a Κέλης Κέλητος, idque apud Homerum et Pindarum equitem sonet, seque ipsi Celtas Celtæ dixerint, id ea lege credendum est, ut idem Gallice eadem vox significaverit: vocem enim Gallicam fuisse perquam verisimile est. Certe omnium scriptorum testimonio Celtas equitatu valuisse certum est.

6 *Hi omnes lingua, &c.*] His similia refert Strabo, Aquitanos a Gallica natione et cultu et lingua differre, similesque esse Hispanis. Treviros vero Germanica lingua usos, in præfatione Hieronymi in Pauli Apostoli epistolam ad Galatas cognoscitur, quod scilicet Gallica minime essent origine, sed Germanica, qua et gloriabantur teste Tacito in lib. de moribus Germanorum, tanquam per hanc gloriam sanguinis a similitudine et inertia Gallorum separarentur. Quæ porro fuerint Gallorum linguæ nemini notum arbitror. Neque enim una fuit, ut perhibet Cæsar. Verisimile tamen est unam fuisse, quæ aliis patuit latius. Nec Gallica lingua fuit, quæ nunc Germanica est, ut videtur Goropio et aliis nonnullis. Siquidem habet Tacitus: 'Gothinos Gallica, Osos Pannonica lingua coarguit non esse Germanos.' Cum vero Hieronymus in Commentario Pauli epistolæ ad Galatas testetur Galatas in Asia suo tempore bilingues fuisse, et præter Græcum sermonem, quem totus Oriens tunc habebat, propriam quandam linguam eandem cum Treviris habuisse: (quod et ipsi compertum esse potuit, qui tamdiu Treviris cum Divo Hilario vixit, ut ei ingens Synodorum volumen sua manu descripserit) cumque Gallogræci seu Galatæ non e Belgio, sed e Tolosanorum et Volcarum finibus in Asiam commigraverint, existimarim a Rheno, ad quem Treviri pertinebant, ad Garumnam usque eundem viguisse sermonem, atque adeo hanc sermonis differentiam, quam Cæsar observat, a Dialectorum solummodo varietate esse petendam. Quæcumque tamen lingua fuerit, mihi si licet conjecturam meam interponere, Britannicam illam linguam, quæ nunc in Armorica viget, fuisse maximæ parti Galliæ vernaculam suspicor. Græcam enim non fuisse in usu, quod aliquot doctis placuisse video, tam certum est, quam nunc non esse, tametsi Græcis litteris usi fuerint, quas a Massiliensibus acceperant. Porro ex Severo Sulpitio in Dialogis de vita sancti Martini, et Sidonio Apollinari in epistola ad Syagrium, intelligitur hanc linguam Celticam ad eorum usque tempora viguisse. Dicuntur autem differre non tantum lingua, sed et institutis, non quod nullam linguam, aut nullum institutum, aut nullam le-

Garumna[7] flumen, a Belgis Matrona[8] et Sequana[9] dividit. Horum omnium fortissimi sunt Belgæ,[10] propterea quod a cultu[11] atque humanitate Provinciæ[12] longissime absunt, minimeque ad eos mercatores sæpe commeant atque ea, quæ ad effœminandos animos[13] pertinent, important: proximique sunt Germanis,[14] qui trans Rhenum[15] incolunt, qui-

NOTÆ

gem inter se communem habuerint, sed quod aliquam partem legum, aut aliqua instituta, aut aliquas leges habuerint singularum civitatum non omnium communes, ut etiam nunc apud Gallos et Helvetios videre est.

7 *Garumna*] Fluvius e Pyrenæis montibus delapsus, cursum habet CLX. leucarum, Tolosamque et Burdegalam alluit.

8 *Matrona*] Fluvius in Lingonum finibus ortus, Sequanam influit apud Confluentem paulo supra Lutetiam. Hæc porro divisio non est usque adeo accurata, quin ultra citraque illos fluvios, aliqua horum populorum pars constiterit. Cujus rei argumento est quod in Rotomagi, Lutetiæ, Meldarumque finibus esse deprehenditur, quorum oppidorum cives Celtæ sunt.

9 *Sequana*] In Burgundionum finibus nascitur, Lutetiamque Parisiorum totius Galliæ caput interfluit. Porro a Garumna ad Rhodanum usque Celtarum regionem finiebat Provincia Gallica seu Narbonensis; cujus fines, quia noti Romanis erant, qui illam jampridem possidebant, ab ipso non describuntur.

10 *Horum omnium fortissimi sunt Belgæ*] Ad animam refertur fortitudo, ad corpus vires et robur, ad inanima fere firmitas. Ad hanc porro Cæsaris sententiam accedit Tacitus lib. IV. 'Quicquid roboris apud Gallos sit, Belgas esse.'

11 *Propterea quod a cultu*] Cultus animum fere refertur.

12 *Provinciæ*] Provinciam Galliæ Narbonensis intelligit, cujus nomen adhuc retinet aliqua pars, *Provence*. Porro vere dicit cultum et humanitatem a Provincia in Galliam fuisse invectam. Nam a Massiliensibus Galli et usum vitæ cultioris, deposita barbaria, et urbes mœnibus cingere didicerunt. Tunc et legibus vivere, non armis, tunc et vitem putare, tunc olivam serere consueverunt.

13 *Atque ea, quæ ad effœminandos animos*] Cum multa tum præcipue vinum intelligit, quo scribit lib. IV. horum Comment. Suevos arbitrari ad laborem ferendum remollescere homines atque effœminari. Diodorus vero suppar ætate Cæsari, negat sua tempestate nasci quicquam vini in Gallia, sed Gallos supra modum eo delectatos, quod a mercatoribus merum bibentes, in somnum aut insaniam incidere.

14 *Proximi sunt Germanis*] Qui a Romanis Germani dicti sunt, hi olim Teutones et adhuc sua lingua vocantur. Sic forte a Romanis dicti, quod mutuis auxiliis se juvarent, et communi quodam fœdere essent conjuncti.

15 *Trans Rhenum*] De quo sic Tacitus: 'Rhenus Rhaeticarum Alpium inaccesso ac præcipiti vertice ortus, modico flexu occidentem versus septentrionali Oceano miscetur.' Ejus cursus et origo a Cæsare lib. IV. horum Commentariorum fuse describi-

buscum continenter bellum gerunt: qua de causa Helvetii[c] [16] quoque reliquos Gallos virtute præcedunt,[d] quod fere quotidianis præliis cum Germanis contendunt, cum aut suis finibus eos prohibent, aut ipsi in eorum finibus bellum gerunt. Eorum una pars,[17] quam Gallos obtinere dictum est, initium capit a flumine Rhodano;[18] continetur[e] Garumna flumine, Oceano, finibus Belgarum; attingit etiam ab Sequanis[19] et Helvetiis flumen Rhenum; vergit[f] ad septentriones.[g] [20] Belgæ[a] ab extremis Galliæ finibus oriun-

[a] *Belgæ incipiunt ab extremis Galliæ limitibus.*

et infra. *Elvetii* al.—[d] *præcellunt* Petav.—[e] *continenturque* Mss. et Edd. quidam.—[f] *pergit* Lovan.—[g] *Septemtrionem* Mss. et Edd. nonnulli hic et infra,

NOTÆ

16 *Helvetii*] Tunc Gallis accensebantur, nunc Germanis, qui eam regionem, expulsis Helvetiis, occupaverunt: quo tempore non plane scitur. Sic Gregorius Turonensis scripsit: 'Juræ deserta inter Burgundiam et Alamanniam sita Aventico adjacere;' qua in Alamannia Romanus, Lupicinusque fratres monasteria statuerunt. Alamanni igitur pagum Tigurinum, qui in Gallia inter Ursam Rhenumque fluvios positus est, atque alias partes Helvetici agri ceperunt, atque ibi consederunt. Walafridus Strabo Tigurinum pagum in Alemannia statuit. Scriptor vero vitæ sancti Deicolæ Abbatis Lutrensis, de sancto Gallo, qui in Helvetiorum regione vitam degebat, sic memoriæ prodidit: 'Et quia barbaricæ linguæ facundiam habebat non minimam, Alamannorum, Suevorumque cervicositati præpotens Archiater a Domino est destinatus.' Et paulo post, 'ejus inclyta merita non solum apud Alamannos, quibus a Deo delegatus est patronus, laudabiliter vigent.' Is porro sanctus Gallus tempore Sigeberti, Theodoricique regum Franciæ et Brunechildis vivebat. Unde verisimile fit ejusmodi regionem eodem fere tempore esse ab Alamannis occupatam, quo Gallia a Francis possideri cœpit. Helvetios vero cum scribitur reliquis Gallis præstare, intellige Celtis, qui proprie Galli. Nam paulo supra Belgas omnium fortissimos dixit duplici nomine, et quod abessent a Provincia longius, et quod continenter cum Gallis bellum gererent.

17 *Eorum una pars*] Ejus Galliæ pars una quam scripsimus Gallos habitare.

18 *Rhodano*] Hieronymus hunc fluvium sic describit: 'Adeo magni cursus est, ut vix adversa navigari possit aqua. Ferunt hunc amnem ex Alpibus oriri, non longe a Rheni, Danubiique fontibus: fertur per Lemanum lacum, et versus occidentem per Galliam fluens, tardum Ararim, et Isaram, et Druentiam suscipiens, apud Heracleam uno ostio, et paulo ulterius duobus aliis in mare Tyrrhenum irrumpit.' Vibius vero Sequester sic habet de ipso in libello de fluminibus: 'Lugdunum et Avenionem decurrens, atque Arelatem, mari Tyrrheno miscetur.'

19 *Attingit etiam ab Sequanis*] Postea sunt Belgis ab Augusto contributi, ut patet ex Plinio et Ptolemæo.

20 *Vergit ad septentriones*] Septen-

tur;[21] pertinent ad inferiorem[h] partem fluminis Rheni;[22] spectant in[i] septentriones et orientem solem. Aquitania[23] a Garumna flumine ad Pyrenæos montes[24] et eam partem Oceani, quæ[j] est ad Hispaniam, pertinet, spectat inter occasum solis et septentriones.

2. Apud Helvetios longe nobilissimus et[k] ditissimus fuit Orgetorix. Is M. Messala[25] et M. Pisone coss. regni cupiditate inductus, conjurationem nobilitatis fecit et civitati

male.—[h] *interiorem* Mss. 2. male. V. Hotom.—[i] *ad* Voss. 2.—[j] Vulgo *quæ ad H. pertin.* et supra *Aquitanici* Bong. sec. *Spectat* et seqq. 5. voces desunt in Oxon. et Andino.—[k] *fuit et ditiss.* Mss. et Edd. plerique; dein nonnulli *Or-*

NOTÆ

triones sunt stellæ septem, ex quibus quasi juncti triones figurantur. Dicuntur autem triones apud Varronem boves. Inde tota illa pars nomen invenit, quæ est meridiei opposita.

21 *Belgæ ab extremis Galliæ finibus oriuntur*] Romæ et id quoque respectu, a Cæsare scribitur.

22 *Pertinent ad inferiorem partem fluminis Rheni*] Plinius alios limites assignat, 'a Scalde ad Sequanam Belgica.' Cum scilicet ei jam Augustus partes illas detraxisset, quas Germaniæ addiderat.

23 *Aquitania*] Quæ hoc libro tertia pars Galliæ esse dicitur, in tertio libro pariter scribitur, et regionum latitudine et multitudine hominum ex tertia parte Galliæ æstimanda; tamen utroque loco deceptus videtur Cæsar a P. Crasso legato, cui cum pars maxima se, absente Cæsare, dedidisset, obsidesque bis victa dedisset, bellicam suam gloriam mendaciis augere contendit. Illa enim provincia Aquitania, quæ postea Novempopulania, ac demum Vasconia est appellata, Pyrenæoque et Garumna continetur, non amplius quam millia passuum centum patet in longitudinem. Quem errorem postmodum agnitum Augustus ut aliquo pacto emendaret, Aquitaniam a Pyrenæo monte ad Ligerim flumen produxit, XIV. gentibus, quæ Garumnam et Ligerim inter habitant, ei attributis, nempe Biturigibus Cubis, Arvernis, Rhutenis, Albiensibus, Cadurcis, Lemovicibus, Gabalis, Vellavis, Biturigibus Vibiscis sive Burdegalensibus, Nitiobrigibus sive Aginnensibus, Ecolismensibus, Santonibus, Pictonibus et Petrocoriis, quot sunt populi primæ Aquitaniæ. Nihilo secius Pomponius Mela Julium Cæsarem secutus, scribit Aquitaniam a Pyrenæo monte ad Garumnam pertinere. Minus sibi constat Plinius, qui utrique astipulatur divisioni, et Julii Cæsaris, et Augusti.

24 *Pyrenæi montes*] Notus limes Galliæ et Hispaniæ.

25 *Is M. Messala, &c.*] Fuit hic annus ab urbe condita IↃCXCIII. De hoc Pisone sic habet Asconius Pedianus, 'Vixit Piso iisdem temporibus, quibus Cicero, sed tanta ætate major, ut adolescentulum Ciceronem pater ad eum deduceret, quod in eo et antiquæ vitæ similitudo et multæ erant literæ: orator quoque melior quam frequentior habitus est, biennio tamen serius quam Cicero Consul fuit.'

persuasit,[26] ut de finibus suis cum omnibus copiis exirent: perfacile esse, cum virtute[l] omnibus præstarent, totius Galliæ imperio potiri. Id[m] hoc facilius eis persuasit, quod undique loci natura Helvetii continentur: una ex parte flumine Rheno, latissimo atque altissimo, qui agrum Helvetium[n] a Germanis dividit; altera ex parte monte Jura[o] [27] altissimo, qui est inter Sequanos[28] et Helvetios; tertia lacu Lemanno[29] et flumine Rhodano, qui Provinciam nostram ab Helvetiis[p] dividit. His rebus fiebat, ut et minus late[q] vagarentur et minus facile finitimis bellum[r] inferre possent: qua de causa homines bellandi cupidi magno dolore afficiebantur. Pro multitudine autem hominum, et pro gloria belli atque fortitudinis,[s] angustos se fines habere arbitrabantur, qui in longitudinem[t] millia passuum CCXL, in latitudinem CLXXX[u] patebant.[30]

gentorix. et Palat. *Messalla.*—[l] *Virtutibus* Lovan. Voss. sec. Ed. Inc. dein *sese imp. pot.* Leid. pr.—[m] *quod* Ed. Scal.—[n] *Helveticum* Gott. dein *Lemano* Edd. quæd.—[o] Deest in Voss. sec.—[p] *Helveticis* Lovan.—[q] *late* abest a Lov. Duk. et Ed. Inc.—[r] *ut bellum* Leidd. 2.—[s] *fortitudine* Oxon.—[t] *longitudine* et *latitudine* Mss. et Edd. qdd. *milibus* Leid. pr. deest in Duk. scriptionem *mile* et *milia* vetustissimi codices semper exhibent.—[u] CXXIII. Ed. Inc.

NOTÆ

26 *Civitati persuasit*] Civitates sunt, ut testatur Cicero lib. de somno Scipionis, 'concilia cœtusque hominum jure sociati.' Aulus vero Gellius XVIII. 7. tanquam ex Verrio Flacco citat civitatem, et pro loco, et pro oppido, et pro jure quoque omnium, et pro hominum multitudine; quo ultimo sensu hic dicitur Orgetorix civitati persuasisse. 'Ut de finibus suis cum omnibus copiis exirent.' Hoc ideo ab illis est factum, teste Dione, ne partis populi discessu, altera quæ in patria remaneret, eorum auxilio qui profecti fuissent destituta, injuriæ pateret finitimorum, qui ab ipsis fuerant bello vexati.

27 *Jura*] Mons dividit Sequanos ab Helvetiis, *Mont S. Claude.* Varia tamen sortitur pro locorum varietate nomina, et in Basiliensium initium habet finibus.

28 *Sequani*] Ab oriente, Jura monte, ab occidente, Arare flumine terminantur. Sed præter Burgundiæ Comitatum, quem Helvetiis, Æduis et Lingonibus finitimi incolebant, latius etiam patebant. Partem enim Alsatiæ obtinebant, Rhenoque a Germanis disterminabantur.

29 *Lacus Lemannus*] In quem influit Rhodanus, hodie *Lac de Genève.*

30 *In longitudinem millia passuum* CCXL, *in latitudinem* CLXXX *patebant*] Cluverius observat demendum unum C ut sint tantum CXL, et pro CLXXX ponendum LXXX dempto C. Sed neque sic con-

3. His rebus adducti, et auctoritate Orgetorigis permoti, constituerunt, ea, quæ ad proficiscendum pertinerent, comparare;[v] jumentorum et carrorum quam maximum numerum coëmere; sementes quam maximas facere, ut in itinere copia frumenti suppeteret; cum proximis civitatibus pacem et amicitiam confirmare. Ad eas res conficiendas biennium sibi satis esse duxerunt, in tertium annum profectionem lege confirmant.[b] Ad eas res conficiendas Orgetorix deligitur;[w] is, ubi legationem ad civitates suscepit, in eo itinere persuadet Castico, Catamantaledis[x] filio, Sequano, cujus pater regnum[31] in Sequanis multos annos obtinuerat, et a

[b] *Sanciunt lege, esse proficiscendum tertio post anno.*

—[v] *parare* Egm. Leid. sec. Edd. Rom. Med. Ven.—[w] *delegitur* Lovan. Pal. Gott. Voss. tert. Leid. sec. et Ed. Inc. *diligitur* Voss. sec. *derigitur* Leid. pr.—[x] *Catamantaloedis* vel *leodis* Mss. *lœdis* Ed. Med. *leædis* Ven.—

NOTÆ

stabit, quæ vera sit mensura Helveticorum finium: et quoniam multa mentio passuum occurret his in libris, quia passibus Romani locorum spatia metiebantur, ut Græci stadiis, et nos leucis; hoc in loco nonnihil esse scribendum videtur, quod ceteris sufficiat. Sunt veteres versus juvandæ memoriæ gratia in hanc rem facti: 'Quatuor ex granis digitus componitur unus, Est quater in pedibus digitus, quater in pede palmus: Quinque pedes passum faciunt, passus quoque centum Viginti quinque stadium dant; sed miliare Octo dabunt stadia: duplicatum dat tibi leucam.' Quibus versibus si fides adhibebitur, leuca nostra erit duorum millium passuum. Sed necessitate cogimur in multis locis hunc numerum duplicare, ut scilicet sit IV millium passuum. Multa in hanc rem possunt adduci, sed quia compendio studemus, unus Strabonis locus omnium instar erit. Sic enim ille lib. IV. 'Ab Isara ad Viennam Allobrogum metropolim sitam ad Rhodanum stadia sunt trecenta et viginti. Prope vero et supra Viennam est Lugdunum, ubi commiscentur inter se Arar et Rhodanus. Stadia vero ibi sunt circiter ducenta pedestri itinere per Allobrogum terram euntibus, adverso vero flumine navigantibus paulo plus.' Hodie quinque tantum leucarum spatium inter Lugdunum et Viennam esse cognitum est. Sed neque hic, neque aliis multis in locis constabit numerorum ratio, etsi quatuor passuum millia leucæ assignaverimus, ut tandem fatendum necesse sit totam illam numerorum rationem, cum apud Græcos, tum apud Latinos turpibus erroribus scatere.

31 *Cujus pater regnum, &c.*] Ex hoc loco et pluribus aliis patet, regna ista in Gallia non fuisse hæreditaria, quibus tamen filii se privari graviter ferebant, a populo dabantur; ut fit verisimile, propter justitiæ et fortitudinis opinionem.

S. P. R. amicus appellatus erat,[32] ut regnum in civitate sua occuparet, quod pater[y] ante habuerat: itemque Dumnorigi Æduo,[z] fratri Divitiaci,[33] qui eo tempore principatum in civitate[a] obtinebat ac maxime plebi acceptus erat, ut idem conaretur persuadet, eique filiam suam in matrimonium dat. Perfacile[c] factu[b] esse,[c] illis probat, conata[34] perficere, propterea quod ipse suæ civitatis imperium obtenturus esset: non esse dubium, quin totius Galliæ plurimum Helvetii possent: se suis copiis suoque exercitu illis regna conciliaturum, confirmat. Hac oratione[d] adducti, inter[d] se[e]

[c] *Demonstrat illis esse facillimum exequi incœpta.*
[d] *Mutuo dant fidem et jusjurandum.*

[y] *pater* deest in Mss. et Ed. Inc. dein *antea* Urs. et Faern. Mss.—[z] *Hæduo* vel *Heduo* Mss. hic et infra.—[a] *civitate sua* vulgo.—[b] *facto* Bong. sec. Leid. pr. *factum* Voss. pr. sec. Leid. sec. V. ad lib. IV. c. 30. [c] *esse* deest in Lov. Leid. tert. et Ed. Inc.—[d] *ratione* Lov. et Ed. Med. Ven.—[e] *se* Mss. et Edd. qdd. in

NOTÆ

32 *A S. P. R. amicus appellatus fuerat*] Quia Romani erant potentes, præsidio et honori ducebatur maximo, si quis, eorum amicus dicebatur. Hoc videre inde licet, quod Ptolemæum Auletem regno pulsum reducendum in regnum censuerunt, quia paulo ante a Romanis amicus erat appellatus.

33 *Itemque Dumnorigi Æduo, fratri Divitiaci*] Ædui nobilissima et opulentissima Galliæ civitas, quæ totius Galliæ capiendæ occasionem Romanis præbuit. De Belgis et Celtis res est clara et perspicua, remque illam fatetur Eumenius in panegyrico, hoc modo: 'Princeps Æduus' [Divitiacus is noster est] 'Romam ad Senatum venit, scuto innixus peroravit; impetrataque ope, Romanum exercitum Cæsaremque cis Rhodanum primus induxit: sed enim Ædui totum istud, quod Rheno, Oceano, Pyrenæis montibus, cunctis Alpibus continetur, Romano imperio tradiderunt, hibernis liberaliter præbitis, suppeditatis largiter commeatibus, armis fabricandis, pedestribus equitumque copiis auxiliaribus: ita in unam partem sociatis omnibus Celtarum Belgarumque populis, eripuere Barbaris, quicquid junxere Romanis.' Nec per illos solum Celtæ Belgæque Romanis accesserunt, sed et ipsa Narbonensis Gallia: siquidem verum est, quod Florus scriptum reliquit, Allobroges et Arvernos bello tentatos et mox domitos, cum adversus eos Æduorum querelæ auxilium et opem Romanorum flagitarent. Unde factum ut soli Gallorum, nomen fraternitatis cum Pop. Romano usurpaverint teste Tacito annal. XI. Inde eodem teste, 'primi Ædui Senatorum in urbe jus adepti sunt: datum id fœderi antiquo.' Inde facti reliquis opulentiores, solique ipsis prælati Lugdunenses, quia erant Romanorum colonia.

34 *Conata*] Hic passive scribitur; quod rarius.

fidem et jusjurandum dant et, regno occupato, per tres potentissimos ac firmissimos populos[35] totius Galliæ sese[f] potiri posse[g] sperant.

4. Ea res ut est Helvetiis per indicium enunciata,[h] moribus suis[36] Orgetorigem ex vinculis[i] causam dicere coëgerunt: damnatum pœnam[j] sequi oportebat, ut igni cremaretur.[37] Die constituta causæ[k] dictionis,[e] Orgetorix ad judicium omnem suam familiam, ad hominum millia decem, undique coëgit et omnes[l] clientes obæratosque suos,[38] quorum magnum numerum habebat, eodem conduxit:[m] per eos, ne causam diceret, se eripuit.[f] Cum civitas, ob eam rem incitata,[n] armis jus suum exequi conaretur multitudinemque hominum ex agris magistratus cogerent, Orgetorix mortuus est: neque abest suspicio, ut Helvetii arbitrantur, quin ipse sibi mortem consciverit.

[e] *Orgetorix congregavit undique omne famulitium suum, quod erat decem millium hominum, in locum in quo judicium illud exercebatur, jussitque omnes clientes debitoresque suos, quorum magna illi erat copia, in eundem locum convenire.*
[f] *Cum civitas, permota ob id factum, pararet persequi jus suum bello.*

And. deest.—[f] *imperio* male addit Bong. pr. a m. sec. [g] *posse* exulat a Leid. sec. et Oxon. Adi ad lib. II, 32.—[h] *nunciata* Mss. 2. Ed. Rom. *denunciata* Ed. Med. Ven.—[i] *vinclis* Mss. 4.—[j] *pœnas* Mss. 2.—[k] *caussa edictionis* Mss. et Edd. qdd.—[l] *omnes obæratos q.* Edd. Rom. Med. Ven.—[m] *adduxit* Lov.—[n] *incitaretur*

NOTÆ

35 *Per tres potentissimos populos*] Sequanos, Helvetios et Æduos. Indicium est detectio alicujus sceleris vel accusatio. Est porro ea res enuntiata, quod regnum affectaret; quod tyrannicum in civitate libera.

36 *Moribus suis*] Qui vigent apud nos, ut capitis postulatis non nisi in carcere se purgare liceat. Causam autem dicere, est subire judicium, et rei, cujus sis postulatus, reddere rationem.

37 *Damnatum pœnam sequi oportebat, ut igni, &c.*] Usitatum hoc erat apud Barbaros supplicium, ut passim ex his libris cognoscitur. Sic in hoc libro Valerius Procillus nihil propius factum est, quam ut igni a Germanis necaretur. Sed et antiquissimum supplicium fuit apud Orientales. Ita ob scortationem igni Thamar addicitur in lib. Geneseos, et apud Jeremiam tale supplicium sumptum iri de falsis prophetis prædicitur, et apud Danielem pueri a Chaldæorum rege in fornacem conjiciuntur.

38 *Obæratosque suos*] Obærati erant, qui ære alieno obligati erant, ut aliquid operarentur, iique, ut Varro scribit, vindemias et fœnisecia exercebant modico ære conducti, quia magno erant obligati, *faiseurs de corvées.*

5. Post ejus mortem nihilo minus Helvetii id, quod constituerant, facere conantur, ut e finibus suis exeant. Ubi jam se ad eam rem paratos esse arbitrati sunt, oppida sua omnia,[39] numero ad duodecim, vicos ad quadringentos, reliqua[o] privata ædificia incendunt, frumentum omne, præter quod secum portaturi erant, comburunt, ut, domum reditionis spe sublata, paratiores ad omnia pericula subeunda essent: trium mensium[p] molita cibaria sibi[q] quemque domo efferre jubent. Persuadent Rauracis[40] et[r] Tulingis[41] et Latobrigis[42] finitimis,[s] uti, eodem usi consilio, oppidis suis vicisque exustis, una cum iis[43] proficiscantur: Boiosque,[44]

et Petav.—[o] *et reliqua* Mss. 2. et Ciacc.—[p] Bungars. pr. *mensum*, vulgo *mensium*.—[q] *unumquemque* Mss. et Edd. qdd. vel *sibi unumquemque*. Dein *jubet* Edd. quædd. et Pal. *afferre* contra Mstos Scal. Clark. aliæque Edd. V. ad lib. v, 45.—[r] *et* abest Ed. Inc. Davis. ac Leid. pr.—[s] *fin. suis* Bong. pr.—[t] *coluerant* Bong.

NOTÆ

39 *Oppida sua omnia, &c.*] Durum cum sit telum necessitas, hoc sæpe duces usi sunt exemplo, ut Guillelmus ille Normannorum dux, qui cum expeditionem in Anglos suscepit, proprias naves exussit, ut milites domum reditionis spe sublata fortius pugnarent.

40 *Rauracis*] Horum caput erat Augusta, qua diruta, sedes Episcopatus ejus in proximam urbem Sequanorum Basiliam translatum est haud multo ante annum Christi DCCC. Ipsa nunc est tenuis vicus. Rauraci a Sequanis disterminantur amne Byrsa qui haud amplius quatuor millibus passuum a Basilea, idque paulo supra in Rhenum influit.

41 *Tulingis*] Nonnulli existimant Tulingos esse, qui Lotharingi dicuntur. Sed Glareanus Helvetius conjectat esse 'Stulingen,' qui ad septentrionem sunt Helvetiis supra Rauracos. Adde quod ii, infecta re, in suas sedes remigrare a Cæsare jussi sunt.

42 *Latobrigis*] Latobrigi ignorantur.

43 *Una cum iis*] Una secum posset dici: sed modo absit ambiguum, nihil refert.

44 *Boiosque*] Erant hi Gallicæ originis, teste Tacito, qui, de Helvetiis quibusdam, qui in Germaniam penetrarant, et de Boiis sic scribit lib. de morib. Germanorum: 'Inter Herciniam sylvam Rhenumque et Mœnum amnes, Helvetii, ulteriora Boii, Gallica utraque gens tenuere.' Nec tantum in Germaniam illi penetrarant, sed et, teste Livio, circiter annum urbis conditæ CL. Tarquinio Prisco Romanorum rege, trans Alpes profecti sunt, ibique, teste Plinio, Laudem Pompeiam *Lodi* condiderunt, in Hetruriam pervenerunt, unde incolas expulerunt. Præcipua tamen eorum sedes intra Apenninum fuit. An iidem ex Gallia in Germaniam recta, an ex Italia expulsi eo transierint, et Noricum agrum occupaverint, incertum est; item quam terram in Gallia ante omnes illas expeditiones obtinuerint. Plinius certe Lugdunensi Galliæ Boios assignat, sed illos, qui sua tempestate vivebant, qui con-

qui trans Rhenum incoluerant[t] et in agrum Noricum[45] transierant Noreiamque[u] oppugnarant, receptos ad se socios sibi asciscunt.

6. Erant omnino itinera duo,[46] quibus itineribus[v] domo exire possent: unum per Sequanos, angustum et difficile, inter montem Juram et flumen Rhodanum,[w] vix qua singuli carri ducerentur; mons autem altissimus impendebat, ut facile perpauci prohibere possent: alterum[x] per Provinciam nostram, multo facilius atque expeditius, propterea quod Helvetiorum[y] inter fines et Allobrogum,[47] qui nuper pacati[z] erant, Rhodanus fluit, isque nonnullis locis vado transitur. Extremum oppidum Allobrogum est, proximumque Helvetiorum finibus,[a] Geneva.[48] Ex eo oppido pons ad Helvetios pertinet. Allobrogibus sese vel persuasuros, quod nondum bono animo in Populum Romanum viderentur, existimabant; vel vi[b] coacturos, ut per suos fines eos ire paterentur. Omnibus rebus ad profectionem comparatis, diem dicunt, qua die[c] ad ripam Rhodani omnes conveniant: is

tert.—[u] *Nortiam, Norciam, Noriam, Noritiam* Mss. nonnulli male.—[v] *itineribus* caret Petav. ut solet ille Cod. Vide mox, et ad lib. II. c. 18.—[w] *Rhenum* Ed. R. Steph. et vulgo *quo vix*.—[x] *alterum iter* Bong. pr. sec.—[y] *inter fin. Helv.* Mss. et Edd. Vett.—[z] *pacti* Mss. multi et Ed. Inc.—[a] *finibus* deest in Carr. et Leid. pr.—[b] *vi* male abest ab Ed. Davisii.—[c] *die* non est in Petav. *fluminis*

NOTÆ

cessu Æduorum, Cæsarisque permissu in eam partem migraverant, quæ nunc dicitur, *Bourbonnois*.

45 *Agrum Noricum*] Ager Noricus oritur ab Œno flumine, Germanice *Inn*, ad ortum, usque ad Pannoniam protenditur superiorem, a meridie, monte Carvanca terminatur et Alpibus ad Italiam usque, a septentrionibus, Danubio. Ex Sexti Rufi Breviario cognoscitur esse divisum in mediterraneum et ripensem, qui ad ripas Danubii. Qui igitur Norimbergam interpretantur, non minus errant, quam qui Sequanos a Sequana flumine dictos putant.

46 *Erant omnino itinera duo*] Rhellicanus Helvetius has angustias a Gallis et Germanis Clusas appellari scripsit. Glareanus vero, Helvetius et ipse negat esse ea tantum itinera, et multos patere exitus scribit. Itaque hanc regionem auditu tantum fuisse notam Cæsari, quam ipse non viderit.

47 *Allobrogum*] Allobroges erant partim, qui nunc dicuntur Sabaudi, partim Delphinates, qui hodie diœcesibus continentur Viennæ, Gratianopolis et Genevæ. Horum metropolis erat Vienna. Nuper pacati dicuntur, quia biennio ante fuerant domiti a C. Pomptino, qui alias Pomptinius et Pontinus dicitur.

48 *Geneva*] Nunc ad ripam Helvetiorum translata est.

dies erat a. d. v. Kal. Apr.[49] L. Pisone, A. Gabinio Coss.[50]

7. Cæsari cum id nuntiatum esset, eos per Provinciam[51] nostram iter facere conari, maturat ab urbe proficisci;[52] et, quam maximis potest[d] itineribus,[53] in Galliam ulteriorem contendit, et ad Genevam pervenit: Provinciæ toti quam maximum[54] potest militum numerum imperat (erat omnino in Gallia ulteriore legio[55] una): pontem, qui erat ad Genevam, jubet rescindi.[e] Ubi de ejus adventu Helvetii cer-

Rh. Voss. pr.—[d] sic Mss. et lib. VII. c. 9. vulgo *itin. potest.*—[e] *escindi* Ms.—

NOTÆ

49 *A. d. v. Kal. Apr.*] XXVIII. Martii. Nolim tamen negare propter corruptum Kalendarium, alium diem fuisse.

50 *L. Pisone, A. Gabinio Coss.*] Qui Julio Cæsari et M. Bibulo in consulatum successerant, ann. ab urbe condita IↃCXCVI.

51 *Per Provinciam*] Ea erat provincia Galliæ Narbonensis, quæ jampridem erat in Romanorum potestate, et a Geneva Narbonem usque pertinebat, Pyrenæisque montibus claudebatur.

52 *Maturat ab urbe proficisci*] Proficiscitur, quia Gallia provincia cum Illyrico erat ei attributa.

53 *Quam maximis itineribus*] Plutarchus in Cæsare scripsit octo dierum spatio tantum ipsi confectum. CC leucæ sunt ad Genevam ab urbe Roma. Itaque si quatuor millia passuum leucam efficiunt, ut supra docuimus, confecit singulis diebus XXV leucas. Quod ipsum testatur Suetonius in Cæsare: 'Longissimas vias incredibili celeritate confecit expeditus, meritoria rheda centena millia passuum in singulos dies.' Porro Gallia ulterior alio nomine Transalpina dicitur, quæ Romanis in Italia positis, trans Alpes est.

54 *Provinciæ toti quam maximum, &c.*] Non tam Galliam Romani, quam Galli ipsi ceperunt: cum enim tantum quatuor legiones a Republica accepisset, sex Gallico delectu ab ipso Cæsare conscriptæ sunt. Equitatus ejus totus erat Gallicus. Itaque Alaudam illam genere et nomine Gallicam totam postea civitate donavit.

55 *Legio*] A legendo dicta, quod legantur milites in delectu, teste Varrone de lingua Latina l. IV. cujus varius fuit pro temporum varietate numerus. Prima legio sub Romulo fuit trium millium peditum et trecentorum equitum: mille enim homines ex singulis tribubus legebat; quæ tribus, tres tantum erant eo tempore. Cum vero a Floro Tullus Hostilius omnis militaris disciplinæ artisque bellandi conditor esse scribatur, statimque a Regibus ejectis apud Dionysium Halicarnasseum a P. Valerio Publicola scripta prodatur quatuor millium, conjectura est non levis ab illo Rege auctam in hunc numerum excrevisse. Livius l. XLII. sic scribit: 'Id præcipui provinciæ Macedoniæ datum, quod cum alterius Consulis legionibus quina millia, et duceni equites, ex veteri instituto darentur in legiones singulas, in Macedoniam sena millia peditum scribi jussa, equites treceni æqualiter in singulas,' lib.

tiores facti sunt, legatos ad eum mittunt, nobilissimos civitatis, cujus legationis Nameius[f] et Verudoctius principem[g] locum obtinebant, qui dicerent, 'sibi esse in animo,[56] sine 'ullo maleficio iter per Provinciam facere, propterea quod 'aliud[h] iter haberent nullum: rogare, ut ejus voluntate id 'sibi facere[i] liceat.' Cæsar, quod memoria tenebat, L. Cassium Consulem[57] occisum, exercitumque ejus ab Helvetiis pulsum et sub jugum missum,[58] concedendum non putabat: neque homines inimico animo, data facultate per Provinciam itineris faciundi, temperaturos ab injuria et maleficio existimabat. Tamen, ut spatium intercedere posset, dum milites, quos imperaverat, convenirent, legatis respondit, 'diem se ad deliberandum sumturum; si quid vellent, a. d.[j] idus Apr. reverterentur.'

8. Interea ea legione, quam secum habebat, militibusque;

[f] Sic Mss. miro consensu, et Edd. VV. qdd. vulgo *Numeius et Verodoctius* cum Metaphraste. Ed. Lugd. *Veroductius.*—[g] *principum* Mss. 12. et Edd. Inc. Med. Ven. *principium* Voss. tert. *præcipuum* al. *principum* Egm.—[h] Mss. et Edd. qdd. *null. al. it. hab.*—[i] *fieri* Ms.—[j] Mss. *ad.* vide Ciaccon. et Hotom.—

NOTÆ

vero VII. ait IV. millium et ducentorum peditum fuisse; et lib. VIII. ait quinis millibus peditum, et trecenis equitibus constitisse. Polybius vero numerum facit ampliorem. Videtur tempore Cæsaris fuisse non magna.

56 *Qui dicerent, 'sibi esse in animo*] Moyses hoc ipsum Idumæis promisit, cum necessario per illorum fines sibi esset transeundum. Hoc idem Dercyllidas Lacedæmonius per fines amicorum fecit, teste Xenophonte, hoc Agis Lacedæmonius Peloponnesiis præstitit, non sine admiratione urbium, ut narrat Plutarchus, exemplaque ejus rei quamvis pauca, nonnulla tamen extant. Moysi promittenti credendum fuit, quia sanctus vir; non barbaris, quos nullus rex, nulla continebat disciplina, quique antiquitus præterea inimico erant in Romanos animo. Eventus consilium Cæsaris probavit: nec enim aut Æduis, aut eorum clientibus pepercerunt.

57 *L. Cassium Consulem*] De L. Cassio extat historia in Appiano et apud Orosium VI. 17. Florus in epitome LXV. Livii scribit, milites, qui ex ea clade superfuerant, obsidibus et dimidia rerum omnium parte, ut incolumes dimitterentur, cum hostibus pactos esse. Porro ille Consul fuerat anno urbis conditæ IϽCXLVII.

58 *Sub jugum missum*] Hoc modo sub jugum mittebantur. Fixis in terram hastis duabus, super eas tertia ligabatur: tunc victi hostes discingebantur, et sub illa discincti inermesque transire cogebantur. Unde subjugare dictum pro debellare. Hunc morem describit T. Livius l. III. ubi de Æquis loquitur.

qui ex Provincia convenerant, a lacu Lemanno, qui[ii] in flumen Rhodanum influit, ad montem Juram,[59] qui fines Sequanorum ab Helvetiis dividit, millia passuum decem murum, in altitudinem pedum sedecim,[jj] fossamque perducit. Eo opere perfecto, præsidia disponit, castella communit, quo facilius, si se invito transire conarentur, prohibere[k] possit. Ubi ea dies, quam constituerat cum legatis, venit, et legati ad eum[l] reverterunt, negat, 'se more et exemplo Populi Romani posse iter ulli per Provinciam dare; et, si vim facere 'conentur, prohibiturum[m] ostendit. Helvetii, ea spe dejecti, navibus junctis ratibusque compluribus[n] factis,[60] alii vadis Rhodani, qua minima altitudo[o] fluminis[p] erat, nonnunquam interdiu, sæpius noctu, si perrumpere[q] possent, conati, operis[r] munitione et militum concursu et telis repulsi, hoc conatu destiterunt.

9. Relinquebatur una per Sequanos via, qua, Sequanis invitis, propter angustias ire non poterant. His cum[s] sua sponte persuadere non possent,[t] legatos ad Dumnorigem Æduum mittunt, ut eo[u] deprecatore a Sequanis impetrarent.[v] Dumnorix gratia et largitione apud Sequanos plurimum poterat, et Helvetiis erat amicus, quod ex ea civitate Orgetorigis filiam in matrimonium duxerat, et cupiditate regni adductus, novis rebus studebat, et quam plurimas civitates suo sibi beneficio habere obstrictas volebat. Itaque rem suscipit[w] et a Sequanis impetrat, ut per fines suos Helvetios ire patiantur, obsidesque uti inter sese dent, perficit:[x] Sequani,

[ii] *quem fl.* Edd. recentiores.—[jj] Sic Bong. pr. Petav. Leid. pr. et alii 6. cum Ed. Inc. ac R. Steph. vulgo *Sexd.* xv. Voss. pr.—[k] vulgo *prohiberi possent.*—[l] *eum* abest ab Ed. Inc.—[m] *Proh. se* Egm.—[n] *quam pluribus* Voss. pr. *factis* deest in Leid. tert. et Ed. Inc.—[o] *latitudo* Duk. a m. pr.—[p] *ipsius* Leid. pr.—[q] *prorumpere* Edd. primæ.—[r] *operis* &c. usque ad *conatu* exulant a Mss. 3. et Ed. Inc.—[s] *Quod* Petav.—[t] *poterant* Mss. 11. et Edd. primæ.—[u] *eodem pr.* Leid. pr. *ea d.* Voss. sec.—[v] *hoc imp.* vulgo.—[w] *suscepit* Mss. 2.—[x] *perfecit* Mss. 10.

NOTÆ

59 *Montem Juram*] De Jura monte supra dictum est. Frustra quærunt docti reliquias, quasi non hæ studiose, tanquam impedimenta viarum, dirutæ sint.

60 *Ratibusque compluribus factis*] Rates, *radeaux et trains de bois*, quod primum navigii genus fuit, antequam essent naves inventæ, teste Plinio l. VII. et Diodoro Bibliothecæ l. v.

ne itinere[y] Helvetios prohibeant; Helvetii, ut sine maleficio et injuria transeant.

10. Cæsari renuntiatur[z] Helvetiis esse in animo, per agrum Sequanorum et Æduorum[61] iter in Santonúm[62] fines facere, qui non longe a Tolosatium[63] finibus absunt, quæ civitas est in Provincia. Id si fieret, intelligebat,[a] magno cum Provinciæ periculo futurum, ut homines bellicosos, Populi Romani inimicos, locis patentibus maximeque frumentariis finitimos haberet. Ob eas causas ei munitioni, quam fecerat, T. Labienum legatum[64] præfecit: ipse in Italiam magnis itineribus contendit, duasque ibi legiones conscribit[b] et tres, quæ circum[c] Aquileiam[65] hyemabant,[d] ex hybernis educit et, qua[e] proximum iter in ulteriorem Galliam per Alpes erat, cum his quinque legionibus ire[f] contendit. Ibi Centrones[g][66] et Graioceli[67] et Caturiges,[68] locis superio-

—[y] *in itin.* Leid. pr. *temere* Gottorp.—[z] *nuntiatur* vulgo. dein *Sanctonum* et infra Voss. pr.—[a] *intellegebat* semper B. pr. et Mss. vetustiores, non *li*, ut et *neglego*. V. Drak. ad Liv. II, 11. §. 4.—[b] *conscripsit* Mss. 2. et Carr.—[c] *circa* Leid. pr. *apud* Voss. tert. et Gott. pro v. l.—[d] *Hibernabant* Beng. tert.—[e] *quam* Voss. sec.—[f] *ire* deest in Voss. sec.—[g] *Ceutrones* Mss. plerique.—[h] *finibus* Leid. pr.

NOTÆ

61 *Æduorum*] De Æduis supra, quorum nunc urbs Augustodunum, *Autun.*

62 *Santonum*] Santones, *Saintonge*, quorum urbs Mediolanum Santonum, *Saintes.*

63 *Tolosatium*] Tolosates. Plinio Tolosani, colonia Galliæ Narbonensis Tectosagum fuit, exinde regni Gothorum caput, nunc Parlamento nobilitata, *Toulouse.*

64 *T. Labienum Legatum præfecit*] Legatus a legando dictus, quod olim a Senatu legaretur ad ducem consulendi potius quam imperandi gratia. Erat autem Imperatoris vicarius. Magna legati potestas erat, quamdiu aberat Imperator, Imperatori vero præsenti obnoxia. Ut plurimum tot erant legati quot legiones, quibus singuli attribuebantur, aliquando tamen plures aut pauciores. Si quid ab ipsis, absente Imperatore, gereretur, Imperatori ascribebatur, utpote gestum ejus auspiciis. Itaque cædem Tigurini Helvetiorum pagi, sibi ascribit Cæsar, tametsi illum cecidisset Labienus legatus. Hic porro Labienus, orto civili bello, Pompeii partes amplexus est, factusque est Cæsari infensissimus.

65 *Aquileiam*] Aquileia prope Venetias nunc est diruta, quam calamitatem videtur illi attulisse Attila, ea post triennem obsidionem potitus.

66 *Centrones*] In Alpibus Graiis, ut placet Ptolemæo. Eorum urbs Axima et Forum Claudii. Axima nunc pagus, *Esmes*, aut *Aime*. Forum Claudii postea, causa nescio qua, Darentasia dicta. Unde et regio. Quæ urbs, postea facta metropolis, habet

ribus occupatis, itinere exercitum prohibere conantur. Compluribus his præliis pulsis, ab Ocelo,[69] quod est citerioris Provinciæ[70] extremum, in fines[h] Vocontiorum[71] ulterioris Provinciæ[72] die septimo[i] pervenit: inde in Allobrogum fines, ab Allobrogibus in Segusianos[73] exercitum ducit. Hi sunt extra Provinciam trans Rhodanum primi.

11. Helvetii jam per angustias et fines Sequanorum suas copias transduxerant[j] et in Æduorum fines pervenerant eorumque agros populabantur.[k] Ædui, cum se suaque ab iis[l] defendere non possent, legatos ad Cæsarem mittunt rogatum auxilium: 'ita se omni tempore de Populo Romano 'meritos[m] esse, ut pæne in conspectu exercitus nostri[n] agri 'vastari, liberi eorum in[o] servitutem abduci,[p] oppida expug'nari non debuerint.' Eodem tempore[74] Ambarri,[q][75] necessarii[76] et consanguinei Æduorum, Cæsarem certiorem fa-

Scal. pro *finis.*—[i] *septima* Ed. Inc.—[j] Sic Mss. 5. et Ed. Inc. Ceteri et Edd. pleræque *trad.*—[k] *depopulab.* Ed. Inc.—[l] Sic antiquiores Mss. vulgo *his.*—[m] *benemeritos* Edd. Rom. Med. Ven.—[n] *nostri* deest Egm. *P. Ri.* Cujac. et Leid. pr.—[o] *ad s.* Reg.—[p] *duci* Voss. sec. *adduci* Mss. 5.—[q] vulgo *quo Ædui,*

NOTÆ

sub se Sedunum et Augustam. Nunc a veteri aliquo monasterio, *Monstiers en Tarentaise.*

67 *Graioceli*] Sunt Maurienneuses, *Val de Morienne.*

68 *Caturiges*] Sunt in Alpibus Cotiis, non Graiis, ut censet Ptolemæus, ut vero legitur apud Livium, non ita. Eorum caput Ebredunum, *Embrun.* Est et Brigantio et Caturigomagus, jam inde a Plinii tempore in Alpibus Cotiis. Postea sunt urbes illæ cum Rame Alpibus maritimis ascriptæ. Caturigæ, nunc *Chorges.*

69 *Ocelo*] Ocelus est, *Oux*, alio nomine *Exilles.*

70 *Citerioris Provinciæ*] Galliam intelligit, quæ cis Alpes Romanis erat posita, ideoque Cisalpina alio nomine dicebatur.

71 *Vocontiorum*] Vocontii sunt positi, ubi Dea Vocontiorum, *Die*, et Vasio, *Vaison*, in ea parte Galliæ, quæ nunc dicitur, *Provence*, inter Isaram et Rhodanum, Ptolemæo.

72 *Ulterioris Provinciæ*] Erat Gallia ultra Alpes Romanis posita, ideoque Transalpina alio nomine dicta. Utraque et citerior et ulterior erat Cæsari a populo Romano attributa.

73 *Segusianos*] Segusiani sunt ubi postmodum positum fuit Lugdunum, teste Plinio. De Allobrogibus dictum superius.

74 *Eodem tempore, &c.*] Vulgo hic inseritur 'quo Ædui;' sed videndum ne sit aliquod interpretamentum, quod in textum irrepserit. Jam id Ciacconio annotatum.

75 *Ambarri*] Ignorantur. Inter Æduos et Allobroges siti videntur.

76 *Necessarii*] Necessarii dicuntur, in quos necessaria officia conferun-

ciunt, sese, depopulatis agris, non facile ab oppidis vim hostium prohibere: item Allobroges, qui trans Rhodanum vicos possessionesque habebant, fuga se ad Cæsarem recipiunt et demonstrant, sibi præter agri solum nihil esse reliqui. Quibus rebus adductus Cæsar, non expectandum sibi statuit, dum, omnibus fortunis sociorum consumtis, in Santonos[r] Helvetii pervenirent.

12. Flumen est Arar,[77] quod per fines Æduorum et Sequanorum in Rhodanum influit incredibili lenitate, ita ut oculis, in utram[s] partem fluat, judicari non possit. Id[t] Helvetii ratibus ac lintribus[78] junctis[u] transibant.[v] Ubi per exploratores Cæsar certior factus est,[w] tres jam copiarum partes Helvetios id flumen transduxisse,[x] quartam vero partem citra[y] flumen Ararim reliquam[z] esse: de tertia vigilia[79] cum legionibus tribus e castris profectus, ad eam partem pervenit, quæ nondum flumen transierat. Eos impeditos et

Amburri quoque.—[r] Vulgo *Santones. prævenirent* Bong. tert. *pervenerint* Duk. *pervenerunt* Voss. 2.—[s] *in quam p. influat* Bong. pr. a. m. pr. Adi ad l. v. c. 44. *defluat* Voss. pr.—[t] *Iñ* Bong. pr. *Hic* Voss. sec.—[u] *vinctis* Voss. 2. et Carr.—[v] *Transiebant* Bong. sec.—[w] *est* exulat a Lovan.—[x] Sic Voss. pr. et Edd. VV. vulgo *trad.*—[y] *circa* Mss. et Edd. nonnulli.—[z] *relictam reliquam* Leid. sec.—

NOTÆ

tur, sive propter affinitatem, sive cognationem, sive amicitiam, sive hospitium, sive superiora accepta beneficia.

77 *Flumen est Arar*] Primus omnium Ammianus Marcellinus, qui circa annum Christi CCCLXXX. vivebat, Saconam vocat. Jure per Sequanorum et Æduorum fines fluere dicitur quos dividit, *la Saone.*

78 *Lintribus*] Lintres ex cava arbore fiunt. Unde Virg. Georg. I. 'cavat arbore lintres,' monoxyli nomine græco dicuntur: quam rem hoc modo describit Veget. III. 7. 'Commodum repertum est, ut monoxylos, hoc est paulo latiores scaphulas ex singulis trabibus excavatas, pro genere ligni et subtilitate levissima carpentis, secum portet exercitus.' Monoxylis etiam lintribus Plinius lib. VI. dicit vehi piper Becaren, qui portus est Indiæ. Livius dec. III. lib. I. 'Novasque alias primum Galli inchoantes cavabant ex singulis arboribus.'

79 *De tertia vigilia*] Media nocte. Nox enim in partes quatuor dividebatur, quæ dicebantur vigiliæ: et Polyænus quidem hanc pugnam *νυκτομαχίαν* appellat. Tertia autem vigilia dicitur media nox. Prima vigilia ab occasu solis, usque ad id spatium quod medium est inter occasum solis et mediam noctem; Secunda vigilia erat ab eo tempore usque ad mediam noctem; Tertia vigilia, a media nocte usque ad id spatium quod medium est inter mediam noctem et solis exortum. Inde quartæ vigiliæ erat initium, et ad ortum

inopinantes[a] aggressus,[80] magnam eorum[b] partem concidit:[81] reliqui fugæ sese mandarunt atque in proximas sylvas abdiderunt.[c] Is pagus[82] appellabatur[d] Tigurinus: nam omnis civitas Helvetia[e] in quatuor pagos[f] [83] divisa est. Hic pagus unus, cum domo exisset, patrum nostrorum memoria L. Cassium Consulem[g] interfecerat et ejus exercitum sub jugum miserat. Ita, sive casu, sive consilio Deorum immortalium, quæ pars civitatis Helvetiæ[h] insignem calamitatem Populo Romano intulerat, ea princeps pœnas persolvit.[g] Qua in re Cæsar non solum publicas, sed etiam privatas injurias ultus est,[i] quod ejus soceri[j] L. Pisonis[84] avum, L. Pisonem legatum, Tigurini eodem prælio, quo[k] Cassium, interfecerant.

13. Hoc prælio facto, reliquas copias Helvetiorum ut consequi posset, pontem in Arari[l] faciendum[m] curat atque

[g] *Ea prima dedit pœnas.*

[a] *inopinatos* Leid. pr. et Duk. V. ad Front. p. 321.—[b] *partem eorum* vulgo.—[c] *obdiderunt* Ed. Inc.—[d] *adpellatur* Voss. pr. Leid. pr. Reg. sed ἐπεκαλεῖτο Gr.—[e] *Helvitiorum* Pet. *Helvetiæ* Bong. sec. male.—[f] *partes* Voss. pr. sec. Ed. Med. Ven. *partes vel pagos* Leid. pr. V. ad l. vi. c. 11. xiv. legit Hottom. [g] *Consulem* abest a Reg. Leid. sec. Dorvill. et Edd. Rom. Med. Ven.—[h] *Helvetiorum* Pet.—[i] *est* deest Ed. Rom. Med. Ven.—[j] *ejus soceri* exulant a Gott. Ed. Inc. *soceri* deest Egm. Lovan.—[k] *quo Cassium* non legas in Voss. pr.—[l] Sic Leid. pr. Egm. vulgo *Arure.*—[m] Ita Bong. tert. *faciendum* alii. V. ad

NOTÆ

usque solis producebatur. Clepsydris autem illa spatia a Primipilo discernebantur, quæ vascula erant, mensuræque ex aqua, quarum artificium pete ex Vitruvio. Earum vigiliarum signum tuba dabatur. De quibus vide plura apud Veget.

80 *Eos impeditos et inopinantes aggressus*] Vegetius iii. 7. 'Instantes adversarii ad transitus fluminum insidias vel superventus facere consueverunt.'

81 *Magnam eorum partem concidit*] Non ipse quidem, sed Labienus, ut prodidit memoriæ Plutarchus. Verum quia a legato suo et auspiciis suis res gesta, eam sibi more Roma-

82 *Is pagus*] Hoc vicus et pagus interest, quod vicus sit villarum seu ædium rusticarum absque mœnibus conjunctio; pagus vero villarum societas, ditio, ager, qui multis vicis constat. Festus dicit, ἀπὸ τῆς πηγῆς dici, quod ejusdem fontis aqua uterentur. Hic autem pagus videtur esse *Zurik*, non constat tamen.

83 *In quatuor pagos*] Id est, in quatuor partes. Plutarchus in Numa, *Εἰς μέρη τὴν χώραν διεῖλεν, ἃ πάγους προσηγόρευσεν, In partes regionem divisit, quas pagos appellavit.*

84 *Quod ejus soceri L. Pisonis, &c.*] Cæsar enim Culphurniam, L. Pisonis sibi in consulatu successuri filiam,

ita exercitum transducit.[n] Helvetii, repentino ejus adventu commoti, cum id, quod ipsi diebus viginti ægerrime confecerant, ut flumen transirent, uno illum die fecisse[o] intelligerent, legatos ad eum mittunt: cujus legationis Divico princeps fuit, qui bello Cassiano[85] dux Helvetiorum fuerat. Is ita cum Cæsare agit:[p] 'Si pacem Populus Romanus 'cum Helvetiis faceret, in eam partem ituros atque ibi futu-'ros Helvetios, ubi eos[q] Cæsar constituisset atque esse vo-'luisset: sin[r] bello persequi[s] perseveraret,[t] reminisceretur 'et veteris incommodi Populi Romani et pristinæ virtutis 'Helvetiorum. Quod improviso unum pagum adortus esset,[86] 'cum ii, qui flumen transissent, suis auxilium ferre non 'possent, ne ob eam rem aut suæ magno opere[u] virtuti tri-'bueret aut ipsos despiceret: se ita a patribus majoribus-'que suis[v] didicisse, ut magis virtute,[87] quam dolo conten-'derent aut insidiis niterentur. Quare ne committeret,[w] [88] 'ut is locus, ubi constitissent, ex calamitate Populi Romani 'et internecione[x] exercitus[y] nomen caperet aut memoriam 'proderet.'[z] [89]

---

l. III. 16. *facere* Mss. 2. et Ed. Inc.—[n] *perducit* Duker. Leid. tert. et Ed. Inc. [o] *fecisse* deest in Lov. Dorv.—[p] *egit* vulgo.—[q] vulgo deest *eos.*—[r] *si* Mss. et Edd. qdd. V. ad l. VII, 66.—[s] *prosequi* Carr. Lov. et Edd. qdd. solenni confusione.—[t] *voluisset* Leid. pr.—[u] *magnopere* vulgo.—[v] *suis* exulat ab Egm. Gott. et Ed. Inc.—[w] *Committerent* Mss. et Edd. qdd.—[x] *internitione* et *internicione* Mss. et Edd. VV. *interitione* Ciacc.—[y] *exercitus* deest in Mss. 4. et Rom.—[z] Sic Mss. et Edd. VV. *ac* Hotom. et vulgo.—[a] *Helvetiorum* Duk.—[b] vulgo

NOTÆ

85 *Qui bello Cassiano*] Bellum Cassianum est bellum Helveticum, quo victus est Cassius; more Romanorum scilicet, qui bellum victi nomine appellant, puta Jugurthinum, &c.

86 *Quod improviso unum pagum adortus esset*] Desideratur, vicisset; sed εὐφημίας χάριν, et cunctatus cladem fateri, maluit sic loqui.

87 *Ut magis virtute*] Hirtius in lib. de Bello Afric. 'Galli homines aperti, minimeque insidiosi, qui per vir-

88 *Quare ne committeret*] Et hoc est quod Diodorus de Gallis prodidit, plurima jactanter in suam laudem et exterorum contemtum dicere, minacesque esse et detractores, suique opinione inflatos.

89 *Aut memoriam proderet*] Sic Cic. in Verre, 'Imagines ad memoriam prodendam.' Sic Cannæ, sic Thrasymenus lacus cladem Romanorum prodiderunt. Optime græcus Interpres: Μήπως οὗτος, ἐν ᾧ ἐσμὲν, τόπος πανολε-

14. His Cæsar ita respondit: 'Eo sibi minus dubitationis 'dari,[90] quod eas res, quas legati Helvetii[a] commemorassent, 'memoria teneret: atque eo gravius ferre, quo minus me- 'rito Populi Romani accidissent:[b] qui si alicujus injuriæ 'sibi conscius fuisset, non fuisse difficile cavere;[c] sed eo 'deceptum, quod neque commissum a se intelligeret, quare 'timeret;[d] neque sine causa timendum putaret. Quod si 'veteris contumeliæ oblivisci vellet;[e] [91] num etiam recen- 'tium[f] injuriarum, quod eo invito iter per Provinciam per 'vim tentassent, quod Æduos, quod Ambarros, quod Allo- 'brogas[g] vexassent, memoriam deponere posse?[h] Quod sua 'victoria tam insolenter gloriarentur, quodque tam diu se 'impune tulisse injurias admirarentur, eodem pertinere: 'consuesse enim Deos immortales,[92] quo gravius homines 'ex commutatione rerum doleant, quos pro scelere eorum 'ulcisci velint, his secundiores interdum res et diuturniorem 'impunitatem concedere.[i] Cum ea ita sint, tamen, si obsi- 'des ab iis sibi dentur, uti ea, quæ polliceantur,[93] facturos 'intelligat, et si Æduis de injuriis, quas ipsis sociisque 'eorum intulerint,[j] item si Allobrogibus satisfaciant, sese 'cum iis pacem esse[k] facturum.' Divico respondit:[l] 'Ita

accidisset.—[c] *sibi cavere* Leid. pr.—[d] *caveret* Pet.—[e] *velit* Ed. Ven.—[f] *recensum* Voss. sec.—[g] Sic Mss. plerique et Edd. primæ: vulgo per *e*.—[h] *posset* vulgo.—[i] *Interdum conc.* Voss. 1. et Ed. Inc.—[j] *intulerant* Mss. multi. et Edd. pp.—[k] *esse* deest in Egm. et Gott. non male. *cum ipsis* Duk.—[l] *ita resp.* Mss.

NOTÆ

90 *Eo sibi minus dubitationis dari*] Hoc principium orationis sive responsionis Cæsaris, ilii parti legati Helvetii respondet in qua habetur: 'Sin bello persequi perseveraret, reminisceretur veteris incommodi populi R.' quasi diceret non dubitaturum se Helvetios bello persequi, aut desiturum, propter memoriam illius cladis, quia illa memoria revocabat in animum cæsos fuisse Romanos, non quia magis imbelles Helvetiis, sed quia minus cauti. Optime græcus Interpres: Τὰ [illegible] *μνήμης ἔχοντες ἧττον ἀπορoῦμεν, minus sumus soliciti quod meminerimus.*

91 *Quod si veteris contumeliæ oblivisci vellet*] Videndus Appianus, epitome Liviana, et Orosius.

92 *Consuesse enim Deos immortales*] Valer. Max. I. 2. 'Lento enim gradu ad vindictam sui divina procedit ira, tarditatemque supplicii gravitate compensat.'

93 *Uti ea, quæ polliceantur*] Nempe se fore in ea parte, ubi Cæsar constituerit.

'Helvetios a majoribus suis institutos esse, uti obsides 'accipere, non dare, consuerint:[m] ejus rei Populum Roma- 'num esse testem.'

15. Hoc responso dato, discessit. Postero die castra ex eo[n] loco movent: idem facit Cæsar equitatumque omnem,[94] ad numerum quatuor millium, quem ex omni Provincia et Æduis atque eorum sociis coactum habebat, præmittit, qui videant, quas in partes hostes iter faciant. Qui, cupidius novissimum agmen insecuti,[k] [o] alieno loco cum equitatu Helvetiorum prælium committunt:[p] et[q] pauci de nostris cadunt. Quo prælio sublati Helvetii, quod quingentis equitibus tantam multitudinem equitum propulerant,[r] audacius subsistere, nonnunquam ex[s] novissimo agmine prælio nostros lacessere, cœperunt. Cæsar suos a prælio continebat ac satis habebat in præsentia, hostem rapinis, pabulationibus, populationibusque prohibere. Ita dies circiter quindecim[t] iter fecerunt, uti inter novissimum hostium agmen et nostrum primum non amplius quinis aut senis millibus passuum interesset.

16. Interim quotidie Cæsar[95] Æduos[u] frumentum, quod essent publice polliciti, flagitare: nam propter frigora, quod Gallia sub septentrionibus, ut ante dictum, posita est, non modo frumenta in agris matura non erant, sed ne pabuli quidem satis magna copia suppetebat: eo autem frumento, quod flumine Arari navibus subvexerat, propterea minus uti

[k] *Ineunt certamen cum equitibus Helvetiorum iniquo loco.*

2. et Ed. Inc.—[m] Sic Mss. et Edd. Rom. Med. Ven. vulgo *consueverint.*—[n] *ex eo loco* desunt Egm.—[o] *ins. sunt* Voss. sec.—[p] *committitur* Voss. sec. Gott. Ed. Inc. quasi lectum olim esset *quibus insecutis.*—[q] *et* exulat a Leid. pr.—[r] *propulerint* Lov. *propulerunt* Mss. 2. Ed. Inc.—[s] nonnulli *et.*—[t] XII. Reg. Duk. Dorv. Edd. Rom. Med. Ven. XXII. Leid. sec.—[u] *ab Heduis* Bong. tert.—

NOTÆ

94 *Equitatumque omnem*] Romanorum enim copiæ erant pedestres, nec equitatu valebant. Ea porro provincia, quam commemorat, est provincia Galliæ Narbonensis.

95 *Interim quotidie Cæsar, &c.*] Vegetius III. 3. 'Ut pabula, frumentum, ceteræque annonariæ species, quas a provincialibus consuetudo deposcit, maturius exigantur.'

poterat, quod iter ab Arare[v] Helvetii averterant, a quibus discedere nolebat. Diem ex die ducere Ædui; conferri, comportari,[w] adesse dicere. Ubi se diutius duci intellexit[x] et diem instare, quo die[y] frumentum[96] militibus metiri oporteret;[z] convocatis eorum principibus, quorum magnam copiam in castris habebat, in his Divitiaco et Lisco, qui summo magistratu[a] præerat (quem Vergobretum[97] appellant Ædui, qui creatur annuus et vitæ necisque in suos habet potestatem,) graviter eos accusat, quod, cum neque emi, neque ex agris sumi posset,[b] tam necessario tempore, tam propinquis hostibus, ab iis non sublevetur: præsertim cum magna ex parte eorum precibus adductus bellum susceperit, multo etiam gravius, quod sit destitutus, queritur.

17. Tum demum Liscus, oratione Cæsaris adductus, quod antea tacuerat, proponit: 'Esse nonnullos, quorum 'auctoritas apud plebem plurimum valeat; qui privati plus 'possint,[c] quam ipsi magistratus. Hos seditiosa atque im-'proba oratione multitudinem deterrere, ne frumentum con-'ferant, quod præstare debeant.[d] Si jam principatum Galliæ 'obtinere non possint,[e] Gallorum, quam Romanorum im-'peria perferre,[f] satius esse, neque dubitare, quin, si Helve-'tios superaverint Romani, una cum reliqua Gallia Æduis 'libertatem sint erepturi. Ab iisdem nostra[g] consilia, quæ-'que in castris gerantur, hostibus enunciari: hos a se coër-

[v] *Arari* Pet. Leid. pr. Duk. a m. s. et mox.—[w] *comparari* Pet.—[x] *Int. Cæsar* Edd. qdd.—[y] *die* caret Petav.—[z] *oportebat* Mss. 3. et Ed. Inc.—[a] vulgo *magistratui*.—[b] *possit frumentum* Egm.—[c] *possent* Mss. multi et Edd. qdd. et vulgo *privati*. ac pro *multitudinem* Ed. Ven. *militum*.—[d] Mss. omnes et Edd. Vett. *debeant*. *debuerant* Edd. Rom. Ven. Med.—[e] *possent* Mss. plerique et Edd. Vett.—[f] *velle perf.* Reg. Bong. tert. Leid. sec. *vel perf.* Voss. sec. *præferre* Leid. pr. sec. Edd. R. Steph. aliæque. *perf. satius esse* Carrar. et Duker. —[g] *nova* Mss. nonnulli et Edd. primæ. *vestra* Reg. *autem* Leid. pr.—[h] *coactus*

NOTÆ

96 *Quo die frumentum, &c.*] Non enim militibus Romanis panis coctus, sed frumentum dabatur; ipsi milites suum panem coquebant. Qui mos postea cum disciplina militari pariter exolevit, ut patet cum ex multis, tum ex Sallustio.

97 *Vergobretum*] Hodie Magistratus Augustoduni quod Æduorum est caput et in biennium eligitur, *Vierg* dicitur; quo nomine in tota Gallia nullus alius insignitur, ut antiqui nominis media pars remansisse videatur.

'ceri non posse: quin etiam, quod necessario rem coactus[h] 'Cæsari enuntiarit, intelligere sese, quanto id cum[i] periculo 'fecerit, et ob eam causam, quam diu potuerit, tacuisse.'

18. Cæsar hac oratione Lisci Dumnorigem, Divitiaci fratrem, designari sentiebat: sed, quod pluribus præsentibus eas res jactari[j] nolebat, celeriter concilium[k] dimittit, Liscum retinet: quærit ex[l] solo ea, quæ in conventu dixerat. Dicit liberius atque audacius. Eadem secreto ab aliis quærit;[m] reperit esse[n] vera. 'Ipsum esse Dumnorigem, 'summa audacia, magna apud plebem propter liberalitatem 'gratia, cupidum rerum novarum: complures[o] annos portoria[98] reliquaque omnia Æduorum vectigalia parvo pretio 'redemta habere, propterea quod illo licente[99] [p] contra liceri[q] 'audeat nemo. His rebus et suam rem familiarem auxisse, 'et facultates ad largiendum magnas comparasse: magnum 'numerum equitatus suo sumtu semper alere et circum se 'habere:[i] neque solum domi,[r] sed etiam apud finitimas civi'tates largiter posse: atque hujus potentiæ causa matrem in 'Biturigibus[s] [100] homini illic nobilissimo ac potentissimo[t] 'collocasse:[101] ipsum ex Helvetiis uxorem habere: soro-

[i] *Et cum esse potentissimum, non tantum apud suos, sed etiam in civitatibus proximis.*

deest vulgo.—[i] *id cum* desunt in Lovan. et 3 aliis ac Edd. primis.—[j] *tractari* Leid. pr.—[k] *consilium* Mss. 3 et Ed. Inc. male. Aderant Æduorum principes, non autem legati ducesque Cæsaris. V. Gron. ad Liv. XLIV, 2.—[l] *a solo, quæ* Leid. pr.—[m] *quærit* vulgo abest.—[n] *esse* abest a lib. Faërni.—[o] *compluris* Mss. 10 et Ed. Inc. non *complures. compluribus annis* Leid. pr.—[p] *dicente* Mss. plerique et Edd. primæ.—[q] *dicere* iidem Mss. et Edd. *licere* Bong. pr. sec. Pet. Lov. et alii 5.—[r] *domui* Ed. Ven. Dein *largiri* Mss. 2.—[s] *Viturigibus* Mss. plerique.

NOTÆ

98 *Portoria*] Portorium est proprie merces quæ dabatur portitoribus: portitor autem est is, qui homines de citeriore ripa in ulteriorem traducit. *Secundo.* Portorium dicitur vectigal, quia in transitu fluminis pendebatur.

99 *Illo licente*] Liceri est pretium pro ea re offerre, quam velis emere. Duas ob causas Gallorum principes viri, munia publicanorum exercebant, quia, cum potentiores aliis essent, facile ad se quod quæstuosissimum erat traducebant, et populus illis libentius adjudicabat, quia securius vectigalibus cavebatur, dum erant illi copiosi, qui damnum, si quod esset, præstare poterant.

100 *In Biturigibus*] Cubis scilicet, *Berry*, ut videtur; alii enim Bituriges Vibisci, *Bourdeaux*.

101 *Collocasse*] Sic Scævola *in lege* XLI. 'Pater virginem filiam nuptum

'rem ex matre et propinquas suas nuptum[u] in alias civitates 'collocasse:[j] favere et cupere Helvetiis propter eam affinitatem: odisse etiam suo[v] nomine Cæsarem et Romanos, 'quod eorum adventu potentia ejus[w] diminuta et Divitiacus 'frater in antiquum locum gratiæ atque honoris sit restitutus. Si quid accidat Romanis, summam in spem regni 'per Helvetios obtinendi venire;[k] imperio Populi Romani 'non modo de regno, sed etiam de ea, quam habeat,[x] gratia 'desperare.' Reperiebat etiam in quærendo Cæsar,[y] 'quod 'prælium equestre adversum paucis ante diebus esset[z] factum, initium ejus fugæ factum[a] a Dumnorige atque ejus 'equitibus,' (nam equitatu,[b] [102] quem auxilio Cæsari Ædui miserant, Dumnorix præerat) 'eorum[c] fuga reliquum esse[d] 'equitatum perterritum.'

19. Quibus rebus cognitis, cum ad has suspiciones certissimæ res accederent, quod per fines Sequanorum Helvetios transduxisset, quod obsides inter eos dandos curasset, quod ea omnia non modo injussu suo et civitatis, sed etiam inscientibus ipsis fecisset, quod a magistratu Æduorum accusaretur: satis esse causæ arbitrabatur, quare in eum aut ipse animadverteret, aut civitatem animadvertere juberet. His omnibus rebus[e] unum repugnabat,[f] quod Divitiaci fratris summum in Populum Romanum[g] studium, summam

[j] *Studere et bene velle Helvetiis ob eam affinitatem.*

[k] *Populo Romano rerum potiente, non solum desperare de regno, verum de illa quoque auctoritate, qua valeat.*

—[t] *ac potentissimo* desunt in Mss. 4 et Ed. Inc.—[u] Ms. *nuptui.* sed vide Ciaccon. et Drak. ad Liv. I, 49.—[v] *suorum* Leid. pr.—[w] *ejusdem minuta* Mss. 7 et Ed. Inc. *dim.* Mss. 2. *sit imminuta* Ed. Rom. Med. Vasc. Stradæ Ven. *Inmin.* R. Steph.—[x] *habebat* Mss. quidam et Ed. Rom. Inc. Ven.—[y] Vulgo *Cæsar inquirendo.*—[z] *esset* deest in Voss. pr. sec. Duk.—[a] vulgo *fugæ a D. atque ej. eq. factum esse.*—[b] vulgo *equitatui.*—[c] vulgo *eorumque.*—[d] *etiam* Duk. *equit. esse* Leid. pr.—[e] deest vulgo *rebus.*—[f] *oppugnabat* Bong. tert. et Ed. Inc. *pugnabat* Lov.—[g] R. abest a Mss. 12.—[h] *Gallicæ* Edd. Rom. Med. Ven. *Gali-*

NOTÆ

collocavit.' Sic alii Juriscons. Papinianus et Paulus.

102 *Nam equitatu, &c.*] Gellius: 'Bene legunt equitatu et volunt illud *i* superfluum in dandi casu. Sic Cæsar in Anticatone, unius superbiæ dominatuque, et Virg. 'teque aspectu ne subtrahe nostro.'

in se voluntatem, egregiam fidem, justitiam, temperantiam cognoverat: nam, ne ejus supplicio Divitiaci animum offenderet, verebatur. Itaque priusquam quicquam conaretur, Divitiacum ad se vocari jubet et, quotidianis interpretibus remotis, per C. Valerium Procillum, principem Galliæ[h] provinciæ, familiarem suum, cui summam omnium rerum fidem habebat, cum eo colloquitur: simul commonefacit, quæ ipso præsente in concilio Gallorum de Dumnorige sint dicta, et ostendit, quæ separatim quisque[i] de eo apud se dixerit: petit atque hortatur, ut sine ejus[j] offensione animi vel ipse de eo, causa cognita, statuat, vel civitatem statuere[k] jubeat.

20. Divitiacus multis cum lacrymis, Cæsarem complexus,[l] obsecrare cœpit, ‘ ne quid gravius in fratrem statueret: scire ‘ se, illa esse[m] vera, nec quenquam ex eo plus, quam ‘ se, doloris capere,[l] propterea quod, cum ipse[n] gratia ‘ plurimum domi atque in reliqua Gallia, ille[o] minimum ‘ propter adolescentiam posset, per se crevisset:[p] quibus ‘ opibus ac nervis[103] non solum ad minuendam[q] gratiam, sed ‘ pæne ad perniciem suam uteretur: sese tamen et amore[r] ‘ fraterno et existimatione vulgi commoveri. Quod si quid ‘ ei a Cæsare gravius accidisset, cum ipse eum locum ami- ‘ citiæ apud eum teneret, neminem existimaturum, non sua ‘ voluntate factum: qua ex re futurum, uti totius Galliæ ‘ animi a se averterentur.’ Hæc cum pluribus verbis flens a Cæsare peteret, Cæsar ejus dextram[s] prendit: consolatus[t] rogat, finem orandi faciat: tanti ejus apud se gratiam esse

[l] *Quia ille auctus esset sua opera, cum ipse haberet magnam auctoritatem in sua civitate atque in cetera Gallia; ille vero nullam, ob suam juventutem.*

leæ Voss. pr. ridicule.—[i] *unusquisque* Leid. pr.—[j] *ejus* deest in Oxon.—[k] *de eo st. j.* Duk.—[l] *complexans* Leid. pr. a. m. pr.—[m] *esse* deest in Edd. Rom. Med. Ven.—[n] *cumque* Pal. abest a Gott. et Ed. Inc.—[o] *ipse* Voss. pr.—[p] *crevissent* Voss. pr. *crevisse* Mss. 9 et Edd. primæ. *eum crevisse* Egm.—[q] *minuendum* Bong. tert.—[r] *more* Edd. Rom. Med. Ven.—[s] Sic Mss. plures et antiquiores. vulgo *dexteram prehendit*.—[t] *consolatusque eum* Egm.—[u] *reprehendit* Mss. multi

NOTÆ

103 *Quibus opibus ac nervis*] Sic dicuntur vires, comparatione ducta ab animalium corporibus, quorum vires in nervis consistunt.

ostendit, uti et reipublicæ injuriam et suum dolorem ejus voluntati ac precibus condonet. Dumnorigem ad se vocat; fratrem adhibet; quæ in eo reprehendat,[u] ostendit; quæ ipse[v] intelligat, quæ civitas queratur, proponit; monet, ut in[w] reliquum tempus omnes suspiciones vitet;[x] præterita se Divitiaco fratri condonare dicit. Dumnorigi custodes ponit, ut, quæ agat, quibuscum loquatur, scire possit.

21. Eodem die ab exploratoribus certior factus, hostes sub monte[y] consedisse millia passuum ab ipsius[z] castris octo: qualis esset natura montis et qualis[a] in circuitu ascensus, qui cognoscerent,[b] misit. Renuntiatum est, facilem esse. De tertia vigilia T. Labienum, Legatum pro Prætore,[104] cum duabus legionibus et iis ducibus, qui iter cognoverant, summum jugum[105] montis ascendere jubet; quid sui consilii sit, ostendit. Ipse de quarta vigilia eodem itinere, quo[c] hostes ierant, ad eos[d] contendit, equitatumque omnem ante se[e] mittit. P.[f] Considius, qui rei militaris peritissimus habebatur[g] et in exercitu L. Sullæ,[106] et postea in[h] M. Crassi[107] fuerat, cum exploratoribus præmittitur.

22. Prima luce, cum summus mons a[i] T. Labieno tene-

et Edd. qdd.—[v] *in se* And.—[w] *in* deest Edd. Rom. Med. Ven.—[x] *evitet* Duk. et Corrar.—[y] vulgo *montem*.—[z] *ipsis* Mss. 4.—[a] *quales* Gott. et Ed. Inc.—[b] *cognosceret*, Mss. 18 et Edd. primæ.—[c] *quod* And. et Edd. qdd.—[d] *suos* Oxon. *hostes* Duk.—[e] *se* deest vulgo.—[f] Mss. longe plurimi et Edd. VV. non agnoscunt *P.*—[g] *et* Pet. et 3 alii non habent. *quique* Ms. et Edd. Rom. Med. Ven. Vasc. R. Steph. Str.—[h] *in* abest a Mss. 5 et Edd. Rom. Med. Ven. sed vide ad l. II. c. 10.—[i] *a L.* vel *Lucio* Mss. plerique et Ed. Inc. *a Tito Lucio*

NOTÆ

104 *Pro Prætore*] Alii legunt propere, alii vero pro Prætore, ut videatur extraordinaria potestas illi data. Sic apud Romanos fieri solitum, cum absente Magistratu, cui erat provincia decreta, ejus legati cum imperio ad rem gerendam mitterentur: quod ex aliquot denariis probatur, in quibus legati pro Prætore dicuntur, quos Flavius Versinus commemorat.

105 *Summum jugum*] Sic dicitur quod jungatur, et in arcum curvetur. Proprie cacumen montis. Aliæ sunt ejus vocis significationes tropicæ, et ab hac prima deductæ.

106 *L. Sullæ*] Lucius Cornelius Sulla Patricio genere natus, multa bella externa et civilia gesserat, quæ require apud Plutarchum in ejus vita.

107 *M. Crassi*] Marcus Crassus omnium Romanorum ditissimus, qui a Parthis fuit occisus. Ejus pariter res gestas vide apud eundem Plutarchum et Appianum in lib. I. de bello civili; item in Parthico.

retur, ipse ab hostium castris non longius mille et[j] quingentis passibus abesset, neque, ut postea ex[k] captivis comperit, aut ipsius adventus, aut Labieni, cognitus esset:[m] Considius equo admisso[l] ad eum[m] accurrit;[n] dicit, montem, quem a Labieno occupari voluerit,[o] ab hostibus teneri; id se a Gallicis armis atque insignibus cognovisse. Cæsar suas copias in proximum collem subducit,[p] aciem instruit. Labienus, ut erat ei præceptum a Cæsare, ne prælium committeret, nisi ipsius copiæ prope hostium castra visæ essent, ut undique uno tempore in hostes impetus fieret, monte[q] occupato nostros expectabat prælioque abstinebat. Multo denique die[r] per exploratores Cæsar cognovit, et montem a suis teneri, et Helvetios[s] castra movisse,[t] et Considium, timore præterritum, quod non vidisset, pro[u] viso sibi renuntiasse. Eo die, quo consuerat, intervallo[v] hostes sequitur[w] et millia passuum tria[x] ab eorum castris castra ponit.

23. Postridie ejus diei, quod omnino biduum supererat,[y] cum exercitu[z] frumentum metiri oporteret, et quod a Bibracte,[108] oppido Æduorum longe maximo ac copiosissimo, non amplius millibus passuum XVIII aberat, rei frumentariæ prospiciendum existimavit, iter[a] ab Helvetiis avertit ac Bibracte ire contendit. Ea res per fugitivos L. Æmilii, decurionis[109] equitum Gallorum, hostibus nuntiatur. Hel-

[m] *Considius advolat ad ipsum equo incitato.*

Gott.—[j] *et* deest in Mss. 3. et Edd. Med. Ven.—[k] *a* Egm.—[l] *amisso* vel *amm.* Mss. 4.—[m] *ad eum* non legitur in Voss. pr.—[n] *decurrit* Bong. tert. *cuc.* Duk. et Carr.—[o] *voluerat* Reg. Pet. Leid. sec.—[p] *seducit* Leid. pr.—[q] *montem occupat* Leid. pr.—[r] *die exacto* Egm.—[s] *hostes* vulgo.—[t] *contra* Bong. pr. a. m. pr. —[u] *ex inproviso sibi pronunciavisse* Egm.—[v] *ex intervallo* Mss. 4 et Edd. Rom. Med. Ven. quæ non habet *eo.*—[w] *insequitur* Leid. pr. tert. et Ed. Inc.—[x] *quatuor* Reg.—[y] *superaret* Edd. qdd.—[z] Sic Mss. 3. et Edd. Steph. Scal. aliæque.

NOTÆ

108 *Bibracte*] Æduorum oppidum longe maximum atque copiosissimum, nunc in vici formam redactum, haud longe ab Augustoduno. Nunc dicitur *Beuray*.

109 *L. Æmilii, decurionis*] Decuriones et centuriones, ut Nonio Marcello videtur, a numero militum, cui præerant, dicebantur. Cum enim ab initio Romulus tria millia peditum, equites trecentos habuisset, in tres tribus totum illum numerum distribuit; quarum tribuum unamquamque in decem curias partitus est.

vetii, seu quod timore[b] perterritos Romanos discedere a se[c] existimarent, eo[d] magis, quod pridie, superioribus locis occupatis, prælium non commovissent; sive eo,[e] quod re frumentaria intercludi posse confiderent; commutato consilio atque itinere converso, nostros a novissimo agmine insequi ac lacessere cœperunt.

24. Postquam id animum advertit, copias suas Cæsar in proximum collem subducit, equitatumque, qui[f] sustineret hostium impetum, misit. Ipse interim in colle medio triplicem aciem instruxit legionum quatuor veteranarum,[g] ita, uti supra se in summo jugo duas legiones, quas in Gallia citeriore[h] proxime conscripserat, et omnia auxilia collocaret: ac totum montem hominibus compleri,[i] et interea sarcinas in unum locum conferri, et eum ab his, qui in superiore[j] acie constiterant, muniri jussit. Helvetii, cum omnibus suis carris secuti,[k] impedimenta in unum locum contulerunt: ipsi, confertissima acie rejecto nostro equitatu,[l] phalange facta,[110] [n] sub primam nostram aciem successerunt.

[n] *Progressi sunt ad nostram primam aciem.*

V. ad c. 16. vulgo *exercitui.* statim *a* non est in Ed. Ven.—[a] vulgo *et iter.*—[b] *terrore* Duk. Car.—[c] vulgo desunt *a se.*—[d] *eoque* Car. Duk. a m. s.—[e] vulgo abest *eo.*—[f] *sustine h. imp. jussit* Mss. Bong. tert. Voss. sec. et Ciacc.—[g] Ita e Ms. Ciaccon. Ceteri Mss. et Edd. Vett. *veteranorum.* V. ad l. III. B. Civ. 29.—[h] *interiore* Voss. tert. Gott. et Ed. Inc.—[i] *compleret* vulgo.—[j] *superiori* Mss. 4. et Ed. Med. Ven. in qua non comparet *acie.*—[k] *consecuti* Leid. pr.—[l] *a nos. exercitu* Leid. pr. *equitu* Bong. pr. a m. pr. fors. pro *equite.*—[m] *omnium*

NOTÆ

Curia autem centum habebat pedites, decemque equites; quibus equitibus decem qui præerat, decurio dicebatur. Postea vero, crescente numero, mutata est etiam ratio; et pro decuria facta est turma, quæ, teste Vegetio II. 14. equites habet XXXII. quibus qui præest, vocatur decurio, qualis hic erat turmæ præfectus L. Æmilius.

110 *Phalange facta*] Non hic intelligit phalangem, qualem describit Ælianus c. 7. quæ est coagmentata ex pluribus decuriis; sed potius quam appellat συνασπισμὸν, cum in longitudine et latitudine secundum parastatam atque epistatam ita contrahitur, ut propter contiguitatem nec dextrorsum nec sinistrorsum inclinationem exercitus admittat, quam aciei dispositionem sustinendo hostium impetui aptiorem quam inferendo dicit, et probat ipse hujus pugnæ eventus; cum enim invadentes Helvetii junctis clypeis pugnarent, magno fuit ipsis impedimento, quod pluribus eorum scutis uno ictu pilorum transfixis colligatisque, commode pugnandi facultas esset erepta.

25. Cæsar, primum suo,[111] deinde omnium ex conspectu remotis equis, ut æquato omnium[m] periculo spem fugæ tolleret, cohortatus suos,[112] prælium commisit. Milites, e loco superiore pilis missis,[113] facile hostium phalangem perfregerunt.[n] Ea disjecta, gladiis destrictis[o] in eos impetum fecerunt. Gallis magno ad pugnam erat impedimento, quod, pluribus eorum scutis[114] uno ictu pilorum transfixis et colligatis, cum ferrum[115] se inflexisset,[p] neque evellere, neque, sinistra impedita, satis commode pugnare poterant; multi ut diu jactato brachio præoptarent scutum[q] manu emittere et nudo corpore[116] pugnare. Tandem vulneribus defessi[r] et pedem referre et, quod[s] mons suberat circiter mille passuum, eo se recipere cœperunt. Capto monte et succedentibus nostris, Boii et Tulingi, qui hominum millibus circiter[t] XV agmen hostium claudebant et novissimis præsidio erant, ex[u] itinere nostros latere aperto[v] aggressi,[w] circumvenere: et id conspicati Helvetii, qui in montem sese receperant, rursus instare et prælium redintegrare cœperunt. Romani

vulgo deest.—[n] *Præfregerunt* Voss. tert.—[o] *districtis* vulgo.—[p] *inflixisset* B. pr. sec. Pet. Pal. Vos. 3. Leid. pr. tert. E. G. Dorv. et Ed. Inc. *influxisset* L. sec. Sed Gr. *αἰχμῆς ἐγκαμφθείσης*.—[q] *scuta* B. sec. *scuta e* B. pr.—[r] *defossi* Ed. Inc.—[s] *quo* L. tert.—[t] *circiter* deest in Lov. Dorv. Edd. Rom. Med. Ven. —[u] *ex* non visitur in E.—[v] *apertos* L. pr.—[w] *aggressi* carent Pal. Dorv. Edd.

NOTÆ

111 *Cæsar, primum suo, &c.*] Suetonius: 'Ancipiti prælio equos dimittebat, et in primis suum, quo major permanendi necessitas imponeretur auxilio fugæ erepto.' Plutarchus vero narrat, ipsi cum adductus esset equus, recusasse his verbis usum: Hoc utar post victoriam ad persequendos; nunc eamus contra hostes; atque sic peditem excurrisse. Idem fecisse apud Mundam narrat Frontinus XI. 8.

112 *Cohortatus suos*] Nunquam sine cohortatione ad prælium suos mittebat.

113 *Pilis missis*] Pilum fuit telum Romanum, cujus hastile pedum quinque et semis, ferrum triangulum unciarum novem, quod arte et virtute directum, et scutatos pedites, et loricatos equites sæpe transverberabat.

114 *Scutis*] Scutum differt a clypeo rotundo, quia oblongum est, et hoc notat *συνασπισμὸν*, quod scuta Gallorum sic pilis fuerint veluti consuta.

115 *Et colligatis, cum ferrum, &c.*] Hoc ideo fiebat, quia tale erat ferrum pili et tam tenue, ut se infixum inflecteret, ideo autem tenue et hebetabile, ut ne hostibus usui esse posset, et rejici.

116 *Nudo corpore*] Non insolitum Gallis, quos Livius ait nudos pugnasse, ideoque eminus Romanorum pilis confixos occubuisse.

conversa signa[117] bipartito[x] intulerunt: prima ac secunda acies, ut victis ac summotis resisteret; tertia, ut venientes exciperet.

26. Ita ancipiti prælio[118] diu atque acriter pugnatum est. Diutius cum nostrorum impetus sustinere non possent,[y] alteri se, ut cœperant, in montem receperunt; alteri ad impedimenta et carros[z] suos se contulerunt. Nam hoc toto prælio, cum ab hora[a] septima[119] ad vesperum[b] pugnatum sit, aversum[c] hostem videre nemo potuit. Ad multam noctem[120] etiam ad impedimenta pugnatum est, propterea quod pro vallo carros objecerant, et e loco superiore[121] in nostros venientes tela conjiciebant, et nonnulli inter carros rotasque mataras ac tragulas[122] subjiciebant nostrosque vulnerabant. Diu cum esset pugnatum, impedimentis castrisque nostri

R. M. V. et vulgo *circumvenire.*—[x] vulgo *tripartito.*—[y] vulgo *nostr. impetum sust.* Leid. pr. *c. sustin. n. p. nostros.*—[z] *et ad c.* Reg. ut alibi sæpe repetit præpositionem auctor. V. supra, et ad l. II. c. 10.—[a] *Hora diei* Edd. Rom. Med. Ven.—[b] vulgo *ad vesperam.*—[c] *adversum* Mss. 12.—[d] *filiæ* And. Voss. pr. sec.

NOTÆ

117 *Romani conversa signa, &c.*] Conversio signorum est motio militum singulorum, cum in hastam, id est, dextrorsum, se convertunt, vel in scutum, id est, sinistrorsum. Romanorum vero manipulorum signa erant diversa, modo Deorum imagines, modo Imperatorum; sed legionis signum erat, Aquila; nec plus una erat in una legione.

118 *Ancipiti prælio*] Hic anceps prælium dicitur, quia duobus in locis pugnatur.

119 *Ab hora septima*] Ab hora prima pomeridiana vel circiter; horas enim ab ortu solis numerabant, eratque sexta quæ nunc dicitur meridiana.

120 *Ad multam noctem*] Plutarchus habet: Εἰς μέσας νύκτας, sive apud Cæsarem *mediam* pro *multam* legerit, sive alibi.

121 *Et e loco superiore*] Veget. III. 13. 'In subjectos enim vehementius tela descendunt, et majore impetu obnitentes pars altior pellit; qui adverso nititur clivo duplex subit et cum loco et cum hoste certamen.'

122 *Mataras ac tragulas*] Telorum genera. Matara erat Gallica. Sisenna hist. l. III. apud Nonium in voce, lancea: 'Galli materibus, Suevi lanceis configunt.' Auctor libri ad Heren. 'Ut si quis Macedones appellaret hoc modo: Non tam cito Sarissæ Græcia potitæ sunt; aut idem Gallos significans dicat: Nec tam facile ex Italia materis transalpina depulsa est.' Galli appellant 'mataras' jaculum pennatum, quod ex arcu balista mittitur. Tragula a trahendo, quod scutis trahatur, genus pili erat quod amentum habebat, ut patet ex v. lib. Cæsaris de bello Gall.

potiti sunt.[123] Ibi Orgetorigis filia,[d] atque unus e filiis[e] captus est. Ex eo prælio circiter[124] millia hominum CXXX superfuerunt, eaque tota nocte continenter ierunt: nullam partem[f] noctis itinere intermisso, in fines Lingonum[125] die quarto pervenerunt, cum, et propter vulnera militum et propter sepulturam[126] occisorum, nostri, triduum[g] morati, eos sequi non potuissent. Cæsar ad Lingonas[h] literas nuntiosque misit, ne eos frumento, neve alia re juvarent: qui si juvissent, se eodem loco, quo[i] Helvetios, habiturum. Ipse, triduo intermisso, cum omnibus copiis eos sequi cœpit.

27. Helvetii, omnium rerum inopia adducti, legatos de deditione ad eum miserunt. Qui cum eum in itinere convenissent seque ad pedes[j] projecissent suppliciterque locuti flentes pacem[k] petissent, atque eos in eo loco, quo tum essent, suum adventum expectare[l] jussisset, paruerunt. Eo postquam Cæsar pervenit, obsides, arma, servos, qui ad eos

---

—[e] *ex f.* Mss. 4.—[f] *nulla parte* Mss. 3. recentiores et Edd. qdd. male. dein *die quarta* B. pr.—[g] *in triduum* Pet.—[h] Sic B. pr. sec. V. pr. L. pr. Lovan. aliique, non *Lingones.*—[i] vulgo additur *illos.*—[j] *pedes ejus* L. pr. E.—[k] *pac. fl.* L. pr. In E. deest *flentes.*—[l] *se exp.* L. pr.—[m] *profugissent* Edd. Rom. Med.

NOTÆ

123 *Impedimentis castrisque nostri potiti sunt*] Suetonius ait: Nullum unquam eum hostem vicisse, quin castris exuerit: sed Gallis erant pro castris objecti carri.

124 *Ex eo prælio circiter, &c.*] Variant in eo numero scriptores Strabo et Plutarchus; sed major fides Cæsari debetur, non tantum quia testis oculatus, sed quia majorem superstitum hostium numerum tradidit, quem non temere videtur fuisse amplificaturus. Sed ut semel dicam quod sentio, parva fides est numeris, in quibus semper fuit facilis librariorum lapsus, non solum apud Cæsarem, sed ubique.

125 *In fines Lingonum*] Frontino dicitur Lingonum opulentissima civitas quæ LXX. millia hominum Domi- a Plinio et Ptolemæo; sed postea Celtis sunt attributi. Nec mirum; cum enim Matrona fluvius sit notus Belgarum et Celtarum limes, oriaturque in Lingonum finibus, utris accensendi sint satis incertum est. Eorum metropolis est Andomatunum. Mosam in finibus Lingonum oriri dicit Cæsar l. IV. Itaque eorum fines noti, qui accuratius ex Lingonum ecclesiastica diœcesi possunt cognosci.

126 *Propter sepulturam*] Quæ sepultura apud antiquos plus temporis et impensæ postulabat: erant enim cædenda et congerenda ligna ad cadaverum ustionem, et aperienda terra ad reliquiarum defossionem. Porro tantam sepulturæ rationem habebant, ut de donativo certam pecuniam tota

perfugissent,[m] [127] poposcit. Dum ea conquiruntur et conferuntur, nocte intermissa, circiter hominum millia VI ejus pagi, qui Verbigenus[n] [128] appellatur, sive timore perterriti, ne armis traditis supplicio afficerentur, sive spe salutis inducti, quod, in tanta multitudine dedititiorum,[129] suam fugam aut occultari, aut omnino ignorari posse existimarent, prima nocte ex castris Helvetiorum egressi, ad Rhenum finesque Germanorum contenderunt.

28. Quod ubi Cæsar resciit,[o] quorum per fines ierant, his, uti conquirerent et reducerent, si sibi purgati esse vellent, imperavit: reductos in hostium numero habuit:[130] reliquos omnes, obsidibus, armis, perfugis traditis, in deditionem accepit. Helvetios, Tulingos,[p] Latobrigos[q] in fines suos, unde erant profecti, reverti jussit; et quod, omnibus fructibus[r] amissis, domi nihil erat, quo famem tolerarent, Allobrogibus imperavit, ut iis frumenti copiam facerent: ipsos oppida vicosque, quos incenderant, restituere[s] jussit. Id ea[t] maxime ratione fecit,[u] quod noluit, eum locum, unde Helvetii discesserant, vacare; ne propter bonitatem agrorum Germani, qui trans Rhenum incolunt, e[v] suis finibus in Helvetiorum fines transirent et finitimi Galliæ provinciæ Allobrogibusque es-

Ven.—[n] Lov. Ox. Pal. l. 2. Duk. Dorv. Edd. R. M. aliæque *Urbigenus.* Ceteri Mss. et Edd. Inc. Ven. &c. *Verbigenus, Virbigenus, Verbiginius*—[o] vulgo *rescivit. consciit* L. tert. Ed. Inc.—[p] *Tulinges* Mss. 4.—[q] Sic h. loco plerique. *Latobicos* E. *Latobricos* B. sec. *Lotobictos* Pet. *Latobrices* B. tert. *Lacobrigos* Ed. Steph. aliæque. V. ad c. 5. et 29.—[r] vulgo *frugibus.* Mss. 3. et Ed. Inc. carent hac voce.—[s] *restaurare* L. pr. Scalig. male.—[t] *ea* deest V. pr.—[u] *effecit* Pet.—[v] Præp. *e* abest a B. pr. sec. Pet. V. pr. sec. L. pr. a. L. sec. B. tert.

NOTÆ

contubernalium defecisset, teste Vegetio II. 20.

127 *Servos, qui ad eos perfugissent*] Quia servi a dominis duriter habebantur, vel quod natura homines libertatem amant, simul ubi servi in conspectu hostilis erant exercitus, ad illum confugiebant. Ita superius per fugitivos L. Æmilii decurionis equitum Gallorum, quod Bibracte Cæsar ire contendisset, continuo fuit Helvetiis nuntiatum. Atque hæc fortassè causa fuit, cur gregariis militibus servos habere raro liceret.

128 *Verbigenus*] Verbigenus pagus ignoratur, cum tota ipsa natio periit.

129 *Dedititiorum*] Dedititii qui victi armis, in fidem se tradiderant, ea lege ut ne mancipia fierent.

130 *Reductos in hostium numero habuit*] Id est, aut necavit, aut sub corona vendidit, quæ fortuna vi captorum hostium erat.

sent. Boios, petentibus Æduis,[131] quod egregia virtute erant cogniti, ut in[w] finibus suis collocarent, concessit: quibus illi agros dederunt,[x] quosque[y] postea in parem juris libertatisque conditionem, atque[z] ipsi erant, receperunt.

29. In castris Helvetiorum tabulæ repertæ sunt, literis Græcis confectæ[132] et ad Cæsarem relatæ,[a] quibus in tabulis nominatim ratio confecta erat, qui numerus domo exisset[b] eorum, qui arma ferre possent: et item separatim pueri, senes, mulieresque.[c] Quarum omnium rerum summa[133] erat, capitum Helvetiorum millia CCLXIII, Tulingorum millia XXXVI, Latobrigorum[d] XIV, Rauracorum XXIII, Boiorum XXXII: ex his, qui arma ferre possent[e] ad millia XCII. Summa[f] omnium[g] fuerunt ad millia CCCLXVIII. Eorum, qui domum redierunt, censu habito,[134] ut Cæsar imperaverat, repertus est numerus millium C et X.

ex Pal.—[w] *in* decst L. pr.—[x] *contulerunt* E.—[y] *eosque* Reg. L. sec. et Edd. quædam. *quos* L. pr. Sc.—[z] *prout* V. sec. *atque ut* E.—[a] vulgo *perlatæ: delatæ* Ms. Brant.—[b] *exissent* L. pr.—[c] *senesque ac mulieres* Ed. Inc.—[d] *Latobrigum* B. tert. *Latobicorum* Pet. *Latobringorum* G.—[e] *non possent et item separatim pueri, ad m.* Ed. Med.—[f] *summe* B. pr. a m. pr.—[g] *omni* Ed. Inc. dein *fuerat*

NOTÆ

131 *Boios, petentibus Æduis*] Id ea maxime ratione videntur fecisse Ædui, quod Boii Gallica essent origine, imo et Galli, qui in Germaniam superiori tempore transierant. Nunc *Bourbonnois*.

132 *Literis Græcis confectæ*] Cum literæ sint orientalium hominum commentum, vix potuerunt illud ab aliis quam a Massiliensibus, utpote finitimis, accepisse, qui cum ab oriente venissent, et Græca essent origine, suas illis Græcas literas tradiderunt: sed orationem fuisse Gallicam existimo, etsi literæ Græcæ fuerint. Fateor aliter nonnullis doctis videri, nempe et literas fuisse Græcas et sermonem Græcum, citareque in hanc sententiam ex v. lib. horum Commentariorum: 'Hanc Græcis conscriptam literis,' &c. sed intercepta epistola, nostra ab hostibus consilia cognoscantur,' manifeste probat nullum fuisse Gallis linguæ Græcæ usum.

133 *Quarum omnium rerum summa, &c.*] Mirum quantum in his numeris et a Cæsare et inter se etiam discrepent Strabo, Plutarchus, Eutropius, et Orosius; cujus varietatis causa petenda ex scribarum erroribus, qui facile in numerorum notas invaserunt. Casaubonus in Polyænum fatetur, Cæsaris, Strabonis, et Plutarchi, ipsiusque Polyæni esse corruptos textus in eo loco.

134 *Censu habito*] Census hic est tantummodo capitum enumeratio. Romæ vero census præter hanc capitum enumerationem, facultatum etiam æstimationem, populique certas in classes distributionem complectebatur.

30. Bello Helvetiorum confecto, totius fere Galliæ legati,[135] principes civitatum, ad Cæsarem gratulatum convenerunt: [o] 'intelligere sese, tametsi,[h] pro veteribus Helvetiorum injuriis Populi[i] Romani, ab iis pœnas bello repetisset,[j] 'tamen eam rem non minus ex usu terræ Galliæ, quam 'Populi[k] Romani accidisse: propterea quod eo consilio 'florentissimis rebus domos suas Helvetii reliquissent, uti[l] 'toti Galliæ bellum inferrent imperioque potirentur, locum'que domicilio ex magna copia deligerent,[m] quem ex omni 'Gallia opportunissimum ac fructuosissimum judicassent, 'reliquasque civitates stipendiarias[136] haberent.' Petierunt, 'uti sibi concilium[n] totius Galliæ in diem certam indicere,[o] 'idque Cæsaris voluntate facere,[p] liceret: sese habere 'quasdam res, quas ex[q] communi consensu[r] ab eo petere 'vellent.' Ea re permissa, diem concilio[s] constituerunt[t] et jurejurando, ne quis enuntiaret, nisi quibus communi consilio[u] mandatum esset, inter se sanxerunt.

31. Eo concilio dimisso, iidem principes civitatum, qui ante fuerant ad Cæsarem, reverterunt,[v] petieruntque, uti sibi secreto in occulto[w] de sua omniumque salute cum eo agere liceret. Ea re impetrata, sese omnes flentes[x] Cæsari[y] ad pedes projecerunt: [p] 'non minus se id contendere et laborare,

[o] Dicentes *scire se, quamvis populus R. cepisset supplicium de illis propter antiquas injurias ab Helvetiis* acceptas, *nihilominus id evenisse non minus in commodum Galliæ quam populi Romani.*

[p] Dicentes *non minus se id petere et eniti, ne efferrentur ea quæ locuti essent, quam ut consequerentur ea quæ cuperent.*

Ed. Dav. *fuerant* aliæ.—[h] *jam etsi* Ms. Ursin. V. pr. Egm. Lov. et Edd. Rom. Inc. male. V. ad l. v, 34.—[i] vulgo *populus R.*—[j] *recepisset* Pet.—[k] *populo* Pet. E.—[l] Sic Mss. et Edd. Vett. vulgo *ut.*—[m] *diligerent* Ed. Inc. *delegerint* L. pr.—[n] *consilium* Mss. et Edd. nonnulli, ut et mox.—[o] *indiceret* Lov. L. pr. a m. sec. et 4. alii cum Edd. pp. *indicerent* Edd. Med. Ven.—[p] *faceret: sese* Oxon.—[q] Sic Mss. et Ed. Inc. vulgo *e*—[r] *consessu* Ms. Urs.—[s] *concilium* B. pr.—[t] *statuerunt* V. pr. sec. Duk.—[u] *concilio* B. pr. a m. pr.—[v] *reversi sunt* L. pr. V. pr. in Marg.—[w] vulgo hæ 2. voces desunt.—[x] *gentes* B. pr.—[y] *Cæ-*

NOTÆ

135 *Totius fere Galliæ legati*] Celticæ scilicet, neque enim Belgicæ videtur, quæ bellum parabat.

136 *Stipendiarias*] A stipendio stipendiarius, id est vectigalis, quia stipendia pendebat. Stipendium autem dictum est, quod per stipes, id est, modica æra, colligatur.

'ne ea, quæ dixissent, enuntiarentur, quam uti ea,[z] quæ 'vellent, impetrarent, propterea quod, si enuntiatum esset, 'summum[a] in cruciatum se venturos viderent.' Locutus[b] est pro his Divitiacus Æduus: 'Galliæ totius factiones esse 'duas:[137] harum alterius principatum tenere Æduos, alte'rius Arvernos.[c] [138] Hi cum tantopere de potentatu inter 'se multos annos contenderent, factum esse[d] uti ab Arvernis 'Sequanisque Germani mercede[e] arcesserentur. Horum pri'mo[f] circiter millia XV[g] Rhenum transisse: posteaquam 'agros et cultum et copias Gallorum[139] homines feri ac bar'bari adamassent, transductos[h] plures: nunc esse in[i] Gallia 'ad[j] C et XX millium[k] numerum: cum his Æduos eorum'que clientes[l] semel atque iterum armis contendisse; mag'nam calamitatem pulsos accepisse, omnem nobilitatem, 'omnem senatum, omnem equitatum amisisse. Quibus 'præliis calamitatibusque fractos, qui et sua virtute et Po'puli Romani hospitio[m] [140] atque amicitia plurimum ante in

saris Edd. qdd. male.—[z] *ea* deest in L. pr. a m. pr.—[a] *summum* exulat a Pal. Dorv.—[b] *locutusque* V. tert. G. Ed. Inc. *est* non legitur in Oxon. Lovan. Duk. Dorv.—[c] *Arernos, Alvernos* Mss. quidam hic et deinceps.—[d] *est* Pal. Duk. Dorv. Ed. Rom. male. V. ad c. 7.—[e] carent hac voce Mss. 2. et Ed. Rom.—[f] *primum* B. pr.—[g] XII vel *duodecim* Mss. 3. et Edd. Rom. Med. Ven. XVI Duk. sed. v. Gr. Interp.—[h] Mss. et Edd. Vett. *traductos.*—[i] *in Galliam* L. pr. non male.—[j] *ad* deest in Oxon.—[k] *milia* V. sec.—[l] *ditionis homines* Mss. Carr. et 4 recentes, et Edd. qdd. Vett. e Glossa.—[m] *auspicio* Duk. pro Var. l.

NOTÆ

137 *Factiones esse duas*] Factionis primum honestum vocabulum fuit auctore Festo. Unde factiones quadrigariorum atque histrionum. Tandem pro seditiosa civium in certas partes divisione acceptum est.

138 *Arvernos*] Notus Galliæ populus qui adhuc nomen retinet, *Auvergne;* contineturque diœcesibus ecclesiasticis Claromontis et sancti Flori, tantæ olim auctoritatis, ut, teste Strabone, ad Narbonensium Massiliensiumque fines, Pyrenæos montes, Oceanumque, et Rhenum pertineret. Hoc et testantur bella, quæ contra Romanos, Bituito duce, gesserunt.

139 *Copias Gallorum*] Copiæ hic non pro hominum multitudine, sed pro opibus et abundantia accipiuntur; cujus significationis rariora sunt apud historicos exempla.

140 *Et Populi R. hospitio*] Publico scilicet. Aliud enim privatum, aliud publicum; sed primum fuit privatum, a quo publicum fluxit. De privato infra dicetur, ubi ejus comparebit exemplum. Hoc publicum qui esset adeptus, huic peregre advenienti dabatur locus et lautia, ut patet ex Liv. III. dec. l. VIII. 'Locus inde lautiaque legatis' Saguntinorum 'præberi jussa.' De lautiis autem sic testatur

'Gallia potuissent, coactos esse Sequanis obsides dare, 'nobilissimos civitatis, et jurejurando civitatem obstrin'gere,[n] sese neque obsides repetituros, neque auxilium a 'Populo Romano imploraturos, neque recusaturos, quo 'minus perpetuo sub illorum ditione atque imperio essent. 'Unum se[o] esse ex omni civitate Æduorum, qui adduci non 'potuerit, ut juraret, aut suos liberos obsides daret. Ob 'eam rem se ex civitate profugisse et Romam ad senatum 'venisse, auxilium postulatum, quod solus neque jureju'rando neque obsidibus teneretur. Sed pejus victoribus 'Sequanis, quam Æduis victis, accidisse: propterea quod 'Ariovistus, rex Germanorum, in eorum finibus consedisset 'tertiamque partem agri Sequani, qui esset optimus totius 'Galliæ, occupavisset, et nunc de altera parte tertia Sequa'nos decedere[p] juberet, propterea quod paucis mensibus ante 'Harudum[141] millia hominum XXIV ad eum venissent, qui'bus locus ac sedes pararentur.[q] Futurum esse paucis 'annis, uti omnes ex[r] Galliæ finibus pellerentur, atque omnes 'Germani Rhenum transirent: neque enim conferendum esse 'Gallicum cum[s] Germanorum agro, neque hanc consuetudi'nem victus cum illa comparandam. Ariovistum[t] autem, 'ut semel Gallorum copias prælio[u] vicerit, quod prælium[v] 'factum sit ad Amagetobriam,[142] superbe et crudeliter impe-

V. sec. et B. tert.—[n] *adstringere* Ed. Rom. sed V. ad B. C. I. 11. Dein *se neque* Faërn.—[o] *sese* Edd. Rom. Med. Ven. deest B. sec. Lov. G. V. tert.—[p] *discedere* V. tert. Ed. Inc.—[q] *pararetur* Mss. 2.—[r] Sic Mss. et Edd. Vett. vulgo *e*.—[s] *cum* abest a B. pr. et Ms. Ciacc.—[t] *Ariovistus* Mss. 6. et Edd. pp. —[u] *prælio* deest L. pr. et 2. aliis. *vinceret*. Egm.—[v] *prælium* exulat a Petav.

NOTÆ

Festus in voce, Dacrimas: 'Item dautia, quæ et lautia dicimus, et dantur legatis hospitii gratia.' Et alibi: 'Lautia epularum magnificentia.'

141 *Harudum*] Gens Germanica quæ ignoratur. Quorundam Charudum mentionem facit Ptolemæus, quos in Cimbrica Chersoneso constituit; qui, si sunt, videntur esse horum reliquiæ, quæ procul a Romanis in ultimas terras concesserint.

142 *Amagetobriæ*] Amagetobriæ locus ignoratur. Conjicitur tamen esse Bingam ex his versibus Ausonianis: 'Transieram celerem nebuloso flumine Navam, Addita miratus veteri nova mœnia vico, Æquavit Latias ubi quondam Gallia Cannas.' Ubi enim ille fluvius in Rhenum influit, Binga posita est.

'rare, obsides nobilissimi cujusque liberos poscere[w] et in 'eos omnia exempla cruciatusque[x] edere,[143] si qua res non 'ad nutum aut ad[y] voluntatem ejus facta sit: hominem esse 'barbarum, iracundum, temerarium: non posse ejus im-'peria[z] diutius sustineri. Nisi si[a] quid in Cæsare Populo-'que Romano sit auxilii, omnibus Gallis idem esse facien-'dum, quod Helvetii fecerint,[b] ut domo emigrent, aliud domi-'cilium, alias sedes, remotas a Germanis, petant fortunam-'que, quæcumque accidat, experiantur. Hæc si enunciata[c] 'Ariovisto sint, non dubitare, quin de omnibus obsidibus, 'qui apud eum[d] sint, gravissimum supplicium sumat. Cæ-'sarem vel auctoritate sua atque exercitus, vel recenti[e] vic-'toria, vel nomine Populi Romani deterrere posse, ne major 'multitudo Germanorum Rhenum transducatur:[f] Galliam-'que omnem ab Ariovisti injuria posse defendere.'

32. Hac oratione ab[g] Divitiaco habita, omnes, qui aderant, magno fletu auxilium a Cæsare petere cœperunt. Animadvertit Cæsar, unos[h] ex omnibus Sequanos nihil earum rerum facere, quas ceteri facerent; sed tristes, capite demisso, terram intueri. Ejus rei causa quæ esset miratus ex ipsis quæsiit.[i] Nihil Sequani respondere, sed in eadem tristitia[j] taciti permanere.[k] Cum ab iis sæpius quæreret, neque ullam omnino vocem exprimere posset, idem Divitiacus Æduus respondit: 'Hoc esse miseriorem gravioremque 'fortunam Sequanorum, præ reliquorum,[l] quod soli ne[m] in 'occulto quidem queri, nec auxilium implorare[n] auderent,

male.—[w] *petere* Lov. L. sec. Dorv. Ed. Rom.—[x] vulgo *cruciatus.*—[y] *ad* deest L. pr. *voluptatem* Ed. Elz. *factum* Lov. Dorv.—[z] *imperium* Reg. L. sec.—[a] vulgo deest *si.*—[b] Sic B. pr. sec. Pet. V. pr. et alii cum Edd. Vett. vulgo *fecerunt. Helvetiis fecerit* Pal. Dorv. paulo ante *id* L. pr. et *faciundum* L. sec. V. ad l. II, 6.—[c] *anunciata A fuerint* L. pr.—[d] *ipsum* L. pr.—[e] *recentibus victoriis* B. tert.—[f] al. *trad. reducatur* Lov. et 3. alii cum Ed. Inc. —[g] sic Mss. potiores magno numero, et Edd. pp. non *a.*—[h] *Unus* Mss. fere omnes et Ed. Inc. *unum* B. tert.—[i] *quæsivit* vulgo.—[j] *tristis p.* Edd. Rom. Med.—[k] *permansere* B. pr. sec. L. pr. sec.—[l] *ceterorum* G. Ed. Inc.—[m] Sic Mss. uno alteroque e recentioribus excepto, et Edd. pleræque Vett. ut c. 37. et passim: uti et statim *neque* Mss. vulgo *nec, nec.*—[n] *ferre* V. pr. a m. pr.—

NOTÆ

143 *Omnia exempla cruciatus edere*] Terent. in Eunucho: 'Quæ futura esse exempla dicunt in eum indigna,' nempe quia pœnæ non tantum ad vindictam, sed potius ad exempla.

'absentisque Ariovisti crudelitatem, velut[o] si coram adesset, 'horrerent: propterea quod reliquis tamen fugæ facultas 'daretur; Sequanis vero, qui intra fines[p] suos Ariovistum 'recepissent,[q] quorum[r] oppida omnia[s] [144] in potestate ejus 'essent, omnes cruciatus essent perferendi.'

33. His rebus cognitis, Cæsar Gallorum animos verbis confirmavit, pollicitusque est, sibi eam rem curæ futuram:[t] magnam se habere spem, et beneficio suo et auctoritate adductum Ariovistum finem injuriis facturum. Hac oratione habita, concilium dimisit, et secundum[u] ea multæ res eum hortabantur, quare sibi eam rem cogitandam et suscipiendam putaret; in primis quod Æduos, fratres consanguineosque sæpenumero ab Senatu appellatos, in servitute[v] atque in ditione[w] videbat Germanorum teneri, eorumque obsides esse apud Ariovistum ac Sequanos intelligebat: quod in tanto imperio Populi Romani turpissimum sibi et[x] reipublicæ esse[y] arbitrabatur.[q] Paulatim autem Germanos consuescere Rhenum transire; et in Galliam magnam eorum multitudinem venire, Populo[z] Romano periculosum videbat:[145] neque[a] sibi homines feros ac barbaros tempera-

[q] *Quod existimabat esse probrosissimum sibi et Reipubl. re Romana tantopere florente.*

[o] *veluti* E. *velud* Mss. qdd.—[p] *fores* Pet.—[q] *receperunt* Duk.—[r] *quorumque* Ms. Ciacc. et Reg. cum Metaphr. rectius forsan.—[s] *omnium* Edd. Rom. Med. Ven.—[t] *futuræ* L. pr.—[u] *super ea* V. sec. *eo* B. tert. statim *eum* non habet Pet. *cognoscendam* V. C. Samb.—[v] *servitutem* et *ditionem.* E.—[w] *deditione.* Cuj. L. pr. V. pr. sec. *in* deest Pet. Lov. V. sec. Dorv. Edd. R. M. V.—[x] *ac* Mss. 4. et Ed. R. M. V.—[y] deest in Dorv. et Ed. M. V. bene.—[z] *P. R. periculo* L. tert. Ed. Inc.—[a] *nec* Mss. et Edd. qdd.—[b] Mss. plerique *occupa-*

NOTÆ

144 *Quorum oppida omnia*] Hoc est, quod Ariovistus infra dicit, se 'sedes habere in Gallia ab ipsis *Gallis* concessas;' quæ oppida primum videtur sui muniendi causa accepisse, deinde Galliæ impugnandæ causa retinuisse.

145 *Populo R. periculosum videbat*] Si secutis temporibus Valens Imperator Cæsaris exemplum et consilium secutus fuisset, in bella, quibus tandem oppressus fuit, non incidisset. Gothi enim cum ab ipso petiissent, ut voluntate ejus Danubium transire liceret, Thraciæque partem colere, concessit incautus; sed quasi aliis popularibus illi viam et aditum in Romanorum terras patefecissent, tanta secuta est illius gentis colluvies, ut nullis postea viribus ab Imperatoris et Romanorum pernicie potuerint retardari.

turos existimabat, quin, cum omnem Galliam occupassent,[b] ut ante Cimbri Teutonique[146] fecissent, in Provinciam exirent atque inde in Italiam contenderent; præsertim cum Sequanos[c] a Provincia nostra Rhodanus[d] divideret. Quibus rebus quam maturrime[e] occurrendum putabat. Ipse autem Ariovistus tantos sibi spiritus, tantam[f] arrogantiam sumserat, ut ferendus non videretur.

34. Quamobrem placuit ei, ut ad Ariovistum legatos mitteret, qui ab eo postularent, uti[g] aliquem locum medium utriusque[h] colloquio[147] diceret:[i] velle sese de republica et summis utriusque rebus cum eo agere. Ei legationi Ariovistus respondit:[148] 'Si quid ipsi[j] a Cæsare opus esset,[k] 'sese ad eum venturum fuisse; si quid ille se[l] velit, illum ad 'se venire oportere. Præterea se neque sine exercitu in 'eas partes Galliæ venire audere, quas Cæsar possideret; 'neque exercitum sine magno commeatu[m] atque molimen-'to[149] in unum locum contrahere posse: sibi autem mirum

vissent.—[c] *Secusianos* Ed. R. Steph.—[d] *Rhenus.* Pal. Duk. Edd. R. M. V. inepte.—[e] *maturissime* B. tert.—[f] *t. sibi* Egm.—[g] vulgo *ut.*—[h] *utrique colloquii* L. pr. *utrisque* Ciacc.—[i] vulgo *deligeret.*—[j] *Ei* L. pr. *sibi* Ed. Inc.—[k] deest G. Ed. Inc.—[l] *a se* Reg. L. sec. V. tert. Duk. et Edd. qdd. male.—[m] *comitatu* Pet. et Mss. Urs. Vide ad l. VIII, 30.—[n] deest præpositio in

NOTÆ

146 *Cimbri Teutonique*] Germanicæ gentes, quas C. Marius Italiæ et Provinciæ Gallicæ se superfundentes, internecione delevit. Cimbri nunc Dani, Germani vero se sua lingua etiam nunc Teutonos dicunt.

147 *Medium utriusque colloquio*] Colloquium esse videtur prima et certissima ratio, humanitatique maxime consentanea, qua vitari potest, ne controversia in bellum erumpat. Cicero l. I. de officiis: 'Cum duo sint genera disceptandi, unum per disceptationem, alterum per vim, cum illud primum sit hominis, hoc belluarum, confugiendum est ad posterius, si uti non licet priore.' Tum sic longe facilius et certius, quam per legatos et nuntios res geritur.

148 *Ei legationi Ariovistus respondit*] Sic de Ariovisti responso Florus: 'Quis est autem Cæsar?' et, 'si vult, veniat, inquit.' Et, 'quid ad illum, quid agat nostra Germania? Num ego me interpono Romanis?'

149 *Molimento*] Sic legendum, non emolumento. Neque enim emolumentum Latine aliud significat quam quæstum. Hanc vero vocem, *molimenti* scilicet, usurpavit Sisenna l. IV. hist. apud Nonium: 'Contra magno cum molimento ac perpetuo sono procedunt.' Item Livius l. V. 'Motam certe sede sua parvi molimenti

'videri, quid in sua Gallia, quam bello vicisset, aut Cæsari, 'aut omnino Populo Romano negotii esset.'

35. His responsis ad Cæsarem relatis, iterum ad eum Cæsar legatos cum his mandatis mittit: 'Quoniam tanto 'suo Populique Romani beneficio affectus,[150] cum in[n] con-'sulatu suo rex atque amicus[o] a Senatu appellatus esset,[p] 'hanc sibi Populoque Romano gratiam referret, ut in collo-'quium venire invitatus gravaretur, neque de communi re 'dicendum[q] sibi et cognoscendum putaret; hæc esse,[r] quæ 'ab eo postularet: primum, ne quam multitudinem homi-'num[151] amplius trans Rhenum in Galliam transduceret: 'deinde obsides, quos haberet ab Æduis, redderet, Sequa-'nisque permitteret, ut, quos illi haberent, voluntate ejus 'reddere illis liceret; neve Æduos injuria lacesseret, neve 'his sociisve[s] eorum bellum inferret: si id ita[t] fecisset, sibi[u] 'Populoque[v] Romano perpetuam gratiam atque amicitiam 'cum eo futuram: si[w] non impetraret,[x] sese,[y] quoniam M. 'Messala M. Pisone Coss. Senatus censuisset, uti, quicum-

Oxon. *quando in* Carr. *quin in* Duk.—[o] *am. p. R.* Carr. Duk.—[p] *foret* B. sec. —[q] *discendum* Faërn. male. In Andin. et Oxon. desunt *sibi et cogn.*—[r] *itaque ab* Pet.—[s] *sociisque* Mss. et Edd. qdd. dein *ipsorum* Mss. 3 et Edd. primæ. —[t] vulgo deest *ita.*—[u] *sui* E.—[v] *populique Ro.* E. L. pr. tert. *populi Ri* G. V. tert. Ed. Inc.—[w] *si id n.* Edd. Vasc. Steph. Gryph. aliæque male. V. ad c. 9.—[x] *impetrasset* Carr. Duk.—[y] vulgo abest *sese.*—[z] *injuriam* Edd. R. M. V.

NOTÆ

adminiculis, sequentis modo, accepimus levem ac facilem translatu fuisse.' De statua Junonis.

150 *Quoniam tanto suo Populique R. beneficio affectus*] Hoc a Cæsare factum fuerat, ut amicos suæ tyrannidi pararet, quam jam tum animo meditabatur: sed sua causa quod fuerat a se factum, hic sibi gratiæ ab Ariovisto postulat apponi. Porro magno honori esse solebat, societatem et amicitiam populi R. adipisci.

151 *Ne quam multitudinem hominum*] Quanquam multis hujus sæculi visum est materiam bellorum a Cæsare levi de causa fuisse quæsitam, tamen æqua sunt illa postulata, quæ ferri curavit Ariovisto. Eventus enim postea docuit, cavendum fuisse Romanis ab illis septentrionalibus populis, unde tandem Romano imperio fuit orta pernicies; de quibus Cerealis apud Tacit. hist. l. xx. 'Germanos sæpe in Galliam transcendisse, neque aliam transeundi causam eis quam libidinem, avaritiam, et mutandæ sedis amorem, ut, relictis paludibus et solitudinibus, fœcundissimum Galliæ solum una cum Gallis possiderent.' Prævidebat quidem Cæsar illum suis postulatis exasperatum iri; sed inde belli causæ, quas Cæsar non recusabat, immo, auctore Dione, quærebat.

'que Galliam provinciam obtineret, quod commodo rei'publicæ[152] facere posset, Æduos ceterosque amicos Populi 'Romani defenderet, sese Æduorum injurias[z] non neglectu'rum.'

36. Ad hæc Ariovistus respondit: 'Jus esse belli, ut,[a] 'qui vicissent, iis, quos vicissent, quemadmodum vellent, 'imperarent: item Populum Romanum victis non ad alte'rius præscriptum, sed ad suum arbitrium, imperare con'suesse.[b] Si ipse Populo Romano non præscriberet, 'quemadmodum suo jure uteretur; non oportere sese a 'Populo Romano in suo jure[c] impediri. Æduos sibi, 'quoniam belli fortunam tentassent et armis congressi ac 'superati essent, stipendiarios esse factos. Magnam Cæsa'rem injuriam facere, qui suo adventu vectigalia sibi dete'riora faceret.[153] Æduis se obsides redditurum non[d] esse, 'neque iis, neque eorum sociis injuria[e] bellum illaturum, si 'in eo manerent, quod convenisset,[f] stipendiumque quotan'nis penderent:[g] si id non fecissent, longe iis[h] [154] fraternum 'nomen Populi Romani affuturum. Quod sibi Cæsar de'nunciaret, se Æduorum injurias non neglecturum; nemi-

—[a] *ut hi* V. tert. G.—[b] *consuevisse* Carr. Duk.—[c] *jure* deest Carr. Duk. male: paulo ante *sese* pro *se* edidi ex B. pr. et sec.—[d] *minime neque* &c. B. tert.—[e] *injuriis* L. pr. abest a B. tert.—[f] *convenissent* male Mss. et Edd. qdd.—[g] *non p.* B. tert. Dorv. *impenderent* L. sec.—[h] Vulgo *ab his*, &c. *abfuturum. illis* L.

NOTÆ

152 *Quod commodo reip.*] Solennis hæc in publica re mandata, nec omittenda exceptio, ne, temporibus mutatis, quod a populo in publicum commodum præceptum fuerat, in perniciem verteretur. Atque hoc mandato quod Senatus censuisset, nixus, bellum indixit. Grotius tamen lib. *de Jure belli et pacis*, existimat denuntiatione nova a populo R. fuisse opus, quod Ariovistus novo bello Æduos non lacesseret, atque adeo Cæsaris bellum fuisse injustum, contendit. Sed certe male cœptum

153 *Vectigalia sibi deteriora faceret*] Cum obsidibus ab Æduis Ariovisto datis cautum esset vectigalibus, quæ ab ipsis accipiebat, redditis iisdem Cæsaris causa obsidibus, tollebatur cautio, atque adeo deteriora fiebant vectigalia.

154 *Longe iis, &c.*] Elegans locutio; quia quæ sunt longinqua non solent prodesse; cujus non deest exemplum apud Virg. 'Longe illi Dea mater erit.' Et apud Florum: 'Longe illi triplex murus totidemque arces;' de Syracusis.

'nem secum sine sua pernicie contendisse. Cum vellet, 'congrederetur; intellecturum, quid invicti[i] Germani, exer'citatissimi in armis,[155] qui inter[j] annos XIV tectum non 'subissent, virtute possent.'

37. Hæc[k] eodem tempore Cæsari mandata referebantur, et legati ab Æduis et a[l] Treviris[156] veniebant:[m] Ædui questum, quod Harudes,[n] qui nuper in Galliam transportati essent, fines eorum popularentur; sese ne[o] obsidibus quidem datis pacem Ariovisti redimere potuisse: Treviri autem, pagos centum Suevorum[157] ad ripas[p] Rheni consedisse, qui Rhenum transire conarentur; iis præesse Nasuam[q] et Cimberium[r] fratres. Quibus rebus Cæsar vehementer commotus, maturandum sibi existimavit, ne, si nova manus Suevorum cum[s] veteribus copiis Ariovisti sese conjunxisset, minus facile resisti posset. Itaque re frumentaria, quam celerrime[t] potuit, comparata, magnis itineribus ad Ariovistum contendit.

38. Cum tridui viam processisset, nuntiatum est ei, Ariovistum cum suis omnibus copiis ad occupandum Vesontionem,[158] quod[u] est oppidum maximum Sequanorum, contendere, triduique viam a[v] suis finibus profecisse. Id

pr.—[i] *invictissimi* L. pr. *juncti* Edd. R. M. V.—[j] vulgo *intra.* et *quod* Scal. pro *qui.*—[k] *hæc autem* Pal. L. sec. Dorv. Edd. R. M. V.—[l] Sic Mss. et Edd. Vett. nisi quod multi et Mss. Urs. hic et dein *Treveris.* vulgo deest *a.* V. ad l. II. c. 10.—[m] *videbantur* Pal.—[n] Sic Mss. potiores. nonnulli recentiores *Arudes.* Reg. autem, Palat. Dorvil. et Ed. Rom. *Harudes Tergali.* Edd. Med. Ven. *H. Targali.* Ms. Duk. *H. Tergalli.* B. tert. *H. et Tergali.*—[o] *non* V. pr. tert.—[p] vulgo *ad ripam.*—[q] *Natsuam* E.—[r] *Cimbreum* Ms. Hotom. Edd. R. M. V.—[s] *cum* pr. L. inter lin.—[t] *celeriter* B. tert.—[u] deest *quod* in Ed. incerta, non male, ut hæc verba *e. o. m. S.* parenthesi includantur—[v] *a*

NOTÆ

155 *Exercitatissimi in armis*] In his enim potius quam in terræ cultura occupantur. Tacit. de moribus Germanorum: 'Nec arare terram, aut expectare annum tam facile persuaseris, quam vocare hostes et vulnera mereri. Pigrum quinimmo et iners videtur sudore acquirere, quod possis sanguine parare.'

156 *Treviris*] Populus vel solo nomine notus prope Rhenum inter Belgas, *Treves.*

157 *Pagos centum Suevorum*] Cum horum Comment. l. IV. Suevi pagos centum habuisse dicantur, totam gentem ad Rheni ripam convenisse oportuit. Qui sint pagi supra dictum est.

158 *Vesontionem*] Vesontio Sequanorum metropolis, *Bezançon.*

ne accideret, magno[w] opere præcavendum sibi Cæsar existimabat: namque omnium rerum, quæ ad bellum usui erant, summa erat in eo oppido facultas; idque natura loci sic muniebatur, ut magnam ad ducendum bellum daret[x] facultatem, propterea quod flumen Dubis,[y] [159] ut circino circumductum,[z] pæne totum oppidum cingit: reliquum spatium, quod est non[a] amplius pedum DC, qua[b] flumen intermittit, mons continet magna altitudine, ita ut radices ejus[c] montis ex utraque parte ripæ fluminis contingant. Hunc[d] murus circumdatus arcem efficit[160] et cum oppido conjungit. Huc Cæsar magnis diurnis nocturnisque[e] itineribus contendit, occupatoque oppido, ibi præsidium[f] collocat.[161]

39. Dum[g] paucos dies ad Vesontionem rei frumentariæ commeatusque causa moratur, ex percunctatione[h] nostrorum vocibusque Gallorum ac[i] mercatorum, qui ingenti magnitudine[162] corporum Germanos, incredibili virtute atque exercitatione in armis esse prædicabant, sæpenumero sese cum eis congressos ne vultum quidem atque aciem oculorum[j] ferre potuisse, tantus subito timor omnem exercitum occupavit, ut non mediocriter omnium mentes animosque perturbaret. Hic primum ortus est a[k] Tribunis militum,[l] [163] præ-

abest a L. pr. *suis* a Carr.—[w] vulgo *magnopere*.—[x] *faceret* Lov. Dorv. Edd. R. M. V.—[y] al. *Alduasbis, Alduasdubis, Adduasbis, Abduasdubius*, &c.—[z] *circumdultum* V. pr.—[a] *non est* vulgo.—[b] *quia* Carr. et Ciacc.—[c] Bong. pr. et sec. Pet. L. cum quatuor aliis et Ed. incert. carent *ejus*.—[d] *hanc* Dorv. Edd. R. M. V.—[e] Mss. et Edd. Vett. *nocturnis diurnisque*. Mss. 4. *diuturnisque*, inter quos Voss. pr. qui caret τῷ *nocturnis* a m. pr.—[f] *præsidia* Car. Duk.—[g] *cum* Mss. 4.—[h] *percontatione* Mss. aliquot. *perconct*. Pet.—[i] *atque* Mss. 3. et Edd. R. M. V.—[j] *singulorum oc*. L. tert. et Ed. Inc.—[k] *ab* And. deest in L. sec.—[l] abest hæc vox a Duker.—[m] vulgo additur *ac*.

NOTÆ

159 *Dubis*] Sic dicendus, non *Adduasdubis* urbemque intersecat, *le Doubs*.

160 *Hunc murus circumdatus arcem efficit*] Ibidem arx est posita, et muri illius nonnullæ etiamnum reliquiæ visuntur.

161 *Ibi præsidium collocat*] Præsidium dictum est, quod præsidebant aliquo in loco extra castra, quo tutior esset regio.' Varro.

162 *Qui ingenti magnitudine*] Idem dicit l. VI. Idem Pomponius Mela. Idem Tacit. lib. de moribus Germanorum.

163 *Tribunis militum*] Tribuni militum dicti, auctore Varrone, quasi terni, quod tres primis temporibus essent in legione, cum legio trium millium esset. Imperabant peditibus, non etiam equitibus. Tribuni autem illo tempore non solum erant

fectis[m] [164] reliquisque, qui, ex urbe amicitiæ causa[165] Cæsarem secuti, non magnum in re militari usum habebant: quorum alius, alia causa illata, quam sibi ad proficiscendum necessariam esse dicerent, petebant, ut ejus voluntate discedere liceret: nonnulli, pudore adducti, ut timoris suspicionem vitarent, remanebant. Hi neque vultum fingere, neque interdum lacrymas tenere poterant: abditi[n] in tabernaculis[o] aut suum fatum[p] querebantur, aut cum familiaribus suis commune periculum miserabantur. Vulgo[q] totis castris testamenta obsignabantur.[r] Horum vocibus ac timore paulatim etiam ii,[s] qui magnum in castris usum habebant, milites centurionesque, quique equitatu præerant, perturbabantur. Qui se ex his minus timidos existimari volebant, non se hostem vereri, sed angustias itineris[t] et[u] magnitudinem sylvarum, quæ intercederent[v] inter ipsos atque Ariovistum, aut rem frumentariam, ut satis commode supportari posset, timere dicebant. Nonnulli etiam Cæsari renuntiabant,[w] cum castra moveri ac[x] signa ferri[y] jussisset, non fore dicto audientes milites,[166] nec propter timorem signa laturos.

—[n] *abducti* Carr.—[o] *tabernaculum* Dorv. Edd. Med. V. R.—[p] *statum* Ms. Urs. *factum* qdd.—[q] *volgo* Oxon. et V. pr. a m. s.—[r] *designabantur* Carr.—[s] *hi* Al. deest in Oxon.—[t] *locorum* Carr. Reg. Duk. Dorv. Edd. R. M. V.—[u] *et* deest in Mss. plerisque et Edd. pp. Urs. et Faërn. *magnitudinemque* Ed. Scal. *sed magn.*—[v] vulgo *inter eos a. A. interc.*—[w] Mss. plerique et Edd. pp. *nunciarant* vel *nunciabant.*—[x] *aut* Mss. 2. et Edd. pp.—[y] *ferre* V. pr. E.—

NOTÆ

comitiati, id est, a populo in comitiis delecti, sed rufuli, ut ait Asconius, id est, in exercitu ab imperatore facti, qui hæc munia suis amicis et gratiæ, non virtuti concedebat. In quo peccasse videtur Cæsar, magnam inde terroris et seditionis exercitus causam nactus. Sed neque hoc postea Romanos imperatores, quominus idem facerent, deterruit. Siquidem Vegetius tribunorum duo genera dicit: 'Est major, qui per epistolam sacram imperatoris judicio destinatur, et minor, qui ex labore provenit.'

164 *Præfectis*] Præfecti quidem varii erant. Hic tamen præfectos legionis innuere videtur, quorum summa erat absente legato auctoritas.

165 *Qui, ex urbe amicitiæ causa*] Plutarchus scribit hos ad delicias et quæstum abusuros expeditione Cæsaris ad hoc bellum venisse. Quod et exemplo Trebatii constat, quem aliquando Cæsar joco scribit Ciceroni, se regem Galliæ facturum.

166 *Non fore dicto audientes milites*] Dio scribit in vulgus hoc emanasse, quod bellum injustum, injussu Populi R. et propter ambitionem susciperent.

40. Hæc cum animadvertisset, convocato[z] consilio,[a] omniumque[b] ordinum[167] ad id consilium adhibitis centurionibus, vehementer eos[c] incusavit: 'primum, quod, aut quam 'in partem, aut quo consilio ducerentur, sibi quærendum 'aut cogitandum putarent. Ariovistum, se consule, cupi'dissime Populi Romani amicitiam appetisse; cur[d] hunc 'tam temere quisquam ab officio discessurum judicaret?[e] 'Sibi quidem persuaderi, cognitis suis postulatis atque 'æquitate conditionum[f] perspecta,[g] eum neque suam, neque 'Populi Romani gratiam repudiaturum. Quod si furore 'atque amentia impulsus bellum intulisset, quid tandem 'vererentur? aut cur de sua virtute,[168] aut de ipsius dili'gentia,[169] desperarent? Factum ejus hostis[h] periculum[170] 'patrum nostrorum memoria, cum, Cimbris et Teutonis a 'C.[i] Mario pulsis, non minorem laudem exercitus, quam 'ipse imperator, meritus[j] videbatur: factum[k] etiam nuper 'in Italia[l] [171] servili tumultu,[172] quos[m] tamen aliquid[n] usus[o] 'ac disciplina, quam[p] a nobis accepissent, sublevarent. Ex

[z] vulgo *Cæsar* add.—[a] al. *concilio* et *concilium*. male.—[b] *omnium o.* B. pr. et Ed. Inc.—[c] *eos* abest a B. pr.—[d] *Cur igitur* Mss. et Edd. qdd.—[e] *judicasset siquidem persuadere* B. pr.—[f] *et conditione* Cuj. And. L. pr. Scal. V. pr. sec. B. tert. Duk. Carr. *canditionis* Edd. qdd.—[g] *perfecta* Mss. 3. *persrecta* Ed. Inc.—[h] *hosti* B. pr.—[i] G. vel *Gajo* Mss. et Edd. Vett. semper.—[j] *meritus esse* Mss. et Edd. nonnulli.—[k] *propter f.* Carr. Duk. L. sec. Dorv.—[l] *Italiam servilem tumultum*, G. V. tert. B. tert.—[m] *licet t.* Duk. *licet* Dorv. L. sec. B. tert. et Edd. R. M. V.—[n] vulgo *aliquis*.—[o] *usus ad disciplinam* L. pr.—[p] *quæ* B. pr. Lovan. E. G.

NOTÆ

167. *Convocato consilio, omniumque ordinum, &c.*] Consilium erat extraordinarium. Nam vulgo primi tantum vocabantur centuriones. Duo autem erant in manipulo centuriones, cumque essent XXX in legione manipuli, erant omnino in legione LX centuriones.

168 *Cur de sua virtute*] Militum.

169 *Aut de ipsius diligentia*] Cæsaris. Modo orationis tollatur ambiguitas, an *sua*, an *ipsius* dicatur, nihil refert, neque perpetuæ sunt de ea re Grammaticorum leges.

170 *Factum ejus hostis periculum*] Ante annos XLV aut XLIV. Anno anno autem DCXCIV hæc a Cæsare gerebantur.

171 *Factum etiam nuper in Italia*] Vegetius III. 12. 'Inimici si ante a nobis superati sunt, commemorandum.' Illud autem periculum factum fuerat ante annos quatuordecim, cum in servili bello Germanicas cohortes, stulta secessione a reliquis Spartaci copiis divulsas, consul Gellius, auctore Plutarcho, repentino impetu oppressit. Quæ adeo clades minus eorum ignaviæ quam arrogantiæ fuit tribuenda. Sed hoc confirmandorum suorum causa reticet Cæsar.

'quo judicari[q] posset,[r] quantum haberet in se boni constantia; propterea quod, quos aliquamdiu inermos[s] [173] sine causa timuissent, hos postea armatos ac victores superassent. Denique[t] hos esse eosdem, quibuscum[u] sæpenumero Helvetii congressi, non solum in[v] suis, sed etiam[w] in illorum[x] finibus, plerumque superarint,[y] qui tamen pares esse nostro exercitu[z] non potuerint. Si quos adversum prælium et fuga Gallorum commoveret,[a] hos,[b] si quærerent,[c] reperire posse, diuturnitate belli defatigatis[d] Gallis, Ariovistum, cum multos menses castris se ac paludibus tenuisset,[e] neque sui potestatem fecisset, desperantes jam de pugna et dispersos subito adortum,[f] magis ratione et[g] consilio, quam virtute, vicisse. Cui[r] [h] rationi contra homines barbaros atque imperitos locus fuisset, hac[i] ne ipsum quidem sperare, nostros exercitus capi posse. Qui suum timorem in rei frumentariæ simulationem angustiasque itinerum[j] conferrent, facere arroganter, cum aut de officio Imperatoris desperare,[k] aut præscribere[l] viderentur. Hæc sibi esse curæ; frumentum Sequanos, Leucos,[174] Lingo-

[r] *Ne ipsum quidem* Ariovistum *sperare nostros exercitus posse circumveniri ista arte quæ prævaluisset adversus homines barbaros et rudes* rei militaris.

V. tert. Ed. Inc.—[q] *judicare* E.—[r] *posse* Mss. et Edd. qdd. non male. V. ad c. 7.—[s] vulgo *inermes*.—[t] *ac d.* Mss. 4. recentiores et Edd. qdd. Vett. Dein vulgo *hos esse Germanos*.—[u] *cum quibus* Mss. et Edd. nonnulli.—[v] *in s. sedibus* Mss. mei 10. cum multis Edd. *finibus* Mss. duo.—[w] deest in B. tert.—[x] *suis* Mss. 3.—[y] vulgo *superassent*.—[z] Sic Mss. Achill. non *exercitui*.—[a] *moveret* B. pr. a m. pr.—[b] *hoc* et *reperiri* Mss. 9. et Edd. Vett.—[c] *quærere vellent* Leid. pr.—[d] *defetig.* B. pr.—[e] vulgo *continuisset*.—[f] *Ad austrum* L. pr. *Arlovistum* Egm. *ad ortum*, *adortis*, *adortus* vitiose Edd. p.—[g] Sic Mss. non *ac*.—[h] *cui quidem* L. sec.—[i] *ac* Mss. et Edd. Vett.—[j] *itineris* Mss. et Edd. qdd. ac Mss. fere omnes *conferret*.—[k] *desperarent* B. tert.—[l] vulgo *ei præsc.* et *auderent* Mss. mei 6 cum

NOTÆ

multus indicat Cicero VIII. Philippica: 'Quid est enim tumultus, nisi perturbatio tanta, ut major timor oriatur? Unde etiam nomen ductum est tumultus. Itaque majores nostri tumultum Italicum, quod domesticus, tumultum alterum Gallicum, quod erat Italiæ finitimus; præterea nullum tumultum nominabant.'

173 *Inermos*] Primitus enim sine armis erant. Postea vero ex ferro ergastulorum fabricatis ensibus et telis, se armaverunt illi servi.

174 *Leucos*] Leuci sunt Tullenses; quod probatur ex Itinerario Antonini. 'Tullo id est, Leucorum,' ex aliis item locis plurimis. Ipse Ptolemæus ponit urbes Leucorum Tullum et Nasium.

'nas[m] subministrare; jamque esse in agris frumenta ma-'tura: de itinere ipsos brevi tempore judicaturos. Quod 'non fore dicto audientes milites, neque signa laturi dican-'tur, nihil se ea re commoveri: scire enim, quibuscumque 'exercitus dicto audiens non fuerit, aut, male re gesta, for-'tunam defuisse; aut, aliquo facinore comperto, avaritiam 'esse conjunctam. Suam innocentiam perpetua vita, felici-'tatem[175] Helvetiorum bello, esse perspectam. Itaque se, 'quod in longiorem diem collaturus esset,[n] repræsentatu-'rum[o] [176] et proxima nocte de quarta vigilia castra motu-'rum, ut quam primum intelligere posset, utrum apud eos 'pudor atque officium, an[p] timor valeret.[q] Quod si præ-'terea nemo sequatur, tamen se cum sola decima legione[177] 'iturum, de qua non dubitaret; sibique eam[r] prætoriam 'cohortem[178] futuram.' Huic legioni Cæsar[s] et indulserat præcipue et propter virtutem confidebat maxime.

Edd. quibusdam. *videretur* Carr.—[m] Sic L. pr. non *Lingones.*—[n] *Fuisset* Mss. quidam et Edd. primæ.—[o] *tentaturum* Edd. Rom. Ven. Med. Beroaldi. *esse* addunt Mss. multi et Edd. qdd.—[p] male Ed. Dav. *aut.*—[q] vulgo *plus valeret.*—[r] deest V. pr.—[s] vulgo *et Cæsar* contra Mss. alii *Cæs. leg.* τὸ *et* abest a L. pr.

NOTÆ

175 *Felicitatem*] Hæc est quæ nisi virtuti bellicæ juncta fuerit, nihil fit bello, quam Cicero in orat. pro M. Marcello scribit maximam partem quasi suo jure sibi vindicare; et quicquid est prospere gestum, id pæne omne ducere suum, quam propter Maximo, Marcello, Scipioni, Mario et ceteris magnis imperatoribus sæpius imperia mandata atque exercitus esse commissos, cui etiam ubique ipse Cæsar tantum tribuit.

176 *Repræsentaturum*] Se facturum in præsentia, quod in alium diem ceteroqui fuisset dilaturus. Repræsentare enim verbum est juris pro ante diem præstare aut solvere. Ita Cic. lib. v. epist. ad Famil. 'Neque expectare temporis medicinam, quam repræsentare ratione possimus.' Et mihi: dies promissorum adest, quam etiam repræsentabo, si adveneris.' Item Philipp. II. 'Quinetiam corpus libenter obtulerim, si repræsentari morte mea libertas civitatis potest.'

177 *Decima legione*] Sic dicta ab ordine delectus. Quæ porro causa sit, cur tantopere illi cohorti, seu potius legioni, quam pro cohorte prætoria fuerit habiturus, confideret, quærunt nonnulli, quod nihil admodum antea Cæsar gesserit, neque hæc legio gessisse scribatur, aut majora fuisse in bello Helvetico ausa, frustra: nam vel illa legio constabat ex amicis Cæsaris, vel tribuni centurionesque erant ejus amici, vel prælio contra Helvetios insignis fuerat ejus opera, vel aliquo alio bello.

41. Hac oratione habita, mirum in modum conversæ[t] sunt omnium mentes,[179] summaque alacritas et cupiditas belli gerendi innata est, princepsque decima legio per tribunos militum ei gratias egit, quod de se optimum judicium fecisset, seque esse[u] ad bellum gerendum[v] paratissimam[w] confirmavit. Deinde[x] reliquæ legiones per tribunos militum et primorum ordinum centuriones[180] egerunt, uti Cæsari satisfacerent: se[y] neque unquam dubitasse, neque timuisse, neque de summa belli suum judicium, sed imperatoris esse,[z] existimavisse.[a] Eorum satisfactione accepta et itinere exquisito[b] per Divitiacum, quod ex Gallis[c] ei maximam fidem habebat, ut millium amplius quinquaginta[d] circuitu locis apertis exercitum duceret, de quarta vigilia, ut dixerat, profectus est. Septimo die, cum iter non intermitteret, ab exploratoribus certior factus est, Ariovisti copias a nostris millibus passuum quatuor et viginti abesse.[181]

42. Cognito Cæsaris adventu, Ariovistus legatos ad eum mittit: quod antea de colloquio postulasset, id per se fieri

Cuj. Oxon.—[t] *Conversæ* B. tert.—[u] deest in V. pr.—[v] deest in Reg.—[w] *paratissimum* Ed. Med. Ven. Rhell. et V. tert.—[x] Sic Mss. uno alterove excepto, et Edd. antiquæ. *denique* Leid. pr. vulgo *inde*.—[y] *sese* Lov. Edd. Rom. Med. V. *seque* L. pr. dein plerique Mss. et Edd. vett. *nec umq.*—[z] deest in B. pr.—[a] *existimasse* Mss. 4.—[b] *conquisito* Edd. Rom. Med. Ven.—[c] vulgo *ex aliis G.*

NOTÆ

cohors dicebatur, quod a prætore non discederet, ut affirmat Festus. Sed non omnes imperatores talem habuerunt, ut patet vel ex eo loco: si enim Cæsar habuisset, non sine magna cohortis illius prætoriæ ignominia dicturus fuit illam decimam legionem cohortis prætoriæ loco futuram. Cujus auctor fuisse videtur Scipio Africanus, qui fortissimum quemque delegit, qui a bello non abesset, ceteris militiæ muneribus vacaret. Talis autem cohors videtur sic dicta, non consularis aut imperatoria, quod veteres omnes magistratum, cui pareret exercitus, prætorem appellarent. Plures postea cohortes prætorias habuerunt imperatores, primo quidem firmamentum imperii, deinde perniciem. Cohors prætoria similis regiorum custodum cohorti, *régiment des gardes*.

179 *Conversæ sunt omnium mentes*] Dio asserit adeo contradicere ausum esse neminem, ut qui in suspicionem Cæsari venerant, quasi rumorum illorum auctores, in primis assentirentur.

180 *Primorum ordinum centuriones*] Ii sunt, centurio primipili, primus principum centurio, primus hastatorum.

181 *Millibus passuum quatuor et viginti abesse*] Sex leucas, vel circiter.

licere,[e] quoniam propius accessisset: seque id sine periculo facere[f] posse existimare.[g] Non respuit conditionem Cæsar: jamque[h] eum ad sanitatem reverti arbitrabatur, cum id, quod antea petenti denegasset, ultro polliceretur; magnamque in spem veniebat, pro suis tantis Populique Romani in eum[i] beneficiis, cognitis suis postulatis, fore, uti pertinacia desisteret. Dies colloquio dictus est, ex eo die quintus. Interim, cum sæpe[j] ultro citroque legati inter eos mitterentur, Ariovistus postulavit, ne quem peditem ad colloquium Cæsar[k] adduceret: vereri se,[l] ne per insidias ab eo circumveniretur: uterque[m] cum equitatu[182] veniret: alia ratione se[n] non esse venturum. Cæsar, quod neque[o] colloquium interposita causa tolli volebat, neque salutem suam Gallorum equitatui[p] committere audebat, commodissimum esse[q] statuit, omnibus equis Gallis equitibus detractis, eo legionarios milites legionis decimæ, cui quam maxime confidebat, imponere, ut præsidium quam amicissimum, si quid opus[r] facto esset, haberet. Quod cum fieret, non irridicule quidam ex militibus decimæ legionis dixit: 'plus, quam 'pollicitus esset, Cæsarem[s] facere; pollicitum, se in co'hortis prætoriæ loco decimam legionem habiturum, nunc[t] '*ad* equum rescribere.'[u] [183]

[*] *Allegere inter equites.*

---

[d] vulgo XL.—[e] *liceret* Edd. Med. Ven.—[f] *facile* Mss. 2. et Ed. Inc.—[g] vulgo *existimaret*.—[h] *itaque* B. tert.—[i] Absunt *in eum* a B. tert.—[j] deest *sæpe* in L. pr. et in V. pr. est inter lineas. *cum* in plerisque Mss. et Ed. Inc. ponitur post *citroque*. in Edd. Rom. Ven. Med. est *dum*.—[k] deest Edd. Rom. Ven. Med.—[l] *sese* Lov. deest in Pal.—[m] *sed uterque* L. pr. B. tert.—[n] Mss. 8 et Edd. primæ *sese*: in L. pr. deest.—[o] Sic Mss. et Edd. Vett. vulgo *nec*.—[p] *equitibus* Reg. et mei 3 cum Edd. pp. *equitatibus* Lov. *equitatu* Ed. Scal.—[q] deest in L. pr. a m. pr.—[r] *facto op.* L. pr. V. pr. *esset* exulat a Mss. 3 et Ed. Inc.—[s] nonnulli add. *et*. mox *se* vulgo deest.—[t] abest *nunc* a Mss. meis 13 et Edd. Inc. Steph. aliisque. *et nunc* Edd. multæ. *et non* Mss. 4 recentiores.—[u] deest in L. pr.

NOTÆ

182 *Equitatu*] Sic solet Cæsar pro *equitatui* in dandi casu, ut supra cognitum est ex A. Gellio, et ab ipso confirmatum fuit, non tantum nostri Cæsaris, sed etiam Virgilii testimonio.

183 *Ad equum rescribere*] Vocabulum militare, cum de peditibus fiebant equites, immo et rescribi dicebatur, cum de legionibus profligatis aliæ fiebant legiones. Sic Livius l. IX. 'Delectus prope omnium voluntariorum fuit, rescriptæ ex eodem milite novæ legiones.'

43. Planities erat magna, et in ea[v] tumulus terrenus satis grandis. Hic locus æquo[w] fere spatio ab castris utrisque aberat. Eo, ut erat dictum,[x] ad colloquium venerunt. Legionem Cæsar, quam equis devexerat, passibus ducentis ab eo tumulo constituit. Item equites Ariovisti pari intervallo constiterunt. Ariovistus, ex equis ut[y] colloquerentur[z] et, præter se, denos ut[a] ad colloquium adducerent, postulavit. Ubi[b] eo ventum est, Cæsar initio orationis sua Senatusque in eum beneficia commemoravit,[c] 'quod rex appellatus 'esset[184] a Senatu, quod amicus, quod munera amplissima 'missa:[185] quam rem et paucis contigisse et pro[d] magnis 'hominum officiis consuesse tribui' docebat:[e] 'illum, cum[f] 'neque aditum, neque causam postulandi justam haberet, 'beneficio[g] ac liberalitate sua ac Senatus ea præmia conse-'cutum.' Docebat etiam,[c] quam veteres, quamque justæ 'causæ necessitudinis ipsis cum Æduis intercederent, quæ 'Senatus consulta, quoties,[h] quamque honorifica in eos facta 'essent: ut omni tempore totius Galliæ principatum Ædui 'tenuissent, prius etiam quam nostram amicitiam appetis-'sent:[i] Populi Romani hanc esse consuetudinem, ut socios 'atque[j] amicos non modo sui[k] nihil deperdere, sed gratia, 'dignitate, honore auctiores velit esse: quod[t] vero ad ami-'citiam Populi[l] Romani attulissent, id iis eripi, quis pati

[t] *At quis posset ferre illud ipsis tolli quod jam habuissent, etiam* antequam *facti fuissent amici populi Romani?*

[v] *Itinere* Egm.—[w] *æquatio* V. pr. *æquum f. spatium* Ms. Urs. et Oxon. non male.—[x] *d. est* Egm. *ventum. Leg.* Carr. et Duk. ceteris omissis. sed V. c. 34. [y] Sic Mss. et Edd. Vett. vulgo *ut ex eq. equo* Egm.—[z] *colloqueretur* pal. Dorv. L. sec. Ed. Inc.—[a] deest in Ed. Steph.—[b] *ut* And. Oxon. *cum* B. pr. tert. [c] *prædicarit* Oxon.—[d] vulgo *a Romanis p. maximis h. o. consuevisse.*—[e] *illum d.* V. pr. *dicebat* Cuj.—[f] *quando* V. pr. sec. Leid. pr. et Ed. Steph. *quod* L. sec. [g] *beneficium hac* Egm.—[h] *quotiens* Mss. *quotienscumque* Lov. Leid. pr. sec. Pal. Duk. Dorv. *quamque* deest Edd. Rom. Med. Ved.—[i] *accepissent* V. sec.—[j] deest L. pr.—[k] vulgo contra Mss. et Edd. Vett. *nihil sui. disperdere* Petav.—[l] *populo*

NOTÆ

184 *Quod rex appellatus esset, &c.*] T. Livius IV. Decade, scribit neminem solitum esse 'regem' et 'amicum' a Senatu Populoque R. appellari, nisi qui optime de Republ. meritus esset. Et l. I. de bello civili, Cæsar reprehendit Lentulum, quod regum appellandorum largitionibus moveretur: nec enim gratis ille regibus honor tribuebatur.

185 *Quod munera amplissima missa*] Cum multis locis habentur illorum

'posset?' Postulavit[m] deinde eadem,[n] quæ legatis in mandatis dederat, 'ne aut Æduis, aut eorum sociis bellum inferret; obsides redderet: si nullam partem Germanorum domum remittere posset, at[o] ne quos amplius Rhenum transire pateretur.'

44. Ariovistus ad[p] postulata Cæsaris pauca respondit; de suis virtutibus multa prædicavit: 'Transisse[q] Rhenum sese,[r] non sua sponte, sed rogatum et arcessitum a Gallis; non sine magna spe magnisque præmiis domum[s] propinquosque reliquisse; sedes habere in Gallia, ab ipsis concessas;[t] obsides ipsorum voluntate datos; stipendium capere jure belli, quod victores victis imponere consuerint;[u] non sese Gallis, sed Gallos sibi bellum intulisse; omnes[v] Galliæ civitates[186] ad se oppugnandum[w] venisse, ac[x] contra se castra habuisse; eas omnes copias a se uno prælio[y] fusas ac superatas esse; si iterum experiri velint, iterum[z] paratum sese decertare; si[a] pace uti velint, iniquum esse, de stipendio recusare, quod sua voluntate ad id tempus dependerint. Amicitiam Populi Romani sibi ornamento et præsidio, non detrimento, esse oportere, id-

Ro. Mss. 3 et Inc. Ven. *populum R.* Egm.—[m] abest hæc vox a Mss. 11 et Edd. pp.—[n] *ea* B. tert.—[o] *aut, ac, ut,* Mss. quidam.—[p] *qui ad* Oxon.—[q] *transire* Gott. L. tert. Ed. Inc.—[r] deest in Lov. Reg. et 3 aliis ac Edd. nonnullis. al. *se.*—[s] *prædicavit d.* Mss. 3 et Edd. Rom. Med. Ven.—[t] *concessa* V. pr.—[u] Sic Mss. et Edd. Vett. vel *consuerunt.* vulgo *consueverunt.*—[v] *omnis* Oxon.—[w] *expugnandum* Cuj. Leid. pr. Scal. *imp.* B. tert.—[x] deest *ac* in L. sec. Dorvill. Edd. R. Med. V.—[y] sic Mss. et Edd. Vett. *a se in præl.* Egm. vulgo *uno abs se.*—[z] Vulgo deest *iterum.*—[a] Sic Mss. et Edd. Vett. V. ad l. VII, 10. vulgo

NOTÆ

publicorum munerum specimina, tum apud Tacitum Annal. l. IV. 'Cognitis dehinc Ptolemæi per id bellum studiis, repetitus ex vetusto mos, missusque e senatoribus qui scipionem eburneum, togam pictam, antiqua patrum munera daret, regemque et socium atque amicum appellaret.' Sed non intra hæc munera constitit liberalitas Cæsaris, si fides est Suetonio, qui auctor est, eum magno studio reges atque provincias per orbem terrarum illexisse, aliis millia captivorum dono offerentem, aliis extra Senatus populique auctoritatem, quo vellent et quoties vellent auxilia submittentem. Sed hic Cæsar gratiæ sibi apponi postulat, ut supra dictum est, quod fortunæ et dignitatis suæ amplificandæ causa fecerat.

186 *Omnes Galliæ civitates*] Jactanter, non vere dixit; soli enim Ædui et eorum socii cum eo congressi sunt.

'que se ea spe[b] petisse.[c] 187. Si per Populum Romanum 'stipendium remittatur et dedititii subtrahantur,[d] non minus 'libenter sese recusaturum Populi Romani amicitiam, quam 'appetierit.[e] Quod multitudinem Germanorum in Galliam 'transducat,[f] id se[g] sui muniendi, non Galliæ impugnandæ[h] 'causa facere; ejus rei testimonium[i] esse, quod, nisi ro'gatus, non venerit, et quod bellum non intulerit, sed defen'derit. Se prius in Galliam venisse,188 quam Populum Ro'manum. Nunquam ante hoc tempus exercitum Populi 'Romani Galliæ provinciæ fines egressum. Quid[j] sibi 'vellet? Cur[k] in suas possessiones[l] veniret? Provinciam[m] 'suam hanc esse Galliam,189 sicut[n] illam nostram. Ut ipsi[o] 'concedi non oporteret, si in nostros fines impetum faceret, 'sic item nos esse iniquos, qui[p] in suo jure se interpellare'mus. Quod fratres a Senatu Æduos appellatos[q] diceret, 'non se tam barbarum, neque tam imperitum esse rerum, 'ut non sciret, neque bello Allobrogum proximo 190 Æ'duos[r] Romanis auxilium tulisse, neque ipsos[s] in his con-

sin et *malint*.—[b] *id per se ac sæpe* L. pr. *idque se eam sæpe* Pet. *se* deest in Duk. *hac spe* V. c. Urs. Bong. pr. sec.—[c] *petiisse* Duk.—[d] *retrahantur* L. tert. Ed. Inc.—[e] *adpetiverit* Mss. et Edd. qdd.—[f] *traducat* plerique. *deducat* L. tert. Ed. Inc.—[g] *facere* addit V. pr. *suos* Ms. Urs. et And.—[h] *obpugnandæ* L. pr. Edd. A. Gr. Steph. et aliorum.—[i] *testimonio* Cuj. And. V. pr. L. pr. V. sec. B. tert. et Ed. R. Steph.—[j] *quod si* B. pr.—[k] *vellet, quod* Voss. pr. a m. pr. non male —[l] *ingressiones* D. *passiones* Ed. Inc.—[m] *et prov.* Mss. 4.—[n] Sic Mss. plurimi. al. *sicuti, uti, ut*. deest in L. pr.—[o] vulgo *sibi* et statim *iterum*.—[p] Sic Mss. qdd. et Edd. Vett. vulgo *quod*.—[q] vulgo *ex S. C. Æd. ap. amicos*.—[r] *nec propter bellum A. ipsos Æduos* B. tert. L. sec. *bellum* B. pr.—[s] *ipsis* V. pr. Egm. Dorv.

NOTÆ

187 *Idque se ea spe petisse*] Eam nempe amicitiam.

188 *Se prius in Galliam venisse*] Et id mendaciter ab Ariovisto dictum. Domitius enim longe ante Arvernos bello fregerat.

189 *Provinciam suam hanc esse Galliam*] Erat enim provincia Galliæ Narbonensis in potestate Romanorum jam inde a superioribus temporibus, quo pacto Sequanorum et Æduorum regionem suam provinciam esse judicabat Ariovistus.

190 *Neque bello Allobrogum proximo*] Mirum id quidem, cum, teste Floro, Æduorum querelis opem et auxilium Romanorum flagitantibus, hoc bellum Allobrogicum fuerit susceptum. Hujus enim belli causa fuit, quod Salyorum regem elapsum e pugna Allobroges suscepissent, Æduorumque agros vastassent. Fortasse accisæ Æduorum opes non patiebantur se huic bello interponere, quamvis sua causa suscepto, aut erant ab eodem hoste, aut ab alio eorum fines defendendi.

'tentionibus, quas Ædui[t] secum et cum Sequanis habuis-'sent, auxilio Populi Romani usos esse. Debere se suspi-'cari, simulata[u] Cæsarem amicitia, quod exercitum in Gal-'lia habeat, sui opprimendi causa habere. Qui[v] nisi dece-'dat[w] atque[x] exercitum deducat ex his regionibus, sese 'illum non pro amico, sed pro[y] hoste habiturum: quod si 'eum interfecerit, multis sese nobilibus principibusque Po-'puli Romani gratum esse facturum; id se ab ipsis per 'eorum nuntios compertum habere, quorum omnium gra-'tiam atque amicitiam ejus morte redimere posset.[z] Quod 'si decessisset ac liberam possessionem[a] Galliæ sibi[b] tra-'didisset, magno se illum præmio remuneraturum et, quæ-'cumque bella geri vellet, sine ullo ejus labore et periculo 'confecturum.'

45. Multa ab[c] Cæsare in eam sententiam dicta sunt, quare negotio desistere non posset, et[d] 'neque suam,[e] neque Po-'puli Romani consuetudinem[f] pati, uti optime meritos 'socios[g] desereret: neque se judicare, Galliam potius esse 'Ariovisti, quam Populi Romani. Bello superatos esse 'Arvernos et Rutenos[h] ab[i] Q. Fabio Maximo, quibus Po-'pulus Romanus ignovisset,[191] neque in provinciam rede-'gisset,[192] neque stipendium[193] imposuisset. Quod si an-

ipsi Lov.—[t] glossam putat Hotom.—[u] *simulatam Cæsaris amicitiam* V. C. Urs. *Cæsaris* Ort. *esse am.* B. sec.—[v] vulgo *quod.*—[w] *discedat* Gott.—[x] vulgo *aut.*—[y] *pro* abest a Mss. 10. et Edd. primis. male.—[z] *posse* Mss. 3.—[a] *Galliam* Egm.—[b] vulgo *discessisset, l. sibi p. Galliæ* contra Mss. et Vett. Edd.—[c] Sic Mss. optimi magno numero. vulgo *a.*—[d] *et* abest ab Oxon. et Ed. Steph.—[e] *suum* Edd. Rom. Med. V.—[f] deest Edd. Rom. M. V. *cons. esse p.* Egm.—[g] al. *ut. m. populos* Pal. *m. sociosque* B. tert.—[h] *Rutones* B. pr. *Ruthenos* nonnulli.—[i] Sic rursus

NOTÆ

191 *Quibus Populus R. ignovisset*] Ignovisse dicebatur Populus R. cum populos liberos relinquebat, suisque uti legibus et suos magistratus patrio more creare permittebat. Mirum tamen quod præter consuetudinem Romani ignoverint: certe illam veniam magna ignominia commutaverunt, cum Domitius Ænobarbus et Fabius Maximus iis, quibus dimicaverant in locis saxeas turres exstruxere, et desuper exornata armis hostilibus tropæa fixere. Auctor Florus.

192 *Neque in provinciam redegisset*] Tum in provinciam redigebant, cum ademptis legibus, et Romano magistratui et vectigalibus subjiciebantur populi.

193 *Stipendium*] A stipe pendenda dictum. Aut certum, cum certa pecunia imperabatur, aut incertum,

'tiquissimum quodque[j] tempus spectari[k] oporteret, Populi[l] 'Romani justissimum esse in Gallia imperium: si judicium 'Senatus observari[m] oporteret, liberam debere[n] esse Gal-'liam,[194] quam bello victam suis legibus uti voluisset.'[195]

46. Dum hæc in[o] colloquio geruntur, Cæsari nuntiatum[p] est, equites Ariovisti propius tumulum accedere et ad[q] nostros adequitare, lapides telaque in nostros conjicere.[r] Cæsar loquendi finem fecit seque ad suos recepit, suisque imperavit, ne quod omnino telum in hostes rejicerent.[s] Nam etsi sine ullo[t] periculo legionis delectæ[u] cum equitatu[v] prælium fore videbat: tamen committendum non putabat, ut,[w] pulsis hostibus, dici posset, eos[x] ab se per fidem in colloquio circumventos. Posteaquam in vulgus[y] militum elatum[z] est,[a] qua arrogantia in colloquio Ariovistus usus[b] omni Gallia[c] Romanis[d] interdixisset, impetumque in nostros ejus equites fecissent, eaque res colloquium ut diremisset: multo major[e] alacritas studiumque pugnandi[f] majus exercitu[g] injectum est.

47. Biduo post Ariovistus ad Cæsarem legatos mittit, velle

Mss. meliores 6 cum Ed. Inc.—[j] deest in L. pr. a m. pr. *quoque* Mss. multi.—[k] *exspectari* Egm. *spectare* B. pr.—[l] *populo Ro.* L. pr.—[m] vulgo *servari.*—[n] deest V. pr. Dorv.—[o] deest in L. pr. sec.—[p] *denunciatum* Edd. Rom. Med. Ven.—[q] vulgo deest *ad.*—[r] *conicere* Mss. ut apud nostrum et alios ubique in compositis a *jacio. coicere* Leid. pr. Oxon.—[s] *rejicerent* Mss. *jacerent* Pet.—[t] deest Dorv. Edd. Rom. Med. V.—[u] *dilectæ* V. sec.—[v] *commissum cum e.* Oxon. V. pr. L. pr. et quatuor alii cum Edd. Beroaldi, A. Steph. Gr.—[w] *ne* Cuj.—[x] deest V. sec. *ab* repositum e Mss. pro *a.*—[y] Voss. pr. et Oxon. *volgus.*—[z] *delatum* V. sec. B. tert. Reg. Eliens. *collatum* L. tert. Ed. Inc. *relatum* Ald. Vasc. Steph. Gryph. Str. male. V. Ciacc.—[a] Exulat ab Egm.—[b] *usus* non est in L. pr. *us. esset.* L. sec.—[c] *omnem Galliam* Carr. Duk. et 2 alii. V. ad l. VI. f.—[d] *Romanos* Dorvill. Edd. Rom. Med. Ven.—[e] *magis* Mss. 2 et Edd. eædem. et ante *dirimisset* Mss. et Edd. qdd.—[f] *bellandi* Ed. Inc. V. ad c. pr.—[g] Sic

NOTÆ

quod in portubus, pascuis et agris exigebatur. Dicuntur etiam, sed alio sensu, stipendia quæ accipiunt milites, atque etiam anni militiæ; ut habere duo vel tria stipendia, est duos vel tres annos militasse.

194 *Liberam debere esse Galliam*] Arvernos et Rutenos intelligit, qui ante aliquot annos a Romanis victi fuerant, et postea cum Sequanis conjuncti, cum Germanos accersivissent, eorundem gravissimum jugum experiebantur.

195 *Quam bello victam suis legibus uti voluisset*] Id est, suis propriis quibus antea utebatur, non autem Romanis quæ ipsi alienæ erant, quibus tamen necesse erat eos populos uti, quos Romani in provinciam redegissent.

se de his rebus, quæ inter eos agi cœptæ, neque perfectæ essent, agere cum eo: uti aut[h] iterum colloquio diem constitueret; aut, si id[i] minus vellet, ex[j] suis legatis aliquem ad se mitteret. Colloquendi Cæsari causa visa non est; et eo magis, quod pridie ejus diei[k] Germani retineri non poterant,[l] quin in nostros tela conjicerent.[m] Legatum ex[n] suis sese magno[o] cum periculo ad eum missurum et hominibus feris objecturum, existimabat. Commodissimum visum est, C. Valerium Procillum,[p] C. Valerii[q] Caburi[r] filium, summa virtute et humanitate adolescentem,[s] (cujus pater a C. Valerio Flacco civitate donatus erat)[196] et propter fidem et propter linguæ Gallicæ[t] scientiam,[197] qua [u] multa jam Ariovistus longinqua consuetudine utebatur, et quod in eo peccandi Germanis causa non esset, ad eum mittere, et M.[u] Mettium, qui hospitio[198] Ariovisti usus erat. His manda-

[u] *Qua Ariovistus jam utebatur plurimum ex longo usu.*

Voss. sec. non *exercitui.*—[h] *Aut* abest ab Edd. quibusd.—[i] deest *id* in Lov. Gott. V. tert. et Edd. primis.—[j] Mss. plerique et Edd. Vett. *e.* Egm. caret τῷ *ex.* Pal. *a.*—[k] desunt *ej. diei.* in Pet.—[l] Sic Mss. plerique et Edd. pp. Nonnulli cum Edd. Vasc. Aldi, Steph. Gryph. aliisque *potuerint.* Scal. et Edd. Vulg. *potuerant.*—[m] Mss. et Edd. Vett. *conicerent,* et *coicerent.*—[n] Mss. omnes fere *e.* Bong. tert. *legatumque e.*—[o] *ex magno* V. pr. *quod m.* Gott. V. tert.—[p] *Procilium* Edd. quædam.—[q] *Valeri* L. pr. V. pr. et 3 alii cum Ed. Inc. Consule Bentlei. ad Terent. A. II. 1, 19. Noris. ad Cenot Pis. Diss. 4. §. 2. et l. VIII. 26. *Durati.*—[r] *Cabuli* Petav. Lovan. L. pr. *Cabari* Ed. Inc. *Caburii* Edd. qdd. —[s] *adulescentem* B. pr. a m. pr. et Oxon. uti semper Terentii et Plauti Mss. ac sæpius alibi.—[t] *Gallicæ* Egm.—[u] Sic bene Ursini. et ita Mss. Bened. Flo-

NOTÆ

196 *Cujus pater a C. Valerio Flacco civitate donatus erat*] Apud gentes, quæ in Romanorum erant imperio, magni privilegii loco erat, jus civium Romanorum obtinere. Propterea C. Valerius Procillus dicebatur, quia pater ejus a C. Valerio Flacco civitate fuerat donatus. Solebant enim illi novi Romani cives, suorum patronorum nomina assumere.

197 *Propter linguæ Gallicæ scientiam*] Et hoc argumento esse potest, quod non eadem lingua Gallica erat cum Germanica: siquidem consuetudini longinquæ quam Ariovistus cum Gallis habuerat, tribuitur ejus Gallici sermonis cognitio.

198 *Qui hospitio*] Privatum hoc erat hospitium quod Græce dicitur, ἰδιοξενία. Inde autem nata hospitia, quod apud antiquos nullus diversoriorum erat usus. Itaque singulæ paulo clariores familiæ cum exteris jus hospitii contrahebant, quod posteritati hæreditarium relinquebant. Apud Homerum Glaucus et Diomedes hospites se esse agnoscunt: Μοὶ ξεῖνος πατρῶϊός ἐσσι παλαιὸς, *Mihi hospes paternus es antiquus:* cujus hospitii vis tanta fuit, ut media in acie, fer-

vit, ut, quæ diceret Ariovistus, cognoscerent et ad se referrent. Quos cum apud se[v] in castris Ariovistus conspexisset, exercitu suo præsente, conclamavit: Quid ad se venirent? An[w] speculandi causa?[x] Conantes[y] dicere prohibuit et in catenas[z] conjecit.

48. Eodem die castra promovit[a] et millibus passuum sex a[b] Cæsaris castris sub monte consedit. Postridie ejus diei[c] præter castra Cæsaris suas copias transduxit[d] et millibus passuum[e] duobus ultra eum castra fecit, eo consilio, uti[f] frumento commeatuque, qui ex Sequanis et Æduis supportaretur, Cæsarem intercluderet. Ex eo die dies continuos quinque Cæsar pro castris[g] [199] suas copias produxit et aciem instructam habuit, ut, si vellet Ariovistus prælio contendere, ei potestas non deesset. Ariovistus his omnibus diebus exercitum castris continuit;[h] equestri prælio quotidie[i] contendit.[j] Genus hoc erat pugnæ,[200] quo se Germani exer-

riac. *Metium* Cujac. Carr. et Edd. R. M. V. ac Celsus. Reliqui Mss. *Marium Titium* vel *Titum*, vel *Marc. Titium*, et Edd. multæ, cum Interp. Gr. plura v. ad c. 53.—[v] desunt 2 voces in Cujac. Oxon. et Leid. pr. qui habet *in castris suis.*—[w] *an* abest ab Oxon. *insp.* Ed. Med.—[x] *gratia* Edd. R. V. M.—[y] *conantis* Oxon. V. pr. sec. *caussam conantes* Ms. Ciacc. et B. tert.—[z] *catenis* Pet.—[a] *permovit* V. tert.—[b] deest *a* in L. pr.—[c] absunt 2 voces a Pet.—[d] Mss. plerique *trad.* Edd. R. V. M. *Red.*—[e] *ibi pass.* L. pr.—[f] *Ut* Mss. et Edd. qdd.—[g] *pro c.* exulant a Lov. *suis* Egm. et Leid. pr. a m. pr.—[h] *continens* L. pr. *constituit* Oxon.—[i] *cottidie* Mss. nonnulii.—[j] *contendebat* L. pr.—[k] *iis* et statim

NOTÆ

vente pugna, alter ab altero manus abstinuerit, atque etiam arma inter se permutaverint, tanquam mutuis muneribus inter se certantes, tametsi alter horum ænea pro aureis acceperit. Sed Ariovistus barbarus jura hospitii nihil dubitavit violare, haud veritus Jovem ejus juris vindicem, ut putabant, 'Juppiter, hospitibus nam te dare jura loquuntur.' Ad hospitii porro agnitionem abaculis fortuito ruptis utebantur, quorum sibi quisque partem retinebat.

199 *Cæsar pro castris, &c.*] Veget. III. 18. 'Semper studere debes, ut prior instruas aciem, quia ex arbitrio tuo potes facere, quod tibi utile judicas, cum nullus obsistit: deinde tuis auges confidentiam, et adversariis fiduciam minuis, quia fortiores videntur, qui provocare non dubitant; inimici autem incipiunt formidare, qui vident contra se acies ordinari.'

200 *Genus hoc erat pugnæ*] Idem nec semel fecerunt Romani et ante et post. Ipse Cæsar de bello civ. l. III. Adolescentes expeditos, electos ad pernicitatem, armis inter equites præliari jubebat. Lib. VII. horum Comment. 'Cum equitatu expeditisque, qui inter pedites præliari consuessent.' Item ibid. 'Trans Rhenum in Germaniam mittit, equitesque ab iis accersit et levis armaturæ pedites,

cuerant. Equitum millia erant sex; totidem numero pedites velocissimi ac fortissimi; quos ex omni copia singuli singulos, suæ salutis causa, delegerant. Cum his[k] in præliis versabantur, ad hos se equites recipiebant: hi, si[l] quid erat durius, concurrebant: si qui,[m] graviore vulnere accepto,[n] equo deciderat,[o] circumsistebant: si quo erat longius prodeundum, aut celerius recipiendum, tanta erat horum exercitatione celeritas,[p] ut, jubis[q] equorum sublevati, cursum adæquarent.

49. Ubi eum castris se[r] tenere Cæsar intellexit, ne diutius commeatu prohiberetur, ultra eum locum,[s] quo in loco[t] Germani consederant,[u] circiter passus[v] sexcentos ab eis,[w] castris idoneum locum delegit, acieque[x] triplici instructa, ad[y] eum locum venit. Primam et secundam[201] aciem in armis esse,[z] tertiam castra munire[a] jussit. Hic locus[b] ab hoste circiter passus sexcentos, uti dictum est, aberat. Eo circiter hominum numero[c] XVI millia expedita[202] cum omni equitatu Ariovistus misit, quæ copiæ nostros perterrerent[d] et munitione[e] prohiberent. Nihilo secius[f] Cæsar, ut[g] ante constituerat, duas acies hostem propulsare, tertiam opus perficere, jussit. Munitis castris, duas ibi legiones reliquit et partem auxiliorum,[h 203] quatuor reliquas[i] in castra majora reduxit.

eos Mss. multi et Edd. Vett.—[l] *sicut et* V. sec.—[m] *quis* Petav. Leid. pr. Egm. et alii tres cum Ed. Inc.—[n] deest L. tert.—[o] vulgo *deciderant*.—[p] Dorvill. interponit *velocitas*.—[q] *caudis* L. tert. pro var. lect. et Ed. Inc. idem Cod. mox *sublati*.—[r] Sic Mss. fere omnes et Edd. Vett. non *sese*.—[s] *idoneum locum* G. L. tert. Ed. Inc. et statim carent.—[t] desunt *in loco* Petav.—[u] *consederint* Oxon. *considerant* Ed. Inc. non male.—[v] *passum* L. pr.—[w] al. *ab hisc.* abundare hæc videntur Ciacconio.—[x] *acie tr.* Oxon.—[y] *in* V. tert.—[z] *sese tenere* Oxon.—[a] *muniri* Pet. B. p.—[b] *is l.* L. pr. Scal. et Ed. R. Steph.—[c] vulgo *numerum*.—[d] *deterrerent* Lovan. L. sec. Dorv. et Edd. R. V. M. *terrerent* Pet. Egm. et 3 alii cum Ed. Inc.—[e] *munitiones* Pet. Leid. pr.—[f] *segnius* Mss. quidam, sed V. ad B. C. II. 7. *minus sec.* D[illegible].—[g] *uti* idem.—[h] *auxiliariorum*

NOTÆ

qui inter eos præliari consueverunt.' Tacitus idem habet in lib. de morib. Germ. Item Ammianus lib. XV. Veget. III. 16. Orosius IV. 18. Itemque Pausanias in Phocicis.

201 *Primam et secundam, &c.*] Veget. I. 25. 'Si hostis incumbat, tunc omnes equites et media pars peditum ad pulsandum impetum ordinantur; reliqui post ipsos ductis fossis muniant castra.'

202 XVI *millia expedita*] Vacua impedimentis, vel leviter armata.

203 *Partem auxiliorum*] Quæ sint

Castra Cæsaris et Ariovisti.

A *Castra Cæsaris.* B *Castra Ariovisti.* C *Prima et secunda acies Cæsaris in armis.* D *Tertia ejusdem acies Castra muniens.* E XVI *expedita hominum millia cum omni equitatu Ariovisti.*

50. Proximo[j] die, instituto suo, Cæsar e[k] castris utrisque copias suas eduxit; paulumque[l] a majoribus progressus,[m] aciem[n] instruxit hostibusque[o] pugnandi potestatem fecit. Ubi ne tum quidem eos[p] prodire intellexit, circiter meridiem exercitum in[q] castra reduxit. Tum demum Ariovistus partem suarum copiarum, quæ[r] castra minora[s] oppugnaret,[t] misit: acriter[u] utrimque usque ad vesperum[v] pugnatum est.[204] Solis occasu[w] suas copias Ariovistus, multis et illatis et acceptis vulneribus, in castra[x] reduxit. Cum ex captivis quæreret Cæsar, quam ob rem Ariovistus prælio non decertaret, hanc reperiebat causam, quod apud Germanos[y] ea[z] consuetudo esset, ut matres familiæ[a][205] eorum sortibus et vaticinationibus[b] declararent, utrum prælium committi ex usu esset,[c] nec ne: eas ita[d] dicere: Non esse fas, Germanos superare,[206] si ante novam[e] lunam prælio contendissent.

Lov.—[i] *r. legiones* Mss. et Ed. nonnulli. alii sine *τοῖς quatuor*.—[j] *primo* V. sec.—[k] Sic Mss. et Edd. Vett.—[l] *paullulumque* Mss. 4 et Edd. quidam.—[m] *castris* addunt Mss. plurimi et Edd. usque ad Scal. V. ad c. 44.—[n] *acies* Duk.—[o] *hostibus* Mss. 10 et Edd. Vett. sine *que*.—[p] *eo* B. sec. deest in Lov. Dorv. et Edd. primis.—[q] *in* deest V. pr. a m. pr. et V. sec.—[r] *ut c.* L. pr.—[s] *majora* Pal. Duk. Dorv. et Edd. R. M. V.—[t] *obpugnarent* Oxon. ac 4. recentiores et Edd. quædd.—[u] *acriterque* Mss. 2 et Ed. Inc.—[v] *vesperam* Egm.—[w] *occasum* Pet.—[x] *castris* Mss. 2 Ed. Inc.—[y] *Germanis* Reg.—[z] *ea* abest a L. pr.—[a] vulgo *matres familias* S.—[b] *Vaticinationibusque declarent* L. pr. a m. pr.—[c] deest in L. tert. In V. pr. est inter versus.—[d] *Itaque* Mss. 3.—[e] *nonam* Oxon. V. pr. male.

NOTÆ

auxilia sic Vegetius explicat II. 1. 'Ipsi pedites in duas divisi sunt partes, hoc est in auxilia et legiones; sed auxilia a sociis vel fœderatis gentibus mittebantur. In auxiliis minor, in legionibus longe amplior consuevit militum numerus ascribi.' Item: 'Legionibus semper auxilia, tanquam levis armatura, in acie jungebantur, ut in his prælandi magis adminiculum esset, quam principale subsidium.'

204 *Acriter utrimque pugnatum est*] Dio l. XXXVIII. refert Ariovistum propemodum castris Romanorum esse potitum; quo successu elatum, spretis mulierum vaticinationibus, prælium sequenti die non detrectasse.

205 *Matres familiæ*] Tacit. lib. de moribus Germ. scripsit, eos fœminis inesse etiam sanctum aliquid et providum putare, nec aut earum consilia aspernari, aut responsa negligere. Plutarchus autem memoriæ prodidit sacras mulieres, inspectis fluviorum vorticibus, fluentorumque gyris et murmuribus, futura prædicere consuesse. Tacitus vero annal. II. meminit Velledæ virginis, quæ late imperitabat, vetere apud Germanos more, quo plerasque fœminarum fatidicas, et, augescente superstitione, arbitrentur Deas.

206 *Non esse fas, Germanos superare, &c.*] Fas est jus divinum; unde Vir-

51. Postridie ejus diei[f] Cæsar præsidio utrisque[g] castris, quod satis esse[h] visum est, reliquit;[i] omnes alarios[j] [207] in conspectu[k] hostium pro castris minoribus constituit, quod minus multitudine militum legionariorum pro[l] hostium numero valebat, ut ad speciem alariis uteretur. Ipse, triplici instructa acie, usque ad castra hostium accessit. Tum demum[m] necessario Germani suas copias castris[n] eduxerunt, generatimque[o] constituerunt[p] paribusque[q] intervallis Harudes,[208] Marcomannos,[r] Triboccos,[s] Vangiones, Neme-

—[f] desunt *ej. d.* Pet.—[g] *utriusque* B. tert.—[h] Deest in L. pr. a m. pr. B. tert.—[i] vulgo *relicto. reliquisse* L. tert.—[j] sic Lov. et *halarios* B. pr. sec.—[k] *conspectum* Carr. Duk. et Ed. Inc. V. ad IV. 12.—[l] deest L. pr.—[m] *vero demum* Edd. sqq. *vero* Voss. pr. pro v. l.—[n] Sic Mss. omnes et Edd. Vett. non *e castr.* ut supra.—[o] *gregatim* Ed. Inc. male. V. VII. 19. B. Civ. II. 21.—[p] *constiterunt* Mss. 3 et Edd. primæ male. *instituerunt* V. pr. et 3 alii.—[q] *paribus* Mss. 9 et Edd. Vett.—[r] *Marcumannos* Gott. Ed. Inc. *Marcomanos* B. pr. et alii. Quidam per duplex *nn* cum Edd. quibusdam.—[s] *Ariboccos* Mss. 2. *Triboces* et *Tri-*

NOTÆ

gilius discrimen statuit inter fas et jus Ge. I. 268. 'Quippe etiam festis quædam exercere diebus Fas et jura sinunt.' Si vero quid nolit Deus fieri, id certe videtur ἀδύνατον, impossibile. Sic item de Germanis habet Tacitus: 'Coëunt, nisi quid fortuitum et subitum inciderit, certis diebus, cum aut inchoatur luna aut impletur: nam agendis rebus hoc auspicatissimum initium credunt.' Cujus superstitionis ipsi Græci immunes non fuerunt: siquidem erat in Lycurgi legibus, ne ante plenilunium cum exercitu exirent. Propterea autem properavit pugnare Cæsar, ut notat Frontinus, ut acie commissa, religione hostes impediret. Sic Vespasianus sabbatorum die Judæos vicit.

207 *Omnes alarios*] Per alarios intelligit auxiliares, qui in hoc bello maximam partem erant equites et Galli, quibus ideo ad speciem usus est, quia paucas habebat legiones; sed quia alariis, qui maximam partem ... luit habere legionariis immixtos, sed proximos. Dicti sunt alarii, quod acies iis hinc et inde equitibus protegeretur, ut alis aves.

208 *Harudes, &c.*] De gentibus illis nihil certi habetur, nisi Vangiones ubi nunc est Vormatia, Nemetes vero, ubi est Spira, tandem consedisse. Notitia imperii R. occidentalis, seu potius provinciarum Romanarum imperii occidentalis, cujus auctor existimatur Marianus Scotus, sic habet: 'Civitas Vangionum: hæc est Vormatia.' Ptolemæus habet 'Vangiones: Borbetomagus,' id est, *Worms.* Frustra vero est Cluverius, qui bene magna de antiquis Germanorum populis volumina conscripserit, quod nec amplius sylvæ sint, quas integras dicuntur incoluisse, neque ipsi sedibus suis satis constiterint. Strabo vero hoc enumerat ordine Rheni accolas, Helvetios, Sequanos, Mediomatrices, quorum in locum Tribocchi natione Germani, relictis sedibus trajectoque Rheno venerint. Hi videntur esse

tes, Sedusios,[t] Suevos[u] omnemque aciem suam rhedis[v] et carris circumdederunt,[209] ne qua spes in fuga relinqueretur. Eo mulieres imposuerunt, quæ in prælium proficiscentes milites passis[w] crinibus flentes implorabant, ne se in servitutem Romanis traderent.

52. Cæsar singulis[x] legionibus singulos legatos et quæstorem præfecit,[y][210] uti eos testes[z] suæ quisque virtutis haberet. Ipse a dextro cornu, quod eam partem minime firmam hostium esse[a] animum adverterat, prælium commisit. Ita nostri acriter[b] in hostes, signo dato, impetum fecerunt, itaque hostes repente celeriterque procurrerunt,[c] ut spatium[d] pila in hostes[e] conjiciendi[f] non daretur. Rejectis[g] pilis, cominus gladiis pugnatum est: at Germani, celeriter ex consuetudine sua phalange facta,[211] impetus[h] gladiorum ex-

bocos multi.—[t] *Sedunos* V. tert. G. *Seducios* Ort. Ed. Inc. desunt cum 2 præcedentibus nominibus Leid. pr.—[u] *Suebos* B. pr. sec. Egm.—[v] *redis* Mss. et Edd. Vett. mox *ad pr.* Leid. pr.—[w] *expansis* L. pr. *pansis* B. tert. *passim* Egm. *sparsis* in V. pr. suprasc.—[x] *In sing.* Pet.—[y] *præficit* G. L. tert. Ed. Inc.—[z] *testis* B. pr.—[a] abest non male a Petav. Egm. V. pr. sec.—[b] *etiam alacriter* L. tert. Ed. Inc.—[c] *præc.* iidem. *procurrunt* Carr. *procucurrerunt* Egm. V. ad Frontinum et infra sæpius.—[d] *ad spat.* V. pr.—[e] *nostros* Hotom. contra Celsum etiam et Interpr. Gr.—[f] *coniciendi* Mss. et semper.—[g] *relictis* Cuj. And. L. pr. V. pr. pro v. l.—[h] *inpetum* B. tert.—[i] *quamplures* V. sec. B. tert.—

NOTÆ

209 *Rhedis et carris circumdederunt*] Quintilianus: 'Rheda vocabulum Gallicum, quo tamen Cicero utitur. Carra autem neutrius generis esse consuetudine persuasum est. Sisenna, Cæsar masculino genere efferunt.'

210 *Quæstorem præfecit*] Quæstores a quærendo dicti, quod pecunias publicas quærerent et reconderent. Ut plurimum habebat consul vel proconsul quæstorem unum.

211 *Phalange facta, &c.*] Orosius scripsit Germanos, coacto in unum agmine, scutisque supra caput contextis, ad irrumpendam Romanorum aciem totos undique perstrinxisse; sed postquam aliqui Romanorum militum super obductam saliere testudinem, scutis sigillatim velut squamis revulsis, desuper nudos deprehensorum humeros perfodisse. Ibidem Florus sic habet: 'Qui calor in præliando fuerit, nullo magis exprimi potest, quam quod elatis super caput scutis, cum se velut testudine barbarus tegeret, super ipsa Romani scuta salierunt, et inde in jugulos gladii descendebant.' Quæ Orosii et Flori verba tenebras Cæsaris textui pro luce offuderunt. Fatentur enim se nescire interpretes, quomodo id fieret. At Dio, quæ sit illa testudo, satis planis verbis declarat, quidque barbaris plurimum nocuerit, exponit, nempe quod duraverunt magis Romani, labore vero barbari paulo vehementiore fracti sunt, neque tamen in fugam se dederunt, non quod nollent, sed quod non possent propter lassitudinem. Conglobati

ceperunt. Reperti sunt complures[i] nostri milites,[j] qui in phalangas insilirent[k] et[l] scuta manibus[m] revellerent et[n] desuper vulnerarent. Cum hostium acies a[o] sinistro cornu pulsa atque in fugam[p] conversa esset, a[q] dextro cornu vehementer multitudine suorum nostram aciem premebant. Id cum animadvertisset P. Crassus adolescens,[r] [212] qui equitatu[s] præerat, quod expeditior erat, quam hi qui inter[t] aciem versabantur, tertiam aciem[u] laborantibus nostris[v] subsidio misit.

53. Ita prælium restitutum est, atque omnes hostes terga verterunt, neque prius fugere destiterunt, quam ad flumen Rhenum millia[w] passuum ex eo loco circiter quinquaginta[213] pervenerint.[x] Ibi perpauci aut viribus confisi transnatare contenderunt, aut lintribus inventis sibi salutem repererunt.[y] In his fuit Ariovistus, qui naviculam deligatam ad[z] ripam nactus, ea profugit: reliquos omnes consecuti equites nostri interfecerunt. Duæ fuerunt Ariovisti uxores,[214]

---

j deest L. pr.—k *insilerent* Mss. 3.—l *et* abest ab Oxon. et L. pr. rectius—m *in m.* V. sec. et *revelarent* Ed. Inc.—n *ut* L. sec.—o *in* B. tert.—p *in fuga* B. pr. desunt Ed. Inc. *conjecta* Oxon.—q *a* abest ab Ed. Inc.—r *adulesc.* B. pr.—s Sic Duk. a m. pr. Ed. Scal.—t *intra* V. pr. Ox. Duk.—u *partem* V. C. Urs. And. V. pr. sec.—v deest Pal. Dorv. Edd. R. V. M. *nostro* Ed. Inc.—w *milibus* L. pr.—x Sic B. pr. Lov. Egm. et 3 alii cum Edd. Rom. Med. Ven. *pervenirent* L. pr. vulgo *pervenerunt.*—y Sic Mss. et Edd. Vett. vulgo *sal. sibi petierunt*—z *apud* L. sec.—a *domum* L. tert. et Ed. Inc. V. notas.

NOTÆ

igitur treceni plus minus, et undique se scutis protegentes rectique stantes, ægre moveri poterant ob densationem, vulneribus eo modo neque illatis neque acceptis. Hoc est, quod a Cæsare 'phalanx,' ab aliis 'testudo' dicitur. Romani primum pila rejecere, ut nulli jam usui futura, gladiis vero neque cominus dimicare poterant neque capita hostium assequi, qua tamen parte facilius vulnerari poterant, utpote nuda. Complures itaque mortui sunt, antequam caderent propter densationem aciei, mortuique nihilominus stabant a commilitonibus sustentati.

Crassi filius magnas res in bello Gallico gessit, quæ totis his Commentariis commemorantur, et a Cæsare ad patrem in Parthos proficiscentem cum mille delectis equitibus venit, belloque Parthico fortiter pugnans, occubuit.

213 *Millia passuum ex eo loco circiter quinquaginta*] Alii codices habent quinque millia passuum, Plutarch. XXXVI millia passuum, Eutropius L millia. Hoc ideo fit quia facilis in numeris lapsus, ut et in numero cæsorum qui a Plutarcho et Appiano LXXX millium fuisse perhibetur.

214 *Duæ fuerunt Ariovisti uxores*] Græcis et Romanis non licuit plures

una Sueva natione, quam ab domo[a] secum eduxerat; altera Norica,[b 215] regis Vocionis[c] soror, quam in Gallia[d] duxerat, a fratre missam: utræque[e] in ea fuga perierunt. Duæ filiæ harum,[f] altera occisa, altera capta est. C. Valerius Procillus,[g] cum a custodibus in fuga trinis catenis vinctus traheretur, in ipsum Cæsarem, hostes equitatu[h] persequentem,[i] incidit. Quæ quidem res Cæsari non minorem, quam ipsa victoria, voluptatem attulit; quod hominem honestissimum provinciæ Galliæ, suum familiarem et hospitem, ereptum[j] e manibus hostium, sibi restitutum videbat, neque ejus[k] calamitate de tanta voluptate et gratulatione quicquam fortuna deminuerat.[l] Is,[m] se præsente, de se ter sortibus[n] consultum dicebat,[216] utrum[o] igni statim necaretur,[p] an in aliud tempus reservaretur: sortium beneficio se esse incolumem. Item M. Mettius[q] repertus et[r] ad eum reductus[s] est.[t]

vulgo *domo* et *adduxerat.*—[b] *Norici* G. V. tert.—[c] *Voccionis, Voctionis, Boccionis, Bozionis, &c.* Mss. et Edd. Vett.—[d] *Galliam* Mss. 3 recentiores et Ed. Inc.—[e] *utraque periit* vulgo.—[f] *earum* L. pr.—[g] *Pric.* Egm.—[h] vulgo *hostium equitatum.*—[i] *insequentem* Cuj. Leid. pr. tert. Ed. Inc. R. Steph. et Cels. utrumque recte. V. v. 15. *prosequentem* Plant. Ed. Margo.—[j] *eruptum* B. pr.—[k] *ei* V. sec.—[l] *diminuerat* Mss. plerique et Edd. Vett.—[m] *Hic* L. pr. Oxon. *Ipse pr.* Duker. et V. sec.—[n] *tergoribus* B. pr. sec. Pet. Egm. Lov. Gott. L. tert. v. tert. et Ed. Inc.—[o] *utr. igitur st.* Mss. 2 *utrumne st.* Ms. Ciacc.—[p] *cremaretur* V. pr. a m. pr. *vexaretur* V. sec.—[q] *Metius* Mss. longe plurimi et vetustiores cum Ed. Inc. *Titius* Mss. 2. et Edd. Vett. *Petilius* Oxon.—[r] *est et* Reg. deest in L. pr. qui et habet *ipsum.*—[s] *adductus* Reg. Pal. L. sec. Dorv. et

NOTÆ

uxores simul ducere aut habere, ceteris fere gentibus etiam sanctissimis licuit. Quin. Valentinianus Romanus Imperator Christianus, cum Severam in suo matrimonio haberet, ex qua Gratianum Imperatorem filium susceperat, Justinam uxorem Severæ superinduxit, quæ ipsi Valentinianum II. peperit, lege prius tamen facta, ut liceret duas uxores legitimo in matrimonio habere. De Germanis nihilominus sic proditum a Tacito: 'Prope soli barbarorum singulis uxoribus contenti sunt, exceptis admodum paucis, qui non libidine, sed ob nobilitatem plurimis nuptiis ambiuntur.'

215 *Norica*] De Norico supra dictum.

216 *De se ter sortibus consultum dicebat*] Quod quomodo fieret, sic Tacitus explicat lib. de morib. Germ. 'Auspicia sortesque, ut qui maxime, observant. Sortium consuetudo simplex: virgam frugiferæ arbori decisam in surculos amputant, eosque notis quibusdam discretos super candidam vestem temere ac fortuito spargunt. Mox si publice consulatur, sacerdos civitatis; si privatim, ipse paterfamilias, precatus Deos cœlumque suspiciens, ter singulos tollit, sublatos secundum impressam ante notam interpretatur: si prohibuerunt,

54. Hoc prælio trans Rhenum nuntiato, Suevi,[u] qui ad ripas Rheni venerant, domum[v] reverti cœperunt: quos Ubii,[217] qui proximi[w] Rhenum incolunt, perterritos insecuti, magnum ex his numerum occiderunt. Cæsar, una æstate duobus maximis bellis confectis, maturius paulo, quam tempus anni postulabat, in hyberna[x] [218] in Sequanos exercitum deduxit: hybernis Labienum præposuit: ipse in citeriorem[y] Galliam ad conventus agendos profectus[z] est.[219]

Edd. Rom. Med. Ven.—[t] deest Reg.—[u] *Suebi* V. pr.—[v] *domi* V. tert. *ad d.* V. sec.—[w] vulgo *proxime.*—[x] *hibernis* B. sec. *hibernia* V. pr.—[y] *interiorem* Carr.—[z] *provectus* V. sec.

NOTÆ

nulla de eadem re in eundem diem consultatio.'

217 *Ubii*] Qui erant tempore Cæsaris transrhenani, Augusti postea tempestate eorum voluntate ab Agrippa in sinistram Rheni ripam, quæ Gallica est, sunt translati. Postea in eorum oppidum Agrippina Claudii conjux, filia Germanici, mater Neronis, in quo scilicet genita erat, veteranos coloniamque deduci imperavit: cui nomen inditum ex vocabulo ipsius, *Colonia Agrippina, Cologne.*

218 *In hyberna*] Hyberna sunt ubi hyemant milites, quæ vel urbes sunt vel castra accuratius instructa; in quo a stativis differunt, in quibus sub pellibus degebatur, quod ad breve tempus ibi maneretur.

219 *Ad conventus agendos profectus est*] Festus Pompeius: 'Conventus quatuor modis intelligitur; uno, cum quemlibet hominem ab aliquo conventum esse dicimus; altero, cum significatur multitudo ex compluribus generibus hominum contracta in unum locum; tertio, cum a magistratu populus judicii causa congregatur; quarto, cum in aliquem locum frequentia hominum supplicationis aut gratulationis causa colligitur.' Tertio modo intelligendum est. Cum enim Cæsar Galliam utramque transalpinam citerioremque obtineret, in hac, quæ pacata erat, nihil aliud agendum quam jurisdictionem habuit, quod fiebat in conventibus. Plutarchus vero scribit ibi eum hominum animos captasse, quos aut muneribus aut spe plenos a se dimittebat, nil denegantem quod peteretur, sic clam Pompeio capientem cives pecunia hostium, quos armis civium ceperat.

C. JULII CÆSARIS

COMMENTARII

DE

BELLO GALLICO.

LIBER SECUNDUS.

ARGUMENTUM.

I. Conjuratio Belgarum et bellum.

Cap. 1. *Conjuratio Belgarum.* 2, 3. *Deditio Remorum, adveniente Cæsare.* 4. *Origo et copiæ Belgarum.* 5. *Iter et castra Cæsaris ad flumen Axonam.* 6, 7. *Oppugnatio oppidi nomine Bibrax soluta, misso a Cæsare contra Belgas subsidio.* 8. *Castra Cæsaris idoneo loco contra Belgas.* 9—11. *Discessus Belgarum ad tuendos fines contra Æduos, Titurio legato frustra impugnato: clades.* 12—14. *Deditio Suessionum et Bellovacorum.* 15. *Ambianorum: mores Nerviorum.* 16—28. *Bellum Nervicum: clades: deditio.* 29—33. *Bellum Aduatucorum: obsessio: perfidia: calamitas.*

II. Expeditio P. Crassi in Armoricam.

Cap. 34. *Plures civitates maritimæ a P. Crasso subactæ.*

III. Res post Belgas pacatos gestæ.

Cap. 35. *Opinio hujus belli apud Germanos: legati Germanorum ad Cæsarem: iter Cæsaris in Italiam et Illyricum: hyberna: supplicatio Romæ.*

Cum esset Cæsar in citeriore[a] Gallia in[b] hybernis, ita uti[c] supra demonstravimus, crebri ad eum rumores afferebantur, literisque item Labieni certior fiebat, omnes Belgas, quam tertiam esse Galliæ partem dixeramus, contra Populum Romanum conjurare, obsidesque inter se[d] dare: conjurandi[e] has esse causas: primum, quod vererentur, ne,[f] omni pacata Gallia, ad eos exercitus noster adduceretur: deinde, quod ab[g] nonnullis Gallis solicitarentur, partim qui, ut Germanos diutius in Gallia versari noluerant,[h] ita Populi Romani exercitum hyemare atque inveterascere[i] in Gallia moleste[j] ferebant; partim qui[k] mobilitate et levitate animi novis imperiis studebant: ab nonnullis etiam, quod in Gallia a potentioribus atque his,[l] qui ad conducendos homines facultates habebant, vulgo regna occupabantur, qui minus facile eam[m] rem in imperio nostro[n] consequi poterant.[o]

2. Iis[p] nuntiis literisque commotus Cæsar duas legiones in citeriore Gallia novas conscripsit, et inita æstate, in interiorem Galliam qui deduceret, Q. Pedium legatum[1] misit. Ipse, cum primum pabuli copia esse inciperet,[q] ad exercitum venit: dat negotium Senonibus[2] reliquisque[r] Gallis, qui finitimi Belgis erant, uti ea, quæ apud eos gerantur, cognoscant[s] seque de his rebus certiorem faciant. Hi constan-

---

[a] *Interiore* V. pr. a m. pr. sed corr. ead. m.—[b] *in* deest Oxon.—[c] *ut* Mss. 2. *supra* deest Ms. Urs. et Oxon. *superius* Ms. Brant. L. pr. Lov. Pal. B. tert. Dorv. et Edd. R. V. M. aliæque.—[d] desunt *i. se* Pet.—[e] *conjurando* V. sec.—[f] *quod* et *duceretur* Ed. Inc.—[g] *a* Mss. et Edd. quid.—[h] vulgo *nollent.*—[i] *inveterescere* Egm.—[j] deest Lov.—[k] deest G. Voss. tert. Edd. quædam *quia* et supra. Mox *a n.* V. pr. Duk. Edd. quæd.—[l] Sic Mss. non *iis*. *ab his* B. sec.—[m] *ea* sine *rem* Egm. vulgo *e. r. imperio.*—[n] deest V. tert. Egm. *non* V. pr. sec. Dorv.—[o] *non p.* G. V. tert.—[p] *his* Mss. plerique.—[q] *inceperat* L. pr.—[r] *ceteris vel rel.* Pal.—[s] *agnoscant* Lov. Dorv.—[t] *nunciabant* L. pr.—

NOTÆ

1 *Q. Pedium legatum*] Q. Pedius Juliæ sororis Cæsaris nepos erat, et ab eo postea scriptus est hæres ex quadrante cum L. Pinario, teste Sueton. Post aliquot annos consulatum cum Cæsare Octav. gessit, quo in honore decessit vir triumphalis. Hujus lege damnati sunt percussores Cæsaris.

2 *Dat negotium Senonibus*] Senones populus notus, cujus fines qui nosse voluerit, diœceseos ecclesiasticæ Senonensis Antissiodorensisque fines norit, quos duplex illa diœcesis comprehendebat, *Sens.*

ter omnes nuntiaverunt,[t] manus[u] cogi, exercitum[v] in unum locum conduci.[w] Tum vero dubitandum non existimavit, quin ad eos [duodecimo die] proficisceretur. Re frumentaria provisa, castra movet[x] diebusque[y] circiter quindecim ad fines Belgarum pervenit.

3. Eo cum de improviso celeriusque omni opinione venisset, Remi,[z] [3] qui proximi Galliæ ex Belgis sunt, ad eum legatos, Iccium[a] et Antebrogium,[b] primos civitatis,[c] miserunt, qui dicerent, se suaque omnia in fidem atque in potestatem[d] Populi Romani permittere: neque se cum reliquis Belgis consensisse, neque contra Populum Romanum omnino conjurasse: paratosque[e] esse et obsides dare, et imperata facere, et oppidis recipere, et frumento ceterisque rebus juvare: reliquos omnes Belgas in armis esse: Germanosque, qui cis Rhenum incolunt,[f] [4] sese cum his conjunxisse; tantumque esse eorum[g] omnium furorem,[h] ut ne[i] Suessiones [5] quidem, fratres consanguineosque[j] suos, qui eodem[k] jure et eisdem[l] legibus utantur, unum[m] imperium unumque magistratum cum ipsis[n] habeant, deterrere potuerint, quin cum his[o] consentirent.

4. Cum ab his quæreret,[p] quæ civitates, quantæque[q] in

---

[u] *manum* L. pr. *magnum ex. cogi et* B. sec.—[v] *exercitus* L. pr. Scal. V. pr. sec. Duk. Oxon. Beroaldi et Aldi Edd. bene. *exercitusque* Lov. L. sec. Reg. Edd. R. M. V. Vasc. Gryph. Steph. Plant. aliæque.—[w] *Educi* Pat.—[x] *movit* Egm.—[y] *et diebus* L. pr.—[z] Sic Mss. plerique et Edd. Vett. semper V. Cellar. et C. seq. Davis. vulgo *Rhemi.*—[a] *Siccium* Mss. fere omnes et Ed. Inc. *Socium*, vel *Sucium*, vel *Jocium* alii et Edd. primæ. Nullus ante Aldum *Iccium.*—[b] Sic fere pro var. l. V. pr. *Andebrogium*. Gr. Ἀντιβρόγιον. Mss. et Edd. Vett. *Andocium Borium*, *Andecumborium*, *Andecomborium*, *Andocumborium*, *Anodocubutum*. Carr. *Andocum Bojum.*—[c] vulgo adest *suæ.*—[d] Sic B. pr. Voss. pr. Egm. et 4 alii cum Ed. Inc. rectius. nam ita alibi sæpius.—[e] *Paratos e.* Duk. V. sec.—[f] *incolant* B. pr. sec. Lov. et 4 alii.—[g] deest L. pr. [h] *furores* B. pr.—[i] *nec* Egm. et *Suessones* Edd. quædam. et Mss. l. VIII. c. 6. ubi tamen eædem Edd. *Suessiones.*—[j] *et cons.* L. pr.—[k] *eorum* Mss. 3.—[l] Mss. et Edd. Vett. *iisdem* vel *et iisd.* vulgo tantum *iisdem.*—[m] *et unum* Carr. et Edd. qdd.—[n] *illis* L. pr. Scal.—[o] desunt *cum his* Edd. Med. Ven.—[p] *quæreretur*

NOTÆ

3 *Remi*] Pariter noti de nomine. Caput eorum Durocortorum, *Rheims.*

4 *Germanosque, qui cis Rhenum incolunt*] Ii postea nominantur Condrusi, Eburones, Cæræsi, Pæmani.

5 *Suessiones*] Populus vel solo nomine notus, *ceux de Soissons.*

armis essent, et quid in bello possent, sic reperiebat: plerosque Belgas esse ortos ab[r] Germanis; Rhenumque antiquitus transductos,[s] propter loci fertilitatem ibi consedisse, Gallosque, qui ea loca[t] incolerent, expulisse; solosque esse, qui, patrum nostrorum memoria, omni Gallia vexata, Teutonos[u] Cimbrosque intra fines suos ingredi prohibuerint.[v] Qua ex re fieri, uti earum rerum memoria magnam sibi auctoritatem magnosque spiritus in re militari sumerent. De numero eorum omnia se habere explorata, Remi dicebant, propterea quod propinquitatibus affinitatibusque[w] conjuncti, quantam quisque multitudinem in communi Belgarum concilio ad[x] id bellum pollicitus sit,[y] cognoverint.[z] Plurimum inter eos Bellovacos[a] 6 et virtute et auctoritate et hominum numero valere: hos posse conficere armata millia centum: pollicitos ex eo numero[b] electa millia[c] LX, totiusque[d] belli imperium sibi postulare. Suessiones suos esse finitimos, latissimos feracissimosque[e] agros possidere. Apud eos fuisse regem nostra etiam memoria Divitiacum,[f] 7 totius Galliæ potentissimum, qui cum magnæ partis harum regionum, tum etiam Britanniæ imperium[g] obtinuerit:[h] nunc esse regem Galbam:[8] ad hunc, propter justitiam prudentiamque,[i] summam totius[j] belli omnium voluntate deferri:

Mss. 4. deest Dorv. Ed. Inc.—[q] *quantique* Pet.—[r] Sic Mss. vetustiores, non *a.*—[s] *traductos* Mss. O. et Edd. Vett.—[t] Scal. *in ea l.*—[u] Vulgo *Teutones.*—[v] *prohibuissent* Oxon. et Edd. quædam.—[w] *affinitatibus adpropinquantibus* V. sec. *consilio* Edd. aliquot.—[x] *et aut* Duk. Carr. V. sec. *ad b.* Pal. Dorv. et Edd. R. M. V.—[y] *esset* L. pr. et Edd. qdd.—[z] *cognoverunt*, *cognoverant* Mss. et Edd. qdd.—[a] *Bellovagos* L. pr. Scal. Egm. And. Mss. Urs.—[b] *etiam ex eo n.* L. sec. Edd. R. M. V. *etiam ex n.* Cuj.—[c] vulgo *lecta millia.*—[d] *totius* Egm.—[e] *ferocissimos* V. pr. sec.—[f] *Devitiacum* V. pr. Lov. Egm.—[g] *regnum* Lov. B. sec. Dorv. Ed. R. M. V.—[h] *obtinuerat* Edd. eædem.—[i] *pr. suam* Bruti, Hotomani, meique Codd. 16. et Edd. Vett.—[j] Mss. et Edd. Vett.

NOTÆ

6 *Bellovacos*] Bellovaci, *ceux de Beauvais.*

7 *Divitiacum*] Is non solum Suessiones, sed et Ambianos in sua potestate habuerit, a quibus in Britanniam trajecerit. Sunt enim inter Suessiones et mare Ambiani.

8 *Regem Galbam*] Dio vocat eum Adram. Uter codex fallax, non potest statui. Græci enim in exterorum nominibus sæpe falluntur: certe Galba nomen Romanum est.

oppida habere numero XII, polliceri millia[k] armata quinquaginta:[l] totidem Nervios,[9] qui maxime feri inter ipsos habeantur[m] longissimeque[n] absint: XV millia[o] Atrebates:[p 10] Ambianos[11] X millia: Morinos[12] XXV millia: Menapios[13] IX millia: Caletos[q 14] X millia: Velocasses[r 15] et Veromanduos[16] totidem: Aduatucos[s 17] XXIX millia, Condrusos,[t 18] Ebu-

---

tot. b. summ.—[k] *milia p.* Egm.—[l] *quingenta* V. pr.—[m] *habebantur* L. pr. V. sec.—[n] *longissimoque* B. pr. Egm. *longissimique* Pet. *longissime* V. sec. *absunt* L. pr.—[o] Abest hic et infra a Lov. Cujac. Oxon.—[p] *Atrebatas* B. sec. non male. Vide ad c. 16.—[q] Sic Mss. et Edd. Vett. V. Rhellic. et Ciacc. vulgo *Caletes*, quod invexit Ursinus. Vide tamen ad VII. 75.—[r] *Vellocasses, Melocasses, Ceulocasses*, Mss. nonnulli.—[s] Mss. et Edd. Vett. *Catuacos, Catuatos*, vulgo *Aduaticos.*—[t] *Condruosos, Condruoses, Condrivenses*, et similia

NOTÆ

9 *Totidem Nervios, &c.*] Hic commemorantur populi quindecim Belgarum, quibus addendi sunt Remi, ut sint omnino populi sexdecim. Nervii cum a Cæsare finitimi dicantur esse Ambianorum, Atrebatium, et Veromanduorum, videntur esse Cameracenses, *ceux de Cambray*.

10 *Atrebates*] Quorum urbs dicitur a Ptolemæo Origiacum, *Arras, ceux d'Artois*, vel potius qui nunc Atrebatensi diœcesi continentur. Nam Audomaropolis, *S. Omer*, quæ nunc est in comitatu Artesiæ, Morinorum est.

11 *Ambianos*] Quorum urbs dicitur Samarobriva ad Sumenam fluvium, *Amiens*.

12 *Morinos*] Quorum urbs primaria fuit Taruana, *Terouane*, et Gessoriacum, *Boulogne*. Ii sunt qui diœcesibus continentur Bononiæ, sancti Audomari, et Ipræ, in quas postremas duas divisus est episcopatus Taruanæ jam dirutæ. Hos Virgilius extremos hominum appellat. 'Extremique hominum Morini, Rhenusque bicornis.'

13 *Menapios*] Menapii cum sint confines Morinis, Morinique sint qui episcopatibus tribus continentur, Bononiensi, Audomaropolitano, et Iprensi, cognoscitur esse Gandavenses, Antverpienses, Brabantios finitimosque eorum. Quod autem Morinis Menapii confines sint, patet ex Dione lib. LIX.

14 *Caletos*] Ultra Rhotomagum sunt. Strabo scribit esse ostio Sequanæ conterminos, *ceux de Caux*.

15 *Velocasses*] *Vexin*, ad Esiam usque flumen pertinent. Hodie dividuntur in Normannos et Francos. Iis ascribitur Rhotomagus a Ptolemæo.

16 *Veromanduos*] Veromandui vel solo nomine noti, quorum caput Augusta Veromanduorum, nunc Fanum sancti Quintini, *S. Quentin*.

17 *Aduatucos*] Vix sciri potest ubi positi Aduatuci; alii Antverpienses, alii Hannoios, alii putant esse Namurcenses. Gryphianus liber habet, Catuacos.

18 *Condrusos*] Condrusi nunc contribuuntur Leodicensibus, suntque prope Urtam fluvium, nomenque retinet, *Condreux*, vel *Condrotz*.

rones,[19] Cæræsos,[u] Pæmanos,[v] [20] qui uno nomine Germani appellantur,[21] arbitrari ad XL millia.

5. Cæsar, Remos cohortatus liberaliterque[a] oratione prosecutus, omnem senatum ad se convenire, principumque[w] liberos obsides ad se[x] adduci jussit. Quæ omnia ab his diligenter ad diem facta sunt. Ipse, Divitiacum Æduum magno opere[y] cohortatus,[z] docet, quanto opere[a] rei publicæ communisque salutis intersit, manus hostium[b] distineri,[c] ne cum tanta multitudine uno tempore confligendum sit. Id fieri posse, si suas copias Ædui in fines Bellovacorum[d] introduxerint, et eorum agros populari cœperint. His mandatis, eum ab se dimittit. Postquam[b] omnes Belgarum copias in unum locum[e] coactas ad se venire vidit, neque jam longe abesse[f] ab his, quos miserat, exploratoribus et ab Remis cognovit, flumen Axonam,[g] [22] quod est in extremis Remorum finibus, exercitum transducere[h] maturavit[i] atque ibi castra posuit.[23] Quæ res et latus unum castro-

[a] *Et allocutus eos benignis verbis.*
[b] *Ubi audivit ab illis speculatoribus quos miserat, et ab Remis, exercitum Belgarum congregatum in eundem locum ad se tendere, nec jam procul distare.*

monstra, Mss. et Edd. Vett.—[u] *Ceroesos* Mss. plerique et Ed. Inc. *Cerosos* L. pr. et Cuj. *Ceresos* alii et Edd. R. V. M. Καιρήσους Gr. Int.—[v] *Cemanos* L. pr. Cuj.—[w] *Principiumque.* V. tert.—[x] desunt *ad se* Ed. Vasc. Str. Step. Gr. p.—[y] *magnopere* vulgo.—[z] *adhortatus* Carr. Duk.—[a] vulgo *quantopere.*—[b] *omnium h.* V. pr.—[c] Mss. et Edd. qdd. *detineri, destineri.*—[d] *Bellobacorum* B. pr.—[e] Deest vulgo *locum* et statim *vidit.*—[f] exulat a Lov. Dorv. *esse* Duk.—[g] *Anxonam* Scal. *Axona* Cuj. B. tert. *Anxonem* L. 3.—[h] *traducere* Mss. et Edd. Vett. semper.—[i] *maturat* Duk. a m. pr.—[j] *rip. fl.* desunt Edd.

NOTÆ

19 *Eburones*] Putantur esse Leodicenses. Tantum illius nominis fuit odium Romanis propter cladem, quam ab iis acceperant, ut in Tungrorum nomen ejus gentis reliquiæ concesserint.

20 *Cæræsos, Pæmanos*] Cæræsi et Pæmani penitus ignorantur.

21 *Qui uno nomine Germani appellantur*] Sic dicti forte, quia cum olim essent e Germania in Galliam profecti, sic a Gallis appellabantur. Venerunt et alii postmodum e Germania, ut Treviri, Menapii, Batavique. Nihilominus antiquis illis populis id nominis perseveravit.

22 *Axonam*] Axona fluvius Augustam Suessionum alluit, et apud Compendium in Esiam influit. *Aisne.*

23 *Atque ibi castra posuit*] Quam sapienter atque ex præceptis Vegetii, vide ibidem, ubi præcipit: 'Ne salubris aqua sit longius.'

rum ripis fluminis[j] muniebat, et post eum[k] quæ[l] essent tuta ab hostibus reddebat,[n] et, commeatus ab Remis reliquisque civitatibus ut sine periculo ad eum portari[o] posset, efficiebat. In eo flumine pons erat. Ibi præsidium ponit, et in altera parte fluminis Q. Titurium Sabinum legatum cum sex cohortibus reliquit:[p] castra in altitudinem pedum duodecim vallo, fossaque duodeviginti[q] pedum, munire jubet.[r]

6. Ab his[s] castris oppidum Remorum, nomine Bibrax,[24] aberat millia passuum VIII. Id ex itinere magno impetu Belgæ oppugnare cœperunt. Ægre eo die sustentatum est.[25] Gallorum eadem atque Belgarum oppugnatio est[t] [26] hæc. Ubi, circumjecta multitudine hominum totis mœnibus,[u] undique[v] lapides in murum jaci cœpti sunt murusque defensoribus nudatus est, testudine facta[27] portas[w] succedunt murumque subruunt. Quod tum[x] facile fiebat. Nam, cum[y] tanta multitudo lapides ac tela conjicerent,[z] in muro

R. M. V.—[k] vulgo *ea.*—[l] *quo* B. sec. *quem* B. sec.—[m] *erant* vulgo, et Cuj. *erat* L. pr. *et post* &c. usque ad *et com.* desunt B. pr. a m. pr. et Edd. R. M. V.—[n] *redderet* Pal.—[o] *deferri* G. V. tert. *venire* L. tert. Ed. Inc.—[p] *Reliquit* Mss. et Edd. qdd. V. ad I, 46.—[q] *duo et v.* Pet. *unde v.* B. sec. [r] *jussit* L. pr.—[s] vulgo *ipsis.*—[t] vulgo *est. Hi ubi.*—[u] *mentibus* L. pr. Scal. Cuj. pro var. lect.—[v] deest Dorv. Lov. Edd. R. M. V.—[w] vulgo *portis.*—[x] *Tam* B. pr. *tumen* Ed. Inc.—[y] vulgo deest *cum. quum forte* B. sec.—[z] vulgo *conjiciebant ut esset.* Leid. pr. *conjiciebat. conjecerit* Pal. Dorv. *conjecerant*

NOTÆ

24 *Bibrax*] Nonnullis dicitur, *Braisne*, aliis, *Bray*; nam sunt ejusmodi in eadem regione oppidorum nomina.

25 *Ægre eo die sustentatum est*] Id est, res sustentatæ et defensum oppidum. Sic apud Virg. 'totis Usque adeo turbatur agris:' id est, res turbantur.

26 *Gallorum eadem atque Belgarum oppugnatio est*] Immo et Romanorum aliquando, ut ex Josepho patet, Jotapatæ in Judæa expugnationem describente. Quod genus oppugnationis ex coronâ dicitur: sed rarius Romani, qui machinas adhibebant, ea oppugnatione utebantur; nunquam non Galli, qui machinarum erant expertes. Utrumque modum oppugnationis, corona nempe et operibus, notat Livius l. XXXVII. 'Prima luce mœnia corona est aggressus. Deinde oppugnare Amphissam statuit, et cum ad mœnia castra posuisset, non corona, sicut Lamiam, sed operibus oppugnare urbem est adortus.'

27 *Testudine facta*] Illud genus testudinis sic describit Livius l. XLIV. 'Quadrato agmine facto, scutis super capita densatis, stantibus primis, secundis summissioribus, tertiis magis et quartis, postremis etiam genu nixis, fastigiatam sicut tecta ædificiorum sunt, testudinem faciebant.

consistendi potestas erat nulli.[a] Cum finem oppugnandi nox fecisset, Iccius[b] Remus, summa nobilitate et gratia inter suos, qui tum oppido præerat, unus ex his,[c] qui legati de pace ad Cæsarem venerant, nuntios ad eum[d] mittit, nisi subsidium sibi submittatur,[e] sese diutius sustinere non posse.

7. Eo de[f] media nocte Cæsar, iisdem[g] ducibus usus, qui nuntii ab Iccio[h] venerant, Numidas[28] et Cretas sagittarios[29] et funditores Baleares[i][30] subsidio oppidanis[j] mittit: quorum adventu et Remis, cum spe defensionis, studium propugnandi accessit, et hostibus eadem de causa spes potiundi[k] oppidi discessit.[l] Itaque, paulisper apud oppidum morati agrosque Remorum depopulati, omnibus vicis ædificiisque,[m] quos[n] adire poterant,[o] incensis, ad castra Cæsaris omnibus copiis contenderunt,[p] et ab millibus passuum mi-

Ms. Lips.—[a] *nulla* L. pr.—[b] *Jacius* L. pr. Scal. suprasc. *Ictius*, ut G. Ed. Inci *Icius* B. sec. Egm. *siccius* Duk. ut supra. *Joctius* Ed. Med. *Loctius* Ven.—[c] Sic Mss. plerique.—[d] Desunt *ad e.* L. pr.—[e] vulgo *mittatur se.*—[f] *die* Lov. Ed. Rom. sed vide ad B. Afric. c. 63.—[g] *hisdem, isdem* Mss. nonnulli.—[h] *Ictio, Joctio, Loctio, Jaco* Mss. et Edd. qdd. *a Siccio* Duk. et Carr.—[i] *Baliares* Ursin. *Balleares* Duk. *Balearesque* Mss. 4.—[j] *oppugnatis* Oxon.—[k] *potiendi* B. pr. a m. pr. V. pr. sec. sed v. III. 6.—[l] *decessit* Edd. Davis. et Clark.—[m] *æd. Remorum* B. pr. a m. pr.—[n] *quo* vulgo.—[o] *potuerant* Mss. 13. et Edd. Vett.—[p] *conten-*

NOTÆ

&c. Huic testudini simillima parti muri admota, cum armati superstantes subiissent,' &c. Hanc testudinem, cum opus erat, geminabant, ita ut altera testudo alteri superincumberet: ejusmodi Tacitus iteratam testudinem vocat lib. XIX. 'super iteratam testudinem scandentes.'

28 *Numidas*] Numidæ ex provincia Africæ Numidia, quæ tunc Romanis parebat, a Sylla domita. Νομάδες Græce, quia pastoritiam vitam degebant, cultum mansuetiorem docti a Masinissa rege, deinde in pristinam feritatem relapsi.

29 *Cretas sagittarios*] Creta insula Jovis clara natalibus, *Hecatompolis* olim dicta, quia, ut Virgilius refert: 'Centum urbes habitant magnas.' *Candie*, cujus incolæ sunt *Cretes*, qui et Cretenses.

30 *Funditores Baleares*] Ex Balearibus insulis, quæ juxta Ptolemæum, duæ sunt, Gymnesiæ Græce dictæ, forte ab exercitatione incolarum, qui funditores erant peritissimi, ab ineunte ætate hoc pugnæ genere exerciti. 'Certos esse quis miretur ictus,' inquit Florus, 'cum hæc sola genti arma sint, id unum ab infantia studium. Cibum puer a matre non accipit, nisi quem ipsa monstrante percussit.' Idem testatur Vegetius I. 16. Idem Diodorus. Ii porro Baleares erant paulo ante a Metello imperio populi R. subditi, ut testantur Strabo et Orosius.

nus II castra posuerunt, quæ castra,[q] ut fumo atque ignibus[r] significabatur,[s] amplius millibus passuum VIII in latitudinem[t] patebant.

8. Cæsar primo,[31] et propter multitudinem hostium, et propter eximiam[u] opinionem virtutis, prælio[v] supersedere statuit; quotidie tamen equestribus[32] præliis, quid hostis virtute[w] posset et quid nostri auderent, solicitationibus periclitabatur. Ubi nostros non esse inferiores intellexit, loco pro castris, ad aciem instruendam natura opportuno atque idoneo,[x] (quod is collis, ubi castra posita erant, paululum[y] ex planitie editus, tantum adversus[z] in latitudinem patebat, quantum loci acies instructa occupare[a] poterat, atque ex utraque parte lateris dejectus habebat[b] et[c] frontem leniter[c] fastigatus paulatim[d d] ad planitiem redibat,) ab utroque latere ejus collis transversam fossam obduxit[e] circiter passuum CD et ad extremas fossas castella constituit,[f] ibique tormenta collocavit, ne, cum aciem instruxisset, hostes, quod[g] tantum multitudine[h] poterant, ab lateribus pugnantes suos[i] circumvenire possent. Hoc facto, duabus legionibus, quas proxime conscripserat, in castris relictis, ut, si qua[j] opus esset, subsidio duci possent, reliquas sex

[c] *Erat præruptus ab utroque latere.*
[d] *Et molliter declivis antrorsum.*

derent V. pr.—[q] Deest Pet.—[r] *ex fumo igneque* L. pr. *ac ign.* Duk. *ign.* Ed. Inc.—[s] *significabantur* Mss. 3.—[t] *latitudine* L. pr. tert. Ed. Inc.—[u] *nimiam* B. pr. a m. pr.—[v] *præliis* L. sec. Carr.—[w] *virtutis* Cuj.—[x] post hanc vocem deesse censet *capto* Glar. et Glandorp.—[y] *paulum* Pal. Dorv. Edd. M. V.—[z] *idversus* Pal.—[a] *tenere* And. Scal. Cujac. Urs. Cod.—[b] *habebatur* L. tert.—[c] vulgo *in fronte leviter*.—[d] *paullulum* Mss. 4.—[e] *duxit* And.—[f] *instituit* Carr.—[g] *qui* Mss. 2. et Edd. quædam.—[h] *in multitudine* Petav. V. Misc. Obs. vol. II. ad Apul. Met. XI. p. 239. et infra.—[i] Sic Mss. meliores. vulgo *a l.*

NOTÆ

31 *Cæsar primo, &c.*] Hoc semper a Cæsare diligenter est provisum, ut pares hostium exercitui copias haberet, quas ubi intellexit non sibi adesse, pugna abstinuit. Sic cum Vercingentorigem prævalere equitatu cognovisset, ut lib. VII. legitur, misit in Germaniam, equitesque inde accersivit, tot quidem quot ad victoriam satis. Neque cum Pompeio postea confligere voluit, quin omnes suas copias transportasset.

32 *Quotidie tamen equestribus, &c.*] Veget. III. 26. 'Nunquam miles in aciem producendus est, cujus antea experimenta non ceperis.'

legiones pro castris in acie constituit. Hostes item suas[k] copias ex castris eductas[l] instruxerant.[m]

9. Palus erat non magna inter nostrum atque hostium exercitum. Hanc[n] si nostri transirent, hostes expectabant: nostri autem, si ab illis initium transeundi fieret, ut impeditos aggrederentur, parati in[o] armis erant. Interim prælio equestri inter duas acies contendebatur.[p] Ubi neutri transeundi initium faciunt,[q] secundiore equitum prælio nostris,[r] Cæsar suos in castra reduxit. Hostes protinus ex eo loco ad flumen Axonam[s] contenderunt,[t] quod[u] esse[v] post nostra castra demonstratum est. Ibi[w] vadis repertis, partem suarum copiarum transducere conati sunt eo consilio, ut, si possent, castellum, cui præerat Q. Titurius legatus, expugnarent pontemque interscinderent;[x] si minus[y] potuissent, agros Remorum popularentur, qui magno nobis usui ad bellum gerendum erant, commeatuque nostros prohiberent.[z]

10. Cæsar, certior factus ab[a] Titurio, omnem equitatum et levis armaturæ Numidas, funditores sagittariosque pontem transducit atque ad eos contendit. Acriter in eo loco pugnatum est. Hostes impeditos nostri in flumine aggressi,[33] magnum eorum numerum occiderunt. Per[b] eorum corpora[34] reliquos, audacissime transire conantes,[c] multitudine telorum repulerunt; primos,[d] qui transierant, equitatu

suos pugn.—[j] vulgo *quid.* Mss. Edd. Vett. *quo.*—[k] *et suas* VV. CC. Urs.—[l] *adductas* Egm.—[m] *instrucserant* B. pr. *instruxerunt* Mss. et Edd. qdd.—[n] *hac* VV. CC. Urs.—[o] *in* deest Edd. R. V. M.—[p] *contendebant* Pal. et Edd. qdd.—[q] *facerent* Mss. 2. et Ed. Inc.—[r] vulgo *nostrorum.*—[s] *Axona* B. tert.—[t] *contenderant* Duk.—[u] idem *ibi* suprasc. *quem*, et corr. *quod.*—[v] deest Ed. Inc.—[w] *ubi* Pet.—[x] *intersiderent* Egm.—[y] Sic Mss. meliores; non *sin*, et sæpissime.—[z] vulgo *commeatusque n. sustinebant.*—[a] Sic B. pr. V. pr. Oxon. Egm. Ed. Inc. vulgo *a.*—[b] *et per* Pet.—[c] *conatos* Ox.—[d] *primosque* L. pr.

NOTÆ

33 *Hostes impeditos nostri in flumine aggressi*] Pari calliditate potius quam virtute Helvetios, in trajiciendo Ararc occupatos atque impeditos, fuerat aggressus.

34 *Per eorum corpora*] Plutarchus scribit Romanis aditum fuisse per Belgarum corpora: sed dissensit a Cæsare propter Latini sermonis ignorantiam, ut arbitror, quod, hic quid esset scriptum, unde materiam sibi scribendi sumsit, non intellexerit. Tanti est scire linguas unde petuntur disciplinæ.

circumventos interfecerunt. Hostes, ubi et[e] de expugnando oppido et de flumine transeundo spem se[f] fefellisse intellexerunt, neque nostros in locum iniquiorem progredi pugnandi causa viderunt, atque ipsos[g] res frumentaria deficere[h] cœpit, concilio[i] convocato constituerunt, optimum esse, domum suam quemque reverti, ut, quorum in fines primum[j] Romani exercitum introduxissent,[k] ad eos defendendos undique[l] convenirent[m] et potius in suis, quam in[n] alienis, finibus[o] decertarent, et* domesticis copiis rei frumentariæ uterentur. Ad eam sententiam cum reliquis causis hæc quoque ratio eos deduxit, quod Divitiacum atque[p] Æduos finibus Bellovacorum[q] appropinquare cognoverant. His persuaderi, ut diutius morarentur neque[r] suis auxilium ferrent,[s] non poterat.

11. Ea re constituta, secunda vigilia magno cum strepitu ac[t] tumultu castris egressi, nullo certo ordine, neque imperio, cum sibi quisque primum itineris locum peteret[u] et[v] domum pervenire properaret,[w] fecerunt, ut consimilis fugæ profectio videretur. Hac re statim Cæsar per speculatores cognita, insidias veritus, quod,[x] qua de causa discederent, nondum perspexerat,[y] exercitum equitatumque castris continuit. Prima luce, confirmata re ab exploratoribus, omnem equitatum,[z] qui novissimum agmen moraretur, præmisit. His[a] Q. Pedium et L. Aurunculeium Cottam[35] legatos

* *Et alerentur frumento quod habebant domi.*

Carr. Ox. et Edd. qdd.—[e] deest Pet. L. sec. Dorv. et Edd. R. M. V.—[f] *sese* L. pr. et Edd. R. V. M. deest in Mss.—[g] Sic plurimi Mss. et Edd. Vett. vulgo *eos*. *ipsis* Carr. B. sec. L. pr. tert. Duk. Ed. Inc. *eis* B. tert. male. V. ad III. 5.—[h] *decipere* Oxon.—[i] *consilio* Mss. plurimi et Edd. qdd. *vocato* Oxon.—[j] *primi* Edd. R. V. M.—[k] *retrodux*. Ed. Med. *inretrod.* Ven.—[l] *utique* V. C. Urs.—[m] vulgo *convenire*.—[n] vulgo abest *in*.—[o] deest Mss. 3. et Ed. Inc.—[p] *D. quoque* Mss. 7. et qdd. post Aldum. Recte Faërnus delendum jam censuit.—[q] *Bellovagorum* V. pr. L. pr. Scal. Egm. et V. sec.—[r] vulgo *ne*.—[s] *ferre* L. pr. sec. Scal.—[t] *ac tum*. habentur solum in marg. L. pr.—[u] *peterent* B. tert. ut alibi.—[v] *et* abest And.—[w] *properarent* Edd. R. V. M. non male. *properando* And. Oxon. *præpar*. Pal.—[x] deest V. pr.—[y] *prosp*. Mss. 4.—[z] *equitum* B. pr. a m. pr. f. pro *equitem*.—[a] vulgo *eique*.—

NOTÆ

35 *Q. Pedium et L. Aurunculeium Cottam*] De Pedio supra. Cotta vero ex gente Aurunculeia plebeia fuit. Postea cum multis cohortibus ab

præfecit. T. Labienum legatum cum legionibus tribus[b] subsequi jussit. Hi, novissimos adorti[c] et multa millia passuum prosecuti, magnam multitudinem eorum fugientium[d] conciderunt,[e] cum ab extremo agmine,[f g] ad quos[h] ventum erat,[i] consisterent fortiterque impetum nostrorum militum[j] sustinerent; prioresque,[k] (quod abesse a[l] periculo viderentur, neque ulla necessitate neque imperio continerentur,) exaudito clamore, perturbatis[m] ordinibus, omnes in fuga[n] sibi præsidium[o] ponerent.[p] Ita sine ullo periculo tantam eorum multitudinem nostri interfecerunt, quantum fuit diei[q] spatium: sub occasumque solis destiterunt,[r] seque in castra, ut[s] erat imperatum, receperunt.

12. Postridie[t] ejus diei Cæsar, priusquam se hostes ex terrore[u] ac fuga reciperent, in fines Suessionum, qui proximi[v] Remis erant, exercitum duxit,[w] et magno itinere confecto ad oppidum Noviodunum[x] [36] contendit. Id ex itinere oppugnare[y] conatus,[z] quod vacuum ab[a] defensoribus esse[b] audiebat, propter latitudinem fossæ murique altitudinem, paucis defendentibus,[c] expugnare[d] non potuit.[e] Castris munitis, vineas agere,[37] quæque[f] ad oppugnandum usui

[b] deest Egm.—[c] *adorsi* L. pr.—[d] *fugientum* Ms.—[e] *occid.* Carr.—[f] *ordine* Carr. Ms. Brant. Pal. Lov. Duk. Dorv. Edd. R. M. V.—[g] vulgo adest *hi.*—[h] *quod* L. pr. B. tert.—[i] *fuerat* L. pr.—[j] deest Duk. a m. pr.—[k] *prioresque* Pal. *prioresque quod* Carr. Duk. Dorv. Edd. R. M. V. aliæque.—[l] *a* deest L. pr. Duk.—[m] *et pert.* L. sec.—[n] *fugas* Pet. B. sec.—[o] vulgo *subs.* contra Mss. o.—[p] vulgo *posuerunt.* V. C. Urs. *sumerent.*—[q] deest B. sec.—[r] vulgo *sequi d.*—[s] Sic Mss. et Edd. pp. non *uti.*—[t] *post tridie* Egm. et Dorvill. passim.—[u] *pavore* Oxon. et Edd. quædd. mediæ. *errore* Aic.—[v] *proxime remanserant* Egm.—[w] *deduxit* Ms. Hot. cui placet. frustra.—[x] *Novod.* L. pr. *Novidomum* B. tert.—[y] *oppugnatus q. obpugnatum q.* Edd. R. M. V. *exp.* L. pr.—[z] *cognatus* B. pr.—[a] Mss. et Edd. multi *a.*—[b] deest Dorv. Edd. R. M. V. —[c] *defensoribus* Gott. Ed. Inc.—[d] *opp.* Edd. Inc. M. V.—[e] *potuerit* Pal.—

NOTÆ

Ambiorige Eburonum rege in hybernis cæsus, ut videbitur.

36 *Ad oppidum Noviodunum*] Noviodunum videtur esse quæ postmodo Augusta dicta est, populi caput, *Soissons.*

37 *Castris munitis, vineas agere*] 'Vinea,' ut scripsit Vegetius, 'e levioribus lignis machina, alta pedibus octo, lata septem, longa sexdecim; hujus tectum duplici munitione tabulatis cratibusque contexitur.' Latera quoque vimine sepiuntur, ne saxorum telorumque impetu penetrentur. Extrinsecus autem ne immisso concremetur incendio, crudis ac recentibus coriis vel centonibus operitur. Istæ cum plures factæ fuerint, junguntur

erant, comparare cœpit. Interim omnis[g] ex fuga Suessionum multitudo in oppidum proxima nocte[h] convenit. Celeriter[i] vineis ad oppidum actis, aggere jacto[38] turribusque constitutis, magnitudine operum, quæ neque viderant ante Galli, neque audierant,[j] et celeritate Romanorum permoti, legatos ad Cæsarem de deditione mittunt et, petentibus Remis, ut conservarentur, impetrant.

13. Cæsar, obsidibus acceptis, primis civitatis atque ipsius Galbæ[k] regis duobus filiis, armisque omnibus ex oppido traditis, in deditionem[l] Suessiones accepit, exercitumque in Bellovacos[m] duxit.[n] Qui cum se suaque omnia in oppidum Bratuspantium[o] [39] contulissent, atque ab eo oppido Cæsar cum exercitu circiter millia[p] passuum quinque abesset, omnes majores natu, ex oppido egressi, manus ad Cæsarem tendere et voce significare cœperunt, sese in ejus fidem ac potestatem venire, neque contra Populum Romanum armis contendere. Item, cum ad oppidum accessisset[q] castraque ibi[r] poneret, pueri mulieresque ex muro passis[s] manibus suo more pacem ab[t] Romanis petierunt.

14. Pro his Divitiacus (nam post discessum Belgarum, dimissis Æduorum copiis, ad eum reverterat[u]) facit verba:[v] 'Bellovacos omni tempore in fide atque amicitia civitatis

---

[f] *quæ ad* L. pr.—[g] *omnes* B. pr. Pal.—[h] *luce* Ed. Inc. *in nocte* B. pr. dein *pervenit* Edd. R. M. V.—[i] *celeriterque* Duk.—[j] *audiverant* Pal.—[k] *Galliæ* L. pr.—[l] *deditiones* Pal.—[m] *Bellovagos* L. pr. Sc. Egm. Voss. pr. sec. et passim.—[n] Mss. et Edd. Vett. *ducit.* V. ad I. 46. male Edd. qdd. *accipit.*—[o] *Brantusp.* Lov.—[p] deest B. 2. Egm. G. a m. pr.—[q] *accessissent* Pet. *venisset* Leid. pr.—[r] deest Duk. dein *ponerent* Pet.—[s] *sparsis* V. pr. a m. sec. *expansis* B. tert. V. ad I. 51.—[t] Sic Mss. meliores et Edd. Vett. ut et mox *ab suis.*—[u] *reversus erat* L. pr.—[v] *ad Cæsarem* B. pr. L. tert. Ed.

NOTÆ

in ordinem; sub quibus subsidentes tuti, ad subruenda murorum penetrant fundamenta.

38 *Aggere jacto*] Agger ex terrâ, lapidibus, lignoque constabat, et contra murum extollebatur, de quo tela jactarent. Turres aggeri superstruebantur, ut pinnas murorum urbis atque etiam turres lapideas æquarent. His plures rotæ mechanica arte subdebantur; sed interiores latentesque, quarum lapsu volubili magnitudo tam ampla movebatur. Earum substructionem vide apud Vegetium IV, 17.

39 *Bratuspantium*] Populi caput, nunc *Beauvais.*

'Æduæ fuisse: impulsos a suis principibus, qui dicerent, 'Æduos, a[v] Cæsare in servitutem redactos,[w] omnes indig- 'nitates contumeliasque perferre, et ab Æduis defecisse et 'Populo Romano bellum intulisse. Qui hujus[x] consilii 'principes fuissent, quod intelligerent quantam calami- 'tatem civitati intulissent, in Britanniam[40] profugisse. Pe- 'tere[y] non solum Bellovacos,[z] sed etiam pro his Æduos, ut 'sua[a] clementia ac mansuetudine in eos utatur. Quod si 'fecerit, Æduorum auctoritatem apud omnes Belgas ampli- 'ficaturum: quorum auxiliis atque opibus, si qua bella in- 'ciderint,[b] sustentare[c] [41] consuerint.'[d]

15. Cæsar honoris Divitiaci atque Æduorum causa sese eos in fidem recepturum et conservaturum dixit: sed,[e] quod erat civitas magna inter[f] Belgas auctoritate atque[g] hominum multitudine præstabat, DC obsides poposcit. His traditis, omnibusque armis ex oppido collatis, ab eo loco in[h] fines Ambianorum[i] pervenit, qui se suaque omnia sine mora dediderunt. Eorum[j] fines Nervii attingebant: quorum de natura moribusque Cæsar cum quæreret, sic reperiebat: 'Nullum aditum esse ad eos[k] mercatoribus: nihil pati vini[42] 'reliquarumque rerum ad luxuriam pertinentium, inferri, 'quod his[l] rebus relanguescere[m] animos[n] et remitti virtutem 'existimarent: esse homines feros magnæque[o] virtutis:

Inc.—[w] *reductos* Ed. Inc.—[x] *hujusmodi* Carr. Duk. *ejus* Boug. tres, Pet. Egm. et 6. alii cum Edd. R. M. V. Vasc.—[y] *præterea* V. sec. *præterea petere* Edd. R. M. V. *propterea pet.* Pal. L. sec. Dorvill.—[z] *pro Bellovacis* B. tert.—[a] *sua* exulat a L. pr.—[b] *incident* Egm.—[c] *sustentari* Lovan. et Ed. Inc. quod verum puto.—[d] Sic Mss. sedecim et Edd. pp. V. ad I. 43. *consuerit* Dorv. vulgo *consueverint.*—[e] vulgo *et.*—[f] vulgo *m. et inter.*—[g] vulgo *ac.*—[h] *usque in* B. tert. L. sec.—[i] *Ambionorum* B. pr.—[j] *eorumque* Duk.—[k] *hos* L. pr. Ox.—[l] Vetustiores multi *iis.*—[m] *elanguescere* Pal. Leid. sec. tert. Carr. Duk. Dorv. Edd. R. V. M. aliæque. *languescere* L. pr.—[n] vulgo *animos, eorumque.*—[o] *magnæ v.* Oxon. L. sec.—[p] *increpare* L. sec.—[q] vulgo *et*

NOTÆ

40 *In Britanniam*] Quæ nunc Anglia et Magna Britannia dicitur.

41 *Sustentare*] Ea nempe bella.

42 *Nihil pati vini*] Nam apud alios Gallos, teste Athenæo, a divitibus quidem vinum bibitur ex Italia vel Massiliensi regione advectum, idque merum, cui quandoque paululum aquæ admiscetur. Gallia vero Narbonensis vini ferax est, ut habet Plinius XIV. 23. Immo et Celticæ nunc maxima pars, ut videmus.

'increpitare[p] atque incusare reliquos Belgas, qui se Populo 'Romano dedidissent patriamque[q] virtutem projecissent: 'confirmare, sese[r] neque legatos missuros, neque ullam con'ditionem pacis accepturos.'

16. Cum per eorum fines triduum[s] iter fecisset, inveniebat ex captivis,[t] Sabim[u] [43] flumen ab[v] castris suis non amplius millia passuum decem abesse: trans id flumen omnes[w] Nervios consedisse adventumque ibi Romanorum expectare, una cum Atrebatibus et Veromanduis,[x] finitimis[y] suis (nam his utrisque persuaserant, ut[z] eandem belli fortunam experirentur): expectari etiam ab his Aduatucorum copias, atque esse in itinere: mulieres, quique per ætatem ad pugnam inutiles viderentur,[a] in eum locum conjecisse, quo propter paludes exercitui aditus non esset.[b]

17. His rebus cognitis,[c] exploratores centurionesque præmittit, qui locum idoneum castris[44] deligant.[d] Cumque ex[e] dedititiis[f] Belgis reliquisque Gallis complures, Cæsarem secuti, una iter facerent; quidam ex his, ut postea ex captivis cognitum est, eorum dierum consuetudine itineris[g] nostri exercitus perspecta, nocte ad Nervios pervenerunt atque iis demonstrarunt,[h] inter singulas legiones[i] impedimentorum magnum numerum intercedere, neque esse quicquam negotii, cum prima legio in castra venisset reliquæque legiones magnum spatium[j] abessent, hanc sub sarcinis adoriri:[k] [45] qua pulsa, impedimentisque direptis, futu-

patriam ab Aldo contra Mss. et Edd. Vett. Steph. Gryph. aliosque.—[r] *se* L. pr.—[s] vulgo *triduo*.—[t] *capt. eorum* Carr. V. pr. sec. L. pr. sec. Cuj. Pet. a m. s. Duk.—[u] Sic Mss. et Edd. Vett. et infra.—[v] *a* Mss. et Edd. qdd.—[w] *omnis* Ox.—[x] *Viromanduis* Leid. pr.—[y] *finitissimis* B. pr.—[z] Sic Mss. plerique et Edd. qdd. non *ut*.—[a] *esse vid.* Carr. V. pr. L. pr. et duo alii. Mss. Ursini *esse videbantur*.—[b] *essent* L. pr. Oxon.—[c] vulgo add. *Cæsar*.—[d] *delegant* V. sec.—[e] *Quum ex* Mss. 13. et Edd. Vett. ac R. Steph.—[f] *dediciis* vel *deditiis* Mss. quidam.—[g] deest Pal. B. tert. L. sec. Dorvill. Edd. R. V. M. et Ms. Scotti, cui placebat. Sed Gr. Interpr. etiam ὁδοῦ.—[h] *demonstraverunt* G. V. tert.—[i] *legionum* G.—[j] *magno spatio* L. pr. *magna spatia* Scal. *per m. sp.* B. tert. L. sec.—[k] *ad. posse* B. tert. L. sec.—[l] deest Duk.—[m] *sistere* Pet.

NOTÆ

43 *Sabim*] Sabis, *la Sambre*.

militum valetudini, sed præcipue vic-

rum, ut reliquæ contra[l] consistere[m] non auderent. Adjuvabat[n] etiam[o] eorum consilium qui rem deferebant,[p] quod Nervii antiquitus, cum[q] equitatu nihil possent, (neque enim[r] ad hoc tempus ei rei student, sed, quicquid possunt, pedestribus valent copiis,) quo facilius finitimorum equitatum, si prædandi causa ad eos venisset,[s] impedirent, teneris arboribus incisis atque inflexis, crebris in latitudinem ramis et rubis sentibusque interjectis effecerant,[t] ut instar muri hæ sepes munimenta præberent; quo[u] non modo intrari,[v] sed ne perspici quidem posset.[w] His rebus cum iter agminis nostri impediretur, non omittendum[x] sibi[y] consilium Nervii æstimaverunt.

18. Loci natura erat hæc, quem locum[z] nostri castris delegerant. Collis, ab[a] summo[46] æqualiter declivis,[b] ad flumen Sabim, quod supra nominavimus, vergebat.[c] Ab eo flumine pari acclivitate[d] collis nascebatur, adversus huic

V. sec.—[n] *adjuvabant, adjurabant, adjurabat* Mss. nonnulli.—[o] deest L. pr.—[p] *differebant* B. pr. sec. Pet. Egm. G. sed vide p. 54. *deferebat* V. pr.—[q] Exulat a B. pr. sec. Pet. Pal. Lov. Egm. G. Busl. Dorv. et Edd. pp.—[r] deest Oxon.—[s] Mss. 17. et Edd. Vett. *venissent*.—[t] *effecerat* V. pr. *effecerunt* Egm.—[u] *quod* L. pr. *que* L. tert. Ed. Inc. *qua* Hott. e conjectura.—[v] vulgo *non int*.—[w] Mss. longe plurimi et Edd. Vett. quædam *possit*.—[x] *obmittendum* B. pr. tert. V. pr. Oxon. ut sæpe Mss. apud alios quoque.—[y] deest in Mss. 8 et Edd. Vett. dein vulgo *existimaverunt*.—[z] vulgo deest *locum*. *quæ* Pal. Dorvill.—[a] *a* Mss. et Edd. qdd.—[b] *declivius* V. pr. *declivus* V. sec. ut alibi sæpe. V. ad VII. 88.—[c] *urgebat* V. sec.—[d] *declivit.*

NOTÆ

maximum incommodum erat. Itaque legitur l. I. de bello civili: 'Veriti ne noctu impediti, sub onere confligere cogerentur.' Et lib. de bello Africo: 'Milites sub onere ac sub sarcinis defatigatos pugnare non posse.' Romani enim in itinere vallum ferebant et alias sarcinas, quibus erant gravati. Egregius est Ciceronis in hanc rem locus Tuscul. II. 'Ferre plus dimidiati mensis cibaria, ferre si quid in usum velint, ferre vallum: nam scutum, gladium, galeam non plus numerant quam humeros, lacertos, manus, quæ quidem ita geruntur apte, ut, si usus ferat, abjectis oneribus, expeditis armis ut membris pugnare possint.' Imo aliquando menstruum cibum ferebant, ut Livius docet lib. LIV. 'Consul menstruum jusso milite secum ferre, profectus decimo post die.'

46 *Collis, ab summo*] Cæsar fere castris colles deligebat. Castra per certum legionariorum numerum fiebant, sarcinis gravioribusque armis depositis, dum reliqua pars exercitus cum levi armatura staret in armis, si quid forte interveniret propulsandum.

et contrarius, passus[e] [f] circiter ducentos infima[f] apertus, ab[g] superiore parte sylvestris, ut non facile introrsus perspici[h] posset.[i] Intra[j] eas sylvas hostes in occulto sese continebant: in aperto loco secundum flumen paucæ stationes equitum videbantur. Fluminis erat altitudo pedum circiter trium.

19. Cæsar, equitatu præmisso, subsequebatur omnibus[k] copiis: sed ratio ordoque agminis aliter se habebat, ac Belgæ ad Nervios detulerant. Nam, quod ad[l] hostes appropinquabat, consuetudine sua Cæsar sex legiones expeditas ducebat: post eas totius exercitus[47] impedimenta collocarat:[m] inde duæ legiones, quæ proxime[n] conscriptæ erant, totum agmen claudebant, præsidioque impedimentis erant. Equites nostri, cum funditoribus sagittariisque flumen transgressi,[o] cum hostium equitatu prælium commiserunt.[p] Cum se illi identidem[q] in sylvas ad suos reciperent ac rursus[r] ex[s] sylva in nostros impetum facerent, neque nostri longius, quam quem[t] ad finem porrecta[48] ac loca aperta pertinebant, cedentes insequi auderent: interim legiones

[f] *Nudatus ab inferiore parte ducentis circiter passibus.*

Mss. Urs. Cuj. L. pr.—[e] *passibus* Mss. 5.—[f] vulgo *infimus.*—[g] *a* Mss. et Edd. qdd. *superiori* Edd. R. M. V.—[h] *prospici* Ed. Elz.—[i] *possit* Mss. 4. et Ed. Inc.—[j] *inter* L. pr. V. sec. B. tert.—[k] *cum o.* Egm.—[l] vulgo deest *ad.*—[m] Sic Mss. et Edd. Vett. Steph. ac Ciacc. vulgo *collocabat.*—[n] *proximæ* Dorv.—[o] *transgressis* V. pr. a m. pr.—[p] Sic Mss. et Edd. Vett. Scal. et Recentiores cum Carr. *committunt.*—[q] *itidem* L. pr.—[r] *rursum* L. sec. Dorv. Edd. R. M. V.—[s] Sic B. pr. sec. Pet. Lov. V. pr. Egm. et 6 alii cum Ed. Inc. Steph. &c. non *e.*—[t] *quæ* Pal. B. tert. Dorv. inverse Oxon. *quem quam.*

NOTÆ

47 *Post eas totius exercitus, &c.*] Si enim ad hostem iretur, subsequi impedimenta jubebat, si hostis a tergo relinqueretur, præmittebat. Sic, cum a Pompeio recessit, in lib. III. de bello civili, impedimenta præmisit Apolloniam, hisque legionem quæ præsidio esset, addidit. Sic Vegetius ... calones, vehiculaque in medio collocentur, ita ut expedita pars peditum et equitum subsequatur.'

48 *Porrecta*] Porrecta loca sunt plana. Horatius: ‘Non est aptus equis Ithacæ locus, ut neque planis Porrectus spatiis, neque multæ prodigus herbæ.’ Minutius Felix: ‘Por-

sex,[u] quæ primæ[v] venerant, opere dimenso, castra munire cœperunt. Ubi prima impedimenta nostri exercitus ab his, qui in sylvis[w] abditi latebant, visa sunt (quod tempus inter eos committendi prælii convenerat[x]) ita, ut intra sylvas[y] aciem ordinesque constituerant atque ipsi sese confirmaverant, subito omnibus copiis provolaverunt[z] impetumque in nostros equites fecerunt. His facile pulsis ac[a] proturbatis, incredibili celeritate ad flumen decucurrerunt, ut pæne uno tempore et ad sylvas et in flumine et jam[b] in manibus nostris hostes viderentur.[49] Eadem autem celeritate adverso colle ad nostra castra atque eos, qui in opere occupati erant, contenderunt.

20. Cæsari omnia[c] uno tempore erant agenda: vexillum proponendum,[50] quod[d] erat insigne, cum ad arma concurri oporteret:[e] signum[f] tuba dandum:[51] ab opere revocandi milites: qui paulo longius aggeris[g] petendi causa[52] processerant, arcessendi:[h] acies instruenda, milites cohortandi, signum dandum:[i] quarum rerum magnam partem[j] temporis[k] brevitas et successus[l] et incursus hostium impediebat. His[m] difficultatibus duæ res erant subsidio, scientia atque usus militum, quod, superioribus præliis exercitati, quid fieri

—[u] deest L. pr.—[v] *ante* Mss. Urs. Cuj. L. pr dein *dimisso* Scal.—[w] *silva* L. pr. V. pr. sec. B. tert. *silvas* L. tert. Ed. Inc. ut I. 12. *in silvas se abdiderunt.*—[x] *convenerant* Pet. V. pr.—[y] Sic Mss. plures et meliores et Ed. Inc. vulgo *silvam.*—[z] *pervolaverunt* Mss. et Edd. qdd. *provolarunt* al.—[a] *atque* Duk.—[b] deest Cuj. L. pr. Oxon. Duk. et Ed. Steph. al. *etiam.*—[c] *autem o.* B. pr.—[d] Hæ 8 voces suspectæ sunt Manutio, Lipsio, et Grutero. Carr. et Duk. Mss. *quidem ex. propon. ins.*—[e] *oportebat* B. tert. Carr.—[f] Tria verba desunt in Cuj. Cl. Wasse conj. *signum ab op. rev. mil. tuba d.* quo facit L. pr. et Scal. *revocari.* Pet. *revocandum.*—[g] *agri* Pet.—[h] Sic Mss. *arcessiendi* Egm. Vide supra.—[i] *tuba d.* Cuj.—[j] *curam magna p.* B. sec. non male, si *magnam* serves.—[k] *temporum* L. pr.—[l] *subcessus* B. pr.—[m] *in his* Carr. Duk.—

NOTÆ

49 *In manibus nostris viderentur*] Virgilius: 'In manibus Mars ipse, viri.'

50 *Vexillum proponendum*] Erat tunica coccinea supra prætorium.

51 *Signum tuba dandum*] Classicum fuit, quod ad pugnam adhortatur.

52 *Aggeris petendi causa*] Hic agger est materia qua munitio exstruitur, quæ materia triplex: trabes, frondes, et cespites. Agger vero præterea significat, *rempart*, item, *cavaliers* ou *plates-formes*, *chemin relevé* ou *pavé*, item, *digues*.

oporteret, non minus commode ipsi sibi præscribere,[n] quam ab aliis doceri poterant; et quod ab opere singulisque legionibus singulos legatos Cæsar discedere, nisi munitis castris, vetuerat. Hi, propter propinquitatem et celeritatem hostium, nihil jam Cæsaris imperium spectabant, sed per se, quæ videbantur, administrabant.

21. Cæsar, necessariis rebus imperatis, ad cohortandos milites, quam[o] in partem fors obtulit, decucurrit,[p] et ad legionem decimam[q] devenit. Milites non longiore oratione cohortatus,[r] quam uti suæ pristinæ virtutis memoriam retinerent, neu perturbarentur animo, hostiumque impetum fortiter sustinerent, quod[s] non longius hostes aberant, quam quo[t] telum adjici posset, prælii committendi signum dedit. Atque in alteram partem item[u] cohortandi causa[v] profectus, pugnantibus occurrit.[w] Temporis tanta fuit exiguitas, hostiumque tam paratus ad dimicandum animus, ut non modo ad insignia accommodanda,[53] sed etiam ad galeas inducendas scutisque[x] tegumenta detrahenda[54] tempus defuerit. Quam quisque in partem ab opere[y] casu devenit, quæque[z] prima signa conspexit, ad hæc constitit, ne, in quærendis suis, pugnandi tempus dimitteret.

22. Instructo exercitu, magis ut loci natura dejectusque[a] [g]

[g] *Declivitas collis.*

---

[n] *magis pr.* VV. CC. Urs.—[o] *quas i. partes* L. sec.—[p] Sic B. pr. L. pr. V. pr. Pet. et alii. Mss. et Edd. qdd. *decurrit.*—[q] *decumam* B. pr. a m. pr. Egm. Vide ad c. 24.—[r] vulgo *est coh.* Edd. qdd. *hortatus.*—[s] vulgo *Et q.* Edd. qdd. *et quia.*—[t] *quod* Cuj.—[u] Hoc ordine Mss. vulgo *item i. a. p. ipse* Duk. deest L. tert.—[v] *gratia* V. pr. suprasc. *causa.*—[w] deest in B. pr. et Edd. Vasc. Gryph. al. in quibus *est coh. c. pr.*—[x] *Scutorumque* B. pr. suprasc. *que* deest Lov. Dorv. L. sec. m. *tegmenta* vulgo.—[y] Mss. fere omnes et Ed. Inc. ac. Steph. *ab op. in part.* et arridet Hotomano.—[z] *quaque* L. 1. Idem cum Oxon. Sc. et Ed. Steph. *signa prima.*—[a] *delectus* B. pr. Pet. L. pr. Sc. V. pr. Lovan.

NOTÆ

53 *Ad insignia accommodanda*] Alia erant signa, alia insignia. Signa erant vexilla militaria: insignia vero v. g. galeæ ursinis pellibus tectæ, et cetera id genus. Polybius lib. VI. scribit pilanos galeas suas lupinis exuviis ex- [...] non tantum capitis, ut videre licet ex lib. VII. horum Comment.

54 *Scutisque tegumenta detrahenda*] Romani erant elegantiæ suorum scutorum studiosi, in quibus nomina sua, vel imperatoris, vel centuriæ veris

collis et necessitas temporis,[b] quam ut rei militaris ratio atque ordo postulabat, cum diversis locis legiones, aliæ alia in parte, hostibus resisterent,[c] sepibusque[d] densissimis, ut ante demonstravimus, interjectis prospectus impediretur;[e] neque certa[f] subsidia collocari, neque[g] quid in quaque[h] parte opus esset provideri, neque ab uno omnia imperia[i] administrari poterant. Itaque in tanta rerum iniquitate fortunæ quoque eventus varii sequebantur.[j]

23. Legionis[k] nonæ et decimæ milites, ut in sinistra parte aciei[l] constiterant, pilis emissis,[m] cursu ac lassitudine[n] exanimatos vulneribusque[o] confectos Atrebates (nam his ea pars obvenerat) celeriter ex loco superiore in flumen compulerunt, et transire conantes insecuti gladiis magnam partem eorum impeditam interfecerunt. Ipsi transire flumen[p] non dubitaverunt et, in locum iniquum progressi,[q] rursus regressos ac[r] resistentes hostes redintegrato[s] prælio in fugam dederunt. Item alia in parte diversæ duæ legiones, undecima et octava, profligatis Veromanduis,[t] quibuscum erant congressi, ex loco[u] superiore in ipsis fluminis ripis præliabantur. At tum totis[v] fere a fronte et ab[w] sinistra parte nudatis castris, cum[x] in dextro cornu legio duodecima et non magno ab ea[y] intervallo septima constitisset, omnes Nervii confertissimo[z] agmine, duce Boduognato,[a] qui summam imperii tenebat, ad eum locum contenderunt: quorum pars aperto latere legiones circumvenire, pars summum castrorum locum petere, cœpit.

24. Eodem tempore equites nostri levisque armaturæ

Egm. Scott. et alii cum Ed. Inc. sed V. ad c. 8. *delectatus* V. sec.—[b] deest Edd. R. V. M.—[c] *insisterent* L. sec.—[d] *sentibusque* V. pr. e c. 17.—[e] *impedirent* Dorv. Edd. R. M. V.—[f] *ita certa* Carr. *qua* Duk. a m. sec.—[g] *nec* L. pr.—[h] *qua* Carr. Duk. *quid qua in p.* Aic.—[i] deest Duk.—[j] e Carr. Brutus *subseq.*—[k] *Legionum* Ed. R. Steph. non male.—[l] vulgo *aciei.* et *constiterunt* Edd. R. M. V.—[m] *missis* V. tert.—[n] *lacessitudine* B. pr.—[o] Oxon. *voln.*—[p] deest Ed. R.—[q] *congressi* L. tert. Ed. Inc.—[r] *regressos ac* desunt Mss. Urs. Hotom. Brant. Eliens. Boug. pr. Lov. Pet. et 6. aliis cum Edd. R. M. V. Inc. sed. Græc. agnoscit cum ceteris. *regressi* V. pr.—[s] *sed int.* Pet. *redintegratos* And.—[t] *Virom.* B. pr. Pet. L. pr. V. pr. Egm. et alii cum Ed. Inc.—[u] *ex eo loco* V. pr.—[v] vulgo *ac totis* vel *at t.*—[w] Sic B. pr. Lov. Egm. aliique et Edd. qdd.—[x] *quo* Mss. Br. et mei 8. et Ed. Inc. *quod* Pet. Oxon. et Edd. qdd. non male.—[y] *ea* deest Oxon.—[z] *cum ferocissimo* V. sec.—[a] *Boduagnato*

pedites,[55] qui[b] cum iis una fuerant, quos primo hostium impetu pulsos dixeram, cum se in castra[c] reciperent, adversis hostibus occurrebant ac rursus aliam in partem fugam petebant: et calones,[56] qui ab[d] decumana porta[57] ac[e] summo jugo collis nostros victores flumen transisse[f] conspexerant, prædandi causa egressi, cum respexissent et hostes in nostris castris versari vidissent, præcipites fugæ sese mandabant. Simul eorum, qui cum impedimentis veniebant, clamor fremitusque oriebatur, aliique aliam in partem perterriti[g] ferebantur. Quibus omnibus rebus permoti equites Treviri,[h] quorum inter Gallos virtutis opinio est singularis, qui auxilii causa ab[i] civitate missi[j] ad Cæsarem venerant,[k] cum multitudine hostium castra nostra compleri, legiones[l] premi et pæne circumventas teneri, calones, equites, funditores, Numidas, diversos[m] dissipatosque[n] in omnes partes fugere vidissent, desperatis[o] nostris rebus, domum contenderunt: Romanos pulsos superatosque, castris impedimentisque eorum hostes potitos, civitati renuntiaverunt.[p]

Duk. V. sec. *Boduegn.* V. tert. *Boduogmato* Egm. *Bodogn.* Ed. Inc.—[b] *quique* Carr. V. pr. Duk. Oxon. Edd. Flor. et R. Steph. forsan rectius. Vide c. 19.—[c] *castris* L. pr.—[d] vulgo abest *ab.*—[e] vulgo *a.*—[f] vulgo *transire.*—[g] *perterritique* L. tert.—[h] Mss. et Edd. qdd. *Treveri.*—[i] Sic Mss. 10. et Edd. pp.—[j] *ad Cæs. missi* Mss. plerique et Edd. Vett.—[k] *advenerant* V. sec. Edd. R. V. M.—[l] Mss. et Edd. qdd. *nostras leg.* nonnulli *castra compleri, nostras leg.* alii *c. comp. nostra, leg.* forsan delendum est *nostra* cum Petav. et Aic. sic c. 26. *et castra, et legiones.*—[m] *divisos* Carr. Duk. male.—[n] *dissipatos* Duk.—[o] *desperantes* V. sec. *desperati* L. sec.—[p] *nunci.* L. sec. Dorv. Edd. R. M. V.—

NOTÆ

55 *Levis armaturæ pedites*] Ii fuerunt velites, quorum usum a Gallis et Germanis acceperunt Romani, quorum loco postea funditores et sagittarios ex Balearibus habuerunt, et Numidis, et Cretensibus, aliisque nationibus, quas suo imperio adjunxerant. Veget. lib. III. 'Levis armatura ex scutatis expeditissimis, et sagittariis, junioribusque constabat. Item de his qui acriter verutis vel martiobarbulis, quas plumbatas vocant, dimicabant.'

56 *Calones*] Calones erant militum servi. Quodnam vero hominum genus esset, discitur ex Josepho, qui scribit illos usu peritiaque militari, vix infra dominos esse ponendos: nam et in pace assidue exercitiis eorum interesse, et in bello cum iis versari et periclitari, adeo ut nec peritia nec robore a quoquam, nisi a solis dominis, vincantur. In quo admirandam esse Romanorum prudentiam, qui famulos ita assuefaciunt et instruunt, ut non solum ad vitæ officia, sed et ad belli munia sint apti.

57 *Decumana porta*] Decumana

25. Cæsar, ab[q] decimæ legionis cohortatione[58] ad dextrum[r] cornu profectus, ubi suos urgeri signisque in unum locum collatis duodecimæ legionis confertos milites sibi ipsos[s] ad pugnam esse impedimento; quartæ cohortis omnibus centurionibus occisis,[59] signiferoque[t] interfecto, signo amisso, reliquarum[u] cohortium omnibus fere[v] centurionibus aut vulneratis aut occisis, in his primo pilo, P. Sextio[60] Baculo, fortissimo viro, multis gravibusque vulneribus[w] confecto, ut jam se[x] sustinere non posset, reliquos esse tardiores;[y] et nonnullos ab[z] novissimis desertos prælio excedere ac tela vitare; hostes[a] neque a[b] fronte[61] ex inferiore loco subeuntes intermittere, et ab utroque latere instare;[c] et rem esse in angusto vidit, neque ullum esse[d] subsidium, quod submitti posset: scuto ab[e] novissimis uni militi[f] detracto,[62] quod ipse eo sine scuto venerat, in primam aciem processit, centurionibusque nominatim appellatis, reliquos cohortatus milites, signa inferre et manipulos laxare jussit,[63]

[q] *a* Mss. 3. et Ed. Vasc.—[r] *a dextro* Egm.—[s] vulgo *ipsis.*—[t] *signifero* L. pr. *signiferosque interfectos* Dorv. *signiferisque interfectis* Edd. R. M. V.—[u] *reliquarumque* V. tert. Gott.—[v] deest Eliens. Edd. R. Inc. et Gr. Int.—[w] *Gravioribus* L. pr. *gravibus vulneribusque* Mss. 3.—[x] *sese* Duk.—[y] *traditores* B. pr.—[z] Sic Mss. potiores—[a] *hostis* B. pr. Egm.—[b] deest *a* L. pr. Scal.—[c] *intrare* Pet.—[d] abest a L. pr. et Scal.—[e] *a* Mss. et Edd. qdd. *uno* Gott. V. tert.—[f] *mi-*

NOTÆ

porta erat a tergo castrorum ampla et patens.

58 *Cæsar ab decimæ legionis cohortatione*] Lipsius legit: 'Cum decimæ legionis cohorte.'

59 *Quartæ cohortis omnibus centurionibus occisis*] Plutarchus in Cæsare scribit, a Nerviis fusum esse ejus equitatum, et legionis decimæ et septimæ omnes centuriones interfectos. Appianus vero, et ipsum fuisse ab iis in colle obsessum quo confugerat; ipsos vero a decima legione superveniente, a tergo fuisse cæsos.

60 *In his primo pilo, P. Sextio*] Qui primus triariorum centurio, sive triariorum prima in cohorte manipulo præerat, et reliquos centuriones dignitate anteibat, imo et ductor eorum erat. Primipilus et primopilus primus centurio dicitur, teste Livio, lib. VII. ad finem.

61 *Hostes neque a fronte, &c.*] Hic vero est, ubi Cæsar maximum adiit periculum, nec minus quam cum ad Mundam pugnavit.

62 *Scuto ab novissimis uni militi detracto*] Illum, cui scutum detraxit Cæsar, Florus fugientem dicit.

63 *Manipulos laxare jussit*] Vegetius, I. 26. 'Nihil magis prodesse constat in pugna, quam ut continuo exercitio in acie dispositos ordines servent, necubi contra quam expedit

quo facilius gladiis uti possent. Cujus[g] adventu spe illata militibus, ac redintegrato animo, cum pro se quisque, in conspectu imperatoris etiam[h] in extremis suis rebus, operam[i] navare[j] cuperent,[k] paulum[l] hostium impetus tardatus[m] est.

26. Cæsar, cum septimam legionem, quæ juxta[n] constiterat, item[o] urgeri ab hoste[p] vidisset, tribunos[q] militum monuit, ut paulatim sese legiones conjungerent et conversa signa[64] in hostes inferrent. Quo facto, cum alius alii[r] subsidium ferrent, neque timerent ne aversi[s] ab hoste circumvenirentur, audacius resistere ac fortius pugnare[t] cœperunt. Interim milites legionum duarum, quæ in novissimo agmine præsidio impedimentis fuerant, prælio nuntiato, cursu incitato,[u] in summo colle ab hostibus conspiciebantur.[v] Et T. Labienus, castris hostium potitus, et ex loco[w] superiore, quæ res in nostris castris gererentur,[x] conspicatus, decimam legionem subsidio nostris misit.[y] Qui cum[z] ex equitum et calonum fuga, quo in loco res esset,[a] quantoque in periculo et castra et legiones et imperator versaretur,[b] cognovissent, nihil[h] ad celeritatem sibi reliqui fecerunt.

[h] *Nihil omiserunt ad festinationem.*

litum L. sec. V. sec.—[g] vulgo *hujus.*—[h] *et* L. sec. Dorv. vulgo *etiam.*—[i] *opere* And.—[j] *novare* L. 1. Pet. Egm. et Gott. a m. s. *gnavare* a m. pr. *gnavere* Ed. Inc.—[k] vulgo *cuperet.*—[l] *paullulum* Leid. pr.—[m] *retardatus* Edd. qdd.—[n] *vix* L. pr. Egm. Scal.—[o] *iterum* Dorv. Edd. R. M. V.—[p] *hostibus* L. pr.—[q] *et tr.* B. pr.—[r] vulgo *aliis.*—[s] *adversi* Mss. qdd.—[t] *repugnare* L. pr.—[u] *incitati* Hotom. Vide ad B. C. I. 79.—[v] *circumspic.* Edd. R. M. V.—[w] *eo loco* V. tert. et Leid. pr. a cujus m. pr. abest *superiore.*—[x] *gereretur* L. sec. Reg. Edd. R. M. V. *gerebantur* Duk.—[y] *inmisit* Dorv. L. sec.—[z] *q. equitatu* L. pr.—[a] *essent* Egm.—[b] *versarentur* Mss. 3. *vexaretur* Leid. pr.—

NOTÆ

aut conglobent agmen, aut laxent. Nam ut constipati perdunt spatia pugnandi, et sibi invicem impedimento sunt: ita rariores atque interlucentes, aditum perrumpendi hostibus præstant.' Manipulus porro erat hominum centum, ut Plutarchus testatur in Romulo; ut putat Ovidius, a manipulo fœni in pertica pendente, qui olim pro vexillo erat: 'Pertica suspensos portabat longa maniplos, Unde maniplaris nomina miles habet.' Ut vero Vegetius putat II. 13. 'Contubernium manipulus vocabatur, ab eo quod conjunctis manibus dimicabant.'

64 *Conversa signa*] Est collatis ordinibus conjunctisque viribus in hostem ire.

27. Horum adventu tanta rerum commutatio[c] facta est, ut nostri, etiam qui vulneribus confecti procubuissent, scutis innixi,[d] prælium redintegrarent; tum[e] calones, perterritos hostes conspicati, etiam inermes armatis occurrerent;[f] equites vero, ut turpitudinem fugæ virtute delerent, omnibus in locis pugnæ[g] [i] se legionariis militibus præferrent. At[h] hostes, etiam in extrema spe salutis, tantam virtutem præstiterunt, ut, cum primi eorum cecidissent, proximi jacentibus insisterent atque ex eorum corporibus pugnarent; his dejectis et coacervatis[i] cadaveribus, qui[j] superessent, ut ex tumulo,[k] tela in nostros[l] conjicerent et[m] pila intercepta remitterent: ut non nequicquam[n] [65] tantæ virtutis homines judicari[o] deberet ausos esse transire latissimum flumen ascendere altissimas ripas, subire[p] iniquissimum[q] locum: quæ[j] facilia ex difficillimis animi magnitudo redegerat.[r]

28. Hoc prælio facto, et prope ad internecionem[s] gente[t] ac nomine[u] Nerviorum redacto,[v] majores natu, quos una cum pueris mulieribusque in æstuaria[66] ac paludes collectos dixeramus, hac[w] pugna nuntiata, cum victoribus nihil impeditum, victis nihil tutum arbitrarentur, omnium, qui supererant, consensu legatos ad Cæsarem miserunt[x] seque ei dediderunt;[y] et incommemoranda civitatis calamitate ex[z] DC ad

[i] *Ut superarent legionarios* fortitudine.

[j] *Quæ fortitudo reddiderat facilia ex difficillimis.*

[c] *commutatione* B. pr. V. sec.—[d] *innisi* V. sec.—[e] deest Cuj. Ed. R. Steph.—[f] *occurrerunt* Mss. plerique et Edd. Vett. in Ed. Steph. primum apparet *occurrerent.*—[g] vulgo *pugnabant, quo se.*—[h] deest Egm.—[i] *coacerbatis* B. pr. *et his d.* Ciacc. male.—[j] *scilicet qui* Pet. et *superfuerant* L. sec.—[k] *ex eo t.* L pr.—[l] *nostris* Egm. *conicerent* Mss. *coicerent* L. pr.—[m] Sic Mss. uno aut altero excepto; et Edd. primæ. vulgo *pilaque. et prælia* Ed. Inc.—[n] *nequiquam* B. pr. V. pr. Lov. V. ad Luc. II. 491. Cort. ad Sall. Cat. xx. 2.—[o] *indicari* Lov.—[p] *ac s.* Mss. 2. Edd. qdd.—[q] *nequissimum* G. v. tert.—[r] *redegerant* V. pr.—[s] *internitionem, interitionem* Mss. et Edd. qdd.—[t] *gentis* L. sec. Dorv. Edd. R. M. V.—[u] *agnomine* Pet. V. pr. *ac nominis* Edd. R. M. V.—[v] *reducta* Pet.—[w] *ac* B. pr. V. pr. L. pr. a m. pr. Glossam putat suo more Gruterus.—[x] *mittunt* V. tert. G. Ed. Inc.—[y] *dederunt* Ed. Inc.—[z] Non convenit in numero

NOTÆ

65 *Ut non nequicquam*] Plutarchus etiam negat hostem in fugam conjectum, sed cæsum esse memorat, cum repugnandi finem non faceret.

66 *In æstuaria*] Æstuaria sunt depressa loca, in quibus residet aqua ex inundationibus diffusa.

III senatores,[67] ex hominum millibus LX vix[a] ad D, qui arma ferre possent, sese[b] redactos esse dixerunt. Quos Cæsar, ut in miseros ac supplices usus misericordia videretur, diligentissime conservavit, suisque finibus atque oppidis uti jussit, et finitimis imperavit, ut ab injuria[c] et maleficio se suosque prohiberent.

29. Aduatuci,[d] de quibus supra scripsimus,[e] cum omnibus copiis auxilio Nerviis venirent, hac[f] pugna nuntiata, ex itinere domum reverterunt;[g] cunctis[h] oppidis castellisque desertis sua omnia in unum oppidum,[68] egregie natura munitum, contulerunt. Quod cum ex omnibus in circuitu partibus altissimas rupes despectusque haberet, una ex parte leniter[i] acclivis aditus, in latitudinem[j] non amplius CC[k] pedum, relinquebatur: quem locum duplici altissimo muro munierant;[l] tum[m] magni ponderis saxa et præacutas trabes in muro collocarant.[n] Ipsi erant ex Cimbris Teutonisque[69] prognati;[o] qui, cum iter in provinciam[p] nostram atque Italiam facerent, iis impedimentis, quæ secum agere ac[q] portare non poterant, citra[r] flumen Rhenum depositis, custodiæ ex suis ac præsidio sex millia hominum [una][s]

cum Gr. et aliis. V. Comment. Cellarius in textu reposuit CD.—[a] deest V. tert. G. Duk. Dorv. et Edd. R. M. V. Inc.—[b] deest L. pr. a m. pr.—[c] *injuriis* L. pr.—[d] Sic rursus Mss. meliores.—[e] hæ 4 voces desunt L. pr. a m. pr.—[f] *ac* B. pr. V. pr.—[g] *reversi sunt* L. pr.—[h] *cunctisque* Edd. R. M. V. *et castellis* L. pr. *que* deest V. sec.—[i] *leviter* Reg. Eliens. V. ad c. 8.—[j] *altitudinem* Carr. B. pr. Lovan. et 4. alii cum Edd. pp. aliisque. *altitudine* Egm. V. sec. *latitudine* Petav. V. pr. V. ad c. 5.—[k] CC *milium* V. pr. sec. male. V. Gr. Interpr.—[l] *muniebant* Carr. *munierunt* Egm.—[m] *tunc* Mss. et Edd. qdd.—[n] *conlocabant* Mss. fere omnes et Edd. pp. *conlocaverant* L. pr. Præcedentes 5 voces desunt V. tert. G. Ed. Inc.—[o] *procreati* Oxon. et Ed. Ald. Plant.—[p] *per prov.* Mss. Urs. Carr. L. pr. V. sec. pr. pro V. Lect. et Edd. quædd.—[q] *vel* L. tert. al. *et.*—[r] *circa* V. pr.—[s] deest Ms. Urs.—[t] *reliquerant* Duk.

NOTÆ

67 *Ex* DC *ad* III *senatores*] Hic variant Plutarchus et abbreviator Livii, sed cum ubique sit facilis lapsus in numeris, difficile est quicquam certi hic statuere.

68 *In unum oppidum*] Oppida fossa, vallo, mœnibusque munita Aquitanis, Celtis, citerioribusque Belgis erant: ulterioribus vero Belgis, ut Morinis, Menapiis, Aduatucis minime erant, utpote Germanis origine. Nam urbs ipsa Aduatucorum una tantum parte muro circumdata hic legitur.

69 *Cimbris Teutonisque*] De quibus supra.

reliquerunt.[t] Hi,[u] post eorum obitum multos annos a finitimis exagitati, cum[k] alias bellum inferrent, alias illatum defenderent, consensu eorum[v] omnium pace facta,[w] hunc sibi domicilio locum delegerunt.

30. Ac[x] primo adventu exercitus nostri crebras ex oppido excursiones faciebant, parvulisque præliis cum nostris contendebant: postea vallo[y] pedum XII,[z] in circuitu XV millium,[70] crebrisque castellis circummuniti, oppido sese[a] continebant. Ubi, vineis actis, aggere exstructo,[b] turrim procul constitui viderunt,[71] primum irridere ex muro atque increpitare[c] vocibus, quo[l] tanta machinatio ab tanto spatio institueretur?[d] quibusnam manibus, aut quibus viribus, præsertim homines tantulæ[e] staturæ, (nam plerumque[f] hominibus Gallis[72] præ[g] magnitudine corporum suorum brevitas nostra contemtui est,) tanti oneris turrim[h] in muros[i] sese collocare confiderent?

31. Ubi vero moveri et appropinquare[j] mœnibus[k] viderunt, nova atque[l] inusitata specie commoti, legatos ad Cæsarem de pace miserunt, qui, ad hunc modum locuti:[m] 'Non se existimare, Romanos sine ope divina[n] bellum ge-

[k] *Cum modo inferrent bellum, modo repellerent* sibi *illatum.*

[l] *Cui usui tam vasta machina a tam longinquo loco pararetur.*

Edd. R. M. V.—[u] deest Pet.—[v] deest Carr. Duk.—[w] *patefacto* Duk. a m. pr.—[x] *at* Mss. 5. Ed. Inc.—[y] *vallum* V. tert. G.—[z] XII deest male B. pr. Pet. Lov. L. pr. Egm. et 4. aliis et Edd. pp. Crediderunt jungenda *pedum* XV. *milium.* Sed recte Voss. Vide ad I. 15.—[a] *se* B. pr.—[b] *constructo* L. pr.—[c] *crepitare* L. pr. *increpare* L. sec.—[d] vulgo *instrueretur.*—[e] *tantillæ* L. tert. Ed. Inc.—[f] vulgo *plerisque hom.* vel *plerumque omnibus.*—[g] *pro* Edd. qdd.—[h] *Turrem.*—[i] *muro* L. pr. Scal. et Edd. Paris. sed V. ad B. Civ. I. 17.—[j] *adpropinquari* Carr.—[k] *muris* And. L. pr. Oxon. Scal. Ed. R. Steph.—[l] *et* V. pr. Lov. Dorv. Edd. R. M. V.—[m] *loc. sunt* V. sec.—[n] *deorum* vulgo.—[o] *precari*

NOTÆ

70 *In circuitu* XV *millium*] Frustra aliqui intelligunt *passuum*, quod spatium IV fere leucas efficeret; longius quidem mea sententia, cum non multo longius a mœnibus fieret vallum, quam quo telum possit adjici. Refertur ergo ad *pedum*, non *passuum* intelligitur.

71 *Turrim procul constitui viderunt*] De qua supra. Ejus tamen vide structuram apud Vegetium IV. 17.

72 *Plerumque hominibus Gallis, &c.*] Diodoro Galli dicuntur corpore prælongi, carne humidi et candidi; Ammiano vero lib. XV. 'Celsioris staturæ et candidi pæne Galli sunt omnes.'

'rere, qui tantæ altitudinis machinationes tanta celeritate 'promovere [et ex propinquitate pugnare] possent: se 'suaque omnia eorum potestati permittere,' dixerunt. 'Unum 'petere ac deprecari:[o] si forte, pro sua clementia ac man-'suetudine, quam ipsi ab aliis audirent,[p] statuisset, Adua-'tucos[q] esse conservandos, ne se armis despoliaret:[r] sibi 'omnes fere finitimos esse inimicos, ac suæ virtuti invidere;[s] 'a quibus se defendere, traditis armis, non possent. Sibi 'præstare, si in eum casum deducerentur, quamvis fortunam 'a Populo Romano pati, quam ab his[t] per cruciatum[u] inter-'fici, inter quos dominari consuessent.'[v]

32.[w] Ad hæc Cæsar respondit: 'Se magis consuetudine 'sua, quam merito eorum, civitatem conservaturum, si prius, 'quam murum[x] aries attigisset,[73] se dedidissent:[y] sed dedi-'tionis nullam esse conditionem, nisi armis traditis: se id, 'quod in Nerviis[z] fecisset, facturum, finitimisque impera-

L. pr.—[p] vulgo *audissent.*—[q] Sic Mss. plures et meliores, non *Atuaticos.*—[r] Mss. et Edd. qdd. *disp.*—[s] *irridere* V. sec.—[t] *aliis* L. pr. *aliis his* L. sec.—[u] *cruciatus* L. pr. bene.—[v] *consuevissent* L. tert. Ed. Inc.—[w] *quibus* addunt V. pr. sec L. pr. et 2. Urs.—[x] Hoc ordine Mss. *acies* L. sec.—[y] *dedissent* Mss. 7 et Edd. Inc. ut sæpe V. ad. c. 15.—[z] vulgo *Nervios.*—[a] *deditiis* Pet.—

NOTÆ

73 *Si prius, quam murum aries attigisset*] Sic illa machina a Josepho describitur lib. III. de bello Judaico cap. 9. Ἔστιν ὑπερμεγέθης δοκὸς ἱστῷ νηὸς παραπλήσιος. ἐστόμωται δὲ παχεῖ σιδήρῳ κατ' ἄκρον εἰς κριοῦ προτομὴν, ἀφ' οὗ καὶ καλεῖται, τετυπωμένῳ. κατηώρηται δὲ κάλοις μέσος, ὥσπερ ἀπὸ πλάστιγγος ἑτέρας δοκοῦ. σταυροῖς ἑκατέρωθεν ἑδραίοις ἐστηριγμένης. ἀνωθούμενος δὲ ὑπὸ πλήθους ἀνδρῶν εἰς τὸ κατόπιν, τῶν αὐτῶν ἀθρόως πάλιν εἰς τοὔμπροσθεν ἐπιβρισάντων, τύπτει τὰ τείχη τῷ προανέχοντι σιδήρῳ: *Est immensa trabs, malo navis assimilis, cujus summum gravi ferro solidatum est, in arietis effigiem fabricato, unde etiam nomen accepit: dependet autem funibus medius ex trabe alia, velut ex trutina, palis utrimque fultus bene fundatis; retrorsum autem magna virorum multitudine repulsus, iisdemque simul rursus impellentibus missus, in fronte prominente ferro mœnia percutit.* Illa vero machina, ut ex Ammiano Marcellino intelligitur, dissolvebatur, ut facilius in expeditionibus militaribus posset circumferri. Porro fere solebant Romani parcere antequam murum aries percussisset, quod nunc fit in infirmis munitionibus, si prius quam tormenta explodantur, in munitioribus autem, si prius quam scalis admotis fiat assultus, se dediderint. Sed æquior Cicero, qui lib. Offic. I. sic habet: 'Ii qui armis positis ad imperatorum fidem confugiunt, quamvis murum aries percusserit, recipiendi.'

'turum, ne quam dedititiis[a] Populi[b] Romani injuriam in-'ferrent.'[c] Re nuntiata ad suos, 'quæ imperarentur,[d] 'facere' dixerunt. Armorum magna multitudine[e] de muro in fossam, quæ erat ante oppidum, jacta, sic[f] ut prope summam[74] muri aggerisque[g] altitudinem acervi armorum adæquarent;[h] et tamen circiter parte tertia, ut postea perspectum[i] est, celata atque in oppido[j] retenta, portis patefactis, eo[k] die pace sunt usi.

33. Sub vesperum Cæsar portas claudi militesque ex oppido[l] exire jussit, ne quam noctu oppidani ab[m] militibus injuriam acciperent.[n] Illi, ante[o] inito, ut intellectum est, consilio, quod deditione facta nostros præsidia deducturos, aut denique indiligentius[p] servaturos, crediderant, partim cum his, quæ retinuerant et celaverant, armis, partim scutis ex cortice factis aut viminibus intextis, quæ subito, ut temporis exiguitas postulabat, pellibus induxerant,[q] tertia vigilia, qua minime arduus ad nostras munitiones ascensus videbatur, omnibus copiis repente ex oppido eruptionem fecerunt. Celeriter, ut ante Cæsar imperarat,[r] ignibus significatione facta, ex proximis castellis eo concursum est, pugnatumque ab hostibus ita acriter, ut a viris fortibus, in extrema spe salutis, iniquo loco, contra eos, qui ex vallo turribusque tela jacerent, pugnari debuit, cum in[s] una virtute omnis spes salutis[t] consisteret. Occisis ad homi-

[b] *populo* V. sec.—[c] *facerent* Edd. R. M. V.—[d] vulgo *illi se quæ.*—[e] *multitudo* Pet.—[f] *fuit* Pet.—[g] deest Carr.—[h] *coæq.* V. pr. Sed eadem manu suprascr. *ad. adæquarentur* Egm.—[i] *compertum* L. pr. et Edd. Aldi, Gryph. Steph. Plant. aliæque.—[j] *oppidum* Mss. 2. recentissimi, et Edd. R. M. V. *oppida* V. sec.—[k] *ea* D. pr. Edd. Gryph. Steph. aliæque. *parte* Scal.—[l] Desunt Duk.—[m] Sic rursus Mss.—[n] *reciperent* Duk. et Margo. Plant. Ed.—[o] *autem* G. Ed. Inc.—[p] *indulgentius* L. 1. Scal. V. pr. inter versus. *intelligentius* V. tert.—[q] *induderant* Mss. Ursini. *incluserant* Ms. Urs. L. sec. Carr. Duk. Dorv. Edd. R. M. V. aliæque. male. V. ad. c. 21.—[r] Sic Mss. fere o. et Edd. pp. vulgo *imperaverat.*—[s] Sic Mss. et Edd. Vett. non *una in.* *in* deest B. pr.—[t] *salutis* deest

NOTÆ

74 *Sic ut prope summam, &c.*] Erat enim e regione murorum excitatus agger a Romanis, par ipsis muris altitudine, intraque aggerem et murum arma projecta fuerant.

num millibus[u] quatuor,[75] reliqui in oppidum[v] rejecti sunt. Postridie ejus diei,[w] refractis portis, cum jam defenderet nemo,[x] atque intromissis[y] militibus nostris, sectionem ejus oppidi universam[76] Cæsar vendidit. Ab his, qui emerant, capitum numerus[z] ad eum relatus est[a] millium LIII.

34. Eodem tempore a P. Crasso, quem cum legione una miserat ad Venetos, Unellos,[77] Osismios,[b] Curiosolitas,[78] Sesuvios,[c79] Aulercos,[d80] Rhedones,[81] quæ sunt maritimæ

Oxon. ascripsit Ill. Heinsius *spes salusque*. Sed vide ad VI. 22.—[u] *milia* Mss. et Edd. nonnulli. male. V. infra ad B. Civ. III. 53.—[v] *oppido* Lov. L. sec. Dorv. Edd. R. V. M.—[w] *ej. d.* desunt Pet.—[x] *captum oppidum nemo* Reg. L. sec. Dorv. Edd. M. R. V. inepte.—[y] *inmissis* Oxon. Ed. R. Steph. *ultro inm.* L. pr. Scal.—[z] *numeros* Oxon.—[a] abest a Duk.—[b] *Osisinos* vel *Osismos*, *Osimos* Mss. et Edd. Vett. sed vide Ursin. Ciaccon. et Brant. et Cas. ad Strab. p. 298. Ed. Amst. Ὀσισίνους etiam male Græc.—[c] *Sesunios* Pet. *Sesineios* Duk. *Sesuvicos* L. tert. *Sesuivos* Edd. R. M. V. *Sesumos* Ed. Inc. *Sesuinos*

NOTÆ

75 *Occisis ad hominum millibus quatuor*] *Ad* hic sumitur pro *circiter*, et adverbialiter ponitur. Veneticus codex habet: 'Occisis ad hominum millia IV.'

76 *Sectionem ejus oppidi universam, &c.*] Sectio dicebatur bona quæ sub hasta vendebantur, a sectoribus dicta. Ut autem Asconius refert in Verr. III. sectores dicti sunt, qui spem lucri secuti, bona condemnatorum simul auctionabantur, proque iis pecunias pensitabant, postea pro compendio suo singula quæque populo vendituri. Sic Cicero Philipp. II. M. Antonium bonorum Pompeii sectorem appellat: in orat. pro Roscio Amerino, dicit eosdem fuisse sectores collorum et bonorum. Atque hæc quidem sectio illos tantum complexa est, qui in urbem se receperant, non totam gentem, cujus unum oppidum minime capax fuit. Quæ quidem Aduaticorum gens se postea cum Ambiorige et Eburonibus ad oppugnanda Q. Ciceronis castra conjunxit. Ubi positi Aduatici, nemini liquet. Verisimile est fuisse Brabantios. Certe Eburonibus finitimi fuere.

77 *Venetos, Unellos, &c.*] Veneti, *ceux de Vannes*. Unelli, ignoti. Osismios scribit Pomponius Mela, contra insulam Britanniam esse positos, *Leon et Treguier*. De his Ptolemæus: Τελευταῖοι οἱ μέχρι τοῦ Γοβαίου ἀκρωτηρίου Ὀσίσμιοι, *Extremi usque ad Gobæum promontorium Osismii.*

78 *Curiosolitas*] Corisopitenses postea dicti, ut probant notitiæ veteres, nunc autem, *Cornouailles*. Quo nomine tota olim peninsula dicta, Cornugalliæ. Aimoinus lib. de miraculis sancti Benedicti: 'Osam insulam a continenti Armoricanæ regionis, quam Cornugalliæ vocant.'

79 *Sesuvios*] Sesuvii ita ignorantur, ut peccatum etiam esse in ea voce judicetur: altum enim apud omnes Geographos de iis silentium.

80 *Aulercos*] Hi sunt Diablintres, qui finitimi sunt ad occidentem Venetis, de quibus Ptolemæus: Ἐν δὲ τῇ μεσογαίᾳ τῶν Οὐενετῶν δυσμικώτεροι Αὐλίρκιοι Διαυλῖται. In Palatino codice est, Ἀνατολικώτεροι, *magis orientales*, quod reddit omnia perincerta.

81 *Rhedones*] Rhedones, *ceux de Rennes*.

civitates Oceanumque[e] attingunt, certior factus est, omnes eas civitates in ditionem potestatemque Populi Romani esse redactas.

35. His rebus gestis omni[f] Gallia pacata, tanta hujus belli ad barbaros opinio perlata est,[g] uti ab his nationibus,[h] quæ trans Rhenum incolerent,[i] mitterentur legati ad Cæsarem, quæ se obsides daturas, imperata facturas, pollicerentur: quas legationes Cæsar, quod[j] in Italiam Illyricumque properabat,[82] inita proxima æstate[k] ad se reverti jussit. Ipse in Carnutes,[l 83] Andes,[84] Turonesque,[m 85] quæ civitates propinquæ his locis[n] erant, ubi bellum gesserat, legionibus in hyberna deductis, in Italiam profectus est,[86] ob easque[o] res, ex literis Cæsaris, dies XV supplicatio decreta[p] est,[87] quod ante id tempus accidit[q] nulli.

al.—[d] *Aulericos* Edd. R. M. V.—[e] hæc usque ad *civitates* desunt Pet.—[f] *omnique* L. sec.—[g] *prolata est* Bong. pr. *venit* Egm.—[h] Sic Mss. et Edd. Vett. vulgo *ut ab n.*—[i] *incolunt* L. sec. *colerent* L. tert. et Ed. Inc. non male. Sed V. ad I. 54.—[j] *eo quod* B. pr. a m. sec. V. I. 23.—[k] *initio proximæ æstatis* Cuj. et Leid. pr. Vide ad c. sec.—[l] *Carnotes* B. pr.—[m] *Turones* vulgo. sed Mss. et Edd. Vett. addunt *que* vel *quæ*. B. pr. *T. quæque.*—[n] *in iis locis prop.* Edd. R. M. V.—[o] *Eas* Edd. Fl. Scal. et recentiores contra Mss. o. et Edd. Vett. *quas ob r.* Carr.—[p] *decreta concessa* Dorv.—[q] Sic Mss. mei omn. item Urs. Carr. et Ed. Inc. aliæque. *accidat* corrupte Ed. R. M. unde vulgo *acciderat*.

NOTÆ

82 *Illyricumque properabat*] Illyricum pars erat provinciæ Cæsaris.

83 *Carnutes*] *Les Chartrains.*

84 *Andes*] *Ceux d'Anjou*, qui Plinio Andecavi, vel Andegavi.

85 *Turones*] *Ceux de Touraine.*

86 *In Italiam profectus est*] Ibi, teste Plutarcho, cum ad ipsum Lucam Pompeius, Crassus et senatores amplius CC convenissent, constitutum est, ut provincia, quam habebat Cæsar, in quinquennium ei prorogaretur, stipendiumque daretur: quo decreto mirum in modum opes ejus increvere.

87 *Dies XV supplicatio decreta est*] Hic honos habitus fuit victori, cum Senatus populo templa Deorum aperiri, et gratias Diis agi Imperatoris nomine, jubebat. Lectisternia ibidem fiebant, pulcherrimisque in lectis Deorum effigies collocabantur, suis instructæ cervicalibus et pulvinaribus, quasi Deos epulis accepissent. Senatus ipse ibat ritu solenni sacrificatum, epulumque dabat, populo interim dies festos agente. Erat porro supplicatio, triumphi futuri quasi pignus. Hannibale ex Italia ad auxilium Carthaginis egresso, quinque tantum dierum supplicatio decreta fuerat. Sed hic propter inveteratam formidinem Gallorum XV statuerunt. Suetonius: 'Plurium quam quisquam unquam dierum supplicationes impetravit.' Postea vero Hirtio et Pansæ, Octavianoque Cæsari dierum L supplicatio decreta, qua in decernenda supplicatione ratio habebatur, et magnitudinis victoriæ, et dignitatis imperatoris, ut hic testatur Cicero factum fuisse. Lege lib. de provinciis consularibus.

C. JULII CÆSARIS

COMMENTARII

DE

BELLO GALLICO.

LIBER TERTIUS.

ARGUMENTUM.

I. Bellum Alpinorum.

Cap. 1. *Hyberna Servii Galbæ in Veragris et Nantuatibus.* 2. *Motus Gallorum.* 3—6. *Periculum Romanæ legionis: victoria: iter in Provinciam.*

II. Bellum Veneticum.

Cap. 7—11. *Novum bellum in Armoricâ aüctoribus Venetis conflatum: apparatus ad id bellum.* 12, 13. *Situs Venetorum et armatura classis.* 14—16. *Prælium navale: clades Venetorum.*

III. Bellum Unellorum.

Cap. 17. *Iter Q. Titurii in Unellos: castra.* 18, 19. *Unelli ratione et consilio superati.*

IV. Expeditio P. Crassi in Aquitaniam.

Cap. 20—22. *Soliates a P. Crasso victi: soldurii.* 23—27. *Deditio maximæ partis Aquitaniæ.*

V. Expeditio Cæsaris in Morinos et Menapios.

Cap. 28. *Iter Cæsaris ad hostes: receptus Morinorum in sylvas: impetus in Romanos.* 29. *Consilia Cæsaris tempestatibus impedita: hyberna.*

Cum in Italiam proficisceretur Cæsar, Servium Galbam[1] cum legione duodecima et[a] parte equitatus in Nantuates,[b] [2] Veragros[3] Sedunosque[4] misit, qui ab finibus Allobrogum et lacu Lemanno et flumine Rhodano ad summas Alpes pertinent. Causa mittendi fuit, quod iter per Alpes,[c] [5] quo magno cum periculo magnisque cum[d] portoriis mercatores ire consuerant,[e] patefieri volebat. Huic permisit,[f] si opus esse arbitraretur, uti in eis[g] locis legionem hyemandi causa collocaret. Galba, secundis aliquot præliis factis,[h] castellisque compluribus eorum expugnatis, missis ad eum undique[i] legatis obsidibusque datis et pace facta, constituit, cohortes[j] duas in Nantuatibus collocare et[k] ipse cum reliquis ejus legionis cohortibus in vico Veragrorum, qui

[a] *Ac* Egm.—[b] Mss. plerique et Edd. Vett. usque ad Ed. Plant. hic et infra male *Antuates* vel *Mantuates*. V. Comment. et Cas. ad Strab. p. 313. Ed. Amst. Pet. *Nantuatos*, sed *is* Accus. est in B. pr. L. pr. Sc. V. pr. sec.—[c] *Alpis* V. pr.—[d] vulgo deest *cum*.—[e] Sic B. pr. V. pr. Egm. et 5 alii cum Edd. pp.—[f] *hic omisit* V. sec.—[g] Sic Lov. et Edd. qdd. alii *his* vel *iis*.—[h] deest Edd. R. V. M.—[i] deest Lov. in Voss. pr. inter versus.—[j] *cohortis* V. pr.—[k] exulat τὸ *et* vulgo.—[l] Sic B. pr. recte. V. Ciacc. Mss. reliqui et Edd. Vett.

NOTÆ

1 *Ser. Galbam*] Servius Galba, teste Suetonio, fuit imperatoris Servii Galbæ proavus: ob repulsam consulatus infensus Julio Cæsari, cum Bruto et Cassio conspiravit: propter quod lege Pedia damnatus. Glandorp. legi vult 'Sergium Galbam.'

2 *Nantuates*] Ignorantur. Opinantur tamen esse partem *Fossigny et Chablais*.

3 *Veragros*] Veragri habent caput gentis Agaunum, *S. Maurice*.

4 *Sedunos*] Seduni, *Sion* est eorum urbs, habitant *le haut Valais*: Veragri vero, *le bas Valais*, suntque cum Helvetiis fœdere conjuncti. Plinius et Strabo Varagros appellant.

5 *Quod iter per Alpes*] Grave erat Cæsari caras esse merces in suis exercitibus, quæ ex Gallia cisalpina magno cum periculo et sumtu devehebantur. Gentes porro illæ magnum quæstum facere inde volebant, ut Turcæ qui magna portoria ex Indicis mercibus per suam regionem transvectis capiebant, antequam iter maritimum esset per Promontorium Bonæ Spei patefactum.

appellatur Octodurus,[l] [6] hyemare: qui vicus, positus in valle, non magna adjecta[m] planitie, altissimis montibus undique[n] continetur. Cum hic in duas partes flumine divideretur, alteram partem ejus vici Gallis concessit, alteram, vacuam ab illis[o] relictam, cohortibus ad hyemandum attribuit. Eum locum vallo fossaque[p] munivit.

2. Cum dies hybernorum complures transissent frumentumque[q] eo comportari jussisset, subito per exploratores certior factus est,[r] ex ea parte vici, quam[s] Gallis[t] concesserat, omnes noctu discessisse, montesque,[u] qui impenderent,[v] a maxima multitudine Sedunorum et Veragrorum teneri. Id aliquot[w] de causis acciderat, ut subito Galli belli renovandi legionisque opprimendæ consilium caperent: primum,[x] quod legionem, neque eam plenissimam,[7] detractis cohortibus[y] duabus et compluribus singillatim,[z] qui commeatus petendi causa missi[a] erant, absentibus,[b] propter paucitatem despiciebant: tum etiam, quod,[c] propter iniquitatem loci, cum ipsi ex montibus in vallem decurrerent[d] et tela conjicerent, ne primum quidem posse impetum suum[e] sustineri existimabant. Accedebat, quod suos ab[f] se liberos

Octodorus.—[m] *abjecta* L. pr.—[n] deest Lov.—[o] *iis* et *his* Mss. et Edd. qdd.—[p] deest Oxon.—[q] *et fr.* Mss. Urs. et L. pr. desunt usque ad *subito* in Edd. R. M. V.—[r] *Cæsar f. e. certus* V. sec. inepte.—[s] *qua* V. sec.—[t] deest V. tert. G.—[u] *que* abest a V. pr.—[v] *inpedirent* L. pr. Egm. V. sec.—[w] *aliquibus* Mss. 2.—[x] *primo* Edd. R. M. V.—[y] *cohortis cohortibus* V. pr.—[z] vulgo *sigillatim.*—[a] *amissi* B. pr. a m. pr.—[b] deest B. pr. Lov. Egm. et 3. aliis ac Inc. Ed. In Petav. est inter versus.—[c] deest Cuj. L. pr. Scal.—[d] *decucurrerent* B. pr.—[e] vulgo abest *suum.*—[f] *a* Mss. 3.—[g] *abstrahi* L. tert. et Ed. Inc.—[h] *obsidii* V.

NOTÆ

6 *Octodurus*] Gallice, *Martiny*, Germanice, *Martenach*, ut suspicatur beatus Renavus. Nec falsa conjectura; siquidem auctor vitæ sancti Mauritii mentionem facit, non procul a Rhodano, ubi is se in Lemanum lacum evolvit. Notitia provinciarum Romanarum imperii occidentalis, cujus auctor existimatur Marianus Scotus, sic habet: 'Octodurus civitas Vallensium.' In Octoduro porro fuit episcopatus, qui, quia urbs aquis fuit inundata, Sedunum est translatus.

7 *Neque eam plenissimam*] Plenissima dicitur legio, quæ plenissimum et legitimum militum, tribunorum, centurionumque numerum habet; estque, ut dicitur, completa et absoluta, ita ut desit nemo. Cicero epist. III. 6. ad Appium Pulchrum: 'Illud me movet in tanta militum paucitate, abesse tres cohortes quæ sint plenissimæ.'

abstractos[g] obsidum[h] nomine dolebant: et Romanos non solum itinerum causa, sed etiam perpetuæ possessionis, culmina Alpium occupare conari et ea loca finitimæ provinciæ adjungere, sibi persuasum habebant.

3. His nuntiis acceptis,[i] Galba, cum neque opus hybernorum[j] munitionesque plene[k] essent perfectæ, neque de frumento reliquoque[l] commeatu satis esset provisum, quod, deditione facta obsidibusque[m] acceptis, nihil[n] de bello timendum[o] existimaverat, consilio celeriter convocato,[p] sententias exquirere cœpit. Quo in consilio, cum tantum[q] repentini periculi præter opinionem[r] accidisset, ac jam omnia fere superiora loca multitudine[s] armatorum completa conspicerentur, neque subsidio veniri, neque commeatus supportari interclusis itineribus possent, prope jam desperata salute, nonnullæ hujusmodi[t] sententiæ dicebantur, ut, impedimentis relictis, eruptione facta, iisdem[u] itineribus, quibus eo pervenissent, ad salutem contenderent. Majori tamen parti placuit, hoc reservato ad extremum consilio, interim rei[v] eventum experiri et[w] castra defendere.

4. Brevi spatio interjecto, vix ut his[x] rebus, quas constituissent, collocandis atque administrandis[y] tempus daretur, hostes ex omnibus partibus, signo dato, decurrere, lapides[z] gæsaque[a] [8] in vallum[b] conjicere: nostri primo integris vi-

sec.—[i] Deest Edd. R. V. M.—[j] *tempus h.* Mss. Urs. Ciacc. Oxon. V. pr. pro Var. l.—[k] *plenæ* B. pr. V. pr. L. sec. Dorv. et Edd. pp.—[l] *aliquoque* Duk.—[m] *que* exulat ab Edd. R. M. V.—[n] *nil existimaret* Ed. Dav. contra Mss. et Edd. o.—[o] *timendo* B. pr.—[p] *revocato* G. L. tert. pro V. l. Ed. Inc.—[q] *in tant.* V. pr. sec. Egm. Scal. Ed. Inc.—[r] *opinationem* B. pr. a m. pr.—[s] deest Duk. V. sec.—[t] *hujuscem.* G. *ejusm. dic. sent.* L. pr.—[u] Mss. et Edd. qdd. *hisdem, isdem.* et semper.—[v] deest *rei* Edd. R. V. M.—[w] *et* abest copula a B. pr.—[x] deest *his* sive *iis* a B. o. Pet. Lov. Egm. et 3 aliis cum Ed. Inc.—[y] *ministr.* Mss. 5. et Ed. Inc. *quas* non est in Pal. Dorv.—[z] *dec. in pedes, l.* V. pr. sec. Duk.—[a] Sic recte Urs. et seqq. Mss. duo *gessa* et Edd. Vett. vel *gesa*, ut in Glossis Philox. *tela* male Mss. plurimi et Ed. Inc. *cæsa* B. pr. V. pr. Lov. *iesa* Pet. *hastas, tela* L. prim. quæ meræ Glossæ; ut alibi.—[b] *vallem* L. pr. V.

NOTÆ

8 *Gæsaque*] Teli genus Gallici, quod ideo Virgilius Alpinum appellat: 'duo quisque Alpina coruscat Tela manu.' Festus, grave jaculum dicit esse: Livius, agreste telum; Suidas, telum vel contum longe ferientem, quo usi tamen sunt Afri et Macedones, ut discimus ex Statio et Silio Italico. Immo et Romani ipsi, ut scripsit Liv. l. VIII.

ribus fortiter repugnare, neque ullum frustra telum ex loco superiore mittere: ut quæque[c] pars castrorum nudata[d] defensoribus premi videbatur, eo occurrere et[e] auxilium ferre: sed hoc superari, quod diuturnitate pugnæ hostes defessi prælio[f] excedebant, alii integris viribus succedebant: quarum rerum a nostris propter paucitatem fieri nihil poterat ac non modo defesso ex pugna excedendi, sed ne saucio quidem ejus[g] loci, ubi constiterat, relinquendi ac sui recipiendi[h] facultas dabatur.

5. Cum jam amplius horis sex continenter pugnaretur ac non solum vires, sed etiam tela, nostris deficerent atque hostes acrius instarent, languidioribusque nostris vallum scindere et fossas[i] complere cœpissent, resque esset jam ad extremum perducta[j] casum, P. Sextius Baculus,[9] primipili centurio, quem Nervico prælio compluribus confectum vulneribus diximus, et item C.[k] Volusenus, Tribunus militum, vir et consilii magni et virtutis, ad Galbam accurrunt[l] atque unam esse[m] spem salutis docent, si, eruptione facta, extremum auxilium experirentur. Itaque, convocatis[n] centurionibus, celeriter milites certiores facit,[o] paulisper intermitterent prælium ac tantummodo tela missa exciperent seque ex labore reficerent: post dato signo ex[p] castris erumperent atque omnem spem salutis in virtute ponerent.

6. Quod jussi sunt, faciunt ac, subito omnibus portis eruptione facta,[10] neque cognoscendi, quid fieret,[q] neque sui

sec.—[c] *et quæcumque* And. L. pr. Scal. Mss. Urs. Cuj. Ed. Steph. *ut quaque* Egm.—[d] *denud.* Car. Duk.—[e] *et ei* Pet.—[f] *cum pr.* V. pr. inter versus, Edd. Aldi, St. Gryph. Plant. male.—[g] *et* L. pr. *eo* Scal.—[h] *parciendi.* L. pr.—[i] *fossam* B. pr.—[j] vulgo *ded.*—[k] Mss. et Edd. pp. *Gajus* vel *G.* et statim *viri* Ms. Scalig.—[l] *occurrunt* L. pr. Ed. Scal. V. cap. præc. *accurrerunt* Mss. 3 Ed. Inc.—[m] deest Mss. Urs. et Oxon.—[n] *vocatis* Duk.—[o] *facti* V. prim. acute.—[p] Sic Mss. plerique. *s. d. e* vulgo. *ex* deest Edd. R. V. M.—[q] *facerent* L. pr.—

NOTÆ

9 *P. Sextius Baculus*] Hic ab Eutropio Pacuvius dicitur.

10 *Portis eruptione facta*] Portæ castrorum quatuor erant. Prima appellabatur Prætoria, proxima Prætorio, et aut orientem spectans, aut hostem, aut illam partem, ad quam hostis est iturus. Secunda Decumana, huic opposita, atque adeo ab hoste remotior. Duæ laterales, quæ prin-

colligendi hostibus facultatem relinquunt. Ita[r] commutata fortuna, eos, qui in spem potiundorum[s] castrorum venerant, undique circumventos interficiunt et ex hominum millibus amplius triginta, quem numerum barbarorum ad castra venisse constabat, plus tertia parte interfecta, reliquos perterritos in fugam conjiciunt ac ne in locis quidem superioribus consistere patiuntur. Sic, omnibus hostium copiis fusis armisque exutis,[t] se in castra munitionesque suas[u] recipiunt.[v] Quo prælio facto, quod sæpius fortunam tentare Galba nolebat atque alio sese[w] in hyberna consilio venisse meminerat, aliis occurrisse rebus viderat,[x] maxime frumenti commeatusque inopia permotus, postero die omnibus ejus vici ædificiis incensis, in Provinciam[y] reverti contendit: ac nullo hoste prohibente, aut iter demorante[z] incolumem legionem[a] in Nantuates,[b] inde[c] in Allobrogas,[d] perduxit[e] ibique hyemavit.

7. His rebus gestis, cum omnibus de causis Cæsar[f] pacatam Galliam existimaret, superatis Belgis, expulsis Germanis, victis in Alpibus Sedunis, atque ita inita[g] hyeme Illyricum[11] profectus esset, quod eas quoque nationes adire et regiones[h] cognoscere volebat, subitum bellum in Gallia coortum[i] est. Ejus belli hæc fuit causa. P. Crassus adolescens[j] cum legione septima proximus mare Oceanum[k] [12]

---

[r] *itaque* L. pr. V. pr. sec.—[s] vulgo *potiendorum.*—[t] *exustis* V. pr.—[u] *in munitiones suas* And. *intra munitiones s.* Oxon. *que* deest quoque V. sec. *suas* exulat a V. pr.—[v] *receperunt* V. pr. a m. pr.—[w] *se* Mss. longe plurimi. *neque alio* Plant. Ed. m. *a. alio quam* L. pr.—[x] *videbat* Edd. Scal. et seqq. cum Faërno. Sed Mss. mei et Brantii o. *viderat* et Edd. Vett. *aliis se* Mss. Urs.—[y] *provincia* V. pr.—[z] *demonstrante* And.—[a] *exercitum* Edd. R. M. V.—[b] *Nantuatis* B. pr. L. pr. et 4 alii cum Ed. Inc. *Antuatos* V. pr. sec.—[c] deest V. pr.—[d] *Allobrogos* V. sec. *Allobroges* Mss. plerique et Edd. Vett.—[e] *duxit* Oxon.—[f] deest L. pr. a m. pr.—[g] exulat a Cuj. L. pr. a Pet. τὸ *inita.*—[h] Deest Lov. Duk. Dorv. Edd. R. M. V. *recogn.* V. sec. Duk.—[i] *ortum* L. sec. Dorv. Edd. R. V. M.—[j] *adul.* B. pr. Oxon. Egm.—[k] Mss. et Edd. qdd.

NOTÆ

cipales dicebantur, quod in eo loco essent, in quo principes ordines tendebant, ut ait Festus. Harum altera dextra erat, altera sinistra.

11 *Illyricum*] Illyrici pars, Cæsaris etiam erat provincia. Longe lateque olim patebat. Ut vero a Plinio describitur, posset dici, *Sclavonia.*

12 *Proximus mare Oceanum*] Gryphianus codex habet, 'proximus mari Oceano.'

in Andibus[l] hyemarat. Is, quod in his locis inopia frumenti erat, præfectos tribunosque militum[13] complures in finitimas civitates frumenti commeatusque petendi causa dimisit:[m] quo in numero erat[n] T. Terrasidius,[o] missus in Unellos,[p] [14] M. Trebius[q] Gallus in Curiosolitas,[r] [15] Q. Velanius[s] cum T. Silio[t] in Venetos.[16]

8. Hujus civitatis est[u] longe amplissima auctoritas omnis oræ[v] maritimæ[w] regionum earum, quod et[x] naves habent.[y] Veneti[z] plurimas, quibus in Britanniam navigare consuerunt,[a] et scientia atque usu nauticarum rerum reliquos[b] antecedunt et in magno[c] impetu maris atque aperto,[17] paucis portibus[d] interjectis, quos tenent ipsi, omnes fere, qui eo[e] mari uti consuerunt, habent vectigales. Ab iis fuit[f] initium retinendi Silii atque Velanii,[g] quod per eos suos se[h] obsides, quos Crasso dedissent, recuperaturos[i] existimabant. Horum auctoritate finitimi adducti, (ut sunt Gallorum subita et repentina consilia) eadem de[j] causa Trebium Terrasidiumque[k] retinent, et, celeriter missis lega-

mari Oceano. propius m. O. V. C. Urs.—[l] vulgo abest præp. et est *hiemabat. qui in* L. pr. V. pr.—[m] *Dimiserat* Edd. R. V. M. et Faërn. *dimittit* L. sec.—[n] *est* Mss. et Edd. qdd.—[o] *Considius* Dorv.—[p] alii *Esubios* vel *Eusubios.*—[q] *Tribonius* Mss. Urs.—[r] *Carios.* Mss. qdd.—[s] *Velonius, Velinius, Vellanius* Mss. qdd.—[t] *Sillio* Mss. plurimi.—[u] *est civ.* Mss. *enim civ.* Mss. 3. et Ed. Inc. *civ. amplissimæ longe* Lov. Dorv.—[v] *horæ* Mss. quidd. semper.—[w] *maritumæ* Oxon.—[x] deest *et* Carr. Duk.—[y] *habeant* L. pr. a m. pr.—[z] *Naneti* suprasc. m. recentiore semper in B. pr. infra quoque *Nanetici belli.* *Venetii* L. pr. passim.—[a] Sic rursus hic et statim Mss. et Edd. Vett. *consuerint* V. pr. a m. pr.—[b] vulgo *ceteros.*—[c] deest præp. Gott. et Ed. Inc.—[d] *portubus* alii.—[e] Sic Mss. o. præter Egm. et L. pr. qui a manu pr. non habet *uti* et Edd. Vett. item *consuerunt* præter Pet. vulgo *eodem consueverunt.*—[f] *fuit* Mss. et Edd. qdd.—[g] *Vellani* L. pr. Duk.—[h] *sese* Duk.—[i] *reciper.* B. pr. a m. pr.—[j] abest L. pr.—[k] *Considiumque* Duk. a m. s.—[l] *relaturos* VV. CC. Urs.—

NOTÆ

13 *Præfectos tribunosque militum*] Erant in exercitu Romano plura præfectorum genera, castrorum nempe, fabrum, equitum, sociorum, qui passim apud auctores commemorantur.

14 *Unellos*] Varia est hic lectio: nam quidam legunt, *Sesuvios,* alii, *Lexovios.*

15 *Curiosolitas*] De quibus supra.

16 *In Venetos*] Ab iis Venetis Venetos in Italia oriundos esse, auctor est Strabo l. v.

17 *Et in magno impetu maris atque aperto*] Amplum atque latum spatium maris intelligit, quasi in Oceano, qui apertior est, majores etiam jactationum impetus fieri necesse sit.

tis, per suos principes inter se conjurant, nihil nisi communi consilio acturos, eundemque omnis fortunæ exitum esse laturos:[l] reliquasque civitates solicitant, ut in ea libertate, quam a majoribus acceperant,[m] permanere, quam Romanorum servitutem perferre mallent. Omni ora maritima celeriter ad suam sententiam[n] perducta, communem legationem ad P. Crassum mittunt, 'si velit suos recipere,[o] obsides sibi[p] remittat.'

9. Quibus de rebus Cæsar ab[q] Crasso certior factus, quod ipse[r] aberat longius, naves interim longas[18] ædificari in flumine Ligeri,[19] quod influit in[s] Oceanum, remiges ex Provincia institui,[t] nautas gubernatoresque[u] comparari[v] jubet. His rebus celeriter administratis, ipse, cum[w] primum per anni tempus potuit, ad exercitum contendit.[x] Veneti reliquæque item[y] civitates, cognito Cæsaris adventu, simul quod, quantum in se facinus admisissent, intelligebant, (legatos, quod nomen ad[z] [20] omnes nationes sanctum inviolatumque semper fuisset, retentos ab se et in vincula[a] conjectos,[b]) pro magnitudine periculi bellum parare et maxime ea, quæ ad usum navium pertinent,[c] providere instituunt;[d] hoc majore[e] spe, quod multum natura loci confide-

[m] *acceperint* Ciacc.—[n] *voluntatem* L. tert. Ed. Inc.—[o] *recuperare* L. pr. Oxon. Cuj. Pet. et Edd. quædd. *reciperare* V. C. Urs. ut mavult cum Brantio. V. l. v. 27. deest in B. pr.—[p] deest *sibi* V. C. Urs. Cuj. et L. pr.—[q] Sic Mss. et Ed. Inc.—[r] *ille* Edd. A. Steph. Gryph. Plant. et aliæ.—[s] vulgo præpositio deest.—[t] *nostra i.* L. tert. Ed. Inc. *instituit* L. pr. *constitui* Edd. R. V. M.—[u] *que* deest L. tert. Ed. Inc.—[v] *comparare* V. pr. suprasc. *i.*—[w] vulgo *quam pr.*—[x] *pervenit* V. pr. suprasc. eadem m. *contendit.*—[y] deest Edd. qq. et Mss. 2.—[z] vulgo *apud.* et mox *abs* contra Mss. et Edd. Vett.—[a] *vincla* Lov. V. pr. sec. Dorv. Egm.—[b] *convinctos* V. sec. *rejectos* Ed. Inc.—[c] Sic Mss. Bongg. Leidd. Voss. Pet. Egm. aliique et Edd. R. Inc. Steph. aliæque. *pertinerent* Edd. A. Gr. Plant. Elz. Dav. et Clarkii, cum aliis.—[d] *instituerè* Egm.—

NOTÆ

18 *Naves interim longas*] Multa sunt navium et nomina et genera. Verum naves longæ hæ dicuntur, quæ remis aguntur; quales sunt hodie, quæ nobis dicuntur, *Galères*, et sunt ad prælia idoneæ. Erant aliæ minus ad pugnas, sed magis ad onera portanda comparatæ; unde onerariæ dictæ.

19 *In flumine Ligeri*] Ligeris vel potius Liger, ortus in monte Cebenna, in Oceanum inter Pictones et Nannetes influit, *Loire*.

20 *Legatos, quod nomen ad, &c.*] Cicero Verr. I. 'legati nomen ejusmodi esse debet, quod non modo inter sociorum jura, sed etiam inter hostium tela incolume versatur.'

bant. Pedestria esse itinera concisa[f] æstuariis,[g] [21] navigationem impeditam propter inscientiam[h] locorum paucitatemque portuum sciebant: neque nostros exercitus propter frumenti inopiam diutius apud se morari posse, confidebant: ac[i] [a] jam, ut omnia contra opinionem acciderent,[j] tamen se plurimum navibus posse: Romanos neque ullam facultatem habere navium, neque eorum locorum, ubi bellum gesturi essent, vada, portus, insulasque[k] novisse:[l] ac longe aliam esse navigationem in concluso[m] mari[22] atque in vastissimo atque apertissimo Oceano, perspiciebant.[n] His initis consiliis, oppida muniunt, frumenta ex agris in oppida comportant, naves in Venetiam, ubi Cæsarem primum bellum[o] gesturum constabat, quam plurimas possunt, cogunt. Socios sibi ad id bellum Osismios,[p] Lexovios,[q] [23] Nannetes,[24] Ambiliatos,[25] Morinos, Diablintes,[r] [26] Menapios asciscunt: auxilia ex Britannia, quæ contra eas regiones posita est, arcessunt.[s]

10. Erant hæ difficultates belli[t] gerendi, quas supra ostendimus; sed multa Cæsarem tamen ad id[u] bellum incitabant: injuriæ[v] retentorum equitum[w] Romanorum; rebel-

[a] *Et certe quamvis cuncta evenirent adversus spem.*

[e] *majori* Edd. R. V. M.—[f] *conscisa* Mss. 3.—[g] *æstuariam* n. L. sec. Dorv. Edd. R. V. M.—[h] *inscitiam* Edd. qdd. male.—[i] *et* Pet.—[j] *acciderant* B. pr. V. pr. sec. Lov. Dorv. Duk. a m. pr. forsan *acciderint*. *accidissent* L. sec.—[k] *insulas* Mss. plurimi item Ed. Inc. aliæque.—[l] *nosse* L. pr.—[m] *cluso* L. pr. tert. *intercluso* Ed. Bas.—[n] *respiciunt* L. pr. *prosp.* V. tert. G.—[o] *esse bellum* vel *bellum esse* vel *b. g. esse* Mss. plurimi et Edd. Vett. Scal. e Mss. Urs. delevit, nec habent *esse* Cuj. L. pr. Ox. Duk.—[p] Eadem hic LL. in Mss. quæ II. 75.—[q] Sic Pet. Cuj. L. pr. et alii, ut c. 17. VII. 75. et sæpe: non *bios.*—[r] *Diabrintres*, *Diablintres* Mss. plurimi et Edd. Vett. *Diablindes* L. pr. Scal. V. Cellar.—[s] *arcessiunt* L. pr. V. I. 31.—[t] *belligerandi* L. pr. et alibi.—[u] *id ad* G.—[v] *injuria* Mss. 2.—[w] mi-

NOTÆ

21 *Æstuariis*] Æstuaria sunt loca, in quibus post æstus maris recessum, aqua stagnans remanet.

22 *In concluso mari*] In mari Mediterraneo, quod solum Romani norant.

23 *Lexovios*] Lexovii qui et Lexobii dicuntur, quorum urbs Noviomagus, *Lisieux*.

24 *Nannetes*] Solo nomine noti, *ceux de Nantes*.

25 *Ambiliatos*] Ambibariti dicuntur Eutropio, *ceux de Lamballe*.

26 *Diablintes*] Sunt confines Venetis, de quibus supra.

Ceteri qui sint, est supra dictum.

lio[27] facta post deditionem; defectio datis obsidibus; tot civitatum conjuratio; in primis, ne, hac parte neglecta, reliquæ nationes idem sibi licere[x] arbitrarentur. Itaque cum intelligeret, omnes fere Gallos novis rebus studere et ad bellum mobiliter[y] celeriterque excitari, omnes autem homines natura libertati studere et conditionem[z] servitutis odisse, priusquam plures civitates conspirarent, partiendum sibi ac latius distribuendum exercitum putavit.

11. Itaque T. Labienum legatum in[a] Treviros, qui proximi Rheno flumini sunt,[b] cum equitatu mittit.[c] Huic mandat, Remos reliquosque Belgas adeat atque in officio contineat,[d] Germanosque,[e] qui auxilio a[f] Belgis arcessiti dicebantur, si per vim navibus flumen transire conentur, prohibeat. P. Crassum cum cohortibus legionariis duodecim[28] et magno numero equitatus in Aquitaniam proficisci jubet, ne ex his nationibus auxilia in Galliam mittantur[29] ac tantæ nationes conjungantur. Q. Titurium Sabinum[g] legatum cum legionibus tribus in Unellos, Curiosolitas[h] Lexoviosque[i] [30] mittit, qui[b] eam manum distinendam[j] curet. D. Brutum adolescentem[k] classi Gallicisque

[b] *Qui retineat eam partem* hostium.

litum Carr. Duk. Lips.—[x] deest V. pr.—[y] *molliter* Duk. a m. pr.—[z] *conditiones* Carr.—[a] *inter* L. pr.—[b] deest L. pr. Oxon.—[c] *misit* V. pr.—[d] *teneat* Carr. Duk.—[e] *Germanos* G. Aic. et Ed. Inc.—[f] *ab* B. pr. G. V. pr. inter versus.—[g] deest Lov.—[h] Mss. plerique et Ed. Inc. *Coriosolites, Curiosolotos* Duk.—[i] Sic L. pr. ut c. 17.—[j] Mss. nonnulli *destin. detin. destinandam,*

NOTÆ

27 *Rebellio*] Aliud est rebellio, aliud defectio. Deficit, qui imperium detrectat; rebellat, qui bellum confectum restaurat. Potest esse defectio sine rebellione, rebellio sine defectione esse non potest.

28 *Cohortibus legionariis duodecim*] Cohortes decem habebat legio. Itaque plus quam legio missa: sed cohortes legionariæ dicebantur, quæ ex civibus Romanis constabant, et legionis partes erant, non de auxiliis desumtæ fuerant.

29 *In Galliam mittantur*] Celtarum Galliam proprie dictam intelligit, in qua positi Veneti. Sic ab initio libri: 'Gallos ab Aquitanis Garumna flumen, a Belgis Matrona et Sequana dividit.' Et eodem initio libri: 'Incolunt tertiam partem, qui ipsorum lingua Celtæ, Romanorum lingua Galli appellantur.'

30 *In Unellos, Curiosolitas, Lexovios*] De quibus supra.

navibus, quas ex Pictonibus[l] et Santonis[m] reliquisque pacatis regionibus convenire jusserat, præficit[n] et, cum primum possit, in Venetos proficisci jubet. Ipse eo pedestribus copiis contendit.

12. Erant ejusmodi[o] fere situs oppidorum, ut, posita in extremis lingulis[31] promontoriisque,[p] neque pedibus aditum haberent, cum ex alto se æstus incitavisset,[q] quod bis[r] accidit[s] semper horarum XXIV spatio, neque navibus, quod, rursus minuente[t] æstu,[32] naves in vadis afflictarentur. Ita utraque[u] re oppidorum oppugnatio impediebatur;[v] ac,[w] si quando magnitudine operis[x] forte superati, extruso mari aggere[y] ac molibus, atque his[33] ferme oppidi[z] mœnibus[34] adæquatis, suis fortunis desperare cœperant, magno numero navium appulso, cujus rei summam facultatem habebant, sua deportabant[a] omnia seque in proxima oppida recipiebant.[b] Ibi se rursus iisdem opportunitatibus loci[c] defendebant. Hæc eo facilius magnam partem[d] æstatis faciebant, quod nostræ naves tempestatibus detinebantur[e] summaque erat vasto atque aperto mari, magnis[f] æstibus, raris ac prope nullis portibus,[g] difficultas[h] navigandi.

13. Namque[i] ipsorum naves ad hunc modum factæ

---

male.—[k] *adul.* B. pr. Ox. Egm.—[l] *Pecton.* Mss. 7.—[m] *Sanct.* Mss. qq. male Glar. *Sanctonibus.* V. ad 1. 11.—[n] Mss. et Edd. qdd. *præfecit.*—[o] *hujusmodi* L. sec. Dorv. Edd. R. M. V.—[p] *promunt.* Mss. plerique de more. *promunturiisque* V. pr.—[q] *incitasset* Mss. 3.—[r] *bis* deest Oxon.—[s] *accedit* Egm.—[t] *inminuente* L. pr.—[u] *varia* V. sec. deest Lov. G.—[v] *impedibatur* B. pr. a m. pr. antique, et ita alibi Mss. apud nostrum.—[w] *at* L. pr. tert. Ed. Inc. non male.—[x] deest Lov.—[y] *pro agg.* L. pr. *pro mari agg.* Scal.—[z] vulgo deest *oppidi.*—[a] Sic Mss. et Edd. Vett. *o. dep.* al.—[b] *rejiciebant* Lov.—[c] male Ciacc. delet.—[d] *magna parte* Egm. et Edd. qdd. male.—[e] *detench.* B. pr. a m. pr.—[f] *magno* Lov. Egm. V. sec.—[g] vulgo *portub.*—[h] *facultas* G. V. tert.—[i] *Nam*

NOTÆ

31 *Ut, posita in extremis lingulis*] Sextus Pompeius Festus: 'Lingua promontorii genus est non excellentis, sed molliter in planum devexi.' 'Id promontorium,' teste Pacuvio apud Gellium, 'cujus lingua in altum proficit.' Porro situs ejusmodi hodie in oppidis Armoricis non amplius invenitur.

32 *Minuente æstu*] Nota *minuente* passive sumtum, id est dum minuitur.

33 *Atque his*] Nempe aggere et molibus.

34 *Mœnibus*] Oppidorum suorum.

armatæque erant.[j] Carinæ aliquanto planiores, quam nostrarum navium, quo facilius vada ac decessum æstus[k] excipere possent: proræ admodum erectæ atque item puppes, ad magnitudinem fluctuum tempestatumque[l] accommodatæ: naves[m] totæ factæ ex robore,[n] ad quamvis[o] vim et[p] contumeliam perferendam:[35] transtra[36] pedalibus[q] in latitudinem trabibus confixa clavis ferreis, digiti pollicis crassitudine: anchoræ,[r] pro funibus, ferreis catenis revinctæ: pelles pro velis, alutæque[s] [37] tenuiter confectæ sive propter lini inopiam atque ejus usus inscientiam,[t] sive[u] eo, quod est magis verisimile, quod tantas tempestates Oceani tantosque impetus ventorum sustineri,[v] ac tanta onera[w] navium regi velis non satis commode[x], arbitrabantur. Cum his navibus nostræ classi ejusmodi congressus erat,[y] ut una celeritate et pulsu remorum præstaret,[z] reliqua, pro loci natura, pro vi tempestatum, illis essent aptiora et[a] accommodatiora: neque enim his nostræ rostro nocere poterant; tanta in eis[b] erat firmitudo: neque propter altitudinem facile telum adjiciebatur et eadem[c] de causa minus commode[d] scopulis continebantur. Accedebat, ut, cum sævire ventus cœpisset et se vento dedissent, et[e] tempestatem ferrent facilius, et in vadis[f] consisterent

Mss. 4. et Edd. pp.—[j] deest L. pr.—[k] *æstuum* Edd. R. V. M.—[l] *tempestatiumque* V. C. Urs.—[m] *navesque* Carr. Duk. Dorv. et Edd. R. M. V. aliæque.—[n] *maximo robore* Ms. et Edd. Par. Vasc. ad marg.—[o] *quasvis &c. perferendas* Egm.—[p] *vim et* desunt Carr.—[q] ita B. pr. Pet. Lov. V. pr. Egm. Carr. et 7 recentiores, atque Edd. pp. vulgo *ex p.* dein Mss. et Edd. o. quod sciam usque ad Scal. *altit.* Sed solenni confusione.—[r] *ancoræ* Mss. plerique hic et infra passim.—[s] *saluteque, salliteque* et similia Mss. pauci et Ed. Inc. nonnulli mox *confectæ. Hæ.*—[t] *inscitiam* Edd. multæ. *inscientia* And.—[u] vulgo *sive quod.*—[v] *sustinere* B. pr. V. pr. Egm. G. Lov. Duk. Dorv. et Edd. pp.—[w] *opera* Lov. Duk. Dorv. Edd. R. V. M. —[x] *commodo* And.—[y] *esset* Oxon.—[z] vulgo *præstarent.*—[a] *ac comm.* Carr. *et comm.* L. pr.—[b] Sic L. pr. vulgo *his.*—[c] *ea* L. tert. Ed. Inc.—[d] Sic Mss. o. et Edd. Vett. *incommode* Edd. Manut. Aldi, Plant. et seqq. usque ad Clark.—[e] *et* deest L. pr.—[f] *in undis*

NOTÆ

35 *Ad quamvis vim et contumeliam perferendam*] Observa contumeliam non hic esse injuriam cum probro conjunctam.

36 *Transtra*] Sedilia remigum, quæ constabant ex trabibus, quarum erat longitudo pedis unius.

37 *Alutæque*] Pellis est mollior atque tenuior.

tutius, et, ab æstu derelictæ, nihil[g] saxa et cautes[h] timerent: quarum rerum omnium nostris navibus casus erant extimescendi.

14. Compluribus expugnatis oppidis,[i] Cæsar, ubi intellexit, frustra tantum laborem sumi, neque hostium fugam captis oppidis reprimi, neque his noceri[j] posse, statuit expectandam classem. Quæ ubi convenit ac primum ab[k] hostibus visa est, circiter CCXX naves eorum paratissimæ[l] atque omni genere armorum ornatissimæ, profectæ[m] ex portu, nostris adversæ constiterunt: neque satis Bruto,[38] qui classi præerat, vel[n] tribunis militum centurionibusque, quibus singulæ naves erant attributæ, constabat, quid agerent, aut[c] quam rationem pugnæ insisterent. Rostro[o] enim noceri non[p] posse cognoverant; turribus autem excitatis, tamen[q] has altitudo puppium ex barbaris navibus superabat, ut neque ex inferiore[r] loco satis commode[s] tela adjici possent, et missa ab[t] Gallis gravius acciderent. Una erat magno usui res præparata a nostris, falces præacutæ,[39] insertæ affixæque longuriis,[u] non[v] absimili[w] forma muralium

[c] *Aut quem modum certaminis tenerent.*

cons. Carr.—[g] *nil* L. pr. V. sec.—[h] *cotes* L. pr. et Scal. solita variatione.—[i] *oppugnatis* addit V. pr.—[j] Mss. et Edd. qdd. *nocere.*—[k] deest L. pr.—[l] *potissimæ* Carr.—[m] Sic Mss. et Edd. pp. vulgo *e portu prof. profecta* B. pr.—[n] vulgo *neque.*—[o] *rostris* Duk.—[p] *non p.* desunt V. pr.—[q] vulgo *tantum tamen.*—[r] *super.* And. *inferiori* Ed. R.—[s] *satis commode* desunt And. Oxon. *satis* abest a Dorv. Edd. R. M. V.—[t] Sic Mss. et Edd. Vett. non *a.*—[u] Mss. plurimi *longuris* et Ed. Inc.—[v] *non* deest L. sec.—[w] *a simili* L. sec. tert. V.

NOTÆ

38 *Neque satis Bruto*] Is est qui Decimus vocatur, et cum M. Bruto et Cassio in Cæsaris necem conspiravit, etsi fuisset ejus legatus, magnisque ab eo beneficiis affectus, et in hæredibus ab eo testamento scriptus; nec manus quidem cædi accommodavit, sed M. Antonium illi fidum longiore sermone de industria injecto extra curiam distinuit, a quo postea Mutinæ obsessus, ab Octavianoque liberatus, tandem in Macedoniam proficiscens, in M. Antonii milites incidit, a quibus fuit interfectus.

39 *Falces præacutæ*] De quibus Vegetius lib. ultimo: 'Falx dicitur acutissimum ferrum curvatum ad similitudinem falcis, quod contis longioribus inditum, collatorios funes, quibus antenna suspenditur, repente præcidit, collapsisque velis, liburnam pigriorem et inutilem reddit.'

falcium.[x] [40] His cum funes, qui antennas[y] ad malos destinabant, comprehensi adductique erant, navigio remis incitato prærumpebantur. Quibus abscisis,[z] antennæ necessario concidebant, ut, cum omnis Gallicis navibus spes in velis armamentisque[41] consisteret,[a] his ereptis, omnis usus navium uno tempore eriperetur. Reliquum erat certamen positum in virtute, qua nostri milites facile superabant, atque eo magis, quod in conspectu Cæsaris atque omnis exercitus res gerebatur,[b] ut nullum paulo[c] fortius factum latere posset: omnes enim colles ac[d] loca superiora, unde erat[e] propinquus despectus in mare, ab exercitu tenebantur.

15. Dejectis,[f] ut diximus, antennis, cum singulas[g] binæ ac[h] ternæ[i] naves circumsteterant, milites summa vi transcendere in hostium naves contendebant. Quod postquam barbari fieri[j] animadverterunt,[k] expugnatis compluribus navibus, cum ei rei nullum reperiretur auxilium, fuga salutem petere contenderunt:[l] ac jam conversis in eam partem navibus, quo[m] ventus ferebat, tanta subito malacia[n] [42] ac

tert.—[x] *faccium* V. pr. *falcum* L. sec. *fascium* V. tert. *fastium* Ed. Inc.—[y] *antemnas* Mss. vetustissimi et Edd. hic et ubique.—[z] vulgo *abscissis*.—[a] *esset* Lov. Edd. R. M. V. *essent* Dorv. *consisterent* Ed. Inc.—[b] *agebatur* L. tert. Ed. Inc. *gerebantur* L. sec.—[c] deest Lov.—[d] Sic Mss. non *et*.—[e] deest Lov. [f] *disjectisque* Pet. *d. igitur* V. pr.—[g] *singulis* And.—[h] Sic Mss. o. non *aut*. [i] *trinæ* Mss. 3. Ed. Inc. et vulgo *circumsisterent*.—[j] deest L. pr.—[k] Edd. qdd. *animadverterent*. Beroald. *animadvertunt*. *animadvertere* V. sec. *animadverterant* Egm.—[l] *contendebant* L. pr. Ox. Sc. Ed. Steph.—[m] *in quam* Ms. Urs. Pet. Ox. Sc. et L. pr. a m. sec.—[n] Mss. et Edd. qdd. *malicia* et *malitia* inepte. *Molli-*

NOTÆ

40 *Non absimili forma muralium falcium*] Indidem nempe ex Vegetio IV. 14. cognoscitur, quæ sit forma muralium falcium: 'De materia et tabulatis testudo contexitur, quæ ne exuratur incendio, coriis, vel ciliciis, centonibusque vestitur. Hæc intrinsecus accipit trabem, quæ adunco præfigitur ferro, quod falx vocatur, ab eo quod incurvata est, ut de muro extrahat lapides.' A Livio etiam describuntur falces murales l. XXXVIII.

41 *In velis armamentisque*] Armamenta dicuntur antennæ, vela, aliaque navis instrumenta ab armando dicta, Gallice, *équipage*.

42 *Tanta subito malacia*] Seneca lib. IX. Epist. 'Sed in otio inconcusso jacere non est tranquillitas, malacia est.' Græcum est nomen, quod apud Latinos, ut multa alia, in usu est. Hic porro observanda Cæsaris felicitas; nisi enim illa repentina malacia fugam Gallis eripuisset, bellum non esset confectum.

tranquillitas extitit, ut se ex[o] loco movere non possent. Quæ quidem res ad negotium conficiendum maxime fuit opportuna: nam singulas nostri consectati[p] expugnaverunt, ut[q] perpaucæ ex omni numero, noctis interventu, ad terram pervenerint,[r] cum ab hora[s] fere quarta usque ad[t] solis occasum pugnaretur.

16. Quo prælio bellum Venetorum totiusque oræ maritimæ[u] confectum est. Nam, cum omnis juventus, omnes[v] etiam gravioris[w] ætatis, in[x] quibus aliquid consilii aut dignitatis fuit, eo convenerant; tum, navium quod ubique fuerat, unum in locum coëgerant: quibus amissis, reliqui, neque quo[y] se reciperent, neque quemadmodum oppida defenderent, habebant. Itaque se suaque omnia[z] Cæsari[a] dediderunt. In quos eo gravius Cæsar vindicandum[b] statuit, quo[c] diligentius in reliquum tempus a barbaris jus legatorum conservaretur.[d] Itaque, omni senatu necato, reliquos sub corona vendidit.[e] [43]

17. Dum hæc in Venetis geruntur, Q. Titurius Sabinus cum iis copiis, quas a Cæsare acceperat, in fines Unellorum pervenit. His præerat Viridovix[f] ac summam imperii tenebat earum omnium civitatum, quæ defecerant,[g] ex quibus exercitum magnasque copias coëgerat. Atque his paucis

ties L. pr.—[o] Sic Mss. o. et Edd. pp. vulgo deest *ex.* dein *commovere* iidem Mss. et Edd. præter Pet. Cuj. L. pr. sec. Ox. Scal.—[p] *sectati* Egm. *consecuti* Lov. dein *ita exp.* L. sec. Carr. et Edd. qq. male. V. c. præc.—[q] *et* Edd. R. M. V.—[r] *pervenere* Edd. R. M. V. *pervenirent* L. pr.—[s] vulgo *hora* IV.—[t] deest *ad* Duk.—[u] *maritumæ* Egm.—[v] *omnis* Mss. quid.—[w] *graviores* Ed. Inc.—[x] *a q.* Edd. R. M. V.—[y] deest Duk.—[z] *sua omnia* Ox.—[a] abest a Lov.—[b] *judic.* Ed. Inc.—[c] *quod* L. pr. Egm.—[d] *observ.* L. pr.—[e] *tradidit vendiditque* L. sec.—[f] *Uridovix* Mss. Urs. Cuj. Ox. *Virodovix* Pet. *Viriduovix* Egm. et deinceps.—[g] *desciverant* L. sec. a m. pr.—[h] *Aulurci* B. pr. Pet. V. pr. sec. Egm. Duk.

NOTÆ

43 *Reliquos sub corona vendidit*] Sub corona vendere quid fuerit, non plane liquet. Alii enim putant esse vendere in orbem dispositos, quo facilius ab emtoribus possint considerari. Aulus vero Gellius VII. 4. ait: 'Esse verisimilius coronatos væniisse servos, juxta dictum Catonis, ut populus sua opera potius ob rem bene gestam coronatus supplicatum eat, quam re male gesta coronatus væneat.'

diebus Aulerci Eburovices[h] [44] Lexoviique,[i] [45] senatu suo interfecto, quod auctores belli esse nolebant, portas clauserunt seque cum Viridovice[j] conjunxerunt; magnaque præterea multitudo undique ex Gallia perditorum hominum latronumque convenerant,[k] quos spes prædandi studiumque bellandi ab agricultura et quotidiano[l] labore revocabat. Sabinus idoneo omnibus rebus loco castris sese tenebat,[m] concum Viridovix contra eum duum[n] millium spatio[o] consedisset quotidieque productis copiis pugnandi potestatem faceret; ut jam non solum hostibus in contemtionem[p] Sabinus[q] veniret, sed etiam nostrorum militum[r] vocibus nonnihil carperetur: tantamque opinionem timoris præbuit, ut jam ad vallum castrorum hostes accedere[s] auderent. Id ea de[t] causa faciebat, quod cum tanta multitudine hostium, præsertim eo absente, qui summam imperii teneret, nisi æquo loco, aut opportunitate aliqua data, legato dimicandum non existimabat.

18. Hac[u] confirmata opinione timoris, idoneum quendam hominem et callidum delegit,[v] Gallum, ex his, quos auxilii causa secum habebat. Huic magnis præmiis pollicitationibusque persuadet, uti ad hostes transeat et,[w] quid fieri velit,[x] edocet. Qui, ubi pro perfuga[y] ad eos venit, timorem Romanorum proponit: 'quibus angustiis ipse Cæsar a Venetis prematur,'[z] docet: 'neque longius abesse, quin proxima nocte Sabinus clam ex castris exercitum educat et ad Cæsarem auxilii ferendi causa proficiscatur.' Quod

---

Aurelici L. pr. Sc. *Eburonices* Mss. et Edd. qdd.—[i] *Lexobiique* Egm. et Edd. V. supra c. 9, 11.—[j] *seque Virodovici* L. pr.—[k] vulgo *convenerat*.—[l] *cotidianoque* G. V. tert.—[m] *se t.* L. pr. *se retinebat*. B. pr.—[n] *duorum* L. pr.—[o] *spatium* L. sec.—[p] *contemptum* L. pr. et Edd. Aldi, St. Gr. Sed V. Urs. Brant. Brut. *contempnacionem* Ed. Inc.—[q] deest Lov. *Titurius* V. sec.—[r] deest Gott. L. tert. Aic. et Ed. Inc. non male.—[s] *accederent*. *Id* Edd. R. M. V.—[t] Sic Mss. et Edd. Vett. *de* abest Edd. Plant. Elz. Dav. Clark.—[u] *Ac* Mss. multi. *at* G. V. tert. Ed. Inc.—[v] *deligit* L. pr. *dirigit* Ox.—[w] Sic Mss. et Edd. o. ante Scalig. qui cum seqq. omisit *et*. *hostem* paulo ante Edd. R. M. V. non male.—[x] *vellet* V. pr. a m. pr.—[y] *profuga* L. pr. V. tert. *pro* deest Aic.—[z] *premebatur*

NOTÆ

44 *Aulerci Eburovices*] *Ceux d'Evreux.* In aliis codicibus frustra erat virgula interposita. Eburovicum urbs Mediolanum, *Evreux.*

45 *Lexovii*] *Ceux de Lisieux*, de quibus supra.

ubi auditum est, conclamant omnes, occasionem negotii bene gerendi amittendam non esse, ad castra iri oportere. Multæ res ad hoc consilium Gallos hortabantur: superiorum dierum Sabini cunctatio,[a] perfugæ[b] confirmatio, inopia cibariorum,[46] cui rei parum diligenter ab iis erat provisum, spes Venetici[c] belli, et quod fere[d] libenter homines id, quod volunt, credunt. His rebus adducti,[e] non prius Viridovicem reliquosque duces ex concilio[f] dimittunt, quam ab his sit concessum, arma uti capiant et[g] ad castra contendant. Qua re concessa, læti, ut[h] explorata victoria, sarmentis[i] virgultisque collectis, quibus fossas Romanorum compleant, ad castra pergunt.

19. Locus erat castrorum editus et paulatim ab imo acclivis,[j] circiter[k] passus mille. Huc magno cursu contenderunt, ut quam minimum spatii[l] ad se colligendos armandosque Romanis daretur, exanimatique pervenerunt.[m] Sabinus, suos hortatus,[n] cupientibus signum dat. Impeditis hostibus propter ea,[o] quæ ferebant, onera, subito duabus portis eruptionem fieri jubet. Factum est opportunitate loci, hostium inscientia ac defatigatione,[p] [47] virtute militum, [q]superiorum pugnarum exercitatione, ut ne unum quidem[48] nostrorum impetum ferrent ac statim terga verterent.[r] Quos impeditos[s] integris viribus milites nostri consecuti, magnum

L. pr.—[a] *percunctatio* L. pr.—[b] *profugæ* L. tert. Ed. Inc.—[c] *Veneti* Pet. *Venetii* Mss. 3. Ed. Inc. V. ad IV. 21.—[d] deest G.—[e] *abducti* Ed. Inc.—[f] *consilio* Lov. L. pr. et 2. alii. Edd. R. M. V.—[g] deest copula Pet.—[h] Sic Mss. 16. et aliorum cum Ed. Inc. vulgo *velut*.—[i] *sacramentis* B. pr.—[j] *Abclinis* Ox. *acclinis* Ed. Plant.—[k] *et circ.* Ed. Elzev.—[l] *spatium* L. pr.—[m] *exanimatis qui pervenerant* Pet. *exanimatisque perv.* B. tert. *pervenerunt* deest Pal.—[n] *hortatur* V. pr. —[o] deest *ea* L. pr. Mss. Urs. *propterea quod f.* statim Edd. pleræque *inscitia*.—[p] *defetig.* B. pr. Egm.—[q] Sic Mss. non *ac*.—[r] *verterunt* Egm.—[s] deest And.

NOTÆ

46 *Inopia cibariorum*] 'Si Barbarorum est in diem vivere, nostra consilia sempiternum spectare debent,' ait Cicero. Jam bis Galli ad mala consilia descenderunt, non bene provisa re frumentaria: primum bello Belgico, iterum hoc loco. Cæsar e contrario quicquid agit, semper agit provisa re frumentaria.

47 *Hostium inscientia ac defatigatione*] Quod jam ante a Nerviis factum erat, hoc ab his rursus factum, Sabinum juvit.

48 *Ut ne unum quidem, &c.*] Forte *primum* melius, et fuerit scriptum I. per notam.

numerum eorum occiderunt; reliquos equites[t] consectati, paucos, qui ex fuga evaserant,[u] reliquerunt. Sic uno tempore et de navali pugna Sabinus et de Sabini victoria Cæsar certior factus,[v] civitatesque[w] omnes se[x] statim Titurio dediderunt.[y] Nam, ut ad bella suscipienda Gallorum alacer ac promtus est animus, sic mollis ac minime resistens ad calamitates perferendas[z] mens eorum est.[a]

20. Eodem fere[b] tempore P. Crassus, cum in Aquitaniam pervenisset, quæ pars, ut ante dictum est,[49] et regionum latitudine et multitudine hominum ex tertia parte Galliæ est æstimanda,[c] cum intelligeret, in his[d] locis sibi bellum gerendum, ubi paucis ante annis[e] L. Valerius Præconinus,[f] [50] legatus, exercitu pulso, interfectus esset, atque unde L. Manilius,[g] proconsul, impedimentis amissis[h] profugisset, non mediocrem sibi diligentiam adhibendam intelligebat. Itaque re frumentaria provisa, auxiliis equitatuque comparato, multis præterea viris fortibus Tolosa,[51] Carca-

Ox. *inperitos* L. sec. Duk. a m. pr.—[t] *equos* V. tert. *eq. eorum* L. pr. Ox. Scal. —[u] *evaderent* conjicit N. Heins.—[v] Sic Bong. pr. V. pr. Pet. et 4 alii. Ed. Inc. vulgo *f. est*. Lov. Aic. *est fact.*—[w] *civitates* Carr.—[x] *sese* Pet.—[y] *dederunt* L. pr.—[z] *ferendas* And. L. pr. *prof.* Ed. Inc.—[a] delent tria verba Grut. et Lips. *est* saltem recte abest a Carr. et Duk.—[b] deest Ox.—[c] *existimanda* Duk. et Edd. qdd. V. supra.—[d] Sic Mss. et Edd. Vett. non *illis*.—[e] *ante a.* L. pr. —[f] *Præconius* Mss. et Edd. qdd. *Præconitius* Lov. et V. sec. *Cominius* Duk. *P. Communis legionum* L. pr.—[g] Mss. et Edd. plerique more solito *Mallius*. Al. *Manlius*.—[h] *relictis* V. tert.—[i] Sic Mss. Urs. Cuj. L. pr. Sc. Ox. And. et

NOTÆ

49 *Quæ pars, &c. ex tertia parte Galliæ est æstimanda*] Jam id falsum esse comperitur. Itaque facile credo Cæsarem, qui in Aquitaniam non iverit, a Crasso fuisse deceptum, ut majores res videretur fecisse, quas etiam auget commemoratione cladium superioribus aliquot ducibus Romanis ibidem illatarum. Et hoc est, quod Asinius Pollio, teste Suetonio, parum diligenter parumque integra fide compositos putat, cum Cæsar pleraque et quæ per alios erant gesta, temere crediderit. Quanquam autem sequenti tempore in Aquitaniam ipse profectus fuerit, non illi tamen, quod superiori tempore a se scriptum fuerat, unquam licuit emendare.

50 *Ubi paucis ante annis L. Valerius Præconinus, &c.*] Res videtur gesta bello Sertoriano, cum paucis ante annis id evenisse Cæsar scripserit. Nam Aquitanos Sertorio favisse, patet ex Ciceronis oratione pro lege Manilia: 'Testis est Gallia, per quam legionibus nostris in Hispaniam iter, Gallorum internecione patefactum est.'

51 *Tolosa*] De Tolosa supra dictum.

sone[i] [52] et Narbone,[53] quæ sunt civitates Galliæ Provinciæ, finitimæ his regionibus, nominatim evocatis, in Sotiatum[j] fines[54] exercitum introduxit. Cujus adventu cognito, Sotiates, magnis copiis coactis equitatuque, quo plurimum valebant, in[k] itinere agmen nostrum adorti, primum equestre prælium commiserunt: deinde, equitatu[l] suo pulso atque insequentibus nostris, subito pedestres[m] copias, quas in convalle in insidiis collocaverant, ostenderunt. Hi, nostros disjectos adorti, prælium renovarunt.[n]

21. Pugnatum est diu atque acriter,[o] cum Sotiates, superioribus victoriis freti, in sua virtute totius Aquitaniæ salutem[p] positam putarent; nostri[q] autem, quid sine imperatore et sine reliquis legionibus, adolescentulo duce, efficere possent,[r] perspici cuperent: tamen[s] confecti vulneribus hostes terga vertere.[t] Quorum magno numero interfecto, Crassus ex itinere oppidum Sotiatum oppugnare cœpit. Quibus fortiter resistentibus, vineas turresque egit. Illi, alias eruptione tentata, alias cuniculis[55] ad aggerem vineasque actis, (cujus rei sunt longe peritissimi Aquitani, propterea quod multis locis apud eos ærariæ secturæ sunt,[56]) ubi dili-

Edd. qdd. In ceteris et Edd. pp. deest hæc vox.—[j] vulgo *in Sontiatum* vel *Sotiatium*.—[k] *in* deest L. pr. male.—[l] *equitatuque* G.—[m] *pedestris* Ox.—[n] Sic Mss. et Edd. Vett. vulgo *renovaverunt*.—[o] Mss. et Edd. qdd. *pugnatumque e. d. acriter*.—[p] *spem* Edd. R. M. V.—[q] *nihil* Lov. Ed. Inc.—[r] *posse* Mss. 5. Ed. Inc.—[s] vulgo *tandem tamen*.—[t] *verterunt* L. pr.—[u] *intenti animi* V. pr.—[v] *alias*

NOTÆ

52 *Carcasone*] Carcaso, Carcassum Plinio. Hodie nomen retinet, estque urbs Languedoki, ut vocant.

53 *Narbone*] Narbo Martius, prima Romanorum in Galliam deducta colonia a Portio Martioque coss. triennio postquam Carthaginem deducta fuerat colonia, nomen Provinciæ Gallicæ dedit, quæ ab ea Narbonensis dicta est. Ad Atacem posita est fluvium, quo deducti sunt et milites decimæ legionis Julii Cæsaris, auctore Suetonio. Unde dicta Narbo Decumanorum. Vide descriptionem ejus apud Sidonium Apollinarem.

54 *In Sotiatum fines*] Ignorantur Sotiates. Videntur tamen esse, *Ceux d'Aire*. Nam apud Plinium post Elusates nominantur IV. 19. Ortelius vocat, *Sots*.

55 *Cuniculis*] Cuniculi, *mines*, ab animali dicti, quod egesta terra latere solet. Non ultra hunc usum proficiebant, quam ut subruerentur aggeres et vineæ, aut certe urerentur. Nondum enim pulveris pyrii commentum erat. Cuniculorum autem totam rationem in obsidione Rhodî a mechanico quodam fuisse inventam narrat Vegetius l. IV.

56 *Ærariæ secturæ sunt*] Alii *stricturæ*, alii *secturæ* legunt. Sed

gentia nostrorum nihil his rebus profici posse intellexerunt, legatos ad Crassum mittunt seque in deditionem ut recipiat, petunt. Qua re impetrata, arma tradere jussi, faciunt.

22. Atque in ea re omnium nostrorum intentis[u] animis, alia[v] ex parte oppidi Adcantuannus, qui summam imperii tenebat, cum sexcentis[w] devotis,[57] quos illi soldurios[x] appellant, (quorum hæc est conditio, uti omnibus in vita commodis una cum his fruantur,[y] quorum se amicitiæ dediderint;[z] si quid iis per vim accidat, aut[a] eundem casum una[b] ferant, aut sibi mortem consciscant:[c] neque adhuc hominum memoria repertus est quisquam, qui, eo interfecto, cujus se amicitiæ devovissent, mortem recusaret,) cum iis Adcantuannus, eruptionem facere conatus, clamore ab ea parte munitionis[d] sublato, cum ad arma milites concurrissent vehementerque ibi pugnatum esset, repulsus in oppidum, tamen uti[e] eadem deditionis conditione uteretur, ab[f] Crasso impetravit.

23. Armis obsidibusque acceptis, Crassus in fines Vocatium et Tarusatium[g] [58] profectus est. Tum vero barbari

L. pr.—[w] deest numerus in V. sec. *conductis dev.* Egm.—[x] *soldunos* Pet. et Ed. Inc.—[y] *perfruantur* L. pr.—[z] vulgo *dediderunt*. Mss. 2. *dederint*. Ed. Inc. *dederunt*.—[a] *ut* et statim *ac* Edd. R. V. M.—[b] deest L. pr.—[c] *advocent* vel *inferant* B. pr. pro var. lect. a m. sec.—[d] *eruptionis* Cuj. L. pr.—[e] vulgo *est: uti tamen ubi* V. pr.—[f] Sic Mss. 6. optimi. vulgo *a*.—[g] *Tarausatium* Gott. V. tert. et Ed.

NOTÆ

Ciacconius delendum putat, hac conjectura ductus, quod, ut Cæsar l. VII. 'apud eos magnæ sunt ferrariæ,' scripsit, ita hic *ærariæ*. Scaliger porro adversus Cardanum, scribit æris Cyprii in Pyrenæis montibus ac Cebenna fodinas esse, ac in aliquot Aquitaniæ locis chalybem effodi.

57 *Cum sexcentis devotis*] Devoti dicuntur, qui se morti devoverunt, ita ut non spe victoriæ, sed mortis hostibus inferendæ, neglecta propria salute in mortem prosiliant. Id de Celtiberis habet Valerius Maximus II. 6. 'Celtiberi nefas esse ducebant prælio superesse, cum is occidisset, pro cujus salute spiritum devoverant.' Aliquid erat simile in cohorte sacra Thebanorum CCC. 'Ἐραστῶν καὶ ἐρωμένων, qui videntur esse συναποθνήσκοντες, *commorientes*. Suos Turcarum Satrapis fuisse soldurios narrat Guillelmus Tyrius II. 23. Quantumvis autem vox solduriorum adblandiatur sua similitudine, non inde censeam sumsisse originem nostrorum *soldatorum* vocabulum, sed a solidis, quibus stipendio donati sunt quasi dicas, *solidatos*.

58 *In fines Vocatium et Tarusatium*] Vocates et Tarusates ignorantur.

commoti, quod oppidum, et natura loci et manu munitum, paucis diebus, quibus eo ventum erat,[h] expugnatum cognoverant, legatos quoquo versus dimittere, conjurare, obsides inter se dare, copias parare cœperunt. Mittuntur etiam ad eas civitates legati,[i] quæ sunt citerioris Hispaniæ,[59] finitimæ[j] Aquitaniæ: inde auxilia ducesque arcessuntur.[k] Quorum adventu magna cum auctoritate[l] et magna cum hominum multitudine bellum gerere conantur. Duces vero ii deliguntur,[m] qui una cum Q. Sertorio[60] omnes[n] annos fuerant, summamque scientiam rei militaris habere existimabantur. Hi consuetudine Populi Romani[61] loca capere, castra munire, commeatibus nostros intercludere instituunt. Quod ubi Crassus animadvertit, suas copias propter exiguitatem non facile diduci;[o] hostem[p] et vagari et vias obsidere et castris satis præsidii relinquere; ob eam[q] causam minus commode frumentum commeatumque sibi supportari; in dies[r] hostium numerum augeri; non cunctandum existimavit,[s] quin pugna decertaret. Hac re ad consilium delata, ubi omnes[t] idem sentire intellexit, posterum diem pugnæ constituit.

24. Prima luce, productis omnibus copiis, duplici acie

Inc. *Caras.* al.—[h] *fuerat* Ed. Clark.—[i] suprascr. in B. pr.—[j] *finitumæ* B. pr. vide supra.—[k] Sic Mss. non *accers. arcessiuntur* L. pr.—[l] *maturitate* Egm. —[m] *deleguntur* L. tert.—[n] *omnis* Ox.—[o] *deduci* Mss. plerique et Edd. Vett.—[p] *hostemque v.* Carr. *h. evag.* Egm.—[q] *eamque* Carr. L. sec. Edd. Vasc. Steph. [r] *diesque* Carr. Edd. Vasc. Steph. aliæque.—[s] *putavit* L. pr.—[t] *homines* Edd.

NOTÆ

59 *Citerioris Hispaniæ*] Romani devictam a se Hispaniam in Citeriorem et Ulteriorem diviserant.

60 *Cum Q. Sertorio*] Q. Sertorius bellum civile multos annos in Hispania gesserat, eique bellum gerenti hæc Aquitaniæ pars, ut prædictum est, faverat: quod bellum ægre a Cn. Pompeio et Metello fuit confectum. Sertorius dicitur a Floro: 'Vir summæ quidem, sed calamitosæ virtutis.' De eo lege apud Plutarchum, qui ejus vitam scripsit, et Appianum l. I. de bellis civilibus.

61 *Hi consuetudine Populi R.*] Diversa erant Romanorum et barbarorum instituta. Barbari enim in virtute omnia posita arbitrati, laborisque impatientes, non castra muniebant, sed e vestigio, si copia esset, manus conserebant. Romani vero, tametsi copiis abundarent, loca idonea castris deligebant, in iis castra posita muniebant, iisque satis magno præsidio imposito, equites quoquoversum dimittebant, qui hostes commeatu prohiberent.

instituta, auxiliis in mediam aciem conjectis,[62] quid hostes consilii caperent, expectabat. Illi, etsi propter multitudinem et veterem[u] belli gloriam paucitatemque nostrorum se tuto dimicaturos existimabant, tamen tutius esse arbitrabantur, obsessis[v] viis,[w] commeatu[x] intercluso, sine ullo[y] vulnere victoria potiri: et, si propter inopiam rei frumentariæ Romani sese recipere cœpissent, impeditos in[z] agmine et sub sarcinis, inferiores animo, adoriri cogitabant. Hoc consilio probato ab ducibus, productis Romanorum copiis, sese castris tenebant. Hac re perspecta,[a] Crassus, cum sua cunctatione atque opinione[b] timidiores hostes nostros[c] milites alacriores ad pugnandum effecissent;[d] atque omnium voces audirentur, expectari diutius non oportere, quin ad castra iretur; cohortatus suos, omnibus cupientibus, ad hostium castra contendit.

25. Ibi[e] cum alii fossas complerent, alii multis telis conjectis defensores vallo munitionibusque depellerent, auxiliaresque, quibus ad pugnam non multum Crassus confidebat, lapidibus telisque[f] subministrandis et ad aggerem cespitibus comportandis, speciem[g] atque opinionem pugnantium[h] præberent, cum item ab hostibus constanter ac non timide pugnaretur, telaque[d] ex loco superiore missa non frustra acciderent:[i] equites, circumitis[j] hostium castris, Crasso renunciaverunt,[k] non eadem esse[l] diligentia ab decumana porta castra munita, facilemque aditum habere.

[d] *Et tela desuper jacta non caderent incassum.*

R. V. M.—[u] *propter v.* L. pr. *veterum* V. pr.—[v] deest *obs.* in Edd. R. M. V. aliisque.—[w] *nostris* Ed. Inc.—[x] *commeatuque* Edd. qdd.—[y] deest *ullo* L. pr. Ox. V. sec. V. B. Civ. I. 72.—[z] vulgo deest *in.* *in amne* V. sec.—[a] *prospecta* L. sec. V. sec. *perfecta* Edd. M. V.—[b] *ea op.* Ed. Inc.—[c] *nostrosque* L. sec. Edd. R. M. V.—[d] vulgo *effecisset.*—[e] *Ubi* L. pr.—[f] *lapidibusque et telis* V. pr.—[g] *spem* Ed. Inc. ut vulgo corrupte in Celso c. 63. *speciemque* Ed. R. V.—[h] *pugnantum* Ed. Inc.—[i] *accedere* vel *accederent* Mss. XI. et Ed. Inc. male. V. c. 14.—[j] Sic B. pr. Lov. V. pr. sec. L. pr. Pet. Egm. non *circuit.*—[k] *denunc.* L. sec.—[l] deest Lov. Edd. R. V. M. *dil. esse* L. pr.—[m] *Vellet* Carr. et mei. x.

NOTÆ

62 *Auxiliis in mediam aciem conjectis*] Auxilia hic contra morem solitum in media acie locat, quo eos, quibus, ut infra videbitur, ‘ ad pugnam non

26. Crassus, equitum præfectos cohortatus, ut magnis præmiis pollicitationibusque suos excitarent, quid fieri velit,[m] ostendit. Illi, ut erat imperatum, eductis quatuor cohortibus, quæ, præsidio castris relictæ, intritæ[n] ab labore erant, et longiore itinere circumductis, ne ex hostium castris conspici[o] possent, omnium oculis mentibusque ad pugnam intentis, celeriter ad eas, quas diximus, munitiones pervenerunt,[p] atque, his prorutis,[q] prius in hostium castris constiterunt, quam plane ab iis videri, aut, quid rei gereretur, cognosci posset. Tum vero, clamore ab ea parte audito, nostri redintegratis viribus, quod plerumque in spe victoriæ accidere consuevit, acrius impugnare[r] cœperunt. Hostes undique circumventi,[s] desperatis omnibus rebus, se[t] per munitiones dejicere[u] et fuga salutem petere intenderunt.[v] Quos equitatus apertissimis campis consectatus,[w] ex millium quinquaginta numero, quæ ex Aquitania Cantabrisque[63] convenisse[x] constabat, vix quarta parte relicta, multa nocte se in castra recepit.[y]

27. Hac audita pugna, magna pars Aquitaniæ sese Crasso dedidit[z] obsidesque ultro misit:[a] quo in numero fuerunt Tarbelli,[64] Bigerriones,[65] Preciani, Vocates, Tarusates,[66]

Ed. Inc.—[n] vulgo *integræ*.—[o] *circumspici* L. pr. sec. Dorv.—[p] *pervenerant* B. pr.—[q] vulgo *proruptis, perruptis*.—[r] *Pugnare* Carr. L. sec.—[s] *circum veniri* L. sec. Ed. Sc.—[t] *sese* Edd. qdd.—[u] *dejecere* Duk.—[v] vulgo *contend.*—[w] *insectatus* Dorv. Edd. R. M. V.—[x] vulgo *venisse*.—[y] *recipit* B. pr. V. pr. sec. Egm. et Edd. qdd. *recipiunt* Carr.—[z] *dedit* Mss. 4 et Ed. Inc. V. ad II. 15.—[a] *obtu-*

NOTÆ

multum confidebat,' in fide contineret: alias ejusmodi auxilia in alis collocari solebant.

63 *Cantabrisque*] Cantabri a Pyrenæis montibus ad Nerium promontorium pertinent, soli, tota devicta a Romanis Hispania, liberi atque invicti usque ad Augustum, qui eos domuit. Secutis etiam temporibus, Saracenis totam Hispaniam longe lateque pervagatis et ditione tenentibus, invicti et intacti permanserunt, montium quos habitant præsidio tuti. Porro cum Eutropius et Orosius XXXVIII millia Aquitanorum et Cantabrorum in eo prælio cæsa fuisse scripserint, cum Cæsare consentire plane videntur.

64 *Tarbelli*] Tarbelli Ptolemæo dicuntur, quicquid inter Garumnam et Pyrenen continetur. Horum urbs Aquæ Augustæ, *Dax*. Strabo autem Tarbellos sinum Aquitanicum cum Santonibus incolere testatur.

65 *Bigerriones*] *Ceux de Bigorre.*

66 *Preciani, Vocates, Tarusates*] Ignorantur.

Elusates,[67] Garites,[b] [68] Ausci,[69] Garumni,[70] Sibuzates, Cocosates.[c] [71] Paucæ ultimæ nationes,[d] anni tempore confisæ, quod hyems suberat, hoc[e] facere neglexerunt.

28. Eodem fere tempore Cæsar, etsi prope exacta jam æstas erat, tamen, quod omni Gallia pacata Morini Menapiique supererant, qui in armis essent[f] neque ad eum unquam legatos de pace[g] misissent, arbitratus, id bellum celeriter[h] confici posse, eo exercitum adduxit:[i] qui longe alia ratione, ac reliqui Galli, bellum agere instituerunt. Nam[j] quod intelligebant, maximas nationes, quæ prælio contendissent, pulsas superatasque esse, continentesque[k] sylvas ac[l] paludes habebant,[m] eo se suaque omnia contulerunt. Ad quarum initium sylvarum cum Cæsar pervenisset castraque munire instituisset,[n] neque hostis interim visus esset, dispersis in opere nostris, subito ex omnibus partibus sylvæ evolaverunt et in nostros impetum fecerunt. Nostri celeriter arma ceperunt eosque in sylvas repulerunt, et, compluribus interfectis, longius impeditioribus[o] locis secuti, paucos ex[p] suis deperdiderunt.

29. Reliquis deinceps diebus Cæsar sylvas cædere instituit,[q] et, ne quis inermibus imprudentibusque[r] militibus

lit And. L. pr.—[b] *Gates* vel *Gaites* Mss. et Ed. Inc.—[c] *Cocosatesque* vulgo.—[d] *civitates.* Ms. Sc. Ox. Edd. R. Steph. Vasc. et Marg. Strad.—[e] Sic Mss. plerique, et Edd. pr. vulgo *id.*—[f] *erant* B. pr.—[g] desunt *de pace* Lov. Dorv. Carr. a m. s. Edd. R. V. M.—[h] *breviter* Edd. R. M. V.—[i] *advexit* Duk. *abduxit* Dorv. *duxit* Ms. Urs. Ed. R. Steph. *eo* deest Gott. V. sec. Ed. Inc.—[j] deest Cuj. Sc. And. L. pr.—[k] *continentes* L. pr. sec. Duk.—[l] *atque* Mss. 2. Edd. R. M. V.—[m] *quas hab.* Cuj. Sc. L. pr.—[n] *constituisset* Pet. V. tert.—[o] *in imp.* Pet. V. sec.—[p] *de s.* Lov. Pet. Egm. et 3. alii. Edd. pp. &c.—[q] *cœpit* L. pr.—[r] *in-*

NOTÆ

67 *Elusates*] Quorum Elusa olim erat metropolis, quæ sequentibus temporibus in humile oppidum fuit redacta, *Eause,* concessa metropolis dignitate Augustæ Auscorum.

68 *Garites*] Si qua fides similitudini vocum, quam fateor esse sæpe fallacem, videntur esse, *le Comté de Gavre,* inter Elusates et Auscos.

69 *Ausci*] *Ceux d'Ausch.*

70 *Garumni*] Sunt ad fontem Garumnæ positi, quorum regio in convenarum finibus, inter oppida sancti Bertranni et sancti Gaudentii, ad utramque Garumnæ ripam, inde riparia dicta, *Riviere,* in superioremque et inferiorem divisa. Urbes ejus regionis insigniores Valentia et Mons regalis, *Montregeau.*

71 *Sibuzates, Cocosates*] Ignorantur.

ab latere impetus fieri posset, omnem eam materiam, quæ erat cæsa, conversam ad hostem collocabat et pro vallo ad utrumque latus exstruebat.[s] Incredibili celeritate magno spatio paucis diebus confecto, cum jam pecus atque extrema impedimenta ab[t] nostris tenerentur, ipsi densiores[u] sylvas peterent; ejusmodi tempestates sunt consecutæ, uti opus necessario intermitteretur,[v] et, continuatione imbrium, diutius sub pellibus milites contineri non possent. Itaque[w] vastatis omnibus eorum agris, vicis ædificiisque incensis, Cæsar[x] exercitum reduxit[y] et in Aulercis Lexoviisque,[z] reliquis item civitatibus,[a] quæ proxime bellum fecerant, in hybernis collocavit.

prudentibus B. pr. a m. pr.—[s] *instruebat* Pet. *exturbat* V. sec.—[t] *a* L. pr. et Edd. qdd.—[u] *ipsique defensores s.* L. sec.—[v] *mitteretur, ut c.* Pet.—[w] *Ita* Edd. R. M. V.—[x] deest L. pr.—[y] Mss. plerique *perd.* cum Ed. Inc. *eduxit* B. tert. L. sec.—[z] *Lexobiisque* Mss. plurimi et Edd. Vett.—[a] *in civ.* Sc. L. pr. Ox. V. ad II. 10.

C. JULII CÆSARIS

COMMENTARII

DE

BELLO GALLICO.

LIBER QUARTUS.

ARGUMENTUM.

I. Bellum Usipetum et Tenchtherorum.

Cap. 1—3. *Transitus Usipetum et Tenchtherorum in Galliam: mores Suevorum.* 4. *Menapii oppressi.* 5, 6. *Bellum contra Germanos a Cæsare susceptum.* 7—9. *Legatio Germanorum ad Cæsarem.* 10. *Mosæ et Rheni descriptio.* 11—15. *Perfidia Germanorum: clades: fuga.*

II. Transitus Cæsaris in Germaniam.

Cap. 16, 17. *Pons in Rheno stratus.* 18, 19. *Adventus Cæsaris in Sigambris: receptus in Galliam.*

III. Trajectus Cæsaris in Britanniam.

Cap. 20, 21. *Consilium Cæsaris proficiscendi in Britanniam. C. Volusenus ad cognoscendum præmissus.* 22—27. *Morini pacati: trajectus in insulam: fuga Britannorum: deditio.* 28, 29. *Classis Romana tempestate afflicta.* 30—36. *Defectio Britannorum: pugna ex essedis: ultio de Britannis: reditus Cæsaris in Galliam.*

IV. Bellum in Morinis et Menapiis.

Cap. 37. *Perfidia Morinorum.* 38. *Menapii depopulationibus vexati: supplicatio Romæ.*

Ea, quæ secuta est, hyeme,[a] qui fuit annus Cn. Pompeio, M. Crasso coss.[b] [1] Usipetes Germani[c] et item Tenchtheri[d] [2] magna cum multitudine hominum flumen Rhenum transierunt, non longe a mari, quo[e] Rhenus influit. Causa transeundi fuit, quod ab[f] Suevis[3] complures annos exagitati bello premebantur et agricultura[g] prohibebantur. Suevo-

[a] *quievit ann.* V. pr.—[b] *et M. Cr. Consule* L. pr. *et* addit etiam R. Steph. male.—[c] *Usipennes* V. sec.—[d] Mss. *Tenctheri, Tanctheri, Tonctheri, Tencatheri, Tenchatheri, Tenchetæ. Tenchteri* præfert Cellarius.—[e] *cui* Mss. Urs. Ox. V. ad I. 8.—[f] *a* Mss. et Edd. qdd.—[g] *ab agr.* L. pr. *ex agr.* suprasc. *ab ag.* Duk.

NOTÆ

1 *Cn. Pompeio, M. Crasso coss.*] Hic consulatus in annum ab U. C. IↃCXCIX incidit, et est eorum secundus, cum XV ante annis primum gessissent.

2 *Usipetes Germani et item Tenchtheri*] Usipetes et Tenchtheri, gentes ignotæ, propterea quod sæpe sedes mutarint. Dion lib. LIV. narrat ab illis ortum fuisse bellum Augusto tantum, ut ab urbe proficisci ad illos necesse habuerit. Primum quidem odio Romanorum, memores, ut fit verisimile, cladium quas a nostro Julio acceperant, quosdam eorum in sua regione cruci suffixerunt: deinde trajecto Rheno Germaniam cisrhenanam et Galliam depopulati, Lollium devicerunt. Sed cum accepissent Augustum, relicta urbe, proficisci, obsidibus datis, pacem fecerunt. Ejusdem belli pacisque participes fuere Sicambri. Iidem Usipetes esse, qui Usipii dicuntur Tacito, videntur, et dicuntur quoque equitatu valere. Variis modis hæc populorum nomina ab auctoribus scripta leguntur, Græcis præsertim; quod factum est cum errore scribentium, tum eorum qui historias exscripserunt, quibus hæ gentes erant ignotæ. Sic de iis Tacitus lib. de moribus Germ. 'Proximi Cattis certum jam alveo Rhenum, quique terminus esse sufficiat, Usipii ac Tenchtheri colunt.' Unde liquet vagatos esse illos populos, et sæpe mutasse sedes. Siquidem Taciti ætate supra Basileam positi erant.

3 *Quod ab Suevis*] Suevorum nomen in aliqua Germaniæ parte remanet, *Suaube.* Sed longius olim natio patebat. Nam et apud Tacitum lib. de moribus Germanorum, mare dicitur aliquod Suevicum. Lucanus vero: 'Fundat ab extremo flavos Aquilone Suevos Albis.' Tacito vero in lib. de vita Agricolæ: cohors quædam Usipiorum amissis per inscitiam regendi navibus pro prædonibus primum a Suevis, mox a Frisiis fuisse intercepta dicitur. Sed et idem Tacit. Suevorum non unam esse gentem dicit, ut nihil mirum sit tam va-

rum gens est longe maxima et bellicosissima Germanorum omnium. Hi centum pagos[4] habere dicuntur, ex quibus quotannis singula millia armatorum bellandi causa ex[h] finibus educunt. Reliqui, qui domi manserint, se atque illos alunt.[i] Hi rursus invicem[j] anno post in armis sunt; illi domi remanent. Sic neque agricultura, nec[k] ratio atque usus belli, intermittitur. Sed privati[5] ac separati agri apud eos nihil est;[l] neque longius anno remanere uno in loco incolendi causa licet. Neque multum frumento, sed maxi-

V. ad I. 10.—[h] vulgo *suis ex f. e fin.* Mss. et Edd. qdd. ut et *educuntur. producunt* L. pr. a m. pr. V. ad I. 53.—[i] vulgo *r. domi manent, pro se atque illis colunt. alios* Mss. 3. et Ed. Inc.—[j] deest V. pr.—[k] Sic Mss. vulgo *neque r. neque.*—[l] *sunt* G. V. tert. Ed. Inc.—[m] *Per m. p.* L. sec. *maxima parte* L. pr.

NOTÆ

rias regiones illis passim ab auctoribus assignari; majorem enim Germaniæ partem obtinere discretos, quanquam in commune Suevi vocentur, eorumque multas gentes nominat, Semnones, Langobardos, Anglos, &c. Plinius IV. 14. accenset illos Hermionibus. Strabo l. VII. scribit illos a Rheno ad Albim usque pertinere, illisque accenset Hermonduros, Langosargos, forte *Langobardos*. Sed illorum omnium sedes quærere dehortatur, quod sic de illis scriptum ipse reliquit: Κοινὸν δ' ἐστιν ἅπασι τοῖς ταύτῃ τὸ περὶ τὰς μεταναστάσεις εὐμαρὲς, διὰ τὴν λιτότητα τοῦ βίου καὶ διὰ τὸ μὴ γεωργεῖν, μηδὲ θησαυρίζειν, ἀλλ' ἐν καλυβίοις οἰκεῖν, ἐφήμερον ἔχουσι παρασκευήν· τροφὴ δ' ἀπὸ τῶν θρεμμάτων ἡ πλείστη, καθάπερ τοῖς Νομάσιν, ὥστ' ἐκείνους μιμούμενοι τὰ οἰκεῖα ταῖς ἁρμαμάξαις ἐπάραντες, ὁποῖαν δόξοι, τρέπονται μετὰ τῶν βοσκημάτων: *Commune est omnium, qui illas regiones incolunt, facile commutare locum, propterea quod tenui victu contenti agrorum cultum negligunt, et quod nesciunt divitias condere; sed in tuguriis habitant, et in diem vivunt. Maximam partem pecore victitant, ut Nomades, quos imitati impositis in vehicula quæ habent, quo visum est, cum pecoribus commigrant.* Tandem Alemanni vocati sunt, et superiorem Germaniam incoluerunt, ut scribit Agathias l. I. de bello Gothico, qui hos superiorem, Francos vero inferiorem Germaniam habitasse ait, citatque Asinam Quadratum Italum, qui de rebus Germanicis scripserat. Paulus item Diaconus in vita Imperatoris Mauritii de Docirupho duce Longobardorum, ait illum oriundum a Suevis, id est, Alemannis. Strabo lib. IV. Suevos dicit, viribus et multitudine præcedere omnes Germanos. Plutarchus vero Suevos: Τοῦ Γερμανικοῦ ἡγεμονικωτάτους dicit, *Germanicarum nationum principes esse.*

4 *Hi centum pagos*] Id est, partes: sic enim Plutarchus in Numa vocat.

5 *Sed privati, &c.*] Tacitus idem fere habet: 'Arva per annos mutant, et superest ager.' Et supra: 'Agri pro numero cultorum ab universis per vices occupantur, quos mox inter se secundum dignationem partiuntur: facilitatem partiendi camporum spatia præstant.'

mam[m] partem[6] lacte atque[n] pecore vivunt multumque sunt in venationibus: quæ res et cibi genere et quotidiana exercitatione et libertate vitæ (quod, a pueris nullo officio aut disciplina assuefacti, nihil omnino contra voluntatem faciant) et vires alit[o] et immani corporum[p] magnitudine homines efficit. Atque in eam se consuetudinem adduxerunt,[q] ut locis frigidissimis, neque[r] vestitus, præter pelles,[s] habeant[t] quicquam, (quarum propter exiguitatem magna est corporis pars aperta,) et laventur in fluminibus.[7]

2. Mercatoribus est ad eos aditus magis eo,[u] ut, quæ bello ceperint, quibus vendant, habeant, quam quo ullam[v] rem ad se importari[w] desiderent:[x] quinetiam jumentis, quibus maxime Gallia delectatur,[8] quæque impenso parant[y] pretio, Germani importatitiis[z] non utuntur: sed quæ sunt apud eos nata, prava atque deformia, hæc quotidiana exercitatione, summi ut sint laboris, efficiunt. Equestribus præliis sæpe ex equis desiliunt ac pedibus præliantur; equosque[a] eodem remanere vestigio assuefaciunt; ad quos se celeriter, cum usus est, recipiunt: neque eorum moribus turpius quicquam aut inertius habetur, quam ephippiis[b] uti. Itaque ad quemvis numerum ephippiatorum equitum, quamvis pauci, adire audent. Vinum ad se[9] omnino importari non sinunt,[c] quod ea re ad labo-

Egm.—[n] *ac* Mss. et Edd. qdd.—[o] deest Duk. Dorv.—[p] *corporis* L. tert. Ed. Inc. Mox vulgo abest *homines*.—[q] *abduxerunt* Voss. o. Egm. G. Ed. Inc.—[r] *non* Egm.—[s] *pellis* B. pr. V. pr. sec. L. pr. Ox. Duk. et alii.—[t] *haberent* Mss. fere. o. et Ed. Inc. *habent* L. pr. dein male ab Ox. et Edd. aliquot abest τὸ *quicquam*.—[u] Sic Mss. plerique et Edd. Vett. al. *eo magis*.—[v] *ulla ad* L. pr.—[w] *comport.* L. tert. Ed. Inc.—[x] *desiderant* B. pr. L. tert. *desinerent* Dorv.—[y] vulgo *parat*. et *immenso* Cuj. ac L. pr.—[z] *importatis his* plerique codd.—[a] *Eosque* Mss. quidam et Edd. Inc. Dav. Clark.—[b] *ephiapiis* et *ephiapiatorum* &c. Mss. nonnulli et Ed. Inc.—[c] *patiuntur* Mss. Urs. And. Ox.—[d] *dicuntur* Pet.—[e] *ab*

NOTÆ

6 *Maximam partem*] Hellenismus est, intelligiturque κατὰ, quæ præpositio accusandi casum apud Græcos regit.

7 *Laventur in fluminibus*] Idem habet Mela Cæsarem κατὰ πόδα secutus.

8 *Jumentis, quibus maxime Gallia delectatur*] Varro de re rustica II. 10. 'Non omnis apta natio ad pecuariam: Galli appositissimi, maxime ad jumenta.'

9 *Vinum ad se, &c.*] Et in hoc non barbari; nihil enim verius hac sententia. Quin et tantam labem vinum affert hominibus, nihil ut jam

rem ferendum remollescere homines atque effœminari arbitrantur.[d]

3. Publice maximam putant esse laudem, quam latissime a[e] suis finibus vacare[f] agros: hac re significari,[g] magnum numerum civitatium[gg] suam vim sustinere non posse.[h] Itaque[i] una ex parte a Suevis circiter millia passuum DC[10] agri vacare dicuntur. Ad alteram partem succedunt Ubii,[11] (quorum fuit civitas ampla atque florens, ut est captus[j] Germanorum) ut paulo, quam[k] sunt ejusdem generis, et ceteris humaniores, propterea quod Rhenum attingunt multumque[l] ad eos mercatores ventitant, et ipsi propter propinquitatem Gallicis sunt moribus assuefacti.[m] Hos cum Suevi, multis sæpe bellis experti, propter amplitudinem gravitatemque civitatis,[n] finibus expellere non potuissent, tamen vectigales sibi fecerunt ac multo humiliores infirmioresque redegerunt.

4. In eadem causa fuerunt Usipetes et Tenchtheri, quos supra diximus, qui complures annos Suevorum vim sustinuerunt; ad extremum tamen, agris expulsi[o] et multis Germaniæ locis triennium[p] vagati, ad Rhenum pervenerunt: quas[q] regiones Menapii incolebant, et[r] ad utramque ripam

L. pr.—[f] *vagari* V. pr. sec. Egm. *vagari nec habere agros* Pet. pro var. lect. *vastari* Mss. Samb. et Ciacc.—[g] *significare* Lov. et 2 alii.—[gg] Solus Bong. pr. hic *civitatium*, sed V. VII. 36. ceteri Mss. et Edd. fere *civitatum*, ut solent ubique minus integriores libri.—[h] vulgo *potuisse*.—[i] *ita* V. pr.—[j] *campus* Pet. *cultus* V. C. Samb. sed V. Ciaccon.—[k] vulgo *qui s. ej. g. etiam*.—[l] vulgo *multique*.—[m] *adsueti* Pet.—[n] *civitatis, et grav.* L. pr.—[o] *recompulsi* Duk. V. sec.—[p] *triennio* L. pr.—[q] *qua regione* Edd. Vasc. Steph. contra Mss.—[r] *hi* Cuj. Sc. Ox. L. pr. et Edd. quædam.—[s] vulgo *adventu*.—[t] *per-*

NOTÆ

paulo laboriosius facere liceat iis qui assueverint, nisi vino se ante proluerint. Hanc legem si servassent eorum posteri, suo generi melius consuluissent: sed jam tempore Taciti historici corrupti erant, qui quidem postquam scripsit, potui illis esse humorem ex hordeo et frumento in quandam similitudinem vini corruptum, proximos vero ripæ vinum mercari, eosque sine blandimentis expellere famem; addit, 'eis adversus sitim non eandem esse temperantiam.' Et postea quasi vaticinatus: 'Si indulseris,' inquit, 'ebrietati suggerendo quantum concupiscant, haud minus facile vitiis quam armis capientur.'

10 *Millia passuum* DC] Cum in numeris facilis sit lapsus propter notas, verisimile est hic vehementer erratum. Quis enim credat CL leucas cultoribus vacuas fuisse Suevorum causa? Forte LX.

11 *Ubii*] De quibus supra.

fluminis agros, ædificia, vicosque habebant; sed tantæ multitudinis aditu[s] perterriti,[t] ex his[u] ædificiis, quæ trans flumen habuerant,[v] demigraverant,[w] et, cis Rhenum dispositis præsidiis, Germanos transire prohibebant. Illi, omnia experti, cum neque vi contendere propter inopiam navium, neque clam transire propter custodias[x] Menapiorum possent, reverti se in suas sedes regionesque[y] simulaverunt;[12] et tridui viam progressi, rursus reverterunt,[z] atque, omni hoc itinere una nocte equitatu confecto, inscios inopinantesque[a] Menapios oppresserunt, qui, de Germanorum discessu per exploratores certiores facti, sine metu trans Rhenum in suos vicos remigraverant.[b] His interfectis, navibusque[c] eorum occupatis, priusquam ea pars Menapiorum, quæ citra[d] Rhenum quieta in suis sedibus[e] erat, certior fieret, flumen transierunt, atque, omnibus eorum[f] ædificiis occupatis, reliquam[g] [a] partem hyemis se eorum copiis aluerunt.

5. His de rebus Cæsar certior factus, et infirmitatem[h] Gallorum veritus, quod sunt in consiliis capiendis mobiles[13] et novis plerumque rebus student, nihil his committendum existimavit. Est autem[i] hoc Gallicæ consuetudinis, uti[j] et viatores, etiam invitos, consistere cogant,[k] et, quod quisque eorum de quaque[l] re audierit aut cognoverit, quærant; et mercatores in oppidis vulgus[m] circumsistat, quibusque[n] ex regionibus veniant, quasque ibi res cognoverint, pronun-

[a] *Victitaverunt eorum cibariis per reliquum hyemis.*

triti V. sec.—[u] deest L. pr.—[v] *habebant* Mss. et Edd. qq.—[w] *eo* Egm.—[x] *custodiam* Lov. et o. alii cum Edd. R. M. V.—[y] deest Lov.—[z] *reversi sunt* Pet.—[a] *inopinatosque* Duk. V. ad Front. III. 1. §. 2.—[b] *migraverant* Carr. Duk. *demigr.* Dorv. Edd. R. M. V. *transmigr.* V. pr.—[c] *navibus* Dorv. Edd. R. M. V.—[d] *circa* L. pr. V. sec.—[e] vulgo 4 voces *q. in s. sed.* desunt.—[f] abest a L. pr. sed v. ad I. 43.—[g] *reliqua parte* Scal. L. pr. Carr. Duk.—[h] *in infirmitate* And.—[i] *enim* Mss. Urs. et mei 5.—[j] Sic Mss. non *ut.*—[k] *agant* V. sec. statim Hotom. ex Aimonio *quid q.*—[l] *qualibet* Pet. *qua* L. pr.—[m] *volgus* Ox.—[n] Sic rursus Mss. tantum non o. et Edd. Vett. vulgo sine *que.* Beroald. sine *ex.*—

NOTÆ

12 *Reverti se in suas sedes regionesque simulaverunt*] Eodem stratagemate Græci usi apud Trojam, si Virgilio credimus: redire se domum simulaverunt, voto etiam pro reditu simulato, deinde inscios incautosque Trojanos oppresserunt.

13 *Sunt in consiliis capiendis mobiles*] Trebellius Pollio in Gallienis: *Gallis insitum est esse leves.* Vopiscus, vero, in Saturnino, gentem esse inquietissimam ait.

tiare cogant.[o] His[p] rumoribus atque auditionibus permoti, de summis sæpe rebus consilia ineunt,[q] quorum eos e vestigio pœnitere necesse est, cum[b] incertis rumoribus[r] serviant,[s] et plerique ad voluntatem eorum ficta respondeant.

6. Qua consuetudine cognita, Cæsar, ne graviori bello occurreret, maturius quam consuerat[t] ad exercitum proficiscitur. Eo cum venisset, ea, quæ fore[u] suspicatus erat,[v] facta cognovit, missas legationes a[w] nonnullis civitatibus ad Germanos, invitatosque[x] eos, uti ab Rheno discederent;[y] omniaque[z] quæ postulassent, ab se fore parata. Qua spe adducti Germani latius jam[a] vagabantur, et in fines[b] Eburonum et Condrusorum,[14] qui sunt Trevirorum[c] clientes, pervenerant. Principibus Galliæ evocatis,[d] Cæsar ea quæ cognoverat dissimulanda sibi existimavit, eorumque animis permulsis[e] et confirmatis, equitatuque imperato,[f] bellum cum Germanis gerere constituit.

7. Re frumentaria comparata equitibusque[g] delectis, iter in ea loca facere cœpit, quibus in locis esse Germanos audiebat. A quibus cum paucorum dierum iter abesset, legati ab his venerunt, quorum hæc fuit oratio: ‘Germanos ‘neque priores Populo Romano bellum inferre, neque tamen ‘recusare, si lacessantur, quin armis contendant; quod ‘Germanorum consuetudo hæc[h] sit a majoribus tradita, qui‘cumque[i] bellum inferant, resistere, neque deprecari: hæc[j]

[b] *Cum sint creduli rumoribus dubiis.*

[o] *cogat* L. pr. male.—[p] *et his* Edd. quædam Vett.—[q] *ineant* Lov. Dorv. *inessent* Ed. Inc.—[r] *moribus* Mss. Urs. et 8 mei et Edd. pp. male.—[s] *sæviant* Mss. Samb. qui statim perperam legit *pleraque*.—[t] Sic Mss. fere o. et Edd. pp. non *consueverat*. V. ad I. 43.—[u] *fieri* Ed. Elz.—[v] *fuerat* L. pr.—[w] *ab* Mss. o. et Ed. Inc.—[x] *invisitatos* V. sec.—[y] *non disc.* Pet. Lov. *descenderent.* V. sec. Carr.—[z] *omnia quæque* Mss. et Edd. pp.—[a] deest Mss. plurimis et Edd. Vett. *jam latius* L. pr.—[b] *funus* B. pr. *finibus* L. pr.—[c] *Trevcrorum* Mss.—[d] *vocatis* Mss. plerique et Edd. pp.—[e] deest Lov.—[f] *equitatum imperat et* Pet.—[g] *equitatibusque* L. pr.—[h] deest B. pr. et Aic. non male.—[i] *ut quic.* L. pr. sec. Egm. *qui eis* Edd. Vasc. Str. et aliæ.—[j] vulgo *hoc* contra

NOTÆ

14 *In fines Eburonum et Condrusorum*] De Eburonibus et Condrusis dictum supra. Hoc de Condrusis addam, in Leodicensis urbis ecclesia esse archidiaconum de Condrusio.

'tamen dicere, venisse invitos, ejectos domo.[k] Si suam 'gratiam Romani velint, posse eis utiles esse amicos: vel 'sibi agros attribuant, vel patiantur eos tenere quos armis 'possederint.[l] Sese[m] unis Suevis concedere, quibus ne Dii 'quidem[15] immortales pares esse possint:[n] reliquum quidem 'in terris esse neminem, quem non superare possint.'

8. Ad hæc Cæsar,[o] quæ visum est, respondit; sed exitus fuit orationis: 'Sibi nullam cum his amicitiam esse posse, 'si in Gallia remanerent: neque verum esse, qui suos fines 'tueri non potuerint, alienos occupare: neque ullos in Gallia 'vacare agros qui dari,[p] tantæ præsertim multitudini, sine 'injuria possint. Sed licere, si velint,[q] in Ubiorum finibus 'considere,[r] quorum sint legati apud se, et de Suevorum 'injuriis querantur, et a se auxilium petant: hoc se ab iis[s] 'impetraturum.'

9. Legati hæc[t] se ad suos relaturos dixerunt, et, re deliberata, post diem tertium ad[u] Cæsarem reversuros: interea ne propius se castra moveret,[v] petierunt. Ne id quidem Cæsar ab se impetrari posse dixit: cognoverat enim, magnam partem equitatus ab iis aliquot diebus ante prædandi frumentandique causa ad Ambivaritos[w] [16] trans Mosam missam. Hos expectari[x] equites, atque ejus rei causa moram interponi, arbitrabatur.

10. Mosa profluit ex monte Vosego,[y] [17] qui est in finibus

Mss. Bong. Leid. Voss. Pet. Lov. Egm. &c. et Edd. R. M. V.—[k] *de domo* L. pr. *que* inserit L. sec.—[l] *possiderent*, *possederunt* Mss. et Edd. qdd.—[m] *se jus Suevis* Ed. Inc. *se* G. *sed* L. tert.—[n] *possent* B. pr. V. tert. *possunt* L. pr. sequentia usque ad *possint* desunt Egm.—[o] Mss. plerique et Edd. pp. *quæ v. e., Cæsar.* Nonnulli Mss. et Edd. *quod.*—[p] deest *dari* in L. sec. sed pro eo post *injuria* additur *sufficere.*—[q] *vellent* Mss. et Edd. qdd.—[r] *consedere* Mss. 3. dein *ab se* L. sec.—[s] vulgo *ab Ubiis impetraturum.*—[t] *ea* Pet.—[u] *ad* C. desunt Ms. Brant. Dorv. L. sec. Edd. R. M. V.—[v] *moveat* Ox. *moverent petiverunt* L. pr.—[w] *Ambibaritos* Mss. Urs. et Oros. *Ambimaratos* Duk. *Ambivarritos* Lov. Dorv. 'Αμφιβαρίτων Gr. *Aduaticos* Cluver. Germ. Ant. l. II. p. 53, 74.—[x] *spectari* Egm.—[y] vulgo *Vogeso.*—[z] *Linguonum* L. pr.—[a] vulgo *Rheni.*—

NOTÆ

15 *Quibus ne Dii quidem, &c.*] Hanc de se male sentientium injuriam numen per Cæsarem ultum est.

16 *Ad Ambivaritos*] Ambivariti ignorantur; videntur tamen esse, *Breda, Bois-le-duc.*

17 *Ex monte Vosego*] Vosegus mons, *Mont de Vosge.*

Lingonum,[z] [18] et, parte quadam ex Rheno[a] recepta, quæ appellatur Vahalis,[b] insulam efficit Batavorum,[c] [19] neque longius ab eo millibus passuum LXXX [20] in Oceanum transit. Rhenus autem oritur ex Lepontiis,[21] qui Alpes incolunt, et longo spatio per fines Sarunetium,[d] [22] Helvetiorum,[23] Sequanorum, Mediomatricorum,[e] Tribucorum,[f] [24]

[b] Vulgo *Walis* ut Ms. Cuj. et Ciac. *Valis* Edd. qdd. leguntur quoque *Vacalos*, *Vacalus*, *Vaculus*, *Valos*, *Valus*, *Vallus*, et *Vualis*. Hunc locum Mss. Bong. Voss. Leidd. o. Egm. Gottorp. Lovan. Duker. Dorv. et Edd. Rom. Inc. Med. Ven. aliæque exhibent: *insulamque eff. B., in Oc. infl.; neque longius ab Oc. m. p.* LXXX. *in Rh. infl.* al. ...... *in Rh. transit.* al. *i. eff. B., n. l. ab. Oc. m. p. in Rh. infl.*—[c] *Vatavorum* Bong. And. Pet. Egm. aliique.—[d] *Nantuatium* fere Mss. vel *Natuantium*, *Vatuantium*, *Mantuantium*: Glar. *Ætuatium*, ut vulgo male apud Strab. p. 293. Ed. Amst.—[e] Mss. et Edd. quidam *Mediomatricum*. V. Glar. et Manut. et VII. 75.—[f] Sic Mss.

NOTÆ

18 *In finibus Lingonum*] De Lingonibus supra dictum; quorum fines ampli, ut ex ecclesiasticæ diœceseos finibus hodie cognoscitur.

19 *Insulam efficit Batavorum*] Insula Batavorum, *Betau*, ducatus Gueldrensis, magnam partem et meridianæ Hollandiæ complectitur. Antiquissimum hoc est monumentum Batavorum gentis.

20 *Neque longius ab eo millibus passuum* LXXX] Quibusdam non tantum esse videtur intervallum a Mosæ Rhenique conjunctione ad Oceanum: sed si quis exundationes maris recogitet, quod postea in terras prorupit, facile Cæsarem excusabit. Præterea quid si peccatum est in numeris, quod factum est a scribis ubique largiter?

21 *Ex Lepontiis*] Qui sint Lepontii, satis origo Rheni indicat. Plinius III. 20. 'Rhetorum Vennones Sarunetesque ortus Rheni amnis accolunt, Lepontiorum qui Viberi vocantur, fontem Rhodani eodem Alpium tractu.' Nonnihil dissentit a Cæsare. Videre tamen licet Rhetos et Lepontios ea gente nunc contineri quæ dicitur, accesso et præcipiti vertice ortum, scribit. Sed duo fontes Rheni sunt in Lepontiis, tertius in Rhetis.

22 *Sarunetium*] Plinius III. 20. 'Sarunetes ortus Rheni accolunt:' ubi Harduinus perperam malit 'Suanetes.'

23 *Helvetiorum, &c.*] De Helvetiis jam satis dictum supra. Sequanos alluere Rhenus dicitur. Basilea enim erat Sequanorum. Strabo Cæsarem secutus idem scripsit. Sed cum Plinius Nemetes et Vangiones accolas dicat esse Rheni, non Mediomatricas; Cæsar vero, indictis Nemetibus et Vangionibus, Mediomatricas Rhenum accolere memoriæ prodiderit; necesse est a Nemetibus et Vangionibus Germaniæ populis, Mediomatricas, qui et Metenses, ab urbe sua *Metis*, olim *Divoduro*, dicuntur, suis esse finibus expulsos. Sic enim habet itinerarium Antonini: 'Civitas Mediomatricum,' id est 'Mettis.' Item Notitiæ. Ptolemæus Mediomatricas et Leucos magis meridionales dicit esse Treviris.

24 *Tribucorum*] Tribuci videntur esse Alsatii, Nemetes, Spirenses: Vangiones autem Wormatienses, ut

Trevirorum[g] citatus fertur; et, ubi Oceano appropinquat,[h] in plures diffluit[i] partes, multis ingentibusque[j] insulis effectis,[25] quarum pars magna a feris barbarisque nationibus incolitur, ex quibus sunt, qui piscibus atque ovis[k] avium vivere existimantur,[26] multisque capitibus in Oceanum influit.

11. Cæsar cum ab hoste non amplius passuum XII[l] millibus abesset, ut erat constitutum, ad eum legati revertuntur: qui, in itinere congressi, magnopere,[m] ne longius[n] progrederetur,[o] orabant. Cum id non impetrassent, petebant, uti ad eos equites,[p] qui agmen antecessissent, præmitteret, eosque pugna prohiberet; sibique uti[q] potestatem faceret, in Ubios legatos mittendi: quorum si Principes ac senatus sibi jurejurando[r] fidem fecissent, ea conditione, quæ a Cæsare ferretur, se usuros ostendebant: ad has res conficiendas sibi tridui spatium daret. Hæc omnia Cæsar[s] eodem illo pertinere arbitrabatur, ut, tridui mora interpo-

constanter et Edd. primæ. vulgo *Triboc.* et alibi ac Cas. ad Strab. l. IV. p. 193. Ed. Par.—[g] *Treverorumque* Mss. nonnulli et Edd.—[h] vulgo *appropinquavit.*—[i] Mss. plerique et Edd. pp. *defluit.*—[j] *multisque ing.* L. pr.—[k] *ovisque* Lov. Dorv. L. sec. Edd. R. M. V. *atque qui ovis* L. pr. —[l] XX Pet.—[m] deest Lov.—[n] *ulterius* L. pr.—[o] *procederetur* And. Ox. V. ad v. 47. *prodiretur* Pet.—[p] deest Lov. Dorv. Edd. R. M. V.—[q] Mss. plerique *ut.* Exulat ab Edd. R. M. V.—[r] *jure faciendo* Lov. Dorv.—[s] *etsi*

NOTÆ

25 *Multis ingentibusque insulis effectis, &c.*] Innuit Zelandiam quæ in plures insulas dividitur.

26 *Ex quibus sunt, qui piscibus atque ovis avium vivere existimantur*] Id ipsum ibidem a se visum testatur Plinius XVI. 1. 'Illic misera gens tumulos obtinet altos, aut tribunalia structa manibus ad experimenta altissimi æstus, casis ita impositis: navigantibus similes, cum integant aquæ circumdata; naufragis vero, cum recesserint, fugientesque cum mari pisces circa tuguria venantur. Non pecudem his habere, non lacte ali, ut finitimis, ne cum feris quidem dimicare contingit, omni procul abacto frutice. Ulva et palustri junco funes nectunt ad prætexenda piscibus retia.' Aves vero hic intelligit Cæsar non domesticas, puta gallinas, quas nutrire non poterant, sed peregrinas et prætervolantes, ut fulicas et ceteras id genus, quarum nidos observabant. Narrat idem Plinius esse quasdam insulas in Ponto Oonæ voce Græca ab ovis dictas, 'in quibus ovis avium et avenis incolæ vivant.' Quod nisi assiduis laboribus et aggeribus molibusque objectis aquam a se arcerent hodie Batavi, tam dura lege quam majoribus suis esset illis necessario vivendum, quos industria sua felices facit.

sita, equites eorum, qui abessent,[t] reverterentur: tamen sese non longius millibus passuum quatuor aquationis causa processurum eo die dixit: huc[u] postero die quam frequentissimi convenirent, ut de eorum postulatis cognosceret.[v] Interim ad præfectos, qui cum omni equitatu antecesserant,[w] mittit, qui nuntiarent,[x] ne hostes prælio lacesserent, et, si ipsi lacesserentur, sustinerent, quoad ipse cum exercitu propius accessisset.[y]

12. At[z] hostes, ubi primum nostros equites conspexerunt,[a] quorum erat quinque[b] millium numerus, cum ipsi non amplius DCCC[c] equites haberent, quod ii, qui frumentandi causa ierant trans Mosam,[d] nondum redierant, nihil timentibus nostris, quod legati eorum[27] paulo ante a Cæsare discesserant, atque is dies induciis[e] [28] erat ab eis petitus, impetu facto, celeriter nostros perturbaverunt.[f] Rursus resistentibus nostris, consuetudine sua ad pedes desiluerunt,[g] subfossisque equis compluribusque[h] nostris dejectis,[i] reliquos in fugam conjecerunt,[j] atque ita perterritos egerunt, ut non prius fuga desisterent, quam in conspectum agminis nostri venissent.[k] In eo prælio ex equitibus nostris interficiuntur quatuor et septuaginta, in his vir[l] fortissimus, Piso, Aquitanus,

Ox.—[t] *aberant* Lov. Dorv. Edd. R. M. V.—[u] *hinc* Pet. *hunc* V. pr. *hoc* V. sec. et *frequentissime* L. pr. Egm. V. sec. sed V. c. 13.—[v] *agnosc.* Duk. V. sec.—[w] *præcess.* Edd. R. M. V. *proc.* Dorv.—[x] *renunc.* Gott. Ed. Inc.—[y] *accederet* Edd. R. M. V.—[z] deest Egm.—[a] *vidissent* Pet.—[b] *duorum* Egm.—[c] *quam* DCCC Pet. CIƆCCC. V. C. Urs. sed V. Ciaccon.—[d] *erant tr. M. profecti* Mss. Urs. And. L. pr. *tr. M. profecti* sine τῷ *erant* Ox.—[e] Mss. et Edd. qq. addunt *ind. dictus*, sane non eleganter hoc loco. *inditus erat* V. pr.—[f] *turbaverunt* B. pr.—[g] Sic B. pr. Voss. o. Duk. Gott. Dorv. et Edd. R. M. V. vulgo per *i*.—[h] *compluribus* L. pr.—[i] *disjectis* Mss. 4. et Ed. Inc.—[j] *coëgerunt* Scal. L. pr.—[k] *venirent* Lov. Dorv. Edd. R. M. V. *ni ven.* V. pr.—[l] *vir fuit*

NOTÆ

27 *Quod legati eorum, &c.*] Et hoc fortasse fuit, quod ille Tenchtherorum equitatus, quid a suis legatis cum Cæsare fuisset gestum ignarus, prælium iniit, quamvis IƆCCC tantum constaret, et V millium Romanus esset equitatus. Certe grave quid a Cæsare accidisse oportet, quem ob violatum jus gentium hostibus esse dedendum censuit Cato.

28 *Atque is dies induciis*] Aulus Gellius sic de induciis I. 25. 'Pactum induciarum ejusmodi est, ut in diem certum non pugnetur, nihilque incommodi detur, sed ex eo die postea uti jam omnia belli jure agantur.' Græci cessationem istam pugnæ pactitiam ἐκεχειρίαν dixere, quod eo tempore non pugnetur et manus cohibeantur.

amplissimo genere natus, cujus avus in civitate sua regnum obtinuerat, amicus ab[m] Senatu nostro appellatus. Hic cum fratri intercluso ab hostibus auxilium ferret, illum ex periculo eripuit: ipse equo vulnerato dejectus, quoad potuit, fortissime restitit. Cum circumventus, multis vulneribus acceptis, cecidisset,[n] atque id frater, qui jam prælio excesserat, procul[o] animum[p] advertisset, incitato equo se[q] hostibus obtulit atque interfectus est.

13. Hoc facto prælio, Cæsar neque jam sibi legatos audiendos, neque conditiones accipiendas arbitrabatur ab his, qui per dolum atque insidias, petita pace, ultro bellum intulissent: expectare vero, dum hostium copiæ augerentur[r] equitatusque reverteretur, summæ dementiæ esse judicabat; et, cognita Gallorum infirmitate,[29] quantum jam[s] apud eos hostes uno prælio auctoritatis essent consecuti, sentiebat: quibus ad consilia capienda nihil spatii dandum existimabat. His constitutis rebus, et consilio cum legatis et quæstore communicato, ne quem[t] diem pugnæ prætermitteret, opportunissima[u] res accidit, quod postridie ejus diei mane, eadem et[v] perfidia et simulatione usi Germani, frequentes,[w] omnibus principibus[30] majoribusque natu adhibitis, ad eum in castra venerunt; simul, ut dicebatur, sui purgandi causa, quod contra, atque esset dictum et[x] ipsi petissent, prælium pridie commisissent; simul ut, si quid possent, de induciis fallendo impetrarent. Quos sibi Cæsar

L. pr.—[m] *a* Mss. 4.—[n] *decidisset* L. pr. Ox.—[o] deest L. pr.—[p] Sic And. V. ad I. 24. vulgo *animadv.*—[q] Ita Mss. tantum non o. et Ed. Inc. non *sese.*—[r] Duk. pro Var. lect. *jungerentur.*—[s] deest Pet.—[t] *quam* Duk. a m. sec.—[u] *obportunissime* Mss. et Edd. plerique.—[v] deest *et* L. pr.—[w] *frequentibus* Mss. 5, et Ed. Inc.—[x] *atque* Edd. R. M. V.—[y] *jubet* L. pr. vulgo autem

NOTÆ

29 *Cognita Gallorum infirmitate*] Infirmitas quasi inconstantia, quæ non possit stare in eo quod semel susceptum est.

30 *Frequentes, omnibus principibus, &c.*] Temere id quidem, si quid a se peccatum suspicabantur. Et hoc est, quod nos dehortatur Cæsari credere rem ita se habuisse, ut fuit ab illo narrata: si enim injuriæ sibi conscii fuissent, sedulo cavissent, neque se in irati hostis manus tradidissent. Sed eo decepti videntur, quod nihil a se commissum intelligerent, quare timerent.

oblatos gavisus,[31] illos retineri jussit;[y] ipse[z] omnes copias castris[a] eduxit, equitatumque,[b] quod recenti prælio perterritum esse existimabat, agmen subsequi jussit.

14. Acie triplici instituta et celeriter VIII millium itinere confecto, prius ad hostium castra pervenit, quam, quid ageretur, Germani sentire possent. Qui, omnibus rebus subito perterriti, et celeritate adventus nostri et discessu suorum, neque consilii[c] habendi neque arma capiendi spatio dato, perturbantur, copiasne adversus hostem educere,[d] an castra defendere,[32] an fuga salutem petere,[e] præstaret. Quorum timor cum fremitu et concursu significaretur, milites nostri, pristini[f] diei perfidia incitati,[33] in castra irruperunt. Quorum qui celeriter arma capere potuerunt, paulisper nostris restiterunt atque inter carros impedimentaque prælium commiserunt: at reliqua multitudo puerorum mulierumque (nam cum omnibus suis domo excesserant Rhenumque transierant) passim fugere cœpit; ad quos consectandos Cæsar equitatum misit.

15. Germani, post tergum clamore audito, cum suos interfici viderent, armis abjectis signisque militaribus re-

deest *illos*.—[z] *ipse autem* L. 2.—[a] *ex c.* Carr. Duk.—[b] *equitatum* vulgo, et in Mss. uno alteroque recentiore contra vetustiores scriptos et Edd. pp.—[c] *consilium* L. pr.—[d] *ducere* Mss. plerique et Edd. Vett. *castris ed.* L. pr. *Hostem* deest in Edd. R. M. V.—[e] *quærere* Pet.—[f] *pristine* L. pr. *tridiani* Ms. a Lip-

NOTÆ

31 *Quos sibi Cæsar oblatos gavisus*] Hoc quidem sic est a Cæsare narratum: an vero ita se res habuerit, valde dubitandum: siquidem refert Plutarchus ex Canusio quodam, cum Senatus Cæsari supplicationes decerneret, quoniam vicerat, Catonem, quo non sanctior alter apud Romanos, pro sententia dixisse: Hostibus esse dedendum Cæsarem ad expiandam a jure gentium violato civitatem, quæ imperatoris scelere fuerat obligata.

32 *Castra defendere*] Ex hoc loco et inde quod lib. I. legitur castra fecisse Germanos, hunc morem muniendorum castrorum cum Romanis habuisse communem, cognoscimus, a quo alienos fuisse Gallos ex multis locis compertum habemus, metu scilicet laboris, et stulta confidentia seu contemtu suorum hostium.

33 *Pristini diei perfidia incitati*] *Pridiana perfidia*, ut dictum sequenti ætate. Sed cum tam facile in Germanorum castra Romani irruperint, minus bene munita fuisse cognoscitur, quam Romanorum, in quibus diu resistebatur, ut in duobus Ciceronis castris multisque aliis fuit cognitum.

fictis, se ex[g] castris ejecerunt: et, cum ad confluentem[h] Mosæ et Rheni[i] pervenissent, reliqua fuga desperata, magno numero interfecto, reliqui se in flumen[j] præcipitaverunt, atque ibi timore, lassitudine,[k] vi fluminis oppressi perierunt. Nostri ad unum omnes incolumes, perpaucis vulneratis, ex tanti belli timore, cum hostium[l] numerus capitum CDXXX millium[34] fuisset,[m] se in castra receperunt. Cæsar his, quos in castris retinuerat, discedendi potestatem fecit: illi supplicia cruciatusque Gallorum veriti, quorum agros vexaverant,[n] remanere se apud eum velle dixerunt. His Cæsar libertatem concessit.

16. Germanico[o] bello confecto, multis de causis Cæsar statuit, sibi Rhenum[p] esse transeundum: quarum illa fuit justissima, quod, cum videret, Germanos tam facile impelli, ut in[q] Galliam venirent, suis quoque rebus eos timere voluit, cum intelligerent, et posse et audere Populi Romani exercitum Rhenum transire. Accessit etiam, quod illa pars[35] equitatus Usipetum et Tenchtherorum, quam supra commemoravi[r] prædandi frumentandique causa Mosam transisse, neque prælio[s] interfuisse, post fugam suorum se trans Rhenum in fines Sigambrorum[t] [36] receperat seque cum iis conjunxerat. Ad quos cum Cæsar nuntios misisset, qui postularent, eos, qui sibi Galliæque bellum intulis-

sio coll.—[g] deest Oxon.—[h] *fluentem* Carr.—[i] *Rhenique* Duk.—[j] *flumine* Scal. L. pr. V. sec.—[k] *et lass.* G. Ed. Inc. dein vulgo *et vi fl.*—[l] *et h.* L. pr. *ad h.* V. tert.—[m] *fuissent* L. tert. Ed. Inc.—[n] *rexaverint* Lov. G.—[o] *Germano* Lov. —[p] *Esse Rh.* Mss. qdd. et Edd. pp. deest non male Leid. pr. a m. pr.—[q] *in* deest Egm.—[r] *memoravi* Mss. 3 Edd. R. M. V.—[s] *in pr.* And.—[t] *Sugamb.*

NOTÆ

34 CDXXX *millium*] Orosius lib. VI. habet CDXL. Plutarch. in Cæsare affirmat periisse CD. In Crasso autem CCC, tam parva fides numerorum notis.

35 *Accessit etiam, quod illa pars*] Atque hæ sunt reliquiæ gentis, quæ postea injuriæ Romanorum memores, grave bellum Augusto Julii Cæsaris successori moverunt; de quo Dio l. LIV.

36 *Sigambrorum*] Sigambrorum posteri fuerunt sequenti ævo Franci. Ab oriente quidem Turingia et Saxonia, a meridie Alemannia et amne Lona continebantur. Tacitus et Suetonius excisos et in Galliam translatos esse dicit. Dio vero exercitus

sent, sibi[u] dederent, responderunt: 'Populi Romani imperium Rhenum finire: si, se invito Germanos in Galliam 'transire non æquum existimaret, cur sui quicquam esse[v] 'imperii aut potestatis trans Rhenum postularet?' Ubii autem, qui uni ex transrhenanis ad Cæsarem legatos miserant, amicitiam fecerant, obsides dederant, magnopere orabant,[w] 'ut sibi auxilium ferret, quod graviter ab[x] Suevis 'premerentur; vel, si id facere occupationibus reipublicæ 'prohiberetur, exercitum modo Rhenum[y] transportaret: id 'sibi ad[z] auxilium spemque reliqui temporis satis[a] futurum: 'tantum esse nomen atque opinionem ejus exercitus, Ariovisto pulso et hoc novissimo prælio facto, etiam[b] ad ultimas Germanorum nationes, uti[c] opinione et amicitia Populi Romani tuti esse[d] possint. Navium magnam copiam 'ad transportandum exercitum[e] pollicebantur.'

17. Cæsar his de causis, quas commemoravi, Rhenum transire decreverat; sed navibus[37] transire, neque[f] satis tutum esse arbitrabatur, neque suæ neque Populi Romani dignitatis esse statuebat. Itaque, etsi summa difficultas faciendi[g] pontis proponebatur[h] propter latitudinem,[i] rapiditatem, altitudinemque fluminis, tamen id sibi contendendum, aut[j] aliter non transducendum[k] exercitum, existimabat. Rationem pontis[l] hanc instituit. Tigna bina sesquipedalia,[38] paulum[m] ab imo præacuta, dimensa[n] ad altitudinem

Sicamb. Mss. qq. et Edd. Vet. V. Urs. et Brant. et infra.—[u] vulgo *uti s.*—[v] deest Gott. Ed. Inc.—[w] *postulabant* Lov. Dorv. Edd. R. M. V.—[x] *a S.* Mss. et Edd. qdd.—[y] *trans Rh.* Duker.—[z] Mss. plerique et Edd. pp. carent τῷ *ad.* forsan *auxilii in spem rel.*—[a] deest et hæc vox in Lov. Dorv. L. sec. Edd. R. M. V.—[b] *ut etiam* Edd. quædam. *efficere uti et.* Pet.—[c] deest Edd. quibusdam.—[d] *Essent* Pet.—[e] *Rhenum ex.* L. pr.—[f] *se neq.* et statim abest *esse* L. pr.—[g] *faciundi* Edd. qdd.—[h] *proponeretur* L. tert.—[i] deest Edd. R. M. V.—[j] *haud* V. pr.—[k] *trad.* Mss. et Edd. pp.—[l] vulgo *igitur p. et sequip.* B. pr. *sexquip.* Mss. 6.—[m] *paululum* L. pr.—[n] *dimersa* B. pr. in Marg.—[o] *jun-*

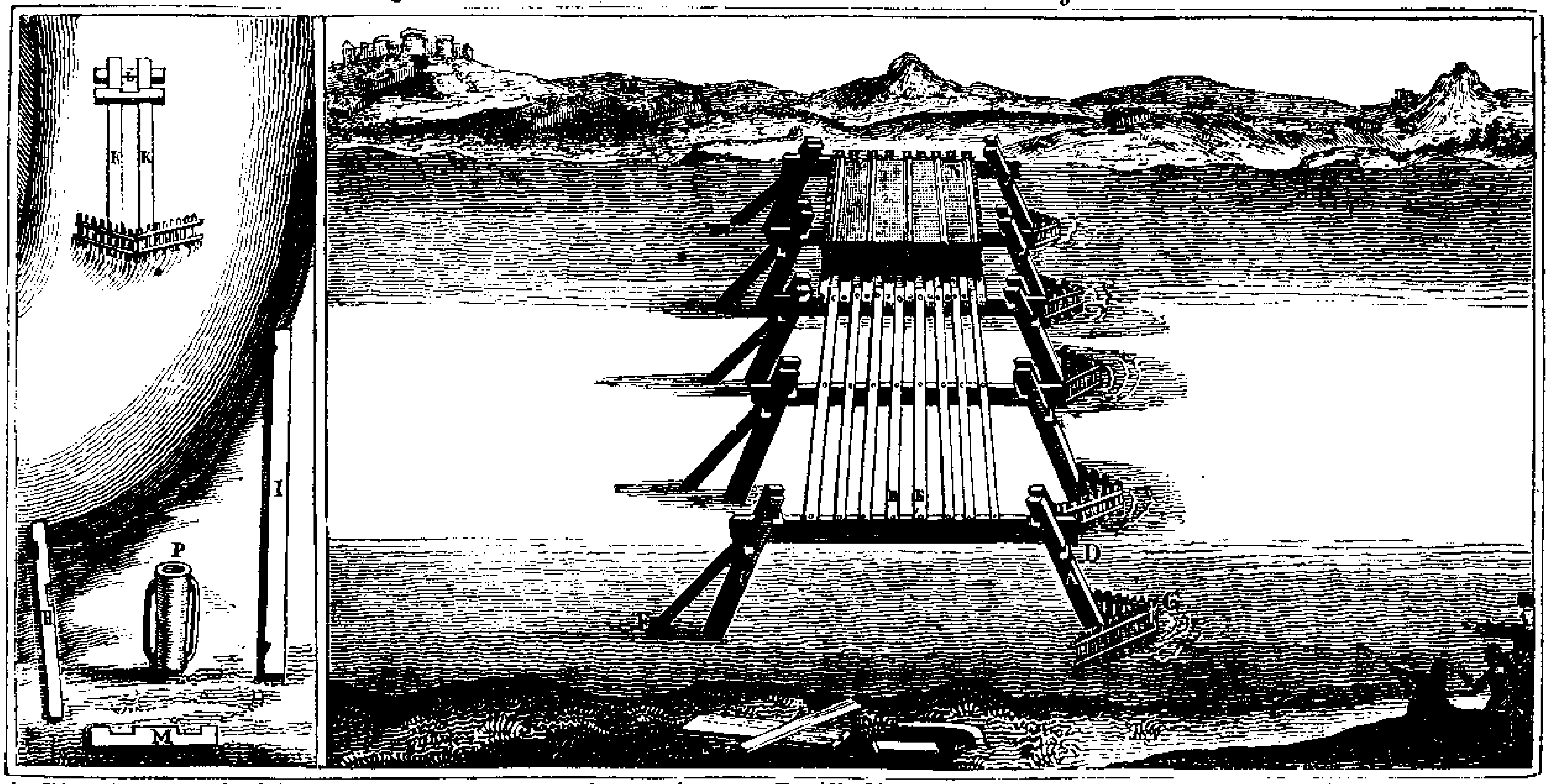
NOTÆ

Romanos fudisse, tantumque terroris injecisse, ut Augustus ex urbe profectus in eos expeditionem susceperit, sed rem compositam datis ab ipsis Augusto obsidibus.

37 *Navibus*] Si enim singulis navibus in alteram ripam milites exposuisset, facile ab universis et conglobatis hostibus essent repulsi.

38 *Sesquipedalia*] Intellige parte ab omni, ut pedum sex esset ambitus tigni totius.

Pontis Figura a Cæsare decem diebus ad Rhenum trajiciendum effecti.

A *Bina tigna sesquipedalia intervallo pedum duorum inter se juncta.* B *Alia bina ad eundem modum et eodem intervallo juncta, ac ex adverso defixa.* C *Trabes bipedales immissæ.* D *Binæ fibulæ.* E *Directa materia supra quam sternerentur crates et similia.* F *Sublicæ obliquæ contra vim et impetum fluminis operi adjunctæ.* G *Defensores pontis.* H *Simplex unum tignum eorum sesquipedalium.* I *Trabum bipedalium per se nuda figura.* K *Bina sesquipedalia tigna inter se juncta, seorsim oculis subjiciuntur.* L *Fibulæ quibus distinebantur.* M *Unius fibulæ simplex figura.* N *Crates.* O *Longurii.* P *Fistuca sive machinatio qua tigna adacta.*

fluminis,39 intervallo pedum duorum inter se jungebat.[o] Hæc cum[p] machinationibus[q] immissa in flumen defixerat, fistucisque adegerat,[r] 40 non sublicæ41 modo derecta ad perpendiculum, sed prona ac fastigata, ut secundum naturam fluminis procumberent: iis item contraria bina, ad eundem modum juncta, intervallo pedum quadragenum,[s] ab inferiore[t] parte, contra vim atque impetum fluminis conversa statuebat. Hæc utraque insuper[u] bipedalibus trabibus immissis, quantum eorum tignorum junctura[v] distabat,42 binis utrimque fibulis43 ab extrema parte, distinebantur: quibus disclusis atque in contrariam partem revinctis, tanta erat operis firmitudo[w] atque ea[x] rerum natura, ut, quo major vis aquæ se incitavisset, hoc arctius illigata[y] tenerentur. Hæc derecta[z] materie44 injecta contexebantur et longuriis cratibusque45 consternebantur: ac nihilo secius sublicæ46 et[a] ad inferiorem partem fluminis oblique agebantur,[b] quæ, pro pariete subjectæ et cum omni opere con-

gebant L. pr. Edd. R. M. V.—[p] deest V. C. Urs.—[q] *adactionibus* V. C. Samb. et vulgo *demissa*.—[r] *adhæserat* Edd. R. M. V.—[s] *quadraginta* G. V. tert.—[t] *inferiori* Lov. V. pr. Edd. qq.—[u] vulgo deest *insuper*.—[v] *vinctura* Mss. quidam.—[w] *fortitudo* L. pr.—[x] *earum* Mss. et Edd. qdd.—[y] *alligata* Edd. R. M. V. Fl.—[z] Sic Mss. non *dir*.—[a] vulgo deest *et*.—[b] vulgo *adigebantur*.—[c] *super*

NOTÆ

39 *Dimensa ad altitudinem fluminis*] Cum flumen alibi esset altius, alibi humilius, variam etiam esse oportuit tignorum longitudinem, et breviora quidem tigna esse oportuit, ubi aquæ minus fuit, longiora vero, ubi flumen altius. Extitisse vero e summa aqua non dubitandum; nulli alioquin usui futura, si amnis excrevisset.

40 *Fistucisque adegerat*] Fistuca instrumentum est trabale, vel trabs brevior præferrata, quæ a multis hominibus in sublime multis item funibus attollitur; deinde laxatis funibus demittitur in tignum, quod in terram illa vi defigitur. Est et minor fistuca stipes utrimque ansatus: hoc vulgo utuntur nostri pavitores. Gallice *hie*, ou *demoiselle*.

41 *Sublicæ*] Sublica est palus vel trabs.

42 *Quantum eorum tignorum junctura distabat*] Spatium enim duorum pedum inter tigna illa intercedebat.

43 *Binis utrimque fibulis*] Ferreis, ut arbitror.

44 *Hæc derecta materie*] Non stante, sed pontis longitudini accommodata, cui materiei ligna superponebantur, forsan vimina, cratesque, forte et terra et cespes.

45 *Longuriis cratibusque*] Longurii sunt longa materia, ut perticæ. Crates vero implicata materia tenuior, ut virgultorum.

46 *Ac nihilo secius sublicæ*] Duæ enim erant unicuique tigno incumbentes ad ejus sustentationem. Alii

junctæ, vim fluminis exciperent: et aliæ item supra[c] pontem mediocri spatio, ut, si arborum trunci sive naves dejiciendi operis[d] essent a[e] barbaris missæ, his defensoribus[47] earum rerum vis minueretur, neu[f] ponti nocerent.

18. Diebus decem, quibus materia[48] cœpta[g] erat comportari, omni opere[h] effecto, exercitus transducitur.[i] Cæsar, ad utramque partem pontis[j] firmo præsidio relicto, in fines Sigambrorum[49] contendit. Interim a compluribus civitatibus ad eum legati veniunt, quibus pacem atque amicitiam petentibus liberaliter respondit obsidesque ad se adduci jubet. At[k] Sigambri ex eo tempore quo[l] pons institui cœptus est, fuga comparata, hortantibus iis quos ex Tenchtheris atque Usipetibus apud se habebant, finibus suis excesserant, suaque omnia exportaverant,[m] seque in solitudinem ac sylvas abdiderant.

19. Cæsar, paucos dies in eorum finibus moratus, omnibus vicis ædificiisque incensis, frumentisque[n] succisis, se in

L. pr.—[d] vulgo *operis causa*.—[e] *ab* L. sec. Mox *defensionibus* Mss. Bouh.—[f] *nec* L. pr. al. *ne*.—[g] *accœpta* Duk.—[h] *ponte* And. L. pr.—[i] *traduc.* Mss. plerique et Edd. Vett. ac semper.—[j] *fluminis* Pet.—[k] vulgo deest *at*.—[l] *quod* V. pr.—[m] *asportav.* G. V. tert. Edd. Amst. Lugd.—[n] deest *que* Egm. L. sec.

NOTÆ

legunt *ariete* pro *pariete*, quæ lectio ferri potest. Utrumque autem nihil aliud est, quam quod dicimus, *arcboutant*.

47 *Defensoribus*] Quod in fœminino genere apud jurisconsultos legitur.

48 *Diebus decem, quibus materia, &c.*] Materia proprie lignum. Unde dicitur materio, qui nobis carpentarius. Mira porro celeritas, quam effecit artificum numerus et tempus æstivum, quo est minima altitudo fluvii.

49 *In fines Sigambrorum*] Qui Sigambrorum fines fuerint satis incertum. Sed eorum posteros Francos esse dictos patet, vel ex Gregorio Turonensi, qui Remigium Rhemensem episcopum sic scribit Clodovæo regi locutum ad baptismum venienti; 'Mitis depone colla Sigamber,' &c. Sunt qui putant non Sigambrum fuisse Clodovæum, sed sic appellatum, quod horum Sigambrorum fines possideret; ut Francorum reges, nunc Galli reges dicuntur, quod Galliam obtineant; quod credunt inducti loco illo Suetonii tit. XXI. 'Suevos et Sigambros dedentes se traduxit in Galliam, et in proximis Rheno agris collocavit.' Verum ut Suevi fuerunt in Germania superstites, ita et Sigambri esse potuerunt, unde Clodovæus oriundus esse potuit, et tota illa Francorum gens, quæ Romanis imperium Galliæ ademit. Sed tandem illam injuriam Sigambri ulti sunt cum Lollium fuderunt, Augustumque ex urbe exire coëgerunt.

fines Ubiorum recepit;[o] atque iis auxilium suum pollicitus, si ab[p] Suevis premerentur, hæc[q] ab iis cognovit: Suevos, posteaquam[r] per exploratores pontem fieri comperissent, more suo concilio[s] habito, nuntios in omnes partes[t] dimisisse, uti de oppidis demigrarent, liberos, uxores, suaque omnia in sylvas deponerent, atque omnes qui arma ferre possent unum in locum convenirent: hunc esse delectum medium[u] fere regionum earum quas Suevi obtinerent: hic[v] Romanorum adventum expectare atque ibi decertare constituisse. Quod ubi Cæsar comperit,[50] omnibus his rebus confectis, quarum rerum causa transducere exercitum constituerat, ut Germanis metum injiceret, ut Sigambros ulcisceretur, ut[w] Ubios obsidione liberaret, diebus omnino X[x] et VIII trans Rhenum consumtis, satis et[y] ad laudem et ad utilitatem profectum arbitratus, se in Galliam recepit,[z] pontemque rescidit.[a]

20. Exigua parte æstatis reliqua, Cæsar, etsi in his locis, quod omnis Gallia ad septentriones[b] vergit, maturæ[c] sunt hyemes, tamen in Britanniam proficisci contendit, quod omnibus fere Gallicis bellis[51] hostibus nostris inde submini-

Dorv. Edd. R. V. M.—[o] *recipit* V. sec.—[p] Sic vetustiores Mss. et Edd. non *a. Suebis* B. pr. aliique hic et infra. paulo ante *pollicitus est* L. pr.—[q] *et h.* V. pr. *h. omnia congn.* L. pr.—[r] Ita rursus Mss. Urs. et mei XII. meliores et Ed. Inc. Steph. vulgo *postquam.*—[s] et hoc e Mss. plerisque et Edd. Vett. restitui. vulgo *consilio.* V. ad c. 14.—[t] *suas p.* Carr.—[u] *medio* Pet. et V. pr. a m. pr.—[v] vulgo *ibi R.*—[w] *et* Carr. Duk.—[x] Sic Mss. plerique et Ed. Inc. vulgo XVIII. XVII. L. pr. Scal.—[y] deest Duk. v. sec.—[z] *recipit* L. tert. G. Ed. Inc.—[a] *rescindit* Ox.—[b] vulgo *septentrionem.*—[c] *matuesunt* B. pr. et in

NOTÆ

50 *Quod ubi Cæsar comperit, &c.*] Non fit verisimile eum pontem tanto molimine a Cæsare fuisse perfectum, ut statim in Galliam reverteretur. Sed noluit fortunam tentare, præsertim cum esset cum illis confligendum, qui præter arma et solum nihil haberent reliqui. Quod innuit Dio, qui scribit lib. XXXIX. cum accepit Sigambros in solitudines secessisse, Suevos vero venire auxilio, in Galliam redivisse, non amplius XX dies moratum. Lucanus certe libro XI. inducit Pompeium dicentem, Cæsarem ab Rheno fugisse.

51 *Quod omnibus fere Gallicis bellis*] Longe alia affertur a Suetonio causa, quod nempe Britanniam spe margaritarum petierit, quarum amplitudinem conferentem, interdum sua manu exegisse pondus. Sed illum spes videtur fefellisse. Nam, ut scribit Plinius IX. 35. ‘In Britannia parvas ac decolores nasci certum est.’ Ta-

strata[d] auxilia intelligebat: et, si tempus anni ad bellum gerendum deficeret,[e] tamen magno sibi usui fore arbitrabatur, si modo insulam adisset, genus[f] hominum perspexisset, loca, portus, aditus[g] cognovisset: quæ omnia fere Gallis erant incognita. Neque enim temere præter mercatores illo adit[h] quisquam, neque iis ipsis quicquam, præter oram maritimam atque eas regiones quæ sunt contra Gallias, notum est. Itaque, evocatis[i] ad se undique[j] mercatoribus, neque quanta esset insulæ magnitudo, neque quæ aut quantæ nationes incolerent, neque quem usum belli haberent, aut quibus institutis uterentur, neque qui essent ad majorum navium multitudinem idonei portus, reperire[k] poterat.

21. Ad hæc cognoscenda, priusquam periculum[l] faceret, idoneum esse arbitratus C.[m] Volusenum,[52] cum navi[n] longa præmittit. Huic mandat, uti, exploratis omnibus rebus,[o] ad se quamprimum revertatur: ipse cum omnibus copiis in Morinos proficiscitur, quod inde erat brevissimus in Britanniam transjectus.[p] Huc naves undique ex finitimis regionibus et, quam superiore æstate ad Veneticum bellum fecerat, classem jubet convenire. Interim, consilio ejus cognito et per mercatores perlato ad Britannos, a compluribus ejus[q] insulæ civitatibus ad eum legati veniunt, qui polliceantur[r] obsides dare atque imperio Populi Romani obtemperare.

marg. *mansuescunt.*—[d] *summa min.* Dorv. Edd. R. M. V.—[e] *defecerat* Scal. L. pr. Ed. Ber.—[f] Mss. plerique et Edd. Vett. *et genus.*—[g] *aditusque* L. sec.—[h] *adiit* Mss. plerique et Edd. Vett.—[i] vulgo *convocatis.*—[j] deest V. pr.—[k] *reperiri* B. pr. L. pr. Scal. ut dicitur *comperiri* et *comperire.*—[l] *periclum* B. pr.—[m] G. L. pr. Oxon. Ed. R. Steph.—[n] *nave* L. pr.—[o] deest Egm.—[p] *trajectus* Mss. et Edd. pp.—[q] Ms. Reg. cum plerisque meis et Edd. pp. non agnoscunt *ejus.* addit tamen Metaphrastes ταύτης.—[r] *pollicerentur* Scal. L.

NOTÆ

citus in vita Agricolæ: 'Fert Britannia aurum et argentum et alia metalla pretium victoriæ; gignit et oceanus margarita, sed subfusca et liventia.' Nec vero nunc nisi in Scotiæ et Orchadum littore reperiuntur, sed parvæ atque lividæ sunt illæ margaritæ.

52 *C. Volusenum, &c.*] Suetonius tit. LVIII. 'Neque in Britanniam transmeavit, nisi ante per se portus et navigationem et accessum ad insulam explorasset.' Ergo non per Volusenum, sed aut Voluseno non satis credens, aut non satis multa doctus, ipse ire contendit. Navis porro longa est ad navalia prælia idonea.

Quibus auditis liberaliter pollicitus,[s] hortatusque ut[t] in ea sententia permanerent, eos domum remittit[u] et cum his una Commium,[53] quem ipse, Atrebatibus superatis, regem ibi constituerat, cujus et virtutem et consilium probabat, et quem sibi fidelem[v] arbitrabatur, cujusque auctoritas in iis regionibus magni habebatur, mittit.[w] Huic imperat, quas possit adeat[x] civitates, horteturque ut Populi Romani fidem sequantur; seque[y] celeriter eo[z] venturum nuntiet. Volusenus, perspectis regionibus, quantum ei[a] facultatis[b] dari potuit, qui navi[c] egredi ac se barbaris committere non auderet,[d] quinto die[e] ad Cæsarem revertitur; quæque ibi perspexisset[f] renuntiat.

22. Dum in his locis Cæsar navium parandarum causa moratur, ex magna parte Morinorum ad eum legati venerunt,[g] qui se de superioris temporis consilio excusarent, quod homines barbari et nostræ consuetudinis imperiti bellum Populo Romano fecissent, seque[h] ea, quæ imperasset, facturos pollicerentur.[i] Hoc[j] sibi satis opportune Cæsar accidisse arbitratus, quod neque post tergum hostem relinquere volebat, neque belli gerendi propter anni tempus facultatem habebat, neque has tantularum[k] rerum occupa-

pr.—[s] *pollicetur* L. pr.—[t] *uti* Mss. 3. et Ed. Med. V.—[u] vulgo *remisit*.—[v] Sic soli Carr. et Duk. Ceteri Mss. et Edd. ante Scalig. addunt *f. esse:* et statim vulgo *magna*.—[w] Abest hoc verbum a Celso, neque opus est; sed vide ad I. 43. et alibi.—[x] *impleat* V. sec.—[y] *sedque* B. pr.—[z] deest Pet. a m. pr. alii transponunt *eo cel*.—[a] *et* Mss. et Edd. qdd.—[b] *facultas* perperam Mss. plerique et Edd. Vett. contra And. V. pr. Ox. Pet. Egm.—[c] *ex nave* L. pr.—[d] *audebat* Pet.—[e] *diem* Egm.—[f] *prosp.* Duk. a m. s.—[g] *veniunt* L. pr., Reg.—[h] *sed quæ* B. pr.—[i] Mss. multi et Edd. Vett. qq. *pollicentur*. Sed jungenda *excusarent* et *pollicerentur*. L. pr. *pollicebantur*.—[j] *hæc* L. pr. Edd. A. Vasc. Gr. Steph. &c. præterea Mss. fere *Cæsar s. opp.* fors. abundat nomen proprium.—[k] Mss. plerique et Edd. primæ *tantarum*. sed V. ad v. 49.—[l] Sic

NOTÆ

53 *Et cum his una Commium*] Hunc cum multis de causis, tum ob hanc potissimum delegit, quod eadem lingua Britanni qua Galli uterentur. Hunc eadem de causa cum legatis in Britanniam remittit, ut fit verisimile. scribit, eam potissimum quæ mari proxima esset. Quod infra lib. VII. legitur, immunitatem datam Atrebatibus, nihil contrarium est, quod hic dicitur apud eos rex esse factus Commius. Immunitas enim illa fuit a

tiones sibi Britanniæ anteponendas judicabat, magnum his obsidum[l] numerum imperat. Quibus adductis, eos in fidem recepit. Navibus circiter LXXX onerariis[54] coactis contractisque, quot[m] satis esse ad duas transportandas legiones existimabat,[n] quicquid[o] præterea navium longarum habebat, quæstori,[p] legatis, præfectisque distribuit.[q] Huc accedebant XVIII[r] onerariæ naves, quæ ex eo loco ab[s] millibus passuum VIII vento tenebantur, quo minus in eundem portum pervenire[t] possent. Has equitibus distribuit; reliquum exercitum Q. Titurio Sabino et L. Aurunculeio Cottæ, legatis, in Menapios atque in eos pagos Morinorum,[55] ab[u] quibus ad eum legati non venerant, deducendum dedit. P. Sulpitium Rufum, legatum, cum eo præsidio quod satis esse arbitrabatur, portum tenere jussit.

23. His constitutis rebus, nactus idoneam ad navigandum tempestatem, tertia fere vigilia solvit, equitesque[v] in ulteriorem portum[w] [56] progredi et naves conscendere et[x] se sequi

L. pr. non *num. obs.*—[m] Sic Mss. et Edd. Vett. plerique. vulgo *quod* et *leg. transp.*—[n] *æstimabat* Mss. 2.—[o] *quod* vel *quot*, *quotque*, *quidem* Mss. et Edd. qdd.—[p] *id q.* Pet. Scal. L. pr. *quæstoribus* Cuj. Scal.—[q] *tribuit* Mss. Urs.—[r] VIII B. pr.—[s] vulgo deest *ab.*—[t] Mss. plurimi et Edd. quædam *venire.*—[u] *a q.* Mss. et Edd. qdd.—[v] *equites in* et mox *navesque* L. pr. *equites quos* Egm.—[w] *partem* Pet. et *congredi* Edd. qq.—[x] Sic Mss. o. et Edd. Vett. non *ac*

NOTÆ

54 *Navibus circiter* LXXX *onerariis*] Manifestum est hic discrimen inter onerarias naves et longas: hæ utiles bello, passim erant biremes vel triremes, aut pluribus etiam ordinibus remorum instructæ, atque adeo celeritate præstabant, quæ in omnibus præliis admodum juvat: illæ capaces tantum erant mercium, atque adeo sine remigibus, quorum ordines in binis, ternis, et aliquando pluribus tabulatis consistentes, spatium navium implere solebant: fuisse autem onerarias remorum expertes innuit Livius decadis III. lib. 8. 'Naves quas Livius,' &c.

55 *In eos pagos Morinorum*] Magna libertas Gallorum magnam dissensionem et varietatem sententiarum fecit; dissensio autem servitutem accersivit, cum non solum populi a populis, in Gallia, sed pagi a pagis dissentirent, ut hinc patet, quorum quidem singuli a singulis divisum consilium sibi capiebant.

56 *In ulteriorem portum, &c.*] Cum in illa ora angusti essent portus, et plurium navium minime capaces, illas in plures portus distribuere necesse fuit, unde etiam suos equites solvere jussit. Facile adducor ut hunc ulteriorem portum Gessoriacum esse credam.

jussit: a quibus cum id[y] paulo tardius esset administratum, ipse hora diei circiter quarta cum primis navibus Britanniam attigit, atque ibi in omnibus collibus expositas hostium copias armatas[57] conspexit. Cujus loci hæc erat[z] natura: adeo[a] montibus angustis mare continebatur, uti ex locis superioribus in littus telum adjici posset. Hunc ad egrediendum[b] nequaquam idoneum arbitratus locum, dum reliquæ naves eo convenirent, ad horam nonam in anchoris expectavit.[c] Interim legatis tribunisque militum convocatis, et quæ ex Voluseno cognosset,[d] et quæ fieri vellet, ostendit, monuitque, (ut rei militaris ratio, maxime[e] ut maritimæ res postularent, ut quæ celerem atque instabilem motum haberent,) ad nutum et ad tempus omnes[f] res ab iis administrarentur. His dimissis, et ventum et æstum[g] uno tempore nactus secundum,[h] dato signo et sublatis anchoris, circiter millia passuum VII[i] ab eo loco progressus, aperto[j] ac plano littore naves constituit.

24. At barbari, consilio Romanorum cognito, præmisso equitatu et essedariis[58] quo plerumque genere in præliis uti consuerunt,[k] reliquis copiis subsecuti,[l] nostros navibus egredi prohibebant. Erat ob has causas summa difficultas, quod naves propter magnitudinem, nisi in alto, constitui non poterant; militibus autem ignotis locis, impeditis manibus,[m] magno et gravi armorum onere oppressis,[n] simul et de navibus desiliendum et in fluctibus consistendum et cum[o]

et *ab q.*—[y] vulgo etiam deest *id.*—[z] deest Carr. Duk. L. pr. a m. pr.—[a] al. *atque ita.*—[b] *adgrediendum* Cuj. *adgrediendi loc. neq.* omisso *idoneum* L. pr. a m. pr. *locum* varie transponitur in Mss. et Edd.—[c] *spectarit* Egm.—[d] Sic, vetustiores Mss. vulgo *cognovisset.* al. *cognosceret, cognoverat.*—[e] *est maxime* Duk. a m. pr. Dorv. Edd. R. M. V. *maximeque* Cuj. Scal. L. pr. et Edd. multæ Vett. dein contra Mss. vulgo *res mar.*—[f] voces quatuor *et ad t. o.* desunt L. tert. et Ed. Inc. *omnes* abest a Gott. et Aic.—[g] *æstatem* L. pr.—[h] *simul* L. pr.—[i] vulgo VIII.—[j] B. pr. V. pr. et 8 alii carent τῷ *aperto.* Edd. R. M. V. Inc. carent *ap. ac.* male. v. 9. *littore molli atque aperto.* V. et II. 19.—[k] *consuessent* Carr. Duk.—[l] *subsecutis* Ed. Elz.—[m] *navibus* Mss. 2.—[n] Vulgo *pressis.* et mox abest *in.*—[o] deest præpos. in L. pr. a m. pr.—[p] *vel*

NOTÆ

57 *Armatas*] Alii habent *firmatus*: utra melior lectio viderit lector.

58 *Essedariis*] Sunt qui de essedo pugnant, quos postea accuratius describit. Essedum vero est genus currus, quo Galli ad bella utuntur.

hostibus erat pugnandum: cum illi aut[p] ex arido, aut paululum[q] in aquam progressi, omnibus membris expediti,[r] notissimis locis audacter tela conjicerent et equos insuefactos[s] incitarent. Quibus rebus nostri perterriti, atque hujus omnino generis pugnæ imperiti, non eadem alacritate ac studio, quo in pedestribus uti præliis consueverant, nitebantur.

25. Quod ubi Cæsar animum advertit,[t] naves longas, quarum[59] et species erat[u] barbaris inusitatior et motus ad usum[v] expeditior, paulum[w] removeri ab onerariis navibus et remis incitari et ad latus apertum hostium constitui, atque inde fundis, sagittis, tormentis, hostes[x] propelli[y] ac submoveri jussit: quæ res magno usui nostris fuit. Nam et navium figura et remorum motu et inusitato genere tormentorum permoti barbari constiterunt, ac paulum[z] modo pedem retulerunt. Atque nostris militibus cunctantibus, maxime propter altitudinem maris,[a] qui decimæ legionis aquilam ferebat,[60] contestatus[b] Deos, ut ea res legioni feliciter eveniret: 'Desilite,'[c] inquit, 'commilitones, nisi[d] vul-'tis aquilam hostibus prodere: ego certe meum reipublicæ 'atque imperatori officium præstitero.' Hoc cum magna

ex a. vel L. pr.—[q] Mss. longe plurimi et vetustiores *paulum*. V. c. seq.—[r] *expeditis* And. L. sec. Ed. Steph. ut opponantur *manibus impeditis*.—[s] *assuef*. L. sec. Edd. Vasc. Aldi &c. male.—[t] vulgo *animadvertit*.—[u] Mss. 7. et Edd. R. V. M. non male carent τῷ *erat*. ac Mss. 2. et Ed. Inc. in Leid. sec. ponitur post *expeditior*. in alio post *usum*.—[v] *usus* Edd. R. M. V.—[w] Sic Mss. et Edd. pp. non *paullulum*, et *torm. sag.*—[x] *hostis* B. pr.—[y] *pelli* Pet.—[z] deest L. sec. *paullulum* Edd. R. M. V. cum Dorv.—[a] *navisque* L. sec.—[b] *obtestatus* Cuj. L. pr.—[c] Inepte And. et Ed: Basil. ac Gryphii *deserite i. m. si v. a. atque h. prodite*.—[d] deest *nisi* Ms. Urs. et L. sec. per interrogatio-

NOTÆ

59 *Naves longas, quarum, &c.*] Quam serissime ad barbaros inventa quæ sunt recentius perveniunt. Priores autem in usu fuere onerariæ ad merces ferendas comparatæ, ut prius navigari cœptum ad commercia instituenda, quam ad longinqua bella inferenda. Quod autem posterius navium longarum sit inventum, testatur Herodot. in Clio, ubi scribit Phocenses primos Græcorum longis navibus usos fuisse.

60 *Qui decimæ legionis aquilam ferebat*] Aquila signum erat legionis, nec sociis qui in ceteris erant pares committebatur. Legionariis illam ferre licebat, passis pennis summæ hastæ insistebat ex auro vel argento. Sæpe fulmen tenebat.

voce dixisset, ex navi se projecit atque in hostes aquilam ferre cœpit.[61] Tum nostri, cohortati[e] inter se, ne tantum dedecus admitteretur, universi ex navi desiluerunt:[f] hos item[g] alii, ex proximis navibus cum conspexissent, subsecuti hostibus appropinquarunt.[h]

26. Pugnatum est ab utrisque acriter; nostri tamen, quod neque ordines servare, neque firmiter insistere, neque signa subsequi poterant, atque alius alia ex navi, quibuscumque signis occurrerat, se aggregabat,[i] magno[j] opere perturbabantur. Hostes vero, notis omnibus vadis, ubi ex littore aliquos singulares ex navi[k] egredientes conspexerant, incitatis equis impeditos adoriebantur: plures paucos circumsistebant:[l] alii ab latere aperto in universos tela conjiciebant. Quod cum animum advertisset[m] Cæsar, scaphas longarum navium,[62] item speculatoria navigia militibus compleri jussit, et, quos laborantes conspexerat, iis subsidia submittebat.[n] Nostri, simul in arido constiterunt, suis omnibus consecutis, in hostes impetum fecerunt atque eos in fugam

nem. vulgo etiam *milites.*—[e] *Hortati* B. pr.—[f] Sic Mss. tantum non o. et Edd. pp. vulgo per *i.*—[g] in Edd. qdd. *it ex pr. primis n.*—[h] *adpropinquarent* V. pr. sec. Ed. Inc. *adpropinquarerunt* L. pr.—[i] *aggerebat* G. V. tert. Ed. Inc. *aggregabant* Edd. R. M. V. Vide ad II. 26. *Occurrent* etiam Ed. Inc. *occurreret* Carr.—[j] Sic V. sec. V. ad I. 13. statim *perturbantur* Mss. et Edd. qq.—[k] *nave* L. pr. *n. aliquos eg.* Edd. R. M. V.—[l] *circumstabant* Ed. Clark. V. ad III. 15.—[m] vulgo *animadv.*—[n] *Mittebat* Pet. sed V. ad II. 6.—[o] Mss. o.

NOTÆ

61 *Atque in hostes aquilam ferre cœpit*] Apud Livium: 'Consul signum in castra hostium injicit, quo acrius subeant milites.' Mira hic fuit M. Lælii Scevæ fortitudo, quam commemorat Valerius Max. III. 2. sed facta privatorum non solet persequi Cæsar, memor sui instituti, quo facta sua referre suscepit; de aquilifero nihil scripturus, nisi per illum factum fuisset, ut insula teneretur. Summum erat dedecus aquilam perdere; sed nunquam ita in discrimen conjiciebatur, nisi ancipitibus dubiisque præliis.

62 *Scaphas longarum navium*] Naviculæ sunt, quæ majores naves, ut ministræ, consequuntur, Gallice *esquif*, atque tanquam navis ipsius instrumentum. Itaque secundum Labeonem tractatu de fundo instructo: Si quis navem cum instrumento emerit, ei scapha debet quoque præstari. Exploratoria vero navigia quæ celeritate pollent: 'Quæ,' ut ait Vegetius, 'ne candore prodantur, colore veneto tinguntur, et funes etiam cera qua inungi solent naves, inficiuntur. Nautæ quoque vel milites venetam vestem induunt, ut non solum per noctem, sed etiam per diem facilius lateant exploratores.'

dederunt, neque longius prosequi potuerunt, quod equites cursum tenere atque insulam capere non potuerant.[o] Hoc unum ad pristinam fortunam Cæsari defuit.

27. Hostes prælio superati, simul atque se[p] ex fuga receperunt, statim ad Cæsarem legatos de pace[q] miserunt: obsides daturos, quæque imperasset sese facturos, polliciti sunt. Una cum his legatis Commius[r] Atrebas venit, quem supra demonstraveram[s] a Cæsare in Britanniam præmissum. Hunc illi e navi egressum, cum ad eos oratoris modo imperatoris mandata perferret, comprehenderant atque in vincula conjecerant: tum,[t] prælio facto, remiserunt et in[u] petenda pace ejus rei culpam in multitudinem contulerunt,[v] et, propter imprudentiam ut ignosceretur, petiverunt.[w] Cæsar questus, quod, cum ultro in continentem legatis missis pacem ab se petissent, bellum sine causa intulissent, ignoscere imprudentiæ dixit, obsidesque imperavit: quorum illi partem statim dederunt, partem,[x] ex longinquioribus locis arcessitam, paucis diebus sese daturos[y] dixerunt. Interea suos remigrare in agros jusserunt, principesque undique convenere et se civitatesque suas Cæsari commendare cœperunt.

28. His rebus pace confirmata,[z] post diem IV, quam est in Britanniam ventum, naves XVIII,[a] de quibus supra[b] demonstratum est, quæ equites sustulerant, ex superiore[c] portu leni[d] vento solverunt. Quæ cum appropinquarent Britanniæ et ex castris viderentur, tanta[e] tempestas subito coorta[g] est, ut nulla earum cursum tenere posset, sed aliæ eodem, unde erant profectæ, referrentur;[h] aliæ ad inferiorem partem insulæ, quæ est propius[i] solis occasum, magno

et Edd. Vett. *potuerunt.*—[p] deest Pet. a m. pr.—[q] *de p. leg.* V. pr.—[r] Sic rursus Mss. longe plurimi, et deinceps.—[s] *demonstravimus* Aic.—[t] Sic Mss. vulgo *tunc f. p.*—[u] deest *in* a Mss. plerisque et Edd. pp. *quod* vel *quo impetranda p.* Edd. R. M. V.—[v] Sic Urs. Cuj. L. pr. Ox. And. cum Edd. Scal. et seqq. Ceteri. et Edd. Vett. ac Cellar. *conjecerunt.*—[w] *petierunt* Mss. et Edd. qdd. et statim *a se.*—[x] *partim s. d. partim* Pet.—[y] *p. post dieb. se daturos esse* L. pr. *post* addunt quoque Cuj. Edd. Al. Gryph.—[z] vulgo *firmata.* et supra *commendarunt.*—[a] X *et* VIII. Egm.—[b] deest B. pr.—[c] *superiori* Edd. qdd.—[d] *levi* Mss. 2.—[e] *tum t.* Pet.—[f] deest Lov. *sub temp.* L. pr.—[g] *orta* L. pr. Duk.—[h] *reverterentur* Carr. Lov. Duk. Dorv. Edd. R. M. V.—[i] *proprie*

sui cum periculo dejicerentur: quæ[j] tamen, anchoris jactis cum fluctibus complerentur, necessario adversa nocte in altum provectæ continentem petierunt.[k]

29. Eadem nocte accidit,[63] ut esset luna plena, qui[l] dies maritimos[m] æstus maximos[n] in Oceano efficere consuevit: nostrisque id erat incognitum. Ita uno tempore et longas naves, quibus Cæsar exercitum transportandum curaverat, quasque in aridum subduxerat, æstus complebat;[o] et onerarias, quæ ad anchoras erant deligatæ, tempestas afflictabat; neque ulla nostris facultas aut administrandi, aut auxiliandi, dabatur. Compluribus[p] navibus fractis, reliquæ cum[q] essent, funibus, anchoris, reliquisque[r] armamentis amissis, ad navigandum inutiles, magna, id[s] quod necesse erat accidere, totius exercitus perturbatio facta est: neque enim naves erant aliæ, quibus reportari possent; et omnia deerant, quæ ad reficiendas eas usui sunt,[t] et, quod[u] omnibus constabat, hyemari in Gallia oportere, frumentum his in locis in hyemem[v] provisum non erat.

30. Quibus rebus cognitis, principes Britanniæ, qui post prælium factum[w] ad ea, quæ jusserat Cæsar, facienda convenerant, inter se collocuti, cum equites et naves et frumentum Romanis deesse intelligerent, et paucitatem militum ex

suprasc. *prope* B. pr.—[j] deest Carr.—[k] Sic Mss. fere o. et Edd. Vett. pro *petiverunt.*—[l] vulgo *quæ.*—[m] *marinos* Pet. *maritumos* Ox. V. supra.—[n] *plurimos* Pet.—[o] deest B. pr. a m. pr.—[p] *cum pl.* B. pr. V. pr. And. Urs. mox *confractis* Carr. et Duk.—[q] deest Urs. And.—[r] deest L. pr.—[s] exulat a G. V. tert.—[t] Sic Urs. Cuj. Scal. And. L. pr. Ox. Ceteri cum Edd. primis *naves erant usui.* ut c. 31. sed aliæ et Clark. *n. essent u.* Vide ad v. 42.—[u] deest V. sec.—[v] *hiemes* V. sec. *hieme* L. pr. V. pr.—[w] vulgo deest *factum.*—[x] *rur-*

NOTÆ

63 *Eadem nocte accidit, &c.*] Veget. v. 12. 'Hæc reciprocantis meatus ambiguitas cursum navium secunda adjuvat, retardat adversa. Quæ dimicaturo magna sunt cautione vitanda: neque enim auxilio remorum rheumatis impetus vincitur, cui interdum cedit et ventus. Et quoniam diversis regionibus diverso lunæ crescentis minuentisque statu certis horis ista variantur, ideo prælium navale gesturus consuetudinem pelagi vel loci ante congressum debet agnoscere.' Sed Romanis cum essent infensi Galli, qui id cognoscebant, ab eorum nemine docebantur quid esset vitandum, quibus si amici illi fuissent, facile erat his incommodis occurrere.

castrorum exiguitate cognoscerent, quæ hoc erant etiam angustiora, quod sine impedimentis Cæsar legiones transportaverat, optimum factu esse duxerunt, rebellione facta, frumento commeatuque nostros prohibere et rem in hyemem producere, quod, iis superatis, aut reditu interclusis, neminem postea belli inferendi causa in Britanniam transiturum confidebant.

31. Itaque, rursus[x] conjuratione facta, paulatim ex castris discedere ac[y] suos clam ex agris deducere cœperunt. At Cæsar, etsi nondum eorum consilia cognoverat, tamen et ex[z] eventu navium suarum, et ex eo, quod obsides dare intermiserant, fore id, quod accidit, suspicabatur. Itaque ad omnes casus subsidia[a] comparabat: nam et frumentum[b] ex agris quotidie in castra conferebat, et, quæ gravissime afflictæ erant naves, earum materia atque ære ad reliquas reficiendas utebatur, et, quæ ad eas res erant usui, ex[c] continenti comportari[d] jubebat. Itaque, cum id[e] summo studio a militibus administraretur, duodecim navibus amissis, reliquis ut navigari[f] commode[g] posset, effecit.[h]

32. Dum ea geruntur, legione ex consuetudine una[i] frumentatum missa, quæ appellabatur[j] septima, neque ulla ad id tempus belli suspicione interposita,[k] cum pars hominum in agris remaneret, pars etiam in castra ventitaret, ii, qui pro portis[64] castrorum[l] in statione erant, Cæsari renuntiarunt,[m] pulverem majorem, quam consuetudo ferret, in ea parte videri, quam[n] in partem legio iter fecisset. Cæsar

sum V. pr.—[y] Mss. plerique *aut*. Scal. L. pr. Ed. R. Steph. *et*. G. *καὶ*. mox *agnoverat* Carr. Duk.—[z] deest præp. Egm.—[a] *consilia* Dorv. Edd. R. M. V.—[b] *fructuum* V. sec.—[c] *in c.* L. pr.—[d] *comparari* Urs. Cuj. L. pr. *comparare* Edd. Amst. Lugd.—[e] deest *id* Mss. 12 et Ed. Inc.—[f] *narigare* Mss. 3.—[g] deest Pet. et 3 aliis, ac Ed. Inc.—[h] *possit efficit* L. pr. et Edd. qdd. *effectum* R. Steph.—[i] deest L. pr.—[j] *adpellatur* L. pr. Vide infra.—[k] *posita* Edd. R. M. V.—[l] deest G. V. tert. Ed. Inc. *castris* V. sec.—[m] Mss. plerique et Edd. pp. *nunciaverunt*. *nunciarunt* Pet. al. *renuntiarunt*.—[n] *in qua leg*. Ox.—

NOTÆ

64 *Ii, qui pro portis, &c.*] Stationes vocabant a stando, quia cohortes ante portas castra custodiebant, non unus, ut nunc, miles. Nec enim tutum esse putabant uni salutem exercitus credere. Cohors autem et turma equitum servabant. Statio autem est certus propriusque locus.

id, quod erat, suspicatus, aliquid novi[o] a barbaris initum consilii, cohortes, quæ in stationibus[p] erant, secum in eam partem proficisci, duas ex reliquis[q] in stationem succedere, reliquas armari et confestim sese[r] subsequi jussit. Cum paulo longius a castris processisset,[s] suos ab hostibus premi, atque ægre sustinere, et conferta[t] legione ex omnibus partibus tela conjici, animum advertit.[u] Nam quod, omni ex reliquis partibus demesso frumento, pars una erat reliqua, suspicati hostes, huc[v] nostros esse venturos, noctu in sylvis delituerant: tum dispersos, depositis[w] armis, in metendo occupatos, subito adorti, paucis interfectis, reliquos incertis ordinibus perturbaverant:[x] simul equitatu atque essedis circumdederant.

33. Genus hoc est ex essedis pugnæ: primo per omnes partes perequitant[y] et tela conjiciunt, atque ipso terrore equorum et strepitu rotarum ordines plerumque perturbant, et, cum se inter equitum turmas insinuaverint,[z] ex[a] essedis desiliunt et pedibus[b] præliantur. Aurigæ interim paulatim[c] ex prælio excedunt, atque ita currus collocant,[cc] ut, si illi a multitudine hostium premantur, expeditum ad suos receptum habeant. Ita mobilitatem equitum, stabilitatem peditum, in præliis præstant; ac tantum usu[d] quotidiano et exercitatione efficiunt, uti[e] in declivi ac præcipiti loco incitatos equos sustinere et brevi moderari ac flectere, et per temonem percurrere, et in jugo insistere, et inde se[f] in currus citissime recipere consuerint.[g]

34. Quibus rebus, perturbatis nostris[65] novitate pugnæ,

[o] *novum* L. pr. *aliquidque* Egm. statim *consilii* exulat a V. tert. L. tert. Ed. Inc.—[p] *statione* Pet.—[q] desunt *ex rel.* vulgo.—[r] Sic Mss. uno alteroque excepto et Edd. Vett. non *se.* deest Pet. et Oxon. nec male. V. B. C. I. 8.—[s] *processissent* Pet. *proc. et* Mss. et Edd. qdd.—[t] *conserta* L. pr.—[u] Sic rursus And. vulgo *animadvertit.*—[v] *hoc* Duk. a m. pr.—[w] *dispositis* V. tert. G. Dorv.—[x] *perturbarerunt* et *ex essedis circumdederunt* L. pr. *circumdaverunt* B. pr.—[y] *equitant* L. pr. male. V. VII. 65.—[z] Sic Mss. et Edd. Vett. vel *insinuaverunt.* Al. *insinuarere, et.* vulgo *insinuarere.*—[a] deest præp. Duk.—[b] Sic c. 2. *pedites* L. pr. cum Edd. Ald. Vasc. Gryph. Steph. Str. aliisque—[c] vulgo *paullum e. p.*—[cc] Sic Mss. Reg. Eliens. et Voss. *se et cur. coll.* conj. Hotom. *curru se coll.* al. vulgo *ita se coll.*—[d] *in usu* L. sec.—[e] Sic Mss. et Edd. pp. non *ut.* —[f] *ac se deinde* L. tert. *se inde* Mss. plerique et Edd. pp.—[g] Sic rursus Mss.

NOTÆ

65 *Quibus rebus, perturbatis nostris*] dicentem ut Cæsar: 'Territa quæ-

tempore opportunissimo[h] Cæsar auxilium tulit: namque ejus adventu hostes constiterunt, nostri se ex timore receperunt. Quo facto, ad lacessendum[i] et ad committendum prælium alienum esse tempus arbitratus, suo se loco continuit, et, brevi tempore intermisso, in[j] castra legiones reduxit.[k] Dum hæc geruntur, nostris omnibus occupatis, qui erant in[l] agris reliqui, discesserunt. Secutæ sunt continuos[m] complures dies tempestates, quæ et nostros in castris continerent, et hostem[n] a pugna prohiberent. Interim barbari nuntios in[o] omnes partes dimiserunt, paucitatemque nostrorum militum suis prædicaverunt, et, quanta[p] prædæ faciendæ atque in perpetuum sui liberandi facultas daretur, si Romanos castris expulissent, demonstraverunt.[q] His rebus[r] celeriter magna multitudine[s] peditatus equitatusque coacta, ad castra venerunt.

35. Cæsar, etsi idem, quod superioribus diebus acciderat, fore videbat, ut, si essent hostes pulsi, celeritate periculum effugerent; tamen nactus equites circiter triginta, quos Commius Atrebas, de quo ante dictum est, secum transportaverat, legiones in acie pro castris constituit. Commisso prælio, diutius nostrorum militum impetum hostes ferre non potuerunt, ac terga verterunt.[t] Quos tanto spatio secuti, quantum[u] cursu et viribus efficere potuerunt, complures ex iis occiderunt; deinde, omnibus longe lateque afflictis incensisque,[v] se in castra receperunt.

36. Eodem die legati, ab hostibus missi ad Cæsarem de pace, venerunt. His Cæsar numerum obsidum, quem antea[w] imperaverat, duplicavit, eosque in continentem adduci jussit, quod, propinqua die æquinoctii,[66] infirmis navibus,

o. et Edd. Vett. V. ad I. 43. vulgo *consueverint.*—[h] *oportuno* Pet.—[i] vulgo *l. hostem et comm.* et paulo ante contra Mss. *ex tim. se.* In Scal. deest *τὸ se.* —[j] *intra* G. tert. Edd. Inc. Amst. Lugd.—[k] *conduxit* V. pr.—[l] *inter agros* Egm.—[m] *continuo* Carr. Lov. Duk. G. V. tert. et Edd. quædam, male. dein vulgo *dies complures temp.* contra Mss. plerosque, Edd. Vett. ac perspicuitatem Cæsaris.—[n] *hostes* L. pr.—[o] *per* G. Ed. Inc.—[p] *quantæ* Mss. Urs.—[q] *demonstraverant* V. pr. Egm.—[r] *diebus* Ms. Br. Cuj. And. L. pr. Edd. Ald. Gryph. male.—[s] *multitudo* B. pr.—[t] *dederunt* G. V. tert. Ed. Inc.—[u] *quanto* Ox.—[v] vulgo *ædificiis incensis*, et *ædif. adflictis incensisque.*—[w] Mss. plurimi

NOTÆ

66 *Propinqua die æquinoctii*] Cum supra dixerit: 'Exigua æstatis parte

hyemi navigationem subjiciendam non existimabat. Ipse, idoneam tempestatem nactus,[x] paulo post mediam noctem naves solvit, quæ omnes incolumes ad[y] continentem pervenerunt; sed ex his onerariæ duæ eosdem,[e] quos reliquæ, portus capere non potuerunt, et paulo infra delatæ sunt.

37. Quibus ex navibus cum essent expositi milites circiter CCC, atque in castra contenderent, Morini, quos Cæsar, in Britanniam proficiscens, pacatos reliquerat, spe prædæ adducti, primo non ita magno suorum numero circumsteterunt,[z] ac, si sese interfici nollent, arma ponere jusserunt. Cum illi orbe facto sese defenderent,[67] celeriter ad clamorem hominum circiter millia VI convenerunt. Qua re nuntiata, Cæsar omnem ex castris equitatum suis auxilio[a] misit. Interim nostri milites impetum hostium sustinuerunt, atque amplius horis quatuor fortissime[b] pugnaverunt, et, paucis vulneribus acceptis, complures ex iis occiderunt. Postea vero quam equitatus noster in conspectum[c] venit, hostes abjectis[d] armis terga verterunt, magnusque eorum numerus est occisus.

38. Cæsar postero[e] die T. Labienum legatum, cum iis[f] legionibus, quas ex Britannia reduxerat, in Morinos, qui rebellionem fecerant, misit. Qui cum propter siccitates[g] paludum,[h] quo se reciperent, non haberent,[i] quo perfugio superiore anno fuerant usi, omnes fere in potestatem Labieni venerunt. At Q. Titurius et L. Cotta, legati, qui in Menapiorum fines legiones duxerant,[j] omnibus eorum agris

[e] *Ad eosdem portus non potuerunt appellere.*

et Edd. Vett. *ante.*—[x] *nanctus* B. pr.—[y] *in cont.* L. pr.—[z] *circumstiterunt* Ed. R. Steph. dein *se* Mss. Urs. L. sec.—[a] *auxilium* B. pr.—[b] Sic Mss. et Edd. Vett. vulgo *fort. quat.*—[c] *in conspectu* B. pr. V. ad c. 12. hujus libri.—[d] *acceptis* G. V. tert. Ed. Inc.—[e] *vero postremo d.* Duk.—[f] deest L. pr. idem mox *Et quum.*—[g] *siccitatem* Carr. L. pr. Ed. R. Steph. sed V. v. 24. *cæcitatem* Ox.—[h] *paludium* Oxon. V. ad c. 2.—[i] *habebant* L. pr.—[j] *deduxerant* Carr.

NOTÆ

reliqua,' æquinoctium autumnale intelligit, quod in mensem Septembrem incidit.

67 *Cum illi orbe facto sese defenderent*] Quod fiebat resistendi causa, non oppugnandi.

vastatis, frumentis succisis,[k] ædificiis[l] incensis, quod Menapii se[m] omnes in densissimas sylvas abdiderant, se ad Cæsarem receperunt.[n] Cæsar in Belgis omnium legionum hyberna constituit. Eo duæ omnino civitates ex Britannia obsides miserunt, reliquæ[o] neglexerunt.[68] His rebus gestis, ex literis Cæsaris dierum XX supplicatio a Senatu decreta est.[p]

Dorv. sec. Edd. R. M. V. Adi ad c. 22.—[k] *succensis* G. V. tert. Ed. Inc.—[l] Sic Mss. et Edd. præter Scal. L. pr. et Ox. sed vide ad c. 15.—[m] Sic Mss. et mox. vulgo *omnes se* et *ad Cæs. se.*—[n] *recipiunt* Dorv. et Edd. pp.—[o] *reliqui* L. pr. de quo alibi.—[p] deest Ms. Urs.

NOTÆ

68 *Reliquæ neglexerunt*] Et hanc sumsit causam revertendi in Britanniam Cæsar, ut postea legetur.

C. JULII CÆSARIS

COMMENTARII

DE

BELLO GALLICO.

LIBER QUINTUS.

ARGUMENTUM.

I. Expeditio secunda Cæsaris in Britanniam.

Cap. 1. *Apparatus navium: iter Cæsaris in Illyricum. Pacatio Pirustarum.* 2—8. *Adventus Cæsaris in Gallia: contentiones Trevirorum compositæ: Dumnorix interfectus: iter in Britanniam.* 9. *Britanni fugati.* 10, 11. *Classis Cæsaris tempestate afflicta et reparata.* 12—14. *Britanniæ et incolarum descriptio.* 15—22. *Cassivellaunus Britannorum dux post varios casus subactus: transitus Cæsaris per Tamesin: Trinobantium et complurium civitatum deditio.* 23. *Reditus Cæsaris in Galliam.*

II. Bellum Ambiorigis.

Cap. 24, 25. *Exercitus Romanus propter frumenti inopiam latius distributus: Tasgetius interfectus.* 26—37. *Ambiorigis et Cativolci defectio: castra Q. Titurii Sabini legati oppugnata: Romanorum calamitas, relictis castris.* 38—43. *Hyberna Q. Ciceronis ab Eburonibus, adjunctis Nerviis, oppugnata: constantia Q. Ciceronis.* 44. *Egregia virtus*

T. Pulfionis et L. Vareni. 45—52. *Obsidio adventu Cæsaris soluta: Belgæ victi.* 53, 54. *Receptus Indutiomari in Treviros, omissa oppugnatione T. Labieni: hyberna Cæsaris: motus in omni fere Gallia, in primis in Senonibus.*

III. Motus Trevirorum compressi.

Cap. 55, 56. *Motus in Treviris: Germanorum solicitatio: Cingetorix hostis judicatus.* 57. *Munita castra Labieni.* 58. *Interfectus Indutiomarus: Gallia quietior.*

LUCIO[a] Domitio, Appio Claudio, coss.[1] discedens ab hybernis Cæsar in Italiam, ut quotannis facere consuerat,[b] legatis imperat, quos legionibus præfecerat, uti, quamplurimas possent, hyeme naves ædificandas veteresque reficiendas curarent. Earum[c] modum formamque demonstrat.[d] Ad[a] celeritatem onerandi subductionesque paulo facit[e] humiliores, quam quibus in[f] nostro mari[2] uti consuevimus; atque id eo magis, quod propter crebras commutationes æstuum minus magnos ibi fluctus fieri cognoverat: ad onera et[g] ad multitudinem jumentorum transportandam[h] paulo latiores,[i] quam quibus in reliquis utimur maribus. Has omnes actuarias[3] imperat fieri, quam ad rem multum hu-

[a] *Quo celerius onerarentur, subducerenturque* in terram.

[a] deest Mss. plerisque et Edd. Inc.—[b] vulgo *consueverat, instituerat.*—[c] *rerum* V. pr.—[d] *demonstrant* Scal. *demonstravit* L. pr. *monstravit* Ox.—[e] *fecit* L. sec.—[f] vulgo deest *in. mari* exulat a B. sec.—[g] Mss. carent *et.* alii *ad.* in L. pr. *ac.* sed V. ad II. 10. et alibi.—[h] *transportandum* G. V. tert. Ed. Inc. at

NOTÆ

1 *Lucio Domitio, Ap. Claudio, coss.*] Is consulatus incidit in annum ab urbe condita DCC. Hic est Domitius qui ad Corfinium captus, deinde remissus est a Cæsare: homo levissimus, multis horum Commentariorum locis de bello civili commemoratus, quique tandem acie Pharsalica periit. Appius vero Pulcher hic est P. Clodii, qui a Milone fuit occisus, frater. Extant Ciceronis ad illum Epist. lib. III. ad Famil. Ante pugnam Pharsalicam in Græcia decessit, morbo implicitus.

2 *Nostro mari*] Mediterraneum intelligit, quod eo nomine a Pompeio Mela appellatur I. 1. 'Id omne qua venit quaque dispergitur, uno vocabulo nostrum mare dicitur.'

3 *Has omnes actuarias*] Actuariæ

militas adjuvat.[j] Ea, quæ sunt usui ad armandas naves, ex Hispania apportari[k] jubet. Ipse,[l] conventibus Galliæ citerioris[l] peractis, in Illyricum proficiscitur, quod a Pirustis[m] 4 finitimam[n] partem Provinciæ incursionibus vastari audiebat. Eo[o] cum venisset, civitatibus milites imperat, certumque in locum convenire jubet. Qua re nuntiata, Pirustæ legatos ad eum[p] mittunt, qui doceant, nihil earum[q] rerum publico factum[r] consilio, seseque paratos[s] esse demonstrant, omnibus rationibus[t] de injuriis satisfacere. Accepta oratione eorum,[u] Cæsar obsides imperat, eosque ad certam[v] diem adduci jubet: nisi ita fecerint, sese bello civitatem persecuturum demonstrat.[w] His ad diem adductis, ut imperaverat, arbitros inter civitates[x] dat, qui litem æstiment[y] 5 pœnamque constituant.

2. His confectis rebus conventibusque[z] peractis,[a] 6 in cite-

vide ad III. 14.—[i] *altiores* And. L. pr. male.—[j] *adjuvabat* L. pr. Ox. Contra Mss. vulgo *hum. m.*—[k] *comportare* Pet. B. tert.—[l] *Ita* And. Ox. Hinc usque ad *Qua re* desunt in G. V. tert. Ed. Inc.—[m] *Piratis* Cuj. et Scal. pro var. lect. Pet. a m. s. ut mox a m. pr.—[n] *finitumam* B. pr. Egm.—[o] Hæc usque ad *Qua re* exulant a Lov. Dorv. Edd. R. M. V.—[p] *ad eum l.* L. pr.—[q] *eorum p.* Egm.—[r] *facto* L. pr.—[s] *s. par.* desunt Pet. a m. pr. *que* abest non male a Duk. et 4 aliis. *seque* L. pr.—[t] deest And. Ox. V. sec. Ed. Flor.—[u] deest B. tert. Pal. L. sec. Dorv. Edd. R. M. V.—[v] *certum* L. sec.—[w] *demonstrans* Pet.—[x] *civitatem* B. pr. paulo ante *ut imp.* deleri volebat Hotom.—[y] *existiment* Mss. 2 male. V. Ciacc. et Gebh. &c. ad Nep. Milt. 7. *æstument* Egm. B. pr.—[z] *conventisque* B. pr. Egm.—[a] *paratis* L. pr.—[b] *pervenisset*

NOTÆ

naves non velis tantum agebantur, sed et remis, atque adeo aliis erant celeriores. Hoc differebant ab onerariis, quod onerariæ expertes erant remigii, mercibus tantum aptæ transportandis, a longis vero navibus, quod minus altæ, neque tot remigum ordines habebant, hominibus jumentisque ferendis vehendisque comparatæ. Livius l. XXXVIII. 'Tradito et naves armamentaque earum, neve plures quam decem naves actuarias, nulla quarum plusquam triginta remis agatur.'

4 *A Pirustis*] Pirustæ, gens Dalmatica Ptolemæo, cui Pirusæ dicuntur, et prope Macedoniam collocantur. Strabo Pannonios eos appellat l. VII. Certe Illyrico sunt proximi. Ii videntur esse, qui Plinio IV. 22. dicuntur Pyræi prope Taulantios. Illyricum porro erat etiam provincia Cæsaris, cujus partem sibi finitimam illi Pirustæ vexabant, ampla, longe lateque patens regio maritima, hodie *Esclavonie*, multis præliis multisque a ducibus Romanis perdomita, in eorum potestatem pervenit.

5 *Litem æstiment*] Id est, in pretium redigant omnes rapinas.

6 *Conventibus peractis*] Conventus peragere, est jurisdictionem in oppidis ad id destinatis, statis temporibus absolvere.

riorem Galliam[7] revertitur, atque inde ad exercitum proficiscitur. Eo cum venisset,[b] circuitis[c] omnibus hybernis, singulari militum studio, in[d] summa omnium rerum inopia, circiter DC ejus generis,[8] cujus[e] supra demonstravimus, naves et longas XXVIII[f] invenit instructas, neque multum abesse ab[g] eo, quin paucis diebus deduci[b] [9] possent.[h] Collaudatis militibus atque iis qui negotio præfuerant, quid fieri velit,[i] ostendit, atque omnes ad portum Itium[j] [10] convenire jubet, quo ex portu commodissimum in Britanniam transmissum esse cognoverat, circiter millium passuum XXX[k] a continenti. Huic rei quod satis esse[l] visum est militum, reliquit: ipse cum legionibus expeditis IV[11] et equitibus DCCC in fines Trevirorum[m] proficiscitur, quod hi neque ad concilia[n] veniebant, neque imperio parebant, Germanosque transrhenanos solicitare dicebantur.

[b] *In mare.*

L. pr. *et c.* G. V. tert.—[c] *circumitis* L. pr. V. tert.—[d] *et s.* Carr. *omn. rer.* 6 Mss. vulgo *rer o.*—[e] *quas* L. pr.—[f] XXIX. G. V. tert. L. tert. Ed. Inc. *duodetriginta* L. pr. et Scal. totidem literis cum Edd. qq. Male Græcus *δύο καὶ τριάκοντα.* XXX. Ox. Mox vulgo *constructas.*—[g] deest *ab* V. tert.—[h] Mss. plerique, et Ed. Inc. *possint.*—[i] *vellet* Ms. Br. Faërni, et 8 mei recentiores, ac Edd. pp. V. Ciacc. et Br. et ad I. S. paulo ante Lovan. *quos n. præfecerat.* Ox. *omnis qui n. præfuerat* corrupte ex seq. *atque omnis.* Sic enim idem pro *omnes.*—[j] Sic Urs. et mei Codd. præter recentem B. tert. *Iccium*, ut in Edd. qq. Al. *Icium* vel *Ictium. Ytium* Mss. 2.—[k] *transmissum* Edd. qdd.—[l] abest a Reg. Edd. R. M. V. non male. statim vulgo *relinquit.*—[m] *Treverorum* Mss. plerique.—

NOTÆ

7 *In citeriorem Galliam*] Quæ alio nomine Cisalpina, hoc est, cis Alpes posita respectu Romæ, eratque Cæsaris provincia, nunc *Lombardia* dicitur.

8 *Circiter* DC *ejus generis*] Lipsio videtur incredibile nostris moribus. Sed hoc in usu Romanis militibus erat. Siquidem Frontino teste l. IV. ‘P. Nasica in hybernis, quamvis classis usus non esset necessarius, ne tamen desidia miles corrumperetur, aut per otii licentiam sociis injuriam inferret, naves ædificare instituit.’

9 *Deduci*] In mare naves inferri. Virgil. ‘Deducunt socii naves et littora complent:’ cui contrarium est ‘subducere,’ in terram trahere. Virg. Æneid. I. ‘Urbem quam statuo vestra est; subducite naves.’

10 *Ad portum Itium*] Ptolemæus Itium statuit inter Frudis sive Suminæ ostium et Gessoriacum navale Morinorum, *Bologne.* Atqui non portum sed promontorium appellat, portumque ibi esse cognominem nemo dubitare potest. Sed cum in Caletibus planum sit littus, non potest esse *Calais.* Portus aliquis forte sit obstructus.

11 *Cum legionibus expeditis* IV] Quæ non ducebant impedimenta, quorumque milites vallum non ferebant.

3. Hæc civitas longe plurimum totius Galliæ equitatu valet, magnasque habet copias peditum, Rhenumque, ut supra demonstravimus, tangit. In ea civitate duo de principatu inter se contendebant, Indutiomarus[o] et Cingetorix: ex quibus[p] alter, simul atque de Cæsaris legionumque adventu cognitum est, ad eum venit; se suosque omnes in officio futuros, neque ab amicitia Populi Romani defecturos[q] confirmavit; quæque in Treviris gererentur, ostendit. At[r] Indutiomarus equitatum peditatumque cogere,[s] iisque, qui per ætatem in armis esse non poterant, in sylvam Arduennam[t] 12 abditis, quæ ingenti magnitudine per medios fines Trevirorum a flumine Rheno ad initium Remorum pertinet, bellum parare instituit. Sed postea quam nonnulli principes ex ea civitate, et familiaritate Cingetorigis adducti et adventu nostri exercitus perterriti, ad Cæsarem venerunt, et de suis privatim[u] rebus ab eo[v] petere cœperunt, quoniam civitati consulere[w] non possent:[x] Indutiomarus, veritus ne ab omnibus desereretur, legatos ad Cæsarem mittit; sese idcirco ab[y] suis discedere atque ad eum venire noluisse, quo facilius civitatem in officio contineret, ne omnis nobilitatis discessu plebs propter imprudentiam laberetur. Itaque esse civitatem in sua potestate, seque,[z] si Cæsar permitteret, ad eum in castra venturum, et[a] suas civitatisque fortunas ejus fidei[b] permissurum.

[n] *consilia* L. pr. tert. et Edd. R. M. V. Inc. male. V. ad IV. 14.—[o] Sic Mss. plurimi et Vetustiores cum Edd. Vett. et Metaph. Alii per *t*. ut in Dione. *Indiciom.* Pet.—[p] *e q.* Mss. qdd.—[q] *defuturos* L. sec.—[r] Carr. Duk. *atque.* inde Brutus *atqui.* sed V. IV. 25.—[s] *congerere* Pet.—[t] *Arduennam* B. pr. Egm.—[u] *privatis* Cuj. And. Ox. L. pr. sed V. ad I. 17.—[v] *ad eum* L. pr.—[w] *solvere* V. tert.—[x] Sic C. A. O. L. pr. cum Græco. Ceteri omnes et Edd. pp. *posset*: ut ad Induciomarum referatur, vel *consuli* sit scribendum. Nil tamen muto. Dein vulgo *Induciom.* ponitur post *desereretur.*—[y] Sic Mss. non *a*. Mox bene Petav. *per inp.*—[z] *sese* vel *seseque* Mss. nonnulli et Edd. Vett. paulo ante *esse* ponitur vulgo post *pot.* contra Mss. plerosque et Edd. primas.—[a] *et* deest Mss. longe plurimis et Edd. priscis, non male. *suasque* Duk.—[b] *fide* L. pr. V. ad II. 23.—[c] *Hæc dicebantur* L. pr.—[d] *quære* L. pr.

NOTÆ

12 *In sylvam Arduennam*] Arduenna sylva ingens olim erat, nunc maximam partem a cultoribus excisa: Atrebates usque pertinebat. Nunc sunt tantum ejus reliquiæ circa Mosam.

4. Cæsar, etsi intelligebat, qua de causa ea dicerentur,[c] quæque[d] cum res[e] ab instituto consilio deterreret,[f] tamen, ne æstatem in Treviris consumere cogeretur, omnibus ad[g] Britannicum bellum rebus comparatis, Indutiomarum ad se cum ducentis obsidibus venire jussit. His adductis, in iis filio[h] propinquisque ejus omnibus, quos nominatim evocaverat, consolatus Indutiomarum hortatusque est,[i] uti in officio permaneret:[j] nihilo tamen secius, principibus Trevirorum ad se convocatis,[k] hos singillatim[l] Cingetorigi conciliavit: quod cum[m] merito ejus ab[n] se fieri intelligebat, tum[o] magni interesse arbitrabatur, ejus auctoritatem inter suos quamplurimum[p] valere, cujus tam[q] egregiam in se voluntatem perspexisset. Id factum graviter tulit Indutiomarus, suam gratiam inter suos minui; et, qui jam ante[r] inimico in nos animo fuisset, multo gravius hoc dolore exarsit.

5. His rebus constitutis, Cæsar ad portum Itium cum legionibus pervenit. Ibi cognoscit, XL[s] naves, quæ in Belgis[13] factæ erant, tempestate rejectas, cursum tenere non potuisse, atque eodem, unde erant profectæ, revertisse: reliquas paratas ad navigandum atque omnibus rebus instructas invenit. Eodem totius Galliæ equitatus convenit,[t] numero millium quatuor, principesque omnibus ex[u]

quæcumque Lov. E. V. pr. sec.—[e] deest Pet.—[f] *deterrerent* Pet.—[g] Sic Mss. fere o. et Edd. Vett. Urs. *ad Br. b. omnibus c. rebus* vulgo *o. rebus &c.* deest *rebus* G. V. tert. Ed. Inc. *Britannium* Edd. R. M. V.—[h] vulgo *et fil.* vel *in iis f. evocarat* Ed. Steph.—[i] deest L. pr. Duk.—[j] *maneret* B. pr. sec. V. pr. Pet. aliique 4. *reman.* V. tert. Ed. Inc.—[k] *vocatis* L. p.—[l] Sic Mss. et Edd. pp. non *eossigill.*—[m] *tum* L. sec. Dorv. Edd. R. M. V.—[n] Sic Mss. Sc. L. pr. Ox. Ed. Steph.—[o] *tamen* L. pr. Ox.—[p] *multum* v. V. pr.—[q] deest Cuj. Ed. Steph.—[r] exulat τὸ *ante* et dein *esset* Lov. Dorv. Edd. R. M. *essent* Ed. V.—[s] LX Mss. plurimi, et *Meldis*, ac *relatas*.—[t] *Perr.* Egm. Edd. R. M. Fl.—[u] Sic L.

NOTÆ

13 *In Belgis*] Sic Beroaldus legit, Strabonis auctoritate motus, qui eos Lexobiis finitimos et maritimos facit. Facile credidero esse eos, qui peninsulam vel oram maritimam incolunt, ubi est *Cherbourg*. Non tantum mare accolunt, sed et montes; nam inter montes eos constituit Ptolemæus.

civitatibus: ex quibus perpaucos,[v] quorum in se fidem perspexerat, relinquere in Gallia, reliquos obsidum loco secum ducere, decreverat; quod, cum ipse abesset, motum Galliæ verebatur.

6. Erat una cum ceteris Dumnorix Æduus, de quo ab[w] nobis antea dictum est. Hunc secum habere[x] in primis constituerat, quod eum[y] cupidum rerum novarum, cupidum imperii, magni animi, magnæ inter Gallos auctoritatis, cognoverat.[z] Accedebat huc, quod jam[a] in concilio Æduorum Dumnorix dixerat, sibi a Cæsare regnum civitatis deferri: quod dictum Ædui graviter[b] ferebant, neque recusandi aut[c] deprecandi causa[14] legatos ad Cæsarem mittere audebant. Id factum ex suis hospitibus[d] [15] Cæsar cognoverat. Ille omnibus primo[e] precibus petere contendit, ut in Gallia relinqueretur;[f] partim, quod insuetus navigandi mare timeret; partim, quod religionibus[g] [16] sese diceret impediri. Posteaquam id obstinate sibi negari vidit, omni spe impetrandi ademta, principes Galliæ solicitare, sevocare[h] singulos hortarique cœpit, uti in continenti remanerent; metu territare,[i] non sine causa fieri, ut Gallia omni nobilitate[j] spoliaretur: id esse consilium Cæsaris, ut, quos in conspectu Galliæ interficere vereretur, hos omnes in Britanniam transductos[k] necaret: fidem reliquis[l] interponere, jusjurandum poscere,

---

sec. non *ex o.*—[v] *paucos* B. pr.—[w] Sic B. pr. Lov. et 3. alii cum Ed. Inc. desunt *a nobis* in B. sec. *ante ab n.* Mss. plerique et Edd. Vett. *ante dictum* B. sec. et Ed. Steph.—[x] vulgo *ducere*.—[y] deest Ox.—[z] *agnov.* Carr. Duk. V. sec.—[a] Sic L. pr. Ox. And. Ceteri cum Edd. Vett. carent τῷ *jam*.—[b] *grave* V. pr. a m. pr. non male.—[c] vulgo *neque*.—[d] *hostibus* B. pr.—[e] Sic Mss. non pr. om.—[f] *remitteretur* L. pr. Scal. pro v. l.—[g] *legionibus* L. pr. dein Mss. plerique et Edd. Vett. *imp. sese d.*—[h] Sic B. sec. V. pr. Duk. Ox. et Urs. Codd. Alii *revocare* cum Edd. Vett. *evocare* non male Urs. unus. dein *uti*, non *ut*, Mss. meliores.—[i] desunt 2. verba a Codd. Urs.—[j] *dignitate* Edd. R. M. V. mox *in conspectum* Ms. Scal.—[k] *inductos* G. V. tert. Ed. Inc.—[l] *de*

NOTÆ

14 *Deprecandi causa*] Deprecari, apud auctores bonæ latinitatis, est *precari ne quid fiat*.

15 *Ex suis hospitibus*] De quibus supra l. 1.

16 ...] Sic Cicero in L. Pisonem: 'Pontinius susceptis religionibus impeditur.' Sæpe enim vel auguriis, vel alio modo objecta religione, et deterrebantur ne facerent quod vellent, et cogebantur facere quod nollent.

ut,[m] quod esse[n] ex usu Galliæ intellexissent, communi consilio administrarent. Hæc a compluribus ad Cæsarem deferebantur.*

7. Qua re cognita,[o] Cæsar, quod tantum civitati[p] Æduæ dignitatis tribuerat[q] [17] coërcendum atque deterrendum, quibuscumque rebus posset, Dumnorigem statuebat; quod longius ejus amentiam progredi videbat, prospiciendum,[r] ne quid sibi ac[s] rei publicæ nocere[t] posset. Itaque dies[u] circiter XXV in eo loco commoratus, quod Corus[v] ventus[18] navigationem impediebat, qui magnam partem omnis temporis in his locis flare consuevit, dabat operam, ut[w] in officio Dumnorigem contineret, nihilo tamen secius omnia ejus consilia cognosceret: tandem, idoneam nactus tempestatem, milites equitesque conscendere in[x] naves jubet. At, omnium impeditis animis, Dumnorix cum equitibus Æduorum a castris, insciente[y] Cæsare, domum discedere cœpit. Qua re nuntiata, Cæsar, intermissa profectione atque omnibus rebus postpositis, magnam partem equitatus ad eum insequendum mittit, retrahique imperat:[z] si vim faciat neque pareat, interfici jubet: nihil hunc[a] se absente pro sano facturum[b] arbitratus, qui præsentis imperium neglexisset. Ille enim revocatus resistere ac se manu defendere suorumque fidem implorare cœpit, sæpe clamitans, 'liberum se liberæque civitatis esse.' Illi, ut erat imperatum, circumsistunt atque hominem[c] interficiunt; at[d] Ædui equites ad Cæsarem omnes revertuntur.[e]

reliq. V. sec.—[m] *Id* V. tert. G. Ed. Inc.—[n] *quid esset* L. pr. *quæ* Edd. R. M. V.—[o] *recognita* Lov.—[p] *civitatibus* V. sec.—[q] Sic A. Sc. Ox. L. pr. Ed. Steph. non *tribuebat*.—[r] *perspic.* Mss. quidam.—[s] *aut* Duk.—[t] *noceri* Scal.—[u] deest V. In Lov. Egm. Dorv. *circ.* XXV. *diebus*.—[v] *Chorus* Mss. plerique. *ventus* abest a Lov.—[w] exulat a V. sec. Ordo est e Mss. vulgo *Dumn. in. off.* et *temp. n.*—[x] vulgo deest *in*.—[y] *nesciente* Egm.—[z] *misit* et *imperavit* Scal. L. pr. Ox.—[a] *eum* Scal. L. pr. Ed. Steph.—[b] *futurum* L. pr. et mox *neglexerit* Ox.—[c] vulgo *hominemque*.—[d] *atque* Carr. Duk. unde Brutus rursus *atqui*.

NOTÆ

17 *Quod tantum civitati Æduæ dignitatis tribuerat*] Ciacconius existimat reponendum permutatis casibus: 'Quod tantum civitatis Æduæ dignitati tribuerat,' quod satis placet.

18 *Quod Corus ventus*] Corus quem Zephyrum et Argesten vocant, flat ab occasu solstitiali, Libonotus Vegetio.

8. His rebus gestis, Labieno in continente[f] cum tribus legionibus et equitum millibus duobus relicto, ut portus tueretur et rem frumentariam[g] provideret, quæque[h] in Gallia gererentur cognosceret, consiliumque[i] pro tempore et pro re[j] caperet, ipse cum quinque legionibus et pari numero equitum quem in continenti[k] relinquebat, solis occasu naves solvit, et, leni[l] Africo provectus,[19] media[m] circiter nocte vento intermisso, cursum non tenuit, et, longius delatus æstu, orta luce, sub sinistra Britanniam[20] relictam conspexit.[n] Tum rursus, æstus commutationem secutus,[o] remis contendit, ut[c] eam partem insulæ caperet, qua optimum esse[p] egressum superiore æstate cognoverat. Qua in re admodum fuit militum virtus laudanda, qui vectoriis[q] gravibusque navigiis, non intermisso remigandi[r] labore, longarum navium cursum adæquarunt.[s] Accessum est ad Britanniam omnibus navibus meridiano fere tempore: neque in eo loco hostis est visus, sed, ut postea Cæsar ex captivis comperit,[t] cum magnæ[u] manus eo convenissent, multitudine navium perterritæ, (quæ cum annotinis[21] privatisque, quas sui quis-

[c] *Quo appelleret ad eam partem insulæ.*

male.—[e] *referuntur* Edd. Amst. Lugd.—[f] *continentem* Duk. Dorv. L. sec. *continenti* L. pr. Scal. aliique, ac Ed. Steph.—[g] vulgo *rei frumentariæ.*—[h] *ne quæ in G. fierent* And. L. pr. *fierent.* etiam Cuj. Ox. —[i] Sic Mss. et Edd. Vett. non *et cons.*—[j] *per se* et *pro se* Mss. qq. male. —[k] Sic hoc loco Mss. fere o. et Edd. Vett. vulgo *continente* et *reliquerat ad s. occasum*, ac mox *profectus.*—[l] *levi* Mss. nonnulli.—[m] *mediam c. noctem* Duk.—[n] *asp.* Ox.—[o] *consec.* L. pr.—[p] deest Car. D. V. sec. *superiori* Edd. R. M. V.—[q] *rectoribus* G. V. tert. L. tert. Ed. Inc.—[r] *navigandi* L. pr. tert. V. tert. Ed. Inc. *remigii* Ox. non male.—[s] Sic Mss. uno alteroque excepto, et Edd. Vett.—[t] *cognovit* Mss. plurimi et Edd. pp.—[u] *magna* B. pr.—

NOTÆ

19 *Et, leni Africo provectus*] Africus ab occasu brumali spirat, Græcis Libonotus.

20 *Britanniam*] Britannia hodie est duplex, transmarina et cismarina. De transmarina hic agit Cæsar. Cismarina vero illa tempestate dicebatur Armorica. Posteaquam autem ab Anglis, qui Germanicus erat populus, Britanni ejecti sunt circa annum Christi CCCCXLI, a Britannia transmarina pars illorum Britannorum in cismarinam transiit, quæ ab ipsis nomen accepit Britanniæ.

21 *Annotinis*] Annotinæ sunt naves quæ annonam ferunt, ab annona dictæ, sicut a sero, serotinus. Et hæ quidem sunt inter onerarias, quarum scilicet sunt multa genera: sunt enim frumentariæ et vinariæ et lig-

que commodi[v] fecerat, amplius DCCC uno erant visæ tempore,[w]) a littore discesserant ac se in superiora loca abdiderant.

9. Cæsar, exposito exercitu et loco castris idoneo capto, ubi ex captivis cognovit, quo in loco hostium copiæ consedissent, cohortibus X[22] ad mare relictis et equitibus CCC, qui præsidio navibus essent, de[x] tertia vigilia ad hostes contendit, eo minus veritus navibus, quod in littore molli atque aperto deligatas ad anchoram[y] relinquebat; et præsidio[z] navibus Q. Atrium præfecit. Ipse, noctu[a] progressus millia passuum circiter[b] XII, hostium copias conspicatus est. Illi, equitatu atque essedis ad flumen[c] progressi, ex loco superiore nostros prohibere et prælium committere cœperunt. Repulsi ab equitatu, se in sylvas abdiderunt, locum nacti,[d] egregie et natura et opere munitum, quem domestici belli, ut videbatur,[e] causa jam ante præparaverant: nam crebris arboribus succisis[23] omnes introitus erant præclusi. Ipsi ex sylvis rari propugnabant, nostrosque intra munitiones ingredi prohibebant. At milites legionis VII, testudine facta[24] et[f] aggere ad munitiones adjecto, locum ceperunt

[v] vulgo *com. causa.*—[w] vulgo *una e. v., timore.* dein *superiore loco* B. sec. et pr. pro var. l. male.—[x] abest Cuj.—[y] *ancoras* Mss. plurimi et meliores cum Edd. pp.—[z] *præsidium* Duk.—[a] *nocte* Ed. Inc.—[b] deest Ox.—[c] *a flumine* L. sec.—[d] *nancti* V. pr.—[e] *videbantur* Mss. 5. et Ed. Inc.—[f] deest *τὸ et*

NOTÆ

nariæ, quarum omnium extant apud auctores exempla; immo sunt et palearum naves apud Ciceronem.

22 *Cohortibus* X.] Cohors erat ut plurimum CCCCXX hominum: si legio plenior esset, erat etiam plenior cohors, militum nempe ƆƆ et ƆƆC. Cohortes decem numerum legionis efficiebant, quas tamen legionem hic non appellat, quia forte erant ex pluribus legionibus delectæ.

23 *Arboribus succisis*] Concædes appellat Tacitus. Item Gregorius Turonensis.

24 *Testudine facta*] Hæc est testudo quæ a Dione describitur l. XLIII. cujus verba Græca his Latinis reddita efferre non pigebit: ‘Testudo talis est et hoc modo fit: Impedimentis et levi armatura et equitibus in medium acceptis, gravis armaturæ pedites, qui oblongis et cavis et dimidiati tubi similibus clypeis utuntur, in extremis partibus tanquam in lateritio opere circumponuntur, et alios ipsi extra spectantes ambiunt. Ceteri, qui planos habent clypeos, in medio densi collocantur, illosque tum super se tum super alios attollunt, ita ut per universam phalangem nihil præter clypeos cernatur, et a telorum jactu tutos densitate instruc-

eosque ex sylvis expulerunt, paucis vulneribus acceptis. Sed eos fugientes longius Cæsar prosequi[g] vetuit, et quod loci naturam ignorabat, et quod, magna parte diei consumta, munitioni castrorum tempus relinqui volebat.

10. Postridie ejus diei mane tripartito[h] milites equitesque[i] in expeditionem misit, ut eos, qui fugerant, persequerentur.[j] His aliquantum[k] itineris progressis, cum jam extremi essent in prospectu,[l] equites a Q. Atrio ad Cæsarem venerunt, qui nuntiarent,[m] superiore[n] nocte, maxima coorta tempestate, prope omnes naves afflictas atque in littore ejectas[o] esse; quod neque anchoræ[p] funesque subsisterent, neque nautæ gubernatoresque vim pati tempestatis possent: itaque ex eo concursu navium magnum esse incommodum acceptum.[q]

11. His rebus cognitis, Cæsar legiones equitatumque revocari[r] atque itinere desistere jubet; ipse ad naves revertitur: eadem fere, quæ ex nuntiis literisque[s] cognoverat, coram perspicit,[t] sic ut, amissis circiter XL[u] navibus, reliquæ tamen refici posse magno negotio viderentur. Itaque ex legionibus fabros delegit[25] et ex continenti alios arcessiri jubet; Labieno scribit, ut, quam[v] plurimas posset,[w] iis legionibus quæ sint apud eum, naves instituat. Ipse, etsi

L. pr. Scal. *et ad aggerem* V. sec.—[g] vulgo *persequi.*—[h] *tripertito milite* B. pr. V. pr.—[i] *peditesque* G. Ed. Inc.—[j] *proseq.* B sec. Duk. L. tert.—[k] *aliquantulum* Duk.—[l] *conspectu* Ox. et alius cum Edd. Ald. Vasc. Str. Steph. Gryph. —[m] *nunciaverunt* G. V. tert. L. tert. Ed. Inc.—[n] Sic Mss. o. non per *i.*—[o] *projectas* G. V. tert. *dejectas* Duk. a m. pr. male.—[p] *anchora* Ed. Ven. *neque funes* L. pr.—[q] *conceptum* Ox. paulo supra *ex eo* absunt a Duk. *eo* delet Aic.—[r] *equit. rev. et leg.* L. pr. *revocare* B. pr. non male.—[s] abest *que* a L. pr.—[t] *prospicit* Car. Duk. V. sec. Ed. Fl. *præsp.* Egm.—[u] LX, Ms. Br. Lov. L. Duk. Dorv. Pal. B. tert. L. sec.—[v] *quas* L. pr.—[w] *possit* Scal. Edd. Steph.

NOTÆ

tionis efficiant. Sic enim firmant, ut et super eam homines aliquot ingredi possint, et præterea equi et currus, si quando in cavo et angusto loco versantur. Hæc est ejus instructionis forma, et nomen a testudine cepit, et ob firmitatem, et quia tegit optime. Usus autem est duplex: nam et in oppugnanda munitione aliqua subeunt, et sæpe in ipsum murum quosdam attollunt, &c.' Idem fere habet Oppianus l. I. Cynegeticon.

25 *Fabros delegit*] Quia teste Livio l. I. Servius duas centurias instituerat, quæ sine armis stipendia facerent, datumque est munus, ut machinas in bello ferrent, quorum præfectus dicebatur *Præfectus fabrum.*

res erat multæ operæ[x] ac laboris, tamen commodissimum esse statuit, omnes naves subduci et cum castris una munitione conjungi.[y] In his rebus[z] circiter dies decem consumit, ne[a] nocturnis quidem temporibus ad laborem militum intermissis. Subductis navibus castrisque egregie munitis, easdem copias, quas[b] ante, præsidio navibus reliquit:[c] ipse eodem, unde redierat,[d] proficiscitur. Eo cum venisset, majores jam undique in eum locum copiæ Britannorum convenerant, summa imperii bellique administrandi communi consilio permissa Cassivellauno,[e] cujus fines a maritimis civitatibus flumen dividit,[f] quod appellatur Tamesis,[26] a mari circiter millia[g] passuum LXXX. Huic superiore[h] tempore cum reliquis civitatibus continentia[i] bella intercesserant: sed nostro[j] adventu permoti Britanni hunc toti bello imperioque præfecerant.[k]

12. Britanniæ pars interior[l] ab iis incolitur, quos natos in insula ipsa[m] memoria proditum dicunt: maritima[n] pars ab iis, qui prædæ ac belli inferendi causa ex Belgis[o] [27] transierant; qui omnes fere iis nominibus civitatum appellantur, quibus orti ex civitatibus eo pervenerunt, et bello illato [28] ibi remanserunt atque agros colere cœperunt. Hominum est infinita multitudo creberrimaque[p] ædificia,

et Hotom.—[x] *multi operis* Mss. 6 recentissimi, Edd. R. M. V. aliæque. V. ad I. 47. *erat* omissum in Edd. Amst. Lugd.—[y] *subjungi* B. pr. tert. Pal. L. sec. Dorv.—[z] deest V. pr.—[a] *nec* Mss. et Edd. qdd.—[b] *quæ a.* vel *antea p. n. fuerant* Cuj. Sc. L. pr. Ox. Edd. Bas. Vasc. Ald. Str. Steph. Gr. ut c. 9. sed V. ad I. 51.—[c] Sic Mss. o. et Edd. pp. præter Sc. et Oxon.—[d] *venerat* L. pr.—[e] vulgo *est* C.—[f] deest G. V. tert. Ed. Inc. Mox *Thamesis* Mss. et Edd. qdd.—[g] *millibus* Edd. R. M. V. al. *pass. m.*—[h] Sic. Mss. et Edd. Vett. non per *i.*—[i] *continua* Mss. 5 male.—[j] *nostrorum* Pet.—[k] *præfecerunt* Egm.—[l] deest B. pr. *inferior* L. pr. Sc. dein *Ambiis* pro *ab iis* Pet.—[m] Sic Cuj. Scal. L. pr. Ox. Ceteri, et Edd. ante Scalig. *ipsi.*—[n] *Marituma* B. pr. Lov. *maritimi* Egm. *mari. Tum* V. pr.—[o] vulgo *Belgio. transierunt* Mss. et Edd. qdd.

NOTÆ

26 *Tamesis*] Gallice, *Thamise.* Anglice, *The Thames.* Londinum præterfluit.

27 *Ex Belgis*] Belgium videtur hic esse dictum pars Galliæ, quæ a Belgis in universum incolitur, non parva alia, quæ ab ipsis Bellovacis, Ambianisque incolitur. Belgium a Belgis, ut a Samnitibus Samnium dicitur.

28 *Bello illato*] Non illato solum, sed et confecto.

fere Gallicis consimilia: pecorum[q] magnus[r] numerus. Utuntur aut ære,[s] [29] aut annulis ferreis, ad certum pondus examinatis, pro nummo.[t] Nascitur ibi[u] plumbum[30] album in mediterraneis regionibus, in maritimis[v] ferrum; sed ejus[w] exigua est copia: ære utuntur importato. Materia cujusque generis, ut in Gallia, est, præter fagum atque[x] abietem. Leporem et gallinam et anserem gustare, fas non putant; hæc tamen[y] alunt animi voluptatisque causa. Loca sunt temperatiora,[z] quam in Gallia, remissioribus[a] frigoribus.[31]

13. Insula natura triquetra,[b] [32] cujus unum latus est contra Galliam. Hujus lateris alter angulus, qui est ad Cantium,[33] quo fere omnes[c] ex Gallia[d] naves appelluntur, ad orientem solem; inferior ad meridiem spectat.[e] Hoc la-

—[p] *celeberr.* Edd. R. M. V.—[q] vulgo *pecoris.*—[r] *ingens* Ms. Urs. Cuj. Sc. L. pr.—[s] vulgo *æreo.*—[t] vulgo *nummis* et *numero.*—[u] deest *ibi* Lov. bene.—[v] *maritumis* B. pr.—[w] abest L. pr.—[x] *et* Mss. nonnulli.—[y] *enim* Edd. R. M. V.—[z] *temperantiora* G. V. tert. Ed. Inc.—[a] *remissior et* Scal. *rem. etiam* L. pr.—[b] Mss. plerique ineptissime *utrique, utriusque, utrisque, utique. triquatra* G. V. tert.—[c] vulgo deest.—[d] *Galliæ* L. pr. Dorv. Bouh. pr. Edd. R. M. V. *adpellunt* Bouh. pr.—[e] *exspectat* V. pr. Lov. Pet. Egm. et infra.—[f] *octingenta*

NOTÆ

29 *Utuntur aut ære, &c.*] Antiqui codices habent: 'Utuntur minimo ære aut laminis ferreis.' Certe pecunias, quæ Tolosæ a Romanis inventæ sunt, nequaquam signatas, sed argentum aurumque infectum fuisse, disertis verbis observat Strabo.

30 *Nascitur ibi plumbum, &c.*] Itidem se res habet et nunc. Est enim in Wallia plumbum, est et ferrum, sed paucum. Æs vero illis ut et nobis e Germania petitur. De auro autem sic Cicero l. IV. ad Atticum epist. 16. 'Etiam illud jam cognitum est, neque argenti scrupulum esse ullum in illa insula, neque ullam spem prædæ nisi ex mancipiis.' Tacitus tamen, Solinus, Beda dicunt inventa metalla esse.

31 *Remissioribus frigoribus*] Tacitus scribit: 'Cœlum Britannicum crebris imbribus fœdum, asperitatem frigorum abesse.'

32 *Insula natura triquetra*] Tacitus tradit formam ejus a Livio et Fabio Rustico oblongæ scutulæ vel bipenni assimilari; immensum tamen et enorme spatium procurrentium extremo jam littore terrarum velut in cuneum tenuari: quorum auctorum tempore primum Romana classis est insulam Britanniam circumvecta. Quæ quidem Taciti seu Livii descriptio quam Cæsariana diligentior videtur: nec enim triquetra est, ut Sicilia. Sed si quia Italiam hederæ folio assimilatam dixit Plinius, tantopere in sua regione erravit, ignoscendum est Cæsari erranti in aliena. Porro 'natura triquetra' dixit Cæsar, pro *figura triquetra.*

33 *Cantium*] Nomen retinet, *Kent.*

tus tenet[34] circiter millia passuum D.[f] Alterum vergit ad Hispaniam atque occidentem solem, qua ex parte est Hibernia,[g] [35] dimidio minor, ut æstimatur,[h] quam Britannia; sed pari spatio transmissus,[i] atque ex Gallia, est in Britanniam. In hoc medio cursu est insula, quæ appellatur Mona;[j] [36] complures præterea minores[k] objectæ insulæ existimantur; de quibus insulis[l] [37] nonnulli scripserunt, dies continuos XXX sub bruma esse noctem.[m] Nos nihil de eo percontationibus reperiebamus, nisi[n] certis ex aqua mensuris[38] breviores esse, quam in continente, noctes vi-

Duk.—[g] *Ivernia* Ms. Urs.—[h] vulgo *existimatur*.—[i] *transitus* L. pr. sec. Bouh. male.—[j] *Mons* Ed. R. *Motia* Ed. Med. *Notia* Ed. Ven. paulo ante *cursu* deest L. pr.—[k] *more* B. sec.—[l] deest V. pr. a m. pr. male.—[m] *noctes* Mss. 4 et Edd. R. M. V. *sub una esse nocte* Bouh. pr.—[n] *quod* B. tert. et aliis cum

NOTÆ

34 *Hoc latus tenet*] Haud multum abest a vero, si præsertim sinuum habetur ratio. Sed nec insulam esse plane compertum est, nisi Severo principe, ut Dio testatur.

35 *Hibernia*] Hibernia quoque nomen retinet, et verum nunc esse comperitur, quod de ejus mensura fuit a Cæsare proditum. Minus diligenter Mela, qui de ea sic habet III. 6. 'Super Britanniam Juverna est pene par spatio, sed utrimque æqualis.' De ea quoque sic Tacitus: 'Spatium ejus si Britanniæ comparetur angustius, nostri maris insulas superat;' id est, Sardiniam, Siciliam, Cretam.

36 *Mona*] Nunc dicitur *Man*.

37 *De quibus insulis, &c.*] De quibus sic Plinius II. 75. 'Solstitialibus diebus accedente sole propius verticem mundi angusto lucis ambitu subjectæ terræ, continuos dies habere senis mensibus, noctesque e diverso ad brumam remoto. Quod fieri in insula Thule Pytheas Massiliensis scripsit, sex dierum navigatione in septentrionem a Britannia distante; quidam vero et in Mona quæ distat a Camaloduno Britanniæ oppido circiter ducentis millibus affirmant.' De Mona et insulis illis propinquis falsum esse compertum est, de remotioribus non tantum fama, sed ratio certissima confirmat.

38 *Certis ex aqua mensuris*] Clepsydras intelligit, horologia ex aquis constantia, quorum formam usumque apud Vitruvium videre licet l. IX. Breviores autem esse noctes intellige æstivas: æstate enim suas expeditiones faciebat Cæsar. De qua noctium Britannicarum brevitate sic memoriæ prodidit Tacitus idoneus auctor, utpote Julii Agricolæ gener Britanniæ domitoris: 'Dierum spatia ultra nostri orbis mensuram, et nox clara et extrema Britanniæ parte brevis, ut finem atque initium lucis exiguo discrimine internoscas. Quod si nubes non officiant, aspici per noctem solis fulgorem, nec occidere et exsurgere, sed transire affirmant.' Ac revera notum est sole cis lineam æquinoctialem versante, eo longiores dies brevioresque noctes effici, quo terra aliqua vicinior polo est. Sic Gallia longiores æstate noctes habet

debamus. Hujus est longitudo lateris, ut fert illorum[o] opinio, DCC millium.[p] Tertium est contra septentriones, cui parti nulla est objecta terra; sed ejus angulus lateris maxime ad[q] Germaniam spectat: huic millia passuum DCCC in longitudinem[r] esse, existimatur. Ita omnis insula est in circuitu vicies centum[s] millium passuum.

14. Ex his omnibus longe sunt humanissimi, qui Cantium incolunt, quæ regio est maritima[t] omnis, neque multum a Gallica[u] differunt consuetudine.[v] Interiores plerique frumenta non serunt,[w] sed lacte et carne vivunt, pellibusque sunt vestiti. Omnes vero se Britanni vitro inficiunt,[39] quod cœruleum efficit[x] colorem, atque hoc horridiore[y] sunt

Ed. Gr.—[o] *eorum f.* L. pr. Ox. Scal. Ed. Steph. *fere* Duk. inepte.—[p] vulgo *m. passuum* et *septentrionem.*—[q] deest præpos. in Ox.—[r] *latitudinem* Egm. Bouh. pr. sed V. Plinii IV. 16.—[s] vulgo *centena millia.*—[t] *arituma* B. pr.—[u] *Gallia* B. sec. V. sec.—[v] *consuetudinem* V. sec.—[w] *conserunt* Egm.—[x] *efficiat* Edd. R. M. *efficiebat* Ed. Ven.—[y] vulgo *horribiliore.*—[z] *adspectu ca-*

NOTÆ

quam Anglia. Porro serus fuit apud Romanos clepsydrarum usus. Plinius enim VII. 60. sic habet: 'Tunc Scipio Nasica collega Lenatis, primus aqua divisit horas æque noctium ac dierum.'

39 *Omnes vero se Britanni vitro inficiunt*] Mira hic est lectionis varietas, quæ ex scriptorum videtur orta fuisse ignorantia. Cum enim in antiquis codicibus viderent esse 'vitro,' neque sibi in animum inducere possent vitro tingi posse, alii scripserunt, 'nitro,' alii 'luteo,' alii 'glauco,' alii 'ultro,' alii 'glasto.' Interim certum est herbam esse quæ vitrum a Latinis ideo dicitur quod vitreo colore tingat, de qua Vitruvius VII. 14. sic habet: 'iidem propter inopiam coloris. Indici cretam selinusiam aut anulariam vitro, quod Græci Isatim appellant, inficientes, imitationem faciunt coloris Indici.' Oribasius scribit Isatim infectores vitrum appellare. Mela Cæsari consentiens III. 6. de Britannis sic habet: 'Incertum ob decorem an quid aliud, vitro corpora inficiunt.' Ubi nonnulli codices frustra habent *ultro*. Vitrum illud glastum est, Gallice, *Guesde*. Herba est, quæ in pulverem redacta cœruleum colorem efficit, qui aliis coloribus pro firmamento est, quo lanæ ad alios colores prætinguntur atque præparantur. Atque hujus Britannorum moris glasto se pingendi meminit Plinius XXII. 1. 'Simile plantagini glastum in Gallia vocatur, quo Britannorum conjuges nurusque toto corpore oblitæ, quibusdam in sacris et nudæ incedunt, Æthiopum colorem imitantes.' Nec mos ille corpus pingendi depositus tempore Severi imperatoris, siquidem Herodianus ita de his perhibet: 'Quin ipsa notant corpora pictura varia, et omnifariam formis animalium, quocirca ne induuntur quidem, videlicet

in pugna aspectu:[z] capilloque sunt promisso[40] atque[a] omni parte corporis rasa, præter caput et labrum superius. Uxores habent deni duodenique[b] inter se communes, et maxime fratres cum fratribus parentesque[c] cum liberis; sed, si[d] qui sunt ex his nati, eorum habentur liberi, quo primum virgo quæque deducta est.[e]

15. Equites hostium essedariique[f] acriter prælio cum equitatu nostro in itinere conflixerunt, tamen[g] ut nostri omnibus[h] partibus superiores fuerint, atque eos[i] in sylvas collesque compulerint:[j] sed compluribus interfectis, cupidius insecuti, nonnullos ex suis amiserunt. At illi, intermisso spatio, imprudentibus nostris atque occupatis in munitione[k] castrorum, subito se[l] ex sylvis ejecerunt, impetuque in eos[m] facto, qui erant in statione pro castris collocati, acriter pugnaverunt: duabusque missis subsidio[n] cohortibus a Cæsare, atque his primis legionum duarum,[41] cum hæ,[o] perexiguo intermisso loci spatio inter se, constitissent, novo genere pugnæ perterritis nostris, per medios audacissime perruperunt, seque inde incolumes receperunt. Eo die Q. Laberius Durus, tribunus militum, interficitur. Illi, pluribus immissis cohortibus, repelluntur.

16. Toto hoc in[p] genere pugnæ, cum sub oculis omnium

pillorum sunt promiscuo L. pr.—[a] *et* L. pr. Sc. Ed. Stephan.—[b] *duas denique* B. sec. Egm.—[c] Sic Mss. Edd. pleræque *et par.* abest *que* ab Egm. L. sec.—[d] *si* deest B. pr. L. pr. Ox. Scal. Ed. Steph. rectius.—[e] vulgo *a quibus p. virgines q. ductæ sunt.*—[f] *Essedarii* sine *que* L. pr. Lov. Dorv. Edd. R. M. V.—[g] vulgo *ita tamen.*—[h] *utrum omn.* V. pr. sec. Egm. *in nostris* Ox.—[i] *omnes* Reg. Fl. V. o. Lov. Car. Duk. Egm. G. aliique et Ed. Inc.—[j] *compulerunt* Mss. 3.—[k] *munitiones* Egm.—[l] deest Ox.—[m] *nostros* Egm.—[n] *subito* L. sec.—[o] *hæc* vel *hec* B. pr. L. pr. Duk. V. tert. vulgo *interim per.* contra Mss.—[p] deest

NOTÆ

picturam corporis ne adoperiant.' Ita Politianus Herodiani optimus interpres.

40 *Promisso*] Id est, longo, quasi *porro*, id est, longe, *misso*.

41 *Atque his primis legionum duarum*] Ex Modesto enim prima cohors legionis erat mille et centum quinque peditum et CXXXII equitum loricatorum, cum legio erat VI millium et quinque peditum et IƆCCXXVI equitum, quæ quamvis ætate Cæsaris minus esset numerosa, tamen cohors prima reliquis erat cohortibus numerosior.

ac[q] pro castris dimicaretur,[r] intellectum est, nostros propter gravitatem armaturæ, quod neque insequi cedentes possent, neque ab[s] signis discedere auderent, minus aptos esse ad hujus generis hostem; equites autem magno cum periculo prælio[t] dimicare, propterea quod illi etiam consulto plerumque cederent et, cum paulum[u] ab legionibus nostros removissent, ex essedis desilirent et pedibus dispari[v] prælio contenderent. Equestris autem prælii ratio[42] et cedentibus et insequentibus par atque idem periculum inferebat. Accedebat huc,[w] ut, nunquam conferti,[x] sed rari magnisque intervallis prœliarentur, stationesque dispositas haberent, atque alios alii[y] deinceps exciperent, integrique et recentes defatigatis[z] succederent.

17. Postero die procul[a] a castris hostes in collibus constiterunt, rarique se ostendere et lenius,[b] quam pridie, nostros equites prælio lacessere cœperunt. Sed meridie, cum Cæsar pabulandi causa[c] tres legiones atque omnem equitatum cum C. Trebonio[43] legato misisset, repente ex omnibus partibus[d] ad pabulatores advolaverunt, sic, uti ab signis legionibusque non absisterent. Nostri, acriter[e] in eos impetu facto, repulerunt, neque finem sequendi[f] fecerunt, quoad subsidio confisi equites, cum post se legiones viderent, præ-

Reg. El. V. sec. D. Edd. R. M. V. Vasc. Ber. Ciacc.—[q] exulat a Pet. V. sec.—[r] *dimicarentur* B. pr. V. sec.—[s] *a* Mss. 3. *a suis* Edd. R. M. V.—[t] deest vulgo.—[u] Sic Mss. præter unum alterumque recentissimum, et Ed. Inc. non *paululum*. *ab* non comparet in L. pr. Sc. Al. *a*.—[v] *dissipati* Ox. *dissipato* And. paulo ante *et ex e*. Carr. D.—[w] *ad hæc* Pal. Edd. R. M. V.—[x] *conserti* L. pr. —[y] deest L. pr. Ox.—[z] *pro defetig*. inepte Egm.—[a] *cum pr. &c. constitissent, rari* Duk. *cum pr. &c. constitissent rarisque* V. sec.—[b] vulgo *et lentius*.—[c] *gratia* Lov. Dorv. L. sec. Edd. R. M. V. Mox Q. *Tr*. L. pr. Scal.—[d] Mss. 13. et Ed. Inc. careat τῷ *partibus*. non male. V. ad c. 7. Solet tamen Cæsar alibi addere. πάντοθεν Græc.—[e] *alacriter* Duk.—[f] Sic Mss. o. præter Ox., et Edd.

NOTÆ

42 *Equestris autem prælii ratio*] Nescio de utris dicat Romanis an Britannis, an de utrisque, tamen de Romanis intelligit: sed paulo obscurior oratio. Fortasse aliquid mutilatum est a librariis.

43 *Trebonio*] Is amicus Cæsaris et legatus, consul postea trimestris cum Fabio beneficio Cæsaris fuit; unus tamen fuit de ejus percussoribus, eodemque anno quo cæsus est ab eo Cæsar, Smyrnæ ubi degebat, interfectus fuit a Dolabella, qui tunc consul erat in Cæsaris occisi locum suffectus.

cipites hostes egerunt:[g] magnoque eorum numero interfecto, neque sui colligendi, neque consistendi, aut[h] ex essedis desiliendi facultatem dederunt. Ex hac fuga protinus, quæ undique[i] convenerant, auxilia discesserunt: neque post id tempus unquam summis nobiscum copiis hostes[j] contenderunt.

18. Cæsar, cognito consilio eorum, ad flumen Tamesin[k] in fines Cassivellauni exercitum duxit; quod flumen uno omnino loco pedibus, atque hoc ægre, transire potest. Eo cum venisset, animum advertit, ad alteram[l] fluminis ripam magnas esse copias hostium instructas: ripa autem erat acutis sudibus[44] præfixis[m] munita; ejusdemque generis sub aqua defixæ sudes flumine tegebantur. His rebus cognitis a captivis perfugisque,[n] Cæsar, præmisso equitatu, confestim legiones[o] subsequi jussit. Sed ea celeritate[45] atque eo

primæ. non *ins.* quibus parui.—[g] *egerunt magno e. n. interfecto, n.* L. pr. V. sec. et Ed. Steph.—[h] *neque* L. tert. male. *ex* deest L. pr. *ex equis* Ox.—[i] deest L. pr.—[j] exulat ab Ox. paulo ante male vir doctus *suis n. c.*—[k] *Thamesim* Mss. et Edd. plerique.—[l] *aliam* Duk. a m. pr.—[m] *præfixisque* B. pr. L. pr. Scal. Oxon. Ed. Gryph.—[n] *profugisque* V. tert. Ed. Inc.—[o] *legionem*

NOTÆ

44 *Ripa autem erat acutis sudibus, &c.*] Beda qui anno Christi DCC vixit, harum sudium vestigia sua ætate superfuisse scribit, quæ erant singulæ femoris crassitudine et plumbo circumfusæ.

45 *Sed ea celeritate*] Solet Cæsar sua stratagemata dissimulare, ut videatur vi, non dolo omnia consecutus. Certe Polyænus l. VIII. memoriæ prodidit, Cæsarem hunc transitum elephanto debuisse: Καῖσαρ ἐν Βρεττανίᾳ ποταμὸν μέγαν ἐπεχείρει περαιοῦσθαι. βασιλεὺς Βρεττανῶν Κασόλαυλος ἀνεῖργε μετὰ πολλῶν ἱππέων καὶ ἁρμάτων. Καίσαρι μέγιστος ἐλέφας εἵπετο, ζῶον Βρεττανοῖς οὐχ ἑωραμένον. τοῦτον σιδηραῖς φολίσιν ὀχυρώσας, καὶ πύργον ἐπ' αὐτοῦ μέγαν ὑψώσας, καὶ τοξότας καὶ σφενδονήτας ἐπιστήσας, ἐκέλευσεν εἰς τὸ ῥεῦμα ἐμβαίνειν. Βρεττανοὶ δὲ ἐξεἰδόντες. περὶ γὰρ τῶν ἵππων τί χρὴ καὶ γράφειν, ὅπου καὶ παρὰ Ἕλλησιν, ἣν καὶ γυμνὸν ἐλέφαντα ἴδωσιν, ἵπποι φεύγουσιν; πυργοφόρον δὲ καὶ ὡπλισμένον, βέλη καὶ σφενδόνας ἐξαφιέντα, οὐδὲ ἰδεῖν τὴν ὄψιν ὑπέμειναν. Βρεττανοὶ μὲν δὴ αὐτοῖς ἵπποις καὶ ἅρμασιν ἔφευγον, Ῥωμαῖοι δὲ ἀκινδύνως τὸν ποταμὸν διέβησαν, ἑνὶ ζώῳ τοὺς πολεμίους φοβήσαντες: *Cæsar*, inquit, *magnum flumen conabatur transire in Britannia. Rex Britannorum Casolaulus prohibebat* (sic vocat eum, qui Cassivellaunus in his Commentariis dicitur) *cum multis equitibus et essedis transitu eum prohibebat. Cæsarem maximus elephas sequebatur, animal hactenus Britannis invisum. Eum ferreis squammis muniit et altissimam in eo turrim extruxit, in qua sagittarios et funditores impositos ingredi in alveum fluminis jussit.* Britanni per-

impetu milites ierunt, cum capite solo ex aqua exstarent, ut hostes impetum legionum atque equitum[p] sustinere non possent, ripasque dimitterent ac se fugæ mandarent.

19. Cassivellaunus, ut supra demonstravimus, omni deposita spe contentionis, dimissis amplioribus copiis, millibus[q] circiter quatuor[r] essedariorum relictis, itinera nostra servabat, paululumque[s] ex via excedebat, locisque impeditis ac[t] sylvestribus sese occultabat, atque iis regionibus, quibus nos iter facturos cognoverat, pecora atque homines ex agris[u] in sylvas compellebat: et, cum equitatus noster liberius prædandi vastandique causa se in agros effunderet, omnibus viis notis semitisque essedarios ex sylvis emittebat, et magno cum periculo nostrorum equitum cum iis[v] confligebat, atque hoc metu latius vagari[w] prohibebat. Relinquebatur, ut neque longius ab agmine legionum discedi Cæsar pateretur, et tantum in agris vastandis incendiisque faciendis hostibus noceretur, quantum labore atque itinere legionarii milites efficere poterant.

20. Interim Trinobantes,[x] prope firmissima earum regionum civitas, ex qua Mandubratius[y] adolescens, Cæsaris fidem secutus, ad eum in continentem Galliam venerat, (cujus pater Imanuentius in ea civitate regnum obtinuerat, interfectusque[z] erat a Cassivellauno, ipse fuga mortem vitaverat,) legatos ad Cæsarem mittunt, pollicenturque, sese ei dedituros atque[a] imperata facturos: petunt, ut Mandubra-

Edd. R. M. V.—[p] *equitatum* Lov. Carr. Dorv. L. sec.—[q] *militibus* Ort. G. V. tert. Ed. Inc.—[r] cccc Ort. IIII c. Ed. Inc.—[s] Sic V. pr. Ox. B. tert. Duk. Ceteri cum Edd. Inc. Steph. *paullumque*.—[t] Sic Mss. et Edd. Vett. quædam. non *atque*. Mox *se* L. pr. Sc. Ed. R. M. V. Steph.—[u] Caret *ex agris* Lov.—[v] desunt Ed. Inc.—[w] *evagari* Carr. Duk.—[x] *Trenob.* Lov. *Trinovantes* L. pr. et mox idem ac B. pr. V. o. G. atque ita Cels. et Mss. apud alios. Τριβοvarαὶ Metaph.—[y] *Mandubracius* Mss. plerique. per *ων* Metaph. V. Jungerm.—[z] *interfectus a* C. B. pr. a m. pr. *erat* abest a Mss. 3 et Ed. Inc. F. *interfectoque eo*.—[a] Sic Mss. et Ed. Inc. non *et*.—[b] *ad exercitum* V.

NOTÆ

modum animal conspicati. Nam de equis quid attinet referre, cum etiam apud Græcos equi, viso nudo elephante, fugiant? Turrigerum vero armatumque et tela lapidesque fundis conjicientem aspicere non sustinuere. Itaque Britanni cum equis et curribus fugerunt. Romani vero sine periculo flumen transmiserunt, per unam bestiam metu hostibus facto.

tium ab injuria Cassivellauni defendat, atque in civitatem mittat, qui præsit imperiumque obtineat. His Cæsar imperat obsides XL frumentumque exercitui,[b] Mandubratiumque ad eos mittit. Illi imperata celeriter fecerunt, obsides ad numerum frumentaque miserunt.

21. Trinobantibus defensis[46] atque ab omni militum injuria prohibitis, Cenimagni, Segontiaci, Ancalites, Bibroci, Cassi, legationibus missis sese Cæsari dedunt.[c] Ab his cognoscit, non longe ex eo loco[d] oppidum Cassivellauni abesse, sylvis paludibusque munitum, quo satis magnus hominum pecorisque[e] numerus convenerit.[f] (Oppidum autem Britanni vocant,[47] cum sylvas impeditas vallo atque fossa munierunt,[g] quo incursionis hostium vitandæ causa convenire consuerunt).[h] Eo proficiscitur cum legionibus: locum reperit egregie natura atque opere munitum; tamen hunc duabus ex[i] partibus oppugnare contendit. Hostes, paulisper morati, militum nostrorum impetum non tulerunt, seseque alia ex[j] parte oppidi[k] ejecerunt. Magnus ibi numerus pecoris[l] repertus, multique in fuga[m] sunt comprehensi atque interfecti.

sec. Mox vulgo *frumentumque*.—[c] vulgo *dediderunt*.—[d] *ex loco* Ed. Elz. *ab eo l.* Duk. Aic.—[e] *pecorumque* Carr. G. V. tert. Ed. Inc. aliæque. V. v. 12.—[f] *convenerint* Heins.—[g] *munierint* L. pr. Scal. et statim *incursiones vitandi*.—[h] Sic Mss. *consuerant* Duk. Edd. R. M. V. vulgo *consueverunt*. V. l. I. 43.—[i] deest Carr. D. τὸ *ex*. Utraque vox a V. sec.—[j] Sic Mss. meliores. non *ex alia*.—[k] deest G. V. tert. Ed. Inc.—[l] *pecorum* rursus Duk. et Edd. Vett.—[m] *in fugam*

NOTÆ

46 *Trinobantibus defensis*] Hi populi aliter a Glareano, aliter a Cambdeno appellantur. Si qua tamen fides, Cambdeno Anglo deberi videtur; sed certe parva fides licet Anglo et docto debetur. Cum enim illa tempestate non essent in Britannia urbes, teste Cæsare, non est adjutus illis præsidiis nominum urbium, quæ nobis Gallis in antiqua Gallia illustranda profuerunt. Idem esto dictum de omnibus Britanniæ populis.

47 *Oppidum autem Britanni vocant*] Idem fere habet Strabo: Πόλεις δ' αὐτῶν εἰσιν οἱ δρυμοί. περιφράξαντες γὰρ δένδρεσι καταβεβλημένοις εὐρυχωρῆ κύκλον, καὶ αὐτοὶ ἐνταῦθα καλυβοποιοῦνται, καὶ τὰ βοσκήματα κατασταθμεύουσιν, οὐ πρὸς πολὺν χρόνον: *Urbium loco sunt ipsis nemora. Arboribus enim dejectis ubi magnum circulum sepserunt, sibi casas ibidem ponunt, et pecori stabula condunt ad usum quidem non longi temporis.* Idem fere habet Herodianus de Germanis.

22. Dum[n] hæc in his locis geruntur, Cassivellaunus ad Cantium, quod esse ad mare supra[o] demonstravimus, quibus regionibus quatuor reges præerant, Cingetorix, Carvilius,[p] Taximagulus, Segonax,[q] nuntios mittit, atque his imperat, uti,[r] coactis omnibus copiis, castra navalia de improviso adoriantur atque oppugnent. Ii cum ad castra venissent, nostri, eruptione facta, multis eorum interfectis, capto etiam nobili duce Lugotorige, suos incolumes reduxerunt.[s] Cassivellaunus, hoc prælio nuntiato, tot detrimentis acceptis, vastatis finibus, maxime etiam permotus defectione civitatium,[t] legatos per Atrebatem Commium[48] de deditione ad Cæsarem mittit. Cæsar, cum statuisset, hyemem in continenti[u] propter repentinos Galliæ motus agere, neque multum æstatis superesset atque id facile extrahi posse intellegeret, obsides imperat, et, quid[v] in annos singulos vectigalis[49] Populo Romano Britannia penderet, constituit: interdicit atque imperat Cassivellauno, ne Mandubratio,[w] neu Trinobantibus bellum faciat.

23. Obsidibus acceptis, exercitum reducit ad mare, naves invenit refectas. His deductis,[50] quod et captivorum mag-

L. sec.—[n] *Cum* Mss. xi.—[o] *est ad mare, ut s.* Edd. R. M. V. [p] *Carnilius* Scal. et vulgo contra Mss. et Edd. Vett. *Cartuilius* L. pr. *Καρουΐλιον* Gr. ante *Cingentorix* Dorv. Edd. R. M. V.—[q] Sic etiam Gr. sed Mss. B. pr. sec. V. pr. L. pr. sc. Pet. Lov. Egm. et 4 alii *Segovax.*—[r] Ita Mss. meliores multi, non *ut.*—[s] *dedux.* Dorv.—[t] Ita Mss. Scal. V. ad iv. 2.—[u] Sic Mss. et Edd. Vett. vulgo per *e.* [v] *quod* vel *quot* Mss. plerique. Sed *quod* vetustiores et Ed. Inc. quasi *vectigalis* sit adj. a *Britannia* pendens; aut *quod* ponatur pro *quantum.* de quo consule Periz. ad Sanct. Min. iii. 6. §. 1. *vectigalia* Duk.—[w] *Mandobrigio*

NOTÆ

48 *Per Atrebatem Commium*] Ergo redierat in Britanniam, vel a Cæsare missus, vel ab ipsis Britannis evocatus.

49 *Vectigalis*] Dio negat quicquam fructus retulisse Cæsarem de victa Britannia, nisi quod ibi bellasse magnæ sibi laudi esse ducebat. Plutarchus vero scripsit non qualem voluerat exitum hujus belli habuisse, et plus mali hostibus attulisse quam boni adeptum esse; nihil enim fuisse quod pauperibus eripi potuerit. Vectigalis porro Britannia Romanorum fuit cccclxxvi annos. Postea a Pictis Scotisque vexata belloque impar ad stipendia Anglo-Saxones e Germania evocavit, qui, repressis Pictis et Scotis, ipsos Britannos ex insula ejecerunt.

50 *His deductis*] In mare. Prius enim dixit ‘subductis navibus,’ nempe in terram, ut reficerentur.

num[x] numerum habebat, et nonnullæ tempestate[y] deperierant naves, duobus commeatibus exercitum reportare instituit.[z] Ac sic accidit, uti ex tanto navium numero, tot navigationibus, neque hoc, neque superiore anno, ulla omnino navis, quæ milites portaret, desideraretur:[a] at[b] ex iis, quæ inanes ex continenti[c] ad eum remitterentur, prioris commeatus expositis militibus, et quas postea Labienus[d] faciendas curaverat numero LX,[e] perpaucæ[d] locum caperent; reliquæ fere omnes rejicerentur. Quas cum aliquamdiu Cæsar frustra expectasset, ne anni tempore a navigatione excluderetur,[51] quod[e] æquinoctium suberat, necessario angustius milites collocavit, ac, summa tranquillitate consecuta,[f] secunda inita cum solvisset vigilia, prima luce terram attigit,[g] omnesque incolumes naves perduxit.[52]

24. Subductis navibus, concilioque[h] Gallorum Samarobrivæ[i] [53] peracto, quod eo anno frumentum in Gallia[j] propter

[d] *Paucissimæ appellerent in insulam.*
[e] *Quia æquinoctium imminebat.*

And. et vulgo *noceat.*—[x] *in magnum* B. pr.—[y] deest Edd. R. M. V.—[z] vulgo *constituit* et *ut* contra Mss. tantum non o.—[a] *deficeret* L. sec. B. tert.—[b] *atque* L. pr. Carr. *atqui* Brut. sed V. ad IV. 25. *in his* G. V. tert. Ed. Inc.—[c] Sic Mss. et Edd. pp. non per *e.*—[d] *Lavienus* B. pr. V. pr. et alii.—[e] XL L. sec. dein vulgo deest præpos. *a.*—[f] vulgo *summam tranquillitatem consecutus.*—[g] *adtingit* Egm.—[h] *concilio* G. Ed. Elz.—[i] Mss. quidam recentiores et Edd. Vett. male *Samarobrinæ*. V. Surit. ad Anton. Itin. p. 380. L. pr. *Samorobri-*

NOTÆ

51 *Ne anni tempore a navigatione excluderetur*] Vegetius v. 9. 'Post ortum Pleiadum a die VI. Kalendarum Juniarum usque ad Arcturi ortum, id est in diem octavum decimum Kalendarum Octobrium, ut secura navigatio creditur, quia æstatis beneficio ventorum acerbitas mitigatur, ita post hoc tempus usque in tertium idus Novembres, incerta navigatio est et discrimini propior; propterea quia post idus Septembris oritur Arcturus vehementissimum sidus, et octavo Kalendas Octobris evenit acerba tempestas.'

52 *Omnesque incolumes naves perduxit*] Hic est, cum in continente literas invenit quibus nuntiabatur mors Juliæ filiæ, uxoris Pompeii, quæ initam cum illo societatem dissolvit.

53 *Samarobrivæ*] Samarobriva Ambianorum caput, quasi Samaræ pons, quia Gallorum lingua *briva* pons est. Samarum autem vel Samara dicebatur fluvius, qui a posteris dictus est Sumina vel Sumena, postea corrupta lingua Somona, *la Some*. Hæc urbs, ut Rorico prodidit, fuit postea Merovæi, et qui ipsum antecessit, Clodionis regum Francorum regia.

siccitates angustius provenerat, coactus est aliter, ac[k] superioribus annis, exercitum in hybernis collocare, legionesque in plures civitates distribuere: ex quibus unam in Morinos[54] ducendam[l] C. Fabio[55] legato dedit; alteram in Nervios Q. Ciceroni;[56] tertiam in Essuos[57] L. Roscio;[58] quartam in Remis cum T. Labieno in confinio Trevirorum hyemare jussit; tres in Belgio[59] collocavit: his M. Crassum, quæstorem, et L. Munatium[m] Plancum[60] et C. Trebonium, legatos, præfecit. Unam legionem, quam proxime trans Padum[61] conscripserat, et cohortes quinque in Eburones, quorum pars maxima est inter Mosam ac[n] Rhenum, qui sub imperio Ambiorigis et Cativolci erant, misit. His militibus Q. Titurium Sabinum et L. Auruncleium Cottam, legatos, præesse[o] jussit. Ad hunc modum distributis legionibus, facillime[p] inopiæ frumentariæ sese mederi posse existi-

næ.—[j] *Gallias* Lov. Duk. Dorv. L. sec. *fr. Galie* V. sec.—[k] *a* L. pr.—[l] V. C. *deducendam* ut alibi. V. ad VIII. 51.—[m] *Municium, Minutium, Minucium, Munacium* Mss. more solito in hac voce.—[n] Sic Mss. optimi, et plurimi, non *et* aut *Cativulci*.—[o] *esse* Sc. L. pr.—[p] *facillume* B. pr. dein *se* Edd. R. M. V.—[q] *quod*

NOTÆ

54 *In Morinos, &c.*] De Morinis, Nerviis et Remis supra dictum est.

55 *C. Fabio*] Hic Fabius ex clarissima Fabiorum gente, is est, qui a Cæsare Massiliæ oppugnatione occupato, in Hispaniam præmissus, præsidia Afranii e Pyrenæo saltu dejecit.

56 *Q. Ciceroni*] Marci Tullii Ciceronis Oratoris frater fuit, qui postea a M. Antonio proscriptus, eodem quo Marcus frater casu periit. Ad eum extant multæ fratris epistolæ.

57 *Essuos*] Ignorari item supra dictum. Hoc addam, finitimos esse Armoricis.

58 *L. Roscio*] Roscius is est, qui postea a Pompeio ad Cæsarem missus est, ut pacem certis conditionibus componeret. Vide lib. I. de bello civili.

59 *Belgio*] Belgium proprie dictum fuisse Bellovacos sic conjici potest. Hoc loco dicitur tres legiones in Belgio collocasse. His M. Crassum quæstorem, L. Munatium Plancum, et C. Trebonium legatos præfecisse: postea Eburonibus Ciceronem oppugnantibus, Cæsarem statim nuntium in Bellovacos ad M. Crassum misisse. Ergo Bellovaci sunt in Belgio proprie dicto. M. vero Crassus hic est filius M. Crassi divitis, qui apud Parthos periit.

60 *Munatium Plancum*] Munatius Plancus is est qui coloniam Lugdunum deduxit.

61 *Padum*] Padus in Vesulo inter Alpium cacumina eminentissimo ortus, a piceæ arboris copia dictus quæ cisalpinorum Gallorum lingua padus dicitur; per fines Salassorum modico primum fluento, mox auctus Doriis et Morgo fluviis per Taurinos, inde per

mavit: atque harum tamen omnium legionum hyberna (præter eam, quam L. Roscio in pacatissimam et quietissimam partem ducendam dederat) millibus passuum centum[62] continebantur. Ipse interea, quoad[q] legiones collocasset munitaque hyberna cognovisset, in Gallia morari constituit.

25. Erat in Carnutibus[r] summo loco natus Tasgetius, cujus majores in sua civitate regnum obtinuerant. Huic Cæsar, pro ejus[s] virtute atque in se benevolentia,[t] quod in omnibus bellis singulari ejus opera fuerat usus, majorum[u] locum restituerat. Tertium jam hunc annum regnantem inimici, palam[v] multis etiam ex civitate auctoribus, eum interfecerunt. Defertur[w] ea res ad Cæsarem. Ille veritus, quod ad plures pertinebat,[x] ne civitas eorum impulsu deficeret, L. Plancum cum legione ex Belgio[y] celeriter in Carnutes proficisci jubet, ibique hyemare; quorumque opera cognoverit[z] Tasgetium interfectum, hos comprehensos ad se mittere.[a] Interim ab omnibus legatis quæstoribusque, quibus legiones transdiderat,[b] certior factus est, in hyberna perventum locumque hybernis[c] esse munitum.

26. Diebus[d] circiter XV, quibus in[e] hyberna ventum[f] est, initium repentini tumultus ac defectionis ortum est ab Ambiorige et Cativolco:[g][63] qui cum ad fines regni sui Sabino Cottæque præsto fuissent, frumentumque[h] in hyberna com-

Lov. *quod ad* L. sec.—[r] *Carnotibus* Scal. L. pr. et mox. dein Mss. multi *Tasgecius.* et *Hujus* plerique cum Edd. pp.—[s] *sua* L. pr.—[t] Mss. *benivol.*—[u] *in maj.* Ox.—[v] Edd. qdd. *jam multis palam.* vulgo *palam, multis etiam ex c. a. interf.*—[w] *Refertur* And. Ox.—[x] vulgo *res pert.*—[y] *Belgis* D. G. V. tert. Aic. Ed. Inc. vide supra.—[z] *cognoverat* Mss. et Edd. plerique.—[a] *venire* L. pr. *sese* Duk.—[b] *trad.* Mss. et Edd. plerique.—[c] *in hib.* G. V. tert. Ed. Inc.—[d] *dies* Lov.—[e] deest Mss. 2.—[f] *perv.* G. V. tert. L. tert. Ed. Inc. *est* exulat a Carr.—[g] Sic resc. vulgo *Cativulco.* plerique Mss. et Edd. primæ hic *Catuculco.* alii aliter corrupte. *Cautusulco* L. pr.—[h] *frumentaque* Duk. *frumentoque* V. sec. *que* exulat ab

NOTÆ

Mediolanensem ducatum et Ferrariensem labitur, discursuque in ramos et diversa capita in mare Adriaticum facto Delta, influit. Eridanus Græcis dicitur. Virgilio 'fluviorum rex,' nempe Italicorum. Nilus enim et Danubius majores. Nunc *le Pô.*

62 *Millibus passuum centum*] Non convenit numerus, sed nihil facilius lapsu in numeris, ut prædictum.

63 *Ambiorige et Cativolco*] Erant ambo reges Eburonum, ut supra dictum est.

portavissent, Indutiomari Treviri nuntiis impulsi, suos concitaverunt, subitoque oppressis[i] lignatoribus, magna manu castra oppugnatum venerunt. Cum celeriter nostri arma cepissent vallumque ascendissent, atque, una ex parte Hispanis equitibus emissis,[j] equestri prælio superiores fuissent, desperata re, hostes suos ab oppugnatione reduxerunt. Tum suo more conclamaverunt, uti aliqui ex nostris ad colloquium prodirent; habere sese, quæ de re communi dicere vellent, quibus rebus controversias minui posse[k] sperarent.

27. Mittitur ad eos colloquendi causa[l] C. Arpineius, eques Romanus, familiaris Q. Titurii, et Q. Junius ex Hispania quidam, qui jam ante missu Cæsaris ad Ambiorigem ventitare consueverat: apud quos Ambiorix ad hunc modum locutus est: ‘ Sese[m] pro Cæsaris in se beneficiis plurimum ei confiteri[n] debere, quod ejus opera stipendio liberatus esset, quod Aduatucis[o] finitimis[p] suis pendere consuesset: quodque ei et filius et fratris filius ab Cæsare remissi[q] essent, quos Aduatuci, obsidum[r] numero missos, apud se[s] in servitute et catenis tenuissent: neque id, quod fecerit de oppugnatione castrorum, aut judicio aut voluntate sua fecisse, sed coactu civitatis; suaque esse ejusmodi[t] imperia,[64] ut non minus haberet juris in se multitudo, quam ipse in multitudinem. Civitati porro hanc fuisse belli causam, quod repentinæ Gallorum conjurationi resistere non potuerit: id se facile ex humilitate[u] sua probare posse, quod non adeo sit imperitus rerum, ut suis

Oxon. dein *comportassent* Mss. recentiores et Edd. qdd.—[i] *adprehensis* Pet.—[j] *missis* Scal. L. pr. Ed. Steph.—[k] deest L. pr. bene V. ad III. 13. paulo ante vulgo abest *rebus*.—[l] *coll. c.* exulant ab Oxon. dein vulgo *C. Carpinejus*, *C. Arpinius*, vel *Carpinejus* et *Carpinius* hic et c. seq.—[m] *sæpe se* L. sec.—[n] *confidere* Mss. 7. et Edd. pp. male.—[o] Sic per *d*. Mss. fere omnes. *u* etiam B. pr. V. pr. L. pr. sec. Cuj. Egm. et alii. V. II. 4. vulgo *Atuaticis*.—[p] *finitumis* B. pr. V. pr. Egm.—[q] *missi* B. pr. Lov. et 3 alii cum Ed. Inc.—[r] *obsidium* V. tert.—[s] desunt G. V. tert. Ed. Inc.—[t] *hujusm.* Duk.—[u] *humanitate* L. sec.—[v] *supe-*

NOTÆ

64 *Suaque esse ejusmodi imperia*] Erant reges ut aristocratici magistratus, quibus etiam a populo regnum dabatur.

'copiis Populum Romanum se superare[v] posse confidat: 'sed esse Galliæ[w] commune consilium; omnibus hybernis 'Cæsaris oppugnandis hunc esse dictum[x] diem, ne qua 'legio alteræ[y] legioni subsidio venire[z] posset: non facile 'Gallos Gallis negare potuisse, præsertim cum de recupe-'randa[a] communi libertate consilium initum videretur. Qui-'bus quoniam pro pietate[b] satisfecerit,[65] habere se nunc 'rationem officii pro beneficiis Cæsaris;[c] monere, orare Ti-'turium pro hospitio, ut suæ ac militum saluti consulat: 'magnam manum Germanorum conductam Rhenum trans-'isse; hanc affore biduo. Ipsorum esse consilium, ve-'lintne[d] prius, quam finitimi[e] sentiant, eductos ex hybernis 'milites aut[f] ad Ciceronem aut ad[g] Labienum deducere, 'quorum alter millia passuum circiter L, alter paulo amplius 'ab his[h] absit. Illud se polliceri et jurejurando confirmare, 'tutum iter per fines suos daturum; quod cum faciat, et 'civitati sese consulere, quod hybernis levetur, et Cæsari 'pro ejus meritis gratiam referre.' Hac oratione habita, discedit[i] Ambiorix.

28. Arpineius[j] et Junius, quæ audierint,[k] ad legatos deferunt. Illi, repentina re perturbati, etsi ab hoste ea dicebantur, non tamen negligenda[l] existimabant: maximeque hac re permovebantur, quod, civitatem ignobilem atque humilem Eburonum sua sponte Populo Romano bellum facere ausam, vix erat credendum. Itaque ad consilium rem deferunt magnaque inter eos existit controversia. L. Aurun-

rari p. Edd. Vett. et Mss. præter Cuj. Sc. Leid. pr. And. Oxon. *se* abest ab Ed. Steph. uti aliquoties subintelligitur. *posse* non est in G. V. tert. Ed. Inc.—[w] *in Gallia* Carr. Duk.—[x] *indictum* L. sec. male.—[y] vulgo *alteri.*—[z] *subvenire* Mss. Faërni, B. sec. Ed. Steph. *possit* G. V. tert. Ed. Inc. *possent* V. pr.—[a] *recipienda* And. Ox. pro *reciperunda* forte. V. var. lect. III. 8.—[b] *proprietate* Mss. 8. *properitate* Ed. Inc.—[c] vulgo *se nunc r. officii: pro b. Cæsaris* vel *Cæsarem monere.* dein Pet. *magnum numerum G. conductum, &c. hunc.*—[d] *ipse eor. c. c. velitne* Ox. *ne* deest Duk.—[e] *finitumi* B. pr. Egm.—[f] abest a Scal. Ox. L. pr. Ed. Steph.—[g] male exulat a L. pr. V. ad II. 10.—[h] vulgo desunt; dein vulgo *tutum se iter.*—[i] *discessit* L. pr.—[j] vulgo C. *Arpinius.*—[k] Sic Edd. Cell. et aliæ. *audierunt* Mss. plerique et Edd. quædam.

NOTÆ

65 *Quibus quoniam pro pietate satisfecerit*] Pietas enim erga Deum, parentes, et patriam est.

culeius compluresque tribuni militum et primorum ordinum centuriones[66] 'nihil temere agendum, neque ex[m] hybernis 'injussu Cæsaris discedendum,' existimabant:[n] 'quantasvis 'magnas etiam copias Germanorum sustineri[o] posse munitis 'hybernis,' docebant: 'rem esse testimonio, quod primum 'hostium impetum, multis ultro vulneribus illatis, fortissime 'sustinuerint:[p] re frumentaria non premi: interea et ex 'proximis[q] hybernis et a Cæsare conventura subsidia:' postremo, 'quid esse levius aut turpius, quam, auctore 'hoste, de summis rebus capere consilium?'

29. Contra ea Titurius, 'sero facturos,' clamitabat,[r] 'cum 'majores hostium manus, adjunctis Germanis, convenissent: 'aut[s] cum aliquid calamitatis in proximis hybernis esset 'acceptum, brevem consulendi esse occasionem: Cæsarem 'arbitrari profectum in Italiam: neque[t] aliter Carnutes in-'terficiendi Tasgetii consilium fuisse capturos, neque Ebu-'rones, si ille adesset,[u][67] tanta cum contemtione[v] nostri ad 'castra venturos esse: non hostem auctorem, sed rem spec-'tare; subesse[f] Rhenum; magno[w] esse Germanis dolori 'Ariovisti mortem[68] et superiores nostras victorias: ardere 'Galliam, tot contumeliis acceptis sub Populi Romani im-'perium redactam, superiore gloria rei militaris extincta.'[x] Postremo, 'quis hoc sibi persuaderet, sine[g] certa re Ambi-'origem ad ejusmodi consilium descendisse? Suam sen-

[f] *Rhenum propinquum esse.*

[g] *Nisi res vera fuisset.*

vulgo *audierant.*—[l] *negleg.* B. pr. V. pr. Egm. non per i.—[m] deest Ed. Inc. —[n] *docebant* And. Oxon. *existumabant* Lov. Egm.—[o] *sustinere* L. pr. et 3 alii cum Edd. Ven.—[p] *sustinerent* V. sec. *sustinuerunt* Mss. 2. et Edd. R. M. V. —[q] *proxumis* B. pr.—[r] *clamitat* Duk.—[s] *ut* V. pr. sec. Egm. *et* Lov. et 4 alii cum Edd. R. Inc. M.—[t] Sic Mss. 10 meliores et Edd. Inc. R. Steph. &c. pro *nec.*—[u] Deest Lov. seq. voce *magna* G. V. tert. L. tert. Ed. Inc. —[v] *contentione* Mss. plurimi et Edd. Vett. *nostra* Edd. R. M. V.—[w] *magnum* B. pr. *Germanos* L. pr. *doloris* Egm.—[x] *superiorem gloriam extinctam.*

NOTÆ

66 *Primorum ordinum centuriones*] Ii sunt primipili, primi hastati, primi principes, primi hastatorum, primi principum centuriones.

67 *Si ille adesset*] Cæsar.

68 *Ariovisti mortem*] Cæsar horum Commentariorum lib. I. Ariovistum navicula e prælio profugisse docet. Forte dolore cladis suæ domi perierit, aut aliqua Romanorum arte.

'tentiam in[y] utramque partem esse tutam: si nil sit durius, 'nullo periculo ad proximam[z] legionem perventuros; si 'Gallia omnis cum Germanis consentiat, unam esse in cele-'ritate positam salutem. Cottæ quidem atque eorum, qui 'dissentirent, consilium quem haberet exitum? In quo si 'non præsens periculum,[a] at certe longinqua obsidione 'fames esset pertimescenda.'

30. Hac in utramque[b] partem disputatione habita, cum a Cotta primisque ordinibus acriter resisteretur, 'Vincite,'[69] inquit, 'si ita vultis,' Sabinus, et id[c] clariore voce, ut magna pars militum exaudiret: 'neque is sum,' inquit, 'qui 'gravissime ex vobis mortis periculo[d] terrear: hi sapient,[e] 'et si gravius quid acciderit,[70] abs te rationem reposcent: 'qui, si per te liceat, perendino die cum proximis hybernis 'conjuncti, communem cum reliquis belli[f] casum sustineant, 'nec rejecti et relegati longe ab ceteris aut ferro aut fame 'intereant.'

31. Consurgitur ex consilio;[g] comprehendunt utrumque[h] et orant,[i] 'ne sua dissensione et pertinacia rem in summum[j] 'periculum deducant: facilem esse rem, seu maneant,[k] seu 'proficiscantur, si modo unum omnes sentiant ac probent; 'contra in dissensione[l] nullam se salutem perspicere.'[m] Res disputatione ad mediam noctem perducitur. Tandem dat

Cuj.—[y] Sic Cuj. And. L. pr. Sc. Ox. Ceteri et Edd. primæ *in utraque parte. et si nihil esset* ac *consentiret.*—[z] *primam* Lov.—[a] Mss. multi et Edd. pp. *præs. per. non. sit* addit Leid. sec. et Edd. R. Med. Ven. Gryph. sec. et aliæ. *habere* Ed. Steph.—[b] *Utraque parte* Mss. multi et Edd. pp. Ordo est e Mss. vulgo *hab. disp.*—[c] deest Mss. 2. Ed. R.—[d] *in periculo* Scal. L. pr. V. ad III. 13.—[e] *sapienter si* Mss. 3. et Edd. quædam. plerique non agnoscunt *et.* forsan *hi sap. hi si gr.*—[f] vulgo deest.—[g] *cum se consilio, c.* L. pr.—[h] *utrimque* Lov.—[i] *exorant* Duk. V. sec.—[j] *in summam* B. pr. a m. pr. *summo periculo* Mss. 4. recentes et Edd. R. M. V. *summam in* Ciacc. et Br. ut I. 19.—[k] *remaneant* G. V. tert.—[l] *discessione* L. pr. *dissensionem* Mss. 10. et Edd. pp.—[m] *prospicere* Ox. Duk.—[n] *superior est* V. sec. *superiore* B. tert. L. sec. et

NOTÆ

69 *Vincite*] Id est, vestra sententia meæ præferatur. Modus est loquendi familiaris iratis, cum concedunt quod dari nollent. Sic Claudius Marcellus Consul apud Appianum lib. II. de bellis civilibus: 'Vincite,' inquit, 'qui Cæsarem dominum appetitis.'

70 *Hi sapient, et si gravius quid acciderit*] Alii legunt: 'Hi sapienter si quid erit gravius,' &c.

Cotta permotus manus;[71] superat[n] sententia Sabini. Pronuntiatur, prima luce ituros: consumitur vigiliis[o] reliqua[p] pars noctis, cum sua quisque miles[q] circumspiceret, quid secum portare[r] posset, quid ex instrumento[s] hybernorum relinquere cogeretur. Omnia excogitantur, quare nec[t] sine periculo maneatur et languore[u] militum et vigiliis periculum augeatur. Prima luce sic ex castris proficiscuntur, ut quibus esset persuasum, non ab hoste, sed ab[v] homine amicissimo Ambiorige consilium datum, longissimo agmine maximisque[w] impedimentis.

32. At hostes, posteaquam ex[x] nocturno fremitu vigiliisque[y] de profectione eorum[z] senserunt, collocatis[a] insidiis bipartito in sylvis opportuno atque occulto loco, a millibus passuum circiter duobus, Romanorum adventum expectabant: et,[b] cum se major[c] pars agminis in magnam convallem demisisset,[d] ex utraque parte ejus vallis subito se ostenderunt, novissimosque[e] premere et primos prohibere ascensu atque iniquissimo nostris[f] loco prælium committere cœperunt.

33. Tum demum Titurius, ut[g] qui nihil ante providisset, trepidare, concursare,[h] cohortesque disponere; hæc tamen ipsa timide atque ut eum omnia deficere viderentur: quod plerumque iis accidere[i] consuevit, qui in ipso negotio consilium capere coguntur. At[j] Cotta, qui cogitasset,[k] hæc posse in itinere accidere, atque ob eam causam profectionis

Edd. qq.—[o] *in vigilias* Pet.—[p] deest L. pr. *inedia* B. sec.—[q] *milites* V. pr. a m. pr.—[r] *portari* L. pr. *possit* idem et Ox.—[s] *frumento* B. sec.—[t] *ne* L. pr.—[u] *languor* Mss. 2.—[v] deest Carr. male.—[w] Sic Mss. mei et Edd. Inc. Steph. Gr. sec. aliæque. vulgo *magnis. incedunt* addit Vascos.—[x] *de* L. pr. *noctis* Pet.—[y] deest Duk. a m. pr.—[z] *ejus* L. pr. Ox.—[a] *conlatis* V. pr. a m. pr.—[b] Deest copula Scal. L. pr. Ox. Ed. Steph.—[c] exulat a Scal. L. pr. Ed. Steph.—[d] *dim.* Mss. plerique et Edd. Vett. male. dein vulgo *sese* contra Mss. et Edd. alias.—[e] *novissimoque* V. pr.—[f] Sic Pet. Cuj. And. Sc. L. pr. Ox. Ceteri *nostrorum* cum Edd. pp. minus bene, nisi lateat aliud quid *nostro militi* vel simile.—[g] Sic Sc. L. pr. Ox. Edd. Vascos. Str. Steph. non *uti*. Ceteri Mss. et Edd. pp. non agnoscunt, ut infra. dein *prævid.* Carr. Duk. Dorv. *providerat* Mss. 2. suspecta sunt hæc 5. verba Grutero, quia mox sequitur *quod plerumque*, &c.—[h] vulgo *et conc.*—[i] *accedere* V. pr. Egm. *Solet* pro *cons.* Lov. Dorv. Edd. R. M. V.—[j] *atque* Duk.—[k] *cogitasse videretur*

NOTÆ

71 *Dat Cotta permotus manus*] Translata oratio ab his qui victi se dedunt.

auctor non fuisset, nulla in re communi saluti deerat, et in appellandis cohortandisque militibus imperatoris et in pugna militis officia præstabat. Cumque propter longitudinem agminis minus facile[l] per se omnia obire,[m] et, quid quoque loco faciendum esset, providere[n] possent, jusserunt pronuntiare,[o] ut impedimenta relinquerent atque in orbem consisterent.[72] Quod consilium etsi in ejusmodi casu reprehendendum non est, tamen incommode accidit: nam et nostris militibus spem minuit, et hostes[p] ad pugnam alacriores effecit,[q] quod non sine summo timore et desperatione id factum videbatur. Præterea[r] accidit, quod fieri necesse erat, ut[s] vulgo milites ab signis discederent, quæ[t] quisque eorum carissima haberet,[u] ab impedimentis petere atque[v] abripere properaret, clamore ac fletu omnia complerentur.

34. At barbaris consilium non defuit: nam duces eorum tota acie pronuntiare jusserunt, 'ne quis ab loco discede-'ret:[w] illorum esse prædam, atque illis reservari, quæcum-'que Romani reliquissent: proinde omnia in victoria posita[x] 'existimarent.' Erant et virtute et numero pugnando pares, nostri tamen etsi ab duce[y] et a fortuna deserebantur,[73] tamen omnem spem salutis[z] in virtute ponebant, et, quoties[a] quæque cohors procurreret, ab ea parte magnus hostium numerus cadebat. Qua re animadversa, Ambiorix pronuntiari jubet, ut procul tela conjiciant, neu[b] propius accedant, et, quam in

Cuj. Ed. Steph. *cogitasse videtur* Ox.—[l] perperam Mss. plurimi et Edd. pp. *facere. non facile* L. pr.—[m] *obedire* Egm.—[n] *scire poterant* And. Ox. *scire* etiam Ms. Urs. *non possent* Lov. Dorv. Edd. R. M. V. *posset* Ed. R. Steph. cum Metaphraste, qui et *jussit* legisse videtur.—[o] *tamen pron.* L. pr. vulgo *pronunciari.*—[p] *hostem alacriorem* L. pr. Ox. vulgo *ad pugnandum.*—[q] *fecit* Cuj. And. L. pr. Ox.—[r] *Propterea* L. pr.—[s] deest L. pr. *et* L. sec.—[t] vulgo *quæque* et mox *et clamore ac.*—[u] *habebat* Mss. 3. Edd. R. M. V.—[v] vulgo *arripere* et *pronunciari.*—[w] *discedat* Ox.—[x] *esse* addunt Scal. L. pr. Ox. *existum.* Egm. *sperarent* Lov. L. sec. *existimare* vel *extimare* Carr. Duk. et 2. alii. Ed. Fl.—[y] vulgo *pares nostri : tametsi a d.*—[z] deest Lov. *sal. spem* L. pr.—[a] *quotienscumque coh.* L. pr. *quotiens* semper in Mss.—[b] *nec* L. pr. Sc. Ed. Steph.

NOTÆ

72 *In orbem consisterent*] In orbem consisti solitum ab iis, qui non hostem adoriendi causa, sed sui tantum consilio defendendi pugnant. Virgil. 'cuneis se quisque coactis Agglomerant.'

73 *Ab duce et a fortuna deserebantur*] Sunt enim quatuor quæ victoriam pariunt; numerus, fortitudo militum, ductus Imperatoris, fortuna.

partem Romani impetum fecerint, cedant: levitate armorum et quotidiana exercitatione nihil iis[c] noceri posse: rursus se ad signa recipientes insequantur.

35. Quo præcepto ab iis[d] diligentissime observato, cum quæpiam[e] cohors ex orbe excesserat atque impetum fecerat, hostes velocissime refugiebant.[f] Interim eam partem[g] nudari necesse erat et ab latere aperto tela recipi. Rursus,[h] cum in eum locum, unde erant progressi, reverti cœperant, et ab iis, qui cesserant, et ab iis, qui proximi steterant, circumveniebantur; sin autem locum tenere vellent, nec virtuti locus relinquebatur, neque[i] ab[j] tanta multitudine conjecta tela conferti[k] vitare poterant. Tamen tot incommodis conflictati,[l] multis[m] vulneribus acceptis, resistebant[n] et, magna parte diei consumta, cum a prima luce ad horam octavam pugnaretur,[o] nihil, quod ipsis esset indignum, committebant. Tum T. Balventio,[p] qui superiore anno primum pilum duxerat,[q] [74] viro forti et magnæ auctoritatis, utrumque femur tragula transjicitur.[r] Q. Lucanius,[s] ejusdem ordinis, fortissime[t] pugnans, dum circumvento filio subvenit, interficitur: L. Cotta, legatus, omnes cohortes ordinesque adhortans,[u] in adversum os funda vulneratur.

36. His rebus permotus Q. Titurius, cum procul Ambiorigem suos cohortantem conspexisset, interpretem suum, Cn. Pompeium, ad eum mittit, rogatum, ut sibi militibusque parcat. Ille appellatus respondit: 'si velit secum colloqui, licere; sperare, a multitudine impetrari posse, quod

ne ut V. pr.—[c] *ex his* vel *hiis* Scal. And. L. pr. quod notandum. Lipsius conjiciebat ea, quæ parenthesi inclusa sunt, ex Glossemate esse orta.—[d] desunt G. V. tert. Ed. Aic. Inc.—[e] exulat ab Ox.—[f] *refugerant* V. sec.—[g] vulgo *ea parte*.—[h] *rursum* L. pr. *rursum et* And.—[i] Sic Mss. et Ed. Inc. non *nec*.—[j] Ita Mss. meliores XI. cum Ed. Inc. pro *a*.—[k] *a confertis vitari* And. L. pr. Ox. Pet. a m. s. Edd. Aldi, Steph. Gryph. Plant. Cell. *confecti* Mss. 3.—[l] *afflicti* L. pr. *conflicti* L. sec.—[m] *tot* Edd. R. M. V.—[n] *consist.* Duk. a m. pr.—[o] *pugnassent* Urs. Ox.—[p] vel *Baluentio*. *Bentio* Urs. *Baluentino*. Ort. G. V. tert. Ed. Inc. *Baluennio* Lov. Dorv. B. sec. *Balvenio* Ox.—[q] *deduxerat* L. pr.—[r] *trajicitur* Mss. plerique.—[s] *Lucianus* L. pr.—[t] *fortissume* B. pr.—[u] *adiens* Ox. *audiens* And. pro *adiens* non male. *cohortans*

NOTÆ

74 *Primum pilum duxerat*] Primus centurio fuerat.

'ad militum salutem pertineat; ipsi vero nihil nocitum iri,[v] 'inque eam rem[w] se suam[x] fidem interponere.' Ille cum Cotta saucio communicat, si videatur, pugna ut[y] excedant et cum Ambiorige una colloquantur: sperare, ab eo de sua[z] ac militum salute impetrare[a] posse. Cotta se ad armatum hostem[b] iturum negat atque in eo constitit.[c]

37. Sabinus, quos in præsentia tribunos militum[75] circum se habebat et primorum ordinum centuriones, se sequi jubet, et, cum propius Ambiorigem[d] accessisset, jussus arma abjicere, imperatum[e] facit, suisque, ut[f] idem faciant, imperat. Interim, dum de conditionibus inter se agunt longiorque consulto ab Ambiorige instituitur[g] sermo, paulatim circumventus interficitur.[76] Tum vero suo more victoriam conclamant atque ululatum tollunt,[77] impetuque in nostros facto, ordines[h] perturbant. Ibi L. Cotta pugnans interficitur cum maxima parte militum, reliqui se[i] in castra recipiunt, unde erant[j] egressi: ex quibus L. Petrosidius aquilifer,[78] cum magna multitudine hostium premeretur, aquilam intra vallum projecit, ipse pro castris fortissime pugnans occiditur. Illi[k] ægre ad noctem[l] oppugnationem sustinent: noctu[m] ad unum omnes,[n] desperata salute, se ipsi[o] interficiunt. Pauci ex prælio elapsi,[p] incertis itineribus per syl-

Edd. R. M. V.—[v] Cuj. Ox. L. pr. sec. *non nociturum.*—[w] *in quam r.* Scal. L. pr. Ox. Ed. R. Steph. quod præfero. *inquit eam r.* B. sec.—[x] *suamque* Mss. 8. et Edd. primæ, male. V. Ciaccon. et Brant.—[y] *cum salute* addunt Edd. R. M. V.—[z] *de se ac m.* Edd. R. M. V. *suam ac m. salutem* Ox. Edd. Bas. Aldi, Gryphii. vulgo *sperare se.*—[a] *impetrari* vulgo.—[b] deest Carr.—[c] vulgo *perseverat.*—[d] *ad Amb.* Duk.—[e] *imperata* Edd. Aldi, Gryph.—[f] *id ut* L. pr. *is ut* Scal.—[g] *statuitur* Pet.—[h] *ordinesque* B. sec.—[i] *sese* Mss. 2.—[j] *fuerant* L. pr.—[k] vulgo *Alii.*—[l] *ea nocte* Egm.—[m] *nocte* Ox.—[n] deest Lov. et 3 aliis atque Edd. R. M. V.—[o] *ipsos* Pet. male.—[p] *lapsi* Mss. 15 et Edd. pp. recte

NOTÆ

75 *Tribunos mil.*] Tribunus cohorti præerat; quotque erant cohortes, tot erant tribuni.

76 *Interficitur*] Ab Ambiorige tali voce utente: 'Quomodo tales cum sitis, nobis talibus imperare postulatis?' Dio.

77 *Ululatum tollunt*] Cum multis in locis T. Livius tumultum præliantium Gallorum describit, tum præcipue l. v. 'Galli truci cantu, clamoribusque variis, horrendo cuncta compleverant sono.'

78 *Aquilifer*] Qui aureum aquilæ simulacrum hastæ præpilatæ suffixum præferebat, aquilifer dicebatur, eratque in unaquaque legione unus.

vas ad T. Labienum legatum in hyberna perveniunt atque eum de rebus gestis certiorem faciunt.

38. Hac victoria sublatus[q] Ambiorix, statim cum equitatu in Aduatucos, qui erant ejus regno[r] finitimi, proficiscitur; neque noctem neque diem intermittit peditatumque[s] se subsequi jubet. Re demonstrata, Aduatucisque concitatis, postero[t] die in Nervios pervenit hortaturque, 'ne sui 'in perpetuum liberandi atque ulciscendi Romanos, pro iis, 'quas acceperint,[u] injuriis, occasionem dimittant: interfec-'tos esse legatos duo[v] magnamque partem exercitus inter-'isse'[w] demonstrat; 'nihil esse negotii, subito oppressam 'legionem, quæ cum Cicerone hyemet, interfici,[x] se[y] ad eam 'rem profitetur adjutorem.' Facile hac oratione Nerviis persuadet.

39. Itaque, confestim dimissis nuntiis ad Ceutrones,[z] Grudios,[79] Levacos, Pleumoxios, Geidunos, qui omnes sub eorum imperio sunt,[a] quam maximas manus possunt, cogunt[b] et de improviso ad Ciceronis hyberna advolant, nondum ad eum fama[c] de Titurii morte perlata. Huic quoque accidit, quod fuit necesse, ut nonnulli milites, qui lignationis[d] munitionisque causa[e] in sylvas discessissent, repentino equitum adventu interciperentur. His circumventis, magna manu Eburones, Nervii,[f] Aduatuci atque horum omnium socii et[g] clientes, legionem oppugnare incipiunt: nostri celeriter ad arma concurrunt, vallum conscendunt.

vulgatum servant Cuj. And. Sc. Ox. *e. pr. elapsi* L. pr.—[q] *elatus* Duk. Aic. et Oros. ut c. 47.—[r] *regni* Pulm. V. pr. Carr. Duk. Edd. R. M. V. *finitumi* B. pr.—[s] *peditatum* L. pr. *se* carent L. pr. B. pr. V. sec. alii *sese*. V. pr. et alii *sese sequi* cum Edd. pp.—[t] *postremo* Duk. a m. pr.—[u] *acceperunt* Mss. 7 et Edd. R. Inc M. V. male. V. ad c. 27.—[v] vulgo *duos*.—[w] Mss. et Edd. qdd. *interiisse*. *interipere* V. pr.—[x] *int. posse ad* Cuj. L. pr.—[y] *sed* B. pr, G. V. sec. *seque* Pet. Duk. Carr. *ad e. r. se* L. pr.—[z] vulgo *Centr.* et *Pleumosios, Gordunos.*—[a] *continebantur* Cuj. Scal. L. pr.—[b] *cogant* et *advolent* L. pr.—[c] *forma* V. pr.—[d] *de lign.* L. pr.—[e] deest B. sec.—[f] hoc ordine Mss. meliores non *At. Nerv.*—[g] *clientesque* L. pr. Ox.—[h] *celeritatem* Edd. R. M. V.

NOTÆ

79 *Ceutrones, Grudios, &c.*] Hi omnes populi tutius ignorantur, quam ex aliqua nominis similitudine pueriliter judicantur. Alii sunt certe ab iis, qui sunt Alpibus finitimi, et dicuntur, *Tarentaise*.

Ægre[h] is dies sustentatur, quod omnem spem hostes in celeritate[h] ponebant, atque, hanc adepti victoriam, in perpetuum se fore victores confidebant.

40. Mittuntur ad Cæsarem confestim ab[i] Cicerone literæ, magnis propositis præmiis, si pertulissent. Obsessis omnibus viis, missi[j] intercipiuntur. Noctu ex[k] ea materia, quam munitionis causa comportaverant, turres[l] admodum CXX excitantur incredibili celeritate: quæ deesse operi videbantur, perficiuntur.[m] Hostes postero die, multo majoribus copiis coactis, castra oppugnant, fossam complent. Ab[n] nostris eadem ratione, qua pridie, resistitur: hoc idem deinceps reliquis fit diebus. Nulla pars nocturni temporis ad laborem intermittitur: non ægris, non vulneratis, facultas quietis datur: quæcumque ad proximi diei oppugnationem opus sunt, noctu comparantur: multæ præustæ sudes, magnus muralium pilorum numerus instituitur; turres contabulantur, pinnæ loricæque[o] [80] ex cratibus attexuntur.[p] Ipse Cicero, cum tenuissima valetudine[q] esset, ne nocturnum quidem sibi tempus ad quietem relinquebat, ut ultro militum concursu[r] ac vocibus sibi parcere cogeretur.[s]

41. Tunc[t] duces principesque Nerviorum, qui aliquem sermonis aditum causamque amicitiæ cum Cicerone habebant, colloqui sese[u] velle dicunt. Facta potestate, eadem, quæ Ambiorix cum Titurio egerat,[v] commemorant, 'omnem[w] 'esse in armis Galliam, Germanos Rhenum transisse, Cæ-

[h] *Ægre sustentatum est eo die.*

—[i] Sic B. pr. sec. V. pr. et 3 alii cum Ed. Inc. non *a*.—[j] exulat a L. pr.—[k] *ex* deest in L. pr. Ox. Sed *ea* non comparet in Mss. 15, nec Edd. pp.—[l] deest Ms. Ox. Edd. Aldi, Basil. Gr. Scal. et aliis. male.—[m] *perficiunt* L. sec.—[n] Sic B. pr. sec. V. pr. et alii, non *a*.—[o] *luricæque* B. pr. sec. V. pr. L. pr. Egm.—[p] *contex*. L. pr. *atteguntur* B. sec.—[q] *valit*. Mss. et Edd. Vett.—[r] *incursu* Pet. Lov. Scal.—[s] *videretur* addit B. sec. *oretur* Ox.—[t] *Tum* B. sec. L. pr.—[u] *se* B. sec. Aic.—[v] *egerit* V. sec.—[w] *omnes Gallos* Egm. *o. enim* G.

NOTÆ

80 *Pinnæ loricæque*] Fiebant ex cratibus, vulgo *parapets*. Voce Italica, *parapetto*, a defendendo pectore dictæ, ex quacumque materia sive e terra, sive tabulis, sive cratibus.

'saris reliquorumque hyberna oppugnari.'[x] Addunt etiam de Sabini morte. Ambiorigem ostentant fidei faciendæ[y] causa: 'errare[z] eos' dicunt, 'si quicquam ab his præsidii[a] 'sperent, qui suis rebus diffidant; sese tamen hoc[b] esse in 'Ciceronem[c] Populumque Romanum animo, ut nihil nisi 'hyberna[d] recusent atque hanc inveterascere[e] consuetudinem 'nolint:[f] licere illis incolumibus per se ex hybernis discedere, et, quascumque in[g] partes velint, sine metu proficisci.' Cicero ad hæc unum modo respondit.[81] 'Non 'esse consuetudinem Populi Romani, ullam accipere ab 'hoste armato conditionem: si ab armis discedere velint, 'se adjutore utantur, legatosque[h] ad Cæsarem mittant: sperare,[i] pro ejus justitia, quæ petierint, impetraturos.'

42. Ab hac spe repulsi Nervii, vallo pedum XI[j] et fossa pedum XV hyberna cingunt. Hæc et[k] superiorum annorum consuetudine a[l] nostris cognoverant, et, quosdam de exercitu nacti captivos, ab his docebantur: sed, nulla[m] ferramentorum copia, quæ sunt ad hunc usum idonea, gladiis cespitem[n] circumcidere, manibus sagulisque terram exhaurire[o] cogebantur. Qua quidem ex re hominum multitudo cognosci potuit: nam minus horis tribus millium decem[p] in circuitu munitionem perfecerunt: reliquisque[q] diebus turres

esse Duk.—[x] *obpugnasse* Edd. R. M. V.—[y] *faciendæ* Mss. et Edd. qdd. sed V. ad II. 6.—[z] *Tum err.* Carr. L. sec.—[a] *præsidiis* Egm. L. pr.—[b] *scire* addunt Pal. B. tert. L. sec. et Edd. Vett. male. nisi legas *scirent*. sed V. ad I. 35.—[c] *Cicerone* Carr. L. pr. et *populique* Carr. Scal. L. pr. pro *populo*: V. ad I. 6.—[d] *de hibernis* Duk.—[e] *inveterescere* B. pr. V. pr. Egm.—[f] *velint* Lov.—[g] Sic Pet. L. pr. Scal. Ox. Ed. R. Steph. deest præpos. a Mss. 13. et Ed. Inc. *ad q.* Duk. vulgo *in q. p.*—[h] *legatos* V. pr.—[i] *sp. se* vulgo.—[j] *novem* vel IX B. pr. sec. V. o. Egm. G. Duk. L. tert. Ed. Inc. et Ber. X Ox. et Orosius cum Ms. Ach. Statii. ἕνδεκα Gr. cum aliis.—[k] vulgo deest *et*.—[l] Sic Cuj. Scal. L. pr. Ox. And. sed ceteri cum Edd. primis *ab nobis* vel *a nobis*: quod est in recentioribus. fors. *ab nostris* scribendum.—[m] vulgo *nulla his* et statim *quæ esset*.—[n] *cespites* Mss. et Edd. plerique. *concidere* ex Orosio Ciaccon. *circumdere* B. sec.—[o] *haurire* Egm.—[p] *millium passuum* XV vulgo.—[q] *reliquis*

NOTÆ

81 *Cicero ad hæc unum modo respondit, &c.*] Non difficile fuit Ciceroni docto per Verticonem perfugam, qui infra dicitur a prima obsidione ad Ciceronem profugisse.

ad[r] altitudinem valli, falces testudinesque, quas iidem[s] captivi docuerant, parare[t] ac facere cœperunt.

43. Septimo oppugnationis die, maximo coorto vento, ferventes fusili ex argilla[82] glandes fundis[u] et fervefacta jacula in casas,[v] quæ more Gallico[83] stramentis erant tectæ, jacere cœperunt. Hæ[w] celeriter ignem comprehenderunt et venti magnitudine in[x] omnem castrorum locum distulerunt. Hostes, maximo clamore insecuti, quasi parta jam atque[y] explorata victoria, turres testudinesque agere et scalis vallum ascendere cœperunt. At[z] tanta militum virtus atque ea præsentia animi fuit, ut, cum undique[a] flamma torrerentur maximaque telorum multitudine premerentur suaque omnia impedimenta atque omnes fortunas conflagrare intelligerent, non modo demigrandi[b] causa[c] de vallo decederet[d] nemo, sed pæne[e] ne respiceret quidem quisquam; ac tum omnes acerrime[f] fortissimeque pugnarent. Hic dies nostris longe gravissimus fuit; sed tamen hunc habuit eventum, ut eo die maximus[g] hostium numerus vulneraretur atque interficeretur, ut se[h] sub ipso vallo constipaverant[i] recessumque primis ultimi non dabant. Paulum[j] quidem intermissa flamma, et quodam loco turri adacta et contingente[k] vallum, tertiæ cohortis centuriones ex eo,[l] quo sta-

Ox. G. V. tert. Ed. Steph.—[r] *in* L. sec. *latitudinem* And. L. pr.—[s] *idem* Mss. plerique.—[t] *patrare* Pet.—[u] *fundas* L. pr. deest Ox.—[v] *casa* V. pr.—[w] *hec* vel *hæc* Mss. 4. Edd. R. M. V. Steph.—[x] *per* G. L. tert. Ed. Inc.—[y] *peracta j. et* L. pr.—[z] *Ac* Mss. 6. Ed. Inc.—[a] *ubique* Mss. 10. et Edd. R. M. V. *ut undecumque* B. sec.—[b] *dim.* Duk. Ed. Inc.—[c] desunt Mss. 2.—[d] *diceret* Lov. G. a m. pr. Ed. Inc. *disced.* V. tert. *descend.* V. sec.—[e] exulat a L. pr.—[f] *acerrume* B. pr. Egm. [g] *magnus* L. pr. a m. pr.—[h] deest Ox.—[i] *constiparant* L. pr.—[j] *paullulum* Duk.—[k] *contingentes* Scal. L. pr.—[l] desunt

NOTÆ

82 *Fusili ex argilla*] Qualis est vasum testaceorum, quæ fervefacta conceptum ignem diutius servant, immo testas ipsas plenas materiæ, ut picis, sevi, &c. Fusile enim nihil aliud est, nisi quod fusum est, aut fundi potest, quale est sal, quod aqua dissolvitur, et aurum, de quo Ovid. 'Fusile per rictus aurum fluitare videres;' lenta autem argilla diffunditur.

83 *More Gallico*] Diodorus ait, habere Gallos domos amplas e pluteis et cratibus, rotunda figura, testudinum instar, multiplici calamo tectas.

bant, loco recesserunt suosque omnes removerunt; nutu vocibusque[m] hostes, si introire vellent, vocare cœperunt, quorum progredi ausus est nemo. Tum ex omni parte lapidibus conjectis deturbati, turrisque succensa est.

44. Erant in ea[n] legione fortissimi viri centuriones, qui jam[o] primis ordinibus[84] appropinquarent, T. Pulfio[85] et L. Varenus. Hi perpetuas controversias inter se habebant, quinam[p] anteferretur, omnibusque annis de loco summis simultatibus contendebant.[q] Ex iis Pulfio, cum acerrime ad munitiones[r] pugnaretur, 'Quid dubitas,' inquit, 'Varene? 'aut quem locum probandæ virtutis tuæ spectas?[s] hic, hic 'dies de nostris controversiis judicabit.'[t] Hæc cum[u] dixisset, procedit extra munitiones, quaque[v] pars hostium confertissima visa est, in eam irrumpit. Ne Varenus quidem vallo sese[w] continet, sed omnium veritus existimationem subsequitur. Tum, mediocri spatio relicto, Pulfio pilum in hostes mittit atque unum ex multitudine procurrentem transjicit,[x] quo percusso et exanimato,[y] hunc scutis protegunt hostes, in[z] illum universi tela conjiciunt neque dant regrediendi facultatem. Transfigitur[a] scutum Pulfioni[b] et veru-

Pet.—[m] *que* abest a G. V. tert. Ed. Inc. Contra addit *ac nutu* Ed. R. Steph. sed et *suos omnes* V. pr. *que* inter lineas addito.—[n] exulat a G. V. tert. Ed. Inc. dein *fortissumi* Egm.—[o] deest Mss. plerisque et Edd. pp. —[p] vulgo *uter alteri.*—[q] *contenderunt* Lov. paulo ante *armis* Dorv. Ed. Vasc. in M. *animis.*—[r] *munitionem* L. pr.—[s] *Exspectas* vulgo.—[t] *dijudic.* Duk. a m. sec. Carr.—[u] *dum* Mss. et Edd. qdd.—[v] vulgo *et quæ,* Al. *qua parte.* et *ex castris munitionemque erumpit.*—[w] *se* L. pr. et *estim.* Mss. 3.—[x] *trajicit* Mss. plerique et Edd. pp. *trajecit* V. sec.—[y] *exanimatoque* Sc. L. pr. Ox. Ed. R. Steph.—[z] vulgo *et in.* dein sic Mss. Al. *un. t. tela universa* Egm.—[a] *transigitur* Mss. 7. *transitur* Lov. V. ad Luc. III. 587. IV. 545.—[b] *Pullonis* V. pr.

NOTÆ

84 *Primis ordinibus, &c.*] Nec enim saltu, sed ordine promovebantur. Ii ergo in secundo principe aut pilo erant, unde ad primum pilum erant promovendi, et superioribus temporibus cum in parem ordinem, pari ordine et virtute, semper ascendissent, erant æquales, nec satis dijudicari poterat uter utro prior.

85 *T. Pulfio*] Is est, cujus, secuti partes Pompeianas, opera, exercitus cui C. Antonius præerat, proditus est; atque adeo vel Commentarios suos relegere Cæsari non vacavit, ut nomen et forte factum inimici deleret, aut delere non potuit, cum hi libri ante bellum civile fuerint editi, aut fide egregia fuit, qui fortitudinem etiam inimicorum memoriæ commendatam esse voluerit. Quod postremum tamen mihi videtur minus credibile.

tum[c] in balteo defigitur.[86] Avertit hic[d] casus vaginam et gladium educere[e] conanti dextram moratur manum; impeditum[f] hostes circumsistunt. Succurrit inimicus illi[g] Varenus et laboranti subvenit. Ad hunc se confestim a Pulfione omnis multitudo convertit; illum veruto transfixum arbitrantur. Occursat[h] ocyus gladio cominusque rem gerit Varenus atque, uno interfecto, reliquos paulum[i] propellit, dum cupidius instat, in locum dejectus inferiorem concidit. Huic rursus circumvento fert subsidium Pulfio atque ambo incolumes, compluribus interfectis, summa cum laude sese[j] intra munitiones recipiunt. Sic fortuna in contentione et certamine utrumque versavit,[k] ut alter alteri inimicus auxilio salutique esset, neque dijudicari posset, uter utri virtute anteferendus videretur.

45. Quanto erat in dies gravior atque asperior oppugnatio, et maxime quod,[l] magna parte militum confecta vulneribus, res ad paucitatem defensorum pervenerat, tanto crebriores literæ nuntiique ad Cæsarem mittebantur: quorum pars deprehensa in conspectu nostrorum militum cum cruciatu necabatur. Erat unus intus Nervius,[m] nomine Vertico,[n][87] loco natus honesto, qui a prima obsidione ad Ciceronem perfugerat suamque ei fidem præstiterat. Hic servo spe libertatis magnisque[o] persuadet præmiis, ut literas ad Cæsarem deferat.[p] Has ille in[q] jaculo illigatas effert, et,

L. pr. B. pr. a m. s.—[c] *veruto* Eg.—[d] *huic* Mss. 13 et Carr. *huc* V. sec. *hinc* Ed. Inc.—[e] *adduc.* Egm. vulgo *conantis* et *dexteram* Mss. 9.—[f] *que* adest vulgo.—[g] *illic* L. pr. deest L. tert. Ed. Inc.—[h] vulgo *Illic vero occ.*—[i] *paullulum* Duk.—[j] *se* L. pr. Ox.—[k] *servavit* V. pr. et recentiores 7 cum Edd. R. M. V. aliisque. male.—[l] *quidem quod* L. pr.—[m] *inter Nervios* B. sec. Egm. L. sec. Ed. sec. Gryph.—[n] *Urtico* V. sec. mox vulgo *profug.*—[o] *magnis* Lov. Dorv. Edd. R. M. V.—[p] *perf.* L. pr. V. ad IV. 27.—[q] deest præp. Cuj. Scal. L. pr.

NOTÆ

86 *Verutum in balteo defigitur*] Est telum missile minus, ferro unciarum quinque, hastili trium pedum semis, auctore Modesto, libello de vocabulis militaribus: 'Balteus, ut placet Varroni, dicitur non solùm quo cingitur, sed etiam quo arma dependent.'

87 *Vertico*] Nihil itaque mirum, si Cicero tam ferociter Gallis responderat, easdem ad ipsum capiendum artes adhibentibus, quibus apud Titurium Sabinum usi fuerant. Idem enim perfuga docere eum potuerat de omnibus, quæ apud Sabini Cottæque castra gesta fuerant.

Gallus inter Gallos sine ulla suspicione versatus, ad Cæsarem pervenit. Ab eo de periculis Ciceronis legionisque cognoscitur.

46. Cæsar, acceptis literis hora circiter undecima diei, statim nuntium[r] in Bellovacos[88] ad M. Crassum quæstorem mittit;[s] cujus hyberna aberant ab eo millia passuum XXV. Jubet media nocte[t] legionem proficisci,[89] celeriterque ad se venire. Exiit[u] cum nuntio Crassus. Alterum ad C. Fabium legatum mittit, ut in Atrebatium[v] fines legionem adducat,[w] qua sibi iter faciendum sciebat. Scribit Labieno, si reipublicæ commodo facere posset, cum legione ad fines Nerviorum veniat: reliquam partem exercitus, quod paulo aberat longius, non putat expectandam; equites circiter quadringentos ex proximis hybernis cogit.

47. Hora circiter tertia ab antecursoribus de Crassi adventu certior factus,[x] eo die millia passuum viginti progreditur. Crassum Samarobrivæ[90] præficit legionemque ei[y] attribuit, quod ibi impedimenta exercitus, obsides civitatum,[z] literas publicas, frumentumque omne, quod eo tolerandæ hyemis causa devexerat, relinquebat. Fabius, ut imperatum erat, non ita multum moratus, in[a] itinere cum legione[b] occurrit. Labienus, interitu Sabini et cæde cohortium[c] cognita, cum omnes ad eum Trevirorum copiæ venis-

Ox. Ed. Steph. contra Cæsaris morem. *allig.* Edd. R. M. V. dein vulgo *affert*, ut et *periculo* ac *cognoscit.*—[r] *nuncios* L. sec.—[s] *misit* V. pr. Lov. Dorv. Edd. R. M. V.—[t] *medium noctem* V. sec.—[u] *exit* B. pr. sec. V. pr. Lov. Egm. et 7 alii cum Edd. pp. Steph. &c. *excitus* pro v. l. Scal.—[v] *Atrebatum* Mss. 8. Edd. pp.—[w] *abd.* Eg. *ducat* L. sec.—[x] vulgo *est f.* cum Mss. Cuj. And. L. pr. Ox. prætuli aliorum Mss. lectionem et Edd. pp. uti et Vasc. Steph. &c. *Cæsar certior est f.* L. pr.—[y] Mss. plerique et Edd. pp. aliæque carent τῷ *ei.*—[z] deest L. pr. uti et *omne.*—[a] exulat ab Egm.—[b] *legionibus* D. V. sec.—[c] Sic Mss. plerique et Edd. Vett. *cohortum* vulgo, ac B. pr. L. pr. Lov. et alii. Sed vide ad VI. 1. *cohortantium* Ox. *cohortis* V. sec.

NOTÆ

88 *Nuntium in Bellovacos*] Hinc intelligitur in Bellovacis fuisse positum Belgium proprie dictum; siquidem Cæsar scripsit se legionem M. Crassi in Belgio collocasse. Quis fuerit ille M. Crassus, supra dictum est.

89 *Jubet media nocte legionem proficisci*] Quanquam enim Crassus tres habebat legiones, duas tamen in Bellovacis relinquendas putavit, ne hoc veluti fræno soluti rebellarent.

90 *Samarobrivæ*] De Samarobriva supra dictum.

sent,[d] veritus, ne,[e] si ex hybernis fugæ similem profectionem fecisset, hostium impetum[f] sustinere non posset, præsertim quos recenti victoria efferri sciret, literas Cæsari remittit,[g] quanto cum periculo legionem ex hybernis educturus esset: rem gestam in Eburonibus perscribit:[91] docet, omnes peditatus equitatusque copias[h] Trevirorum tria millia passuum longe ab suis castris consedisse.

48. Cæsar, consilio ejus probato, etsi, opinione trium legionum[92] dejectus, ad duas[i] redierat, tamen unum communis salutis auxilium in celeritate ponebat. Venit magnis itineribus[j] in Nerviorum[k] fines. Ibi ex captivis cognoscit, quæ apud Ciceronem gerantur, quantoque[l] in periculo res sit. Tum cuidam ex equitibus Gallis magnis præmiis persuadet,[m] uti ad Ciceronem epistolam deferat. Hanc Græcis conscriptam literis[93] mittit, ne, intercepta epistola, nostra ab hostibus consilia cognoscantur. Si adire non possit, monet, ut tragulam cum epistola, ad amentum[94] deligata,[n] intra munitiones[o] castrorum abjiciat. In literis scribit, se cum legionibus[p] profectum celeriter affore: hortatur, ut pristinam virtutem retineat. Gallus, periculum veritus,

—[d] *convenissent* Ox.—[e] vulgo abest *ne* et statim *ut hostium.*—[f] *inpetus* Ed. Gryph. V. ad I. 26.—[g] vulgo *dimittit.*—[h] *equitatum peditatusque copiam* L. sec. Hic ordo in B. pr. L. pr. Ox. &c.—[i] *leucos* V. sec.—[j] *itineribus* B. pr. a m. pr.—[k] *Nervios* V. sec.—[l] *quanta* Ox.—[m] *sic ad et* Ox.—[n] *deligatam* V. pr. B. sec. Pet. Eg. *deligatarum* L. sec.—[o] *munitionem* Mss. plerique et Edd. Vett. Utrumque passim occurrit.—[p] *legione esse* L. pr.—

NOTÆ

91 *Rem gestam in Eburonibus perscribit*] Verebatur enim ne Cæsar ignoraret. Nec enim Labieno quicquam aliud Cæsar scripserat, nisi ut in Nervios veniret: calamitatem acceptam dissimularat, vel properans tacuerat. Solebat enim perbreves literas scribere.

92 *Etsi, opinione trium legionum, &c.*] Plutarchus scribit contraxisse omnino VII millia militum.

93 *Hanc Græcis conscriptam literis*] Hoc est, verbis Græcis. Literas enim Græcas habebant et Galli, ut est ex lib. I. cognitum, quo fere modo omnes Europæi jam Latinis literis sermonem suum conscribunt. Hanc epistolam perbrevem refert Polyænus αὐτολεξεὶ, seu ipsis verbis l. VIII. Καῖσαρ Κικέρωνι. Προσδέχου βοήθειαν. *Cæsar Ciceroni. Expecta auxilium.*

94 *Amentum*] Est lorum quo revincitur jaculum, ut fortius mittatur et feriat. Hinc illud Silii Italici: 'hasta juvatur amento.'

ut erat præceptum, tragulam mittit. Hæc casu[95] ad turrim[q] adhæsit, neque ab nostris biduo animadversa, tertio[r] die a quodam[s] milite conspicitur; demta[t] ad Ciceronem defertur. Ille perlectam[u] in conventu[96] militum recitat, maximaque omnes lætitia afficit. Tum fumi incendiorum[97] procul videbantur, quæ res omnem dubitationem adventus legionum expulit.

49. Galli, re cognita per exploratores, obsidionem relinquunt, ad Cæsarem omnibus copiis contendunt; eæ[v] erant armatorum circiter millia LX. Cicero, data facultate, Gallum ab[w] eodem Verticone, quem supra demonstravimus, repetit;[x] qui literas ad Cæsarem referat: hunc admonet, iter caute diligenterque faciat: perscribit in literis, hostes ab[y] se discessisse,[z] omnemque ad eum multitudinem convertisse. Quibus literis circiter media[a] nocte Cæsar allatis suos facit certiores, eosque ad dimicandum animo confirmat:[b] postero[c] die luce prima movet[d] castra, et circiter millia passuum quatuor progressus, trans vallem magnam et rivum multitudinem hostium conspicatur. Erat magni periculi res, cum

[q] *turrem* L. pr.—[r] *tertia* L. sec.—[s] deest G. V. tert. Ed. Inc.—[t] *derapta* Ed. Inc. *tollitur* L. pr. ita ut sub *t* et *tur* sint posita puncta, et remaneat antiquum *Olli*.—[u] *perlatam* And. Ox. *perlecta* L. pr.—[v] Mss. qdd. et Edd. *hæ* et *hæc*.—[w] *eumdem Verticonem* Cuj. L. pr. Ox. V. ad c. 45.—[x] *reperit* Edd. Vett. et Mss. præter Pet. et B. tert. male. mox vulgo *deferat*.—[y] *abesse* L. tert. *ab sese* Ed. Inc.—[z] *discesse* L. pr.—[a] *mediam noctem* Ox. B. sec. Ed. Gryph.—[b] *eos ad d. confirmarit* V. sec.—[c] *postera* Mss. 7 Ed. Inc.—[d] *movit* L. pr.—

NOTÆ

95 *Hæc casu*] Consilio non casu adjecta fuit, si Dioni fides. Sed Græci facile in errorem lapsi sunt, ignorantia Latini sermonis. Polyænus vero l. VIII. noctu id factum dicit. Quod et perquam verisimile.

96 *In conventu*] Conventus, concilium, et concio diversa sunt. Ad concionem omnes, ad conventum proximus quisque, ad concilium legati, tribuni, primorumque ordinum principes vocabantur. Hoc porro loco non est epistola in concione lecta, quia non omnes Græce sciebant, sed in conventu delectorum aliquot, qui Græce sciebant, et ceteris rem erant narraturi.

97 *Tum fumi incendiorum*] Nota Cæsaris consuetudinem hostilia ædificia incendendi, quæ etiam cognoscitur l. VIII. 'Namque etiam illud vulgare incursionis signum hostium, quod incendiis ædificiorum intelligi consuevit, Cæsaris id erat interdicto sublatum.'

tantis copiis iniquo loco dimicare. Tum,[e] quoniam liberatum obsidione Ciceronem sciebat, eoque omnino remittendum de celeritate existimabat,[f] consedit, et, quam æquissimo potest loco, castra communit. Atque hæc, etsi erant exigua per se, vix hominum millium VII, præsertim nullis cum impedimentis, tamen angustiis[g] viarum, quam maxime potest, contrahit, eo consilio, ut in summam contemtionem hostibus veniat.[98] Interim, speculatoribus in omnes partes dimissis,[h] explorat, quo commodissimo[i] itinere vallem[j] transire possit.[k]

50. Eo die, parvulis equestribus præliis ad aquam factis, utrique[l] sese[m] suo loco continent; Galli, quod ampliores copias, quæ nondum convenerant,[n] expectabant; Cæsar, si forte timoris simulatione hostes in suum locum elicere posset, ut[o] citra vallem pro castris prælio contenderet; si id efficere[p] non posset, ut, exploratis itineribus, minore[q] cum periculo vallem rivumque transiret. Prima luce hostium equitatus ad castra accedit præliumque cum nostris equitibus committit. Cæsar consulto equites cedere seque in castra recipere jubet;[r] simul ex omnibus partibus castra altiore vallo muniri,[s] portasque obstrui, atque in[t] his administrandis rebus quam maxime concursari[u] et cum simulatione timoris agi jubet.

51. Quibus omnibus rebus hostes invitati copias transducunt,[99] aciemque[v] iniquo loco constituunt; nostris vero[w] etiam de[x] vallo deductis, propius accedunt, et tela intra mu-

[e] vulgo *tamen.*—[f] *existumabat* B. pr.—[g] *in ang.* Egm.—[h] *missis* Duk. male *in omnem terram* Ox.—[i] *commodissime* Edd. quædd.—[j] *valles* Mss. 12. et Edd. Vett. deest G. V. tert. et Ed. Inc.—[k] Sic Mss. longe plurimi et optimi, ut B. pr. V. pr. Ox. Scal. et Edd. Vett. non *posset.* Vide tamen ad I. 8.—[l] *uterque se continet* L. sec. sed V. ad I. 43.—[m] *se in* L. pr.—[n] *venerant* Mss. 2. Edd. R. M. V.—[o] Sic Mss. fere et Edd. Vett. vulgo *citra v., ut. ducere* Edd. R. M. V. male.—[p] *fieri* Cuj. Sc. Ox. L. pr. Ed. R. Steph. Gr. *μὴ γένοιτο.*—[q] *minori* Duk. *a. m. peric.* Ox. *min. per.* L. pr. Ed. R. Steph.—[r] deest Carr. contra Cæsaris morem.—[s] *munire* L. pr. et 3 alii cum Ed. Inc.—[t] deest Duk. V. sec.—[u] *conversari* Pet. *concursum* V. sec.—[v] *aciem* V. sec. *in iniquo* L. sec. Duk.—[w] deest Duk. Edd. R. M. V.—[x] *de* abest Lov. Edd. R. M. V. male.—

NOTÆ

98 *Ut in summam contemtionem hostibus veniat*] Stratagematis hujus meminit Frontinus III. 7.

99 *Copias transducunt*] Nempe trans fluvium et vallum.

nitionem ex omnibus partibus conjiciunt; præconibusque circummissis pronuntiari jubent, 'seu[y] quis Gallus seu Romanus[z] velit ante horam tertiam ad se transire, sine periculo licere; post id tempus non fore potestatem:' ac sic nostros contemserunt, ut obstructis in speciem portis singulis ordinibus cespitum,[100] quod ea non posse introrumpere videbantur,[101] alii vallum manu scindere, alii fossas complere[a] inciperent. Tum Cæsar, omnibus portis eruptione facta equitatuque emisso, celeriter hostes dat in fugam, sic, uti[b] omnino pugnandi causa resisteret nemo; magnumque ex eis numerum occidit, atque omnes armis exuit.

52. Longius prosequi[c] veritus, quod sylvæ paludesque intercedebant, neque[i] etiam parvulo detrimento illorum locum relinqui videbat, omnibus suis incolumibus copiis eodem die ad Ciceronem pervenit. Institutas turres, testudines, munitionesque hostium admiratur: producta legione cognoscit, non decimum quemque[d] esse relictum[e] militem sine vulnere. Ex his omnibus judicat rebus, quanto cum periculo et quanta cum virtute res sint administratæ: Ciceronem

[i] *Et* quia *videbat se inde discedere non sine magno damno ipsis* illato.

[y] *si q. G. vel R.* Ed. Inc.—[z] *quis R.* Duk. Edd. Str. Steph. non male. Dein vulgo *scandere.*—[a] *implere* G. V. tert. L. tert. Ed. Inc. Dein Mss. et Edd. qdd. *Tunc.*—[b] Ita Mss. plerique et Edd. pp. *cis* est e Lov. Voss. o. Egm. G. aliisque. Al. *his, iis.*—[c] *persequi* Pulm. And. Pet. Pal. sec. Ox. Sed vide ad v. 9.—[d] *quemquam* Sc. L. pr.—[e] Sic Sc. Cuj. A. L. pr. Ox. Ceteri Mss. et Edd. pp. *reliquum.* V. ad c. 19. statim vulgo deest *cum v.* et *sint res* ac *sigillatim.*—

NOTÆ

100 *Obstructis in speciem portis singulis ordinibus cespitum*] Neque enim vere erant obstructæ; non pluribus, ut oportuit, ordinibus cespitum ut vere obstruerentur, sed singulis, ut primo impetu erumpentium e castris Romanorum dejicerentur, quod et factum est. Legitur enim paulo inferius, 'omnibus portis eruptione facta.' Videbantur autem obstructæ portæ metu nimio Romanorum rebus suis diffidentium, quasi eas defendere non possent.

101 *Quod ea non posse introrumpere videbantur*] Adverbialiter sumendum, nisi forte mendum est. Codices enim aliqui habent 'eas,' quod tutius videtur. Nec enim ullibi apud auctores 'ea' legitur. Hic Eutropius narrat Cæsarem, cum vidisset unum de suis militibus segnius præliantem, scutum ejus rapuisse et ruisse in adversos, quo facto erubuisse exercitum, versosque in fugam Gallos confecisse.

pro ejus merito legionemque collaudat: centuriones singillatim tribunosque militum appellat, quorum egregiam[f] fuisse virtutem testimonio Ciceronis cognoverat. De casu Sabini et Cottæ[102] certius ex captivis cognoscit. Postero die concione habita rem gestam proponit, milites consolatur et confirmat: quod detrimentum culpa[g] et temeritate legati sit acceptum, hoc æquiore animo ferendum[h] docet, quod, beneficio Deorum immortalium et virtute eorum expiato incommodo, neque hostibus diutina lætatio, neque ipsis longior dolor relinquatur.

53. Interim ad Labienum per Remos incredibili celeritate de victoria Cæsaris fama perfertur, ut, cum ab hybernis Ciceronis abesset[i] millia passuum circiter LX, eoque post horam nonam diei Cæsar pervenisset, ante mediam noctem ad[j] portas castrorum clamor oriretur,[k] quo clamore significatio victoriæ gratulatioque ab Remis Labieno fieret. Hac fama ad Treviros perlata, Indutiomarus, qui postero[l] die castra Labieni oppugnare decreverat, noctu profugit, copiasque omnes in Treviros reducit. Cæsar Fabium cum legione in sua remittit hyberna, ipse cum tribus legionibus circum Samarobrivam[m] trinis hybernis hyemare constituit; et,[n] quod tanti motus Galliæ extiterant, totam hyemem ipse ad exercitum manere decrevit. Nam illo incommodo de Sabini morte perlato, omnes fere Galliæ civitates de bello consultabant, nuntios legationesque in omnes partes dimittebant, et, quid reliqui consilii caperent atque unde initium belli fieret, explorabant, nocturnaque in locis desertis concilia[o] habebant. Neque ullum fere totius hyemis tempus sine

[f] *Egregie* Egm. mox *cognoscit* Dorv. pro *cognoverat*. *cognovit* pro *scit* id. et Ed. Elz.—[g] *et c.* Duk.—[h] *ferundum* B. pr. V. pr. Egm. V. ad c. 29.—[i] vulgo *L. abesset.* —[j] *ante* L. pr.—[k] *oreretur* B. pr. V. pr.—[l] *postera* L. pr. sec.—[m] *Samarobrium* hic Mss. vetustiores multi, sed V. ad c. 24.—[n] *eo* Duk.—[o] *consilia* Mss. 2.

NOTÆ

102 *De casu Sabini et Cottæ*] De quo sic Suetonius: 'Diligebat quoque [milites], ut, audita clade Tituriana, barbam capillumque summiserit, nec ante demserit quam vindicasset. Quibus rebus et devotissimos sibi et fortissimos reddidit.'

solicitudine Cæsaris intercessit,[p] quin aliquem de conciliis ac motu Gallorum nuntium acciperet. In his ab L. Roscio legato, quem legioni XIII præfecerat, certior est factus,[q] magnas Gallorum copias earum civitatum, quæ Armoricæ[r] 103 appellantur, oppugnandi sui causa convenisse: neque longius millia[s] passuum VIII ab hybernis suis afuisse,[t] sed nuntio allato de victoria Cæsaris, discessisse, adeo ut fugæ similis discessus[u] videretur.

54. At Cæsar, principibus cujusque civitatis ad se evocatis,[v] alias territando, cum se scire, quæ fierent, denuntiaret, alias cohortando, magnam partem Galliæ in officio tenuit. Tamen Senones, quæ est civitas in primis firma et magnæ inter Gallos auctoritatis, Cavarinum, quem Cæsar apud eos regem constituerat, (cujus frater Moritasgus, adventu in Galliam Cæsaris, cujusque majores regnum obtinuerant,[w]) interficere publico consilio conati, cum ille præsensisset[x] ac profugisset,[y] usque ad fines[z] insecuti, regno domoque expulerunt: et, missis ad Cæsarem satisfaciendi[a] causa legatis, cum is omnem ad se senatum venire jussisset, dicto audientes non fuerunt. Tantum apud homines barbaros valuit, esse repertos aliquos[b] principes belli inferendi, tantamque[c] omnibus voluntatum commutationem attulit, ut præter Æduos et Remos, quos præcipuo

Edd. R. M. V. Inc. Plant. qui statim etiam male cum Ald. et Scal. omisit *fere* contra Mss. o. et Edd.—[p] *incessit* Ox.—[q] *factus est* Mss. plerique et Edd. pp.—[r] *Armonicæ* L. pr.—[s] *milium* Mss. 8. *millibus* B. tert. V. sec. Edd. qq. male.—[t] *constitisse* V. C. Urs. L. sec. Duk. in marg. Edd. Ber. Vasc. Gryph. post. vulgo *abfuisse*. VII Ox.—[u] *discessio* Ed. St. cum Ms. Ox.——[v] Vulgo *vocatis*.—[w] *ante, cujus maj. r. obt. ante adventum C. in G.* Scal. et Leid. pr. forsan *ante* inserendum post *majores*. Græc. certe addit quoque *πρόσθεν*. *Moretasgus* Lov. *Morcasgus* L. sec.—[x] *pers.* Duk.—[y] desunt L. pr. Al. *et* vel *atque*.—[z] *in f.* et *sec.* B. pr. *pros.* V. pr. a. m pr.—[a] Sic Mss. plerique et Edd. quæd. V. c. 52.—[b] *aliquos rep.* Mss. et Edd. Vett. deest *aliquos* B. sec. non male. *inf. belli* etiam plerique. ut et G. *belli*, et *civ. fuerit* Mss. o. ut dedi. non *b. G.* et *fuer. civ.*—[c] *tanquam* L. pr. Vulgo *t. omnium volun-*

NOTÆ

103 *Armoricæ*] Quæ ad mare; *ar mor* enim veteribus Gallis nihil aliud quam *ad mare*. Quo nomine non tantum ea peninsula appellatur, quæ nunc Britannia dicitur, sed et, Ausonii testimonio, Bajocasses, *Bayeux*. Immo Plinii testimonio IV. 17. tota Aquitania Armorica olim dicta fuit, quod scilicet ad mare esset posita.

semper honore Cæsar habuit, alteros pro vetere ac perpetua erga Populum Romanum fide, alteros pro recentibus Gallici belli officiis, nulla fere civitas fuerit non suspecta nobis. Idque adeo haud scio mirandumne sit,[d] cum compluribus[e] aliis de causis, tum maxime, quod, qui[f] virtute belli omnibus gentibus præferebantur, tantum se ejus opinionis deperdidisse,[g] ut a Populo Romano imperia perferrent, gravissime dolebant.[h]

55. Treviri vero[i] atque Indutiomarus[104] totius hyemis nullum tempus intermiserunt, quin trans Rhenum legatos mitterent, civitates solicitarent, pecunias pollicerentur,[j] magna parte exercitus nostri interfecta, multo minorem superesse dicerent partem. Neque tamen ulli civitati Germanorum persuaderi potuit, ut Rhenum transiret, cum 'se 'bis expertos' dicerent, 'Ariovisti[k] bello et Tenchtherorum[l] 'transitu, non esse amplius fortunam tentandam.'[m] Hac spe lapsus Indutiomarus, nihilo minus copias cogere,[n] exercere, a finitimis[o] equos parare, exules damnatosque tota Gallia magnis præmiis ad se allicere cœpit. Ac tantam sibi jam iis rebus in Gallia auctoritatem comparaverat, ut undique ad eum legationes concurrerent, gratiam atque amicitiam publice privatimque peterent.

56. Ubi intellexit ultro ad se veniri, altera ex parte Senones Carnutesque conscientia facinoris instigari,[105] altera Nervios Aduatucosque bellum Romanis parare, neque sibi

tatis.—[d] *non sit* Ed. R. Steph.—[e] *pluribus* Carr.—[f] Sic Mss. Cuj. Ox. And. Sc. L. pr. Reliqui cum Edd. pp. Inc. Str. Gryph. post. *hi* vel *ii.* vel *ei qui.*—[g] *disperdid.* G. V. tert. L. tert. Ed. Inc. et vulgo *ut populi R.*—[h] *dolerent* Duk. et Edd. Vett. qq.—[i] deest L. pr. *quoque* Ox.—[j] *pollicitarentur* G. V. tert. *sollicitarent* Ed. Inc. *ex parte* V. pr.—[k] *Ariovisto* Mss. 5.—*Arioristio* L. tert. Ed. Inc.—[l] *Thinctherorum, Tencatherorum* &c. Mss. et Edd. pp.—[m] *tentaturos* vulgo. *agere* Lov. Dorv. *augere* Vir D. ad marg. male. dein *exigere a* Ed. Scal. et seqq. fere.—[o] *Finitumis* B. pr. Ox. Egm.—[p] Deest. Edd. R. M. V.—[q] *con-*

NOTÆ

104 *Treviri vero atque Indutiomarus*] Dion ait consilia ejusmodi Trevirorum fuisse, quod sigillatim Cæsar ad se, quos vellet Gallorum evocaret, et supplicio afficeret.

105 *Conscientia facinoris instigari*] Senones conscientia ejecti Cavarini regis sui, Carnutes vero interfecti Tasgetii.

voluntariorum copias defore, si ex finibus suis[p] progredi cœpisset: armatum concilium[106][q] indicit,[r] (hoc more Gallorum est initium belli,) quo lege communi omnes puberes armati[s] convenire consuerunt; qui ex iis novissimus venit,[t] in conspectu multitudinis omnibus cruciatibus affectus necatur. In eo concilio Cingetorigem,[u] alterius principem factionis, generum suum, (quem supra demonstravimus, Cæsaris secutum fidem, ab eo non discessisse,) hostem judicat, bonaque ejus publicat. His rebus confectis, in concilio pronuntiat, arcessitum se a Senonibus et Carnutibus aliisque compluribus[v] Galliæ civitatibus, huc[w] iter[x] facturum[107] per fines Remorum, eorumque agros populaturum, ac prius, quam id faciat, Labieni castra oppugnaturum: quæ fieri velit, præcipit.

silium Mss. 3. Ed. Inc. et mox.—[r] *inducit* B. sec. *indixit* L. pr. Ox.—[s] *et arm.* Mss. 12. Edd. R. Inc. M. V. dein vulgo *coguntur; et q.*—[t] *convenit* B. pr. sec. V. pr. Pet. Lov. Carr. et 9. alii cum Edd. pp. male.—[u] *Vercing.* V. tert. G. pro var. l.—[v] *Quam pl.* Duk. Edd. R. M. V.—[w] *hunc* B. sec. L. pr.—[x] *iterum per* Edd. pp. *iturum* Mss. o. cum Edd. quibusdam præter Sc. L. pr.

NOTÆ

106 *Armatum concilium, &c.*] Quo nihil alienius a moribus Romanorum melius sentientium. Sæpe enim hoc modo, ut ait Enn. 'Pellitur e medio sapientia, vi geritur res.' Nec gravius quicquam de sui exilii loco habet conqueri Ovidius quam quod: 'Dantur et in medio vulnera sæpe foro.' Et Charondas Thurius ad vim et cruorem usque seditiosas civium conciones aliter pacari non posse judicavit, quam lege cavendo, ut si quis eas cum ferro intrasset, continuo interficeretur. Interjecto deinde tempore, e longinquo rure gladio cinctus domum repetens, subito indicta concione, sicut erat, in eam processit, ab eoque qui proximus constiterat, solutæ a se suæ legis monitus, protinus ferro quod habebat districto incubuit, teste Val. Max. VI. 5. Concilium porro Gallorum illud erat extraordinarium, quo, more gruum, immaniter ultimus qui venerat necabatur. Idem habet de Germanis Tacitus. Quare intelligitur eundem morem amborum populorum fuisse. Nicolaus vero apud Stobæum lib. XIII. Κελτοὶ σιδηροφοροῦντες τὰ κατὰ πόλιν πάντα πράττουσι: *Celtæ ferro accincti omnes publicas res agunt.* Livius vero lib. XXXI. 'Nova terribilisque facies visa est, quod armati, ita mos gentis erat, in concilium venerunt.' De Gallis.

107 *Huc iter facturum*] Pro *illuc*, vel *illo*, et *hic* pro *illic* passim non solum apud Cæsarem, sed apud omnes auctores legitur. Virgil. 'hic illius arma, hic currus fuit,' &c.

57. Labienus, cum et loci natura et manu munitissimis [y] castris sese teneret, de suo ac legionis periculo nihil timebat; ne [z] quam occasionem rei bene gerendæ dimitteret, cogitabat. Itaque a Cingetorige atque ejus[a] propinquis oratione Indutiomari cognita, quam in concilio habuerat, nuntios mittit ad finitimas [b] civitates, equitesque undique evocat: [c] iis certum diem conveniendi dicit.[d] Interim prope quotidie cum omni equitatu Indutiomarus sub castris ejus vagabatur, alias ut situm castrorum cognosceret, alias colloquendi aut territandi causa: equites plerumque omnes tela intra vallum conjiciebant. Labienus suos intra munitiones [e] continebat, timorisque opinionem, quibuscumque poterat rebus, augebat.

58. Cum majore in dies contemtione Indutiomarus ad castra accederet, nocte una, intromissis equitibus omnium finitimarum civitatum, quos arcessendos [f] curaverat, tanta diligentia omnes suos custodiis intra [g] castra continuit, ut nulla ratione ea res enuntiari aut ad Treviros perferri[h] posset. Interim ex [i] consuetudine quotidiana Indutiomarus ad castra accedit, atque ibi magnam partem diei consumit; equites tela conjiciunt, et magna cum contumelia verborum nostros ad pugnam evocant. [j] Nullo ab [k] nostris dato responso, ubi visum est, sub vesperum dispersi ac dissipati discedunt. Subito Labienus duabus portis omnem equitatum emittit; [l] præcipit atque interdicit, proterritis hostibus atque in fugam conjectis, [m] (quod fore, sicut accidit, videbat,) unum omnes petant [n] Indutiomarum; neu [o] quis quem prius [p] vulneret, [q] quam illum interfectum viderit, quod mora

And. Ox.—[y] *munitissumis* B. pr. V. pr. L. tert. *munitis summis* L. sec. dein vulgo *sese contineret castr.*—[z] vulgo *sed ne. nec quicquam* Scal.—[a] *ejusque* L. pr. —[b] *finitumos* B. pr. *propinquas* Edd. R. V. M.—[c] vulgo *convocat.* et *certam* contra Mss. et Edd. Vett.—[d] *didicit* Ox. *indicit* Flor. et Lips. male V. ad I. 34.—[e] Sic Mss. 5. et Edd. pleræque. Reliqui Mss. et Edd. *munitionem.*—[f] *arcessiendos.* L. pr. Vasc. Steph. aliæ.—[g] *in* V. tert.—[h] *pervenire* L. sec.—[i] *ex* deest Carr. Pulm. V. ad VI. 27.—[j] *vocant* Edd. R. M. V.—[k] Sic Mss. plerique et meliores, non *a.*—[l] *dimittit.* L. pr. V. sec.—[m] *conversis* Pet. paulo ante vulgo *perterritis*, et dein *omn. un.* contra MStorum ordinem.—[n] vulgo *peteret I. n. q. quemquam p. vulneraret, q. i. i. videret.* deest *Induc.* And. Oxon.—[o] *nec* L. pr. *ne* Ed. Inc.—[p] *primus* Edd. R. M. V.—[q] *prius* V. pr.—[r] Sic Mss. o. et

reliquorum spatium nactum illum effugere[r] nolebat: magna proponit iis, qui occiderint,[s] præmia: submittit cohortes equitibus subsidio. Comprobat hominis consilium fortuna; et,[t] cum unum omnes peterent, in ipso[u] fluminis vado deprehensus Indutiomarus interficitur, caputque ejus refertur in castra: redeuntes equites, quos possunt, consectantur atque occidunt.[v] Hac re cognita, omnes Eburonum et Nerviorum, quæ convenerant, copiæ discedunt; pauloque habuit post id factum Cæsar quietiorem Galliam.

Ed. Inc. non, *illum*, *sp. nactum*, *e.*—[s] *ceciderunt* Scal. *occiderent* Mss. 3. recentissimi et Ciacc. *occideret* Pal. *occiderunt* Al. male.—[t] *ut* Edd. R. M. V.—[u] *ipsius* L. sec.—[v] *interficiunt* D.

C. JULII CÆSARIS

COMMENTARII

DE

BELLO GALLICO.

LIBER SEXTUS.

ARGUMENTUM.

I. Motus in omni fere Gallia, Titurio cæso.

Cap. 1. *Romanorum copiæ in Gallia auctæ.* 2, 3. *Motus Trevirorum: Nervii oppressi: concilium Lutetiæ Parisiorum.* 4. *Senones et Carnutes pacati.* 5, 6. *Menapii subacti.* 7, 8. *Treviri ab Labieno dolo et ratione victi.*

II. Expeditio Cæsaris in Suevos.

Cap. 9. *Iter Cæsaris in Germaniam. Ubiorum legatio sui purgandi causa.* 10. *Receptus Suevorum in ultimos fines suos.* 11—20. *Mores Gallorum.* 21—24. *Germanorum.* 25. *Hercynia sylva.* 26—28. *Genera ferarum in Hercynia sylva memoranda.*

III. Pœna Ambiorigis et Eburonum.

Cap. 29—31. *Reditus Cæsaris in Galliam: Ambiorix oppressus: Cativolci regis mors.* 32—34. *Partito exercitu Eburonum fines devastati.* 35—42. *Castra Romana a Sigambris oppugnata: periculum Romanorum, qui frumen-*

tandi causa castris egressi: Romanorum terror adventu Cæsaris sublatus. 43. *Eburones denuo vexati.* 44. *Quæstio de conjuratione Senonum instituta: Acconis supplicium: hyberna Cæsaris: iter in Italiam.*

Multis de causis Cæsar,[a] majorem Galliæ motum expectans, per M. Silanum,[b] C. Antistium[1] Reginum, T. Sextium,[c] legatos, dilectum habere instituit: simul ab[d] Cn. Pompeio proconsule[2] petit, quoniam ipse ad urbem cum imperio reipublicæ causa remaneret, quos[e] ex Cisalpina Gallia[3] consulis sacramento[4] rogavisset, ad signa

[a] *Multum Cæs.* L. pr.—[b] *Sill.* et *Syllanum* Mss. et Edd. qdd. *Silvanum* L. pr. —[c] *Sextum* Mss. 2. *Sestium* Lov. Dorv. Ed. post Gr. male. VII. 49. VIII. 2. *Sestia* et *Sextia* sunt diversarum gentium nomina.—[d] *a* Mss. et Edd. qdd.—[e] *quod* L. pr. vulgo *maneret.*—[f] *venire* Dorv. Edd. R. M. V.—[g] deest Lov.—

NOTÆ

1 *Per M. Silanum, C. Antistium, &c.*] Hi legati sic operam suo imperatori dabant, ut suis tamen conquisitoribus non carerent, qui ad se adducebant juventutem sacramentis militaribus implicandam.

2 *Ab Cn. Pompeio proconsule*] Pompeius enim cum M. Crasso anno superiore consul fuerat; eique cum provincia Hispaniæ obvenisset consularis, propter novos quosdam illius provinciæ motus, lege latum est, ut illam per quinquennium obtineret, delectumque tam in urbe quam in tota Italia haberet; quem revera habuit, dimissis cum per alias Italiæ partes, tum per Galliam Cisalpinam legatis, ubi rogati sunt sacramento milites. Nihilo secius cum mitiores essent allati ex Hispania nuntii, ad urbem sequenti anno proconsul mansit, suscepta rei frumentariæ cura, non in urbe, quia quicumque provinciam obtinebat, illi erat extra urbem degendum, neque licebat ipsi in urbem intrare, nisi triumpharet aut imperium deponeret. Atque hæc quidem rei frumentariæ cura palam ostendebatur. Sed aliam refert Plutarchus in ejus vita, quod scilicet uxorem Juliam vel amaret, vel amantem relinquere non sustineret. Rogaverat ergo sacramento milites anno superiore cum esset consul; eo vero anno, quo milites ab eo petiit Cæsar, erat ad urbem proconsul, jam expleto consulatu.

3 *Ex Cisalpina Gallia*] Sic dicta quod sit respectu Romæ cis Alpes posita; alio nomine Citerior dicitur. Dividebatur in Transpadanam et Cispadanam. Hodie *Lombardia.*

4 *Consulis sacramento*] Ejus formulam refert Livius lib. XXII. Milites jussu consulum conventuros, neque injussu abituros: item fugæ atque

convenire[f] et ad se proficisci juberet: magni interesse etiam[g] in reliquum tempus ad opinionem Galliæ existimans,[h] tantas videri Italiæ facultates, ut, si quid esset in bello detrimenti acceptum, non modo id brevi tempore sarciri, sed etiam majoribus adaugeri copiis posset. Quod cum Pompeius et reipublicæ et amicitiæ tribuisset, celeriter confecto per suos dilectu,[i] tribus ante exactam hyemem et constitutis et adductis[j] legionibus, duplicatoque earum cohortium numero,[5] quas cum Q. Titurio amiserat, et celeritate et copiis docuit, quid Populi Romani disciplina atque opes[k] possent.

2. Interfecto Indutiomaro, ut docuimus, ad ejus propinquos a Treviris imperium[l] defertur. Illi finitimos Germanos[m] solicitare et pecuniam polliceri non desistunt: cum ab proximis impetrare non possent, ulteriores tentant. Inventis nonnullis civitatibus, jurejurando inter se confirmant, obsidibusque de pecunia cavent:[6] Ambiorigem sibi societate et fœdere adjungunt.[n] Quibus rebus cognitis, Cæsar, cum undique bellum parari videret,[o] Nervios, Aduatucos, Menapios,[p] adjunctis cisrhenanis[q] omnibus Germanis,[7] esse in armis, Senones ad imperatum non venire, et[r] cum Carnutibus

[h] *existumans* B. pr. Dorv. *æstimans* G. V. tert. Ed. Inc.—[i] Sic B. pr. V. o. Ox. Egm. Lov.—[j] *add. et const.* Ox.—[k] *opus* Lov. *omnes* Ox.—[l] *regnum* L. pr. a m. pr.—[m] deest And. Ox. *atque Germ.* Edd. Ven. 1517. Ald. Gryph. aliique male. τοὺς πλησίον Γερμάνους Græcus. dein *a pr.* Edd. et Mss. pauci. et vulgo *civitates.*—[n] *conjungunt* L. pr. non male.—[o] *viderat* B. pr. *videretur* V. pr.—[p] Sic Scal. L. pr. Ed. R. Steph. vulgo *ac M.* V. ad IV. 15.—[q] *cis o.* L.

NOTÆ

formidinis ergo non abituros, neque ex ordine recessuros, nisi teli sumendi, aut petendi, aut hostis feriendi, aut civis servandi causa. Aliam formulam refert Vegetius, quæ viguit tempore Christianorum imperatorum, nempe, 'per Deum et per Christum, et per Spiritum Sanctum, et per majestatem imperatoris.'

5 *Duplicatoque earum cohortium numero*] Tres legiones intellige; siquidem ille unam legionem et quinque cohortes amiserat.

6 *Obsidibusque de pecunia cavent*] Cautum enim intelligitur, sive personis sive rebus cautum sit, ut in lib. de verborum significatione legitur.

7 *Adjunctis cisrhenanis omnibus Germanis*] Hi sunt, ut a Plinio recensentur, Nemetes, Tribocchi, Ubii, Batavi.

finitimisque[s] civitatibus consilia communicare, a[t] Treviris Germanos crebris legationibus solicitari; maturius sibi de bello cogitandum putavit.

3. Itaque nondum hyeme confecta, proximis[u] quatuor coactis legionibus, de improviso in fines Nerviorum contendit, et prius, quam illi aut convenire aut profugere possent, magno pecoris[v] atque hominum numero capto, atque ea præda militibus concessa, vastatisque agris, in deditionem venire atque obsides sibi[w] dare coëgit. Eo celeriter confecto negotio, rursus[x] in hyberna legiones reduxit. Concilio Galliæ[y] primo vere, uti[z] instituerat, indicto, cum reliqui, præter Senones,[8] Carnutes, Trevirosque, venissent, initium belli ac defectionis[a] hoc esse arbitratus, ut omnia postponere videretur, concilium[b] Lutetiam Parisiorum[9] transfert. Confines erant hi Senonibus, civitatemque patrum memoria conjunxerant;[c] sed[d] ab hoc consilio[e] afuisse existimabantur. Hac[f] re pro suggestu pronuntiata,[10] eodem die cum legionibus in Senones proficiscitur, magnisque itineribus eo pervenit.

4. Cognito ejus adventu, Acco, qui princeps ejus consilii fuerat, jubet in oppida multitudinem convenire; conantibus,[g] priusquam id effici posset, adesse Romanos nuntiatur; necessario sententia desistunt, legatosque deprecandi causa[11]

sec. *cis Rhenum* Dnk.—[r] deest Ed. Inc. Aic. *cum* exulat a V. tert.—[s] *finitumisque* B. pr. E.—[t] *ab* L. pr. *ad Treviros* B. pr.—[u] *proxumis* Lov. vulgo *leg. coac.* contra MStorum ordinem.—[v] *pecorum* L. 2. *ac* Edd. R. M. V.—[w] deest G. V. tert. L. tert. Ed. Inc.—[x] exulat a Lov. male vulgo *leg. in h.*—[y] *Gallia* L. pr. [z] Sic Sc. L. pr. Ox. Ed. Steph. non *ut. const.* L. pr.—[a] *bellicæ d.* G. V. tert. Ed. Inc.—[b] *consilium* Edd. qdd. male. *Pariseorum* Pet. V. pr.—[c] *conjuraverant* Pet. sed alter. in marg. *conjunxerunt* L. sec.—[d] *et* L. pr.—[e] *concilio* Mss. et Edd. qdd. male. V. cap. seq. Est hic conspiratio et consilium belli ac defectionis, ut bene Hotom. aliique. *concilio eximebantur* margo Ed. Vasc. Str. *abfuisse* vulgo.—[f] *tessera* conjicit in marg. vir doctus. [g] *et con.* L. pr.—[h] *ad eum* Mss. 7. et Ed. Inc. deest Edd. R. M. V. et Petav.

NOTÆ

8 *Senones, &c.*] De quibus supra.

9 *Lutetiam Parisiorum*] Lutetia urbs nobilis, Galliæ metropolis, quam Sequana interluit.

10 *Hac re pro suggestu pronuntiata*] Locus est excelsior, unde oratio habebatur ad populum; sic dictus, quod suggererentur ligna.

11 *Deprecandi causa*] Periculi scilicet. Est enim deprecari Latine precari ne quid mali accidat, ut jam monuimus.

ad Cæsarem mittunt; adeunt[h] per Æduos, quorum antiquitus erat in fide civitas.[12] Libenter Cæsar petentibus[i] Æduis dat veniam, excusationemque accipit;[j] quod æstivum tempus instantis belli, non quæstionis, esse arbitrabatur.[k] Obsidibus imperatis[l] centum, hos Æduis custodiendos tradit.[m] Eodem Carnutes legatos obsidesque mittunt, usi deprecatoribus Remis, quorum[n] erant in clientela: eadem ferunt[o] responsa. Peragit concilium[p] Cæsar, equitesque imperat civitatibus.

5. Hac parte Galliæ pacata, totus et mente et animo in bellum[q] Trevirorum et Ambiorigis insistit. Cavarinum cum equitatu Senonum secum proficisci jubet, ne quis aut[r] ex hujus iracundia, aut ex eo, quod meruerat, odio civitatis, motus existat. His rebus constitutis, quod pro[s] explorato habebat, Ambiorigem prælio non esse concertaturum, reliqua ejus consilia animo circumspiciebat. Erant Menapii propinqui Eburonum finibus, perpetuis[t] paludibus sylvisque muniti, qui uni ex Gallia de pace ad Cæsarem legatos nunquam miserant. Cum iis esse hospitium Ambiorigi sciebat: item per Treviros venisse Germanis[u] in amicitiam, cognoverat. Hæc prius illi detrahenda auxilia existimabat,[v] quam ipsum bello lacesseret; ne, desperata salute, aut se in Menapios abderet, aut cum transrhenanis congredi cogeretur. Hoc inito consilio, totius[w] exercitus impedimenta ad Labienum in Treviros mittit, duasque[x] legiones ad eum proficisci

τοῦτο δὲ Græc.—[i] *præsentibus* G. V. tert. Ed. Inc.—[j] *accepit* L. pr. non male. V. v. 11.—[k] *arbitratur* B. pr. V. pr. Egm. et 2. alii.—[l] *impetratis* Edd. qdd. pro *centum Cæsar* Edd. R. M. V.—[m] *tradidit* L. pr. sec. dein *Eod. tempore.* sec.—[n] *in q. e. cl.* Ox.—[o] *fere* L. sec. *fuerunt* Edd. R. M. V. Steph. Flor.—[p] Et hic Mss. et Edd. qdd. *consilium.* Sed recte σύνοδον Gr. *equites imp.* Mss. 2. et Edd. R. M. V.—[q] *bello* B. pr. sed V. ad III. 14.—[r] deest L. pr. Ox.—[s] deest *pro* in Scal. *exprorato* B. pr. *expleto* L. sec. Dein vulgo *certaturum.*—[t] *perpetuisque* Ox.—[u] Sic recte Hotom. et Gr. cum Mss. Pet. Sc. L. pr. An. Ox. et Edd. Vasc. Steph. Gr. 2. &c. Reliqui Mss. et Edd. *Germanos.*—[v] *existumabat* Dorv.—[w] deest Edd. R. M. V.—[x] *duas ad e. l.* Ox.—[y] deest And. Ox.

NOTÆ

12 *Quorum antiquitus erat in fide civitas*] Quorum partes civitas Senonum ab antiquo sequebatur. Patrocinia clientelasque privatas imitabantur hæ publicæ clientelæ, et erant in fide, non in ditione.

jubet: ipse cum legionibus expeditis[13] quinque in Menapios proficiscitur. Illi, nulla coacta manu, loci præsidio freti, in sylvas paludesque confugiunt, suaque eodem conferunt.

6. Cæsar, partitis copiis cum C. Fabio legato[y] et M. Crasso quæstore,[z] celeriterque effectis pontibus, adit[a] tri- partito,[a] ædificia vicosque[b] incendit,[14] magno pecoris atque hominum numero potitur. Quibus rebus[c] coacti Menapii, legatos ad eum pacis petendæ causa mittunt. Ille, obsidi- bus acceptis, hostium se habiturum numero confirmat, si aut Ambiorigem, aut ejus legatos, finibus[d] suis recepissent. His confirmatis rebus,[e] Commium Atrebatem cum equitatu cus- todis loco[f] in Menapiis[g] relinquit; ipse in Treviros proficis- citur.

7. Dum hæc a Cæsare geruntur,[h] Treviri, magnis coactis peditatus equitatusque copiis, Labienum cum una legione, quæ in eorum finibus hyemabat, adoriri parabant: jamque ab eo non longius[i] bidui via aberant, cum duas venisse le- giones missu[j] Cæsaris cognoscunt. Positis castris a milli- bus passuum XV auxilia Germanorum expectare consti-

[a] *Copiis in tres partes divisis, per tria loca irrupit.*

—[z] *legatis* And. Ox. Vide ad v. 24.—[a] *tripertito* Mss. plerique. *trip. ex- ercitu* Carr. Duk. Dorv. Edd. R. M. V. et aliæ, male. V. ad 1. 25. vulgo etiam *adiit*.—[b] *vicos* Pet. *succendit* V. pr. a m. pr.—[c] *ex rebus* Sc. L. pr. non male.—[d] *in finibus* L. pr. paulo ante *eos l.* Mss. qdd. et Ed. Gryph. pr.—[e] deest Edd. R. Med. Ven.—[f] *custodiæ loci* Vir D.—[g] *Menapios* Dorv. Edd. R. M. V. *reliquit* L. pr.—[h] *aguntur* V. pr. dein vulgo *hiemaverat*.—[i] *amplius* L. sec. *longe* D.—[j] *jussu* Edd. Ven. Fl. et aliæ. sed V. ad v. 27.—[k] deest L. sec. *cogn. h.*

NOTÆ

13 *Legionibus expeditis*] Expeditæ dicuntur legiones, quarum milites neque vallum neque cibaria secum ferebant.

14 *Ædificia vicosque incendit*] Hoc Cæsari solenne, præsertim ubi nihil aliud quod faciat, nempe ut inopia hostem ad petendam pacem adigat: ut enim ait Onosander, damnum pecuniæ et fructuum inopia bellum minuit, quod auget copia. Ceterum nisi magna utilitas suadeat, aut cogat necessitas, et stultum et inhumanum est id sinere ut fiat, quod non sine gravissimo multorum innocentium malo fieri potest. Itaque si res ita se habent, ut hostibus non possint esse communes, aut e contrario nobis possint cum hostibus esse communes, aut si magna spes sit victoriæ, aut si aliunde habet hostis, quo bellum toleret, aut ornamentorum potius quam necessariarum rerum loco sint, incendiis abstinendum.

tuunt. Labienus, hostium[k] cognito consilio, sperans, temeritate[l] eorum fore aliquam[m] dimicandi facultatem, præsidio cohortium quinque impedimentis[n] relicto, cum XXV cohortibus magnoque equitatu contra hostem proficiscitur et, M passuum intermisso spatio, castra communit. Erat inter Labienum atque[o] hostem[15] difficili transitu flumen ripisque præruptis: hoc neque ipse transire in[p] animo habebat, neque hostes transituros[q] existimabat. Augebatur auxiliorum[r] quotidie spes. Loquitur in consilio[s] palam, 'quoniam Germani appropinquare dicantur, sese[b] suas exercitusque fortunas in dubium non devocaturum, et postero die prima luce[t] castra moturum.' Celeriter[u] hæc ad hostes deferuntur, ut ex magno Gallorum equitatus numero nonnullos Gallicis rebus favere natura cogebat. Labienus noctu, tribunis militum primisque ordinibus coactis,[16] quid sui sit consilii,[v] proponit, et, quo facilius hostibus timoris det suspicionem, majore strepitu et[w] tumultu, quam Populi Romani[x] fert consuetudo, castra moveri jubet. His rebus fugæ similem profectionem efficit.[y] Hæc quoque per exploratores ante lucem, in tanta propinquitate castrorum, ad hostes deferuntur.

8. Vix agmen novissimum extra munitiones processerat, cum Galli, cohortati inter[z] se, 'ne speratam prædam ex 'manibus dimitterent; longum[a] esse, perterritis Romanis,

[b] *Se non deducturum se suamque sortem et exercitus in discrimen.*

D. et Ed. Clark.—[l] *temeritatem* Sc. L. pr. per appositionem.—[m] exulat ab Ox. dein vulgo contra Mss. et Edd. Vett. *qu. coh. pr.*—[n] *cum inp.* Lov. Carr. et alii 2. cum Ed. R. M. V. male. V. ad I. 51.—[o] *et* Mss. 5. *atque Treveros* V. sec. *difficile* Egm. Adi IV. 1.—[p] Sic Sc. L. pr. Ox. non *h. in a.*—[q] *transire* L. sec.—[r] deest Edd. R. M. V.—[s] vulgo *concilio* et *dicuntur.*—[t] desunt L. pr.—[u] *celeriterque* V. pr. *hæc* abest a Mss. 3.—[v] Al. *cons. sit.*—[w] *multo* Egm.—[x] *prior f.* Mss. 5. Ed. Inc. ex *P. Ri*, ut est in Mss. qq.—[y] *effecit* Mss. 8. *fecit* Lov. Dorv. et Edd. pp.—[z] *intra* V. pr. statim *paullulum* V. sec.—[a] *locum*, Ort.

NOTÆ

15 *Erat inter Labienum atque hostem*] Frontinus l. II. stratagem. hoc Labieni factum commemorat.

Centurionibus primorum ordinum. Sic enim Cæsar appellat de bello Gallico, l. I. et V. et I. de bello ci-

'Germanorum auxilium expectare,[b] neque suam pati dignitatem, ut tantis copiis tam exiguam manum, præsertim fugientem atque impeditam, adoriri non audeant;' flumen transire et iniquo loco prælium committere non dubitant.[c] Quæ fore suspicatus Labienus, ut omnes citra[d] flumen eliceret, eadem usus simulatione itineris, placide progrediebatur. Tum, præmissis paulum impedimentis atque in tumulo quodam collocatis, 'Habetis,' inquit, 'milites, quam petistis, 'facultatem: hostem impedito atque iniquo loco tenetis: 'præstate eandem nobis ducibus virtutem, quam sæpenu'mero imperatori præstitistis: adesse eum et hæc coram 'cernere, existimate.' Simul signa ad hostem converti aciemque dirigi jubet, et, paucis turmis præsidio[17] ad impedimenta dimissis, reliquos equites[e] ad latera disponit. Celeriter nostri clamore sublato pila in hostes immittunt. Illi, ubi præter spem, quos fugere credebant, infestis signis ad se ire viderunt,[f] impetum[g] modo ferre non potuerunt, ac, primo concursu in fugam conjecti,[h] proximas sylvas petiverunt: quos[i] Labienus equitatu consectatus, magno numero interfecto, compluribus[j] captis, paucis post diebus civitatem recepit: nam Germani, qui auxilio veniebant, percepta[k] Trevirorum fuga, sese domum contulerunt. Cum iis propinqui Indutiomari, qui defectionis auctores[l] fuerant,[m] comitati eos, ex civitate excessere.[n] Cingetorigi, quem ab initio permansisse in officio demonstravimus, principatus atque imperium est traditum.

9. Cæsar, postquam ex Menapiis in[o] Treviros venit, dua-

Gott. in marg. *locum non*, ut V. tert. Ed. Inc.—[b] *exspectari* Mss. 3. et Edd. R. M. V.—[c] *dubitabant* G. V. tert. Ed. Inc.—[d] *extra* V. pr.—[e] *Milites* L. tert. dein vulgo *jaciunt*.—[f] *videre* L. pr.—[g] *non modo imp.* L. sec.—[h] *conversi* Edd. R. M. V. *proxumas* B. pr. Lov. Egm. *petierunt* Bong. pr. Leid. pr.—[i] *quo* Carr.—[j] *compluribusque* Duk. dein Edd. qdd. *recipit*.—[k] *præcepta* Aic. mox *se* Mss. et Edd. qdd.—[l] *actores* Egm.—[m] *extiterunt* G. V. tert. Ed. Inc. *fuerunt* L. pr.—[n] Mss. et Edd. pleræque *excesserant* vel *excesserunt*. *secesserant* Pet. *abscesserant* L. sec.

NOTÆ

17 *Paucis turmis præsidio, &c.*] Tur- tem in legione erant decem,

bus de causis Rhenum transire constituit: quarum erat altera, quod auxilia contra se Treviris miserant; altera, ne Ambiorix ad[p] eos receptum haberet. His constitutis rebus, paulum[q] supra eum locum, quo ante[r] exercitum transduxerat, facere pontem instituit. Nota atque instituta ratione, magno militum studio, paucis diebus opus efficitur.[s] Firmo in Treviris præsidio ad pontem[t] relicto, ne quis ab iis subito motus oriretur,[u] reliquas copias equitatumque transducit. Ubii, qui ante obsides dederant atque in deditionem venerant, purgandi sui[v] causa ad eum legatos mittunt, qui doceant, 'neque ex sua civitate auxilia in Treviros missa, neque ab 'se fidem læsam:' petunt atque orant, 'ut sibi parcat, ne 'communi odio Germanorum innocentes pro nocentibus pœ'nas pendant:' si amplius obsidum velit,[w] dare pollicentur. Cognita Cæsar causa reperit, ab Suevis auxilia missa esse; Ubiorum satisfactionem accepit; aditus viasque in Suevos perquirit.[x]

10. Interim paucis post diebus fit ab Ubiis certior, Suevos omnes unum in locum copias cogere atque iis nationibus, quæ sub eorum sint imperio, denuntiare, uti[y] auxilia peditatus equitatusque mittant. His cognitis rebus, rem frumentariam providet, castris idoneum locum deligit,[z] Ubiis imperat, ut[a] pecora deducant suaque omnia ex[b] agris in oppida conferant, sperans,[c] barbaros atque imperitos homines, inopia cibariorum afflictos, ad iniquam pugnandi conditionem posse deduci: mandat, ut crebros exploratores in Suevos mittant, quæque apud eos gerantur, cognoscant. Illi imperata faciunt, et[d] paucis diebus intermissis referunt, 'Suevos omnes, 'posteaquam certiores nuntii de exercitu Romanorum ve'nerint,[e] cum omnibus suis sociorumque[f] copiis, quas coëgis-

—[o] *ad* L. tert.—[p] Sic Mss. non *rec. ad eos. ad se* Edd. R. M. V.—[q] *paullo* Ox. Ed. R. Steph. *paullulum* L. sec.—[r] Sic Mss. et Edd. pleræque, non *antea*. In Leid. pr. abest *exercitum*.—[s] *perfic.* Carr. Duk. V. ad IV. 21.—[t] *ad p. pr.* Mss. plurimi et Edd. pp.—[u] *oreretur* B. pr. ut supra.—[v] deest Ox. Mox plerique *aux. ex s. c.*—[w] Sic Urs. Scal. L. pr. And. Ox. Reliqui cum Edd. pp. aliisque *vellet*.—[x] *inquirit* Egm.—[y] Sic Ox. non *ut*. vulgo etiam *sunt*.—[z] *deligit* L. tert. *delegit* Duk. Edd. R M. V.—[a] deest Edd. Vasc. Str. Steph. V. ad IV. 16. *pec. ut* D. V. sec. *ducant* D.—[b] *de* L. pr.—[c] *sperat* Pet.—[d] deest D. Carr. Aic.—[e] Sic B. pr. L. pr. Pet. Ox. et 5. alii cum Hottom. Vasc. Str. et Steph. V. ad V. 27. *venerunt* Mss. 2. vulgo *venerant*.—[f] desunt *suis soc.* a G.

'sent, penitus ad extremos fines sese[g] recepisse: sylvam esse 'ibi infinita magnitudine, quæ appellatur[h] Bacenis:[i] [18] hanc[c] 'longe introrsus pertinere, et, pro nativo muro objectam, 'Cheruscos ab[j] Suevis, Suevosque ab Cheruscis, injuriis in- 'cursionibusque prohibere: ad ejus initium sylvæ Suevos 'adventum Romanorum expectare constituisse.'

11. Quoniam ad hunc locum perventum est, non alienum esse videtur, de Galliæ Germaniæque moribus, et quo differant eæ[k] nationes inter sese,[l] proponere. In Gallia, non solum in omnibus[m] civitatibus[19] atque in omnibus pagis partibusque, sed pæne etiam in singulis domibus, factiones sunt: earumque[n] factionum principes sunt,[20] qui summam

[c] *Hanc longe intro patere.*

V. tert. Ed. Inc.—[g] Sic Mss. o. fere et Edd. Inc. Steph. aliæque, non *se.* Mox vulgo *infinitæ magnitudinis.*—[h] *adpelletur* Ed. R. Steph.—[i] *Bacinis* Sc. L. pr. *Bacecis* V. sec. *Bacessis* D. *Barcenis* Volaterr.—[j] Sic B. pr. V. pr. Egm et 7. alii cum Ed. Inc.—[k] Mss. et Edd. quædam *hæ.*—[l] *se* Mss. 3. et Edd. pp.—[m] vulgo desunt *in omnibus.* et *sunt pr.* contra Mss.—[n] *earum autem* Carr. D. *earum* Aic.

NOTÆ

18 *Bacenis*] Pars est Hercyniæ sylvæ, *Schwartzwald*, vel potius ipsa Hercynia.

19 *In Gallia, non solum in omnibus civitatibus, &c.*] Quæ Cæsari civitates dicantur supra fuit explicatum, quid item pagi. Partes vero hic dicuntur, quæ et civitatibus et pagis sunt minores, quales possunt esse quæ Gallice dicuntur, *villages* et *hameaux*, quæ pagis sunt infrequentiores. Tandem scribit 'domibus,' quæ partibus sunt adhuc minores, ut nihil expers factionum videatur. Quæ res Galliam evertit, et in Cæsaris potestatem redegit. Quod testatur Tacitus in vita Julii Agricolæ: 'Nunc per principes factionibus et studiis trahuntur. Nec aliud adversus validissimas gentes pro nobis utilius, quam quod in commune non consulunt. Rarus duabus aut tribus ad propulsandum commune periculum conventus: ita dum singuli pugnant, universi vincuntur.'

20 *Earumque factionum principes sunt*] Inde intelligere licet quis reipublicæ Gallicæ status fuerit. Erat enim regium quiddam in annuo aut longiori magistratu legitimo, erat aristocratia in senatu, erat democratia in summa populi auctoritate, unde et senatores et magistratus existerent, cujus populi judicio illi summam auctoritatem haberent. Nec certe fuissent factiones, nisi fuisset libertas. Idipsum habet Strabo de Gallis l. IV. Ἀριστοκρατικαὶ δ' ἦσαν αἱ πλείους τῶν πολιτειῶν. ἕνα δ' ἡγεμόνα ᾑροῦντο κατ' ἐνιαυτὸν τὸ παλαιόν. *Aristocraticæ pleræque erant politiæ. Unum principem quotannis eligebant.* Sicut et ad bellum dux unus a populo creabatur: quod declaratur in Vercingetorigis electione, et Coti atque Convictolitanis controversia de summo magistratu Æduorum.

auctoritatem eorum judicio habere existimantur,[o] quorum ad arbitrium judiciumque summa omnium rerum consiliorumque[p] redeat. Idque ejus rei causa[21] antiquitus institutum videtur, ne quis ex plebe contra potentiorem auxilii egeret: suos enim quisque opprimi[q] et[r] circumveniri non patitur, neque, aliter si faciant,[s] ullam inter suos habent auctoritatem. Hæc eadem ratio est in summa totius Galliæ: namque omnes civitates in partes divisæ sunt duas.

12. Cum Cæsar in Galliam venit, alterius factionis principes erant Ædui, alterius Sequani. Hi cum per se minus valerent, quod summa auctoritas antiquitus erat[t] in Æduis,[22] magnæque eorum erant clientelæ, Germanos atque Ariovistum[u] sibi adjunxerant,[v] eosque ad se magnis jacturis pollicitationibusque perduxerant. Præliis vero compluribus[w] factis secundis, atque omni nobilitate Æduorum interfecta, tantum[x] potentia antecesserant,[y] ut magnam partem clientium[z] ab Æduis ad se transducerent, obsidesque ab iis principum filios acciperent et publice jurare cogerent, nihil se[a] contra

non male.—[o] *existum.* B. pr. E.—[p] *consiliumque* L. pr. Sc.—[q] Sic Mss. et Edd. Ber. Vasc. Str. Steph. Gr. non *o pp. q. hac* L. pr.—[r] *ac* L. pr.—[s] vulgo *faciat, habeat* et *in duas p. s. div.*—[t] deest Egm. *in* abest a V. sec.—[u] *Ariobixtum* V. pr.—[v] *devinxerant* Carr. *conjunx.* D. a m. pr.—[w] *quampl.* V. sec.—[x] *tanta* L. pr.—[y] *eorum antecesserat* vel *concesserat* Carr. D. V. sec. Dorv.—[z] *clientum* V. sec. dein *acceperant* D.—[a] *esse* G. V. tert. Ed. Inc.—[b] *finitumi* B. pr. V. pr.

NOTÆ

21 *Idque ejus rei causa, &c.*] Non longe abit illa consuetudo a Romano patronatu et clientela, quæ legibus etiam erat firmata. Hæc enim est lex Romulea: 'Plebeii quem sibi ex patritiis patronum volunt, deligunto.' Est et alia: 'Si patronus fraudem clienti fecerit, sacer esto.' Unde a Virgilio inter magna piacula numeratur, 'et fraus innexa clienti.' Necnon erat Atheniensium ille mos, apud quos, teste Aristot. Rhetor. l. III. servi, cum manumittebantur, patronum sibi asciscebant, in cujus essent clientela. Quod præconis voce fiebat.

22 *Quod summa auctoritas antiquitus erat in Æduis*] Propterea magna eorum erat clientela, quod olim amici et fratres populi Romani vocarentur; ut postea Sequanorum clientelæ, ob Ariovisti Germanorumque amicitiam, plures factæ sunt. Hoc porro Ædui suæ operæ Romanis datæ præmium tulerunt, quod primi Gallorum senatorium jus Romæ fuerunt adepti, teste Eumenio in panegyrico; solique, ut est apud eundem, fraternitatis illud nomen retinuerunt, quod, Cicerone testante, jampridem habuerant.

Sequanos consilii inituros; et partem finitimi[b] agri, per vim occupatam, possiderent Galliæque totius principatum obtinerent. Qua necessitate adductus Divitiacus, auxilii petendi causa Romam[23] ad Senatum profectus, infecta re redierat. Adventu Cæsaris facta commutatione rerum, obsidibus Æduis redditis, veteribus clientelis restitutis, novis per Cæsarem comparatis, (quod hi, qui se ad eorum amicitiam aggregaverant, meliore conditione atque æquiore[c] imperio se uti videbant,) reliquis rebus eorum, gratia, dignitate amplificata,[d] Sequani principatum dimiserant. In eorum locum Remi successerant;[24] quos quod adæquare apud Cæsarem gratia intelligebatur, ii, qui propter veteres inimicitias nullo modo cum Æduis conjungi poterant, se Remis in clientelam dicabant. Hos illi diligenter tuebantur. Ita et[e] novam et[f] repente collectam auctoritatem tenebant. Eo tum statu[g] res erat, ut longe principes haberentur Ædui, secundum locum dignitatis Remi obtinerent.[h]

13. In omni Gallia eorum hominum, qui aliquo sunt numero atque honore,[25] genera sunt duo: nam plebes[i] pæne

---

Lov. *finitimam* D.—[c] Sic Mss. et Edd. castigatiores.—[d] Sic L. pr. Oxon. sine *que* bene. V. ad IV. 15. &c. *amplificatis* Hotom. qua emendatione sane non est opus.—[e] *ut* G. V. tert.—[f] deest V. sec. D.—[g] *in statu* Egm. *erant* L. pr.—[h] *obtinebant* V. sec.—[i] vulgo *plebs* et mox *nulli*.—[j] *habentur* L. pr.—[k] *qui* L. pr.

NOTÆ

23 *Auxilii petendi causa Romam, &c.*] Socii enim et amici populi Romani, si quando opprimerentur, petebant a Senatu auxilium, ut petivit Ptolemæus Auletes regno ejectus, qui paucis ante annis amicus populi Rom. erat appellatus, et ob eam causam impetravit. Romæ Divitiacum vidit et novit Cicero, qui de eo sic habet l. I. de Divinatione: 'Si quidem et in Gallia Druidæ sunt, e quibus ipse Divitiacum Æduum, hospitem tuum laudatoremque cognovi, qui et naturæ rationem, quam Græci Physiologiam appellant, notam esse sibi profitebatur, et partim auguriis, partim conjecturis, quæ erant futura, dicebat.'

24 *In eorum locum Remi successerant*] Neque postea defecisse testatur Strabo l. IV. dicit enim Remos solitos præfectis hospitium præbere, quod eorum gratiæ non exiguum est argumentum apud Cæsarem collectæ, et apud reliquos Romanos retentæ.

25 *Qui aliquo sunt numero atque honore*] Digni habiti qui recenseantur et numerentur, quasi spectati homines. *Esse* vero *numerum*, est contrarium, ut apud Horat. 'Nos numerus sumus et fruges consumere nati.' Id est, non sumus spectabiles.

servorum habetur[j] loco,[26] quæ[k] per se nihil audet[l] et nullo adhibetur consilio. Plerique, cum aut[m] ære alieno,[27] aut magnitudine tributorum, aut injuria potentiorum[n] premuntur, sese in servitutem dicant nobilibus: in hos eadem omnia sunt jura, quæ dominis in servos. Sed de his duobus[o] generibus alterum est Druidum,[28] alterum equitum. Illi rebus divinis intersunt, sacrificia publica ac privata procurant,[p] [29] religiones interpretantur. Ad hos magnus ado-

—[j] *audent* L. pr. et *adhibentur*. Non invenuste. *habet* Mss. 11. et Edd. quæd. ut et *n. habet, per se n.* ejecto *et*, quod etiam abest ab Edd. pp. forsan *audens n.* ut Græcus *δυνάμενος. nihil laudis habet* Ber.—[m] deest L. pr. Ox.—[n] *potentium* L. pr. dein *dicabant* Lov.—[o] *quidem d.* G. V. tert. Ed. Inc.—[p] *provocant* D. a

NOTÆ

26 *Nam plebes pæne servorum habetur loco*] Neque id libertati adversatur, sed dignitati; explicatque ipse Cæsar quod dixerat, cum addit, 'per se nihil audet et nullô adhibetur consilio:' eligit tamen principes, jusque habet cum Druidibus equitibusque commune in principibus eligendis. Non servi, sed pæne servi: *αὐτόδουλοι*, qua voce utitur Æschylus, *θεράποντες ἐλεύθεροι*, Diod. l. v. *servi liberi*. Et hoc aristocraticas fuisse plerasque civitates probat, ut dictum.

27 *Plerique, cum aut ære alieno, &c.*] Ne quis credat eandem fuisse sævitiam quæ Romanis inerat, consulatur Diodorus, qui sic habet: 'Custodes corporis ex liberis hominibus pauperes eligunt.'

28 *Alterum est Druidum*] Varia est doctorum de illo Druidum nomine opinio. Plinius dictos a quercu suspicatur, quod magnis quercus condecorarent cæremoniis. *Δρῦς* enim Græce *quercus* dicitur. Pseudoberosus, a Druyo IV. Gallorum rege, censet appellatos. Joannes Goropius Becanus, a voce Britannica *tru* et *wis*, quasi viri sapientes. Perincerta est illa etymologia, verique fit simile Gallos illis Gallicum nomen imposuisse, non peregrinum. Druys dicitur et Druida, ut ab hebdomade hebdomada, et a casside cassida in recto casu dicitur. Sed quicquid de illa voce censeamus, significat Gallorum philosophos, quos etiam philosophis Græcis priores existimant nonnulli Græci scriptores, ut Aristoteles apud Diogenem Laërtium, qui non a Græcis ad Gallos philosophiam devenisse, sed a Gallis ad Græcos prodiisse, scriptum reliquit.

29 *Illi rebus divinis intersunt, sacrificia publica ac privata procurant*] Ita Strabo l. IV. notavit sine Druidis nulla sacra in Gallia fieri solita: *Ἔθυον δὲ οὐκ ἄνευ Δρυΐδῶν*: *Non sine Druidibus sacrificabant*. Itaque apud Diogenem Laërtium in librorum ejus principio, *σεμνόθεοι* dicuntur, id est, *Dei cultores*. Idem habet Diodorus Siculus, cujus verba Latine compendii causa sic expressi: 'Moris est apud eos nullum absque philosopho sacrificium facere. Existimant enim per divinæ naturæ conscios sacra fieri oportere, tanquam Diis propinquiores. Horum intercessione bona a Diis censent petenda, quorum consilio et pace et bello utuntur.'

lescentium numerus[30] disciplinæ causa concurrit, magnoque ii sunt apud eos honore. Nam fere de omnibus controversiis publicis privatisque constituunt; et, si quod est admissum facinus, si cædes facta,[31] si de hæreditate, si de finibus controversia est, iidem[q] decernunt; præmia pœnasque constituunt: si qui[r] aut privatus aut publicus[32] eorum decreto non stetit,[s] sacrificiis interdicunt. Hæc pœna apud eos est gravissima. Quibus ita[t] est interdictum, ii[u] nu-

m. pr.—[q] Mss. vetustiores *idem.*—[r] vulgo *quis.*—[s] *steterit* Edd. Vasc. Str. Gr. Steph. Clark. cum Mss. Scal. L. pr. et sec.—[t] deest And. Ox.—[u] *in* V. sec.

NOTÆ

30 *Ad hos magnus adolescentium numerus, &c.*] Druides tres maximas reipublicæ partes gerebant, dum artes profitebantur, lites dirimebant, sacra interpretabantur procurabantque, professores, judices et theologi. Nec aliunde Cæsar causam petit honoris Druidum, quam quod controversias disceptarent. Homines enim magnifaciunt eos, quorum in potestate bonorum suorum cognoverint esse arbitria. Quod si ætati illi tantum erudiendæ, quæ despicatui habetur, præfecti fuissent, simul cum suis discipulis, immo et a suis discipulis contemni potuissent. Dio vero Chrysostomus orat. XLIX. longe majorem etiam Druidibus auctoritatem tribuit, de quibus sic tradit: Κελτοὶ δὲ [ἐπιστάτας τοῖς βασιλεῦσι καὶ ἄρχοντας τούτους ἀπέδειξαν] οὓς ὀνομάζουσι Δρυΐδας, καὶ τούτους περὶ μαντικὴν ὄντας καὶ τὴν ἄλλην σοφίαν, ὧν ἄνευ τοῖς βασιλεῦσιν οὐδὲν ἐξῆν πράττειν, οὐδὲ βουλεύεσθαι. ὥστε, τὸ μὲν ἀληθὲς, ἐκείνους ἄρχειν, τοὺς δὲ βασιλέας αὐτῶν ὑπηρέτας καὶ διακόνους γίγνεσθαι τῆς γνώμης, ἐν θρόνοις χρυσοῖς καθημένους καὶ οἰκίας μεγάλας οἰκοῦντας, καὶ πολυτίμως εὐωχουμένους: *Celtæ vero [præfectos regibus et imperantes hos esse voluerunt] quos nominant Druidas, et hos circa divinationem versantes et reliquam sapientiam, sine quibus nihil est licitum regibus facere aut consulere: ita ut reipsa illi regnent, reges autem sententiæ sint administri et servi, quamvis in thronis aureis sedeant, in magnis ædibus habitent, et sumtuosa convivia agitent.*

31 *Si cædes facta*] Non tantum de civilibus, sed et capitalibus causis cognoscebant. Unde etiam magna dignitatis accessio.

32 *Si qui aut privatus aut publicus, &c.*] Ut religio summum bonum, ita sacris excludi maximum malum semper habitum est. Itaque hæc pœna Mosis legibus gravissima fuit, et privari Synagogæ ingressu tanti esse visum est, ut Christi tempore multi doctrinæ ejus studiosi, studium suum tacita mente celarent, ne ἀποσυναγωγοὶ fierent. Qui mos a Synagoga ad Ecclesiam pervenit, a qua postquam propter flagitia quosdam arcuit Paulus apostolus, nihil videtur habere gravius quod ultra faciat. Inde nostræ excommunicationes in conciliis ecclesiasticis pœnæ maximæ non parentibus decreto propositæ, qui exinde in impiorum numero habentur. *Segreges*, ἀφορισθέντες, in Canon. Apostolorum. Nec Atheniensibus ignota illa pœna fuit. Lex est Draconis

mero impiorum ac sceleratorum habentur; iis omnes decedunt,[33] aditum eorum sermonemque defugiunt, ne quid ex contagione[v] incommodi accipiant: neque iis petentibus jus redditur,[34] neque honos ullus communicatur. His autem omnibus Druidibus præest unus,[w 35] qui summam inter eos habet auctoritatem. Hoc mortuo, si qui ex reliquis excellit dignitate, succedit: at, si sunt plures pares, suffragio Druidum deligitur, nonnunquam etiam de principatu armis[x] contendunt.[36] Hi certo anni[y] tempore in finibus Carnutum,[37] quæ[z] regio totius Galliæ media habetur, considunt

—[v] *cogitatione* Mss. 7.—[w] deest Ox. mox vulgo *quis*.—[x] deest Duk. Mss. *arm. d. pr.*—[y] *anno in* Ox.—[z] *qua* L. pr.—[a] *eorum* G. Ed. Inc. vulgo

NOTÆ

quam citat Demosthenes contra Æschinem, ut a lustrationibus, libaminibus, crateribus, templis, foro arcerentur homicidæ. Alcibiades hac pœna fuit affectus, quod sacra Cereris evulgasset. Testes Plutarchus, Æmilius Probus, seu Cornelius Nepos.

33 *Iis omnes decedunt, &c.*] Sic Apostolus epist. I. ad Corinth. de eo quem excommunicaverat: 'Nescitis quia modicum fermentum totam massam corrumpit? Expurgate vetus fermentum, ut sitis nova conspersio, sicut estis azymi.' Item, 'cum ejusmodi nec cibum sumere,' item, 'auferte malum ex vobis ipsis.' Canon X. Apostolorum: 'Si quis cum excommunicato, etiamsi in domo, preces conjunxerit, et ille excommunicetur.'

34 *Neque iis petentibus jus redditur*] Quam interdictionem sacrorum sequebatur exilium et amissio civitatis, quanquam non nominaretur exilium. Quemadmodum enim apud Romanos qui exilio multabatur, dicebatur aqua et igni interdici, quia usu aquæ et ignis careri non potest; ita quia sine aliqua parte justitiæ, nec ipsi latrones prædonesque vivere possunt, ut ait Cicero, vertendum erat necessario solum, quibus jus non reddebatur, qui jure carere nullo modo poterant. Ex antiquis ecclesiæ canonibus solennis erat exceptio, 'Actorem excommunicatum esse,' qua probata, non audiebatur.

35 *His autem omnibus Druidibus præest unus*] Non multum aberat Romæ pontificatus maximi institutio. Sic inter episcopos, qui metropoli præsidebat, ceteris provinciæ episcopis prælatus, inter metropolitas patriarcha.

36 *Nonnunquam etiam de principatu armis contendunt*] Et id visum est in pontificatu Judæorum, ut patet ex Josepho.

37 *Hi certo anni tempore in finibus Carnutum, &c.*] Respondet hæc jurisdictio antiquis Franciæ parlamentis, quæ ante Philippum Pulchrum Franciæ regem non erant, ut postmodo factum est, sedentaria, sed certo anni tempore congregabantur, ad quæ conveniebant, qui controversias habebant. Talis item erat celebris ille Delphis media videlicet Græciæ regione Amphictyonum conventus, ut ait Pausanias in Phocicis. Nec erant olim tam angusti Carnutum fines,

in loco consecrato. Huc omnes undique, qui controversias habent,[38] conveniunt, eorumque[a] decretis judiciisque parent. Disciplina in Britannia reperta[39] atque inde[b] in Galliam translata esse existimatur: et nunc, qui diligentius eam rem cognoscere volunt, plerumque illo discendi causa proficiscuntur.

14. Druides a bello abesse consuerunt,[c] [40] neque tributa una[d] cum reliquis pendunt; militiæ vacationem omniumque rerum habent immunitatem. Tantis excitati præmiis, et sua sponte multi in disciplinam conveniunt, et a parentibus propinquisque mittuntur. Magnum ibi numerum versuum[e] ediscere dicuntur:[41] itaque annos nonnulli vicenos[f]

jud. dec. contra Mss. et Edd. Vett.—[b] deest, ut et *esse* ab Ox. *existum.* Egm.—[c] Sic Mss. et Edd. pp. V. ad I. 43.—[d] *umquam* L. pr.—[e] *jussuum* V. sec.—[f] Sic Mss. et Edd. accuratiores. vulgo *nonn. an. viginti* Mss. 4. Edd.

NOTÆ

quam nunc videntur, sed Aurelianensem diœcesim complectebantur et Carnotensem, quæ nunc fines habet magis ad solem occidentem vergentes, quam ut possit meditullium Galliæ haberi.

38 *Huc omnes undique, qui controversias habent, &c.*] Hic magna Druidum, eaque plane regia potestas, non in privatum solum, sed in universum populum demonstratur.

39 *Disciplina in Britannia reperta, &c.*] Disciplinam hanc assentitur Plinius in Britannia fuisse repertam his verbis: 'Britannia hodieque eam' [magiam] 'attonite celebrat tantis cæremoniis, ut eam Persis dedisse videri possit.' Sed cum omnia Britannia videatur a Gallis accepisse, non verisimile fit in Britannia fuisse repertam, sed in Gallia; unde postquam transierit cum ceteris Gallicis moribus, lingua, et cultu, ibi etiam quam in Gallia majoribus aucta incrementis floruerit. Ut nunc videmus Christianæ religionis incunabula Judæam, illius cultu ab Italia, Gallia, Hispania superari, cujus arcana qui penitius explorare voluerit, Romanos et Parisienses potius et tutius quam Hierosolymitanos consuluerit. Itaque Cæsar non asseverat, sed existimari scribit repertam.

40 *Druides a bello abesse consuerunt, &c.*] Hæc erant professionis minervalia, quæ ipsissima sunt Universitatis Parisiensis privilegia. Et quia florebant honoribus professores, illæ disciplinæ pariter floruerunt. Sed sublatis Romano imperio doctrinæ præmiis et honoribus, relanguerunt illa studia, et in sylvis delituerunt, testibus Mela et Lucano: 'nemora alta remotis Incolitis lucis.'

41 *Magnum ibi numerum versuum ediscere dicuntur*] Cum ob facilitatem discendi, tum ob concinnitatem et elegantiam. Aristoteles Rhetoric. III. 9. Τῶν μέτρων πάντες μνημονεύουσι μᾶλλον τῶν χύδην, ἀριθμὸν γὰρ ἔχει ᾧ μετρεῖται: *Metrorum omnes meminerunt magis quam eorum quæ soluta sunt ora-*

in disciplina permanent.[42] Neque[g] fas[h] esse existimant, ea literis mandare,[43] cum in[i] reliquis fere rebus, publicis[44] privatisque[j] rationibus, Græcis utantur literis.[k] Id mihi duabus de causis instituisse videntur; quod neque in vulgum[l 45] disciplinam efferri velint, neque eos, qui discant,[m 46]

R. V. M. &c.—[g] *Nefas* Pet.—[h] deest L. pr.—[i] deest B. pr.—[j] *et privatis* L. pr.—[k] Sic L. pr. Sc. Ox. Ed. Steph. vulgo *l. ut.*—[l] *vulgus* vulgo.—[m] Sic Ox.

NOTÆ

tione, habent enim numerum quo mensurantur. Hinc est quod Cretenses suos liberos patriæ leges cum concentu docebant, ut scripsit Ælianus in varia historia. Orpheus quoque et Empedocles versa oratione philosophiam suam scripserunt. Immo usque adeo antiqui in scribendo versibus sunt usi, ut prosa oratione ante Syrium Pherecydem non scripserint, ut auctor est Plinius VII. 55. qui Pherecydes tempore Cyri Persarum regis vivebat.

42 *Itaque annos nonnulli vicenos in disciplina permanent*] Id ipsum scripsit Pomponius Mela III. 1. 'Docent multa nobilissimos gentis clam et diu vicenis annis in specu et abditis saltibus.' Clam quidem Claudii imperatoris tempestate, qua Mela vixisse dicitur, et diu, quia longiore in discendo quam in scribendo opus est tempore.

43 *Neque fas esse existimant, ea literis mandare*] Quibus de causis id fiat, modo dicturus est.

44 *Cum in reliquis fere rebus, publicis, &c.*] Græcis literis, sed non Græca oratione utebantur, ut Targum Syriacum est Hebraicis literis conscriptum, cum alia tamen esse soleat forma Syriacarum hodie literarum; ut est oratio Gallica, Hispanica, Italica hodie Latinis literis conscripta. Et satis, ut puto, constat. Quia tamen a nonnullis id in dubium vocari video, vel illa Græca epistola, quam Cæsar ad Q. Ciceronem apud Nervios oppugnatum misit, ne consilia sua a Gallis cognoscerentur, si literæ in manus hostium venirent, satis id evincit. Quod ideo fecit, quia plures Galli inveniebantur Latinæ linguæ periti. Præterea, vel uno Cicerone teste, Divitiacus unus erat de doctissimis Galliæ Druidibus, neque tamen Græce sciebat, qui si scivisset, nihil opus fuisset Cæsari, rejectis quotidianis interpretibus, Valerium Procillum adhibere: Cæsar enim tam Græce sciebat, quam qui in ipsa erant Græcia nati. Eadem qua hic ratione tabulæ Græcis literis confectæ in castris Helvetiorum repertæ sunt, quia tales erant literæ, quibus Galli utebantur, a Massiliensibus, ut arbitror, deductæ. Denique si peregrina lingua Druides sua sacra tradidissent, nihil fuisset metuendum illa scribentibus.

45 *Quod neque in vulgum, &c.*] Solenne hoc primis et poëtis et philosophis. Unde Horatianum: 'Odi profanum vulgus, et arceo.' et illud Orphei, initio carminum: *Δέξομαι, οἷς θέμις ἐστι, θύρας δ' ἐπίθεσθε βεβήλοις: Quos fas, accipiam, sit janua clausa profanis.* Et ipse Christus qui venerat allatum lucem omnibus hominibus, ad quædam arcana discipulos suos admittebat, populum parabolis usus alloquebatur. Prophetæ vero Hebræi magna item obscuritate suos sermones involverunt.

46 *Neque eos, qui discant, &c.*] Hæ causæ a primis philosophis approba-

literis confisos, minus[d] memoriæ studere: quod[n] fere plerisque accidit, ut præsidio literarum diligentiam in perdiscendo ac memoriam remittant. In primis hoc volunt persuadere, non interire animas, sed ab aliis post mortem transire ad alios:[47] atque hoc maxime[o] ad virtutem excitari putant, metu mortis neglecto.[48] Multa[p] præterea de

[d] *Non ita exercere memoriam.*

L. pr. V. tert. non *discunt.* paulo ante *volunt* Edd. R. M. V.—[n] *et quod* Ox.—[o] deest L. pr. Ox.—[p] *Multi* L. pr.—[q] *motibus* Dorv. Edd. R. M. V.—[r] *via* B.

NOTÆ

tæ. Hæc enim Pythagoræ quondam fuit opinio, hæc etiam Socratis, qui ne literam quidem ullam scriptam reliquerunt. Hujus sententiam habemus in Phædro Platonis, quæ tamen est opinione nostrorum Druidum paulo mitior atque humanior. Anteponit enim Socrates vivæ vocis ac memoriæ scientiam mortuæ scripturæ, sed scriptum tamen adversus oblivionis infirmitatem permittit. De quo sic Quintilianus l. XI. 'Quanquam invenio apud Platonem obstare memoriæ usum literarum, videlicet quod illa, quæ scriptis reposuimus, velut custodire desinimus, et ipsa securitate dimittimus. Nec dubium est, quin plurimum in hac parte valeat mentis intentio, et velut acies luminum a prospectu rerum, quas intuetur, non aversa.' Sic Lycurgus Rhetras suas scriptis mandari vetuit, juvenum animis inserendas arbitratus.

47 *Non interire animas, sed ab aliis post mortem transire ad alios*] Strabo l. IV. 'Αφθάρτους τὰς ψύχας λέγουσι: *Incorruptibiles animas dicunt.* Idem Val. Max. v. Idem Diodorus l. VI. Lucanus vero: 'vobis auctoribus umbræ Non tacitas Erebi sedes, ditisque profundi Pallida regna petunt; regit idem spiritus artus Orbe alio longæ, canitis si cognita, vitæ.' Sed an Druidæ dogma a Pythagora acceperint, an a Druidibus Pythagoras, in dubio mihi est. Lego enim apud Diogenem Laërtium, Pythagoram peregre profectum omnibus mysteriis Græcis et Barbaricis fuisse initiatum. Et Alexander quidam apud Clementem Alexandrinum, prodidit, a Pythagora fuisse Druidas auditos atque Brachmanas. Dogma illud est Μετεμψύχωσις, animæ migratio in corpora ejusdem speciei, non Μετενσωμάτωσις, in corpora diversæ speciei, si rite distinxit Plato l. x. de legibus. Nec mirum, si vel ipsi Judæi, qui sacrarum literarum face collustrati erant, idem senserunt, cum Joannem Baptistam in Christo resurrexisse putabant; necnon aliqui Christianorum, ut Carpocrates, aliique nonnulli.

48 *Atque hoc maxime ad virtutem excitari putant, metu mortis neglecto*] Idem habet Pomponius Mela III. 1. 'Unum ex iis, quæ præcipiunt, in vulgus effluit, videlicet ut forent ad bella meliores, æternas esse animas, vitamque alteram ad manes. Itaque cum mortuos cremant ac defodiunt, apta viventibus, olim negotiorum ratio, etiam et exactio crediti deferebatur ad Inferos.' Unde ille festivus mos Gallorum pecunias mutuo accipiendi, quæ apud Inferos reddantur, de quo Valer. Max. II. 1.

sideribus[49] atque eorum motu,[q] de mundi ac terrarum magnitudine, de rerum natura, de Deorum immortalium vi[r] ac potestate disputant et juventuti transdunt.

15. Alterum genus est equitum.[50] Hi, cum est usus atque aliquod bellum incidit, (quod ante Cæsaris adventum[s] fere quotannis accidere[t] solebat, uti aut ipsi injurias inferrent, aut illatas propulsarent,) omnes in bello versantur: atque[e] eorum ut quisque est genere[u] copiisque amplis-

[e] *Quanto quisque præstat nobilitate et opibus, tanto plures habet ambactos et clientes.*

---

pr. a m. pr.—[s] Mss. plerique et Edd. pp. *fere a. adv. C.*—[t] *accedere* V. pr. E.

NOTÆ

49 *Multa præterea de sideribus, &c.*] Pomponius Mela Cæsarem secutus, ibidem scribit: 'Druidas terræ mundique magnitudinem et formam, motus cœli ac siderum, et quid Dii velint scire se profiteri.' Quod et innuit Lucanus l. I. Diogenes vero Laërtius Druidas memorat hoc in præceptis dare: Σέβειν θεοὺς, καὶ μηδὲν κακὸν δρᾶν, καὶ ἀνδρείαν ἀσκεῖν: *Colere Deos, nihil mali facere, fortitudinem exercere.* 'Solis nosse Deos, et cœli numina vobis, Aut solis nescire datum.' Ergo astrologiam, geographiam, physiologiam, theologiam docebant; item geometriam et arithmeticam, sine quibus astrologia non potest esse. Necnon augurandi scientiam, quod continetur hac voce Melæ, 'quid Dii velint,' cujus rei testis locuples Cicero l. I. de Divinatione, qui locus jam supra est citatus.

50 *Alterum genus est equitum*] Sic de illis equitibus Gallis Pausanias in Phocicis scribit: Δύο γὰρ οἰκέται περὶ ἕκαστον τῶν ἱππευόντων ἦσαν, ἀγαθοὶ καὶ αὐτοὶ τὰ ἱππικὰ, καὶ ἵππους ὁμοίως ἔχοντες. Γαλατῶν δὲ τοῖς ἱππεύουσιν, ἀγῶνος συνεστηκότος, ὑπομένοντες τῆς τάξεως ὄπισθεν, οἰκέται τόσα δὲ σφίσιν ἐγένοντο χρήσιμοι. τῷ γὰρ ἱππεῖ συμβὰν, ἢ τῷ ἵππῳ πεσεῖν, τῷ μὲν, ἵππον παρεῖχεν ἀναβῆναι τῷ ἀνδρί. τελευτήσαντος δὲ τοῦ ἀνδρὸς, ὁ δοῦλος ἀντὶ τοῦ δεσπότου τὸν ἵππον ἀνέβαινεν. εἰ δὲ ἀμφοτέρους ἐπιλάβοι τὸ χρεὼν, ἐνταῦθα ἕτοιμος ἦν ἱππεύς. λαμβανόντων δὲ τραύματα, ὁ μὲν ὑπεξῆγε τῶν δούλων ἐς τὸ στρατόπεδον τὸν τραυματίαν, ὁ δὲ καθίστατο ἐς τὴν τάξιν ἀντὶ τοῦ ἀπελθόντος. τοῦτο ὠνόμαζον τὸ σύνταγμα Τριμαρκισίαν τῇ ἐπιχωρίῳ φωνῇ. καὶ ἵππων τὸ ὄνομα ἴστω τις Μάρκαν ὂν ὑπὸ τῶν Κελτῶν: *Duo famuli circa unumquemque equitem erant, ipsi equestris rei periti et equitantes. Gallis vero equitibus commisso prælio ejusmodi usus præstabant. Si forte enim eques caderet, alium illi equum quem conscenderet adducebat famulus; si dominus interficeretur, in locum ejus succedens, equum scandebat. Si utrumque idem fatum abriperet, præsto erat eques; si vulnerabantur, alter famulorum in castra saucium subducebat, alter in acie loco ejus pugnabat. Ejusmodi ordinem Trimarkisiam nominabant voce indigena. Et equorum nomen sciatur esse Markam apud Gallos.* Unde perquam est probabile illis equitem fuisse Marchionem. Et certe *Markschalk* potens est aut peritus equorum. Quo nomine nobis dicuntur et *Polemarchi* et qui sunt curandorum equorum periti.

simus, ita plurimos circum se ambactos[51] clientesque habent.[v] Hanc unam gratiam potentiamque noverunt.

16. Natio est omnium Gallorum admodum dedita religionibus;[52] atque ob eam causam, qui sunt affecti gravioribus morbis, quique in præliis periculisque versantur, aut pro victimis homines immolant,[53] aut se immolaturos vovent, administrisque[w] ad ea sacrificia Druidibus utuntur; quod, pro vita hominis[54] nisi hominis vita reddatur, non posse

—[u] *quisquis est in g.* V. sec.—[v] vulgo *habet.*—[w] *ministrisque* Pet. *atque ministris*

NOTÆ

51 *Ambactos*] Ambactus apud Ennium, inquit Festus, Gallica lingua significatur servus. Quos ministros ingenuæ conditionis appellat Diodorus. Glossarium, δοῦλος μισθωτός. Flandrice, *Ambachtman*, lucri ac quæstus causa operas locantem significat.

52 *Natio est omnium Gallorum admodum dedita religionibus*] Suis videlicet. Nam aliarum contemtrix. Unde illud Tullii pro Fonteio: 'Ceteras gentes pro religionibus suis bella suscipere, Gallos contra omnium religiones.'

53 *Pro victimis homines immolant*] Auctores passim hanc feritatem Gallorum commemorant, Servius, Justinus l. XXVI. Sed omnium instar erit Cicero in oratione pro Fonteio: 'His,' inquit, [Gallis] 'quicquam sanctum ac religiosum esse potest, qui etiam si quando aliquo metu adducti Deos placandos esse arbitrantur, humanis hostiis eorum aras ac templa funestant. Quis enim ignorat eos usque ad hanc diem retinere illam immanem ac barbaram consuetudinem hominum immolandorum?' Sed quæ natio non hoc fecit? Tota vetustas plena est illis exemplis. Sed quod hic narratur a Cæsare tanquam rarum aliquod exemplum, ab ipso in die sui triumphi est perpetratum. Nam Dio testatur homines illo die, ob causam sibi incognitam fuisse tamen immolatos. Quod ne videatur incredibile, operæ pretium esse puto ipsa Dionis verba referre, quæ sunt lib. XLIII. ubi postquam narravit clarum illum Gallorum ducem Vercingentorigem interfectum fuisse statim a triumpho: Ἄλλοι δὲ δύο ἄνδρες ἐν τρόπῳ τινι ἱερουργίας ἐσφάγησαν. καὶ τὸ μὲν αἴτιον οὐκ ἔχω εἰπεῖν. οὔτε γὰρ ἡ Σίβυλλα ἔχρησεν, οὔτ' ἄλλο τι τοιοῦτο λόγιον ἐγένετο. ἐν δ' οὖν τῷ Ἀρείῳ πεδίῳ πρός τε τῶν ποντιφίκων καὶ πρὸς τοῦ ἱέρεως τοῦ Ἄρεως ἐθύθησαν: *Alii duo viri in quodam modo sacrificii jugulati sunt. Causam quidem dicere non possum. Neque enim Sibylla oraculo jusserat, neque aliud quoddam tale oraculum intervenerat. In campo igitur Martio et a pontificibus et a Martis sacerdote mactati sunt.* Immolari autem proprie dicitur victima, non cum cæditur, sed cum salsam molam accipit. Cato de originib. 'Lavini boves immolati priusquam cæderentur, profugerunt.'

54 *Quod, pro vita hominis, &c.*] Nec illa erat Gallorum solorum opinio, sed plerarumque gentium. Sic Iphigenia apud Græcos fuit pro salute exercitus immolata. Sic Andromeda, monstro marino devota. Sic Moabitarum rex victus et obsessus filium

aliter Deorum immortalium numen placari arbitrantur:[x] publiceque ejusdem generis habent instituta sacrificia. Alii immani magnitudine[y] simulacra habent,[55] quorum contexta viminibus vivis membra hominibus complent, quibus succensis, circumventi flamma exanimantur homines. Supplicia eorum, qui in furto, aut in[z] latrocinio,[56] aut aliqua noxa sint[a] comprehensi, gratiora[b] Diis[c] immortalibus esse arbitrantur: sed, cum ejus generis copia deficit,[d] etiam ad innocentium[e] supplicia descendunt.

ad Car. Duk.—[x] *arbitrabantur* Lov. Dorv.—[y] *m. in.* sine *habent* Oxon. et Scal. qui et *humani* dat. *Ibi* pro *alii* Duk. *m. limnani* L. pr.—[z] vulgo deest *in.*—[a] *sunt* Mss. 2. *deprehensi* Lov. Dorv. Edd. R. M. V.—[b] *graviora* Lov.—[c] *dis* B. pr. Egm. recte. V. Cort. ad Sallust. p. 9.—[d] *defecit* Mss. 8.—[e] *innocentium* Egm.

NOTÆ

suum primogenitum qui regnaturus erat, pro eo obtulit holocaustum super murum. Lib. Regum IV. 3. Sic Menœceus apud Thebas, Codrus apud Athenienses, Decii et Curtius apud Romanos. Sic Alcestis Admetum conjugem Thessaliæ regem vicaria morte redemit. Lex enim videbatur esse, ut melior vel par saltem anima pro illa, quæ fiebat a periculo immunis, offerretur. Sic apud Virgil. Æneid. l. V. 'Hanc tibi Eryx meliorem animam pro morte Daretis Persolvo.' Non revera quidem meliorem, nec enim melior bovis anima quæ offerebatur, sed dicis causa, ut multa fiebant in sacrificiis, et simulate. Nulla usus simulatione Ovidius in VI. Fast. dixit: 'Hanc animam vobis pro meliore damus:' de porca, quæ pro puero immolatur.

55 *Alii immani magnitudine simulacra habent*] Strabo l. IV. Καὶ γὰρ κατετόξευόν τινας καὶ ἀνεσταύρουν ἐν τοῖς ἱεροῖς, καὶ κατασκευάσαντες κολοσσὸν χορτοῦ, καὶ ξύλον ἐμβαλόντες εἰς τοῦτον, βοσκήματα, καὶ παντοῖα θηρία καὶ ἀνθρώπους, ὡλοκαύστουν: *Quosdam in sacris locis pro victima sagittis configebant, et in crucem agebant, magnam etiam e fœno statuam apparantes, in eamque lignis, pecudibus, et omnis generis bestiis et hominibus conjectis, holocaustum faciebant.* Ejusmodi tamen feritas non erat Gallorum propria, sed omnium prope gentium communis, a dæmonibus illis inspirata quos pro Diis colebant. Exempla passim sunt apud Livium. Sed pro omnibus commemorabitur, quod docet Dionysius Halicarnassæus L. I. antiquit. Rom. Jovem et Apollinem, quoniam decima nascentium hominum non immolaretur, universæ Italiæ gravissimas calamitates importasse.

56 *Supplicia eorum, qui in furto, aut in latrocinio*] Intelligit sacrificia pœnalia, quibus scilicet et pœnæ de noxiis sumebantur, et Diis simul sacrificabatur. Unde forte apud Latinos supplicia dicta. Diodorus idem fere habet l. V. Ἀκολούθως δὲ τῇ καθ' αὐτοὺς ἀγριότητι, καὶ περὶ τὰς θυσίας ἐκτόπως ἀσεβοῦσι· τοὺς γὰρ κακούργους κατὰ πενταετηρίδα φυλάξαντες, ἀνασκολοπίζουσι τοῖς θεοῖς, καὶ μετ' ἄλλων πολλῶν ἀπαρχῶν καθαγίζουσι, πυρὰς παμμεγέθεις κατασκευάζοντες: *Pari suæ feritati impietate in Deorum sacrificiis abutuntur. Noxios enim quinquennio servant, inde in crucem actos Diis sacrificant, cumque*

17. Deum maxime Mercurium colunt:[57] hujus sunt plurima[f] simulacra,[58] hunc omnium inventorem artium ferunt,[59]

L. sec.—[f] *plura* B. pr. deest Pet.—[g] *initium* B. pr. et *tradere* Mss. o.—[h] *si* Lov.

NOTÆ

aliis multis primitiis ingentibus pyris factis immolant. Sed de Gallis solis vetat hoc credere Tertull. in Apolog. c. 9. 'Ecce in illa religiosissima urbe Æneadarum piorum est Jupiter quidam, quem ludis suis humano proluunt sanguine; sed bestiariorum, inquitis. Opinor hoc minus quam hominis? An hoc turpius, quod mali hominis?' Minutius item in Octavio: 'Hodie ab ipsis Romanis Latiaris Jupiter mali et noxii hominis sanguine satiatur.' Quod et tempore Severi imperatoris perduravisse ostendunt celeberrima et clarissima illa acta sanctæ Perpetuæ ab ipsamet scripta, et ante hoc decennium in monasterii Casinensis bibliotheca a docto Luca Holstenio reperta. Multi Romanorum imperatores propter illam immanitatem Druidum genus inhumanaque sacrificia tentaverunt abolere. Suetonius in Claudio: 'Druidarum religionem apud Gallos diræ immanitatis et tantum civibus sub Augusto interdictam penitus abolevit.' Id Tiberio ascribitur a Plinio xxx. 1. Idem fere habet Strabo qui Tiberii videtur æqualis fuisse. Pomponius vero Mela, qui Claudii temporibus dicitur vixisse, sic habet: 'Manent vestigia feritatis jam abolitæ, atque ut ab ultimis cædibus temperant, ita nihilominus, ubi devotos altaribus admovere, delibant. Tacitus vero l. xiv. annalium, ubi Druidum mentio fit in Britannia ait: 'Excisique luci sævis superstitionibus sacri. Nam cruore captivo adolere aras et hominum fibris consulere Deos fas habent.' An excisa illa instituta fuerint dubitare possumus; certe Druides non sunt extincti. Lampridius enim meminit in Alexandro, et Flavius Vopiscus narrat Aurelianum consuluisse Gallicanas Druiadas. Item dicitur Diocletianus mulierem ejusmodi audisse de futuro suo principatu vaticinantem. Et apud Ausonium quidam professor Burdegalensis, qui Bajocensis erat, dicitur 'Stirpe Druidarum satus;' qui quidem originem non procul poterat petere.

57 *Deum maxime Mercurium colunt*] Qua ratione nescio, nisi quod ad quæstus pecuniarum maximam vim habere credebant, ut ipse refert Cæsar, qua fere mente dicit Hor. 'O cives, cives, quærenda pecunia primum est; Virtus post nummos.' Quo nomine appellarent, nescio; eodem quo Germani, ut credibile est. Siquidem illa tempestate, ipsomet teste Cæsare, Mercurium non noverant, et postea a Gallis accepisse verisimile est, Wodam appellabant. Paulus enim Diac. eo nomine fuisse a Langobardis appellatum scribit, cujus rei argumento esse potest, quod Belgice hactenus Mercurii dies dicitur, *Wonstag*, id est, Mercurii dies.

58 *Hujus sunt plurima simulacra*] Cornutus lib. de natura Deorum, cubica fuisse scribit, quia Mercurius veritatis est index, quæ sibi semper est similis: quocumque vertatur, semper eadem apparet, et ut corpus cubicum quocumque jaciatur, semper stat recta.

59 *Hunc omnium inventorem artium ferunt*] Hinc manavit consuetudo, ut in Gymnasiis literariis una cum Pal-

hunc viarum atque itinerum ducem,[60] hunc ad quæstus pecuniæ[61] mercaturasque habere vim maximam arbitrantur. Post hunc, Apollinem[62] et Martem[63] et Jovem[64] et Minervam:[65] de his eandem fere; quam reliquæ gentes, habent opinionem; Apollinem morbos depellere,[66] Minervam operum atque artificiorum[67] initia[8] transdere; Jovem imperium

NOTÆ

lade, Mercurius jungeretur. Utrique simulacro factum nomen Hermathena, de quo Cicero l. I. epist.

60 *Hunc viarum atque itinerum ducem*] Hinc Mercurius Ἐνόδιος, id est, *vialis*, dicebatur; et in viis ejus statuæ erigebantur cum inscriptione hac: 'Quo hæc ducit via? quo ducit illa?' Quæ statuæ vocebantur a Græcis et Latinis, 'Hermæ.' Quas una nocte dejectas fuisse Athenis narrat Plutarchus in Nicia et Alcibiade. Est autem, ut hic videtur, nonnihil differentiæ inter viam atque iter. 'Via,' ut ait Paulus, 'constitui vel latior octo pedibus, vel angustior potest, ut tamen eam latitudinem habeat qua vehiculum ire potest; alioqui iter sit, non via.' Modestinus vero dicit esse iter, quo quis pedes vel eques commeare potest.

61 *Hunc ad quæstus pecuniæ*] Hinc κερδῷος dicitur, quasi lucrosus, lucrifer. Itaque sic apud Plautum in prologo Amphitruonis populum affatur: 'Ut vos in vestris vultis mercimoniis Emundis vendundisque me lætum lucris Afficere, atque adjuvare in rebus omnibus, Et ut res rationesque vestrorum omnium Bene expedire vultis, peregreque et domi, Bonoque atque amplo auctare perpetuo lucro.' Et Ovidius: 'Te quicumque suas profitentur vendere merces, Thure dato tribuas ut sibi lucra rogant.'

62 *Post hunc, Apollinem*] Balenus dicebatur a Gallis, ut videtur ex Ausonio, carmine II. de Professoribus Burdegalensibus, quo nomine etiam eum Norici appellabant, teste Tertull. Apologet. c. 24. Belis vero ab Aquileiensibus, qui non longe a Noricis erant. Herodianus in Maxim. ex interpretatione Angeli Politiani: 'Ferebantur oracula Dei indigenæ, qui victoriam promittebat, Belim istum vocant, et mirifice colunt, Apollinem esse volentes.'

63 *Martem*] Hesum appellabant ut videtur ex Lactantio I. 21. 'Galli Hesum atque Teutatem humano cruore placabant Deos.' Livius vero l. XXVI. appellatum fuisse ab Hispanis Mercurium Teutatem dicit, ut jam Hesi nomen Marti relictum videatur.

64 *Jovem*] Hujus simulacrum quale esset memorat Max. Tyr. serm. XXXVIII. Κελτοὶ σέβουσι μὲν Δία· ἄγαλμα δὲ Διὸς Κελτικὸν ὑψηλὴ δρῦς: *Galli colunt quidem Jovem: sed simulacrum Jovis apud Gallos est alta quercus.*

65 *Minervam*] Minerva Græcis Ἀθηνᾶ et Pallas, ut non mirum sua Gallis fuisse Deorum nomina diversa a Græcis et Latinis, qui inter se etiam ejusmodi nomina diversa habebant.

66 *Apollinem morbos depellere*] Ovid. Metamorph. l. I. 'Inventum medicina meum est, opiferque per orbem Dicor, et herbarum subjecta potentia nobis.'

67 *Minervam operum atque artificiorum, &c.*] Lanificii præsertim. 'Vestes,' ait Oppianus l. II. 'tenui filo conficere Pallas homines docuit.' Idem legitur fere apud Ovid. Metam. VI. in fabula de Arachne. Homerus Odyss. II. narrat Minervam Phæaci-

cœlestium tenere;[68] Martem bella regere.[68] Huic, cum[h] prælio dimicare constituerunt, ea, quæ bello ceperint,[i] plerumque devovent. Quæ[f] superaverint, animalia capta immolant;[69] reliquas[j] res in unum locum conferunt. Multis in civitatibus harum[k] rerum exstructos tumulos locis consecratis conspicari licet:[l] neque sæpe accidit, ut, neglecta quispiam religione,[m] aut capta apud se[n] occultare, aut posita tollere auderet; gravissimumque ei rei supplicium cum cruciatu constitutum est.[o]

18. Galli se omnes ab[p] Dite patre[70] prognatos[q] prædicant, idque ab Druidibus proditum[r] dicunt. Ob eam causam

[f] *Sacrificant animalia capta quæ superfuerint.*

Carr. et 5 alii cum Edd. pp.—[i] vulgo *ceperunt*.—[j] Sic Cuj. Sc. Ox. L. pr. And. et Ed. R. Steph. Ceteri Mss. et Editi ante Scal. *reliquasque*.—[k] *eorum ex.* D. a m. pr. *horum instructos* V. sec. *instructos* etiam Egm. *cons. loc.* L. pr. Ox.—[l] *liceret* G. V. tert.—[m] *relegione* B. pr.—[n] desunt And. Ox.—[o] exulat a Duk. V. sec. —[p] Hic et statim *ab Dr.* Mss. 9. recentiores, et Edd. multæ *a*.—[q] *pronatos* L. pr. Lov. *publice natos* V. sec.—[r] *Deum pr.* Pet.—[s] *spatium* L. pr. Ox.—[t] *defi-*

NOTÆ

bus fœminis dedisse pulchrorum operum scientiam. Virgil. vero Æneid. l. VII. 'non illa colo calathisve Minervæ Fœmineas assueta manus.' Item, 'Olli serva datur, operum haud ignara Minervæ.' Et Propertius de Penelope: 'Conjugium poterat falsa differre Minerva,' id est, lanificio, 'Nocturno solvens texta diurna dolo.' Isidorus: 'Minervam primam lanificii usum monstrasse, telam ordisse et colorasse lanas perhibent.'

68 *Jovem imperium cœlestium tenere*] Propterea ei fulmen fuit attributum: et, 'manet sub Jove frigido,' id est, cœlo et aëre.

68 *Martem bella regere*] Sic Virg. Æn. XII. 'tuque, inclyte Mavors, Cuncta tuo qui bella pater sub numine torques.'

69 *Quæ superaverint, animalia capta immolant*] Ab veterum etiam Romanorum more non abludit, qui partem prædæ Diis atque Marti præsertim consecrabant. Silius Italicus l. XV. 'digestaque præda, Hoc aurum patribus, bello hæc Martique talenta.' Urbibus enim eversis victores partem prædæ inter milites partiebantur, partem sub hasta vendebant, partem inutilem cremabant in honorem Martis. Livius vero Gallos cæsorum spolia legere, armorumque cumulos, ut mos eis est, coacervare ait.

70 *Galli se omnes ab Dite patre, &c.*] Cluverii, qui a Grotio appellatur insignitæ aliquando audaciæ in conjecturis, non frivola tamen est hoc in loco conjectura, *Theuth* eundem esse qui Græcis Θεὸς, Ζεὺς, Dorice Δεὺς, Latinis *Deus* seu *Dius* et *Dis*; unde Italice *Dio*, Gallice *Dieu*, cum ipse *Jupiter* Latine dicatur *Diespiter*, quasi *Dis pater*, ut et *Jupiter* dicitur quasi *Jovis pater*. Et *Mars* dicitur *Marspiter*, quasi *Mars pater*.

spatia[s] omnis temporis non numero dierum, sed noctium[71] finiunt;[t] dies[u] natales et mensium et annorum initia sic observant, ut noctem dies subsequatur. In reliquis vitæ institutis hoc fere ab reliquis differunt, quod suos liberos, nisi cum adoleverint,[v] [72] ut munus militiæ sustinere possint, palam ad se adire[w] non patiuntur; filiumque puerili ætate in publico, in conspectu patris, assistere, turpe ducunt.[x]

19. Viri,[y] quantas pecunias ab uxoribus[73] dotis nomine

niunt, Carr. et Ed. Steph. sed vide ad c. 25.—[u] Sic Mss. o. et Edd. Vett. præter unum et alterum. vulgo *et dies. ut d.* L. pr.—[v] *adoleverunt* B. pr. Pet. V. pr.—[w] *ire* L. pr. vulgo *patiantur* et *in p.*—[x] *dicunt* Mss. 3. Ed. Inc.—[y] *viri-*

NOTÆ

71 *Non numero dierum, sed noctium*] Non id quidem Druidum judicio, sed suo Cæsar dicit. Nec enim ob eam causam quam exposuit Galli diem a nocte exordiebantur. Peræque enim ac Druidæ, Hebræi censuerunt dierum naturalium, qui horas XXIV complectuntur, ineundam esse rationem, ut eorum exordium noctem faciant, tametsi Ditem primum suum patrem non agnoverint. Sic Hesiodus ex nocte diem et æthera procreatam refert. Quod aliud nihil declarat nisi noctem esse die priorem. Quod consentaneum est narrationi quæ lib. Genes. continetur: 'Et tenebræ erant super faciem abyssi.' Orpheusque, cum noctem matrem omnium appellat, nihil aliud significat, quam ante omnia tenebras fuisse; scilicet mundum ex nihilo creatum fuisse, ut noctis nomine nihilum intelligatur. Porro a Poëtis Latinis passim *Dis* dicitur, qui a Græcis Pluto, Deus Inferorum.

72 *Nisi cum adoleverint, &c.*] Ea ætas erat apud Romanos annorum XVII, ut patet ex lege Sempronia, ne minores XVII annis militare cogantur. Apud Judæos militaris ætas erat XX annorum, ut ex lib. Numer. cap. I. cognoscitur. Quæ fuerit apud Gallos ignoratur. Quæ vero causa fuerit, cur a se pueros segregarent, non video, nisi quod, ut Romani a suis conciliis et cœtibus fœminas removebant, non tantum ob infirmitatem illarum consilii; ut enim Ovidius habet alicubi, 'Ut corpus teneris, mens sic infirma puellis;' sed quia earum consuetudine remollescere veluti audaciam existimabant: sic cum puerorum infirmitas a muliebri non sit absimilis, parum convenire puerili infirmitati cum sua fortitudine arbitrabantur. Plutarchus in Lycurgo testatur apud Lacedemonios ante XX ætatis annum adolescentem in forum non admitti.

73 *Viri quantas pecunias ab uxoribus*] Ea est Ἀντιφέρνη, quam inducere voluisse videtur Justinianus Novell. XCVII. cum decernit: 'Tantam quantitatem conscribere virum, quantam et mulierem, tantum quoque lucrum stipulari, et ex tanta parte ex quanta voluerint, æqualis tamen mensuræ.' Quod a moribus Romanorum tempore Cæsaris, sed non a moribus Germanorum alienum videtur, ut est apud Tacitum in libro quem de moribus eorum composuit: 'Dotem non uxor marito, sed uxori maritus offert.' Jure antiquo Quiritium, sive lege de-

acceperunt,[z] tantas ex suis bonis, æstimatione facta, cum dotibus[a] communicant. Hujus[g] omnis pecuniæ conjunctim ratio habetur, fructusque servantur: uter[b] eorum vita superarit,[c] ad eum pars utriusque cum fructibus[d] superiorum temporum pervenit.[e] Viri in uxores, sicut in liberos, vitæ necisque habent potestatem:[74] et,[f] cum pater familiæ, illustriore loco natus, decessit, ejus propinqui conveniunt,[g] et, de morte[h] si res in suspicionem venit, de uxoribus in servilem modum quæstionem habent,[75] et, si compertum est, igni[i] atque omnibus tormentis[76] excruciatas interficiunt. Funera sunt pro cultu Gallorum magnifica[77] et sumtuosa; omnia-

[g] *Tota illa pecunia conjuncta numeratur, et usus fructus* inde natus *reservatur.*

que L. pr.—[z] Sic L. sec. Egm.—[a] *dotis* Ox. *dotis bonis vel pecunia* L. sec. —[b] *ut uter* L. pr. Aim.—[c] *superarent* Mss. 5. Ed. Inc.—[d] *fructu* L. pr. Ox. —[e] *perveniat* L. pr. sec.—[f] *ut* L. pr. vulgo *paterfamilias. pater* V. sec.—[g] *veniunt* Mss. 3. Ed. Inc.—[h] *more* male Edd. qdd. perperam Ciaccon. putat *de morte* esse Glossam.—[i] *igne a. o. suppliciis* L. pr.—[j] *omnia* Egm. *omnia quæque* Mss.

NOTÆ

cemvirali: 'Omnia quæ mulieris fuerunt, viri fiunt dotis nomine,' quia scilicet materfamilias erat viro suo quasi filiafamilias, et fiebat hæres suus, ex asse quidem, si nulli ex matrimonio liberi; aliter autem mater illa liberis consors sive cohæres. Postea mutato jure dos in mariti bonis fuit, sed in re, sive proprietate uxoris. Itaque lege Julia, cautum ne invita uxore prædium dotale vir alienaret, §. 1. Instit. quibus alienare licet. Jure tandem Justiniani, dos est mulieris magis quam viri. Hodie nec illa æquatio Gallica, neque donatio propter nuptias locum habet, sed dotalitium, ut Canonistæ vocant, *douaire.*

74 *Viri in uxores, sicut in liberos, vitæ necisque habent potestatem*] Qualis olim Persarum erat, ut videtur apud Aristotelem lib. VIII. ad Nicomachum c. 12. ubi eam tyrannicam appellat, cum viri potestas in uxorem debeat esse velut aristocratica; et ad Eudemum VII. 9. Id Romæ concedebat lex Romuli marito, si uxor esset in adulterio et vini usu deprehensa, teste Dionysio Halicarnassæo. Sed Οἱ συγγενεῖς μετὰ τοῦ ἀνδρὸς ἐδίκαζον: *Cognati cum viro judicabant.* Cognati uxoris videlicet. Quo jure usus legitur Plautius apud Tacit. l. XIII. Annal. 'Isque prisco instituto propinquis coram de capite famaque conjugis cognovit, et insontem judicavit.'

75 *De uxoribus in servilem modum quæstionem habent*] Nam apud Græcos et Romanos non de liberis, sed de servis verum tormentis exprimebatur.

76 *Igni atque omnibus tormentis*] Quæ pœna frequens apud Barbaros, apud Romanos rarior.

77 *Funera sunt pro cultu Gallorum magnifica*] Non magnifica quidem, si

que,[j] quæ vivis cordi fuisse arbitrantur, in ignem inferunt,[k] 78 etiam animalia: ac paulo supra hanc memoriam79 servi et clientes, quos ab iis dilectos esse constabat, justis funeribus confectis,80 una cremabantur.[l]

20. Quæ[m] civitates commodius suam rem publicam[n] administrare existimantur,[o] habent legibus sanctum,[p] si quis[q] quid de re publica a finitimis rumore ac[r] fama acceperit,[s] 81 uti ad magistratum deferat, neve cum quo[t] alio communicet:

plurimi.—[k] *conferunt* L. pr.—[l] *cremantur* Mss. 3. Ed. Inc.—[m] *quem* G. V. tert. Dorv. Ed. Inc. *civitatem* V. tert.—[n] deest And. non male. *Rem suam publ.* V. sec.—[o] *existimant* Lov. *æstimant* Mss. 3. Ed. Inc.—[p] *sancitum* Mss. 3. et Edd. Vett. *scriptum* Aim. et Ort. Ms.—[q] abest L. pr. Ox.—[r] Sic Ox. L. pr. Duk. vulgo *aut.*—[s] *acceperint deferant* et *communicent* L. pr. Ox.—[t] exulat a L. pr.

NOTÆ

comparabuntur Romanis, quæ opulentia gentis dominæ magnificentiora fecerat Gallicis; sed magnifica ut est captus Gallorum, et quantum eorum opes patiuntur. Optime Græcus interpres: Ὡς κατ' ἐκείνους γε: *Secundum illos quidem.*

78 *Quæ vivis cordi fuisse arbitrantur, in ignem inferunt*] Puta vestes, equos, canes. Quod Lucianus ridet in lib. περὶ πένθους. Sic apud Homerum in funere Patrocli, Achilles quatuor procera cervice equos pyræ injecit, quatuorque mensarios canes obtruncatos, quatuorque Trojanorum filios. Mos vetus urendi corpora apud omnes gentes. Exceptis enim Chaldæis, Hebræis, Ægyptiis, et Persis, corpora mortuorum ubique cremabantur. Qui mos adhuc in India viget. Sic tamen Plinius de Romanorum funere: 'Ipsum cremare apud Romanos non fuit veteris instituti. Condebantur; et tamen multæ familiæ priscos servavere ritus, sicut in Cornelia nemo ante Syllam dictatorem traditur crematus, idque voluisse veritum talionem eruto C. Marii cadavere.'

79 *Ac paulo supra hanc memoriam &c.*] An amore, an necessitate, dubium.

Certe P. Catienus Philotimus patronum adeo dilexit, ut hæres ex asse institutus in rogum ejus se jaceret. Et in funere Othonis imperatoris, teste Tacito Hist. II. 'Quidam militum juxta rogum interfecere se, non noxa neque ob metum; sed æmulatione decoris et charitate principis.' Et Indicæ mulieres, ut habet Cic. Tuscul. v. Strabo xv. Solinus c. 13. Val. Maxim. II. 6. idem propter maritorum amorem fecerunt, quod eleganter Propertius: 'Et certamen habent lethi, quæ viva sequatur Conjugium, pudor est non licuisse mori.' Habet enim significationem amoris nolle disjungi vel in ipsa morte. Sic apud Plautum in Asinaria scena, cujus est initium: 'Cur me complectere? Utinam sic efferamur.'

80 *Justis funebribus confectis*] Theodorus Marcilius sic emendabat: 'Mistis funeribus conferti cremantur.' Ex amore scilicet, non necessitate. Ne vero recedatur a recepta lectione, justa sunt quæ Græcis dicebantur, νομιζόμενα, quasi legitima et consueta: Statio dicuntur in Theb. II. 'justa exequialia.'

81 *Si quis quid de re publica a finitimis*

quod sæpe homines temerarios atque imperitos falsis rumoribus terreri, et ad facinus impelli, et de summis rebus consilium capere cognitum est. Magistratus, quæ visa sunt, occultant; quæque[u] esse ex usu judicaverint,[v] multitudini produnt. De re publica[w] nisi per concilium loqui non conceditur.

21. Germani multum ab hac consuetudine differunt: nam neque Druides[x] habent, qui rebus divinis præsint, neque sacrificiis[y] student. Deorum numero eos solos ducunt,[z 82] quos cernunt et quorum aperte opibus[a] juvantur, Solem et Vulcanum et Lunam: reliquos ne fama quidem acceperunt. Vita omnis in venationibus[b 83] atque in studiis rei militaris consistit:[84] ab parvulis[c] labori ac duritiæ[d] student. Qui diutissime impuberes[e] permanserunt, maximam[f] inter suos[g] ferunt laudem: hoc ali staturam, ali hoc vires nervosque confirmari, putant. Intra annum vero vicesimum[h] fœminæ[i]

Ox. Dorv. Edd. R. M. V. Fl.—[u] *quæ vero ex* L. pr. *quæ esse* Ed. Steph. *ex usu esse* Lov. Fors. delendum *τὸ esse*.—[v] *judicaverunt* B. pr. V. pr. Lov. et 4. alii cum Ed. Inc.—[w] *Re populi* L. pr. *consilium* Mss. 4. et Edd. pp. Hotom. *pro concilio* vel *per concilia* conjicit. quod eodem redit.—[x] *Druidas* Edd. Vasc. Str. Steph. Gr. post. Sed contra Mss. et supra Latine *Druidibus*.—[y] *sacrificio* Ed. Inc.—[z] *dicunt* Mss. 5. Ed. Inc.—[a] Sic Mss. et Edd. qdd. non *op. ap.*—[b] *venatione* D.—[c] *a parvis* L. pr. *a p.* Al.—[d] Edd. quædam cum Mss. D. Dorv. *duritiei* vel *duritiei ac l.*—[e] *inpubes* L. pr. et *permanserint* Pet.—[f] *maxime* B. pr.—[g] *Suevos* L. pr. dein vulgo deest semel *hoc*.—[h] Sic Mss.—[i] *feminam noti-*

NOTÆ

rumore ac fama acceperit] Talem legem habuisse videntur Athenienses, ad quorum magistratus, qui archontes dicebantur, tonsor quidam de Piræo cladem in Sicilia acceptam mortemque Niciæ cum nemine prius communicatam detulit. Nihilo secius tamen quia qui dixerat certum auctorem rei non poterat proferre, diu tortus est, donec certiores nuntii de tota re advenerunt.

82 *Deorum numero eos solos ducunt*] Hæc erat tempore Cæsaris Germanorum religio; sed Taciti ætate, qua jam commercium cum aliis gentibus instituerant, alia prorsus fuit, immo eosdem fere Deos quos Galli susceperunt. Sic igitur ille: 'Germani Deorum maxime Mercurium colunt, cui certis diebus, humanis quoque hostiis litare fas habent. Herculem et Martem concessis hostiis placant. Pars Suevorum et Isidi sacrificat.' Deinde esse advectam religionem docet. Itaque non Deos tantum, sed et sacrificia Gallorum habebant; quod hic a Cæsare negatum.

83 *Vita omnis in venationibus, &c.*] Sic quoque de iis Tacit. 'Quoties bella non ineunt, multum venationibus, plus per otium transigunt.'

84 *Atque in studiis rei militaris con-*

notitiam habuisse,[85] in turpissimis habent rebus: cujus rei[86] nulla est occultatio, quod et promiscue in fluminibus perluuntur, et pellibus aut parvis[j] rhenonum[87] tegimentis[k] utuntur, magna corporis parte nuda.

22. Agriculturæ non student; majorque pars victus eorum[88] in lacte,[l] caseo, carne consistit: neque quisquam agri modum certum[89] aut fines habet proprios;[m] sed magistratus ac principes in annos singulos gentibus cognationi-

tiæ B. pr.—[j] *parvulis* L. sec.—[k] Sic B. pr. L. pr. non per *u.* V. ad II. 20.—[l] vulgo *lacte &c. &c.*—[m] Sic Mss. et Edd. Vett. non *prop. h.*—[n] *cognationesque*

NOTÆ

sistit] Sic de illis Seneca: 'Germanis quid est animosius? quid ad incursum acrius? quid armorum cupidius? quibus innascuntur innutriunturque, quorum una illis cura est in alia negligentibus.'

85 *Intra vero annum vicesimum fœminæ notitiam habuisse*] Idem Tacitus: 'Sera juvenum Venus, eoque inexhausta pubertas.'

86 *Cujus rei*] Id est, pubertatis, de qua supra locutus, neque enim Veneris jam cognitæ ullum in viro vestigium.

87 *Pellibus aut parvis rhenonum, &c.*] Sic de ipsis Tacitus: 'Tegmen omnibus sagum, fibula, aut, si desit, spina consertum: cetera intecti totos dies juxta focum atque ignem agunt. Gerunt et ferarum pelles.' Isidorus sic rhenones explicat: 'Rhenones sunt velamina humerorum et pectoris usque ad umbilicum, atque intortis villis adeo hispida, ut imbres respuant.' A quo non abludit Hesychius, qui dicit esse braccas de caprinis pellibus. Servius vero ad illum versum Virg. Georg. III. 'Et pecudum fulvis velantur corpora setis.' 'Rhenonibus, inquit. Nam, ut Sallustius dicit in historiis, vestes de pellibus rhenones vocantur.' Varro l. IV. de lingua Lat. rhenonem esse ait vocem Gallicam. Falsus est ergo qui corrigit *renum.* Fallitur item Scaliger, qui dicit esse pelles, cum sint vestes de pellibus consutæ. Falluntur et qui vocem 'pellibus' quasi inutilem delent et otiosam.

88 *Majorque pars victus eorum, &c.*] Sic de iisdem Tacitus: 'Cibi simplices, agrestia poma, recens fera, aut lac concretum, sine apparatu, sine blanditiis expellunt famem.' Idem erat olim victus Gallis veteribus, ut ex Strabone patet; sed commercio mutati mores Gallis, qui integri Germanis remanserant. Sed iidem pariter commercio Gallorum et Romanorum sunt immutati.

89 *Neque quisquam agri modum certum*] Phaleas Chalcedonius primus bonorum æquationem in rempublicam induxit, ut generis humani duæ capitales pestes e civitate pellerentur, paupertas et opulentia. Hoc etiam Platonis votum ad beatæ civitatis constitutionem. Idem quod Cæsar, habet Tacitus lib. de morib. Germ. 'Agri pro numero cultorum ab universis per vices occupantur, quos mox inter se secundum dignationem partiuntur. Facilitatem partiendi camporum spatia præstant. Arva per

busque[n] hominum, qui[o] una coierint, quantum, et quo loco visum est, agri attribuunt, atque anno post alio transire cogunt. Ejus[p] rei multas afferunt causas; ne,[q] assidua consuetudine capti,[90] studium belli gerendi agricultura commutent; ne latos fines parare studeant, potentioresque humiliores possessionibus expellant; ne accuratius ad frigora atque æstus vitandos ædificent; ne[r] qua oriatur pecuniæ cupiditas, qua ex re factiones dissensionesque[s] nascuntur; ut animi æquitate[t] plebem contineant, cum suas quisque opes cum potentissimis æquari videat.[u]

23. Civitatibus maxima laus est,[91] quam latissimas circum se vastatis finibus solitudines habere. Hoc proprium virtutis existimant, expulsos[v] agris finitimos cedere, neque quenquam prope[w] audere consistere: simul hoc se fore tutiores arbitrantur, repentinæ incursionis timore sublato. Cum bellum civitas aut illatum defendit, aut infert; magistratus, qui ei bello præsint,[x] ut vitæ necisque habeant potestatem, deliguntur.[y] In pace nullus[z] est communis magistratus, sed principes regionum[92] atque pagorum inter

V. pr. tert. *cognationique* Egm. *cognationisque* V. sec. *que* abest a L. pr. Duk.—[o] *quique* Pet. L. pr. Scal. *quicum* Mss. 11. et Edd. R. V. M. &c. *qui sua* Egm. *coierint* scripsi ex L. pr. V. tert. et Ed. Inc. pro *coierunt*. vulgo *q. eis*, et *attr. agri* contra Mss. et Edd. pp.—[p] *Cujus* G. Ed. Inc.—[q] *quod neque* L. pr.—[r] *neque* Mss. 3. *atque* Mss. 3. et Ed. Inc.—[s] *divisionesque* Mss. 6. et Edd.—[t] *æqualitate* Lov.—[u] *posse videat* Mss. 2. Edd. R. M. aliæque.—[v] *expulsis* V. pr. et 2 alii cum Ed. Inc. *finitumos* B. pr. *cædere* Lov.—[w] vulgo *prope se*.—[x] *præsunt* L. pr. Egm. mox *et vitæ* Ciaccon.—[y] *dilig*. V. tert.—[z] *nullis* B.

NOTÆ

annos mutant, et superest ager.'

90 *Ne, assidua consuetudine capti*] His similia leguntur apud Tacitum eodem lib. de moribus Germanorum: 'Nec arare terram aut expectare annum tam facile persuaseris quam vocare hostes et vulnera mereri: pigrum quinimo et iners videtur sudore acquirere, quod possis sanguine parare.'

91 *Civitatibus maxima laus est*] Idem habet Tacitus: 'Bella cum finitimis gerunt. Causas eorum ex libidine accersunt, neque imperitandi prolatandique quæ possident. Nam neque illa enixe colunt, sed ut quæ circa ipsos sunt, vasta sint.' Ad hunc locum Taciti Lipsius observat ex Dionis fragmentis l. LXX. ob causam eandem, vasta loca ad multa milliaria reliquisse.

92 *Sed principes regionum, &c.*] Quos tamen eligi in conciliis scribit Tacitus. Idem Beda de Anglo-Saxo-

suos jus dicunt, controversiasque[a] minuunt. Latrocinia[b] nullam habent infamiam,[93] quæ extra fines cujusque civitatis fiunt; atque ea juventutis exercendæ ac desidiæ[c] minuendæ causa fieri prædicant. Atque, ubi quis[d] ex principibus in concilio[e] dixit, 'se ducem fore; qui sequi velint, 'profiteantur;' consurgunt ii, qui et causam et hominem probant, suumque auxilium pollicentur, atque ab[f] multitudine collaudantur: qui ex iis[94] secuti non sunt,[95] in desertorum ac proditorum numero ducuntur,[g] omniumque iis rerum[h] postea fides derogatur. Hospites[i] violare,[j] fas non putant,[96] qui quaque[k] de causa ad eos venerint, ab injuria prohibent, sanctosque habent;[l] iis omnium domus patent, victusque communicatur.

24. Ac[m] fuit antea tempus,[97] cum Germanos Galli virtute

pr. *neque in illis* vel *nullis* Ox. vulgo *comm. e.* contra Mss. et Edd. Vett.—[a] *que* deest V. sec. Aic.—[b] *latrocinium* Egm.—[c] *desidiam* B. pr.—[d] *quisque* L. pr.—[e] *consilio* Mss. 5. vulgo *se d.* contra Mss. *dicit* L. sec. et dein vulgo *ut qui.*—[f] *a* L. pr. sec.—[g] *habentur* Edd. R. M. V.—[h] Sic Mss. et Edd. qdd. non *rer. iis.* et *abrogatur.* *Omnium rer. propterea f. d.* Ox.—[i] *hospitem* non male Mss. plerique et Edd. pp.—[j] *violari* L. pr.—[k] *quacumque* Mss. Urs. L. pr. Sc. Edd. Vasc. Str. Steph. Gr. post. *venerint* exhibui cum Petav. L. pr. Scal. et Palm. schedis pro vulg. *venerunt.*—[l] *sanctos h. hisque* vel *iisque* Mss. plerique et Edd. Vett.—

NOTÆ

nibus tradit, qui et ipsi Germanica erant origine l. v. Eccl. Anglorum gentis.

93 *Latrocinia nullam habent infamiam*] Sic pueris Lacedæmoniorum edulia furari licebat ad excitandam solertiam.

94 *Ex iis*] Qui secuturos se professi sunt, et auxilium polliciti.

95 *Secuti non sunt*] Cum adhuc de proficiscendo sunt appellati.

96 *Hospites violare fas non putant*] Tacit. idem fere habet: 'Convictibus et hospitiis nulla gens effusius indulget, quemcumque mortalium arcere tecto nefas habetur. Pro fortuna quisque epulis excipit.' Nicolaus Damascenus apud Stobæum in sermone de legibus et consuetudine, de Celtis, quo nomine non tantum Gallos sed et Germanos censent Græci, dicit apud eos gravius in eum animadverti, qui peregrinum, quam qui civem occiderit: huic enim exilium, illi vero mortem pœnam statui. Mela de Germ. III. 3. 'Tantum hospitibus boni.' Diodorus de Gallis idem fere prodidit, hospites ad epulas vocare, qui sint, qua causa venerint post cœnam rogantes. De Gallis quidem Diodorus, non Cæsar; sed Cæsar sui sæculi mores persequitur, Diodorus qui fuerint olim mores notat, ab antiquis Græcis mutuatus.

97 *Ac fuit antea tempus, &c.*] Idem Tacitus, idem Livius l. v. narrat: 'Qui Ambigatum Biturigum regem in Hercynios saltus misisse, cum exo-

superarent, ultro[n] bella inferrent, propter hominum multitudinem agrique inopiam trans Rhenum colonias mitterent. Itaque[o] ea, quæ fertilissima sunt, Germaniæ loca circum Hercyniam[p] sylvam,98 (quam[q] Eratostheni99 et quibusdam Græcis fama notam esse video, quam illi Orcyniam appellant,) Volcæ Tectosages100 occupaverunt,[r] atque ibi consederunt. Quæ gens ad hoc tempus iis sedibus sese[s] continet, summamque habet justitiæ[t] et bellicæ laudis opinionem:[h] nunc quoque[u] in eadem inopia, egestate, patientia, qua Germani, permanent, eodem victu et cultu corporis utuntur; Gallis autem Provinciæ[v] propinquitas,[i] et transmarinarum rerum notitia, multa ad copiam atque usus[w] largitur. Paulatim assuefacti superari, multisque victi præliis, ne se quidem ipsi cum illis virtute comparant.[x]

25. Hujus Hercyniæ sylvæ, quæ supra demonstrata est, latitudo novem dierum iter expedito[y] patet: non enim aliter

[h] *Famam.*
[i] *Vicinia maris tum Mediterranei tum Oceani, et commercium cum transmarinis regionibus.*

[m] *at* Mss. 3.—[n] vulgo *et ultro b. i. ac p.*—[o] *atque* L. pr. *Germ. sunt* V. pr. Ox.—[p] *Hircaniam* L. pr. et dein. Alii aliter corrupte.—[q] *quæ...nota* L. pr. *Eratostheni* Mss. o. et vulgo *Orciniam.*—[r] Sic Mss. non *occuparunt.*—[s] Vulgo *se. continent* V. tert.—[t] *justitiam* L. pr. Pet.—[u] vulgo *nunc quod, nuncque. et eg. et p.* L. sec.—[v] vulgo deest *Provinciæ.*—[w] *usum* L. pr. Scal. Pet. et Edd. qdd.—[x] *compararunt* Ox.—[y] *exped. itinere* L. pr.—[z] *Helvitiorum* Mss. anti-

NOTÆ

nerare prægravante turba regnum cuperet, quod ea gens populis abundabat.'

98 *Hercyniam sylvam*] Hercynia sylva celebratissima olim, sed quæ cultu hominum perierit. Nolim negare maximas sylvas quæ in Germania supersunt ejus esse reliquias. De hac ita Plinius VI. 2. 'In eadem septentrionali plaga Hercyniæ sylvæ roborum vastitas, intacta ævis et congenita mundo, prope immortali sorte miracula excedit. Ut alia omittantur fide caritura, constat attolli colles occursantium, inter se radicum repercussu, aut ubi secuta tellus non sit, arcus ad ramos usque, et ipsos inter se rixantes, curvari portarum patentium modo, ut turmas equitum transmittant.'

99 *Eratostheni*] Eratosthenes fuit patria Cyrenæus, Ptolemæi Euergetæ bibliothecæ præfectus, Aristonis Chii et Callimachi discipulus, multarum rerum scientia, sed præcipue cosmographiæ insignis, quem Strabo in sua Geographia citat et refutat.

100 *Volcæ Tectosages*] Populi Galliæ Narbonensis, qui non solum in Germaniam, sed in Asiam et Galatiam pervenerunt. Horum urbs in Gallia, Tolosa; in Galatia vero, Ancyra.

A *Urus.* B *Bos cervo similis.* C *Alces.*

finiri potest, neque mensuras itinerum noverunt. Oritur ab Helvetiorum[z] et Nemetum[101] et Rauracorum[102] finibus, rectaque[a] fluminis Danubii regione[b] pertinet ad fines Dacorum[103] et Anartium:[c] [104] hinc[d] se flectit sinistrorsus,[e] diversis ab[f] flumine regionibus, multarumque[g] gentium fines propter magnitudinem attingit: neque quisquam est hujus Germaniæ,[105] qui se aut[h] adisse ad initium ejus sylvæ dicat, cum dierum iter LX[i] processerit,[j] aut quo ex loco oriatur, acceperit. Multa[k] in ea genera ferarum nasci constat, quæ reliquis in locis visa[l] non sint: ex quibus, quæ maxime differant[m] ab ceteris et memoriæ prodenda videantur, hæc[n] sunt.

26. Est bos cervi figura,[106] cujus a media fronte inter aures[o] unum cornu existit, excelsius magisque directum his, quæ nobis nota sunt, cornibus. Ab[p] ejus summo, sicut palmæ, rami quam late diffunduntur. Eadem[q] est fœminæ marisque natura, eadem forma magnitudoque cornuum.

quiores. *Herustiorum* vel *Herusticorum* Mss. 3. et Ed. Inc.—[a] *recta* Ox.—[b] *regionibus* Edd. R. M. V. male. V. Urs. et Ciaccon.—[c] *Anartum* Urs. et Ms. Ciacc.—[d] *huc* L. pr.—[e] *sinistrorsum* L. sec. V. sec. Edd. Vasc. Str. Steph. Gryph. post.—[f] Sic Mss. vetustiores 5, aliique, non *a*.—[g] *multarum* Lov. Dorv. Edd. R. M. V. dein *nec* L. pr.—[h] vulgo abest. *hujus* mox Mss. 2.—[i] XL. suprasc. B. pr. Edd. R. M. V. LXIX Scal. L. pr.—[j] *processerint* B. pr.—[k] *Multaque* Ed. Inc. et Mss. omnes præter L. sec. forsan *m. quoque*.—[l] *visæ* L. tert. *sunt* Car.—[m] *differunt* et *videntur* Carr. D. *a c.* Mss. et Edd. qdd. *tradenda* pro *prod.* L. sec. Dorv. Edd. R. M. V. Flor.—[n] *hæ* Edd. Vasc. Str. Steph. bene, si *visæ* admittas, et confer C. seq.—[o] desunt Lov. *un. cor. int. a.* L. pr.—[p] *Et* L. pr. *summa* Lov. Edd. R. M. V.—[q] *Eademque* bis Carr. Duk.

NOTÆ

101 *Helvetiorum et Nemetum*] De quibus supra dictum.

102 *Rauracorum*] Rauraci prope Basiliam, quorum fuit urbs Augusta, quæ cum esset diruta, sedes episcopalis translata est Basileam Sequanorum.

103 *Dacorum*] Daci a Strabone circa Danubii fontes constituti. Virg. Æn. VIII. *Daas* vocat: 'Indomitique Daæ, et pontem indignatus Araxes.'

104 *Anartium*] Anartes sunt eorum finitimi, Anarti Ptolemæo. Verisimile est eos partem Hungariæ occupavisse.

105 *Neque quisquam est hujus Germaniæ*] Regiones illæ facile sylvescunt, si ab hominum cultura vastæ fiunt, ut nostra memoria post magna ibidem gesta bella cognitum est. Nihil ergo mirum est, si, cum essent illi Germani ab agricultura alieni, tantas in regionibus suis sylvas haberent.

106 *Est bos cervi figura*] Non reperitur amplius in Germania. Igitur aut nulla fides Cæsari, qui quæ non viderit animalia descripserit, aut si vidit, quædam animalium genera interire dicendum esset; quod non est consentaneum.

27. Sunt item, quæ appellantur Alces.[107] Harum est consimilis capreis figura et varietas pellium; sed magnitudine paulo antecedunt, mutilæque sunt[r] cornibus, et crura sine nodis articulisque[s] habent; neque quietis causa procumbunt, neque, si quo afflictæ casu conciderint,[t] erigere sese aut[u] sublevare possunt. His sunt arbores pro cubilibus: ad eas se applicant, atque ita, paulum[v] modo reclinatæ, quietem capiunt:[108] quarum ex vestigiis cum[w] est animadversum a venatoribus, quo se recipere consuerint,[x] omnes eo loco aut[y] a radicibus subruunt, aut accidunt arbores tantum, ut summa species earum stantium relinquatur. Huc cum se consuetudine reclinaverint, infirmas arbores pondere affligunt, atque una ipsæ concidunt.

28. Tertium est genus eorum, qui Uri appellantur.[109] Hi sunt magnitudine paulo infra elephantos,[z] specie et colore et figura[a] tauri. Magna vis eorum, et magna velocitas: neque[b] homini, neque feræ, quam conspexerint,[c] parcunt.

—[r] *Mutilæ s.* Dorv. *multique s. sine c.* Pet. *inutilesque* Oxon. *sunt* deest Carr.—[s] *articlisque* B. pr. V. pr. Egm.—[t] Sic L. pr. sec. Scal. Egm. Duk. Edd. Vasc. Str. Steph. Gryph. post. vulgo *conciderunt. acciderunt* V. pr.—[u] *ac* L. pr. Edd. R. M. V. *sublevareque* Carr. Duk.—[v] *Paullulum* L. sec.—[w] *ut* Carr. D.—[x] Sic Mss. uno alterove excepto, et Edd, Vett. non *consueverint.* V. ad I. 43.—[y] deest Ms. Br. Lov. D. Dorv. et Edd. pp. *ab* e Mss. melioribus pro *a*.—[z] *Elefantos* plerique. *Elefantes* Mss. 4.—[a] *et f.* desunt L. pr. mox vulgo *est eorum.*—[b] *et neque* L. pr. Ox.—[c] *conspexerunt* Mss. et Edd. qdd.—

NOTÆ

107 *Sunt item quæ appellantur Alces*] Alcem aliter describit Plinius l. VIII. 'Ni proceritas,' inquit, 'aurium et cervicis distinguat, jumento similem.' Quæ vero capitur ex accisæ arboris insidiis, non dicitur Alces, sed Machlis, alci quidem haud dissimilis; neque in Germania esse, sed dicitur in Scandinavia.

108 *Paulum modo declinatæ quietem capiunt*] De alcium natura falso et fallenti Cæsari ignoscendum. Siquidem Solinus c. XXIII. et de alce et de elephante tam cognito Romæ, idem scripsit, et ipse falsus, scilicet non posse surgere, si quando cecidit.

109 *Tertium est genus eorum, qui Uri appellantur*] 'Uros' Plinius l. VIII. 'excellenti vi et velocitate' dicit, 'quibus imperitum vulgus bubulorum nomen imponit, cum id gignat Africa, vituli potius cervive quadam similitudine.' Idem fere de uris habet Solinus l. XXII. quem consulito. Macrobius sic de illis l. VI. Saturnal. 'Uri Gallica vox est, qua feri boves notantur.' Thur vocant hodie Poloni, apud quos sunt in Masovia provincia tauris multo majores, toti nigri, tergore tamen alba linea circa spinam discriminato.

Hos studiose foveis captos interficiunt. Hoc se labore durant homines adolescentes,[d] atque hoc genere venationis exercent; et, qui plurimos ex his interfecerunt,[e] relatis in publicum cornibus, quæ sint testimonio, magnam ferunt laudem. Sed assuescere ad homines et mansuefieri,[f] ne parvuli quidem excepti possunt. Amplitudo cornuum et figura et species multum a nostrorum boum cornibus differt. Hæc studiose conquisita[110] ab labris[g] argento circumcludunt, atque in amplissimis epulis pro poculis utuntur.

29. Cæsar, postquam per Ubios[h] exploratores comperit, Suevos sese[i] in sylvas recepisse, inopiam frumenti veritus, quod, ut supra demonstravimus[j], minime omnes Germani agriculturæ student, constituit, non progredi longius: sed, ne omnino metum reditus sui barbaris tolleret, atque ut[k] eorum auxilia tardaret, reducto exercitu, partem ultimam pontis, quæ ripas Ubiorum contingebat, in longitudinem pedum CC rescindit;[l] atque in extremo ponte[m] turrim tabulatorum quatuor constituit, præsidiumque cohortium XII pontis tuendi causa ponit, magnisque eum locum munitionibus firmat. Ei loco præsidioque[n] C.[o] Volcatium Tullum[111] adolescentem præfecit: ipse, cum maturescere frumenta inciperent,[p] ad bellum Ambiorigis profectus, (per Arduennam

[d] vulgo abest *homines. adul.* V. pr. Ox.—[e] *interfecerint* Scal. Lov. *interficiunt* Ed. post. Gryph.—[f] Sic B. pr. L. pr. Scal. Ox. And. Ceteri cum Edd. primis *mansueti facti*.—[g] *ab latis* Ox.—[h] *publicos* Ed. Ven.—[i] *Se* L. pr. Edd. qdd.—[j] *ostendimus* L. pr. *demonstramus* V. pr.—[k] Deest Pet. *retard.* L. sec.—[l] *rescidit* Carr. D.—[m] *extrema parte* Egm. *turrem* L. pr.—[n] *que* abest ab Egm.—[o] *Quintum* Sc. L. pr. *Vulcatium* Mss. o. et *Tullium* nonnulli. *adul.* V. pr. Ox. *præficit* Edd. Vasc. St. Steph. Gr. post.—[p] *cepissent* L. pr.—[q] desunt *q. e.* et

NOTÆ

110 *Hæc studiose conquisita*] Eadem habet Plinius l. XI. ‘Urorum cornibus Barbari septentrionales potant, urnasque binas capitis unius cornua implent.’ ‘Urorum porro,’ inquit Solinus c. XXII. ‘taurina cornua in tantum modum protenduntur, ut demta ob insignem capacitatem inter regias mensas potuum gerula fiant.’ Iis cornibus tempore Vegetii usi sunt Romani in bello ad signa vocalia, ut tuba, ut buccina.

111 *C. Volcatium Tullum*] C. Volcatii Tulli pater fuerat consul triennio, antequam fuisset Cicero consul, cujus ipse meminit Philipp. 2.

sylvam,[112] quæ est[q] totius Galliæ maxima, atque ab[r] ripis Rheni finibusque Trevirorum ad Nervios pertinet, millibusque amplius D in longitudinem patet,)[113] L. Minucium[s] Basilum[114] cum omni equitatu præmittit, si quid celeritate itineris atque opportunitate temporis proficere[t] possit; monet, ut ignes fieri in castris prohibeat, ne qua ejus adventus procul[u] significatio fiat: sese confestim subsequi dicit.

30. Basilus, ut imperatum est,[v] facit; celeriter contraque[w] omnium opinionem confecto itinere, multos in agris inopinantes deprehendit;[x] eorum indicio ad ipsum[y] Ambiorigem contendit, quo in loco cum paucis equitibus esse dicebatur. Multum cum in[z] omnibus rebus,[115] tum in re militari potest fortuna. Nam sicut[a] magno accidit casu,[b] ut in ipsum incautum atque etiam[c] imparatum incideret, priusque ejus adventus ab hominibus videretur, quam fama ac[d] nuntius adventus afferretur: sic magnæ fuit fortunæ, omni militari instrumento, quod circum se habebat, erepto, rhedis equisque comprehensis, ipsum effugere mortem. Sed hoc eo[e] factum

maximam habet L. pr.—[r] *a* Ms. et Edd. qdd.—[s] male Mss. *Munitium, Minutium Basilium*, ut et Edd. pleræque; licet infra *Basilus* tum aliis, tum Lucano IV. 416.—[t] *perficere* V. pr.—[u] deest G. V. tert. Ed. Inc.—[v] *erat* L. pr.—[w] *contra* Mss. Urs. et mei 3. et Ed. Inc.—[x] *invenit* Lov.—[y] abest a L. pr.—[z] exulat a G. V. tert. mox vulgo *fort. pot.*—[a] Mss. plerique et Edd. pp. item Aldi carent τῷ *sicut. ut* Aic.—[b] *usu* Lov. D. Dorv. Edd. R. M. V.—[c] Hanc vocem ejecit Scaliger contra Mss. In quibusdam tamen *incautum etiam atque inp.* et *inp.* L. pr.—[d] *aut* L. pr. sec. *atque* V. tert.—[e] Sic

NOTÆ

112 *Per Arduennam sylvam*] De Arduenna ita habet Strabo l. IV. Ὕλη γάρ ἐστιν οὐχ ὑψηλῶν δένδρων, πολλὴ μὲν, οὐ τοσαύτη δὲ ὅσην οἱ συγγραφεῖς εἰρήκασι, τετρακισχιλίων σταδίων· καλοῦσι δ' αὐτὴν Ἀρδουένναν: *Sylva est non procerarum arborum, permagna quidem, verum haud magnitudine tanta quantam scriptores rerum tradiderunt, stadiis millibus quaternis; eam vero Arduennam vocant.* Fortasse ante Strabonis tempora major fuerat. Ea vero nunc a Strabonis tempore longe minor est effecta; cultu enim agrorum augescente vastatur.

113 *Millibusque amplius* D *in longitudinem patet*] Orosius emendat L; sed in sylva, quæ cæditur, nihil potest esse certi.

114 *L. Minucium Basilum*] L. Minucius Basilus inter conjuratos erat, a quibus Cæsar est interfectus. Extat ad eum Ciceronis epistola l. VIII. ad Famil.

115 *Multum cum in omnibus rebus, &c.*] Id est quod Cicero or. pro Marcel. 'Fortuna maximam partem belli quasi suo jure vindicat.'

est, quod, ædificio circumdato sylva, (ut sunt fere domicilia Gallorum, qui, vitandi æstus causa, plerumque sylvarum ac[f] fluminum petunt propinquitates,) comites familiaresque ejus angusto in loco paulisper equitum nostrorum vim sustinuerunt. His pugnantibus, illum in equum quidam ex[g] suis intulit: fugientem sylvæ texerunt. Sic et ad subeundum periculum, et ad vitandum, multum fortuna valuit.

31. Ambiorix copias suas judicione non[h] conduxerit, quod prælio dimicandum non existimarit,[i] an tempore exclusus et repentino equitum[j] adventu prohibitus, cum reliquum exercitum subsequi crederet, dubium est: sed certe, dimissis[k] per agros nuntiis, sibi quemque consulere jussit: quorum pars in Arduennam sylvam, pars in continentes paludes[l] profugit; qui[m] proximi Oceanum fuerunt, hi insulis[n] sese occultaverunt,[o] [116] quas æstus efficere consuerunt:[p] multi, ex suis finibus egressi, se suaque omnia alienissimis crediderunt. Cativolcus, rex dimidiæ partis Eburonum, qui una[q] cum Ambiorige consilium[r] inierat, ætate jam confectus, cum laborem aut[s] belli aut fugæ ferre[t] non posset, omnibus precibus detestatus Ambiorigem,[117] qui ejus consilii auctor

Mss. Urs. And. Ox. Carr. Ceteri cum Edd. Vett. *quoque* L. pr. Scal. Ed. Inc. carent, sed V. ad I. 23.—[f] *atque* Mss. et Edd. qdd. et vulgo contra Mss. *eq. n. v. paull.*—[g] *de* L. pr. *impulit* Ms. Urs. dein vulgo *sic ad.*—[h] *an c. s. judicio non* L. sec. D. Dorv. et Edd. pleræque, *non* deest Dorv. D.—[i] Sic Mss. et Ed. Inc. *existimaret* Egm. *estimavit* Dorv. vulgo *existimaverit.*—[j] *equitatus* L. pr. Ox. et *proh. fuerit* vulgo.—[k] *missis* And. male.—[l] *continenti palude* Ox. —[m] *qui huic p.* Cuj. Ox. *q. hinc* L. pr. Scal.—[n] vulgo *ii in ins.* deest *ii* Edd. R. V. M. non male. plerique *hi.*—[o] *collocav.* Carr. D. V. sec.—[p] *consueverunt* Ox. L. pr.—[q] deest G. V. tert.—[r] *consilia* Ed. Inc. non male.—[s] Sic B. pr. And. Sc. L. pr. Ox. reliqui carent *aut* cum Edd. plerisque, perperam.—[t] *sus-*

NOTÆ

116 *Hi in insulis sese occultaverunt*] Sunt Zelandicæ, tempore Cæsaris, non nisi majore æstu oceani mari undique dividebantur. Nec Zelandiæ tantum hoc eveniebat, sed et Vecti, ut testatur Diodorus lib. VI. qui Augusti ævo scripsit: Ἴδιον δέ τι συμβαίνει περὶ τὰς πλησίον νήσους, τὰς μεταξὺ κειμένας τῆς τε Εὐρώπης καὶ τῆς Βρεττανικῆς· κατὰ μὲν γὰρ τὰς πλημμυρίδας τοῦ μεταξὺ πόρου πληρουμένου νῆσοι φαίνονται, κατὰ δὲ τὰς ἀμπώτεις ἀποῤῥεούσης τῆς θαλάσσης, καὶ πολὺν τόπον ἀναξηραινούσης, θεωροῦνται χεῤῥόνησοι: *Proprium quid videtur eis insulis contingere quæ Britanniam Europamque interjacent: accessu enim maris insulæ, recessu vero, cum interjectus locus plurimus deficitur aquis, videntur peninsulæ.*

117 *Omnibus precibus detestatus Am-*

fuisset, taxo,[118] cujus[u] magna in Gallia Germaniaque copia est, se exanimavit.

32. Segni Condrusique,[v] ex gente et numero Germanorum, qui sunt inter Eburones[w] Trevirosque, legatos ad Cæsarem miserunt,[x] oratum, ne se in hostium numero duceret, neve omnium Germanorum, qui essent citra Rhenum, unam[y] esse causam judicaret: nihil se de bello cogitavisse,[z] nulla Ambiorigi auxilia misisse. Cæsar, explorata re quæstione captivorum, si qui ad eos Eburones ex fuga convenissent, ad se ut reducerentur,[a] imperavit: si ita fecissent, fines eorum se violaturum negavit. Tum copiis in tres[b] partes distributis, impedimenta omnium legionum Aduatucam[119] contulit. Id castelli nomen est. Hoc fere est in mediis Eburonum finibus,[120] ubi Titurius atque[c] Aurunculeius hyemandi causa consederant. Hunc cum reliquis rebus locum probabat,[d] tum quod superioris anni munitiones integræ manebant, ut militum laborem sublevaret. Præsidio[e] impedimentis legionem XIV[f] reliquit, unam ex iis tribus, quas proxime conscriptas[g] ex Italia transduxerat. Ei legioni castrisque Q.

tinere G. Edit. Inc. Amst. Lugd.—[u] *cui* V. pr.—[v] *Sacini* And. *Segni Condrusi* Lov. Duk. Dorv. Edd. R. M. V.—[w] *Eurones* Egm.—[x] *mittunt* L. pr.—[y] Sic Mss. et Edd. Vett. non *c. e. u. iudic.* Edd. qq. male.—[z] Sic Mss. plerique et meliores.—[a] *reducerent* Dorv. D. Edd. R. M. V. Vasc. Steph. aliæque.—[b] *Tris* B pr. mox vulgo *ad Vat. Atuatucam.*—[c] *et* L. pr.—[d] *probarat* Mss. 4 et Edd. R. M. V. non pejus. *probat* L. sec. *probaret* Mss. 6. et Edd. qq. vulgo additur *Cæsar* et *tunc* Mss. 5.—[e] *in præs.* And.—[f] XIII Ox.—[g] *scriptas* Duk.—[h] Sic

NOTÆ

biorigem] Id est execrationibus, ut Horatius lib. II. Sat. 6. 'improbus urget Iratis precibus.'

118 *Taxo*] In Gallia nunc rara est arbor, diciturque *If;* sed inter Hoium et Namurcum, quæ regio est Eburonum, magna adhuc copia esse dicitur. Inde, ut ait Plinius XVI. 10. 'Taxica dicta, quæ nunc toxica dicimus, quibus sagittæ tinguntur.' Virgil. 'apertos Bacchus amat colles, aquilonem et frigora taxi.' De qua arbore habet Dioscorides IV. 75. item V. 12. Plu-

scribit. Plinius vero XVI. 10. 'Vasa viatoria ex ea (taxo) vinis in Gallia facta mortifera fuisse compertum est.'

119 *Aduatucam*] Aduatuca ignoratur. Hubertus Thomas Leodiensis ait esse legendum Vatucam, et se id nomen invenisse in manuscripto uno et impresso altero, et vix medio milliari Germanico a Leodico esse in summa planitie. Fides sit penes auctorem. Certe legitur apud Ptolem. Ἀτουάκουτον Τούγγρων, *Atuacutum Tungrorum.*

120 *In mediis Eburonum finibus*]

Tullium Ciceronem præficit,[h] ducentosque equites attribuit.

33. Partito[i] exercitu, T. Labienum cum legionibus tribus ad Oceanum versus, in eas partes quæ Menapios attingunt, proficisci jubet: C.[j] Trebonium cum pari legionum numero ad[k] eam regionem, quæ Aduatucis adjacet, depopulandam mittit: ipse cum reliquis tribus[l] ad flumen Scaldem,[121] quod influit in Mosam, extremasque Arduennæ partes[m] ire constituit, quo cum paucis equitibus profectum Ambiorigem audiebat. Discedens,[n] post diem septimum sese reversurum,[o] confirmat; quam[p] ad diem ei legioni, quæ in præsidio relinquebatur, frumentum deberi sciebat. Labienum Treboniumque hortatur, si reipublicæ[q] commodo facere possint, ad eam[r] diem revertantur; ut, rursus[s] communicato consilio, exploratisque hostium rationibus, aliud belli[t] initium capere possent.

34. Erat, ut supra demonstravimus, manus certa nulla, non[u] oppidum, non præsidium, quod[v] se armis defenderet; sed omnes in partes dispersa multitudo. Ubi cuique aut vallis[w] abdita, aut locus sylvestris, aut palus impedita, spem præsidii[x] aut salutis aliquam offerebat, consederat.[y] Hæc loca vicinitatibus erant nota,[z] magnamque res diligentiam requirebat, non in[a] summa exercitus tuenda,[b] (nullum enim poterat universis ab perterritis ac dispersis[c] periculum accidere,) sed in singulis militibus conservandis; quæ[d] ta-

B. pr. V. pr. Pet. Lov. Egm. et 2. alii, non *præfec.* dein *ei adt.* L. pr. et Ed. Gryph.—[i] *parthico* Egm. *partitoque* B. pr.—[j] *igitur* *Tr.* V. sec.—[k] *in* Edd. R. M. V.—[l] *tr. legionibus* Carr. D. et vulgo *Scaldim.*—[m] *partis* B. pr. V. pr. L. sec. aliique.—[n] *descendens* Mss. 3.—[o] *rev. esse* Pet. an corruptum e *Ciceroni?* Ejus nomen addit Græc.—[p] *quem* Ciacc. ut de hac ipsa re cap. 35. *confirmabat* Duk.—[q] *Rei pop. Ri.* B. pr. Egm. V. pr.—[r] Mss. plurimi et Edd. Vett. *eum.*—[s] *rursum* L. pr.—[t] Sic L. pr. Ox. non *in. b. possint* Car. D. Ox. et Edd. pleræque. [u] addit Petav. *nulla ratio.* vulgo *non præs. n. opp.* et *in omnes p.*—[v] *quo* Pet.—[w] *valles* B. pr. V. pr. V. ad VII. 47.—[x] *præsidiave* S. L. pr.—[y] *consederant* V. sec. bene. *consideret* Egm.—[z] *cognita* L. pr.—[a] *sine* Pet. a m. pr.—[b] *tuendi* Pet. Duk.—[c] *dissipatis* Carr. Duk. ut alibi.—[d] *qua* Mss. 3.—[e] *exploratæ* And. Ox.

NOTÆ

Fines non qui limites dicuntur, sed regio, *païs*.

121 *Scaldem*] Scaldis, *l'Escaut*. Cum non videatur nunc in Mosam Scaldis influere, sunt qui reponunt Sabim, *la Sambre*. Sed non verisimile fit Ambiorigem præsidia versus Romanorum capturum fugam fuisse, et peccasse Cæsarem in ea re quam viderit. Sed tunc non erat in medio mari Zelandia, ut nunc est; et Diodorum ejus rei testem idoneum modo laudavimus.

men ex parte[e] res ad salutem exercitus pertinebat. Nam et prædæ cupiditas multos longius evocabat, et[f] sylvæ incertis occultisque[g] itineribus[h] confertos[i] adire prohibebant. Si negotium confici stirpemque hominum sceleratorum interfici vellet, dimittendæ plures manus diducendique[j] erant milites: si continere[k] ad signa manipulos vellet, ut instituta ratio et consuetudo exercitus Romani postulabat,[l] locus ipse[m] erat præsidio barbaris, neque ex occulto insidiandi et dispersos circumveniendi singulis deerat audacia. At in ejusmodi difficultatibus, quantum diligentia provideri poterat, providebatur; ut potius in nocendo aliquid omitteretur, etsi omnium animi ad[n] ulciscendum ardebant, quam cum aliquo militum[o] detrimento noceretur. Cæsar ad finitimas civitates nuntios dimittit,[p] omnes ad se[q] evocat spe prædæ, ad diripiendos Eburones, ut potius in sylvis Gallorum vita, quam legionarius [122] miles, periclitetur;[r] simul ut, magna multitudine circumfusa, pro tali facinore,[s] stirps ac nomen civitatis tollatur.[123] Magnus[t] undique numerus celeriter convenit.

35. Hæc in omnibus Eburonum partibus gerebantur,[u] diesque appetebat[v] septimus, quem ad diem Cæsar ad impedimenta legionemque reverti constituerat. Hic, quantum in bello fortuna possit et[w] quantos afferat casus, cognosci potuit. Dissipatis ac perterritis hostibus, ut demonstravimus, manus erat nulla, quæ parvam modo causam timoris[x]

ex perte G.—[f] Sic Mss. potiores, non *ac*.—[g] *occultatisque* L. pr.—[h] *in itin.* L. pr. Scal.—[i] *confertis* V. o. Egm. *consertis* L. tert. Ed. Inc. *confectis* Pet.—[j] *ded.* Mss. 3. male.—[k] *contineri* Ox. L. pr.—[l] *postulabant* V. pr. Duk. Edd. Vasc. Str. Gryph. post.—[m] *ille* Car. D. *erat ipse* L. pr. Ox.—[n] *adolescentum* L. sec. Egm.—[o] Hoc ordine Mss. non *det. m. noceret* B. pr. Pet.—[p] Mss. et Edd. plerique *dim. ad f. c. n. Cæs.*—[q] desunt *ad se* vulgo.—[r] vulgo *legionariorum periclitaretur.*—[s] desunt 3 verba in Lov.—[t] *magnusque* G. V. tert. Ed. Inc.—[u] *omnium in Eb. finibus g.* L. sec. *finibus* etiam R. Steph. male.—[v] *accedebat* L. pr. *adparebat* L. tert. Edd. R. M. V.—[w] deest Edd. R. M. V.—[x] Sic Mss. non

NOTÆ

122 *Legionarius*] Legionarii erant Romani; nec enim ex aliis legio constabat.

123 *Stirps ac nomen civitatis tollatur*] Si non stirps, at saltem nomen sublatum, omnibus in Tungrorum nomen concedentibus. Nec postea, florentibus Romanorum rebus, quisquam ausus se Eburonem profiteri.

afferret. Trans Rhenum[y] ad Germanos pervenit fama, diripi[z] Eburones, atque ultro omnes ad prædam evocari. Cogunt equitum duo millia Sigambri,[124] qui sunt proximi[a] Rheno, a quibus receptos ex fuga Tenchtheros atque Usipetes supra docuimus: transeunt Rhenum navibus ratibusque,[b] XXX millibus passuum infra eum locum, ubi pons erat perfectus præsidiumque ab[c] Cæsare relictum: primos Eburonum fines adeunt, multos ex fuga dispersos excipiunt, magno pecoris[d] numero, cujus sunt cupidissimi barbari, potiuntur. Invitati præda, longius procedunt: non hos palus, in bello latrociniisque natos, non sylvæ morantur: quibus in locis sit Cæsar, ex captivis quærunt; profectum longius reperiunt, omnemque exercitum discessisse cognoscunt. Atque unus ex captivis, 'Quid vos,' inquit, 'hanc[e] miseram ac 'tenuem sectamini prædam, quibus licet[f] jam esse fortuna-'tissimis? Tribus horis Aduatucam venire[g] potestis: huc 'omnes[h] suas fortunas exercitus Romanorum contulit: præ-'sidii[i] tantum est, ut ne murus quidem cingi possit, neque[j] 'quisquam egredi extra munitiones audeat.' Oblata spe, Germani, quam nacti erant prædam, in occulto relinquunt,[k] ipsi Aduatucam contendunt, usi eodem duce,[l] cujus hæc indicio cognoverant.

36. Cicero, qui per omnes superiores dies præceptis Cæsaris summa diligentia milites in castris continuisset, ac ne calonem[125] quidem[m] quemquam extra munitionem egredi[n] passus esset, septimo die diffidens, de numero dierum Cæsarem fidem servaturum, quod longius eum progressum audiebat, neque ulla de reditu ejus fama afferebatur; simul

tim. c.—[y] *Rhenos* Dorv. *Rhenanorum* Al. Lisp. *ad Germanos* deest L. pr. Hinc possis conjicere *Transrhenanos ad* G. ut alibi.—[z] *dipiriendi* L. pr.—[a] *proxumi* B. pr. V. pr. Egm.—[b] *que* abest ab Egm. non male.—[c] Mss. 5. et Edd. qdd. *a.* —[d] *prædæ* And. Ox. *pecorum* L. sec. Dorv. V. ad v. 12.—[e] deest B. pr.—[f] Sic Mss. non *jam l. jam* deest L. sec. *libet* Edd. qdd.—[g] *convenire* L. pr.—[h] deest Mss. 3 et Ed. Inc.—[i] *præsidium* Edd. R. M. V.—[j] *ne* B. pr. V. sec. dein *quispiam* G. V. tert. *quisquis* Lov.—[k] *dimittunt* L. sec.—[l] deest Lov. Dorv.—[m] deest Carr.—[n] exulat a Lov.—[o] *plane obsidionem* L. pr.—[p] *nullam cj. causam*

NOTÆ

eorum permotus vocibus, qui illius patientiam pæne obsessionem[o] appellabant, si quidem ex castris egredi non liceret; nullum ejusmodi casum[p] expectans, quo, novem oppositis[q] legionibus maximoque equitatu, dispersis ac pæne deletis hostibus, in millibus passuum III offendi posset; quinque cohortes frumentatum in proximas segetes misit, quas inter et castra unus omnino collis intererat. Complures erant in castris ex legionibus ægri relicti; ex quibus qui[r] hoc spatio dierum convaluerant, circiter CCC sub vexillo una[s] mittuntur: magna præterea multitudo calonum, magna vis jumentorum, quæ in[t] castris subsederat, facta potestate, sequitur.[u]

37. Hoc ipso tempore et casu Germani equites interveniunt,[v] protinusque eodem illo,[w] quo venerant, cursu ab decumana[126] porta in castra[x] irrumpere conantur: nec prius sunt visi, objectis ab ea parte sylvis, quam castris appropinquarent, usque eo, ut, qui sub vallo tenderent mercatores,[127] recipiendi[y] sui facultatem non haberent. Inopinantes nostri re nova perturbantur, ac vix primum impetum cohors in statione[z] sustinet. Circumfunduntur ex reliquis hostes partibus, si quem aditum reperire possent. Ægre portas nostri[a] tuentur,[128] reliquos[b] aditus locus ipse per se munitioque defendit. Totis trepidatur castris, atque alius

G. Duk. V. tert. Ed. Inc. vulgo *hujusmodi*.—[q] *expositis* B. pr.—[r] *quos ad huc* B. pr. *qui* deest Dorv. V. sec.—[s] *uno* Carr. Duk. V. sec. sed V. c. 40.—[t] *sub* Edd. R. M. V.—[u] *subsequitur* L. pr. sec.—[v] *superveniunt* L. pr.—[w] *illo* deest Carr.—[x] desunt *in c.* And. Cuj. Ox. L. pr. V. ad v. 44. *in castris erump.* Egm. *Decimana* B. pr. Egm. L. sec. V. ad II. 24.—[y] *respiciendi* Ed. Elzev. vulgo contra Mss. ordinem *n. hab. fac.*—[z] *stationem* B. pr.—[a] Sic B. pr. L. pr. Ox. Scal. et alii, non *n. p.* deest *nostri* in V. pr. sec. Pet. Egm.—[b] *reliquosque* L.

NOTÆ

126 *Decumana*] Decumana porta, ut refert Vegetius, ab hostibus aversa, portæ prætoriæ opposita, qua milites, si qui deliquerant, ad pœnam rapiebantur.

127 *Ut qui sub vallo tenderent mercatores*] 'Hic Dolopum manus, hic sævus tendebat Achilles.' Virgil. Æneid. II. Hinc porro videtur Romanis non fuisse permistos in castris mercatores cum militibus; sed contra castra, unde receptum in castra habebant, si quid esset novi.

128 *Ægre portas nostri tuentur*] Portis enim non erat objecta fossa, ut locis aliis castrorum, sed planus ad illas erat aditus.

ex alio causam tumultus quærit; neque quo signa ferantur, neque quam in partem quisque conveniat, provident.[c] Alius capta jam castra pronuntiat alius, deleto exercitu atque imperatore, victores barbaros venisse contendit: plerique novas sibi[d] ex loco religiones fingunt, Cottæque et Titurii calamitatem, qui in eodem occiderint[e] castello, ante oculos ponunt. Tali timore omnibus perterritis, confirmatur[f] opinio barbaris, ut ex captivo audierant, nullum esse intus præsidium. Perrumpere[g] nituntur,[h] seque ipsi adhortantur,[i] ne tantam fortunam ex manibus[j] dimittant.

38. Erat æger in præsidio relictus P. Sextius Baculus, qui primum pilum[129] ad Cæsarem duxerat,[k] cujus mentionem superioribus præliis fecimus, ac[l] diem jam[m] quintum cibo caruerat. Hic,[n] diffisus suæ atque[o] omnium saluti, inermis ex tabernaculo prodit: videt imminere hostes, atque in summo esse rem discrimine: capit arma a proximis atque in porta consistit. Consequuntur[p] hunc centuriones ejus cohortis quæ in statione erat:[130] paulisper una[q] prælium sustinent. Relinquit[r] animus Sextium, gravibus[s] acceptis vulneribus: ægre per manus tractus servatur.[t] Hoc spatio interposito, reliqui sese confirmant tantum, ut in munitionibus consistere audeant[u] speciemque[v] defensorum præbeant.

pr.—[c] *produnt* Pet. *providet* L. pr. vulgo contra Mss. ordinem *jam c.*—[d] *ibi* Egm.—[e] *quæ in e. acciderit* B. pr. a m. sec. *ceciderint* Carr. D.—[f] *adfirm.* And. —[g] *pror.* Mss. 2. Edd. pp. *prær.* Pet.—[h] *conantur* Mss. 3. Edd. R. M. V.—[i] *coh.* L. tert. Ed. Inc.—[j] *e m.* L. pr. sec.—[k] vulgo *apud C. adduxerat* L. pr. sec. a voce *qui* usque ad *fecimus* desunt in G. V. tert.—[l] vulgo *ad.*—[m] abest a Lov. Carr. Duk. Dorv. Edd. R. M. V.—[n] *Is* L. tert.—[o] vulgo *ac.*—[p] ita Mss. mei præter And. et Ox. non *seq.* Male tres cum Edd. pp. item Aldi, Gryph. *consequitur centurio.*—[q] hoc ordine Codices.—[r] *Reliquit* B. pr. L. pr. sec. V. sec.—[s] *gravius* B. pr.—[t] *versatur* Samb. V. sec.—[u] *possint vel aud.* L.

NOTÆ

129 *Qui primum pilum*] Qui primus triariorum centurio, sive triariorum manipulo in prima cohorte præerat, reliquos omnes centuriones dignitate præcedebat, consiliique particeps fiebat, et Primopilus dicebatur.

130 *Consequuntur hunc centuriones ejus cohortis quæ in statione erat*] Non enim, ut nunc, vigili uni aut alteri extra castra constituto salus universorum credebatur; sed tota cohors ante portas stabat, quæ a stando jamjam pugnaturæ similis, in statione esse dicebatur.

39. Interim confecta frumentatione, milites nostri clamorem exaudiunt; præcurrunt[w] equites, quanto sit res in periculo, cognoscunt. Hic vero nulla munitio est, quæ perterritos recipiat: modo conscripti, atque usus militaris imperiti,[x] ad tribunum[y] militum centurionesque ora convertunt: quid ab his præcipiatur, expectant. Nemo est tam[z] fortis, quin[a] rei novitate perturbetur. Barbari, signa procul conspicati, oppugnatione desistunt: redisse primo legiones credunt, quas longius discessisse ex captivis cognoverant: postea, despecta paucitate, ex omnibus partibus impetum faciunt.

40. Calones in proximum tumulum procurrunt: hinc celeriter dejecti se in signa manipulosque[131] conjiciunt: eo magis timidos perterrent milites. Alii, cuneo facto[b] [132] ut celeriter perrumpant,[c] censent, quoniam tam propinqua sint castra; et, si pars aliqua circumventa ceciderit,[d] at reliquos servari[e] posse confidunt: alii, ut[f] in jugo consistant, atque eundem omnes ferant casum. Hoc veteres non probant milites, quos sub vexillo una profectos docuimus. Itaque inter se cohortati, duce C. Trebonio, equite[g] Romano, qui cis erat præpositus, per medios hostes perrumpunt,[h] incolumesque ad unum omnes in castra perveniunt. Hos subsecuti calones equitesque eodem impetu militum virtute servantur. At ii,[i] qui in[j] jugo constiterant, nullo etiam nunc usu rei militaris percepto, neque in eo, quod probaverant, consilio permanere, ut se loco superiore defende-

sec.—[v] *spemque* L. pr. sec.—[w] *proc.* Carr.—[x] *impediti* L. pr.—[y] *tribunos* L. pr.—[z] deest Mss. 9. et Ed. Inc.—[a] *qui non* L. pr. V. sec. Duk. Ox. et Edd. qq. dein vulgo *ab oppugn.*—[b] *facta* B. pr.—[c] *perrumperent* Lov. Carr. Br. Urs. et 3. alii cum Edd. pp.—[d] *ceciderint* Egm. V. ad II. 23. *occiderit* L. pr.—[e] *conservari conf.* Duk.—[f] deest G. V. tert. Ed. Inc. *in* deest Lov. Dorv. Edd. R. M. V.—[g] *milite* Mss. 3. Ed. Inc.—[h] *prorumpunt* L. tert. Duk. Ed. Inc. sed V. ad v. 15. mox vulgo contra Mss. et alias Edd. *in c. perv. omn.*—[i] deest L. pr.—[j] *in* Duk. et V. sec. non habent.—[k] *prodesse* Mss. plerique et

NOTÆ

131 *Manipulosque*] Singuli manipuli binos habebant centuriones. Itaque manipulus major erat centuria, ut constat ex A. Gellio.

tur acies figuram habens cunei, quam Veget. III. 19. dicit milites appellasse caput porcinum. Adversariorum ordines perrumpebat: nam in unum

rent, neque eam, quam profuisse[k] aliis vim celeritatemque viderant,[l] imitari potuerunt;[m] sed, se[n] in castra recipere conati, iniquum in locum demiserant.[o] Centuriones, quorum nonnulli ex inferioribus ordinibus[133] reliquarum legionum virtutis causa[p] in superiores erant ordines hujus legionis transducti, ne ante partam[q] rei militaris laudem amitterent, fortissime pugnantes conciderunt. Militum pars, horum[r] virtute submotis[s] hostibus, præter spem incolumis in castra pervenit; pars a barbaris circumventa periit.

41. Germani, desperata expugnatione[t] castrorum, quod nostros jam constitisse in munitionibus[u] videbant, cum ea præda, quam in sylvis deposuerant, trans Rhenum sese[v] receperunt. Ac tantus fuit etiam[w] post discessum hostium terror, ut ea nocte, cum C. Volusenus missus cum equitatu ad castra[x] venisset, fidem non faceret, adesse cum incolumi Cæsarem exercitu. Sic omnium[y] animos timor[z] præoccupaverat,[a] ut, pæne alienata mente, deletis omnibus copiis equitatum tantum se ex fuga recepisse, dicerent, neque, incolumi exercitu, Germanos castra oppugnaturos fuisse contenderent. Quem timorem Cæsaris adventus sustulit.

42. Reversus ille, eventus belli non ignorans,[b] unum, quod cohortes ex statione et præsidio essent emissæ, questus, ne minimo[c] quidem casu[134] locum relinqui debuisse, multum fortunam in repentino hostium adventu potuisse indicavit; multo etiam amplius, quod pæne ab ipso vallo

Edd. pp.—[l] *videbant* Mss. 3. et Ed. Inc.—[m] *potuerant* et *poterant* Mss. multi et Edd. pp.—[n] *sese* L. pr. sec.—[o] *dimiserant* Mss. 9. et Edd. pp. male.—[p] Sic Mss. plures et meliores et Edd. qdd. non *c. virt.*—[q] *portam* incpte Mss. 8. et Edd. Inc.—[r] *eorum* V. sec.—[s] *paullisper* non male addit L. pr.—[t] *oppugnatione* L. pr.—[u] desunt *in m.* Lov.—[v] *se* L. pr.—[w] deest Carr. D.—[x] *in c.* L. pr.—[y] Sic Cuj. And. Ox. L. pr. Sc. Urs. Reliqui Mss. et Edd. pp. *omnino.*—[z] *terror* G. V. tert. Ed. Inc.—[a] *occupaverat* Cuj. L. pr. Scal. *præoccuparat* D. a m. pr.—[b] vulgo *ignarus. unum* exulat a G. Ed. Inc.—[c] *non* Duk.

NOTÆ

133 *Ex inferioribus ordinibus*] Lente ex inferioribus ordinibus promovebantur ad primos, nisi virtute excellenti aut forti facto derepente fuissent nobilitati.

134 *Ne minimo quidem casu, &c.*] Vel hic solus locus probat Cæsarem dandi casu uti in u desinente, quod Gellius IV. 16. dicit; sed locus non unus est.

portisque castrorum[d] barbaros avertisset. Quarum omnium rerum maxime admirandum[e] videbatur, quod Germani, qui eo consilio[f] Rhenum transierant,[g] ut Ambiorigis fines depopularentur, ad castra Romanorum delati, optatissimum Ambiorigi beneficium obtulerint.[h]

43. Cæsar, rursus ad vexandos[i] hostes profectus, magno coacto numero ex finitimis[j] civitatibus, in omnes partes dimittit. Omnes vici atque omnia[k] ædificia, quæ quisque conspexerat, incendebantur:[l] præda ex omnibus locis agebatur: frumenta non solum a[m] tanta multitudine jumentorum atque hominum consumebantur, sed etiam anni tempore atque imbribus procubuerant; ut, si qui etiam in præsentia[n] se occultassent, tamen iis, deducto exercitu, rerum omnium inopia pereundum videretur. Ac sæpe in eum locum ventum est, tanto in omnes partes[o] diviso equitatu, ut[p] modo visum ab se Ambiorigem in fuga[q] captivi, nec plane etiam abisse ex conspectu contenderent, ut, spe consequendi illata atque infinito labore suscepto, qui se summam ab[r] Cæsare gratiam inituros putarent, pæne naturam studio vincerent, semperque paulum ad summam felicitatem defuisse videretur, atque ille latebris aut saltibus se eriperet[s] et[t] noctu occultatus[u] alias regiones partesque peteret,[v] non majore equitum[w] præsidio, quam quatuor, quibus solis vitam suam committere audebat.

44. Tali modo vastatis regionibus, exercitum Cæsar duarum cohortium damno[135] Durocortorum[x] [136] Remorum

V. sec. *quidem* deest D.—[d] exulat a Cuj. dein vulgo *avertissent.*—[e] *advertendum* L. sec.—[f] *animo* L. pr. a m. pr.—[g] *transissent* Edd. R. M. V.—[h] vulgo *obtulerant. obtinuerunt* Lov. G. V. tert. L. tert.—[i] Sic Mss. plerique et Edd. qdd. al. *ad v. rurs.* exulat τὸ *rursus* a Sc.—[j] *finitumis* B. pr. V. pr. Egm. *civitatibus* carent Edd. R. M. V.—[k] abest a L. pr. male.—[l] additur in And. et Oxon. *pecora interficiebantur.*—[m] Sic Cuj. Urs. And. Ox. L. pr. Reliqui cum Edd. pp. Vasc. Str. Steph. Gr. post. non agnoscunt *a.* quæ et facile abesse poterat. *a tanta hom. jumentorumque m.* L. pr.—[n] *præsenti* V. sec.—[o] Sic B. pr. V. sec. tert. G. *omnibus partibus* V. pr. a m. pr. L. sec.—[p] vulgo *ut non m.* &c. *sed nec.* Pet. *plene.*—[q] *figura* B. pr.—[r] Sic B. pr. V. pr. Lov. Egm. et alii, non *a* C.—[s] *Eripere* Mss. 4. Edd. R. M. V.—[t] *ut* L. pr.—[u] *occultare* Dorv. Edd. R. M. V. *occupatus* And. L. pr. Scal. sed κρυπτόμενος Gr.—[v] *petere* Mss. 2. Edd. R. M. V.—[w] *equitatus* Pet. *equitatum* L. pr. V. pr.—[x] *Durofortum, Durocortum, Durocotorum* Mss. et Edd. qdd. male. V. Ciacc. et Brant.

NOTÆ

135 *Duarum cohortium damno*] Omissis duabus cohortibus a Sigambris interfectis.

136 *Durocortorum*] Remorum est

reducit,[y] concilioque in eum locum Galliæ indicto, de conjuratione Senonum et Carnutum quæstionem[z] habere instituit; et de Accone, qui princeps ejus consilii fuerat, graviore sententia pronuntiata,[a] more majorum supplicium sumsit.[137] Nonnulli judicium veriti profugerunt; quibus cum aqua atque[b] igni interdixisset,[138] duas legiones ad fines Trevirorum, in Lingonibus,[c] sex reliquas in Senonum finibus Agendici[139] in hybernis collocavit; frumentoque exercitu[d] proviso, ut instituerat, in Italiam ad conventus agendos[e] profectus est.

Sur. ad Anton. Itin. pag. 362.—[y] *deducit* Egm.—[z] *hanc* L. sec.—[a] *pronunciat ac* Mss. et Edd. qdd. perperam.—[b] *et* Edd. qdd.—[c] *et* Mss. et Edd. quæd. *sed r.* Bas.—[d] Sic L. pr. V. sec. non *exercitui* V. ad c. 42.—[e] *peragendos* Dorv. Edd. R. M. V.

NOTÆ

metropolis, *Rheims.*

137 *More majorum supplicium sumsit*] Dubium an more Gallorum, an Romanorum supplicio affecerit. Si Romanorum more; ut Guturvatum puniendum curavit, qui virgis cæsus, deinde securi percussus fuit.

138 *Quibus cum aqua atque igni interdixisset*] Sine aqua et igne vita coli non potest, quia hæ duæ res vitam maxime continent. Aqua igitur et igne interdicere, idem est ac ne quis alicubi vivat prohibere; itaque ipsi alio migrandum statuere. Ovidius Fast. l. IV. 'An quod in his vitæ causa est, hæc perdidit exul?'

139 *Agendici*] Agedincum reponendum est. Metropolis Senonum ad Icaunam fluvium, *Ione.*

C. JULII CÆSARIS

COMMENTARII

DE

BELLO GALLICO.

LIBER SEPTIMUS.

ARGUMENTUM.

Bellum Vercingetorigis.

Cap. 1. *Nova consilia Gallorum de bello.* 2, 3. *Bellum a Carnutibus susceptum.* 4, 5. *Ab Arvernis, auctore Vercingetorige.* 6. *Periculosum iter Cæsaris ad exercitum.* 7, 8. *Arverni oppressi.* 9. *Gergovia ab Vercingetorige oppugnata.* 10. *Iter Cæsaris ad ferendum auxilium.* 11—13. *Vellaunodunum, Genabum, Noviodunum a Cæsare capta: iter ad Avaricum.* 14, 15. *Biturigum oppida præter Avaricum a Gallis incensa.* 16, 17. *Inopia Romanorum ad Avaricum.* 18—21. *Vercingetorix proditionis insimulatus, absolutus.* 22. *Gallorum in defendendo oppido studium.* 23. *Muri Gallici.* 24, 25. *Ager Romanus incensus: eruptio Gallorum repressa.* 26. *Consilium Gallorum clam profugiendi ex oppido clamore muliebri impeditum.* 27, 28. *Avaricum expugnatum.* 29—31. *Bellum ab Vercingetorige continuatum.* 32, 33. *Motus in Æduis a Cæsare compositi.* 34, 35. *Exercitus Romanus trans Elaverem expositus: pars copiarum in Senones et Parisios missa.* 36. *Castra Cæsaris ad Gergoviam.* 37—40. *Novæ turbæ in Æduis, auctoribus Convictolitane et Litavico: Litavicus, qui subsidium, ab*

Æduis Cæsari missum, solicitaverat, oppressus. 41. *Romanorum castra interim oppugnata: ægre defensa.* 42, 43. *Æduorum defectio.* 44—51. *Impetus Romanorum in Gergoviam: clades.* 52, 53. *Oratio Cæsaris ad milites: obsessio Gergoviæ soluta.* 54—56. *Bellum ab Æduis susceptum: exercitus Cæsaris per Ligerim transductus.* 57—62. *Labieni res feliciter in Parisiis gestæ.* 63, 64. *Vercingetorix totius Galliæ imperator.* 65. *Cæsaris cura ad omnes casus.* 66, 67. *Vercingetorix equestri prælio superatus.* 68, 69. *Alesiæ, in quam Vercingetorix, facto prælio, se contulerat, descriptio.* 70. *Nova clades Gallorum equitatui virtute Germanorum illata.* 71. *Equitatus a Vercingetorige dimissus: omnis Gallia ad bellum evocata.* 72—74. *Cæsaris munitiones contra oppidanos et hostes exteriores.* 75, 76. *Subsidium Gallorum comparatum.* 77, 78. *Inopia Gallorum Alesiæ: Critognati oratio: Mandubii ex oppido expulsi.* 79, 80. *Subsidium a Romanis repulsum.* 81, 82. *Castra Romana utraque ex parte oppugnata: Galli magno detrimento victi.* 83—88. *Nova consilia Gallorum: impetus in castra Romana ex colle, qui est ad septem triones: eruptio ex oppido: Romanorum labor: victoria.* 89, 90. *Deditio oppidi: Æduorum, Arvernorum: hyberna.*

QUIETA Gallia, Cæsar, ut constituerat,[a] in Italiam ad conventus agendos[b] [1] proficiscitur. Ibi cognoscit de Clodii[2] cæde: de Senatusque consulto[3] certior factus, ut omnes

[a] *Instituerat* Ms. Lips. Edd. R. M. V. contra VI. 3.—[b] *perag.* Duk. Edd. R.

NOTÆ

1 *Conventus agendos*] Conventus agebantur, ut jurisdictioni daretur opera; quod hyeme fiebat, cum militia fuerat æstas transacta. Sed non eo animo Cæsar fuerat in Italiam profectus, verum ut proxime urbem suas res facilius curare posset.

2 *Clodii*] Clodius nobilissimus idem et audacissimus, post multa in Rep. male gesta, tandem a T. Annio Milone, cum quo longas simultates exercuerat, in via Appia interfectus est. Inde ingentes in Rep. turbæ, orationemque pro Milone inimici sui interfectore Cicero habuit, nec minus ob id factum in exilium pulsus est Milo.

3 *Senatusque consulto*] Asconius Pe-

Italiæ juniores[c] conjurarent,[4] dilectum[d] tota provincia habere[e] instituit.[5] Eæ res[f] in Galliam Transalpinam celeriter perferuntur.[g] Addunt ipsi et affingunt rumoribus Galli, quod res poscere videbatur,[h] retineri urbano motu Cæsarem,[6] neque in tantis dissensionibus ad exercitum venire posse. Hac impulsi occasione, qui jam ante se[i] Populi Romani imperio subjectos dolerent,[j] liberius atque audacius de bello consilia inire incipiunt.[k] Indictis inter se principes Galliæ conciliis[l] sylvestribus ac[m] remotis locis, queruntur de Acconis morte; [n]hunc casum ad ipsos recidere posse demonstrant;[o] miserantur communem Galliæ fortunam; omnibus pollicitationibus ac præmiis deposcunt, qui belli initium[p] faciant et sui capitis periculo Galliam in libertatem vindicent. Ejus in primis rationem habendam dicunt,[q] priusquam eorum clandestina consilia efferantur, ut Cæsar ab exercitu intercludatur. Id esse facile, quod neque legiones, absente imperatore, audeant ex[r] hybernis egredi; neque imperator sine præsidio ad legio-

M. V. Aldi, Urs. Pl. et aliæ: ac vulgo *ubi.* et *P. Clodii.*—[c] *juniores Italiæ* Edd. qdd.—[d] ita B. pr. V. pr. et multi alii.—[e] deest Scal. L. pr. Sed V. VI. 4. I. 1. B. Civ. 6. et passim. *instituunt* Lov. Dorv. Edd. R. M.—[f] *ea r. perfertur* Mss. 3. Ed. Inc. *hec* D.—[g] *proferuntur* V. pr. minus bene.—[h] *videbantur* Dorv. Edd. R. M. V.—[i] deest Mss. 2.—[j] *doluerunt* D. V. sec.—[k] *ceperunt* L. pr.—[l] *consiliis* Mss. plerique et Edd. male.—[m] *atque* D. L. sec.—[n] *posse* præcedit in Mss. plurimis et Edd. pp. aliisque. deest Car.—[o] *monstrant* L. pr.—[p] Sic Cuj. And. Ox. L. pr. Scal. ut c. sec. reliqui et Edd. pp. *initia,* in quibus etiam dein non comparet τὸ *ejus.* Potius delevi cum L. pr. Lov. Dorv. τὸ *esse.* In plerisque scribitur *esse hab.* non *hab. esse.* Ceterum *faciat* et *vindicet* non male Ox. L. pr. et Scal.—[q] deest D. V. sec.—[r] *ab* D.—

NOTÆ

dianus in argumento in orationem Ciceronis pro Milone, historiam hanc explicat, ubi scribit tantum fuisse in urbe tumultum propter Clodii cædem et Milonis factionem, ut Senatusconsultum factum sit, ut interrex et tribuni pleb. et Cn. Pompejus, qui pro consule ad urbem erat, viderent, 'ne quid Resp. detrimenti caperet, delectusque tota Italia haberentur.'

4 *Conjurarent*] Conjuratio dicebatur, cum quia singulos interrogare non vacabat, duobus prolatis vexillis, altero roseo, quo pedites, altero cæruleo, quo equites, dicebatur, Qui vult Remp. salvam, me sequatur. Tum qui convenerant, conjurabant, id est, simul jurabant. Quare dicebatur ista militia, conjuratio. Nec fieri licebat nisi in bello Italico vel Gallico. De sacramento porro militari est supra dictum.

5 *Dilectum tota provincia habere instituit*] Nempe Gallia Cisalpina, quæ cum Illyrico adjuncto, per legem Vatiniam fuit ab initio Cæsaris provincia; postea enim per Senatum Galliam Comatam obtinuerat.

6 *Retineri urbano motu Cæsarem*] Plutarchus in Cæsare testatur, si

nes pervenire possit:[s] postremo in acie præstare interfici, quam non veterem belli gloriam libertatemque, quam a majoribus acceperint, recuperare.[t]

2. His rebus agitatis, profitentur Carnutes, 'se nullum 'periculum communis[u] salutis causa recusare, principes'que ex[v] omnibus bellum facturos pollicentur; et, quoniam 'in præsentia obsidibus inter se cavere[7] non possint, ne res 'efferatur,[w] ut[x] jurejurando ac fide sanciatur, petunt, collatis 'militaribus signis, (quo more eorum gravissimæ cerimoniæ 'continentur,) ne, facto initio belli, ab[y] reliquis deserantur.' Tum, collaudatis Carnutibus, dato[z] jurejurando ab omnibus, qui aderant, tempore ejus rei constituto, ab concilio[a] disceditur.

3. Ubi ea dies venit, Carnutes, Cotuato[b] et Conetoduno ducibus, desperatis hominibus, Genabum[8] dato signo[c] concurrunt civesque Romanos, qui negotiandi causa ibi constiterant, in his C. Fusium Citam,[d] honestum[e] equitem Roma-

---

[s] *posset* Mss. plerique et Edd. pp. ut et *acceperant* cum aliis perperam. Abest a L. pr. m. pr. ut subintelligatur *audeat.*—[t] *recuperent* Edd. qdd.—[u] deest L. pr. *salutis* abest ab Oxon. V. ad II. 5. *saluti* Dorv.—[v] vulgo *se ex* et dein *c. inter se n. possent.* Exulant *inter se* a Lov. et Duk.—[w] *efferantur* Egm.—[x] *aut* Mss. plerique. et *aut fide* Mss. 3. et Ed. Inc.—[y] Sic Mss. 12. non *a* et *tunc.*—[z] deest Egm.—[a] *consilio* Mss. 6.—[b] *Catuato* Mss. 4. et *Conconeto duno, dunno, domno* Mss. plerique. *Conduno* Duk. et Voss. sec.—[c] *signo d.* Mss. plurimi.—[d] vulgo *Cottam.*—[e] *honestissimum* Reg. Edd. Vasc. Str. Steph. Gr. post.—

NOTÆ

paulo post, implicito jam civili bello Cæsare, rem aggressus esset Vercingentorix; non minorem fuisse futurum in Italia metum, quam in Cimbrorum fuisset adventu.

7 *Obsidibus cavere, &c.*] Utrique enim parti, ab altera ne desereretur, cavendum erat, atque ita satisfaciendum simul et satis accipiendum. Quod obsidibus fuisset effectum, nisi metus Romanorum imminentium cervicibus obtitisset.

8. *Genabum*] Genabum, *Orleans*, teste Aimoino, qui Roberti regis Francorum tempore floruit. Æthicus in Itinerario ponit Genabum inter Lutetiam et Bribodorum. *Briare*, a Bribodoro distans XXXVII millibus passuum, a Lutetia XLVIII. Tabula Pentingeriana Genabum inter Cæsarodunum et Brivodurum seu Bribodorum ponit, qui situs cum mensuris itinerum conjunctus, docet esse, *Orleans*. Giemacum, *Gien*, non potest esse; nam ad Senones pertinet, cum sit Antissiodorensis diœcesis; Aureliani vero, ut videtur, erant Carnutes. A quo nomen, quod habet, invenerit, non satis constat. Forte ab Aureliano imperatore restitutore. In notitiis veteribus, quarum vetustissimæ Honorio imperante descriptæ, civitas Aurelianorum appellatur.

num, qui rei frumentariæ[f] jussu Cæsaris præerat, interficiunt, bonaque eorum diripiunt. Celeriter ad omnes Galliæ civitates fama perfertur:[g] nam, ubi[h] major atque illustrior incidit res, clamore per agros[9] regionesque significant; hunc[i] alii deinceps excipiunt et proximis[j] tradunt; ut tum accidit: nam, quæ[k] Genabi oriente sole gesta essent, ante primam confectam vigiliam in finibus Arvernorum audita sunt; quod spatium est millium[l] circiter CLX.[10]

4. Simili ratione ibi[m] Vercingetorix, Celtilli filius, Arvernus, summæ potentiæ adolescens,[n] (cujus pater principatum Galliæ totius obtinuerat, et ob eam causam, quod regnum appetebat, ab[o] civitate erat interfectus,[p]) convocatus suis clientibus, facile incendit. Cognito ejus consilio, ad arma concurritur:[q] ab Gobanitione, patruo suo, reliquisque principibus, qui hanc tentandam[r] fortunam non existimabant, expellitur ex oppido Gergovia:[s][11] non destitit tamen atque

[f] *caussa* addunt And. L. pr. et *præerant* L. pr.—[g] *transf.* D.—[h] *ubique* vel *ubicumque* Mss. qdd. rectius L. sec. *namque ubi.*—[i] Sic Hotom. cum Petav. Ox. And. *hinc* L. pr. et Edd. qdd. reliqui *hanc* cum plerisque Edd. Sc. *rem.*—[j] *proxum.* B. pr. Egm.—[k] *namque cum hæc* L. pr.—[l] vulgo adest *passuum.* deest *circiter* Duk.—[m] *ubi* B. pr. L. sec. et *Vercingentorix* passim Edd. qdd.—[n] *adul.* V. pr. E.—[o] *a* Mss. et Edd. quæd. desunt. *ab c. er.* in L. sec.—[p] *interdictus* And. Oxon Urs.—[q] *concurrit* et *concurrunt* Mss. et Edd. nonnulli male. V. ad c. 79.—[r] *tentandi* L. pr. D. a m. pr.—[s] *Gergobia* B. pr. V. pr. And. Pet. et

NOTÆ

9 *Clamore per agros*] Ejusmodi fere fuerunt apud Persas, ut scripsit Cleomedes, cujus habetur liber Græce Latineque Burdegalæ impressus, de circulis cœlestibus. Ait enim dispositis per stationes a Susis Athenas usque, cum Persarum rex bellum inferret Græciæ, et voce per ejusmodi homines suscepta, tanta celeritate istam vocem fuisse perlatam, ut horis XLVIII e Græcia in Persas pervenerit. Idem fere habet Diodorus in rebus gestis Eumenis, eodem invento quosdam Persarum, qui XXX dierum spatio abessent, eodem die quo res gesta erat, cognovisse.

10 *Quod spatium est millium cir-*

leucis fere metimur, quæ singulæ horæ astronomicæ spatio circiter confici solent. Quæritur quot milliaria antiqua sive Romana leucam nostram impleant: et vulgo tria ad nostram leucam requiruntur. Arbitror errare, quod Italica hujus temporis milliaria eadem esse atque antiqua putant. Antonini habemus Itinerarium, unde satis intelligitur illa milliaria his fuisse minora. Accedunt et lapides multis in locis positi, ubi singula milliaria inscriptæ columnæ distinguunt, quæ qui emensi sunt, non dubitant quatuor ejusmodi milliaribus leucam nostram constare.

11 *Gergovia*] Urbs, quæ prope Cla-

in agris habet dilectum[t] egentium ac perditorum. Hac coacta manu, quoscumque adit ex civitate,[u] ad suam sententiam perducit: hortatur, ut communis libertatis causa arma capiant: magnisque coactis copiis, adversarios suos, a quibus paulo ante erat ejectus,[v] expellit ex[w] civitate. Rex ab suis appellatur; dimittit quoquoversus[x] legationes; obtestatur, ut in fide maneant. Celeriter sibi Senones, Parisios, Pictones, Cadurcos,[12] Turones, Aulercos,[y] [13] Lemovices,[14] Andes reliquosque omnes, qui Oceanum attingunt, adjungit:[z] omnium consensu ad eum defertur imperium. Qua oblata potestate, omnibus his civitatibus obsides imperat, certum numerum militum ad se[a] celeriter adduci[b] jubet, armorum quantum quæque[c] civitas domi, quodque ante tempus efficiat,[d] constituit: in primis equitatui[e] studet. Summæ[f] diligentiæ summam imperii severitatem addit; magnitudine supplicii dubitantes cogit: nam, majore commisso delicto, igni[g] atque omnibus tormentis necat: leviore[h] de causa, auribus desectis,[i] aut singulis[a] effossis[j] oculis, domum remittit, ut sint reliquis documento et magnitudine pœnæ perterreant[k] alios.

[a] *Uno oculo effosso.*

alii cum Edd. quibusdam solenni variatione. *Gergoviæ* Edd. R. M. V. *Gorgonia* Ed. Ven. vulgo *tam. desistit.*—[t] Sic B. pr. Lov. V. pr. et 4 alii.—[u] *sua c.* V. tert. L. tert. Ed. Inc. vulgo *in suam s.*—[v] *dejectus* Duk.—[w] *a* V. sec. *de* Edd. Vasc. Str. Steph. Gr. post. et *a suis* cum Mss. 2.—[x] *quaque* Mss. 4. *quoque* V. pr. Egm. male. V. ad III. 23.—[y] *Auleurcos* Mss. plurimi.—[z] *adjungunt* B. pr. V. pr. Lov.—[a] Sic Mss.—[b] *venire* Lov. *jussit* plerique cum Edd. pp.—[c] *cumque* Dorv.—[d] *effecerit* L. sec.—[e] F. *equitatu.*—[f] *et s.* Pet.—[g] *igne* Mss. XI. et Edd. pp. male.—[h] *leviori* Edd. R. M. V.—[i] *dejectis* Ox. *deseptis* Dorv.—[j] *defossis* Petav.—[k] *det.* L. pr.—[l] *possent* L. pr. Edd. quæd.—

NOTÆ

suntur. Olim erat Arvernorum primaria, nunc nomen retinet, *Gergoie.* Sidonius Arvernus Clarummontem vocat: 'Oppidum et municipium Arvernum non procul a veteri Gergovia.'

12 *Cadurcos*] Cadurci, *Ceux de Quercy.*

13 *Aulercos*] Aulercorum triplex est genus, Cenomani, *ceux du Mans,* alii Eburovices, *ceux d'Evreux,* alii Diablintes, supra vel infra Venetos.

14 *Lemovices*] Non sunt ii, qui Cadurcis sunt finitimi, sed in Armorica. Lemovices enim sunt duplices, Armorici et Aquitani. Priores conjectura est non levis esse, *Leon;* posteriores, *Limosins.*

5. His suppliciis celeriter coacto exercitu, Lucterium Cadurcum, summæ hominem audaciæ, cum parte copiarum in Rutenos[15] mittit: ipse in Bituriges proficiscitur. Ejus adventu Bituriges ad Æduos, quorum erant in fide, legatos mittunt subsidium rogatum, quo facilius hostium copias sustinere possint.[l] Ædui de consilio legatorum, quos Cæsar ad exercitum reliquerat, copias equitatus peditatusque subsidio[m] Biturigibus mittunt. Qui cum ad flumen Ligerim venissent, quod Bituriges ab Æduis dividit, paucos dies ibi morati, neque flumen transire ausi, domum revertuntur legatisque nostris renuntiant, se Biturigum perfidiam veritos revertisse, quibus id consilii[n] fuisse cognoverint,[o] ut, si flumen transissent, una ex parte ipsi,[b] [p] altera Arverni se circumsisterent. Id eane de causa, quam legatis pronuntiarunt,[q] an perfidia adducti fecerint, quod nihil nobis constat, non videtur pro certo esse ponendum. Bituriges eorum discessu[r] statim se cum Arvernis conjungunt.

6. His rebus in Italiam[s] Cæsari nuntiatis, cum jam ille urbanas[t] res virtute Cn. Pompeii commodiorem in statum pervenisse intelligeret, in Transalpinam Galliam profectus est. Eo cum venisset, magna difficultate afficiebatur, qua ratione ad exercitum pervenire[u] posset. Nam, si legiones in Provinciam arcesseret,[v] se absente in itinere prælio dimicaturas intelligebat: si ipse ad exercitum contenderet, ne iis quidem, qui eo tempore pacati viderentur, suam salutem recte committi videbat.

7. Interim Lucterius[w] Cadurcus, in Rutenos missus, eam civitatem Arvernis conciliat. Progressus in Nitiobriges[x] [16]

[b] *Bituriges.*

[m] *consilio* B. pr.—[n] *consilium* Egm.—[o] *cognoverunt* E.—[p] *ipsi ex p.* L. pr. Ox.—[q] *pronunciarint* Mss. fere o. et Ed. Inc. *pronunciaverint* L. pr.—[r] *post e. discessum* L. sec.—[s] *Italia* L. pr. sec.—[t] Hoc ordine Mss.—[u] *pervenisse* L. pr.—[v] *arcessiret* V. pr. a m. s. G. V. tert. L. tert. Ed. Inc. Adi I. 31.—[w] *Lucretius* Mss. 6.—[x] *Iciob.* B. pr. *Itiobr.* D. V. sec.—[y] *Gabales* L. pr. Sc. Duk. Busl. Edd. R. M. V. uti apud alios. V. ad c. 4. *Gebalos* Edd. qdd.—[z] *accepit* L. pr. Duk.

NOTÆ

15 *Rutenos*] Ruteni, *Rouergue.* De ceteris populis supra dictum.

16 *Nitiobriges*] Quorum caput Ptolemæo Aginnum, *Agen.*

et Gabalos,[y] [17] ab utrisque obsides accipit,[z] et, magna coacta manu, in Provinciam Narbonem[a] versus[18] eruptionem facere contendit. Qua re nuntiata, Cæsar omnibus consiliis antevertendum[b] existimavit, ut Narbonem proficisceretur. Eo cum venisset, timentes confirmat, præsidia in Rutenis provincialibus,[19] Volcis Arecomicis,[c] [20] Tolosatibus, circumque Narbonem, quæ loca erant hostibus[d] finitima, constituit: partem copiarum ex Provincia supplementumque, quod ex Italia adduxerat,[21] in Helvios,[22] qui fines Arvernorum contingunt,[e] convenire jubet.

8. His rebus comparatis, represso jam Lucterio et remoto, quod intrare intra præsidia periculosum putabat,[23] in

—[a] *Narbonam* hic et infra L. pr. Scal. V. pr. sec. Duk. V. ad III. 20.—[b] *anteveniendum* Pet.—[c] Mss. fere o. *Arctom.* al. *Artomicis* male. V. ad c. 64.—[d] *host. e.* Edd. qdd.—[e] *attingunt* V. tert.—[f] Mss. plerique non agnoscunt τὸ *mons*

NOTÆ

17 *Gabalos*] Gabali, *ceux de Givaudan*, quorum caput Anderitum est Ptolemæo.

18 *Narbonem versus*] De Narbone supra. Hic vero notandum, in aureo illo latinitatis puræ sæculo, nunquam aliter dici licuisse, quam postposito *versus*: *Narbonem versus*, non *versus Narbonem*. Sequiori ætate aliter visum.

19 *Rutenis provincialibus*] Deleo virgulam, ut iidem sint Ruteni, qui provinciales. Erat enim quædam pars Rutenorum sub imperio pop. Rom. atque adeo provincialis, quos Plinius in Gallia Narbonensi collocat.

20 *Volcis Arecomicis*] Volcæ Arecomici, *ceux d'Usez et de Nismes*: ex Plinio qui Nomausum vocat Arecomicorum.

21 *Supplementumque, quod ex Italia adduxerat*] Supra enim dixerat: Delectum tota Italia habere instituit.

22 *Helvios*] Helvii, qui ad Scaligerum usque pro Albigensibus habiti sunt, jam agnoscuntur esse *Vivarais*. Albigenses enim ad Tarnem fluvium sunt in Aquitania: Helvii autem ad Rhodanum. Alba Helvorum Plinio dicitur. In notitiis veteribus provinciæ Viennensis civitatum, civitas Albensium Vivaris, Concilio Epaonensi adfuit episcopus civitatis Albensium Venantius. In codice Pithœano est, *sive Vivariensis*. Ille ipse Venantius est in synodo consensu Theodoberti regis in urbe Arverna habita, post consulatum Paulini Junioris, ubi dicitur Episcopus ecclesiæ Vivariensis. Sed Cæsar non scribit illos Helvios extra provinciam esse. Nec erant revera, ut visum est Scaligero, qui ea in re erravit, deceptus a Strabone, qui XIV gentibus inter Garumnam Ligerimque positis, Helvios quoque annumerat Geograph. l. IV.

23 *Intrare intra præsidia periculosum putabat*] Id est, in loca irrumpere, quæ præsidiis Romanorum tenebantur, id est in Volcas Arecomicos, et Tectosages, Narbonenses, &c.

Helvios proficiscitur: etsi mons Cevenna,[f] [24] qui Arvernos ab Helviis discludit,[g] durissimo tempore anni, altissima nive iter[h] impediebat: tamen discisa[i] nive sex in altitudinem[j] pedum atque ita viis patefactis, summo[k] militum labore ad fines Arvernorum pervenit.[l] Quibus oppressis inopinantibus, quod se Cevenna, ut muro, munitos existimabant, ac ne singulari quidem unquam homini eo tempore anni semitæ patuerant, equitibus[m] imperat, ut, quam latissime possint, vagentur et quam maximum hostibus terrorem[n] inferant. Celeriter hæc fama ac nuntiis ad Vercingetorigem perferuntur: quem perterriti omnes Arverni circumsistunt atque obsecrant, ut suis fortunis consulat, neu[o] se ab hostibus diripi patiatur; præsertim cum videat,[p] omne ad se bellum translatum. Quorum ille precibus permotus,[q] castra ex Biturigibus movet in Arvernos versus.

9. At Cæsar, biduum in iis locis moratus, quod hæc de Vercingetorige[r] usu[s] ventura opinione præceperat,[t] per causam[u] supplementi equitatusque cogendi ab exercitu discedit;[v] Brutum adolescentem[w] iis copiis præficit;[x] hunc monet, ut in omnes[y] partes equites quam latissime pervagentur: daturum se operam, ne longius triduo ab[z] castris absit. His[a] constitutis rebus, suis inopinantibus, quam maximis potest itineribus, Viennam[25] pervenit.[b] Ibi[c] nactus

contra Cæsaris stylum, et vulgo *Cebenna*.—[g] Al. *dividit*. et *diversissimo* Vasc. ad oram. *dur. tunc t. a.* Scal.—[h] deest L. pr. sec.—[i] *discissa* L. pr. Scal. *discisa* Cuj. Quo notetur, nivem securibus ac dolabris diffractam fuisse. Iidem Codd. cum Ox. vi locant post *pedum* ut alibi.—[j] *altitudine* Ox. L. pr. sec. Vide ad II. 5.—[k] deest Busl. Edd. R. V. M.—[l] *Devenit* L. tert.—[m] *militibus* Edd. R. M. V.—[n] *timorem* sine *hostibus* G. vulgo possent.—[o] Sic Cuj. Urs. And. Scal. L. pr. Ox. Reliqui cum Edd. pp. *nere diripiantur*. *deripi* Pet. —[p] *videant* B. pr. V. sec.—[q] *motus* L. sec.—[r] *Vercingetore* Cuj. Pet. *Vercingetori* Gryph. pr.—[s] *usus* Mss. 9. et Edd. pp.—[t] *perc.* Mss. 9. et Edd. pp. male.—[u] *pro caussa* Mss. 7. et Edd. pp. perperam.—[v] *discessit* L. pr. tert.—[w] *adul.* B. pr. V. pr. Eg.—[x] *Præfecit* L. pr. D. V. tert. Edd. R. M. V.—[y] Sic B. pr. V. pr. tert. *omnibus partibus* L. sec. tert. Ed. Inc.—[z] al. *a*. deest L. pr.—[a] *sed his* B. pr.—[b] *venit* Pet. L. pr.—[c] *inde* Ox. Urs. *nanctus* B. pr.—

NOTÆ

24 *Cevenna*] *Les Cevennes*. Dicendum sic, non Gebenna, a Rhodano per Vellavos Gabalosque et Arvernos ad Garumnam usque promittitur, quos, ut Cadurcos Rutenosque dividit in superiores et inferiores, quæ per Arvernos, dicitur, *Montagnes d'Auvergne*.

25 *Viennam*] Vienna Metropolis Allobrogum, *Vienne en Dauphiné*.

recentem equitatum, quem multis ante diebus eo præmiserat, neque diurno neque nocturno itinere[d] intermisso, per fines Æduorum in Lingones contendit, ubi duæ legiones hyemabant, ut, si quid[e] etiam de sua salute ab Æduis iniretur consilii,[f] celeritate præcurreret. Eo cum pervenisset, ad reliquas legiones mittit, priusque[g] omnes in unum locum cogit, quam de ejus adventu Arvernis nuntiari[h] posset. Hac re cognita, Vercingetorix rursus in Bituriges exercitum reducit[i] atque, inde profectus Gergoviam, Boiorum[26] oppidum, quos ibi Helvetico prælio victos Cæsar collocaverat Æduisque attribuerat, oppugnare instituit.

10. Magnam hæc res Cæsari difficultatem ad consilium capiendum afferebat: si reliquam partem hyemis uno in[j] loco legiones[k] contineret, ne, stipendiariis[l] Æduorum expugnatis, cuncta Gallia deficeret, quod nullum amicis[m] in eo præsidium videret positum esse: sin[n] maturius ex hybernis[o] educeret, ne ab re frumentaria duris subvectionibus laboraret. Præstare visum est tamen, omnes difficultates perpeti,[p] quam, tanta contumelia accepta, omnium suorum voluntates alienare. Itaque cohortatus Æduos de supportando commeatu, præmittit ad Boios, qui de suo adventu doceant, hortenturque,[q] ut[r] in fide maneant atque hostium impetum magno animo sustineant. Duabus Agendici[s] legionibus atque impedimentis totius exercitus relictis, ad Boios proficiscitur.

11. Altero die cum ad oppidum Senonum Vellaunodu-

[d] *tempore* D. a m. pr.—[e] *quod* Mss. 7. et Ed. Inc.—[f] *concilii* D.—[g] Hoc ordine Mss. plurimi. *coegit.* V. sec.—[h] *adnunciari* Carr. D.—[i] *reduxit* L. pr.—[j] B. pr. V. pr. Pet. Egm. et 4. alii carent *τῷ in* cum Ed. Inc. sed addere amat Cæsar. —[k] deest Lov.—[l] *stipendiis* L. pr.—[m] Sic Mss. non *in eo am. ea* L. pr. *amicis* abest a Scal. dein vulgo *videretur.* Leid. sec. *propos.*—[n] Sic Cuj. And. Ox. Scal. Reliqui cum Edd. pp. *si* ut c. 20. et I. 44. ac sæpius.—[o] desunt *ex h.* Pet. ab *esse* usque ad *ne* exulant a L. pr.—[p] *petere* Edd. R. M. V.—[q] *hortaturque* Mss. 3. et Ed. Inc.—[r] deest V. tert. non male.—[s] *Agedinci* Mss.

NOTÆ

26 *Boiorum*] Boii qui fuerint haud facile dictu est. Putarim illos esse qui Ligerim et Elaver inter sunt positi, ubi est urbs Molinensis, quæ Æduensis diœceseos hodieque est.

num[t] [27] venisset, ne quem post se hostem relinqueret, quo[u] expeditiore[v] re frumentaria uteretur, oppugnare instituit, idque[w] biduo circumvallavit: tertio die missis ex oppido legatis de deditione, arma proferri, jumenta produci, DC obsides dari jubet. Ea qui conficeret, C. Trebonium legatum[x] relinquit: ipse, ut quam primum iter conficeret Genabum[y] Carnutum, proficiscitur, qui,[z] tum primum[a] allato nuntio de oppugnatione Vellaunoduni,[b] cum longius eam rem ductum iri existimarent, præsidium Genabi tuendi causa, quod eo[c] mitterent, comparabant.[d] Huc biduo pervenit; castris ante oppidum positis, diei[e] tempore exclusus, in posterum oppugnationem[f] differt, quæque ad eam rem usui sint, militibus imperat; et, quod oppidum Genabum pons fluminis Ligeris continebat, veritus, ne noctu ex oppido profugerent, duas legiones in armis excubare jubet. Genabenses, paulo ante mediam noctem silentio ex oppido egressi, flumen transire cœperunt. Qua[g] re per exploratores nuntiata, Cæsar[h] legiones, quas expeditas esse jusserat,

tantum non omnes. V. ad VI. 44. —[t] *Vellaudunum* V. pr. et 2 alii. *Vellaodunum* G. L. tert. Ed. Inc. *Melendunum* Pet. pro var. lect.—[u] *quod* Lov. Dorv.—[v] *expeditius* Pet.—[w] *id* Carr. D. Palm. *eoque* Scal. L. pr.—[x] Abest Mss. 3. Ed. Inc. *reliquit* Lov. et 3. alii cum Edd. R. M. V.—[y] *Genabiu* Sc. L. pr. et infra. V. ad c. 3. *Genabim* L. sec. *oppidum* C. Ox.—[z] *Quam* D. a m. pr.—[a] *primo* G.—[b] *Vellauduni* V. pr. et 4. alii. *Vellaaduni* L. tert. Ed. Inc.—[c] *in eo* Lov. et 3 alii cum Ed. Inc.—[d] *comprobarant* Pet. dein vulgo *Cæsar perv. et c.*—[e] *die* Dorv. V. ad II. 23.—[f] *exp.* L. pr.—[g] Deest Pet.—[h] *n. Cæsari* Mss.

NOTÆ

27 *Vellaunodunum*] Alii Castrum Nantonis, alii Montargisium suspicantur. Sed, Castrum Nantonis, *Chasteau Landon*, multo propius est Agedinco quam Aurelianis. Montargisium vero est novum oppidum, in quo diu versatus nullum reperi antiquitatis vestigium quod CCCC annos superet. Est in molli clivo amphitheatrum quod Montargisio leucis abest quatuor, Scenam Veri appellant, *Scenaviere*, juxtaque, imo paulo infra, urbis cujusdam inventæ reliquiæ, cum nobilis illa fossa facta est, quæ Ligeris fluminis aquam cum Lupia fluvio committit, nempe mœnia insolitæ latitudinis, non in uno quidem loco, sed in diversis posita, ut ex interposito inter illas reliquias spatio urbis magnitudo possit conjici. Nec procul inde parietinæ, sub quibus peramplum hypogæum, unde eruuntur numismata vetera M. Aurelii Veri, et ejus uxoris Faustinæ, itemque Gordiani, Constantii, et Constantini imperatorum effigiem habentia. Facile ex situ adducor ut credam ibi fuisse Vellaunodunum; est enim locus inter Agedincum Senonum et Genabum Carnutum, sive Aurelianos,

portis incensis,[28] intromittit, atque oppido potitur, perpaucis ex hostium numero[29] desideratis, quin cuncti vivi caperentur, quod pontis atque itinerum[i] angustiæ multitudini fugam intercluserant.[j] Oppidum diripit[k] atque incendit, prædam militibus donat, exercitum Ligerim[l] transducit atque in Biturigum fines pervenit.

12. Vercingetorix, ubi de Cæsaris adventu[m] cognovit, oppugnatione[n] destitit atque obviam Cæsari proficiscitur. Ille oppidum (Biturigum, positum in via,) Noviodunum[30] oppugnare instituerat. Quo ex oppido cum legati ad eum[o] venissent, oratum, ut sibi ignosceret suæque vitæ consuleret; ut celeritate[p] reliquas res conficeret, qua pleraque[q] erat consecutus, arma proferri,[r] equos produci, obsides dari jubet. Parte jam obsidum transdita, cum reliqua administrarentur, centurionibus et paucis militibus intromissis, qui arma jumentaque conquirerent, equitatus hostium procul visus est, qui agmen Vercingetorigis antecesserat. Quem simulatque oppidani conspexerunt, atque in spem auxilii venerunt; clamore sublato arma capere, portas claudere, murum complere cœperunt. Centuriones in oppido cum ex significatione Gallorum novi aliquid[s] ab his iniri consilii intellexissent, gladiis destrictis[t] portas occupaverunt, suosque omnes incolumes receperunt.

13. Cæsar ex castris equitatum[u] educi jubet, præliumque equestre[v] committit: laborantibus jam suis Germanos equites

9. et Edd. pp.—[i] *itineris* L. pr. Carr. et *multitudinis* vulgo. ibidem paulo ante deest *viri*.—[j] *incl.* Carr. Ed. Plant.—[k] *diruit* Mss. 6. et Edd. qdd. V. ad Front. IV. 1. 38.—[l] *Ligerem* B. pr. V. pr. Pet. Lov. Egm. Dorv.—[m] *C. adventum* Carr. D.—[n] *ab obp.* L. pr. male. V. ad VI. 39. et vulgo *desistit*.—[o] Desunt Dorv. Edd. R. M. V.—[p] *celeriter* V. pr.—[q] *quas plerasque* L. pr. *quarum pl.* Dorv. Edd. R. M. V.—[r] Sic And. Cuj. L. pr. Ox. Sc. Al. *conf.* V. ad c. præced.—[s] deest L. pr.—[t] Sic V. pr. L. pr. Egm. V. ad I. 25.—[u] *exercitum* L. pr.—[v] *prælium eq.* Carr. B. pr. V. pr. et 7. alii cum Edd. pp. dein

NOTÆ

28 *Portis incensis*] Portæ enim illo tempore non habebant objectam fossam, ut nunc habent, et ad eas erat facilis extrinsecus aditus.

29 *Perpaucis ex hostium numero, &c.*] Eutropius elapsos tantum esse LXXX narrat.

30 *Noviodunum*] *Neury sur Baranjon*, inter Albiniacum et Virzionem.

circiter CD submittit, quos ab initio secum habere instituerat. Eorum impetum Galli sustinere non potuerunt, atque in fugam conjecti, multis amissis, se[w] ad agmen receperunt: quibus profligatis, rursus oppidani perterriti comprehensos eos, quorum opera plebem concitatam[x] existimabant, ad Cæsarem perduxerunt, seseque[y] ei dediderunt. Quibus rebus[z] confectis, Cæsar ad oppidum Avaricum,[31] quod erat maximum munitissimumque in[a] finibus Biturigum atque[b] agri fertilissima regione, profectus est; quod, eo oppido recepto, civitatem[c] Biturigum se in potestatem redacturum confidebat.

14. Vercingetorix, tot[d] continuis incommodis Vellaunoduni,[e] Genabi, Novioduni acceptis, suos ad concilium convocat. Docet, 'longe alia ratione esse[f] bellum gerendum, 'atque[g] antea sit gestum:[h] omnibus modis huic rei studen- 'dum,[32] ut pabulatione et[i] commeatu Romani prohibeantur: 'id esse facile, quod equitatu ipsi abundent, et, quod anni 'tempore subleventur:[33] pabulum secari[j] non posse: neces-

hab. sec. multi Codd. et *const.* Carr.—[w] Sic Mss. fere o. non *sese.*—[x] *excitatam* L. pr. a m. pr.—[y] *seque* L. pr. sec. qui caret τῷ *ei.*—[z] Sic Cuj. And. L. pr. sc. Ox. post. Reliqui non agnoscunt τὸ *rebus.* uti nec Edd. pp. male. V. ad IV. 17.—[a] *a f.* Scal. L. pr. pro *post.*—[b] *Ac* D.—[c] deest Dorv. *in pot. se* L. pr. —[d] *tum* Egm.—[e] *Vellauduni* Mss. 4 Ed. Inc.—[f] *esse* L. pr.—[g] *quam* L. sec.— [h] *g. sit* Mss. et Edd. plerique.—[i] Mss. plurimi et Edd. pp. *aut.* B. Civ. I. 48.

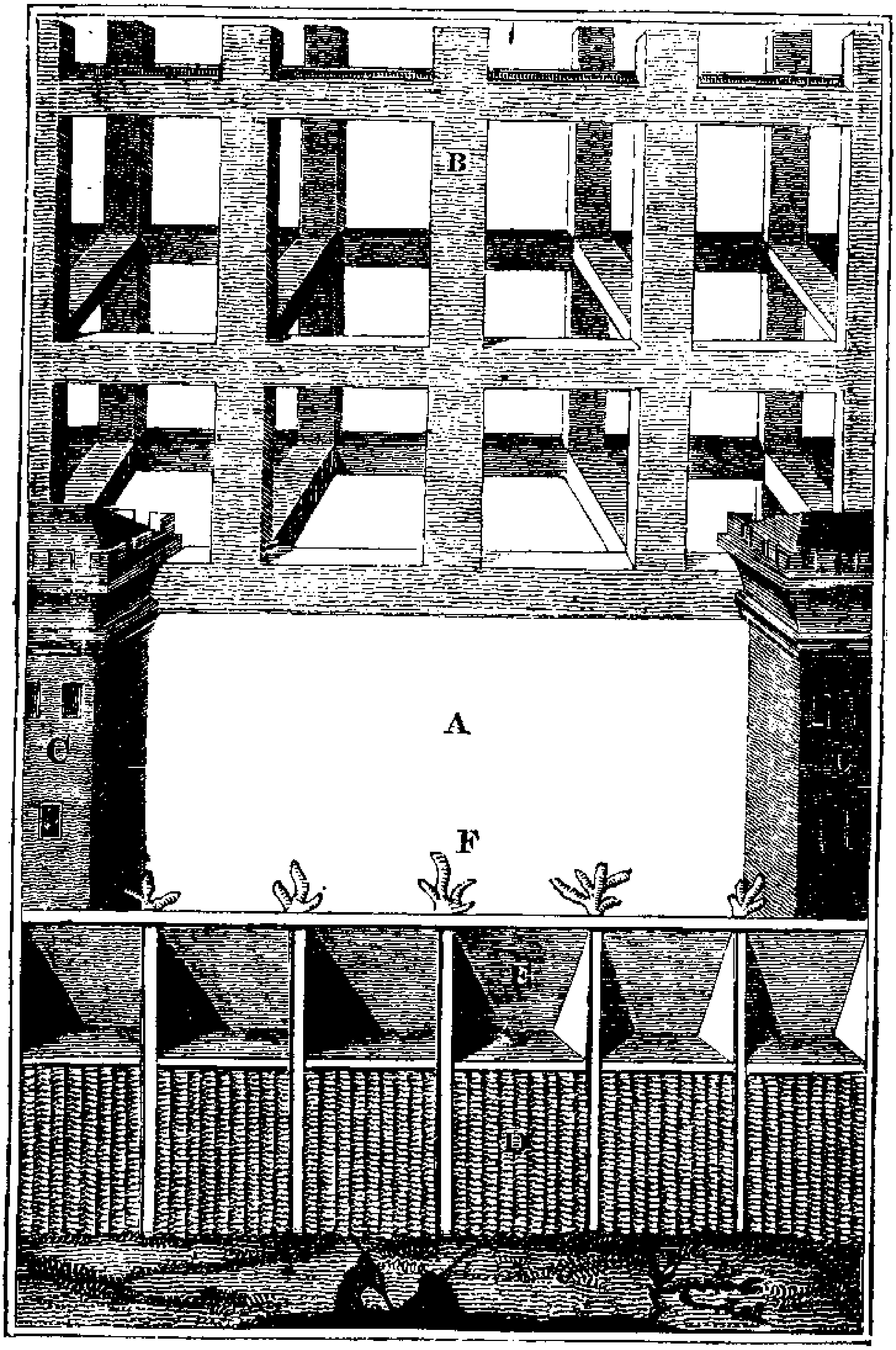
NOTÆ

31 *Avaricum*] *Bourges en Berry*, quod indicat Itinerarium Antonini, qui inter Argantomagum, *Argenton*, et Tincontium, *Xaincoins*, collocat Avaricum; item quod Avaro nomen est fluminis, unde dictum Avaricum, quod Orosius, historiam hanc ubi narrat, Biturigam appellat. Omnes autem propemodum metropoles sui nomina populi acceperunt. Biturigam item appellant Gregorius Turonensis et Aimoinus. Denique quod talis adhuc situs agnoscitur, qualis hic a Cæsare describitur.

32 *Omnibus modis huic rei studendum*] Ut enim monet Veget. III. 3. 'In omni expeditione unum et maximum telum, ut tibi sufficiat victus, hostes frangat inopia. Item quicquid in pecore, vel quacumque fruge vinoque hostis inferens bellum ad victum suum poterit, occupare, non solum admonitis per edita possessoribus, sed etiam coactis per electos perscrutatores ad castella idonea et armatorum firmata præsidiis, vel ad tutissimas conferendum est civitates.'

33 *Quod anni tempore subleventur*] Hyberno scilicet, cum Galli pabulum conditum in ædificiis habeant, Romani non habeant.

AVARICUM.

A. *Avaricum, maximum munitissimumque in finibus Biturigum, oppidum.* B. *Muri veteres Biturigum, tempore Julii Cæsaris.* C. *Duæ turres a Cæsare constitutæ.* D. *Vallum cratibus viminibusque contextum atque munitum.* E. *Plutei et cuniculi.* F. *Cervi.*

'sario dispersos hostes ex ædificiis petere: hos[k] omnes 'quotidie ab equitibus[l] deleri posse. Præterea salutis causa 'rei familiaris[m] commoda negligenda;[n] vicos atque ædificia[o] 'incendi oportere hoc spatio,[p] a Boia quoquo versus, quo 'pabulandi causa adire[q] posse videantur. Harum ipsis 'rerum copiam suppetere, quod, quorum in finibus bellum 'geratur, eorum opibus subleventur: Romanos aut inopiam 'non laturos, aut magno cum periculo longius ab[r] castris 'progressuros: neque interesse, ipsosne interficiant impedi-'mentisne[s] exuant, quibus amissis bellum geri[t] non possit.[u] 'Præterea oppida[v] incendi oportere, quæ non munitione et 'loci natura ab omni sint periculo tuta; neu[w] suis sint ad 'detractandam[x] militiam receptacula, neu Romanis propo-'sita[y] ad copiam commeatus prædamque tollendam. Hæc 'si gravia aut acerba videantur, multo illa[z] gravius æsti-'mare debere, liberos, conjuges in servitutem abstrahi, ipsos 'interfici; quæ[a] sit necesse accidere victis.'

15. Omnium consensu hac[b] sententia probata, uno[c] die amplius XX urbes Biturigum incenduntur.[d] Hoc idem fit[e] in reliquis civitatibus. In omnibus partibus incendia conspiciuntur; quæ etsi magno cum dolore omnes[f] ferebant, tamen hoc sibi solatii proponebant, [quod se, prope] explorata victoria, celeriter amissa recuperaturos[g] [confidebant]. Deliberatur[h] de Avarico in communi concilio, incendi place-

et *prohiberentur* Scal. Ox.—[j] *secare* L. pr. Sc.—[k] deest Cuj. L. pr.—[l] *equitatu* Ox. L. pr. An *equite?*—[m] desunt *rei f.* Mss. 2. et Edd. R. M. V.—[n] *neglegenda* B. pr. V. pr. Egm.—[o] *ædificiaque* L. pr.—[p] Sic Mss. o. Male Edd. qdd. *hoc est sp.* Ort. et L. tert. cum Ed. Inc. *ab ora, a hora* L. sec. et *quoque* Mss. multi. V. ad III. 23.—[q] *adiri* Urs. et Ciacc. non male. V. ad II. 7.—[r] Sic Mss. plurimi et vetustiores, non *a.*—[s] vulgo *impedimentisve.*—[t] *gravari* Ox.—[u] *posse* L. sec. non male V. ad I. 42. et alibi.—[v] *ea o.* G. Ed. Inc.—[w] *ne* L. pr. et Hotom. *sui* Mss. 2. *ne usui* V. pr. a m. pr. Lov. Duk.—[x] Sic Mss. 9. et Edd. pp. V. ad Front. I. 1. 9. et Arntz. ad Aur. Vict. de Vir. Ill. c. 82. *detractandum* Edd. R. M. V. sed adi III. 14.—[y] *posita* D.—[z] *illi* L. pr. *graviora existimari* Edd. Vasc. Str. Steph. Gr. post. *existim.* etiam Lov. L. tert. et Ed. Inc. sed V. ad II. 17. vulgo *æstimari.*—[a] *quod* L. tert. Ed. Inc. *sint* L. sec. Edd. R. M. V. quæ addunt *pati.*—[b] *hæc* Pet. L. pr. tert. *ac* Mss. 4. Edd. qdd. deest V. tert. —[c] *una* Pet.—[d] *incendunt* G. Ed. Inc.—[e] Sic Cuj. And. L. pr. Sc. Ox. a reliquis exulat.—[f] abest ab Edd. R. M. V.—[g] *recip.* B. pr. V. pr. And. Ox.—[h] Sic Cuj. And. L. pr. Sc. Ox. Pet. pro V. L. Ceteri tam aliorum, quam mei,

ret,[i] an defendi. Procumbunt omnibus[j] Gallis ad pedes Bituriges, 'ne pulcherrimam prope totius Galliæ urbem, 'quæ et[k] præsidio et ornamento sit civitati;[l] suis manibus 'succendere cogerentur;[m] facile se loci natura defensuros' dicunt, 'quod, prope ex omnibus partibus flumine et palude 'circumdata,[34] unum habeat et perangustum aditum.' Datur petentibus venia, dissuadente[n] primo Vercingetorige, post concedente et precibus ipsorum et misericordia vulgi.[o] Defensores oppido idonei[p] deliguntur.

16. Vercingetorix minoribus Cæsarem itineribus subsequitur, et locum castris deligit,[q] paludibus sylvisque munitum, ab Avarico longe millia[r] passuum XVI.[s] Ibi per certos exploratores in singula diei[t] tempora, quæ ad Avaricum agerentur,[u] cognoscebat, et, quid fieri vellet, imperabat: omnes nostras pabulationes frumentationesque[v] observabat, dispersosque,[w] cum longius necessario procederent, adoriebatur, magnoque incommodo afficiebat: etsi, quantum ratione provideri[x] poterat, ab[y] nostris occurrebatur, ut incertis temporibus diversisque itineribus iretur.

17. Castris ad eam partem oppidi positis, Cæsar, quæ intermissa a flumine et a[z] palude aditum, ut supra diximus, angustum habebat, aggerem apparare, vineas agere, turres duas constituere cœpit: nam circumvallare[a] loci natura prohibebat. De[b] re frumentaria Boios atque Æduos adhortari

et Ed. Inc. *dicebatur. consilio* Mss. 5.—[i] *placeant* L. pr. cum puncto sub *n*.—[j] Sic Mss. non *G. o. cum o. G.* Gott.—[k] deest *et* Mss. plerisque et Edd. pp. male.—[l] *civitatis* L. pr. *civitatibus* V. sec. deest Mss. 3. et Edd. R. M. *omnibus* Ed. Ven. *eis omnibus* Vasc.—[m] *suisque omnibus s. cogantur* And. *incendere* L. pr. Lov. Dorv. Edd. R. M. V.—[n] *vix s.* Pet.—[o] *volgi* B. pr.—[p] Sic Mss. non *id. op. oppido* exulat a Pet. *delinquntur* Egm.—[q] *delegit* B. pr.—[r] *milium* B. pr. —[s] Ita Mss. o. vel expressis literis *sedecim*, et Edd. pp. aliæque. vulgo XV. —[t] *dierum* Vasc. *insigni dei* B. pr. a m. pr. forte fuit *die* pro *diei*. ut alibi. V. c. 11. *opera* pro *temp*. Lov. D. Dorv. Carr. Br.—[u] *gerer*. Ox. L. pr. Cuj. Ed. Gryph. pr.—[v] *nostros pabulatione frumentationeque* Pet. *frumentationesque* deest Edd. R. M. V.—[w] *dispersos. q.* G. V. sec. tert.—[x] *percid.* Scal.—[y] *a* Mss. 2. —[z] Sic B. pr. V. pr. Lov. et multi alii cum Edd. pp. vulgo deest *a*. V. ad v. 34. *paludibus* est in Edd. pp. aliisque et Mss. 6. præter Cuj. And. L. pr. Sc. Ox. *flumine et palude* c. 15.—[a] *circumvallari* L. pr.—[b] *et de* Carr. D.—[c] *desistit* L.

NOTÆ

34 *Flumine et palude circumdata*] Flumen Avaro est, unde urbi nomen. Est et palus qua parte vetus oppidum est.

non destitit:[c] quorum alteri, quod nullo studio agebant, non multum adjuvabant; alteri non magnis facultatibus, quod civitas erat exigua et infirma, celeriter, quod habuerunt, consumserunt. Summa difficultate[d] rei frumentariæ affecto exercitu, tenuitate Boiorum, indiligentia[e] Æduorum, incendiis ædificiorum, usque eo, ut complures dies milites[f] frumento caruerint, et, pecore e[g] longinquioribus vicis adacto, extremam famem sustentarent, nulla tamen vox est ab iis[h] audita, Populi Romani majestate[i] et superioribus victoriis indigna. Quin etiam Cæsar cum in opere singulas[j] legiones appellaret, et, si acerbius inopiam ferrent, se dimissurum oppugnationem diceret; universi ab eo, 'ne id faceret,' petebant: 'sic se complures[k] annos illo imperante meruisse, ut nullam ignominiam acciperent, nunquam[l] infecta[m] re discederent: hoc se ignominiæ laturos loco, si inceptam[n] oppugnationem reliquissent: præstare, omnes perferre acerbitates, quam non civibus Romanis, qui Genabi perfidia Gallorum interissent, parentarent.'[35] Hæc eadem centurionibus tribunisque militum mandabant, ut per eos ad Cæsarem deferrentur.[o]

18. Cum jam muro turres appropinquassent,[p] ex captivis Cæsar[q] cognovit, Vercingetorigem[r] consumto pabulo castra movisse propius Avaricum,[s] atque ipsum cum equitatu expeditisque, qui inter equites præliari consuessent, insidiarum[t] causa eo profectum, quo nostros postero die pabula-

pr. Urs. *distitit* B. pr. V. pr. Egm.—[d] *cum d.* Carr. D. Dorv. Edd. R. M. V.—[e] *indulg.* Mss. 3. Edd. pp. inepte. *indigentia* Egm. a m. s.—[f] deest V. sec. non male per synthesin. V. Ind. In multis *frum. mil. carerent* L. pr.—[g] Mss. 10. et Edd. quædd. *ex.*—[h] *ex iis* L. pr. frustra. V. ad B. C. I. 1.—[i] *potest.* L. tert.—[j] *singulos adp.* Vasc. ad marg.—[k] Sic L. pr. *secum plures a. imp.* D.—[l] *nusquam* Mss. plerique et Edd. Vett. *οὐδαμόθεν* Gr.—[m] *incepta* B. pr. L. pr. V. pr. Pet. Egm. et 3 alii cum Carr. *incerta* Ort. G. V. tert. L. tert. Ed. Inc. sed V. VI. 12.—[n] *incertam* G. V. tert. L. tert.—[o] *perf.* L. pr.—[p] Sic Mss. non *adp. t. turris adpropinquasset* L. pr.—[q] deest L. pr.—[r] per *x* L. pr.—[s] *Avarico* et *ipso* Pet.—[t] *insidiandi* Cuj. And. Scal. L. pr. Ox.—

NOTÆ

35 *Parentarent*] Est defunctis parentibus justa solvere. Et metaphorice, occisi parentis vel propinqui hominis ultionem persequi et pœnam reposcere

tum venturos arbitraretur.[u] Quibus rebus cognitis, media nocte silentio profectus, ad hostium castra mane pervenit. Illi,[v] celeriter per exploratores adventu Cæsaris cognito, carros impedimentaque sua in[c] arctiores sylvas abdiderunt, copias omnes[w] in loco aperto[x] atque edito[y] instruxerunt. Qua re nunciata, Cæsar celeriter sarcinas conferri, arma expediri jussit.

19. Collis erat, leniter[z] ab infimo acclivis: hunc ex omnibus fere partibus palus difficilis atque impedita cingebat,[a] non latior pedibus L. Hoc se colle, interruptis pontibus, Galli fiducia loci continebant, generatimque distributi[b] in civitates, omnia vada ac saltus ejus paludis certis custodiis[c] obtinebant, sic animo parati, ut, si eam paludem Romani perrumpere[d] conarentur, hæsitantes[d] [e] premerent ex loco superiore: ut, qui propinquitatem loci videret,[f] paratos prope æquo Marte ad dimicandum existimaret; qui iniquitatem conditionis perspiceret, inani simulatione sese ostentare cognosceret. Indignantes milites[g] Cæsar, quod conspectum[h] suum hostes ferre[i] possent, tantulo spatio interjecto, et signum prælii exposcentes, edocet, 'quanto detrimento et 'quot virorum fortium morte necesse sit[j] constare victo- 'riam: quos cum sic animo paratos videat, ut nullum pro 'sua laude periculum recusent, summæ se iniquitatis con- 'demnari debere,[k] nisi eorum vitam sua salute habeat cari- 'orem.'[l] Sic milites consolatus,[m] eodem die reducit in cas-

[c] *In densiores sylvas abscondiderunt.*
[d] *Hærentes* in luto.

[u] vulgo *arbitrabatur.*—[v] *illic* Mss. 4. dein *altiores* L. sec. vulgo *arct.* contra Mss. orthographiam.—[w] *omnis* B. pr. V. pr. Egm.—[x] *arduo* Pet. *abdito* V. sec. —[y] *operto* B. pr.—[z] Sic L. pr. Cuj. Pet. Ox. And. Al. *leviter*. sed v. ad II. 8. *breviter* Lov. D. a m. pr. Dorv. Edd. R. M. V.—[a] *angebat* L. sec.—[b] *distributis* Mss. 8. et Ed. Inc.—[c] Sic Cuj. Pet. And. L. pr. Sc. Ox. Reliqui carent *τοῖς certis cust.* uti et Edd. pp. ac Metaphr.—[d] *pror.* Mss. 5. et Ed. Inc. *prær.* V. sec V. ad v. 15.—[e] per *i* Ox.—[f] vulgo hæc o. in plur. num. —[g] *indignatis militibus* L. pr. Scal. quod ex *indignantis* ortum est pro *tes*; nam et *exposcentis* Oxon.—[h] *in consp.* Pet. *adsp.* Carr.—[i] Sic C. A. O. L. pr. Sc. reliqui cum Edd. pp. *perferre.*—[j] vulgo *esset*, *videret* et *recusarent.*— [k] *deberi* B. pr.—[l] *Kar.* Ox.—[m] *consolatos* B. pr. V. pr. Pet. Lov. Egm. et 5.

tra; reliquaque,[n] quæ ad oppugnationem oppidi pertinebant, administrare instituit.

20. Vercingetorix, cum ad suos redisset, proditionis insimulatus, quod castra propius Romanos[o] movisset, quod cum omni[p] equitatu discessisset, quod sine imperio tantas copias reliquisset, quod ejus discessu Romani tanta opportunitate et celeritate venissent; non hæc omnia fortuito aut sine consilio accidere[q] potuisse; regnum illum[r] Galliæ malle Cæsaris concessu,[s] quam ipsorum habere beneficio: tali modo accusatus ad hæc respondit: 'Quod castra movisset, factum inopia pabuli, etiam ipsis hortantibus: 'quod propius Romanos accessisset, persuasum loci opportunitate, qui[t] se ipsum munitione defenderet: equitum 'vero operam neque in loco palustri desiderari[u] debuisse, 'et illic[v] fuisse utilem,[w] quo sint profecti: summam imperii 'se consulto nulli discedentem tradidisse, ne[x] is multitudinis studio ad dimicandum impelleretur; cui rei propter 'animi mollitiem[y] studere omnes videret, quod diutius laborem ferre non possent. Romani si casu intervenerint,[z] 'fortunæ; si alicujus indicio vocati, huic habendam gratiam,[a] quod et paucitatem eorum ex loco superiore cognoscere, et[b] virtutem despicere,[36] potuerint; qui, dimicare 'non ausi, turpiter se in castra receperint.[c] Imperium se 'ab[d] Cæsare per proditionem nullum desiderare, quod 'habere victoria[e] posset,[f] quæ jam esset sibi atque[g] omnibus Gallis explorata: quin etiam ipsis remittere,[h] si sibi

alii cum Ed. Inc. Non ita Cæsar solet.—[n] *reliqua* Dorv. et Edd. qdd. *reliqua quæque* Mss. qdd. et *pert. opp.*—[o] *Romanis* Egm.—[p] deest L. pr.—[q] *accidisse* L. pr.—[r] *illud* Mss. 4. et Ed. Inc.—[s] *consensu* Duk.—[t] *que* B. pr. L. tert. *qua* Ed. Inc.—[u] *desiderare* B. pr. a m. pr.—[v] *illis* Mss. plerique et Edd. pp.—[w] *vallem ut* D. *utile* Lov. Edd. R. M. V.—[x] *sed ne* Pet.—[y] *mollitiam* Ald. Gryph. V. ad c. 77.—[z] *intervenirent* et *intervenissent* Mss. et Edd. qdd.—[a] *habenda gratia* L. pr. Ox. Pet.—[b] *ac* Pet.—[c] *receperunt* Mss. 5. Ed. Inc.—[d] Sic Mss. plerique.—[e] *victoriam* Pet. Edd. R. M.—[f] *possit* L. pr.—[g] Sic Mss. fere o. et Edd. qdd. non *ac*. V. ad VI. 38.—[h] *remitteret* Mss. ple-

NOTÆ

36 *Virtutem despicere*] Videtur hic ironice accipi pro timiditate.

'magis honorem[i] tribuere, quam ab se salutem accipere 'videantur. Hæc ut[j] intelligatis,' inquit, 'a me[k] sincere 'pronuntiari, audite Romanos milites.' Producit[l] servos, quos in pabulatione paucis ante diebus exceperat et fame vinculisque excruciaverat. Hi, jam ante edocti,[m] quæ interrogati pronuntiarent, 'milites se esse legionarios' dicunt: 'fame et inopia adductos[n] clam ex castris exisse, si quid 'frumenti aut pecoris in agris[o] reperire[p] possent: simili 'omnem exercitum inopia premi, nec jam vires sufficere 'cuiquam,[q] nec ferre operis laborem posse: itaque statuisse 'imperatorem, si nihil in oppugnatione oppidi profecisset,[r] 'triduo[s] exercitum deducere.[t] Hæc,' inquit, 'a me,'[u] Vercingetorix, 'beneficia habetis, quem proditionis insimulatis, 'cujus opera sine vestro sanguine tantum exercitum victo-'rem fame pæne[v] consumtum videtis; quem, turpiter se ex 'hac fuga recipientem, ne qua civitas suis finibus recipiat, 'a me provisum est.'

21. Conclamat[w] omnis multitudo, et suo more armis concrepat;[37] quod facere in eo consuerunt,[x] cujus orationem approbant; summum esse Vercingetorigem[y] ducem, nec de ejus fide dubitandum; nec majore[z] ratione bellum administrari[a] posse. Statuunt, ut decem[b] millia hominum delecta ex omnibus copiis[c] in oppidum submittantur, nec solis Biturigibus communem salutem committendam censent; quod

rique et Edd. pp. male. V. ad I. 42.—[i] *honores* D. Edd. R. M. V.—[j] vulgo *quod. ut* deest V. pr. Dorv.—[k] hoc ordine Mss. *a me* abest a Lov. G. V. tert. L. tert. Ed. Inc.—[l] *producitque* Reg. Dorv. Edd. R. V. M. aliæque. *ἅμα τε πρ.* Gr.—[m] *docti* G. V. tert. Ed. Inc. et Oxon. omisso *ante.*—[n] *atque i. addictos* L. pr.—[o] *agros* Dorv.—[p] *reperiri* L. pr. sec. *possit* L. pr. *possint* sec.—[q] Sic Carr. Pulm. Sch. Ox. Duk. vulgo *cujusquam.*—[r] Ita C. A. O. L. pr. Sc. et Metaph. reliqui cum Edd. pp. *profecissent.*—[s] *triduum* B. pr.—[t] *prodeduc.* Egm. *educ.* Carr. D.—[u] Sic Mss. non *a. m. inq.*—[v] Ita C. A. O. L. pr. Sc. reliqui, uti et Edd. pp. carent *τῷ pæne.*—[w] *clamat* B. pr. D. V. sec.—[x] Sic Mss. plurimi et optimi cum Edd. pp. non *consueverunt.*—[y] per *n* L. pr.—[z] Ita Mss. uno alteroque excepto, non per *i.*—[a] *administrare st.* Dorv.—[b] XL Egm. *milia* deest L. V. pr.—[c] Sic Cuj. A. Ox. L. pr. Sc.

NOTÆ

37 *Suo more armis concrepat*] Tacitus idem fere habet de Germanis: 'Si displicuit sententia, fremitu aspernantur; sin placuit, frameas con-cutiunt.' A Gallis autem hæc consuetudo ad Romanos posterioribus temporibus pervenit, ut videtur apud

penes eos, si id[d] oppidum retinuissent, summam victoriæ constare intelligebant.

22. Singulari militum nostrorum virtuti[e] consilia[e] cujusque[f] modi Gallorum occurrebant, ut[g] est summæ genus[h] solertiæ atque ad omnia imitanda atque[i] efficienda, quæ[j] ab quoque tradantur, aptissimum. Nam et laqueis falces avertebant,[k] 38 quas cum destinaverant, tormentis introrsus[l] reducebant; et aggerem cuniculis subtrahebant,39 eo scientius,[m] quod apud eos magnæ sunt[n] ferrariæ,40 atque omne genus cuniculorum notum atque usitatum est. Totum autem murum41 ex omni[o] parte turribus[p] contabulaverant, atque has coriis intexerant. Tum crebris diurnis nocturnisque eruptionibus aut aggeri ignem inferebant, aut milites occupatos in opere adoriebantur; et nostrarum turrium altitudinem,[q] quantum has quotidianus[r] agger expresserat,[s] commissis

[e] *Omnia genera commentorum succurrebant,* toutes sortes d'inventions.

Ceteri cum Edd. pp. *locis in op. mittantur.*—[d] deest vulgo *id.*—[e] *virtute* L. pr.—[f] *hujusce* Cuj. Pet. L. pr. Scal.—[g] *id* Mss. 3. Ed. Inc.—[h] *gens. aptissima* Lov. Edd. R. M. sed v. ad IV. 3.—[i] *et* Mss. (præter unum alterumque) et Edd. Vett.—[j] ita L. pr. Ox. Cuj. Sc. et Edd. Vasc. Str. Steph. Gr. post. quod elegantius vulgato *traduntur. qua ea q.* Sc. L. pr. *quoquo,* ut alibi, D. Dorv. Edd. R. M. V.—[k] *advertebant* Cuj. male. ἀπέτρεπον Gr.—[l] *Introrsum* D.—[m] *securius* L. tert. a m. pr. Ed. Inc.—[n] deest Lov. Brant. Ed. R. *sunt m.* L. pr. sec.—[o] *omnibus* V. pr. *o. partibus* Carr. D.—[p] deest G. V. tert. Ed. Inc. In iisdem *texerant. contex.* Carr. D.—[q] *altitudini* And.—[r] *quotidiano aggere* Scal. *quotidianas aggere* L. pr. *quotidiani aggeres* Egm.—[s] *expresserant* Scal. L. pr. Egm.—[t] *Derectæ* And. Ox. quod præferrem,

NOTÆ

38 *Nam et laqueis falces avertebant*] Ex Appiano in Mithridatico patet sic fieri solitum, qui de Cyzicenis sic habet: Τοὺς μὲν οὖν κριοὺς λίθοις ἀπεκαύλιζον, ἢ βρόχοις ἀνέκλων: *Arietes,* inquit, *lapidibus decutiebant, aut laqueis deflectebant.* Item e Liv. l. XXXVI. 'Ætoli contra armis sese tuebantur. Nam cum ariete quaterentur muri, non laqueis, ut solet, exceptos declinabant ictus, sed armati frequentes,' *&c.*

39 *Aggerem cuniculis subtrahebant*] Fossas subterraneas sub mœnibus aperiebant, inde terram usque ad aggerem Romanorum subducebant, ut turris in aggerem promota, subverteretur.

40 *Apud eos magnæ sunt ferrariæ*] Idem testatur Rutilius l. I. 'Non Biturix largo potior strictura metallo.'

41 *Totum autem murum, &c.*] Quia ligneæ erant turres, constabantque e tabulis, dicebantur contabulari.

suarum turrium malis,[42] adæquabant; et apertos cuniculos[43] præusta et præacuta materia et pice fervefacta et maximi ponderis saxis morabantur, mœnibusque appropinquare prohibebant.

23. Muris autem omnibus Gallicis hæc fere forma est. Trabes directæ,[t] perpetuæ in longitudinem, paribus intervallis distantes inter se binos pedes, in solo collocantur; hæ revinciuntur introrsus[44] et multo aggere vestiuntur. Ea[u] autem, quæ diximus, intervalla[45] grandibus in fronte saxis effarciuntur.[v] His collocatis[w] et coagmentatis[x] alius insuper ordo adjicitur, ut idem[y] illud intervallum servetur, neque inter se contingant[z] trabes, sed paribus intermissæ spatiis, singulæ singulis saxis interjectis, arte[a] contineantur. Sic deinceps omne opus contexitur,[b] dum justa[c] muri altitudo expleatur.[d] Hoc cum[e] in speciem varietatemque

si essent infixæ, nunc non. *directe* B. pr. L. pr. et alii. *directo* B. Civ. II. 9. Adde c. 45.—[u] *hec* Mss. 4. Edd. qdd.—[v] *efferc.* Ox.—[w] Sic Mss. optimi et plurimi. *collatis* D. et Edd. R. M. V. Vasc. Str. male.—[x] B. pr. V. pr. Egm. *coagminatis coagmentatis.* Lov. Duk. Dorv. *coagminatis et coaugmentatis.* Edd. R. M. V. *coagminatis et coagmentatis. coagminatis* Gott. Ort. Carr. L. tert. V. sec. tert. et Ed. Inc. Glossas in textum intrusas agnoscimus. *τούτων ταχθέντων καὶ συναθροισθέντων* bene Gr.—[y] deest Edd. R. M. V.—[z] *conjungant* Lov. Pulm. Sch.—[a] *Apte* Lov. D. Dorv. Edd. R. M. V. *arce* V. sec. *in arce* L. pr. Adverbium est, et minime substantive capiendum.—[b] *intextum* Carr.—[c] *juxta* Pet. B. pr. Egm. Ox. *vix* V. sec.—[d] *compl.* L. pr. Scal. Ox.

NOTÆ

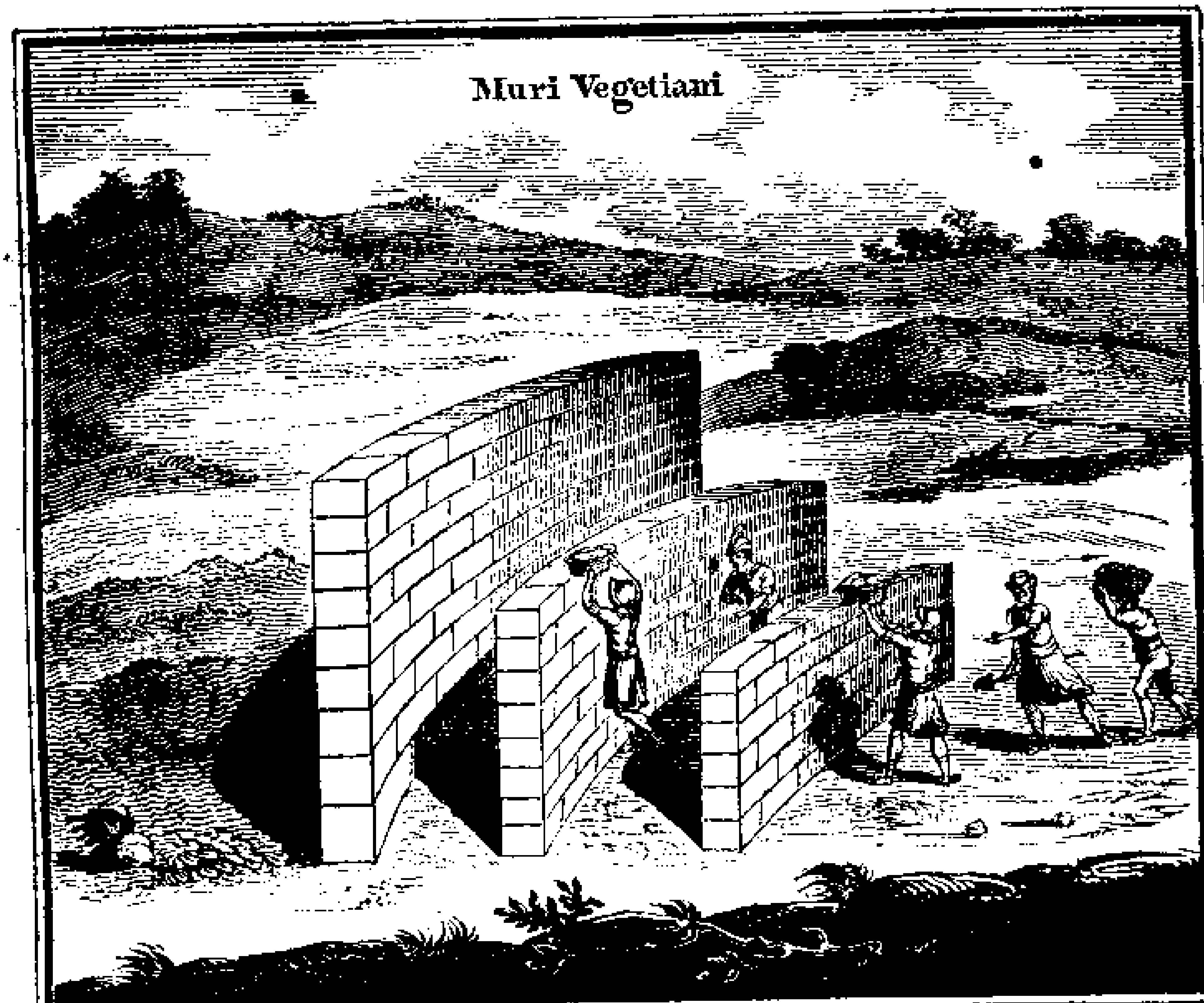
42 *Commissis suarum turrium malis*] Locus difficilis. Aliqui scalis reponunt, sed leve præsidium, ut insistatur. Insistendum enim et simul pugnandum. Ciacconius 'alis,' sublato *m*. Sed quid est alis? Hodie in Italia quem ad usum nescio, videntur impositi turribus mali. Quod si frequentes in Gallicis mœnibus erant turres ejusmodi 'malis' instructæ, malos illos turrium malis alterius turris proximæ poterant committere, quibus postea de commissuris, tanquam de edito loco pugnare licebat, imo ex æquo cum Romanis

Interpres habet: Τὸ τῶν πύργων τῶν ῥωμαίων ὕψος ὅσον χώματι καθ' ἑκάστην οἱ ῥωμαῖοι ἠδύναντο ἀνυψοῦν, ταῖς τῶν σφῶν πύργων κορυφαῖς ἀνίσουν: *Turrium Romanorum altitudinem quantum aggere quotidie Romani extollebant, suarum turrium cacuminibus adæquabant.*

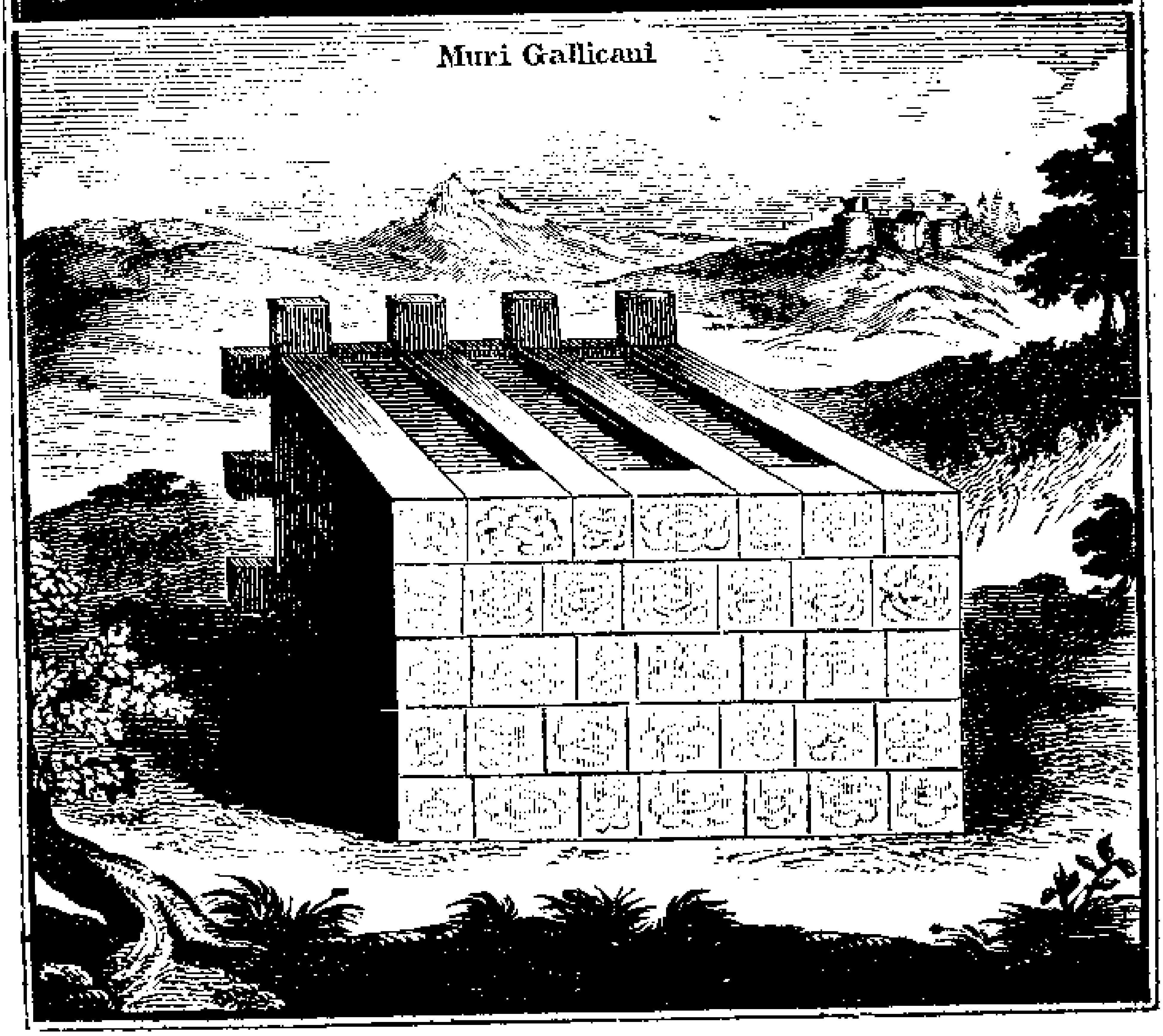
43 *Apertos cuniculos*] A Romanis.

44 *Hæ revinciuntur introrsus*] Revinciri dicit, quia transversaria trabs pedes XI. longa superponitur, eaque commissuris et fibulis jungitur, *chevilles et mortoises*, ut loquuntur nostri.

45 *Intervalla*] Quæ duorum erant

Muri Vegetiani

Muri Gallicani

opus deforme non est, alternis trabibus ac[f] saxis,[46] quæ rectis lineis suos ordines servant; tum ad utilitatem et defensionem urbium summam habet opportunitatem; quod et ab incendio lapis et ab ariete materia defendit, quæ, perpetuis trabibus[47] pedes quadragenos[g] plerumque introrsus revincta, neque perrumpi, neque distrahi potest.

24. Iis tot rebus impedita oppugnatione, milites, cum toto tempore luto,[h] frigore, et assiduis imbribus tardarentur,[i] tamen continenti labore omnia hæc superaverunt, et[j] diebus XXV aggerem,[48] latum pedes CCCXXX, altum pedes LXXX, exstruxerunt.[k] Cum is[l] murum hostium pæne contingeret, et[m] Cæsar ad opus consuetudine[n] excubaret militesque cohortaretur,[o] ne quod omnino tempus ab opere intermitteretur: paulo ante tertiam vigiliam est animadversum, fumare[p] aggerem,[49] quem cuniculo hostes succenderant:[q] eodemque[r] tempore toto muro clamore sublato, duabus portis ab utroque latere[s] turrium eruptio fiebat. Alii faces atque aridam materiem[t] de muro in aggerem eminus jaciebant, picem reli-

—[e] *tum* L. pr. D. Hotom. male *ob sp.*—[f] vulgo *aut.*—[g] *quadring.* B. pr.—[h] Sic Urs. Sc. Leid. pr. Cuj. et Pet. ad oram. In reliquis et Edd. Vett. ac Metaphr. deest. suspectum etiam nonnullis est.—[i] Ita B. pr. Scal. Ox. et Edd. pp. item Ald. Steph. aliæque. *turbarentur* Urs. L. sec. Vascos. et alii. *traderentur* V. pr. Egm. et Edd. qdd. *terrerentur* Carr. Lov. et 5 alii cum Ed. Inc. Fors. leg. *tererentur*, vel *tenerentur* i. e. impedirentur, cum Ed. Flor. Ber. et Bruto. nisi *tardarentur* rectum esset.—[j] deest Edd. R. M.—[k] *extruserunt* V. sec.—[l] abest a B. pr.—[m] exulat a Mss. 10. et Edd. pp. *Cæsar cum ad* Edd. R. M. V.—[n] *consuetum* D. *ex cons.* Pet. ut alibi. *consuetudinem* B. pr.—[o] Sic And. Ox. Scal. Reliqui cum Edd. pp. et aliis multis *hort.*—[p] *fumigare* L. pr.—[q] *incend.* citat Lips.—[r] *eodem* L. pr. Sc. Ox. Ed. Steph. recte.—[s] *utraque parte* L. pr.—[t] *materiam* Mss. plerique et Edd. qdd. sed per *e* B. pr.

NOTÆ

46 *Alternis trabibus ac saxis*] Eadem nempe figura et specie qua scaccarii ludi, *en échiquier*.

47 *Perpetuis trabibus*] Integris, non interruptis, aut non pluribus trabibus sese excipientibus, sibi succedentibus, et ferreo vinculo connexis, sed trabibus quarum esset longitudo pedum XL, ut superius dixit, quæ ad latitudinem muri conferebat.

48 *Diebus XXV aggerem*] ... bilis hæc videtur Romanorum diligentia, si non sit error in numeris. Latitudo porro hujus aggeris tanta fuit, ut posset suos Cæsar commode in summitate aggeris instruere.

49 *Est animadversum, fumare aggerem*] Rationes erant omnino duæ destruendi aggeris: cuniculi, et incendium. Utraque utuntur Avaricenses ratione.

quasque[u] res, quibus ignis excitari potest, fundebant,[50] ut, quo primum occurreretur, aut cui rei ferretur auxilium, vix ratio iniri posset. Tamen, quod instituto Cæsaris duæ semper legiones pro castris excubabant, pluresque[v] partitis temporibus erant[w] in opere, celeriter factum est, ut alii eruptionibus resisterent, alii turres reducerent[51] aggeremque interscinderent,[x] omnis vero ex castris multitudo ad restinguendum concurreret.

25. Cum in[y] omnibus locis, consumta jam reliqua parte noctis, pugnaretur, semperque hostibus spes victoriæ redintegraretur; eo magis, quod deustos pluteos turrium[z] videbant,[52] nec facile adire apertos ad auxiliandum animum advertebant,[a] semperque ipsi[b] recentes defessis succederent, omnemque Galliæ salutem in illo vestigio temporis positam arbitrarentur: accidit, inspectantibus nobis, quod, dignum memoria visum, prætermittendum[c] non existimavimus. Quidam ante portam oppidi Gallus, qui[d] per manus sevi[e] ac picis transditas glebas in ignem e regione turris projiciebat,

Ox. And. Lov. G. V. tert. Ed. Inc. V. IV. 17.—[u] vulgo *alii rel. que* abest a Voss. 3. Egm. G. D. Ed. Inc.—[v] *Duæque* And. Ox. Edd. Bas. Vasc. Str. et Gr. post.—[w] Sic Mss. et Edd. qdd. non *in o. er.*—[x] *inter se scind.* Scal.—[y] deest L. sec.—[z] Sic Mss. et Edd. Vett. non *t. pl.*—[a] vulgo *animadvert.*—[b] *illi* B. pr. deest Lov. *ipsis* L. sec.—[c] Sic And. Ox. et Edd. etiam primæ. Reliqui Mss. *prætereundum*, ut cap. 77. Sed V. VI. 34.—[d] Sic cum Urs. Cod. etiam L. pr. Ox. et And. ut restituit Scal. vulgo aberat *qui.*—[e] *sebi* Cuj.

NOTÆ

50 *Fundebant*] Nempe vasis longa manubria habentibus, ut Herodianus prodidit Aquileiæ factum.

51 *Alii turres reducerent*] Mobiles scilicet, ne ejusmodi pice injecta violarentur. Agebantur enim introrsus quatuor aut octo rotis. Optime Græcus interpres, ἀπῆγον, *abducebant*.

52 *Quod deustos pluteos turrium videbant*] Videntur e cratibus constitisse, atque etiam aliqua ætate, tabulis; a cratibus tamen et tabulis fuisse et a vineis diversi; de quibus sic Verrius Flaccus: 'Plutei crates corio crudo [illegible] tibus opus facientibus, et appellabantur militares. Nunc etiam tabulæ, quibus quid præsepitur, eodem nomine dicuntur.' Ammianus vero l. XIX. 'Inquies Persa vimineis civitatem pluteis circumdabat.' Vegetius vero sic describit: 'Plutei dicuntur qui ad similitudinem absidis contexuntur e vimine et ciliciis coriisve proteguntur, ternisque rotulis, quarum una in medio, duæ in capitibus apponuntur, in quamcumque partem admoventur more carpenti.' Interpres Græcus non male στέγη appellat, quasi tecta.

scorpione[f] [53] ab latere dextro transjectus exanimatusque concidit. Hunc ex[g] proximis unus jacentem transgressus, eodem illo munere fungebatur: eadem ratione ictu scorpionis exanimato altero, successit tertius et tertio quartus; nec prius[h] ille est a propugnatoribus vacuus relictus[i] locus,[54] quam, restincto aggere[55] atque omni parte submotis hostibus, finis est pugnandi factus.

26. Omnia experti Galli, quod res nulla successerat, postero die consilium ceperunt[j] ex oppido profugere, hortante[k] et jubente Vercingetorige. Id, silentio noctis[56] conati, non magna jactura suorum sese effecturos sperabant,[l] propterea quod neque longe ab oppido castra Vercingetorigis[m] aberant, et palus perpetua, quæ[n] intercedebat, Romanos ad insequendum tardabat.[o] Jamque[p] hoc facere noctu apparabant, cum matres familiæ[q] repente in publicum[r] procurrerunt flentesque, projectæ ad pedes suorum, omnibus precibus petierunt,[s] [57] ne se et communes liberos hostibus ad supplicium dederent, quos[t] ad capiendam fugam naturæ[u]

sepi Mss. 3 Ed. Inc. V. ad Front. II. 417. et infra VIII. 42.—[f] *Scurp.* hic et mox B. pr. V. pr. ut alibi *lurica* pro *lorica.*—[g] *et ex* B. pr. *proxumis* Eg.—[h] Sic Mss. dein *pugnatoribus* G. D. L. tert. V. tert. Ed. Inc.—[i] deest *rel.* in Ox. *locus* in L. pr. —[j] *fecerunt* L. pr. Ox.—[k] *se h.* V. sec.—[l] *putabant* And. Ox. Sc. qui vulg. habet pro var. l.—[m] *Vercingetorix* V. sec. *Vercingetoria habebat* Sc. L. pr.—[n] hoc ordine elegantius Sc. L. pr. non *q. perp.*—[o] *tardebat* Egm.—[p] *jam* D. V. sec. vulgo *hoc.* Sed *hæc* est in B. pr. V. pr. L. pr. Lov. Pet. et alii cum Ed. Inc. *nocte* D.—[q] vulgo *matres familias.*—[r] *medium* L. pr. *perc.* Carr. L. sec. tert. Ed. Inc. *procurrerant* L. pr. Sc.—[s] *petiverunt* iidem.—[t] *quas* L. pr. Sc. Egm.

NOTÆ

53 *Scorpione*] Scorpio sic dictus, quod parvis minutisque ictibus ac subtilibus spiculis morem inferat; de quo vide Vegetium.

54 *Nec prius ille est a propugnatoribus vacuus relictus locus*] Nec illa virtus Gallica ibi stetit, sed si fides Juliano in Encomio Constantii Imperatoris, etiam victæ a Romanis genti perduravit usque ad ejus tempora. Sic enim ille ait: Quod adhuc inauditum ac omnibus hominibus incredibile fuerat, ut Galli stationem desererent, ac hostibus terga darent illo imperatore contigisse.

55 *Restincto aggere*] Id est, extincto igne qui comprehenderat aggerem. Optime Græcus interpres, *ἀποσβεσθέντος τοῦ πυρός*: *restincto igne*.

56 *Id, silentio noctis*] Virgilius dicit, 'silenti nocte,' Æneid. VII. ad quod Servius, id est, 'per noctis silentium cum omnes tacent.' Unde tacentem noctem Catullus ad Lesbiam dicit: 'Aut quam sidera multa, cum tacet nox.'

57 *Omnibus precibus petierunt*] Sic infra, 'omnibus precibus orabant.' Sic Cicero l. IX. ad Attic. in ea quæ

et virium infirmitas impediret. Ubi eos in[v] sententia perstare viderunt, quod plerumque in summo periculo timor misericordiam non recipit,[w] conclamare et significare de fuga Romanis cœperunt. Quo timore perterriti Galli, ne[x] ab equitatu Romanorum viæ præoccuparentur, consilio[y] destiterunt.

27. Postero die Cæsar, promota[z] turri directisque operibus, quæ facere instituerat, magno coorto imbri,[a] non inutilem hanc ad capiendum consilium tempestatem arbitratus,[b] quod paulo incautius custodias in muro dispositas videbat, suos quoque languidius in opere versari jussit, et, quid fieri vellet,[c] ostendit. Legiones intra vineas in occulto expeditas cohortatur, ut aliquando pro tantis laboribus fructum victoriæ perciperent: his, qui primi[d] murum ascendissent,[58] præmia proposuit, militibusque signum dedit. Illi subito[e] ex omnibus partibus evolaverunt, murumque celeriter compleverunt.[f]

28. Hostes, re nova perterriti, muro turribusque dejecti, in foro ac locis patentioribus[g] cuneatim constiterunt, hoc animo, ut, si[h] qua ex parte obviam contra veniretur,[i] acie instructa depugnarent.[j] Ubi neminem in æquum locum sese demittere,[k] sed toto undique muro circumfundi viderunt,

Dorv. Edd. R. M. V. Ber. Vasc. Str. Steph. Gr. post.—[u] vulgo *natura*. dein *impediebat* L. pr.—[v] Hoc ordine Mss. plerique. *præs*. B. pr. V. tert. male. *sententiam* Dorv. cum Rhell. et Gland.—[w] *recepit* B. pr. V. sec. —[x] *et ne* Ox.—[y] *a cons*. L. sec. sed V. ad VI. 39.—[z] *Permota* Mss. 3. et Ed. Inc.—[a] Sic Cuj. Pet. Ox. And. Reliqui *imbre* et Edd. Vett. —[b] vulgo *arb. est: suosque*.—[c] *velit* V. tert.—[d] *primum* L. pr. Ed. Dav. *escend*.—[e] *celeriter* L. pr. a m. pr.—[f] Sic Mss. o. et Edd. quæd.—[g] *patentibus* And. Ox. L. pr.—[h] *supra* G. V. sec. Ed. Inc.—[i] *contra venirent* V. sec. tert. male.—[j] *pugn*. L. pr.—[k] *dimittere* Mss. plerique et Edd. pp. prave.—

NOTÆ

est ad Cæsarem: 'Quamobrem a te peto, vel potius precibus omnibus oro et obtestor.'

58 *His, qui primi murum ascendissent*] Videtur esse muralis corona, de qua Gellius ait fuisse pinnis decoratam. Sic autem res fiebat. Imperator, re divina facta, in concionem omnes copias vocabat, astantesque qui fortiter aliquid fecerant, primum laudibus prosequebatur, tum hoc facto narrato et aliis, si quæ essent, quæ gessissent, coram tota multitudine donabantur.

veriti,[l] ne omnino spes fugæ tolleretur, abjectis armis, ultimas oppidi partes continenti impetu petiverunt:[f] parsque ibi, cum angusto portarum exitu[m] se ipsi premerent, a militibus; pars, jam[n] egressa portis, ab equitibus est interfecta: nec fuit quisquam, qui prædæ studeret. Sic[o] et Genabensi cæde et labore operis incitati, non ætate confectis, non mulieribus, non infantibus[59] pepercerunt. Denique ex omni eo numero, qui fuit circiter XL millium,[p] vix DCCC, qui primo clamore audito se ex oppido ejecerant, incolumes ad Vercingetorigem[q] pervenerunt. Quos ille, multa jam nocte, silentio ex fuga excepit,[r] (veritus, ne qua in castris ex eorum concursu[s] et misericordia vulgi seditio oriretur,[t] [60]) ut, procul in via dispositis familiaribus suis principibusque civitatum, disparandos[61] deducendosque ad suos curaret, quæ cuique[u] civitati pars castrorum ab initio obvenerat.

29. Postero die concilio convocato consolatus cohorta-

[f] *Positis armis contenderunt ad extremas partes urbis, non intermisso cursu.*

[l] *verito* L. tert.—[m] Sic L. pr. non *ex. p.*—[n] deest Egm.—[o] *sed G.* L. pr. *sed et G.* Egm. non male. *Genabi* Edd. pp. et Mss. præter Cuj. And. Sc. L. pr. Ox.—[p] *milia* Pet. Mss. plurimi *m.* XL. ut et *ejecerunt* cum Edd. pp.—[q] per *n.* L. pr.—[r] vulgo *sic ex f. excipit* Edd. qdd.—[s] *conc. eorum* Ox. *ex cursu eorum* L. pr. —[t] *oreretur* B. pr. V. pr. ut alibi. *miseria* Ms. Steph. L. sec. et Hotom. male. *miā* Gott. et Ed. Inc.—[u] *cui* L. tert. V. tert. Ed. Inc.—[v] *hort.* Edd. R. V. M. *est* abest

NOTÆ

59 *Non ætate confectis, non mulieribus, non infantibus*] Vindictæ avidum genus Romanorum, quam tamen Val. Max. IX. 1. in infantes et fœminas efferatam vocat crudelitatem, et auditu etiam intolerabilem. Statius item: ' nullis violabilis armis. Turba, senes.' et Lucanus: ' Crimine quo parvi cædem potuere mereri.' Cur enim ad insontes et innocentes pœna transeat, qui peccati fuerant immunes? Deus ipse in Deuteronomio, fœminis et infantibus vult parci post pacem etiam et oblatam et repudiatam, præter paucas gentes, quas speciali jure excepit. Non tamen dixero Romanos fecisse quod belli jure non liceat, sed quod crudele. Seneca: ' Lex nulla capto parcit aut pœnam impedit.' Jus vero illud impunitatem affert, non factum ab omni culpa liberat. Seneca epist. XCVI. ' Quæ commissa capite luerent, tum, quia paludati fecerunt, laudamus.' Unde Lucanus l. I. ' Jusque datum sceleri canimus.'

60 *Veritus, ne qua in castris ex eorum concursu et misericordia vulgi seditio oriretur*] Misericordia enim poterat milites adversus ducem commovere, quasi ejus culpa res esset male gesta.

61 *Disparandos, &c.*] Ne numerus animadverteretur, si facto agmine in castra pervenissent; ita enim supra generatim fuerant in castris dispositi.

tusque[v] est,[62] 'ne se admodum animo[w] demitterent, neve[x] 'perturbarentur incommodo: non virtute, neque in[y] acie 'vicisse Romanos, sed artificio quodam et scientia oppug- 'nationis, cujus rei fuerint ipsi imperiti: errare, si qui in 'bello omnes[z] secundos rerum proventus[a] expectent: sibi 'nunquam placuisse, Avaricum defendi, cujus rei testes 'ipsos haberet; sed factum imprudentia Biturigum et nimia 'obsequentia reliquorum, uti hoc incommodum acciperetur:[b] 'id tamen se[c] celeriter majoribus commodis sanaturum.[d] 'Nam, quæ ab reliquis[e] Gallis civitates dissentirent,[f] has 'sua diligentia adjuncturum, atque unum consilium totius 'Galliæ effecturum, cujus consensu[g] ne orbis quidem terra- 'rum possit obsistere:[63] idque se prope jam effectum habere. 'Interea æquum esse, ab iis communis salutis causa impe- 'trari, ut castra munire instituerent, quo facilius repentinos 'hostium impetus[h] sustinere[i] possent.'

30. Fuit hæc oratio non ingrata Gallis, maxime,[j] quod ipse animo non defecerat, tanto accepto incommodo, neque se[k] in occultum abdiderat et conspectum[l] multitudinis fugerat: plusque animo providere[m] et præsentire existimabatur,[n] quod, re integra, primo incendendum Avaricum, post[o] deserendum censuerat. Itaque, ut reliquorum imperatorum res

a Carr.—[w] deest L. pr. sec. *dim.* Mss. 8. et Edd. pp. male.—[x] Mss. plerique et Edd. pp. *ne.* fors. *neu* ut sæpe.—[y] vulgo deest *in.*—[z] *omnis* B. pr. V. pr. Ox. et alii.—[a] vulgo *eventus.*—[b] *recip.* Carr. et 3 mei cum Edd. pp.—[c] deest L. pr. Oxon. *sceleriter* B. pr.—[d] *senat.* B. pr. V. pr. a m. pr.—[e] *ceteris* Edd. R. M. V. *Galliæ* Egm.—[f] *desent.* B. pr.—[g] Sic L. pr. And. Ox. Scal. Urs. Br. V. tert. et Edd. R. M. V. aliæque V. Gland. et ad I. 16.—[h] *inpetum* Carr. male.—[i] Sic Cuj. Pet. Sc. L. pr. And. Ox. reliqui Mss. et Edd. pp. *sustinerent.* —[j] *et maxime* Mss. plur. et Edd. Vett.—[k] Mss. fere carent *se.* Duk. *in o. se.* —[l] vulgo *neque c.*—[m] *præv.* Dorv.—[n] *videbatur* Lov. Dorv. Edd. R. M. V.—[o] *postea* L. pr. *consulucrat* pro *cens.* Lov.—[p] *e cont.* L. pr.—[q] *et perf.* vulgo

NOTÆ

62 *Consolatus cohortatusque est, &c.*] Ita jubet Vegetius III. 25. 'Sed quicumque eventus fuerit, colligendi superstites, bello erigendi adhortationibus congruis, et armorum instauratione refovendi.'

63 *Cujus consensu ne orbis quidem terrarum possit obsistere*] Et hoc est, quod notat Gellius in dandi casu apud Cæsarem esse solitum. Et verum quidem hoc est, quod jactatur hoc loco a Vercingetorige, et parum abest quin fiat, cum jam sub unius dominatu sit Gallia, et antiquis jam etiam fere contineatur limitibus.

adversæ auctoritatem minuunt, sic hujus ex contrario[p] dignitas, incommodo accepto, in dies augebatur: simul in spem veniebant ejus affirmatione de reliquis adjungendis civitatibus, primumque eo tempore Galli[64] castra munire instituerunt, et sic sunt animo consternati, homines insueti laboris, ut omnia, quæ imperarentur, sibi patienda et[q] perferenda existimarent.

31. Nec minus, quam est pollicitus, Vercingetorix animo laborabat, ut reliquas civitates adjungeret, atque earum principes donis pollicitationibusque alliciebat.[r] Huic rei idoneos homines deligebat,[s] quorum quisque aut oratione subdola aut amicitia facillime capi posset. Qui Avarico expugnato refugerant,[t] armandos vestiendosque curat. Simul ut deminutæ[u] copiæ redintegrarentur, imperat certum numerum militum[v] civitatibus, quem, et quam ante diem in castra[w] adduci velit; sagittariosque omnes, quorum erat permagnus[x] in Gallia numerus, conquiri et ad se mitti jubet. His rebus celeriter id, quod Avarici deperierat, expletur. Interim Teutomatus,[y] Olloviconis filius,[z] rex Nitiobrigum, cujus pater ab[a] Senatu nostro amicus erat appellatus, cum magno equitum suorum numero, et[b] quos ex Aquitania conduxerat, ad eum pervenit.

32. Cæsar, Avarici complures dies commoratus, summamque ibi[c] copiam frumenti et reliqui commeatus nactus, exercitum ex labore atque inopia refecit.[d] Jam prope hyeme

desunt.—[r] *adlicebat* B. pr.—[s] *dilig.* V. pr. et 4. alii recentes cum Ed. Inc.—[t] *eff.* L. pr. *conf.* L. sec.—[u] Sic C. A. Sc. L. pr. Ox. Pet. reliqui et Edd. qdd. *dim.*—[v] *mil. num.* G. V. tert. Ed. Inc.—[w] *et c.* B. pr.—[x] *magnus* B. pr. *permaximus* L. tert. Ed. Inc. ordo e L. pr. al. *num. in G.* paulo ante *quoniam* V. C. Urs. mox *id* exulat a Dorv. Edd. R. M. V.—[y] Sic sine aspiratione Mss. et Edd. Vett. *Taut.* V. pr. *Teutomotus* B. pr. L. pr. Scal. Cuj., *Theotomotus* Celsus. *Τουτόμαρος* hic et c. 46. Gr. dein *Allov.* L. pr. Sc. Cuj. *Sollov.* Egm.—[z] deest L. tert. et *Nitiobrogum* Mss. plerique, ut c. 46. &c.—[a] *a s.* Mss. 5. et Edd. qdd.—[b] copula abest ab Edd. Vasc. Str. Steph. Gr. post. Non habet hæc 5. verba *et q. ex A. c.* Metaphrastes.—[c] deest Carr. Duk.—[d] *reficit* B. pr. Ox. Dorv.—[e] *inst.* B. pr. *constituit* Dorv.

NOTÆ

64 *Primumque eo tempore Galli*] Jam ante quidem Nervii vallum sibi, sed in Q. Ciceronis obsidione, obduxerant; sed non, ut hic, passim et de more.

confecta, cum ipso anni tempore ad gerendum bellum vocaretur et ad hostem proficisci constituisset,[e] sive eum ex paludibus sylvisque elicere, sive obsidione premere posset; legati ad eum principes Æduorum veniunt,[f] oratum, 'ut 'maxime necessario tempore civitati[g] subveniat:[h] summo 'esse in[i] periculo rem; quod, cum singuli magistratus an-'tiquitus creari atque regiam potestatem annum[j] obtinere 'consuessent, duo magistratum gerant, et se uterque eorum 'legibus creatum esse dicat. Horum esse alterum Convic-'tolitanem,[k] florentem et illustrem adolescentem;[l] alterum 'Cotum,[m] antiquissima familia natum, atque ipsum homi-'nem summæ potentiæ et magnæ cognationis; cujus frater 'Valetiacus[n] proximo anno eundem magistratum gesserit: 'civitatem omnem esse[o] in armis, divisum senatum, divisum 'populum; suas cujusque eorum clientelas. Quod si diu-'tius alatur controversia, fore,[p] uti pars cum parte civitatis 'confligat; id ne accidat, positum in ejus diligentia atque 'auctoritate.'

33. Cæsar, etsi a[q] bello atque hoste discedere detrimentosum esse existimabat, tamen, non ignorans, quanta ex dissensionibus incommodo oriri consuessent, ne tanta et tam conjuncta[r] Populo Romano civitas, quam ipse semper aluisset, omnibusque rebus[s] ornasset, ad vim atque ad[t] arma descenderet,[u] atque ea pars, quæ minus sibi confideret, auxilia a Vercingetorige arcesseret, huic rei prævertendum[v] existimavit; et quod legibus Æduorum iis, qui summum magistratum obtinerent, excedere ex finibus[w] non liceret, ne quid de jure aut de legibus eorum[x] deminuisse videretur,

—[f] *venerunt* L. pr.—[g] *civitatibus* And. Ox.—[h] *subveniret* L. pr.—[i] deest L. sec.—[j] *annuum* And. L. pr.—[k] *Convictolitavem* Mss. *Convictolitavim* L. pr. Pet. et infra.—[l] *adul.* B. pr. V. pr. Egm.—[m] *Cottum* L. pr. et infra.—[n] *Vedeliacus* vulgo.—[o] *esse omn.* B. pr. V. pr. Ox. abest *esse* a G. V. tert. Ed. Inc.—[p] *futurum* Ox.—[q] *a* exulat a L. pr. Ox. Lov. Dorv. contra Edd. Vasc. Str. Steph. Gr. post. *a b. atque ab h.* non male. V. ad v. 34.—[r] *convicta* Ox.—[s] *iisque r.* suprasc. in L. pr.—[t] Mss. plerisque et Edd. pp. deest *ad.* sed vide ad §. seq. —[u] Sic Cuj. Urs. Pet. L. pr. Scal. Ox. And. reliqui perperam cum Edd. pp. *discederet.* V. ad c. 78. iidem Mss. et Edd. qui exhibent *disced.* carent τῷ *sibi* cum Pet. et Carr.—[v] *præveniendum* L. sec.—[w] *finibus excedere* Lov. D. Dorv. Edd. R. M. V.—[x] deest vulgo *de* et *eorum* a Lov. Dorv. Edd. R. M. V. *dimin.*

ipse in Æduos proficisci statuit, senatumque omnem, et quos inter controversia esset, ad se Decetiam[65] evocavit. Cum prope omnis civitas eo convenisset,[y] doceretur que, paucis clam convocatis,[z] alio loco, alio tempore, atque oportuerit, fratrem a fratre[a] renuntiatum, cum leges duo ex una familia, vivo utroque, non solum magistratus creari vetarent, sed etiam in senatu[b] esse prohiberent: Cotum imperium[c] deponere coëgit; Convictolitanem, qui per sacerdotes more civitatis, intermissis magistratibus,[66] esset creatus, potestatem obtinere jussit.

34. Hoc decreto interposito, cohortatus[d] Æduos, ut controversiarum ac dissensionum obliviscerentur, atque, omnibus omissis his[e] rebus, huic bello servirent, eaque,[f] quæ meruissent, præmia ab se,[g] devicta Gallia, expectarent, equitatumque omnem et[h] peditum millia X sibi celeriter mitterent, quæ in præsidiis rei frumentariæ causa disponeret, exercitum in duas partes divisit; IV legiones in Senones Parisiosque Labieno ducendas dedit; VI ipse in Arvernos, ad oppidum Gergoviam secundum flumen Elaver[67] duxit: equitatus partem illi attribuit, partem sibi reliquit. Qua re cognita,[i] Vercingetorix, omnibus interruptis ejus fluminis pontibus, ab altera Elaveris parte iter facere cœpit.

35. Cum uterque utrique esset exercitus[j] in conspectu[68]

Mss. 4. recentes et Edd. pp.—[y] *convenisse doceretur perpaucis* B. pr.—[z] Sic Mss. tantum non o. nisi quod L. pr. tert. Ed. Inc. *evocatis.* Ita etiam Edd. Vasc. Str. Steph. aliæ, vulgo *vocatis.*—[a] *et fratrem* Lov. V. sec. Reg. *ex fr.* Egm. dein vulgo *duos.*—[b] *senatum* V. sec.—[c] vulgo *magistratum.* Edd. et Mss. qdd. etiam inepte *totum.*—[d] *hort.* Lov. *hortatur* Dorv. Edd. R. M. V.—[e] vulgo abest *his.*—[f] Mss. plerique et Ed. Inc. *ea, quæ m.* non male. *atque* L. pr.—[g] absunt a G. L. tert. V. tert. Ed. Inc.—[h] *ac* G. Ed. Inc.—[i] *c. a Vercingetorige* And. Ox. L. pr.—[j] *exercitum conspectus* L. pr. *exercitui* Vasc. Str. Ed. Gr.

NOTÆ

65 *Decetiam*] Decetia urbs in ducatu Nivernensi, olim Æduorum, *Decize.*

66 *Intermissis magistratibus*] Non continentibus in eadem familia, ut factum fuerat in Coto, qui nullo alio magistratu inter se et fratrem interposito creatus erat magistratus.

67 *Elaver*] Dicitur, *Alier*, misceturque Ligeri infra Nivernas oppidum.

68 *Cum uterque utrique esset exercitus in conspectu*] Sic Latini loquuntur. Sic Terent. 'Uterque nostrum

fereque e regione castra poneret,[69] dispositis exploratoribus, necubi effecto ponte Romani copias transducerent, erat in magnis Cæsari[k] difficultatibus res, ne majorem æstatis partem flumine impediretur; quod non fere ante autumnum Elaver vado transiri solet.[l] Itaque, ne id accideret, sylvestri loco castris[m] positis, e regione unius eorum pontium, quos Vercingetorix rescindendos curaverat, postero die[n] cum duabus legionibus in occulto restitit; reliquas copias cum omnibus impedimentis, ut consueverat, misit, captis[o] (quartis) quibusque cohortibus,[70] uti numerus legionum constare videretur. His, quam longissime possent, progredi[p] jussis, cum jam ex diei[q] tempore conjecturam caperet,[r] in castra perventum, iisdem sublicis,[s] quarum pars inferior integra remanebat,[t] pontem reficere cœpit. Celeriter effecto opere legionibusque transductis, et loco castris idoneo delecto,[u] reliquas copias revocavit. Vercingetorix, re cognita, ne contra suam voluntatem dimicare cogeretur, magnis itineribus antecessit.

36. Cæsar ex eo loco quintis[v] castris[71] Gergoviam pervenit, equestrique prælio[w] eo die levi facto, perspecto urbis situ, quæ, posita in altissimo monte, omnes[x] aditus difficiles

post.—[k] Mss. et Edd. qdd. *Cæsaris diff.* vel *diff. Cæsaris. Cæsari* dedit Ursinus bene cum Sc. L. pr. Ox. And. et aliis. Sed male *res* ejecit e Ms. tum malim *Cæsar. Cæsar diff. rei* V. sec.—[l] vulgo *soleat.*—[m] omisso *castris* habent *sitis* Mss. 9. et Ed. Inc. *situs* Egm. *situm* L. sec. *positis* inter versus L. pr. Neutrum agnoscit Metaph. Forsan rectius. Ego certe non desidero ista *castris positis.*—[n] *postridie* Cuj. L. pr. Ox. Edd. Vasc. Aldi. Str. Steph. Gr.—[o] vulgo *demptis.*—[p] Sic Cuj. And. Sc. L. pr. Ox. reliqui Mss. *egr.*—[q] deest Ox. L. pr. male V. ad c. 16.—[r] Sic C. A. Sc. L. pr. Ox. Ceteri *ceperat*. B. pr. *ceperit.*—[s] *sub locis qua* L. pr. qui etiam non agnoscit *in castra*, et *proventum* dat.—[t] *permaneret* Egm.—[u] *electo* G. V. tert. Ed. Inc.—[v] *quinis* L. sec.—[w] *eod. pr.* Mss. multi.—[x] Sic Ox. Egm. V. sec.

NOTÆ

utrique est cordi,' quodque magis mirere.

69 *E regione castra poneret*] Pro 'e regione castrorum.'

70 *Captis (quartis) quibusque cohortibus*] Nam si de sex legionibus quæ singulæ decem cohortibus constabant, quartam quamque cohortem

numerus. Qui quidem xv cohortium numerus duas legiones non efficit. Sed in sylvosis locis non tam clare perspiciebatur, ut, laxa præsertim acie instructa, legionum duarum speciem habere non possent.

71 *Cæsar ex eo loco quintis castris*] Cæsar enim castra singulis diebus

habebat, de expugnatione desperavit; de obsessione non prius agendum constituit,[y] quam rem frumentariam expedisset. At Vercingetorix, castris prope oppidum[g] in monte positis, mediocribus circum se intervallis separatim singularum civitatium[z] copias collocaverat; atque omnibus ejus jugi collibus occupatis, qua despici poterat, horribilem speciem præbebat:[72] principesque earum civitatium, quos sibi ad consilium capiendum delegerat, prima luce quotidie[a] ad se jubebat convenire,[b] seu quid communicandum, seu quid administrandum videretur: neque ullum fere diem intermittebat, quin equestri prælio, interjectis sagittariis, quid in quoque[c] esset animi ac virtutis suorum, periclitaretur. Erat e regione oppidi collis sub ipsis radicibus montis, egregie munitus, atque ex omni parte circumcisus: (quem si tenerent nostri, et[d] aquæ magna parte et pabulatione libera prohibituri hostes videbantur; sed is locus præsidio ab iis[e] non nimis firmo tenebatur:) tamen silentio noctis Cæsar, ex castris egressus, prius quam subsidio[f] ex oppido veniri posset, dejecto[g] præsidio potitus[h] loco, duas ibi legiones collocavit, fossamque duplicem duodenum pedum a majoribus castris ad minora perduxit, ut tuto ab repentino hostium incursu[i] etiam singuli commeare possent.

37. Dum[j] hæc ad Gergoviam geruntur,[k] Convictolitanis[l] Æduus, cui magistratum adjudicatum a Cæsare demonstravimus, solicitatus ab Arvernis pecunia, cum quibusdam adolescentibus colloquitur, quorum erat princeps Litavicus[m]

[g] *Ante urbem.*

[y] *inst.* L. pr.—[z] Ita hic et §. 3. V. pr. B. pr. Lov. Egm. non *civitatum*. V. ad IV. 3.—[a] Hoc ordine Mss. *quotidie* deest Cuj. L. pr. Ox.—[b] Sic L. pr. Ox. non *conv. j. venire* Mss. 4. et Ed. Inc.—[c] *quoquo*, ut sæpe alibi Lov. Duk. Dorv. et Edd. R. M. V. sed V. ad I. 39.—[d] deest Pet. male.—[e] desunt *ab iis* Duk.—[f] vulgo *subsidium venire. ex* deest L. pr. Egm.—[g] *dejectus* V. pr. sec. L. sec.—[h] *p. est* G. V. tert. Ed. Inc.—[i] *ad repentinum h. incursum* Carr. Br. Lov. D. Dorv. G. V. tert. et Edd. pp. Ber.—[j] *dum ergo* G. V. tert. Ed. Inc.—[k] *aguntur* L. pr.—[l] *Convictolitavis* B. pr. V. pr. Pet. Egm. Lov. G. Dorv. Ed. Inc. *Convictolitajus* L. pr. Scal.—[m] Mss. hic et infra *Litavius*, *Lictaviccus*, *Lictavic-*

NOTÆ

72 *Horribilem speciem præbebat*] Strabo l. IV. scribit Arvernis in hoc bello fuisse hominum XL millia.

atque ejus fratres, amplissima familia nati adolescentes. Cum iis præmium communicat, hortaturque, 'ut[n] se liberos 'et imperio[o] natos meminerint: unam esse Æduorum civitatem, quæ certissimam Galliæ victoriam distineat; ejus 'auctoritate reliquas contineri; qua transducta, locum con'sistendi Romanis in Gallia non fore: esse nonnullo se Cæ'saris beneficio affectum, sic tamen, ut[p] justissimam apud 'eum causam obtinuerit: sed plus communi libertati tribuere: 'cur enim potius Ædui de suo jure et de legibus ad Cæsarem 'disceptatorem, quam Romani ad Æduos, veniant?' Celeriter adolescentibus et oratione magistratus et præmio deductis, cum se vel principes ejus consilii fore[q] profiterentur, ratio perficiendi[r] quærebatur, quod civitatem temere ad suscipiendum bellum adduci posse non confidebant. Placuit, uti[s] Litavicus[t] decem illis millibus, quæ Cæsari ad bellum mitterentur,[u] præficeretur, atque ea ducenda curaret, fratresque ejus ad Cæsarem præcurrerent. Reliqua, qua ratione agi placeat, constituunt.[v]

38. Litavicus, accepto exercitu, cum millia passuum[w] circiter XXX[x] ab Gergovia abesset, convocatis subito militibus, lacrymans, 'Quo proficiscimur,' inquit, 'milites? 'Omnis noster[y] equitatus, omnis nobilitas interiit: principes 'civitatis, Eporedirix[z] et Virdumarus, insimulati proditionis, 'ab Romanis indicta causa[a] interfecti sunt. Hæc ab iis[b] 'cognoscite, qui ex[c] ipsa cæde fugerunt: nam ego, fratribus 'atque omnibus meis[d] propinquis interfectis, dolore prohi'beor, quæ gesta sunt, pronuntiare.' Producuntur ii,[e] quos ille edocuerat,[f] quæ dici vellet, atque eadem, quæ Litavicus pronuntiaverat, multitudini exponunt: 'omnes equites Æduo-

tus, Litaviccus, Litavictus &c. V. Lips. Polyorc. I. 2. Paulo ante *eorum* Ox. *adul.* B. pr. V. pr. Ox. et semper.—[n] Vulgo additur *eos.* rectius Aic. *ut se et lib.*—[o] *et imp.* desunt Edd. pp. et *in imp.* Lov. Br. Man. quem vide.—[p] deest G. V. tert. Ed. Inc.—[q] *Forte* B. pr. *profitentur* L. pr.—[r] *profic.* Dorv.—[s] Sic Ox.—[t] *Convictolitajus* Sc. *Lictavitajus cum* L. pr.—[u] *mitterent* Edd. R. M. V.—[v] *instituit* L. pr.—[w] *passus* L. pr.—[x] XL Cuj. L. pr. Sed V. Met. et Cels.—[y] deest Pet.—[z] *Eporidor.* Sc. et vulgo *Virdum.*—[a] *re* Br. Lov. Aic. G. V. tert. L. tert. Dorv. Edd. pp.—[b] Mss. fere omnes et Edd. pp. *ipsis.* an *istis?*—[c] *ab* L. sec.—[d] Sic Mss.—[e] suprasc. B. pr. *duo.*—[f] *doc.* L. pr. dein vulgo *multos.*—[g] *Fugisse* Mss. plerique et Edd. qdd. *perfug.*

'rum interfectos, quod collocuti cum Arvernis dicerentur; 'ipsos se inter multitudinem militum occultasse atque ex 'media cæde profugisse.'[g] Conclamant Ædui, et Litavicum, ut sibi consulat, obsecrant. 'Quasi vero,' inquit ille,[h] 'consilii sit res,[h] ac non necesse sit nobis Gergoviam con-'tendere et cum Arvernis nosmet conjungere. An du-'bitamus, quin, nefario facinore admisso, Romani jam[i] ad 'nos interficiendos concurrant?[j] Proinde, si quid est[k] in 'nobis animi, persequamur eorum mortem, qui indignissime 'interierunt,[l] atque hos latrones interficiamus.' Ostendit cives Romanos, qui ejus præsidii fiducia una erant. Continuo[m] magnum numerum frumenti[n] commeatusque diripit, ipsos crudeliter excruciatos interficit:[o] nuntios tota civitate Æduorum dimittit, eodem mendacio de cæde equitum et principum permovet: hortatur, ut[p] simili ratione, atque ipse fecerit, suas injurias persequantur.

39. Eporedirix Æduus, summo loco natus adolescens et summæ domi potentiæ, et una Virdumarus, pari ætate et gratia, sed genere dispari, quem Cæsar, sibi[q] ab Divitiaco transditum,[r] ex humili loco[s] ad summam dignitatem perduxerat, in equitum numero convenerant,[t] nominatim ab eo evocati. His erat inter se[u] de principatu contentio, et in illa magistratuum[v] controversia alter pro Convictolitane,[w] alter pro Coto,[x] summis opibus pugnaverant. Ex iis Eporedirix, cognito Litavici consilio, media fere[y] nocte rem ad Cæsarem defert; orat, 'ne patiatur, civitatem pravis adole-'scentium consiliis ab amicitia Populi Romani deficere, quod

[h] *Quasi sit res deliberanda.*

L. pr. *conf.* L. tert.—[h] deest V. pr. D. Mox *concedere* Ms. Reg.—[i] *una* Lov. D. Dorv. Carr. Edd. pp.—[j] *conveniant* Ox. And.—[k] Hoc ordine A. Ox. L. pr. non *in n. a. est. pros.* V. sec. et statim.—[l] *interierint.* Edd. R. M. V. non male.—[m] Sic Cuj. Pet. Ox. L. pr. And. sc. Reliqui cum Edd. pp. carent hac voce.—[n] deest L. pr.—[o] *intercepit* L. pr. *interfecit* Edd. R. M.—[p] abest a Pet. V. ad IV. 16.—[q] deest Lov. D. Dorv. Edd. R. M. V. *ab D. sibi* Mss. plerique et Edd. qdd.—[r] Exulat a Br. Lov.—[s] abest a L. pr.—[t] *et in eq. n. locaverat* Margo Vasc. et Str. *convenerant* abest a Ber. Edd.—[u] Carent *se* G. et V. tert. quasi fuerit *hos inter.*—[v] *magistratus* L. pr. Edd. R. M. V.—[w] *Convictolitavi* B. pr. *ve* Mss. 4. *vio* Pet. *no.* V. pr. et 3 alii. *jo* L. pr. Scal. et infra.—[x] *Cotto* L. pr. B. pr. et vulgo *pugnaverat.*—[y] deest L. pr.—[z] *Prohibeat* Ox. *provideret* Scal.—[a] *ne*

'futurum provideat,[a] si[a] se tot hominum millia cum hostibus 'conjunxerint, quorum salutem neque propinqui negligere,[b] 'neque civitas levi[c] momento æstimare posset.'

40. Magna affectus solicitudine hoc nuntio Cæsar, quod[d] semper Æduorum civitati præcipue indulserat, nulla interposita dubitatione legiones expeditas quatuor[73] equitatumque omnem ex castris educit: nec fuit[e] spatium tali tempore ad contrahenda castra, quod res[f] posita in celeritate videbatur. C.[g] Fabium[74] legatum cum legionibus II castris præsidio relinquit.[h] Fratres Litavici cum comprehendi jussisset, paulo ante reperit ad hostes profugisse.[i] Adhortatus milites, 'ne necessario[j] tempore itineris labore permo-'veantur,' cupidissimis omnibus, progressus[k] millia passuum XXV, agmen Æduorum conspicatus, immisso equitatu, iter[l] eorum moratur atque impedit, interdicitque omnibus, ne quemquam interficiant. Eporedirigem[m] et Virdumarum, quos illi interfectos existimabant,[n] inter equites versari suosque appellare jubet.[o] Iis cognitis et Litavici fraude perspecta, Ædui manus tendere, deditionem[p] significare, et projectis armis mortem deprecari incipiunt.[q] Litavicus cum suis clientibus,[75] quibus more[r] Gallorum nefas est etiam in extrema fortuna deserere patronos, Gergoviam profugit.

Mss. 10.—[b] *neglegere* B. pr. V. pr.—[c] *leni* L. pr. dein *possit* Edd. qdd. et *existim.* V. sec.—[d] *qui* Cuj. Ox. L. pr.—[e] *fuerit* Sc.—[f] vulgo *res in c. p. esse*.—[g] Mss. et Edd. multi carent C.—[h] *reliquit* L. pr. et tres alii.—[i] Sic C. A. O. L. pr. Sc. Reliqui cum Edd. pp. *fugisse*.—[j] *nocturno* D. suprascr. *necessario*.—[k] *prægr.* Garr. —[l] *inter eos* G. V. tert. Ed. Inc.—[m] *Eporid.* B. pr. V. pr. Lov. Egm. et 4 alii. —[n] *existum.* B. pr. V. pr. E.—[o] *jussit* G. V. tert. Ed. Inc.—[p] Sic Mss. elegantius. Editi *et ded.* CLARK. Ita etiam B. pr. V. pr. Pet. Egm. Lov. et 8 alii cum Edd. pp. Vasc. Str. Steph. Gr. vulgo *et d. de ditione* V. pr.—[q] *ceperunt* L. pr. *deprecare* Egm. *Litavicus* hic retinent Mss. meliores.—[r] Hoc

NOTÆ

73 *Legiones expeditas quatuor*] Quorum milites neque vallum neque cibum ferebant pro more.

74 *C. Fabium*] Is est, quem Cæsar in Morinos cum una legione misit, quique postea præmissus in Hispanias e saltu Pyrenæo præsidia L. Afranii dejecit. Erat ex antiquissima gente Fabiorum patricia majorum gentium, a faba, ut opinantur, dicta.

75 *Cum suis clientibus*] Videntur ii fuisse soldurii, de quibus supra dixit l. III. quorum hæc erat conditio, ut cum patronis suis, si necesse sit, commorerentur.

41. Cæsar, nuntiis ad civitatem Æduorum missis, qui suo beneficio conservatos docerent, quos jure belli interficere potuisset, tribusque horis noctis exercitui ad quietem datis, castra ad Gergoviam movit.[s] Medio fere itinere equites, ab[t] Fabio missi, quanto res in periculo fuerit, exponunt; summis copiis castra oppugnata demonstrant; cum crebro integri defessis succederent nostrosque assiduo labore defatigarent, quibus propter magnitudinem castrorum perpetuo esset eisdem[u] in vallo permanendum; multitudine sagittarum atque omni genere telorum multos vulneratos: ad hæc sustinenda magno usui fuisse[v] tormenta: Fabium discessu eorum, duabus relictis portis, obstruere ceteras, pluteosque vallo addere,[w] et se in posterum diem similem ad casum parare.[x] His rebus cognitis, Cæsar summo studio militum ante ortum solis in castra[y] pervenit.

42. Dum hæc ad Gergoviam geruntur, Ædui, primis[z] nuntiis ab[a] Litavico acceptis, nullum sibi ad cognoscendum spatium relinquunt. Impellit alios avaritia, alios iracundia et temeritas, quæ maxime illi hominum generi est innata, ut levem auditionem habeant[b] pro re comperta.[76] Bona civium Romanorum diripiunt, cædes faciunt, in servitutem[c] abstrahunt. Adjuvat rem proclinatam[d] Convictolitanis, plebemque[e] ad furorem[f] impellit, ut, facinore admisso, ad sanitatem pudeat reverti.[g] M. Aristium[77] tribunum militum, iter ad legionem facientem, data fide ex oppido Cabillono[78]

ordine Mss. cum Edd. quibusdam, non *nef. m. G.*—[s] *movet* L. pr.—[t] Sic And. Oxon. non *a.*—[u] Sic Ox. L. pr. et alii. plerique *isdem. eodem* Egm. *iisdem eodem* Edd. R.V.M. Vasc. Str. Steph. Gr.—[v] deest Lov. Dorv.—[w] *velle* G. V. tert. L. tert. Ed. Inc.—[x] Sic Cuj. And. Ox. Scal. L. pr. et Edd. pp. Reliqui *similemque casum adparare.* Fors. *sim. ad c. adp.*—[y] *castris* G.—[z] *trinis* Cuj. Scal. Ox. *tribus* L. pr. sed Gr. etiam πρώτης ἀγγελίας.—[a] Sic Mss. non *a.*—[b] vulgo *habeat.*—[c] *servitutes* V. sec.—[d] *inclinatam* Cuj. Scal. L. pr.—[e] *plebem ad favorem* L. pr.—[f] *in bellum* G. V. tert. L. tert. Hinc Ed. Inc. *in bellum incitat.*—[g] Sic L. pr. Ox. et alii. non *rev. p.* et *f. d.*—[h] Mss. plurimi carent *in* perpe-

NOTÆ

76 *Ut levem auditionem habeant pro re comperta*] Sunt enim creduli Galli. Martialis epist. v. 1. 'Et tumidus Galla credulitate fruar.'

77 *Aristium*] M. Aristius hic videtur esse, ad quem scribit Cicero lib. XIII. epist. quanquam ibi Aristus dicitur.

78 *Cabillono*] Cavillonum seu Cabillonum urbs ad Ararim, *Châlons sur Saone.*

educunt: idem facere cogunt eos, qui negotiandi causa ibi constiterant. Hos continuo in[h] itinere adorti, omnibus[i] impedimentis exuunt; repugnantes diem[j] noctemque obsident; multis utrimque interfectis, majorem multitudinem ad arma[k] concitant.

43. Interim nuntio allato, omnes eorum milites in potestate[l] Cæsaris teneri, concurrunt ad Aristium; nihil publico[m] factum consilio demonstrant; quæstionem de bonis direptis[n] 79 decernunt; Litavici fratrumque[o] bona publicant; legatos ad Cæsarem sui purgandi gratia mittunt. Hæc faciunt recuperandorum suorum causa: sed, contaminati facinore[p] et capti compendio ex direptis bonis, quod ea res ad multos pertinebat, et[q] timore pœnæ exterriti,[r] consilia clam de bello inire incipiunt, civitatesque[s] reliquas legationibus sollicitant. Quæ tametsi Cæsar intelligebat, tamen, quam mitissime potest, legatos appellat: 'nihil se propter inscientiam[t] levitatemque vulgi gravius de civitate judicare, neque de sua in Æduos benevolentia[u] deminuere.' Ipse, majorem Galliæ[v] motum expectans,80 ne ab omnibus civitatibus[w] circumsisteretur, consilia inibat, quemadmodum ab[x] Gergovia discederet ac rursus[y] omnem exercitum contraheret; ne profectio, nata ab[z] timore defectionis, similis fugæ videretur.

44. Hæc cogitanti accidere visa est facultas bene gerendæ rei. Nam, cum minora in[a] castra operis perspiciendi[b]

ram. V. ad III. 24.—[i] *omnibusque* G. V. tert.—[j] *dies* Edd. R. M. V. *die nocteque* L. sec.—[k] Sic Cuj. Ox. L. pr. Sc. And. Edd. Bas. Vasc. &c. Reliqui Mss. et Edd. pp. *armatorum.*—[l] *potestatem* Dorv.—[m] *in p.* Scal.—[n] *dereptis* Oxon. *erept.* V. sec.—[o] *fr. ejus* L. pr.—[p] *fac. et c.* desunt Dorv.—[q] Sic C. A. Ox. L. pr. Sc. Reliqui carent *et* cum Edd. pp.—[r] *extriti* V. pr.—[s] *que* abest ab Carr. Eg. D. V. sec. *civ. derelinquendas* Pet.—[t] *inscitiam et lev.* L. pr. male. V. ad III. 19.—[u] Mss. plerique *benir. dim.* et Edd. pp.—[v] *deinde* G. Egm.—[w] exulat ab And. Ox.—[x] Sic B. pr. *ad Gergoviam* Egm. *a* vulgo, quod abest ab Ox. D.—[y] *rursum* L. pr. sec.—[z] Sic Mss. 10. meliores, non *a*. Ceterum non male Oxon. *similisque fugæ.*—[a] Sic L. pr. Ox. And. plerique etiam *in*

NOTÆ

79 *Quæstionem de bonis direptis*] Non tantum judicium, sed inquisitionem significat, quam *informationem* dicunt.

80 *Ipse, majorem Galliæ motum expectans*] Argumento hoc est, nunquam fuisse debellandam Galliam, universa si adversus Romanos consensisset.

causa venisset, animadvertit collem, qui ab hostibus tenebatur, nudatum hominibus, qui superioribus diebus vix præ multitudine[c] cerni poterat. Admiratus quærit ex perfugis[d] causam, quorum magnus ad eum quotidie numerus confluebat. Constabat inter omnes, quod jam ipse Cæsar per exploratores cognoverat, dorsum esse ejus jugi prope æquum; sed hinc sylvestre et angustum, qua esset aditus ad alteram oppidi[e] partem: huic loco vehementer illos timere, nec jam aliter sentire, uno colle ab Romanis occupato, si alterum amisissent,[f] quin pæne circumvallati atque omni exitu et pabulatione interclusi viderentur: ad hunc muniendum locum[g] omnes a Vercingetorige evocatos.[h]

45. Hac re cognita, Cæsar mittit complures[i] equitum turmas eo[j] de media nocte: iis imperat, ut paulo tumultuosius omnibus in[k] locis pervagarentur. Prima luce magnum numerum impedimentorum ex castris mulorumque produci, eque iis stramenta[l] detrahi[81] mulionesque cum cassidibus,[m] equitum specie ac simulatione,[n] collibus circumvehi jubet. His paucos addit equites, qui latius[o] ostentationis causa vagarentur.[p] Longo circuitu easdem omnes[q] jubet petere regiones. Hæc procul ex oppido videbantur, ut erat[r] a Gergovia despectus in castra;[82] neque tanto spatio, certi quid esset, explorari poterat.[83] Legionem unam eodem jugo

min.—[b] *opera perfic.* V. sec. *perfic.* pro var. l. Duk. in quo *ven. ca.*—[c] *præ m.* desunt Lov.—[d] *profugis* Mss. 3.—[e] Sic Cuj. Ox. L. pr. Al. *p. o. v. h. i. l.*—[f] *non dubitari* L. pr. Cuj. et Pet. ad oram cum Ms. Urs. addunt.—[g] Mss. plerique et Edd. pp. carent contra genium Cæsaris.—[h] *advoc.* Dorv.—[i] *quampl.* D. V. sec. V. alibi. *quamplurimas* L. sec.—[j] Sic Cuj. And. Sc. L. pr. Ox. nisi quod Cuj. L. pr. et Ox. habeant *eodem m.* Reliqui cum Edd. pp. inepte *eisdem m. n. imperat.* L. pr. *imp. iis.* Forsan delendum *iis.*—[k] Sic Pet. Cuj. Sc. L. pr. Dorv. Ceteri cum Edd. pp. carent *τῷ in.* non male, id est, *per omnia loca.*—[l] *ferramenta* Ms. Urs.—[m] *quass.* V. pr.—[n] *adsim.* B. pr.—[o] *cautius* pro var. lect. Scal.—[p] *vagentur* L. pr.—[q] deest G.—[r] *procul* L. sec.—

NOTÆ

81 *Eque iis stramenta detrahi*] Clitellas, quæ mulis insternuntur intelligit, quæ et stramine effarciri solent.

82 *Ut erat a Gergovia despectus in castra*] A Claromonte distant ejus

83 *Neque tanto spatio, certi quid esset, explorari poterat*] Cum telescopii usus nondum esset inventus, hoc stratagema fuit utile, quo nunc frustra quis uteretur, cum in tam longinquum spatium ars aciem oculorum

mittit, et paulo[s] progressam inferiore constituit loco,[t] sylvisque occultat. Augetur Gallis suspicio, atque omnes illo ad munitionem[u] copiæ transducuntur. Vacua castra hostium Cæsar conspicatus,[v] tectis insignibus suorum[84] occultatisque signis militaribus, raros milites, ne ex oppido animadverterentur, ex majoribus castris in minora transducit, legatisque,[w] quos singulis legionibus præfecerat, quid fieri vellet,[x] ostendit: in primis monet, ut contineant milites, ne studio pugnandi aut spe prædæ longius progrediantur: quid iniquitas loci habeat incommodi, proponit: hoc una celeritate posse vitari:[y] occasionis esse rem, non prælii. His rebus expositis, signum dat et ab[z] dextera parte alio ascensu eodem tempore Æduos[a] mittit.

46. Oppidi[b] murus ab planitie atque initio ascensus, recta[c] regione, si nullus anfractus[d] intercederet, MCC passus aberat:[e] quidquid huic circuitus ad molliendum clivum accesserat, id spatium[f] itineris augebat. At medio fere colle in longitudinem,[g] ut natura montis ferebat, ex grandibus saxis sex pedum murum, qui[h] nostrorum impetum tardaret, præduxerant Galli, atque, inferiore[i] omni spatio vacuo relicto, superiorem partem collis usque ad murum oppidi densissimis castris compleverant. Milites, dato signo,[j] celeriter ad munitionem[k] perveniunt, eamque transgressi, trinis cas-

[s] vulgo *paullum*.—[t] Sic Mss. non *l. const.*—[u] vulgo *munitionum.*—[v] *conspicatur tectisque* L. sec.—[w] *legatis* D.—[x] *velit* B. pr. V. pr. Carr. et 4 alii.—[y] *mutari* Mss. XI et Edd. pp.—[z] *a d.* Mss. et Edd. qdd. *dextra* B. pr. Ox. Voss. o.—[a] Sic Cuj. And. Ox. L. pr. Scal. reliqui cum Edd. pp. *ad Æd.* perperam. Confer. c. 50.—[b] *ad op.* Pet. B. pr. *muros* Pet. B. pr. V. pr. tert. Egm. L. tert. *muris* L. pr. *mons* L. sec. *a pl.* multi. *at pl.* B. pr. *ibi a p.* Pet. Quasi fuerit *Æduos mittit ad op. muros. Ab pl.* Sc. *murus* vel *oppidum*. Nil temere muto.—[c] *a r.* L. pr.—[d] *amfr.* B. pr. V. pr. L. pr. Lov. et alii.—[e] CC *p. aberant* Ox. M abest quoque a Pet.—[f] *spatio i. augebatur* And. Ox. L. pr. Urs. male. *moliendum* etiam MSS. plerique.—[g] vulgo *longitudine.*—[h] *quo tardarent* L. pr. Ox. non male. *nostrum* MSS. XI.—[i] *inferiorem*, omissis *o. sp. v. rel. sup.* B. pr. [j] Sic MSS. non *s. d.* et *cap. c.*—[k] *munitiones* Dorv. *præv.* Pet. dein *eandemque*

NOTÆ

84 *Tectis insignibus suorum*] Varia erant apud Romanos insignia, pro varia dignitate militum, ut signiferis erant galeæ ursinis pellibus tectæ; ... Poly-

ænus addit mandasse Cæsarem ut brevia jacula et convenientes gladios sumerent, ne per humiles sylvas extarent, neu recto corpore, sed summissis poplitibus graderentur.

tris potiuntur. Ac tanta fuit in castris capiendis celeritas, ut Teutomatus, rex Nitiobrigum, subito in tabernaculo oppressus, ut meridie conquieverat, superiore[l] corporis parte nudata,[m] vulnerato equo, vix se ex manibus prædantium militum eriperet.

47. Consecutus id, quod animo proposuerat, Cæsar receptui cani[n] jussit, legionisque decimæ, qua tum erat comitatus,[85] signa constitere. At reliquarum milites legionum, non exaudito[o] tubæ sono, quod satis magna valles[p] intercedebat, tamen ab tribunis militum legatisque, ut erat a Cæsare præceptum, retinebantur: sed, elati spe celeris victoriæ et hostium fuga superiorumque[q] temporum secundis præliis, nihil adeo arduum sibi existimabant, quod non virtute consequi possent; neque prius finem sequendi fecerunt, quam muro oppidi portisque appropinquarent.[r] Tum vero ex omnibus urbis partibus orto clamore, qui longius aberant, repentino tumultu perterriti, cum hostem[s] intra portas esse existimarent,[t] sese ex oppido ejecerunt. Matres familiæ de muro vestem[u] argentumque jactabant,[86] et, pectoris[v] fine prominentes, passis manibus obtestabantur Romanos, ut sibi parcerent, neu, sicut Avarici fecissent, ne mulieribus quidem atque infantibus abstinerent. Nonnullæ, de muris[w] per manus demissæ,[x] sese militibus transdebant. L. Fabius, centurio legionis VIII, quem inter suos eo die dixisse con-

Carr. D.—[l] *superioris* L. sec. paulo ante *ubi* Pet. male.—[m] *nuda* Urs. L. pr. Scal. *em.* L. pr. sec.—[n] *canere* L. pr.—[o] *Audito* L. pr.—[p] *vallis* vulgo. *ab* scripsi e B. pr. V. pr. Egm. et aliis. *e* Ed. Elz.—[q] Sic C. A. Sc. L. pr. Ox. Urs. Reliqui cum Edd. pp. *et superiorum t. s. p. nihil* (*nil* V. sec.) *a. a. sibi esse existimaverunt.* Puto scr. *existimarunt*: dein plurimi *finem prius.*—[r] *adpropinquarunt* vulgo.—[s] Sic Mss. plerique et Edd. pp. non *hostes.*—[t] *existum.* B. pr. V. pr. *se* L. pr. *dejec.* Egm. ac vulgo *matresfamilias.*—[u] *vestes* L. pr. male. *V. aurum arg.* Duk. Sed aliter Metaph. et Cels.—[v] *pectore nudo* vulgo.—[w] *Muro* Cuj. L. pr. Ox. Sc. Edd. Vasc. Str. Steph. Gr.—[x] *dimissæ* Mss. 8. et *trade-*

NOTÆ

85 *Qua tum erat comitatus*] Reponenda hæc lectio pro 'qua cum erat concionatus;' cui emendationi dat

86 *Vestem argentumque jactabant*] Præter vestimenta vestibus accensentur tapetia, culcitræ, pelles, teg-

stabat, excitari[i] se Avaricensibus præmiis, neque commissurum, ut[y] prius quisquam murum ascenderet, tres suos nactus[z] manipulares atque ab iis sublevatus murum ascendit. Eos[a] ipse rursus singulos exceptans, in murum extulit.[b]

48. Interim ii,[c] qui ad alteram partem oppidi, ut supra demonstravimus, munitionis causa convenerant, primo exaudito clamore, inde[d] etiam crebris nuntiis incitati, oppidum ab[e] Romanis teneri, præmissis equitibus, magno concursu[f] eo contenderunt. Eorum ut quisque primus venerat, sub muro consistebat, suorumque pugnantium numerum augebat. Quorum cum magna multitudo convenisset, matres familiæ,[g] quæ paulo ante Romanis de muro manus tendebant, suos obtestari, et more Gallico passum[h] capillum ostentare,[i] liberosque in conspectum proferre cœperunt.[j] Erat Romanis nec loco, nec numero,[k] æqua contentio: simul, et cursu et spatio pugnæ defatigati,[l] non facile recentes[m] atque integros sustinebant.[n]

49. Cæsar, cum iniquo loco pugnari hostiumque augeri copias videret,[o] præmetuens suis, ad T. Sextium legatum, quem minoribus castris præsidio reliquerat, mittit, ut cohortes ex castris[p] celeriter educeret et sub infimo colle ab dextro[q] latere hostium constitueret: ut, si nostros loco depulsos[r] vidisset, quo minus libere hostes insequerentur, terreret. Ipse paulum[s] ex eo loco cum legione progressus, ubi constiterat, eventum pugnæ expectabat.

[i] *Inflammari se præmiis datis Avarici* commilitonibus, *neque passurum ut ullus prior scanderet mœnia.*

bant plerique.—[y] *ne* V. sec. D.—[z] *nactos* Dorv.—[a] *ac* Cuj. *hos* MSS. plerique. *exspectans* Mss. 4. Ed. Inc.—[b] *intulit* L. tert. Ed. Inc.—[c] deest D.—[d] *deinde* L. pr.—[e] Mss. plerique *a. ab R.* desunt G. V. tert. L. tert. Ed. Inc.—[f] *conversu* B. pr. *cursu* L. pr. Urs. *cum c.* Vir Doctus.—[g] Sic B. pr. Voss. Leid. Pet. Egm. Scal. G. D. Dorv. et Edd. pp. aliæque, non *as.* V. cap. præc. —[h] *sparsum* Cuj. L. pr. *parsum* L. sec. sed V. ad I. 51.—[i] *obtestare* Dorv. —[j] *cœpere* L. pr.—[k] *neque n. neque l.* Dorv. Edd. R. M. V. *nec n. n. l.* Lov. *conventio* V. sec.—[l] *fatig.* B. pr. Ox.—[m] *recentesque i.* G. *r. neque i.* V. tert. —[n] *cont.* L. tert. Ed. Inc.—[o] *vidisset* Lov. Br. Dorv. Edd. pp. *cop. aug.* Urs. L. pr.—[p] Desunt *ex c.* Cuj. Ox. L. pr.—[q] *a dextero* Mss. et Edd. qdd. et passim. *latere* exulat a B. pr.—[r] Sic Mss. non *dep. l. disp.* L. pr. *puls.* Ox.

50. Cum acerrime cominus[t] pugnaretur, hostes loco et numero, nostri virtute confiderent, subito sunt Ædui visi, ab latere nostris aperto, quos Cæsar ab dextra parte[u] alio ascensu, manus[v] distinendæ causa, miserat. Hi similitudine armorum vehementer nostros perterruerunt:[w] ac, tametsi[x] dextris humeris exertis[87] animadvertebantur, quod insigne pacatis esse consuerat,[y] tamen id ipsum sui fallendi causa milites ab hostibus factum existimabant. Eodem tempore L. Fabius centurio, quique una murum ascenderant, circumventi[z] atque interfecti de muro præcipitantur. M. Petreius, ejusdem legionis centurio, cum portas excidere[a] conatus esset, a[b] multitudine oppressus ac sibi desperans, multis jam[c] vulneribus acceptis, manipularibus suis, qui illum secuti erant, 'Quoniam,' inquit, 'me una vobiscum 'servare non possum, vestræ quidem certe vitæ[d] prospiciam, 'quos cupiditate gloriæ adductus in periculum deduxi.[e] 'Vos, data facultate, vobis consulite.' Simul in medios hostes irrupit,[f] duobusque[g] interfectis, reliquos a porta paulum[h] submovit. Conantibus[i] auxiliari suis, 'Frustra,' inquit, 'meæ vitæ subvenire conamini, quem jam sanguis 'viresque deficiunt: proinde hinc[j] abite, dum est facultas, 'vosque ad legionem recipite.' Ita pugnans post paululum[k] concidit ac suis saluti fuit.

51. Nostri, cum undique premerentur, XLVI[l] centurioni-

G. Ed. Inc.—[u] *latere dextro* Lov.—[v] deest L. pr. Sc. *distinendi* L. pr. Sc. *dest.* L. sec. Dorv. *det.* V. sec. *distrahendæ* D. Carr. *destinandæ* Ed. Inc. V. ad II. 5.—[w] *prot.* L. tert.—[x] *tamenetsi* Muret. juvat V. sec. *tamensi.* V. ad v. 34.—[y] Vulgo *consueverat.*—[z] *circumventionibus.* G. V. tert. Ed. Inc.—[a] vulgo *exscindere.*—[b] deest præp. L. pr.—[c] Abest Ox. D. G. V. tert. Ed. Inc. —[d] vulgo *saluti.*—[e] *add.* L. sec.—[f] Sic V. pr. sec. E. *S. irr. in m. h.* Edd. qdd. *erup.* L. pr. *pror.* L. tert. V. tert. Ed. Inc. sed V. ad I. v. 44 *irrumpit* Carr.— —[g] *duobus* D. Dorv. Edd. R. M. V. *D. quoque* V. sec.—[h] *paululum* L. pr. sec. Scal. D. *paulo* Egm.—[i] *conantibusque* Edd. R. M. V.—[j] Sic Cuj. And. Ox. Dorv. et Gr. *ἔνθεν*. Reliqui et Ed. R. Steph. carent *hinc.*—[k] Sic Ox. Carr. D. L. pr. sec. V. sec. Scal. non *paulum.* Ox. etiam *inest fac.*—[l] VI *et* XL. L.

NOTÆ

87 *Dextris humeris exertis*] De exertis humeris satis difficile videtur aliquid statuere: an demisso clypeo id fieret, quo dextrum brachium tegebatur de more, nisi cominus et ense pugnando, an vero rejecto a dextra parte in tergum sago. Silius: 'Ipse humero exertus gentili more parentum Difficili gaudebat equo.'

bus amissis, dejecti sunt loco: sed intolerantius Gallos insequentes legio X tardavit,[m] quæ pro[n] subsidio paulo æquiore loco constiterat. Hanc rursus XIII legionis cohortes exceperunt, quæ, ex castris minoribus eductæ, cum T. Sextio legato[o] ceperant locum superiorem. Legiones, ubi primum planitiem attigerunt, infestis contra hostes[p] signis constiterunt.[q] Vercingetorix ab radicibus collis suos intra munitiones reduxit.[r] Eo[s] die milites sunt[t] paulo[u] minus DCC desiderati.[v] 88

52. Postero[w] die Cæsar, concione advocata, temeritatem cupiditatemque militum reprehendit, 'quod sibi ipsi judicavissent,[x] quo procedendum, aut quid agendum videretur, neque signo recipiendi dato constitissent, neque a[y] tribunis militum legatisque retineri potuissent: exposito, quid iniquitas loci posset, quid ipse ad Avaricum sensisset,[z] cum,[a] sine duce et sine[b] equitatu deprehensis hostibus, exploratam victoriam dimisisset,[c] ne parvum modo detrimentum in contentione propter iniquitatem loci accideret.[d] Quanto opere eorum animi magnitudinem[e] admiraretur, quos[f] non castrorum munitiones, non altitudo montis, non murus[g] oppidi tardare potuisset; tanto opere licentiam arrogantiamque[h] reprehendere, quod plus se, quam imperatorem, de victoria atque exitu rerum sentire existimarent: nec minus se in[i] milite 89 modestiam et con-

pr.—[m] *tardat* D. a m. pr.—[n] *pro* L. pr. inter versus. *præsidio* Carr. D. Dorv. Edd. pp.—[o] abest Dorv. Edd. M. R. V. ordo e L. pr. Ox. vulgo *c. l.*—[p] *hostem* Ox. bene.—[q] *extit.* L. pr. Recte V. ad c. 35. *constiterant* Lov. et 3 alii cum Ed. Inc.—[r] *recepit reduxit* L. pr.—[s] *eodem* V. sec.—[t] *sunt* in L. pr. Ox. ponitur post DCC. fors. deleatur.—[u] *paullum* B. pr. V. pr. Lov. et 3 alii.—[v] *perditi* V. sec.—[w] *postera* L. sec.—[x] *judicassent* L. pr. *ipsi* male abest ab Ed. Gryph.—[y] *ab* B. pr. V. pr. sec. Egm. Ox.—[z] *senserit* Carr. V. sec. *sensit* D.—[a] *quid* L. pr.—[b] abest Carr. D. male.—[c] *dem.* Edd. R. M. V. perperam.—[d] vulgo *acciperet, quantopere.*—[e] *magnitudine* G. V. sec. tert.—[f] Sic C. Urs. And. Ox. Sc. L. pr. reliqui cum Edd. pp. *quod.*—[g] *muros* V. pr. *muri potuissent* Egm.—[h] *que* deest Dorv. Lov. *et adr.* L. pr. *appreh.* G. V. tert.—[i] Sic Urs. Cuj. And. Sc. Ox. L. pr. reliqui cum Edd. pp. *ab* vel *a.*—[j] *et cont.* desunt And. Cuj. Ox. L.

NOTÆ

88 *Eo die milites sunt paulo minus* DCC *desiderati*] Eutropius de hoc loco sic habet: 'Cæsar, erumpentibus desuper hostibus pressus, multa exercitus sui parte perdita, victus aufugit.'

89 *Nec minus se in milite, &c.*] Clearchi Lacedæmoniorum ducis celebre

'tinentiam,[j] quam virtutem atque[k] animi magnitudinem desiderare.'

53. Hac habita concione, et ad extremum oratione confirmatis militibus, 'ne ob hanc causam animo permoverentur, neu,[l] quod iniquitas loci attulisset, id[m] virtuti hostium tribuerent;' eadem de profectione cogitans, quæ ante senserat, legiones ex[n] castris eduxit, aciemque idoneo loco constituit. Cum[o] Vercingetorix nihilo magis in æquum locum descenderet, levi facto equestri prælio atque eo[p] secundo, in castra[q] exercitum reduxit. Cum hoc idem postero die fecisset, satis ad Gallicam ostentationem minuendam militumque animos confirmandos factum existimans, in Æduos castra movit.[r] Ne tum quidem insecutis[s] hostibus, tertio die ad flumen[t] Elaver pontem[u] refecit, atque exercitum transduxit.

54. Ibi a Virdumaro atque Eporedirige[v] Æduis appellatus, discit,[w] cum omni equitatu Litavicum ad[x] solicitandos Æduos profectum esse: opus esse, et[y] ipsos antecedere ad confirmandam civitatem. Etsi multis jam rebus perfidiam Æduorum[z] perspectam habebat, atque horum[a] discessu admaturari defectionem civitatis[b] existimabat; tamen eos retinendos[c] non censuit, ne aut inferre injuriam videretur, aut dare[d] timoris aliquam suspicionem.[e] Discedentibus his

---

pr. agnoscit Metaphr.—[k] exulat a L. pr.—[l] *neu id* Lov.—[m] *id* deest Pet. Lov. G. Egm. Dorv. Edd. R. V. M. non male. *id hosti trib.* And. Ox. *adtr.* L. sec. —[n] *e c.* Mss. qdd. *ex̄ castra* B. pr.—[o] *Tum* Lov. V. tert.—[p] Sic C. A. O. Sc. L. pr. reliqui cum Edd. pp. carent *eo.*—[q] *castris* V. sec.—[r] *mov. c.* Mss. plerique. —[s] *insecutus ab h.* Pet. *ne* deest L. pr. Sc.—[t] abest Egm. G. *Laber* B. pr. Pet. *Elaber* V. sec. *Claver* Mss. quidam.—[u] Sic Urs. e suis, et ita C. And. Sc. Ox. L. pr. nisi quod Ox. *effecit* et Sc. ac L. pr. *fecit.* reliqui cum Edd. Vett. *pontes* (V. c. 35, 56.) *reficit, atque e. traducit. efficit* etiam V. sec. *eoque,* pro *atque* B. pr. V. pr. et 4 alii cum Ed. Inc. *exercitumque* L. pr.—[v] *Eporidor.* Mss. multi hic et infra. *Operid.* V. pr. sec.—[w] *didicit* Carr. D.—[x] *Bibracte ad* Pet. V. c. 55.—[y] Sic C. A. O. Sc. L. pr. reliqui cum Edd. pp. et aliis carent τῷ *et. ipsum* G. V. tert. Ed. Inc.—[z] vulgo *Æd. Cæsar.*—[a] *eorum* L. pr.—[b] *civitati* Ed. R. Steph.—[c] Sic Mss. non *ret. e.* dein *constituit* Carr. et 10 mei cum Edd. pp.—[d] *daret* Urs. Ber. *daret aliq. t.* L. pr.—[e] *suspicationem* Urs. F. pro *suspect.*

NOTÆ

dictum est: A militibus imperatorem potius quam hostem metui debere. Val. Max. II. 7.

breviter sua in Æduos merita exponit:[f] 'quos et quam humiles accepisset, compulsos[g] in oppida,[h] multatos agris, 'omnibus ereptis copiis, imposito stipendio, obsidibus summa cum[i] contumelia extortis; et quam in fortunam, quamque in amplitudinem deduxisset, ut non solum in pristinum 'statum redissent, sed omnium temporum dignitatem et 'gratiam[j] antecessisse viderentur.' His datis mandatis, eos ab se dimisit.[k]

55. Noviodunum[l] [90] erat oppidum Æduorum, ad ripas Ligeris opportuno loco positum. Huc Cæsar omnes obsides Galliæ, frumentum, pecuniam publicam, suorum atque exercitus impedimentorum magnam partem contulerat: huc magnum numerum equorum, hujus belli causa in Italia atque Hispania coëmtum,[m] miserat. Eo cum Eporedirix Virdumarusque venissent[n] et de statu civitatis cognovissent, Litavicum Bibracte [91] ab Æduis receptum,[o] quod est oppidum apud eos maximæ auctoritatis, Convictolitanem[p] magistratum magnamque partem senatus ad eum convenisse, legatos ad Vercingetorigem de pace et amicitia concilianda[q] publice missos: non prætermittendum[r] tantum commodum existimaverunt. Itaque, interfectis Novioduni[s] custodibus, quique eo negotiandi aut itineris causa convenerant, pecuniam atque equos inter se partiti sunt; obsides civitatum[t] Bibracte ad magistratum deducendos curaverunt; oppidum,

V. ad vi. 7.—[f] Sic Lov. Dorv. Edd. R. M. V. non *exposuit*.—[g] *et comp.* Mss. plurimi et Edd. pp.—[h] *inopia* Egm.—[i] deest G. V. tert. L. tert. Ed. Inc. male. V. ad v. 57.—[j] *gratiam dignitatemque* Pet.—[k] *dimittit* Carr. L. pr. Ox. D.—[l] *Noviodonum* D. V. pr. sec. Edd. pp.—[m] Sic B. pr. L. pr. Pet. Urs. sec. *coëmtus* Eg. V. pr. *coëmtos* G. V. tert. L. tert. Ed. Inc. vulgo *coëmptorum*. dein *miserant* G.—[n] *venisset* C. Ed. Gryph.—[o] *acc.* D.—[p] rursus Mss. *C.tabim* *C.tavim*, *C.tavem*.—[q] inter versus L. pr.—[r] *prætereundum* L. sec. post h. verbum addit *instans* Ox.—[s] *Noviodunis* V. pr. sec. L. sec. —[t] *civitatis* suprasc. B. pr.

NOTÆ

90 *Noviodunum*] *Nevers*. Aimoinus: 'Quam quidem Nivernis esse putant.' Hugo vero Floriacensis monachus, 'Nivedunus quæ et Nivernis.'

91 *Bibracte*] *Bevray*, ut patet ex Eumenii rhetoris panegyrico, ubi Augustodunum a Bibracte distinguit. Nunc est in vici formam redactum.

quod ab se[u] teneri non posse[92] judicabant,[v] ne cui esset usui Romanis, incenderunt; frumenti[w] quod subito potuerunt navibus avexerunt;[x] reliquum flumine atque incendio corruperunt;[y] ipsi ex finitimis regionibus[z] copias cogere, præsidia custodiasque ad ripas Ligeris disponere, equitatumque omnibus locis, injiciendi timoris causa, ostentare cœperunt, si ab re[a] frumentaria Romanos excludere [aut adductos inopia ex Provincia[93] excludere[b]] possent. Quam ad spem multum eos adjuvabat, quod Liger ex nivibus creverat, ut omnino vado non[c] posse transiri videretur.

56. Quibus rebus cognitis, Cæsar maturandum sibi censuit, si esset[d] in[*] perficiendis pontibus periclitandum,[94] ut prius, quam essent majores eo[e] coactæ copiæ, dimicaret. Nam, ut commutato consilio iter in Provinciam[95] converteret, id nemo tunc quidem[f] necessario faciendum existimabat, cum quod infamia atque indignitas rei et oppositus mons Cevenna viarumque difficultas impediebat, tum maxime, quod abjuncto[g] Labieno atque iis legionibus, quas una miserat, vehementer timebat. Itaque, admodum[h] magnis diurnis atque nocturnis itineribus confectis, contra omnium opinionem ad Ligerim[i] pervenit; vadoque per equites invento, pro rei necessitate opportuno, ut brachia modo atque humeri ad sustinenda[j] arma liberi ab aqua esse possent,

—[u] *a se* Mss. plerique et Edd. qdd.—[v] *putabant* L. pr. a m. pr.—[w] *frumentum* Pet. Lov. Dorv. male. V. ad I. 51.—[x] *adv.* L. pr. Ox. Dorv. *addux.* L. sec. —[y] *corrupuerunt* V. pr.—[z] *civitatibus* L. pr. dein *copias quærere, cogere præs.* Edd. R. M. V.—[a] vulgo *aut re.*—[b] vulgo *expellere.*—[c] Sic Mss. non *tr. n. p.* pro *ut* male *et* Edd. R. M. V. Gryph. V. ad III. 14.—[d] *nec esse* L. pr.—[e] deest L. pr. vulgo *cop. c.* contra Mss. post *dimicarent* V. sec. *dimicaretur* Duk. non male.—[f] vulgo *id ne t.* et *faciendum.*—[g] vulgo *adjungi* et *cupiebat.*—[h] *demum* D. V. sec. *d. nocturnisque* Br. D. Ed. Inc.—[i] *Ligerem* B. pr. *venit* autem Mss. longe plurimi et Edd. qdd. dein *re n.* Scal.—[j] *sustentanda* L. pr.—[k] *restring.* L. pr. V.

NOTÆ

92 *Oppidum, quod ab se teneri non posse, &c.*] Monet Vegetius IV. 7. 'Quæ asportari nequiverint exurenda, nihilque quod usui proficiat relinquendum.'

93 *Ex Provincia*] Male. Reponendum enim videtur 'in Provinciam,' nempe Galliam Narbonensem.

94 *Si esset in perficiendis pontibus periclitandum*] Solent enim hostes in transitu fluminum, atque in ipsa pontium fabricatione occupatos aggredi.

95 *In Provinciam*] Nempe Galliam Narbonensem, quæ pridem erat in Romanorum potestate.

disposito equitatu,[96] qui vim fluminis refringeret,[k] atque hostibus primo aspectu perturbatis,[l] incolumem exercitum transduxit: frumentumque in agris et pecoris[m] copiam nactus, repleto iis rebus exercitu, iter in Senonas[n] facere instituit.

57. Dum hæc apud Cæsarem geruntur, Labienus eo supplemento, quod nuper ex Italia venerat, relicto Agendici,[o] ut esset impedimentis præsidio, cum quatuor legionibus Lutetiam proficiscitur. Id[p] est oppidum Parisiorum, positum in insula fluminis Sequanæ.[q] Cujus adventu ab hostibus cognito, magnæ ex finitimis civitatibus copiæ convenerunt. Summa imperii transditur Camulogeno Aulerco, qui, prope confectus[r] ætate, tamen propter singularem scientiam rei militaris ad eum est honorem evocatus. Is cum animum advertisset, perpetuam esse paludem,[97] quæ influeret in Sequanam atque illum omnem locum magnopere[s] impediret, hic consedit nostrosque transitu prohibere instituit.[t]

58. Labienus primo vineas agere, cratibus atque aggere paludem explere atque iter munire conabatur. Postquam id difficilius confieri[u] animadvertit, silentio e castris tertia vigilia egressus, eodem, quo venerat,[v] itinere Melodunum[98]

sec.—[l] *turb.* Carr. Dorv. Edd. R. M. V.—[m] Sic Mss.—[n] Sic L. pr. Sc. *f. cepit.* L. tert.—[o] *Agedinci* Mss. plerique. *Agedici* V. sec. *Agedini* D. *Agedingi* V. tert. *Agedincum in civitate sed inp.* Egm. desunt *ut e. i. pr.* in Edd. R. M. V.—[p] *quod* L. pr. Sc. Ed. R. Steph. rectius quam quod statim Mss. præter Cuj. And. Sc. L. pr. Ox. habent cum Ed. Ven. *quod positum est.*—[q] *Sequani* Egm.—[r] *conf. erat* L. pr. mox vulgo *animadvert.*—[s] Gryph. marg *magno inped. opere.* non male. V. supra. sed Mss. vulgatum retinent. *lacum.* L. sec.—[t] *const.* Vasc.—[u] *Fieri* Carr. Br. et mei 8 cum Edd. pp. male. V. Brant. et nos ad c. 11 *iter confieret. animadverteret* Mss. 2.—[v] *perven.* Mss. 2. Edd. R. M. V.—[w] deest L.

NOTÆ

96 *Disposito equitatu, &c.*] Quomodo id fieri posset narrat Veget. l. III. 'Explorato vado duæ acies equitum ordinantur intervallis competentibus separatæ, ut per medium equites et impedimenta transeant. Nam acies superior aquarum impetum frangit, inferior qui rapti submersive fuerint, colligit atque transponit.'

97 *Perpetuam esse paludem*] Quam efficiebat a meridie fluviolus qui nunc dicitur *de Bievre*, et in Sequanam influebat in eo loco, qui nunc adhuc ejus nomen retinet, *rue de Bievre*, quanquam sit exsiccatus alveus.

98 *Melodunum*] Interpres Græcus habet Μελοδοῦνον. Ex situ intelligitur esse *Melun.* Est enim in in-

pervenit. Id est oppidum Senonum,[w] in insula Sequanæ positum, ut paulo ante Lutetiam[x] diximus. Deprehensis[y] navibus circiter L celeriterque conjunctis, atque eo militibus impositis, et rei novitate perterritis oppidanis, quorum magna pars erat ad bellum evocata,[z] sine contentione oppido potitur. Refecto[a] ponte, quem superioribus diebus hostes resciderant,[b] exercitum transducit[99] et secundo flumine ad[c] Lutetiam iter facere cœpit. Hostes, re cognita ab iis, qui a[d] Meloduno profugerant, Lutetiam incendunt[100] pontesque ejus oppidi rescindi jubent: ipsi profecti a palude,[e] [101] in ripis Sequanæ, e regione Lutetiæ, contra Labieni castra[102] considunt.

59. Jam Cæsar a[f] Gergovia discessisse audiebatur: jam de Æduorum defectione et[g] secundo Galliæ motu[103] rumores afferebantur, Gallique in colloquiis, interclusum itinere et Ligeri[h] Cæsarem, inopia frumenti coactum,[i] in Provinciam contendisse confirmabant.[j] Bellovaci autem,[k] defectione Æduorum cognita, qui ante erant per se infideles, manus cogere atque aperte bellum parare cœperunt. Tum[l] Labienus, tanta rerum commutatione,[m] longe aliud sibi[n] capiendum consilium, atque antea senserat, intellige-

pr. et Metaph. ut et Dorv. et Edd. R. M. V.—[x] Ita And. Oxon. Edd. Aldi, Ven. 1517. Gryph. Plant. Scal. &c. Reliqui et Edd. Vett. *de Lutetia.*—[y] *deprensis* B. pr. V. pr. Egm. G. V. tert. Ed. Inc. *depressis* Ox.—[z] Pet. Ox. L. pr. *ad b. e. ev.*—[a] *refacto* B. pr.—[b] *desc.* D. *rescind.* Ox. L. pr. et 3 alii.—[c] deest Edd. R. V. M. Vide ad I. 7.—[d] abest præp. a B. pr. V. pr. L. pr. aliisque et R. Steph. sed V. c. 60. et ad VI. 3. et *fugerunt* Mss. plerique et Edd. pp.—[e] Vulgo sine præp. *ex r.* Mss. 3.—[f] deest L. pr. Pet. V. supra. *Gergobia* Mss. multi.—[g] deest Pet. L. pr.—[h] Sic V. pr. Egm. et 6. alii cum Edd. pp. non *Ligere.*—[i] *cognita* D. a m. pr.—[j] *firm.* D.—[k] deest Ox. Scal. L. pr.[l] *cum* Mss. 10.—[m] *commutione* suprasc. *o.* B. pr.—[n] deest G. L. tert. Ed. Inc.

NOTÆ

sula, et hactenus Senonum est diœceseos.

99 *Exercitum transducit*] In septentrionalem partem.

100 *Lutetiam incendunt*] Diffidebant enim se posse servare, cum majores essent Labieno copiæ.

101 *Ipsi profecti a palude, &c.*] Palus enim non multum ultra fluviolum ex tendebatur.

102 *Contra Labieni castra*] Quæ erant in septentrionali parte Lutetiæ.

103 *Secundo Galliæ motu*] Nam primi fuerat initium apud Genabum, secundus hic erat jam deficientibus Æduis, qui magnam Galliæ spem afferebat libertatis recuperandæ.

bat: neque jam, ut aliquid acquireret, prælioque[o] hostes lacesseret; sed ut incolumem exercitum Agendicum[p] reduceret, cogitabat. Namque altera ex parte Bellovaci,[104] quæ civitas in Gallia maximam[q] habet opinionem virtutis, instabant;[r] alteram[s] Camulogenus parato atque instructo[t] exercitu tenebat; tum[u] legiones, a præsidio[105] atque impedimentis interclusas, maximum flumen distinebat.[v] Tantis subito difficultatibus, objectis, ab animi virtute auxilium petendum videbat.

60. Itaque[w] sub vesperum consilio[x] convocato, cohortatus, ut ea, quæ imperasset, diligenter industrieque[y] administrarent, naves, quas a[z] Meloduno deduxerat, singulas equitibus[a] Romanis attribuit, et, prima confecta vigilia, quatuor millia passuum secundo flumine progredi silentio[b] ibique[c] se expectari jubet. Quinque cohortes, quas minime firmas ad dimicandum esse existimabat, castris præsidio relinquit:[d] quinque ejusdem legionis reliquas[106] de[e] media nocte cum omnibus impedimentis adverso[f] flumine magno tumultu proficisci imperat. Conquirit etiam lintres: has, magno sonitu remorum[g] incitatas, in eandem partem mittit. Ipse post paulo,[h] silentio egressus, cum tribus legionibus eum locum petit,[i] quo naves appelli jusserat.

et Clark.—[o] *prælio quo* V. pr. *p. quam* L. sec.—[p] *Agedincum* Mss. *Egedincum* G. Dorv. et Edd. pp. *Egedrugum* D. *et integrum lacesseret* Egm.—[q] *magnam* L. pr.—[r] *instabat* Mss. 8. et Edd. pp.—[s] *altera* Pet.—[t] *instituto* D.—[u] *cum* Mss. 8. *et* L. sec.—[v] *destinabat* L. pr. Scal. L. tert. Ed. Inc. *dest.* Mss. 3.—[w] Sic Cuj. Pet. L. pr. Sc. And. Ox. Reliqui et Edd. pp. carent τῷ *itaque.*—[x] vulgo *concilio.*—[y] *industrioseque* Pet.—[z] deest præp. B. pr. L. pr. Sc. Edd. qdd. V. c. 58. ut et de *Meloduno* vel *Metiosedo.*—[a] exulat a L. pr.—[b] Mss. *sil. pr.*—[c] *ibi se* B. pr. *exportari* V. sec.—[d] *reliquit* L. pr. Lov. et 3 alii cum Edd. R. M; V.—[e] exulat præp. a G. V. tert. Ed. Inc.—[f] *averso* L. pr. sec.—[g] *rem. son.* Lov. bene.—[h] *paullo post* L. pr. *post paulum* Lov. et 3 alii cum Edd. pp. male. V. ad c. 45. *primo paulum* G. *primum paulum* L. tert.—[i] *petiit* L. pr. *qua* B. pr.—[j] Mss. 10. carent τῷ *erat.* Sed retinent optimi.—

NOTÆ

104 *Namque altera ex parte Bellovaci*] Vel hic locus ostendit Camulogenum ea in parte castra posuisse quæ est Bellovacis contraria. Ea porro est quæ nunc Universitas dicitur.

105 *Tum legiones, a præsidio, &c.*] Sequana nempe fluvius. Nam Agedincum ultra Sequanam positum erat, cum essent Romani in septentrionali ripa Lutetiæ.

106 *Quinque ejusdem legionis reliquas, &c.*] Vel hic locus ostendit legiones x cohortibus constitisse.

61. Eo cum esset ventum, exploratores hostium, ut omni fluminis parte erant dispositi, inopinantes, quod magna subito erat[j] coorta tempestas, ab nostris opprimuntur: exercitus equitatusque, equitibus[k] Romanis administrantibus, quos ei negotio præfecerat, celeriter transmittitur. Uno fere tempore sub lucem[l] hostibus nuntiatur, in castris Romanorum præter consuetudinem tumultuari[107] et magnum ire agmen adverso[m] flumine, sonitumque remorum in eadem parte exaudiri[n] et paulo infra milites navibus transportari. Quibus rebus auditis, quod[o] existimabant[108] tribus locis transire legiones atque omnes, perturbatos[p] defectione Æduorum, fugam parare, suas quoque copias in tres partes distribuerunt. Nam, et[q] præsidio e[r] regione castrorum relicto, et parva manu Metiosedum[s] versus missa, quæ[t] tantum progrederetur,[u] quantum naves processissent,[v] reliquas copias[w] contra Labienum duxerunt.

62. Prima luce et nostri omnes erant transportati[109] et hostium acies cernebatur. Labienus, milites cohortatus,[x] [110] 'ut suæ pristinæ virtutis et tot[y] secundissimorum prælio- 'rum memoriam retinerent, atque ipsum Cæsarem, cujus 'ductu sæpenumero hostes superassent, præsentem adesse

[k] deest L. tert.—[l] *luce* L. pr. V. ad II. 11.—[m] *Averso* L. pr.—[n] *audiri* L. pr. And. Ox. V. ad II. 24.—[o] deest Pet.—[p] *perturbatus* Carr. Lov. Edd. Vasc. Str. Steph. Gr. post. sed V. ad III. 9.—[q] Sic Cuj. And. Ox. Scal. Reliqui cum Edd. pp. aliisque et Clarkii carent *τῷ et*. Sed aliter solet Cæsar.—[r] deest præp. Mss. 8. et Ed. Inc. *regioni* Lov.—[s] Sic ex meis Pet. L. pr. B. pr. Scal. And. Ox. Cuj. alii *Ellosedum*, *Eliosedum* et *Glosedum*. Al. *Josedum*, corrupte.—[t] *qua* Mss. 3. Ed. Inc.—[u] *progrediatur* B. pr. V. pr. Pet. Egm. Lov. Carr. et 4 alii. quod non displicet. *progrediebatur* Mss. 3. Ed. Inc.—[v] *præc.* G. Ed. Inc.—[w] deest Ox.—[x] *cohortatur* L. pr.—[y] Sic Cuj. Pet. A. O. L. pr. Sc. Reliqui

NOTÆ

107 *Præter consuetudinem tumultuari*] Passive quidem, quod notandum; rarius enim hoc modo apud auctores invenitur.

108 *Quod existimabant, &c.*] Ituris Agedincum ubi erant Romanorum impedimenta, vel Gergoviam ad Cæsarem, si ille Ligerim non transisset, et ad Senones non venisset, transeundus erat fluvius Sequana.

109 *Transportati*] Ex septentrionali, seu Belgica ripa, in meridionalem, seu Celticam.

110 *Labienus, milites cohortatus*] Hoc prælium infra Lutetiam factum est, nisi ipse, qui coram non adfuit, Cæsar falsus est, ut multis in locis minus accurate scripsit, aliorum narrationibus deceptus.

'existimarent,' dat signum prælii. Primo concursu ab[z] dextro cornu, ubi septima legio consisterat, hostes pelluntur atque[a] in fugam conjiciuntur: ab sinistro, quem locum duodecima[b] legio tenebat, cum primi ordines hostium transfixi pilis[c] concidissent, tamen acerrime reliqui resistebant, nec dabat suspicionem fugæ quisquam. Ipse dux hostium Camulogenus suis aderat atque eos[d] cohortabatur. At,[e] incerto etiam nunc exitu victoriæ, cum septimæ[f] legionis tribunis esset nuntiatum, quæ in sinistro cornu gererentur, post[g] tergum hostium legionem ostenderunt signaque intulerunt. Ne[h] eo quidem tempore quisquam loco cessit, sed circumventi omnes interfectique[i] sunt. Eandem fortunam tulit Camulogenus. At ii, qui præsidio contra castra Labieni erant relicti, cum prælium[j] commissum audissent, subsidio suis ierunt collemque ceperunt, neque nostrorum militum victorum impetum sustinere potuerunt. Sic, cum suis fugientibus permixti, quos non sylvæ montesque texerunt, ab equitatu sunt interfecti. Hoc negotio confecto, Labienus revertitur Agendicum,[k] ubi impedimenta totius exercitus relicta erant: inde cum omnibus copiis ad Cæsarem pervenit.[l]

63. Defectione Æduorum cognita, bellum augetur.[m] Legationes[n] in omnes partes circummittuntur: quantum gratia, auctoritate, pecunia valent, ad solicitandas civitates nituntur. Nacti obsides, quos Cæsar apud eos deposuerat,[o] horum supplicio dubitantes[p] territant. Petunt a Vercinge-

cum Edd. pp. carent *tot. seculis summorum p.* Pet. vulgo *tenerent*.—[z] *a dextero* Mss. et Edd. qdd.—[a] Hæc tria verba desunt B. pr. And. Ox. In Pet. ponuntur ante *ab d*.—[b] Sic B. pr. Cuj. Pet. And. Oxon. v. Duk. Reliqui xv vel *quinta decima* cum Metaphr. et Edd. pp. Vasc. Steph. aliisque.—[c] Sic Cuj. Pet. And. Ox. Scal. Reliqui cum iisdem Edd. *telis*. *βέλεσι* Metaphr.—[d] *eosque* L. pr. *hortabatur* L. pr. Ox. *cohortatus* Mss. 8.—[e] deest Mss. plerisque et Edd. pp. Vasc. Steph. aliisque. *nunc etiam* iidem Codd. *nunc* abest a Pet.—[f] Mss. iidem *a* VII *legione* et Ed. Inc. inepte. *essent nunciata* Duk. Vasc. Str. Steph. Gr. post. *denuo*. Ed. Inc.—[g] *primo* G. V. tert.—[h] *nec* Pet. Lov. L. sec. Dorv. Edd. R. M. V. *quisquam* exulat a Pet.—[i] *que* deest L. pr. sec. Dorv. Edd. R. M. V.—[j] Ed. Dav. *et pr. vidissent* Pet. L. sec. in quo etiam *venerant* pro *erant*, *comm. esse* L. pr.—[k] *Agedincum* rursus Mss. plerique. *Ad Egendin* Dorv. *Adgedincum* L. pr. Lov. *ad gennium* L. sec. *ad Egenticum* Edd. pp.—[l] *venit* Ox.—[m] *augebatur* L. pr. Br.—[n] *legiones* Mss. 6. Ed. R. Inc.—[o] *Disp.*

torige Ædui, ad se[q] veniat, rationesque belli gerendi[r] communicet. Re impetrata contendunt, ut ipsis summa imperii transdatur; et,[s] re in controversiam deducta, totius Galliæ concilium Bibracte indicitur. Eodem conveniunt undique frequentes. Multitudinis[t] suffragiis res permittitur: ad unum omnes Vercingetorigem probant imperatorem.[111] Ab hoc concilio Remi, Lingones, Treviri afuerunt:[112] illi, quod amicitiam Romanorum sequebantur; Treviri, quod aberant longius et ab[u] Germanis premebantur: quæ fuit causa, quare toto[v] abessent bello et[w] neutris auxilia mitterent. Magno dolore Ædui ferunt,[x] se dejectos principatu; queruntur fortunæ commutationem, et Cæsaris in se indulgentiam[y] requirunt; neque tamen, suscepto bello, suum consilium ab reliquis[z] separare audent. Inviti, summæ spei[a] adolescentes, Eporedirix et Virdumarus, Vercingetorigi parent.

64. Ille[b] imperat reliquis civitatibus obsides: denique ei rei constituit diem: huc omnes equites, XV[c] millia numero, celeriter convenire jubet: peditatu, quem ante habuerit,[d] se fore contentum dicit, neque fortunam tentaturum, aut in

L. pr.—[p] deest Mss. 3. Ed. Inc.—[q] vulgo *ut ad se.*—[r] *gerandi* L. pr. sc. Dorv. pro *gerundi.*—[s] deest *et* L. pr. Ox. *rem deduci* Mss. 10. Ed. Inc. *Eodem* abest Urs. Cuj. Ox. *conv. eodem* L. pr.—[t] Sic bene Faern. et Urs. e Ms. cui Hotom. et Scal. et seqq. paruerunt; et suffragantur And. et Ox. reliqui Mss. cum Edd. *freq. multitudines. suffragii* Ed. Inc. *perimitur* L. tert.—[u] *a* G. Mss. et Edd. qdd.—[v] *tanto* Carr. Lov. D. Dorv. Edd. R. M. V.—[w] *ac* Ox. *neutri* L. pr. *auxilium* V. sec.—[x] *fuerunt* Pet. Lov. Egm. D. Dorv. V. sec. *fuerint* Ed. Inc. *ferri* L. sec. *sed ej.* V. pr. a m. pr. V. sec. tert. G. *sese* D. *se ejectos* Ox. Ed. Inc.—[y] Sic L. pr. Ox. non *ind. in se.*—[z] *aliis* G. V. tert. L. tert. *ab hiis* Ed. Inc.—[a] *rei* Lov.—[b] *Ipse* Mss. plerique et Edd. pp.—[c] *viginti m.* Edd. R. M. V.—[d] *antea habuerat* Mss. plerique et Edd. pp.—[e] vulgo *neque acie.*—

NOTÆ

111 *Ad unum omnes Vercingetorigem probant imperatorem*] Qui jam Arvernorum rex, fit Galliæ totius imperator. Sic apud Livium lib. v. 'Prisco Tarquinio Romæ regnante Celtarum, quæ pars Galliæ tertia est, penes Bituriges summa imperii fuit. Ii regem Celtico dabant. Ambigatus is fuit, virtute fortunaque cum sua tum publica præpollens.'

112 *Ab hoc concilio Remi, Lingones, Treviri afuerunt*] Nunquam ergo universa Gallia adversus Romanos consensit. Remi enim et Lingones et Treviri maximi populi erant, qui ab hoc bello, reliquis in hoc bellum consentientibus, afuerunt.

acie[e] dimicaturum; sed, quoniam[f] abundet equitatu, perfacile esse factu,[g] frumentationibus pabulationibusque Romanos prohibere: æquo modo[h] animo sua ipsi frumenta corrumpant ædificiaque incendant, qua[i] rei familiaris jactura perpetuum imperium libertatemque se consequi videant. His constitutis rebus, Æduis Segusianisque,[113] qui sunt finitimi Provinciæ, X millia peditum imperat: huc addit equites DCCC.[j] His præficit[k] fratrem Eporedirigis, bellumque inferre[l] Allobrogibus jubet. Altera ex parte Gabalos[m] proximosque pagos Arvernorum in Helvios, item Rutenos[n] Cadurcosque ad fines Volcarum Arecomicorum depopulandos mittit. Nihilo minus clandestinis nuntiis legationibusque Allobrogas solicitat,[o] quorum mentes nondum ab superiore bello resedisse sperabat.[114] Horum principibus pecunias, civitati autem imperium totius provinciæ[p] pollicetur.

65. Ad hos omnes casus provisa erant præsidia cohortium duarum et viginti, quæ ex ipsa coacta[q] provincia ab L. Cæsare[115] legato ad omnes partes opponebantur. Helvii, sua sponte cum finitimis[r] prælio congressi,[s] pelluntur et, C. Valerio Donotauro,[t] Caburi filio, principe civitatis compluribusque aliis interfectis, intra oppida murosque[u] compelluntur. Allobroges, crebris ad Rhodanum dispositis

[f] *quando* G.—[g] *factum* L. pr. Scal. Dorv. V. ad IV. 30. dein *que* abest Mss. 3.—[h] deest Ox. V. sec.—[i] *quo ab* L. pr. *quo a* Scal.—[j] DCCCC Scal. L. pr.—[k] *præfecit* Carr. V. tert.—[l] Sic Cuj. Pet. L. pr. Sc. Oxon. And. Scil. *fratrem Ep.* non *his, jubet.* Reliqui cum Edd. pp. *inferri.*—[m] Mss. plerique et Edd. pp. per *ll.*—[n] *in R.* L. pr. non male, de quo alibi. *item* abest a Mss. 3. *Rutenosque* Al.—[o] *sollicitant* L. pr. mox *ab s.* Mss. plerique et meliores, non *a.*—[p] *civitatis* L. pr.—[q] deest Mss. XVI et Edd. pp. male. Præferrem tamen *coactæ.* dein *Helvetii* Mss. 9. prave. *Elui*, ut supra, Ciaccon.—[r] *suis f.* L. tert. Ed. Inc.—[s] *congressus* V. pr. *pelluntur* abest a Lov.—[t] *Domnot.* vel *Donnot.* Mss. quidam et Edd. pp. al. *duum viro* Cuj. *Cabuli* L. pr. *Caburri* Al.—[u] Sic Cuj.

NOTÆ

113 *Segusianisque*] In Segusianis est positum Lugdunum.

114 *Quorum mentes nondum ab superiore bello resedisse sperabat*] Novem anni inter illud Allobrogicum bellum

115 *L. Cæsare*] L. Cæsar cum M. Figulo consulatum gessit anno urbis conditæ IↃCXC, posteaque, orto bello civili, Pompeii partibus studuit; invisus eo nomine nostro Cæsari, sup-

præsidiis, magna cum cura et diligentia suos tuentur. Cæsar, quod hostes equitatu superiores[116] esse intelligebat et, interclusis omnibus itineribus, nulla re[v] ex Provincia atque Italia sublevari[w] poterat, trans Rhenum in Germaniam mittit ad[x] eas civitates, quas superioribus annis pacaverat,[y] equitesque ab his arcessit,[117] et levis armaturæ pedites, qui inter eos præliari consueverant.[z] Eorum adventu, quod minus idoneis equis utebantur, a tribunis militum reliquisque, sed et equitibus Romanis atque evocatis,[118] equos sumit,[a] Germanisque distribuit.

66. Interea,[b] dum hæc geruntur, hostium copiæ ex Arvernis, equitesque, qui toti Galliæ erant imperati, conveniunt. Magno horum[c] coacto numero, cum Cæsar in Sequanos[d] per extremos Lingonum fines iter faceret, quo facilius subsidium Provinciæ ferri[e] posset, circiter millia passuum X[f] ab Romanis trinis castris Vercingetorix consedit: convocatisque[g] ad concilium præfectis equitum, 'venisse tempus victoriæ,' demonstrat: 'fugere in Provinciam 'Romanos Galliaque excedere: id sibi ad præsentem obtinendam libertatem satis esse; ad reliqui temporis pacem 'atque otium parum profici:[h] majoribus enim coactis copiis 'reversuros, neque finem belli[i] facturos. Proinde in agmine 'impeditos adoriantur.[j] Si pedites suis auxilium ferant

Sc. And. Ox. Reliqui cum Edd. pp. *ac* vel *et muros. murosque* deest Metaph. et L. pr. a m. pr. ἓν διὰ δυοῖν pro *oppidorum muros.*—[v] *in re* L. pr.—[w] *subveniri* D.—[x] *in* L. pr. a m. pr. v. 33.—[y] *plac.* L. sec.—[z] *consuerant*, ut alibi sæpe, B. pr. V. pr. Egm. et 5 alii cum Edd. pp.—[a] *assumit* L. pr.—[b] *interim* D.—[c] *eorum* Pet. Lov. Dorv. Edd. R. M. V.—[d] *in S.* desunt Cuj. And. Ox. L. pr. Metaphr. vertit εἰς τὴν ἐπαρχίαν διὰ τῆς τῶν Σεκανῶν χώρας ἐπορεύετο.—[e] *ferre* L. pr. Ox. *fieri* D. L. sec.—[f] IX V. tert.—[g] *convocatis* Ox.—[h] *proficere* V. prim. a m. s. sed V. ad IV. 19.—[i] Sic. Pet. Cuj. And. Ox. L. pr. Edd. Ven. 1517. Ald. Man. Gryph. Plant. non *bellandi.*—[j] *adorirentur* B. pr. L. pr. V. sec.

NOTÆ

116 *Cæsar, quod hostes equitatu superiores, &c.*] Cæsari semper curæ fuit, ut vires haberet tantas, quantæ sufficiebant ad victoriam, saltemque æquales hostium viribus. Sic cum videret Belgarum multitudinem, prælio supersedere maluit.

117 *Equitesque ab his arcessit*] Ab his postea Germanis equitibus semper initium vincendi factum in Gallico civilique bello.

118 *Evocatis*] Evocati sunt qui legitimis stipendiis confectis, tanquam exercitatissimi in armis ad bellum ab imperatoribus evocabantur.

'atque in eo morentur, iter confici non posse; si,[k] id quod 'magis futurum confidat,[l] relictis impedimentis, suæ saluti 'consulant, et usu[m] rerum necessariarum et dignitate spolia-'tum[n] iri. Nam de equitibus hostium, quin[o] nemo eorum 'progredi modo[p] extra agmen audeat, ne[q] ipsos quidem de-'bere dubitare. Id quo[r] majore faciant animo, copias se 'omnes pro castris habiturum, et terrori hostibus futurum.' Conclamant equites, 'sanctissimo jurejurando confirmari 'oportere, ne tecto recipiatur,[s] ne ad liberos, ne ad parentes, 'ne[t] ad uxorem aditum habeat, qui non bis per agmen ho-'stium perequitarit.'[u]

67. Probata re atque omnibus ad jusjurandum adactis, postero[v] die in tres partes distributo[w] equitatu, duæ se acies ab duobus lateribus ostendunt: una a[x] primo agmine iter impedire cœpit. Qua re nuntiata, Cæsar suum quoque[y] equitatum, tripartito divisum,[z] contra hostem ire jubet. Pugnatur una tunc[a] omnibus in partibus:[119] consistit[b] agmen: impedimenta inter legiones recipiuntur.[c] Si qua in parte nostri laborare aut gravius premi videbantur, eo signa inferri Cæsar[d] aciemque converti jubebat:[e] quæ res et[f] hostes

adorientur V. pr. Egm.—[k] Sic Mss. et Edd. Vett. non *sin*, ut supra sæpius. V. I. 13. et VIII. 7. B. Civ. I. 32. B. Civ. II. 5. III. 17. 78.—[l] *confidebat* Ox. Duk. Dorv. cum Edd. Vett. præter Ed Inc. et R. Steph. *credat confidebat* L. pr.—[m] *visu* G. V. tert. Ed. Inc. *necessarium* V. pr. Ed. Inc. *familiarium* V. tert.—[n] *spoliari* L. pr.—[o] *quod* L. pr.—[p] deest Ox. L. pr.—[q] Sic Cuj. Sc. L. pr. Ox. And. et aliorum. Mei reliqui et Edd. pp. *et i. q. non*. Nec male. Græce κ' οὐκ—[r] *quod* Mss. 12. male. *quod ni facient* Pet.—[s] *recipiantur* Mss. 2.—[t] Sic Pet. Cuj. Sc. L. sec. B. pr. a m. s. reliqui cum Ed. Inc. carent hic *ne*. *uxores* And. L. pr. *quis h. quin b.* L. sec.—[u] vulgo *host. a. perequitasset*.—[v] *postera* Lov. Dorv.—[w] *diviso* And. Ox. V. VI. 43. Iidem *partes* pro *acies*, uti et *ab* cum B. pr. V. pr. Lov. et plerisque Codd. vulgo *a*.—[x] deest præp. Mss. multis et Edd. pp. *a prima* L. pr.—[y] abest Ox.—[z] *diversum* Lov. non male. V. ad XI. 22. Ordo dein in Mss. omnibus. vulgo *ire c. h.*—[a] Sic Cuj. Urs. Ox. And. L. pr. *tum* Scal. et Ed. Gryph. vulgo deest *tunc*.—[b] Sic iidem Mss. et Dorv. reliqui *constitit*.—[c] *accip.* And. Ox.—[d] deest Lov.—[e] *videbat* Dorv. L. sec.—[f] Sic Mss. o. et Edd. Vett. in Edd. Amst. Lugd. Dav. deest *et* et scrib. *confirmat*.

NOTÆ

119 *Pugnatur una tunc omnibus in partibus.*

ea a Cæsare conspectum cum amici tollere suaderent, tolli non passum

ad insequendum tardabat et nostros spe[g] auxilii confirmabat. Tandem Germani[120] ab[h] dextro latere, summum jugum nacti, hostes loco depellunt;[i] fugientes usque ad flumen,[121] ubi Vercingetorix cum pedestribus copiis consederat, persequuntur, compluresque[j] interficiunt. Qua re animadversa, reliqui, ne circumvenirentur,[k] veriti, se fugæ mandant. Omnibus locis fit cædes: tres nobilissimi Ædui capti[l] ad Cæsarem perducuntur: Cotus,[m] præfectus equitum, qui controversiam cum Convictolitane[n] proximis[o] comitiis habuerat; et Cavarillus,[p] qui post defectionem Litavici pedestribus copiis præfuerat; et Eporedirix, quo duce ante adventum Cæsaris Ædui cum Sequanis bello[q] contenderant.

68. Fugato omni equitatu, Vercingetorix copias suas, ut pro castris collocaverat, reduxit; protinusque[r] Alesiam,[122] quod est oppidum Mandubiorum, iter facere cœpit; celeriterque impedimenta ex[s] castris educi et se subsequi jussit.

—[g] *spes* V. pr.—[h] *ex* Lov. Dorv. *e* Edd. R. M. al. *a* vel *ac*. Mox *nanti* B. pr. *nancti* V. pr.—[i] *loco depelli* V. sec.—[j] *pluresque* L. pr. *complures i.* Carr. L. tert. V. tert. Ed. Inc.—[k] Sic Cuj. And. Sc. Ox. L. pr. reliqui *circuirentur*.—[l] deest G. V. tert. Ed. Inc. *produc.* V. sec.—[m] Sic supra sæpius. *Cotys* hic vel *Cotis* Mss. 7. *Cottus* rursus L. pr.—[n] *Convictolitabi* vel *avi* vel *ajo* Mss. rursus.—[o] *proxumis* B. pr. V. pr. Egm.—[p] abest L. sec. *Cattarillus* G. *Caccavillus* Ed. Inc.—[q] exulat a L. pr. vulgo *contenderunt*.—[r] *protinus* Pulm. G. V. tert. L. tert.—[s] deest præp. L. pr. *e* L. sec. *ex c.* exulant ab Ox. *seduci* Pet. dein *sequi* Dorv. Edd. R. M. V.—[t] *proxumum* Eg.—[u] *seq. hostem* B. pr.

NOTÆ

120 *Tandem Germani*] Ubique Germani Romanis initium vincendi fecerunt. Dion vero Vercingetorigem in eo falsum esse dicit, quod non cogitabat Germanos cum Romanis esse conjunctos, qui aciem suam ruperunt. Nimirum inter Romanos sæpe versatus, non ignorabat quantum sui Galli Romanis præstarent. Sed Germani ea tempestate Gallis erant fortiores, ut multis locis Cæsar testatur.

121 *Fugientes usque ad flumen*] Dio refert Vercingetorigem, Cæsare despecto ob detrimenta quæ is acceperat, Allobrogibus bellum inferre statuisse, Cæsarem iis auxilio proficiscentem, in Sequanis deprehensum circumdedisse. Verum Vercingetorigi longe secus quam instituerat accidisse: nam non modo cladem nullam Romanis intulisse; verum eos desperatione salutis ad fortitudinem impulisse, ipsumque temeritate sua, quia multitudini suorum confidebat, succubuisse.

122 *Alesiam*] Alesia, *Alise*, sic melius, quanquam Alexia a plerisque scribatur. Velleius Paterculus l. II. hujus obsidionis meminit his verbis: 'Circa Alesiam tantæ res quantas audere vix hominis, perficere pene nullius nisi Dei fuerit.'

Cæsar, impedimentis in proximum[t] collem deductis, duabusque legionibus præsidio relictis, secutus,[u] quantum diei tempus est passum, circiter tribus millibus hostium[v] ex novissimo agmine interfectis, altero die ad Alesiam castra fecit. Perspecto urbis situ, perterritisque[w] hostibus, quod equitatu, qua maxime parte exercitus confidebant, erant pulsi, adhortatus ad laborem[x] milites, Alesiam[y] circumvallare instituit.

69. Ipsum erat oppidum in colle summo, admodum edito loco, ut, nisi obsidione, expugnari posse non[z] videretur. Cujus collis radices[123] duo[a] duabus ex partibus flumina subluebant.[b] Ante id[c] oppidum[124] planities circiter millia passuum III[d] in longitudinem patebat: reliquis ex omnibus partibus colles, mediocri interjecto spatio, pari altitudinis fastigio, oppidum cingebant.[e] Sub muro, quæ pars[f] collis ad orientem solem spectabat, hunc[g] omnem locum copiæ Gallorum compleverant, fossamque et maceriam[h] sex in altitudinem[i] pedum præduxerant.[j] Ejus munitionis, quæ ab Romanis instituebatur, circuitus XI[k] millium passuum tenebat. Castra opportunis locis erant posita, ibique castella XXIII[l] facta; quibus in castellis interdiu stationes dispone-

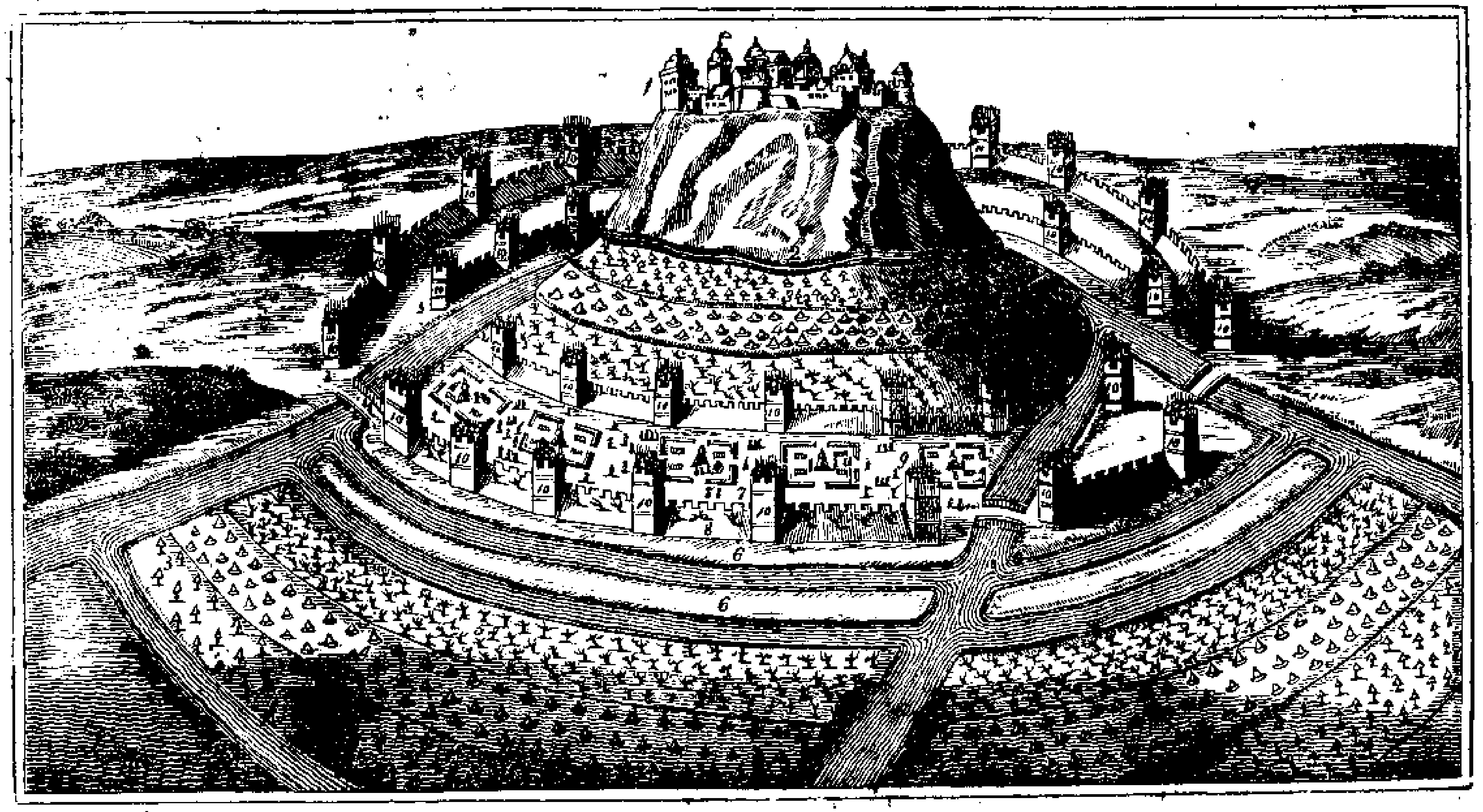
Cuj. L. pr. Petav. ad marg. et Metaph. putem nihilo minus esse Glossam.—[v] *hostibus* Pet.—[w] *terr.* L. pr. *perterritis* h. G. V. tert. Ed. Inc.—[x] *labores* V. sec.—[y] deest *Ales.* B. pr. V. o. E. G. Lov. L. tert. et Ed. Inc. Contra Mss. o. et Ed. Inc. inculcant c. 69. *opp. Alesia* præter And. et Ox. e Glossa.—[z] Sic Cuj. L. pr. And. Ox. vulgo *n. p.*—[a] *c. c. r. duo* desunt in And. Ox. *duo* abest a Pet. V. pr. a m. s. et Edd. R. M. V.—[b] *flumine sublevabantur* Ed. Ven. *sublevabant* L. sec. tert. Lov.—[c] Sic Mss. o. et Edd. ante Scal. præter Urs. et forsan Ox. vulgo deest *id.*—[d] *mille passus* G. V. tert. *passus* L. pr. sec. *trium* Pet.—[e] *cingebat* Ox. L. sec. V. tert. V. ad c. 47. paulo ante *majore int. sp.* Carr.—[f] *muroque pars* Mss. plerique, ut distinguas post *spectabat* plenius propter τὸ *hunc. solem* deest vulgo.—[g] *huc* Egm.—[h] *mater.* hic et cap. seq. Mss. XI. *maceriem* Ed. Inc.—[i] *altitudine* Ox. Dorv.—[j] *prod.* And. Ox. L. pr. Carr. D. Edd. R. V. M. aliæque multæ. *perd.* Egm. Edd. Vasc. Str. Steph. Gr. post. *præcluserant* L. sec. *præfixerant* V. sec. sed vide ad c. 46. dein *ejusque* Ox. D.—[k] X *m.* Ox. L. pr. Scal.—[l] XXIV Edd. R. M. V. Vasc. &c.

NOTÆ

123 *Cujus collis radices, &c.*] Lutosa et Osera fluvii.

124 *Ante id oppidum, &c.*] Vel hoc ex loco intelligitur leucam nostram quatuor millibus passuum Cæsarianis constitisse, modo non sit error in numeris. Tribus enim hodie in longitudinem leucæ quadrantibus patet, ut loquimur, illa planities.

ALESIA.

1 *Alesia oppidum in colle.* 2 *Fossa infra collem a Cæsare ducta.* 3 *Stimuli.* 4 *Lilia.* 5 *Cippi.* 6 *Fossæ duæ ad vallum.* * *a. Virgultis opera tecta.* 7 *Vallum ipsum e terra, lorica e ligno.* 8 *Cervi sive Rami grandes et densi stipatique eminentes contra ascensum.* 9 *Castella in orbem.* 10 *Turres ligneæ.*

bantur,[m] ne qua subito eruptio[n] fieret: hæc eadem noctu excubitoribus ac firmis præsidiis tenebantur.

70. Opere instituto, fit equestre prælium[o] in ea planitie, quam intermissam collibus III millia[p] passuum in longitudinem patere, supra[q] demonstravimus. Summa vi ab utrisque[r] contenditur. Laborantibus nostris Cæsar Germanos submittit, legionesque pro[s] castris constituit, ne qua subito irruptio[t] ab hostium peditatu fiat. Præsidio legionum addito, nostris[u] animus augetur: hostes, in fugam conjecti, se ipsi[v] multitudine impediunt atque angustioribus portis relictis[125] coarctantur. Tum[w] Germani acrius usque ad munitiones sequuntur. Fit magna cædes: nonnulli, relictis equis, fossam transire et maceriam transcendere conantur.[x] Paulum legiones Cæsar, quas pro vallo constituerat, promoveri jubet. Non minus, qui intra[y] munitiones erant, Galli perturbantur; veniri ad se confestim[z] existimantes, ad arma conclamant; nonnulli perterriti in oppidum irrumpunt. Vercingetorix portas jubet claudi, ne castra[a] nudentur. Multis interfectis, compluribus equis captis, Germani sese recipiunt.

71. Vercingetorix, priusquam munitiones ab Romanis perficiantur, consilium capit, omnem ab[b] se equitatum noctu dimittere.[c] Discedentibus mandat, 'ut suam quisque eo-

xxxiii Lov. Br.—[m] Sic Cuj. And. Ox. Sc. L. pr. reliqui cum Edd. pp. *poneb.* —[n] vulgo *irruptio.* dein *detineb.* L. pr.—[o] *bellum* Lov. V. ad I. 1.—[p] vulgo *millium.*—[q] deest Carr. D.—[r] *utrimque* Egm.—[s] desunt Edd. R. M. V. *construit* V. sec.—[t] V. ad c. praec.—[u] *et n. a. a. et h. sunt* L. pr. Ox. bene, si removeas *sunt. animis* V. pr. sec. *animi* Carr. D. Iidem et V. sec. *augentur.*—[v] *ipsos* Mss. 2.—[w] vulgo abest *tum.* dein *acriter* Mss. 4. et Ed. Inc. deest Edd. R. M V. *ad muros pers.* And. Ox. L. pr. Cuj. *munitionem* Lov. Dorv. Edd. R. M. V.—[x] *conabantur* L. pr. Idem et Scal. *paullulum.*—[y] *int. m.* G. L. pr. *pert.* G. Mss. plerique: item *venire* cum Edd. pp. et Scal. vulgatum servat Cuj. Scal. V. ad IV. 29.—[z] *confertim* Ox.—[a] *claustra* Ox. And. dein *receperunt* Edd. R. M. V.—[b] Sic B. pr. V. pr. L. pr. Lov. Egm. aliique, non *a. sese* L. tert. Ed. Inc. —[c] *dem.* Mss. 3. Ed. Inc. Mox *discend.* V. pr. *Conscend.* Egm.—[d] abest L.

NOTÆ

125 *Atque angustioribus portis relictis*] Vel deleo 'relictis,' vel lego 'relicti.' Aliter non constat sensus.

'rum[d] civitatem adeat, omnesque,[e] qui per ætatem arma 'ferre possint, ad bellum cogant; sua in illos merita pro'ponit,[f] obtestaturque, ut suæ[g] salutis rationem habeant, neu 'se, de communi libertate optime meritum, hostibus in cru'ciatum dedant: quod si indiligentiores[h] fuerint, millia ho'minum[i] delecta LXXX una secum interitura demonstrat; 'ratione inita, frumentum se exigue dierum XXX habere, 'sed paulo etiam longius tolerare[j] posse parcendo.' His datis mandatis, qua[k] erat nostrum opus intermissum, secunda vigilia silentio equitatum[l] dimittit; frumentum omne ad se referri[m] jubet; capitis pœnam iis,[n] qui non paruerint, constituit: pecus, cujus magna erat ab Mandubiis[o] compulsa copia, viritim distribuit; frumentum parce et paulatim metiri instituit; copias omnes, quas pro oppido collocaverat, in oppidum recipit.[p] His rationibus auxilia Galliæ expectare et bellum administrare parat.

72. Quibus rebus ex perfugis et captivis cognitis,[q] Cæsar hæc genera munitionis instituit. Fossam pedum XX[r] directis lateribus duxit, ut ejus fossæ solum tantundem pateret, quantum summa labra distabant. Reliquas omnes munitiones ab ea fossa passus[s] CD reduxit: id hoc consilio, (quoniam tantum esset necessario spatium complexus, nec facile totum corpus corona militum cingeretur,) ne[t] de improviso aut noctu ad munitiones[u] hostium multitudo advolaret; aut interdiu tela in nostros, operi destinatos, conjicere possent. Hoc intermisso spatio, duas fossas, XV[v] pedes latas, eadem

sec. V. sec. D.—[e] *omnes q.* L. pr. Ox. dein *possent* Mss. XI. et Edd. pp.—[f] hæc 5 verba desunt And. Ox. *obtestatur* in iisdem sine *que.*—[g] *sui* Dorv. V. ad I. 4.—[h] vulgo *qui si. Indulg.* L. pr.—[i] deest Edd. R. M. V. vulgo LXXX *d. secum.*—[j] Deest L. pr. *tolerari* Mss. XI. et Edd. pp.—[k] *quam* vel *quia*, vel *qua opus erat* Mss. plerique et Edd. pp. sine τῷ *nostrum.*—[l] *exercitum eq.* L. pr. *mittit* B. pr. V. pr. Egm. Carr. et 3 alii. *emittit* Petav. Lov. et 4 alii cum Edd. pp.—[m] Sic Mss. o. et Edd. pp. aliæque. *conf.* Duk. vulgo *ferri.*—[n] abest non male ab And. Ox. in quo *paruerit instituit.*—[o] *Mandubiis* Mss. multi, in quibus etiam *cop. ab M. comp.*—[p] Mss. XI *recepit* cum Edd. pp. uti et *par. adm. in oppido* L. sec.—[q] Sic Ox. L. pr. And. non *cogn. ex perf.* &c. *profugis* L. pr. et 2 alii.—[r] XX *latam* Edd. Vasc. Str. Gryph. *derectis* B. pr. V. pr. Vide ad IV. 17. VIII. 9.—[s] Sic Mss. B. pr. V. pr. Pet. Palm. Lov. Egm. et 7 alii cum Edd. pp. et Vasc. Str. Steph. Gr. post. non *pedibus. ded.* V. C. Urs.—[t] *neve* Edd. qdd. et Metaph. perperam. Paulo ante vulgo *opus.* et *Romana* Mss. 2. Vict. pro *corona.* *Romanæ militiæ* V. sec.—[u] *in m.* And. L. pr.—[v] abest B.

altitudine perduxit: quarum interiorem, campestribus ac demissis[w] locis, aqua ex flumine derivata complevit. Post[x] eas aggerem ac[y] vallum XII pedum exstruxit; huic loricam[z] [126] pinnasque adjecit, grandibus cervis[127] eminentibus[a] ad commissuras pluteorum atque aggeris,[b] qui ascensum hostium tardarent; et turres toto opere[c] circumdedit, quæ pedes LXXX inter se distarent.

73. Erat eodem tempore et materiari et frumentari et tantas munitiones fieri necesse, deminutis[d] nostris copiis, quæ[e] longius ab castris progrediebantur: ac[f] nonnunquam opera nostra Galli tentare, atque eruptionem ex oppido pluribus portis summa vi facere conabantur. Quare ad hæc rursus opera addendum Cæsar putavit,[g] quo minore numero militum munitiones defendi possent. Itaque truncis arborum aut admodum firmis ramis abscisis, atque horum delibratis ac[h] præacutis cacuminibus, perpetuæ fossæ, quinos pedes altæ, ducebantur.[i] Huc illi stipites demissi[j] et ab infimo revincti, ne revelli possent, ab ramis eminebant.

pr. Scal. *pedum* Edd. R. M. V.—[w] *dimissis* et *dirivata* Mss. plerique et Edd. qdd. *dirivatira* V. sec.—[x] *postea* L. pr.—[y] Sic Mss. non *et*. *vallem* L. pr. XXII. Pet. XV. V. pr.—[z] *luricam* L. pr. ut alibi. *pennas* V. pr. Lov. D. Dorv.—[a] *eminentibusque* Cuj. Oxon. et Edd. quæd. *superem. comm. pluteos atque aggeres* V. C. Samb. *acervis* Pet. Egm.—[b] *aggeres* Mss. multi et Edd. pp. male. dein *ut* pro *qui* Cuj. L. pr. Ox.—[c] Sic Mss. plerique cum Hotom. V. ad v. 55. Dorv. et Edd. qdd. *operi. ex t. op.* L. pr. a m. pr. *toti operi* Lov. Edd. R. M. V. Vasc. Mox vulgo *uno t.*—[d] *Dim.* Mss. et Edd. qdd. non male.—[e] *quod* L. sec.—[f] Sic Mss. non *et* et *fac. s. vi.*—[g] *putat* Pet. *qui* Lov. V. ad c. 45. *quod* Egm. et *minori* Mss. 2. Edd. R. M. V.—[h] vulgo *atque*.—[i] *ducuntur* L. pr.—[j] *dim.*

NOTÆ

126 *Huic loricam, &c.*] Lorica est parvus murus, post quem latent defensores, pinnas habet, ut per intervalla earum in hostes tela mittantur.

127 *Cervis*] Cervi erant stipites cornicula habentes eminentia, quibus ad pluteorum et aggeris commissuras utebantur ad impediendum ascensum. Erant autem inter aggerem ipsum atque loricam incerti, Gallice *le cordon*. Virg. Bucolic. 'Atque humiles habitare casas et figere cervos.' Ad hæc Servius: 'Aut furcas dicit, quæ figuntur ad casæ sustentationem, quæ dictæ sunt cervi ad similitudinem eorum cervorum.' Tibullus ad Messalam: 'Nam te non alius belli tenet aptius artes, Qua deceat tutam castris præducere fossam, Qualiter adversos hosti defigere cervos.' Hypicus vero: 'Cervoli trunci ramosi. Ad hos decurritur, si soli natura, nimia teneritate, cespes frangeretur.' Idem sic rursus nec vallum exstrui, nec fossa fieri potest, ut non ripæ decidant, quoties cervoli desunt.

Quini erant[k] ordines, conjuncti[l] inter se atque implicati;[m] quo qui intraverant, se ipsi acutissimis vallis induebant.[128] Hos[n] cippos appellabant.[o] Ante hos, obliquis ordinibus in quincuncem[p] dispositos,[129] scrobes trium[q] in altitudinem pedum fodiebantur, paulatim angustiore ad infimum fastigio.[130] Huc teretes[r] stipites, feminis crassitudine, ab summo præacuti et præusti, demittebantur[s] ita, ut non amplius digitis quatuor[t] ex terra eminerent: simul, confirmandi et stabiliendi causa, singuli ab infimo solo pedes[131] terra exculcabantur:[u] reliqua pars scrobis ad occultandas insidias viminibus ac virgultis integebatur. Hujus generis octoni ordines ducti, ternos[v] inter se pedes distabant. Id ex similitudine floris lilium[132] appellabant. Ante hæc taleæ,[w] pedem longæ, ferreis hamis[x] infixis,[y] totæ in terram

Mss. plerique.—[k] Sic Cuj. And. Ox. Sc. L. pr. reliqui cum Edd. pp. carent τῷ *erant*.—[l] *revincti* Edd. R. M. *vincti* Ed. Ven. *convincti* al.—[m] *inpliciti* Lov. Dorv. Edd. R. M. V. Vasc. *compl.* L. pr.—[n] *quos* Carr.—[o] *adpellant* G. V. tert. L. tert. et Ed. Inc.—[p] *acumine in quinc.* Edd. R. M. V. *in acumine quinc.* Ed. Ven. *in cacumine* Leid. sec.—[q] Sic Cuj. And. Ox. L. pr. Scal. reliqui cum Edd. pp. non male etiam *tres pedes.* Petav. *tres in alt. trium pedum* non bene. *altitudine* B. pr. L. sec. V. ad II. 5.—[r] *terrestres* And.—[s] *dim.* Mss. multi et Edd. qdd.—[t] Sic Mss. non IV *dig.* Ox. *dig.* III. *contra em.* L. pr. Scal. fors. *extra enim.*—[u] *occultab.* Edd. qdd. *occuleb.* L. sec.—[v] *trinos* L. tert. Ed. Inc. male.—[w] Mss. quidd. *taliæ.* Egm. *et aliæ.* V. ad V. 12. dein *pedes* Lov. Edd. R. M. V. Vasc. *pedum* Duk.—[x] deest Ox. *amis* Sc.—[y] Sic Cuj. Sc. Ox. And.

NOTÆ

128 *Se ipsi acutissimis vallis induebant*] Virg. 'Quadrifidasque sudes et acuto robore vallos:' ad quem versum Servius: 'Bis idem dixit: nam valli et sudes idem.' Cicero Acad. IV. 'Philo dum nova quædam conjunxit, in idipsum se induit, quod timebat.'

129 *In quincuncem dispositos*] Quid sit in quincuncem disponere, intelligitur vel ex hoc loco Quintiliani: 'Quid illo quincunce speciosius, qui in quamcunque partem spectaveris rectus est.'

130 *Paulatim angustiore ad infimum fastigio*] Justus Lipsius legit 'ad imum;' sed 'ad summum' retineri posse. Ut scilicet voluerit scrobes illas ad instar fovearum quæ lupis capiendis parantur, a summa parte fuisse quam ab ima angustiores, quo nempe qui in eas deciderent, recta in suppositos stipites delaberentur, seque inde difficilius extricarent.

131 *Singuli ab infimo solo pedes, &c.*] Interpres Græcus aliter legit et forte melius: Ἅμα δὲ πρὸς τὸ στερεοῦν τε καὶ βεβαιοῦν ταύτας πρὸς τὸ γήπεδον τρεῖς πόδας γῆς ἐπεχώννυε: *Ut firmarentur* [*stipites*] *tres pedes terræ inculcabat solo.*

132 *Lilium*] Propter expansam ad hunc modum foveam latiorem superne, inferne vero angustiorem. Unde et stylus prodibat, similis eorum qui e lilio prodeunt.

infodiebantur;[z] mediocribusque intermissis spatiis, omnibus locis disserebantur, quos stimulos[a] nominabant.

74. His rebus[b] perfectis, regiones secutus quam potuit[c] æquissimas pro loci natura, XIV millia passuum complexus,[d] pares[e] ejusdem generis munitiones, diversas ab his, contra exteriorem hostem perfecit,[f] ut ne magna quidem multitudine, si ita accidat[g] ejus discessu, munitionum præsidia circumfundi possent: neu[h] cum periculo ex castris egredi cogantur, dierum XXX pabulum frumentumque habere omnes convectum jubet.

75. Dum hæc ad[i] Alesiam geruntur, Galli, concilio principum indicto, non omnes,[j] qui arma ferre possent, ut censuit Vercingetorix, convocandos statuunt, sed certum numerum cuique civitati[k] imperandum; ne, tanta multitudine confusa,[l] nec moderari,[m] nec discernere suos, nec frumentandi rationem habere possent. Imperant Æduis[133] atque[n] eorum clientibus, Segusianis, Ambivaretis,[134] Aulercis Brannovicibus, [Brannoviis,] millia XXXV; parem numerum Arvernis, adjunctis Eleutheris[o] Cadurcis, Gabalis, Velaunis,[135] qui sub imperio Arvernorum esse consuerunt;[p] Senonibus,[q] Sequanis,

reliqui cum Edd. pp. *infixæ* male, si quid video.—[z] *fod.* Edd. R. M. V. *effod.* L. pr. Scal. dein *que* abest a L. pr. sec. Scal. Lov.—[a] *timulos* B. pr. *famulos* Lov. sed V. Lips. l. cit. et c. 82.—[b] deest Edd. R. M. V.—[c] absunt Lov.—[d] *pedes compl.* L. pr.—[e] *pari* B. pr. V. pr. Pet. Lov. Egm. et 6 alii cum Ed. Inc. forsan pro *paris* accus. *munitione* V. sec.—[f] *præf.* Ed. Elz.—[g] *acciderit* Carr. V. sec. *accideret* Lov. G. V. tert. Duk. Dorv. Edd. pp. aliæque. *accidisset* Pet. *per ej. discessum* Duk. V. sec.—[h] Mss. fere ō. et Edd. pp. *aut.* Male junxerunt præcedentibus. vulgo *cogerentur.* dein *omn. hab.* Ox. L. pr. Urs.—[i] Sic Cuj. Scal. Ox. And. Reliquis et Edd. pp. *apud.*—[j] Sic Cuj. Pet. Sc. Ox. And. Carr. D. a m. pr. reliqui cum Edd. pp. *omnes hos.*—[k] Sic Cuj. Sc. Ox. And. L. pr. *ex civitate* Mss. ceteri et Edd. pp. *ex civitatibus* Duk. a m. pr.—[l] *tantam multitudinem confusam* Pet.—[m] *emoderari* Voss. pr. sec. Egm. ut apud Ovid.—[n] *et* L. pr.—[o] *Eleutetis* Mss. plerique. *Helvetetis et* L. pr. Male *Heleuteris, Cadurcis* Edd. qdd. *clonocts Cadurcis* Ed. Inc. Mox *Gaballis* Mss. quid. et Edd. ut alibi.—[p] vulgo *consueverunt.*—[q] *seq. sen.* Mss. plerique. *Senonis* Dorv.

NOTÆ

133 *Imperant Æduis, &c.*] In toto illo numero, ut fit, vehementer erratum est; cumque plurimi eorum populorum supra jam commemorati sint, eos tantum attingemus qui videntur indicti.

134 *Ambivaretis, Aulercis Brannovicibus, [Brannoviis,] Eleutheris.*] Ambivareti, Brannovices, Brannovii, Eleutheri ignorantur.

135 *Velaunis*] Vellauni, vel potius Vellavi, *ceux de Vellay.*

Biturigibus, Santonis, Rutenis, Carnutibus duodena[r] millia; Bellovacis x; totidem Lemovicibus; octona Pictonibus et Turonis[s] et Parisiis et Helviis; Suessionibus, Ambianis, Mediomatricis, Petrocoriis,[t 136] Nerviis, Morinis, Nitiobrigibus quina millia,[u] Aulercis Cenomanis totidem; Atrebatibus IV;[v] Bellocassis,[137] Lexoviis,[w] Aulercis Eburonibus[138] terna;[x] Rauracis et Boiis xxx; universis civitatibus, quæ Oceanum attingunt,[y] quæque eorum[z] consuetudine Armoricæ appellantur, (quo sunt in numero Curiosolites,[a] Rhedones, Ambibari,[b 139] Caletes,[140] Osismii,[141] Lemovices,[142] Veneti, Unelli) sex. Ex his Bellovaci suum numerum non contulerunt,[143] quod se suo nomine atque arbitrio cum Romanis bellum gesturos dicerent,[c] neque cujusquam imperio obtemperaturos: rogati tamen ab Commio,[d] pro ejus hospitio bina[e] millia miserunt.

76. Hujus opera Commii, ita ut antea[f] demonstravimus,

Mox vulgo *Xantonibus.*—[r] Sic Mss. plerique, non XII. quod male defendit Davis. XXII Ald.—[s] *Turonibus* Cuj. Sc. L. pr. sec. Edd. Vasc. Str. Steph. Gr. post. Mox vulgo *Eleutheris Suession.*—[t] *Petragoriis* L. pr. et *Nitiobrogibus* plerique Codd.—[u] deest Cuj. Sc.—[v] vulgo IV *millia.*—[w] *Lixoviis* Mss. multi et *Lexobiis.* dein *et Aul. Eb.* Mss. plerique et Edd. pp.—[x] *trina, tria* nonnulli Mss. et Edd.—[y] *contingunt* Pet.—[z] *earum* D.—[a] *Corios.* Mss. plerique.—[b] *Ambibarii* plurimi Codd. et Edd. *Ambarii* L. pr. Scal. Non agnoscit eos Ed. Clarkii. *Ambarri* I. 11. *Ambialites* mavult Glareanus. et Vasc. M. dein vulgo *Cadetes* et *Sena.*—[c] *esse d.* L. pr. *dicebant* Carr. et x mei cum Edd. pp.—[d] Sic rursus Mss. meliores, non *a Comio.*—[e] ita bene Hotom. e Ms. *una;* uti et in B. pr. Petav. in Mss. decem XXI vel XXI *una.* in Edd. R. M. Vr *viginti duo* inepte. vulgo II *m.* vel *duo m.*—[f] deest L. pr. *ante* Edd. pp. aliæque. dein vulgo *pro quibus mer.*—[g] *leges r.*

NOTÆ

136 *Petrocoriis*] Petrocorii, quorum urbem Vesunam Ptolemæus, Petrocoricum Aimoinus vocat, *Périgord.* Item Sarlatenses quorum nempe diœcesis a Petrocoriis deducta.

137 *Bellocassis*] Bellocasses, qui et Velocasses, *ceux du Vexin.*

138 *Aulercis Eburonibus*] Legit Ciacconius nec immerito, *Eburovicibus, Evreux.* Eburones enim longe diversi.

dum videtur 'Caletes,' *ceux de Caux.*

141 *Osismii*] De quibus supra.

142 *Lemovices*] Hi sunt alii a Lemovicibus Aquitanis, quorum oppidum est Ratiatum, sed sunt potius pars non contemnenda Osismiorum.

143 *Bellovaci suum numerum non contulerunt*] Bellum seorsim ab aliis administraverunt, ut in sequente libro cognoscetur. Sed ista Gallorum dissensio in bello administrando, mul-

fideli atque utili superioribus annis erat usus in Britannia Cæsar: quibus ille pro meritis civitatem ejus immunem esse jusserat,[144] jura legesque reddiderat,[g] atque ipsi Morinos[h] attribuerat. Tanta tamen universæ Galliæ consensio[i] fuit libertatis vindicandæ, et pristinæ belli laudis recuperandæ,[j] ut neque beneficiis, neque amicitiæ memoria, moverentur; omnesque[k] et animo et opibus in id bellum incumberent, coactis equitum VIII millibus et peditum circiter CCXL.[145] Hæc in Æduorum finibus recensebantur numerusque inibatur: præfecti constituebantur: Commio Atrebati, Virdumaro et Eporedirigi, Æduis, Vergasillauno[l] Arverno, consobrino Vercingetorigis, summa imperii transditur. His delecti[m] ex civitatibus attribuuntur,[n] quorum consilio bellum administraretur. Omnes alacres et fiduciæ[o] pleni ad Alesiam proficiscuntur: neque[p] erat omnium quisquam, qui aspectum modo[q] tantæ multitudinis sustineri[r] posse arbitraretur; præsertim ancipiti prælio, cum ex oppido eruptione pugnaretur,[s] foris tantæ copiæ equitatus peditatusque cernerentur.

77. At ii, qui Alesiæ obsidebantur,[t] præterita die, qua suorum auxilia expectaverant, consumto omni frumento, inscii, quid in Æduis gereretur, concilio[u] coacto, de exitu

Carr. D.—[h] *quæ ipse Morinis* Pet. Egm. B. pr. sed *ipsis* Egm. *quæ* etiam V. pr. sec. *Morinis* V. sec. *ipsique M.* Lov. et 6. alii cum Edd. pp. *Morinorum* G. dein Mss. plurimi *tamen t.* et Edd. pp. V. ad v. 35.—[i] abest, ut et *belli* L. pr.—[j] *rec. causa* L. pr. inter versus.—[k] *omnes et* Ox. *animus* L. sec. *in op.* G. V. tert. dein *in hoc bello* Egm. *huic bello* Pet.—[l] *Vercasianeuno, Vercassiauno* et similiter Mss. multi. et Edd. Vett. et Celsus. Sed Gr. Βεργασιλαύνῳ, et sic Cuj. L. pr. Scal. Ox. And. c. 83, 85, 88. Mss. fere o. et Edd. pp. *Vercasivellaunus*, et L. pr. *Cassivellaunus*. At in nummo etiam *Vergas.*—[m] *dil.* B. pr. a m. pr.—[n] *traduntur* L. pr. Ed. Inc. *trib.* Ed. Elz.—[o] *fiducia* Ox. L. pr. tert. Sc. Ed. Inc. et Gryph. pr.—[p] *nec* Mss. et Edd. qdd.—[q] deest L. pr.—[r] *sustinere* Ox. Lov. V. pr. Egm. et 4. alii cum Ed. Inc. male. *qui* enim ad Gallos pertinet.—[s] deletur copula fide Mss. o. præter unum et alterum recentissimum, cum R. Steph.—[t] *obsed.* V. pr. dein *aux. s.* Mss. plurimi et *suar. fort.*—[u] *concilii* V. pr. sec. *consilio* B. pr. D. Vasc.

NOTÆ

144 *Immunem esse jusserat*] A stipendio nempe quod victis Cæsar imponere solebat, non a dominatu regio Commii. Græcus interpres optime habet, ἀτελῆ.

145 *Peditum circiter* CCXL] Plutarchus CCC millia habet. Florus vero CCL, vero propius scilicet.

fortunarum suarum consultabant. Apud quos variis[v] dictis sententiis, quarum[w] pars deditionem, pars, dum vires suppeterent, eruptionem censebant,[x] non prætereunda videtur oratio Critognati, propter ejus singularem ac nefariam crudelitatem. Hic, summo in Arvernis ortus[y] loco, et magnæ habitus auctoritatis, 'Nihil,' inquit, 'de eorum sententia 'dicturus sum, qui turpissimam servitutem deditionis no'mine appellant; neque hos habendos civium loco, neque 'ad concilium[z] adhibendos, censeo. Cum iis mihi res sit, 'qui eruptionem probant: quorum in consilio, omnium 'vestrum[a] consensu, pristinæ residere virtutis memoria vi'detur. Animi est ista mollities, non virtus,[b] inopiam pau'lisper ferre non posse. Qui se ultro morti offerant,[146] fa'cilius reperiuntur,[c] quam qui dolorem patienter ferant. 'Atque[d] ego hanc sententiam probarem, (nam apud me 'tantum[e] dignitas potest,) si nullam, præterquam vitæ nos'træ, jacturam fieri[f] viderem; sed in consilio capiendo 'omnem Galliam respiciamus, quam ad nostrum auxilium[g] 'concitavimus. Quid, hominum millibus LXXX[h] uno loco 'interfectis,[147] propinquis[i] consanguineisque nostris animi 'fore existimatis, si pæne in ipsis cadaveribus prælio de'certare cogentur?[j] Nolite hos vestro auxilio exspoliare,

sine *coacto* a m. pr. *coactu* a m. sec. *coacti* V. pr. a m. sec.—[v] vulgo *ac v.*—[w] *quorum* Ox. D. inter versus ponitur hæc vox in L. pr.—[x] Mss. XI. et Edd. Vasc. Steph. aliæque *censebat*. Sed adi XI. 23. Iidem Mss. et Edd. pp. *or. Cr. vid.* item *et nef.*—[y] vulgo *natus*.—[z] *cons.* Mss. 5. et Edd. pleræque male.—[a] *nostrum* D. V. sec. Edd. R. M. Vasc. Str. Steph. Gr. post. *nostrorum* Ed. Ven. In Vasc. Str. Steph. et Gryph. post. Edd. deest *consensu*.—[b] *virtutis* L. pr. *paull. in.* Mss. plerique.—[c] *reperiantur* Lov. V. pr. Egm. et 7 recentiores cum Edd. pp.—[d] *Atqui* Samb. Dorv. Edd. R. V. M. *at quin* V. sec.—[e] vulgo *multum*.—[f] deest L. pr.—[g] *concil.* Ox. *consil.* B. pr.—[h] LXXXX B. pr. V. sec. *nonaginta* Egm.—[i] *quid pr.* L. pr. Scal. *nostris* carent Edd. Amst. Lugd. et Dav. contra Mss. et Edd.—[j] *cogerentur* Carr. D. Aic.

NOTÆ

146 *Qui se ultro morti offerant*] Nabarzanes apud Curtium l. v. 'Sæpe tædio laboris ad vilitatem sui compelluntur ignavi. At virtus nihil inexpertum relinquit.'

147 *Hominum millibus* LXXX *uno loco interfectis*] Suorum numerum Critognato melius sciebat nemo. At Plutarchus omnia auget, et CLXX millia hominum in urbe Alesia fuisse prodidit.

'qui vestræ salutis causa suum periculum neglexerint;[k] 'nec stultitia ac temeritate vestra, aut imbecillitate animi, 'omnem Galliam prosternere et[l] perpetuæ servituti addi- 'cere. An, quod ad diem non venerunt,[m] de eorum fide 'constantiaque dubitatis? Quid ergo? Romanos in illis 'ulterioribus munitionibus animine causa quotidie exerceri 'putatis? Si illorum nuntiis confirmari non potestis, omni 'aditu[n] præsepto; iis utimini[o] testibus, appropinquare eo- 'rum adventum; cujus rei timore exterriti diem noctem- 'que[p] in opere versantur.[q] Quid ergo mei consilii est? 'Facere, quod nostri majores, nequaquam pari bello Cim- 'brorum Teutonumque, fecerunt; qui in oppida compulsi, 'ac simili inopia subacti, eorum corporibus, qui ætate 'inutiles ad bellum videbantur, vitam toleraverunt, neque 'se hostibus transdiderunt. Cujus rei si[r] exemplum non 'haberemus, tamen libertatis causa institui et posteris 'prodi pulcherrimum judicarem.[s] Nam quid illi[t] simile 'bello fuit? Depopulata Gallia, Cimbri,[u] magnaque illata 'calamitate, finibus quidem nostris aliquando excesserunt,[v] 'atque alias terras petierunt;[w] jura, leges, agros, liberta- 'tem[x] nobis reliquerunt: Romani vero quid petunt aliud, 'aut quid volunt, nisi invidia adducti, quos fama nobiles 'potentesque bello[y] cognoverunt, horum in agris civitati- 'busque considere, atque his æternam injungere servitutem? 'Neque enim unquam[z] alia conditione[a] bella gesserunt. 'Quod si ea, quæ in longinquis nationibus geruntur, igno- 'ratis: respicite finitimam Galliam, quæ in provinciam

---

cogantur Pet. dein vulgo *spoliare*.—[k] *neglexerunt* Mss. et Edd. qdd.—[l] Mss. et Edd. qdd. *ac*. dein *subjicere* Edd. pp. et Mss. præter Cuj. Scal. L. pr. Ox. And.—[m] *venerint* Edd. qdd. vulgares.—[n] *auditu* L. tert. V. sec. dein *præ-serpto* B. pr. *prærepto* L. pr. Scal. *præcepto* L. tert. Ed. Inc. male. V. B. Civ. I. 27.—[o] *utamini* Carr. Edd. Vasc. Str. Steph. Gr. post. *utemini* V. sec.—[p] *pert. die noctequc* L. sec.—[q] *versentur* Pet.—[r] Sic Mss. non *ex. si*.—[s] *judicaremus* Pet.—[t] Sic Mss. omnes et Edd. Vett. pleræque, non *huic*.—[u] Hoc ordine Mss. et Edd. Vett. V. ad v. 49. vulgo *m. i. c. Cimbri. magna* Edd. R. V. M. *Cimbrici magna ill*. Ed. Ven. vulgo abest etiam *quidem*.—[v] *recess*. B. pr. Ox. non male.—[w] *petiverunt* Ox. L. pr. sec. Sc. Ed. R. Steph.—[x] deest L. pr. *derelig*. Pet.—[y] exulat a Lov. V. sec. Dorv. Edd. R. V. M.—[z] Sic Cuj. Scal. L. pr. Ox. And. *illi* Pet. Reliqui et Edd. pp. *u. ulla*. Sed Metaph. ἄλλως οὐπόποτε.—[a] *occasione* Mss. 3. Ed. Inc.—[b] *communitatis* Cuj.

'redacta, jure et legibus commutatis,[b] securibus subjecta,[148] 'perpetua premitur servitute.'

78. Sententiis dictis, constituunt, ut, qui[c] valitudine[d] aut ætate inutiles sint bello, oppido excedant, atque omnia prius experiantur, quam ad Critognati sententiam descendant: illo tamen potius utendum consilio, si res cogat atque auxilia morentur, quam aut[e] deditionis aut pacis subeundam conditionem. Mandubii, qui eos oppido receperant,[f] cum liberis atque uxoribus exire coguntur. Hi, cum ad munitiones Romanorum[g] accessissent, flentes omnibus precibus orabant,[h] ut se, in servitutem receptos,[i] cibo juvarent. At[j] Cæsar, dispositis in vallo custodiis, recipi prohibebat.[149]

79. Interea Commius et reliqui[k] duces, quibus summa imperii permissa erat, cum omnibus copiis ad Alesiam perveniunt,[l] [150] et, colle exteriore occupato, non longius M passibus[m] ab nostris munitionibus considunt.[n] Postero[o] die equitatu ex castris educto, omnem eam planitiem, quam in longitudinem III[p] millia passuum patere demonstravimus, complent, pedestresque copias paulum[q] ab eo loco abditas in locis superioribus constituunt. Erat ex oppido Alesia despectus in campum. Concurritur,[r] his auxiliis visis: fit

Ed. Gryph. pr. *commutatibus* Dorv. *feris sec.* Mss. Ciacc. Samb. Edd. Vasc. Str.—[c] *ut hi* vel *ii* Mss. 10. et Edd. pp. aliæque. uti alibi. sic et cap. 80. in f. 85.—[d] Sic Mss. fere o. et Edd. pp. non per *e.*—[e] vulgo deest *aut.*—[f] *suscep.* G. V. tert. Ed. Inc.—[g] deest And. Ox.—[h] Sic Cuj. Scal. L. pr. Ox. And. Reliqui *orant* et Edd. pp.—[i] *recepto* G. V. tert. Ed. Inc.—[j] Sic Mss. o. et Edd. pp. non *hos.* *Tunc* V. C. Hotom. cui id placet.—[k] *reliquique* Mss. plurimi et Edd. pp.—[l] *conv.* Ox.—[m] *l.* D. *pass.* Cuj. Scal. L. pr. And. Ox. *l.* M. *pass.* Mss. Ciacc. et Norvic. cum ed. Rom. Ven. Berold. Reliqui et Edd. pp. *longe.* *longius quam* Scal. *ab* scribitur ex plerisque optimis Mss. pro *a.*—[n] *considerent* L. sec.—[o] *Postera* Mss. 3.—[p] IV. B. pr. Pet. Lov. Egm. Ox. et alii 9 cum Samb. et Edd. pp. sed vide c. 69, 70.—[q] *paullo* B. pr. Duk. *paullulum* L. pr. Sc.—[r] Sic Cuj. Scal. Ox. And. Reliqui cum Ed.

NOTÆ

148 *Securibus subjecta*] Secures duodecim prælatæ consulibus, signum erant imperii Romani.

149 *At Cæsar, dispositis in vallo custodiis, recipi prohibebat*] Dio, quod a neutris recipiebantur, scribit miserrima morte periisse.

150 *Cum omnibus copiis ad Alesiam perveniunt*] Polyænus CCV millia Gallorum fuisse testatur.

gratulatio inter eos, atque omnium[s] animi ad lætitiam excitantur. Itaque[t] productis copiis ante oppidum considunt, et proximam[u] fossam cratibus integunt[v] atque aggere explent, seque ad eruptionem atque omnes casus comparant.

80. Cæsar, omni exercitu ad utramque partem munitionum[w] disposito, ut, si usus veniat,[x] suum quisque locum teneat et noverit,[y] equitatum ex castris educi et prælium committi jubet. Erat ex omnibus castris, quæ summum undique jugum tenebant, despectus; atque omnium militum intenti animi pugnæ proventum[z] expectabant. Galli inter equites raros sagittarios expeditosque levis armaturæ interjecerant, qui suis cedentibus[a] auxilio succurrerent, et nostrorum equitum impetus sustinerent. Ab his complures[b] de improviso vulnerati prælio excedebant. Cum suos pugnæ superiores esse Galli confiderent et nostros multitudine premi[c] viderent, ex omnibus partibus et ii, qui munitionibus continebantur, et ii, qui ad auxilium convenerant, clamore et ululatu suorum animos confirmabant. Quod in conspectu omnium[d] res gerebatur, neque recte[e] ac turpiter factum[f] celari poterat; utrosque et laudis cupiditas et timor ignominiæ ad virtutem[g] excitabant.[h] Cum a meridie prope ad[i] solis occasum dubia victoria pugnaretur, Germani[151] una in parte confertis[j] turmis in hostes[k] impetum fecerunt, eosque

Inc. *concurrunt* Malc. V. c. 4, 84. *c. omnes* Pet. Paulo ante *conspectus* Carr. D. —[s] *omnes* V. sec.—[t] *atque* B. pr.—[u] *proximam* B. pr. V. pr. *cum cr.* Pet.—[v] *integrant* Lov. V. sec. Carr. Ed. Vasc. sed V. c. 73. *aggerem* Lov. *complent* L. sec.—[w] *munitionis* L. pr. Edd. R. M. V.—[x] *suis subveniat* L. pr.—[y] male Samb. e suo Cod. *moveri eq. et ex.* uti et L. sec. εἰδείη Gr.—[z] vulgo *eventum.* —[a] *cad.* L. pr. Scal. dein vulgo *impetum.*—[b] *quam plures* Petav. Vide alibi et ad Front. II. 12. 3.—[c] Sic Mss. non *pr. m.*—[d] deest Pet.—[e] *recti* V. pr. tert. G. *tegi* Egm. D. *ac* est e B. pr. V. pr. L. pr. Lov. Egm. et aliis et Edd. pp. vulgo *aut.*—[f] *actum* Lov. *quidquid* Egm. deest Mss. 9. et Edd. pp. uti et *poterat* in Mss. 7.—[g] absunt a L. pr.—[h] Sic Mss. plerique et Edd. Vett. non *excitabat. incitabat* V. sec.—[i] *usque ad* L. pr.—[j] *confectis* L. pr. Sc.—[k] *hostem*

NOTÆ

151 *Germani*] Hoc in Germanorum laudem esto semel dictum, eos Romanis imperium tradidisse Galliæ, eosdem tandem abstulisse Honorii temporibus, eosdem bello civili, ut postea videbitur, Romanorum quoque imperium ipsi Cæsari dedisse.

propulerunt:[l] quibus in fugam conjectis, sagittarii circumventi interfectique[m] sunt. Item ex reliquis partibus nostri, cedentes usque[n] ad castra insecuti,[o] sui colligendi[p] facultatem non dederunt. At ii, qui ab[q] Alesia processerant, mœsti, prope victoria desperata, se in oppidum receperunt.

81. Uno die intermisso, Galli, atque hoc spatio magno cratium scalarum harpagonum[r] [152] numero effecto, media nocte silentio ex[s] castris egressi, ad campestres munitiones accedunt. Subito clamore sublato, qua significatione, qui in oppido obsidebantur,[t] de suo adventu cognoscere possent, crates[u] projicere, fundis, sagittis, lapidibus nostros de vallo deturbare,[v] reliquaque, quæ ad oppugnationem pertinent,[w] administrare. Eodem tempore, clamore exaudito, dat tuba[x] signum suis Vercingetorix atque ex oppido educit. Nostri, ut superioribus diebus suus[y] cuique locus erat definitus, ad munitiones[z] accedunt: fundis, librilibus,[153] sudibusque, quas in opere disposuerant, ac[a] glandibus Gallos perterrent. Prospectu tenebris ademto, multa utrinque vulnera accipiuntur; complura tormentis tela conjiciuntur. At M. Antonius et C. Trebonius,[b] legati, quibus eæ[c] partes ad defendendum obvenerant,[d] qua ex parte nostros premi[e] intellexerant, iis auxilio ex ulterioribus castellis deductos[f] submittebant.

82. Dum longius ab munitione[g] aberant Galli, plus multi-

L. pr. Scal. Ox.—[l] *pepul.* Lov. Dorv. Edd. R. M. V.—[m] abest *que* L. pr. sec. Lov. Dorv. Edd. R. M. V.—[n] exulat a L. pr. Cuj.—[o] Sic Cuj. Sc. L. pr. And. Ox. Reliqui *in c. conseq.* L. pr. Ox.—[p] *colligendo* G. V. tert.—[q] *ab* deest Ox. G. V. tert. Ed. Inc. male. *Alesiæ* Ox.—[r] *arpag.* Mss. fere o.—[s] deest L. pr. *e* al.—[t] *obsistebant* Lov. *in* deest Ox.—[u] *cratis* Ox.—[v] *d. ceperunt* L. pr. punctis subpositis.—[w] deest Dorv.—[x] *tubæ* Pet.—[y] Sic Cuj. Sc. L. pr. Ox. And. Egm. *ut* Norv. B. pr. V. pr. Pet. et 6 alii. Ed. Inc. *sicut* Ms. Reg. *unic.* Lov. Dorv. Edd. R. M. V. Fl. *cujusque* Scal.—[z] *munitionem* D. V. sec.—[a] deest Mss. 9. et Edd. pp. leguntque *Gallos gl. grandibus* Ed. V. M.—[b] *Atreb.* Sc.—[c] deest D. *eas* L. pr.—[d] *venerant* B. pr. *obvenerat* Pet.—[e] Sic Mss. non *pr. n.*—[f] *deducto.* Pet. *sed.* G. V. tert.—[g] *ad munitionem* Mss. 9. Ed. Inc. *a* Duk.

NOTÆ

152 *Harpagonum*] Harpago est pertica ferro adunco præpilata, flagellorum loris revincta. Nonnulli legunt, 'fundis librilibus,' et sic interpretantur: Fundæ libriles vel librales quibus libralia saxa, id est, unius libræ, jactabantur.

153 *Librilibus*] Librilia appellantur instrumenta bellica, saxa scilicet ad brachii crassitudinem, in modum

tudine telorum proficiebant: posteaquam propius successerunt, aut se ipsi[h] stimulis inopinantes induebant,[154] aut in scrobes delapsi transfodiebantur, aut ex vallo ac[i] turribus transjecti pilis muralibus[j] interibant.[k] Multis undique vulneribus acceptis, nulla munitione perrupta,[l] cum lux appeteret,[m] veriti, ne ab latere aperto ex superioribus castris eruptione circumvenirentur, se ad suos receperunt. At[n] interiores,[155] dum ea, quæ a Vercingetorige ad eruptionem præparata erant, proferunt,[o] priores fossas explent; diutius in iis rebus administrandis morati,[p] prius suos[q] discessisse cognoverunt, quam munitionibus[r] appropinquarent. Ita, re infecta, in oppidum reverterunt.[s]

83. Bis magno cum detrimento repulsi Galli, quid agant, consulunt: locorum peritos adhibent: ab his superiorum castrorum situs munitionesque cognoscunt. Erat a septentrionibus[t] collis, quem propter[u] magnitudinem[v] circuitus opere circumplecti[w] non potuerant nostri, necessarioque pæne iniquo loco et leniter[x] declivi castra fecerant.[y] Hæc C. Antistius Reginus et C. Caninius Rebilus, legati, cum duabus legionibus obtinebant. Cognitis per exploratores regionibus,[z] duces hostium LX[a] millia ex omni numero deligunt[b] earum civitatum,[c] quæ maximam virtutis opinionem habebant; quid quoque pacto agi placeat, occulte inter se constituunt; adeundi tempus definiunt, cum meridies esse vi-

Edd. qdd.—[h] Carr. et 10. meis abest *ipsi.*—[i] Sic Mss. vetustiores. al. *et* vel *aut.*—[j] *in vallibus* L. pr. V. v. 40.—[k] *interiebant* B. pr. V. pr. Pet. Lov. Egm. et duo alii. Vide ad II. 8.—[l] *prærupta* Mss. 2. *perpetua* Edd. Amst. Lugd.—[m] *adpareret* Carr. L. pr. sec. Duk. Dorv. et alii cum Edd. Vett. plerisque male. VI. 35. et sæpe alii.—[n] *ac* D. V. sec.—[o] *profecerunt* L. sec.—[p] *occupati* L. pr.—[q] *illos* Pet. *abscessisse* Lov. Dorv. Edd. R. M. V.—[r] *munitiones* V. pr. a m. pr. V. ad IV. 10.—[s] *revertuntur* L. pr.—[t] *septemtrione* L. sec.—[u] vulgo adest *quia.*—[v] *magnitatem* V. sec. *circumitus* Ox.—[w] *compl.* L. pr. mox vulgo *p.; nostri necessario.*—[x] *leviter* Mss. Urs. Brant. et II mei cum Edd. quibusd. V. ad II. 8.—[y] vulgo *fecerunt.*—[z] *leg.* Carr. B. pr. Pet. V. pr. Egm. et alii cum Edd. pp. inepte.—[a] Sic Mss. o. Metaph. et Edd. usque ad Scal. vulgo LV.—[b] *delegunt* V. pr. Egm. *diligunt* B. pr. *delegerunt* L. sec.—[c] *civitatium* Egm. V. ad

NOTÆ

154 *Se ipsi stimulis inopinantes induebant*] Sic supra, sic et Virgil. Æn. X. 'An sese mucrone ob tantum dedecus amens Induat.'

155 *At interiores*] Præpostera illa rerum administratio Remp. Gallicam evertit.

deatur. Iis copiis Vergasillaunum[d] Arvernum, unum ex quatuor ducibus, propinquum Vercingetorigis, præficiunt. Ille ex castris prima vigilia egressus, prope[e] confecto sub lucem itinere, post montem se occultavit, militesque ex nocturno labore sese reficere jussit. Cum jam meridies appropinquare videretur, ad ea castra, quæ supra demonstravimus, contendit: eodemque[f] tempore equitatus ad campestres munitiones accedere et reliquæ copiæ pro castris sese ostendere cœperunt.

84. Vercingetorix ex arce Alesiæ suos conspicatus, ex oppido[g] egreditur; a castris longurios, musculos,[h] [156] falces reliquaque, quæ eruptionis causa paraverat,[i] profert. Pugnatur uno tempore omnibus locis[j] acriter atque omnia tentantur: qua minime visa pars firma est, huc concurritur. Romanorum manus tantis munitionibus distinetur,[k] nec facile pluribus locis occurrit. Multum ad terrendos[l] nostros valuit[m] clamor, qui post tergum pugnantibus extitit,[n] quod suum periculum in aliena vident[o] virtute constare: omnia enim plerumque,[157] quæ absunt, vehementius hominum mentes perturbant.

85. Cæsar idoneum locum nactus, quid quaque[p] in parte geratur, cognoscit, laborantibus auxilium[q] submittit. Utrisque ad animum[r] occurrit, unum illud esse tempus,[s] quo

IV. 3.—[d] V. ad c. 76. paulo ante *videretur* B. pr.—[e] deest Egm.—[f] *eodem t.* L. pr. tert. Sc. Dorv. Edd. R. V. M. non male. dein contra Mss. vulgo *sese pro c.*—[g] *arce* Dorv. dein *e c.* vulgo. *longuria* Ed. M. V.—[h] *mulculos* Mss. 8. Ed. Inc.—[i] Sic Cuj. Pet. Sc. L. pr. Ox. A. cum Metaph. Reliqui et Ed. Inc. *paraverant. quæ profert* exulat a Scal. *proferunt* Dorv.—[j] vulgo *locis atque* et dein *quæ esse.*—[k] *destin. detin.* Mss. 4. et Edd. pp.—[l] *terrendum* L. sec. tert. a m. pr.—[m] Sic Cuj. And. Ox. Reliqui *valet* cum Ed. Inc.—[n] *existit* Ciacc. L. pr.—[o] *videant* L. pr. *videtur* L. sec.—[p] *Qua* Mss. XI. Ed. Inc. sed V. c. 83. *ex p.* Mss. 13. et Edd. pp. vulgatis favent Cuj. Sc. L. pr. Ox. And.—[q] vulgo deest.—[r] *omnia* And. Ox. Edd. Ven. 1517. Ald. Gryph. Plant. minus bene. *ἐνεθυμοῦντο* Gr.—[s] *t. prædicat* L. pr. Ox. et eædem Edd. Ven. Ald. Gr. Plant. quasi

NOTÆ

156 *Musculos*] Musculi sunt machinæ quibus tecti milites apportatis lapidibus, lignis, et terra fossas complebant.

157 *Omnia enim plerumque, &c.*] Idem dicit lib. II. de bello civili. Item Horat. Epod. 'Comes minore sum futurus in metu, Qui major absentes habet.'

maxime contendi conveniat. Galli, nisi perfregerint[t] munitiones, de omni salute desperant: Romani, si rem obtinuerint, finem laborum omnium expectant. Maxime ad superiores munitiones laboratur, quo Vergasillaunum missum[u] demonstravimus. Exiguum loci ad declivitatem[v] fastigium magnum habet momentum.[j] Alii tela conjiciunt; alii testudine facta subeunt;[158] defatigatis in vicem integri succedunt. Agger, ab universis in munitionem conjectus,[159] et ascensum[w] dat Gallis, et ea,[x] quæ in terram occultaverant Romani, contegit:[160] nec jam arma nostris, nec vires suppetunt.

86. His rebus cognitis, Cæsar Labienum cum cohortibus sex subsidio laborantibus mittit: imperat, si sustinere non possit, deductis[y] cohortibus[161] eruptione pugnet:[z] id, nisi necessario, ne faciat. Ipse[a] adit[b] reliquos; cohortatur, ne labori[c] succumbant; omnium superiorum dimicationum fructum in eo die atque hora docet consistere. Interiores,[162] desperatis campestribus locis propter magnitudinem munitionum, loca prærupta ex[d] ascensu tentant: huc ea, quæ paraverant, conferunt: multitudine telorum ex turribus propugnantes deturbant:[e] aggere et cratibus fossas explent,[f] aditus expediunt:[k] falcibus vallum ac loricam[g] rescindunt.

[j] *Parva altitudo loci ad* faciendam *declivitatem multum prodest* oppugnantibus.
[k] *Viam aperiunt* sibi.

hæc ad Cæsarem essent referenda, ut facit Samb.—[t] *perfringerent* Carr. Lov. D. Dorv. Edd. R. M. V.—[u] abest G. V. tert.—[v] *adscensus* Egm.—[w] *decliviam* Ox.—[x] Sic Mss. et Edd. ante Scal. vulgo abest *ea*. V. c. 78. dein *in terra* Mss. o. (præter Pet. Cuj. And. Ox.) et Edd. quædam.—[y] *did.* Pet.—[z] vulgo *pugnaret* et *non f. fiat* And. Oxon.—[a] deest And. Ox.—[b] *ad hoc* Ox. *ad id* And. Sc. L. pr. sec. *addit* V. sec. male *alios* pro *rel.* L. tert. *cohortatus* Mss. 12. et Edd. pp. minus bene.—[c] *labore* Pet.—[d] *atque ex* V. C. Urs. Pal.—[e] *perturb.* L.—[f] desunt hæc vulgo.—[g] *luricam* L. pr. *adorti vallum jam r.* L. sec. V. sec.—

NOTÆ

158 *Alii testudine facta subeunt*] De testudine supra dictum.

159 *Agger, ab universis in munitionem conjectus*] Agger constabat ex terra et virgultis; munitiones erant fossæ, vallum, scrobes.

160 *Et ea, quæ in terram occultaverant Romani, contegit*] Stimulos, cippos, lilia, de quibus supra.

161 *Deductis cohortibus*] Ex munitionibus.

162 *Interiores*] Galli qui ab Alesia eruperant.

87. Cæsar[h] mittit primo Brutum adolescentem cum cohortibus sex,[i] post cum aliis septem C. Fabium legatum: postremo ipse, cum vehementius pugnarent, integros[j] subsidio adducit. Restituto prælio ac repulsis hostibus, eo, quo Labienum miserat,[k] contendit; cohortes quatuor ex proximo castello deducit;[l] equitum se[m] partem sequi, partem circumire[n] exteriores munitiones[163] et ab tergo hostes adoriri jubet. Labienus, postquam neque[o] aggeres, neque fossæ vim hostium sustinere poterant, coactis undequadraginta[164] cohortibus, quas ex[p] proximis præsidiis deductas fors obtulit, Cæsarem per nuntios facit certiorem, quid faciendum[q] existimet. Accelerat Cæsar, ut prælio intersit.

88. Ejus adventu ex colore vestitus cognito, (quo insigni in[r] præliis uti consueverat,) turmisque[s] equitum et cohortibus visis, quas se sequi[t] jusserat, ut de locis superioribus hæc declivia et devexa[u] cernebantur, hostes prælium committunt.[v] Utrinque clamore sublato, excipit rursus ex vallo atque omnibus munitionibus clamor. Nostri, emissis pilis, gladiis rem gerunt. Repente post tergum equitatus cernitur: cohortes aliæ appropinquant:[w] hostes terga vertunt: fugientibus equites occurrunt: fit magna cædes. Sedulius,[x] dux et princeps Lemovicum, occiditur: Vergasil-

[h] Sic Cuj. Sc. L. pr. And. Ox. reliqui cum Edd. carent hic nomine.—[i] deest numerus Mss. tantum non omnibus. et Mss. et Edd. qui supra nomen omiserant, hic inculcant. post VII abest a Mss. et Edd. pp. C. a vulgatis.—[j] *integro* Sc. L. pr.—[k] *misit* Pet.—[l] vulgo *educit*.—[m] Sic Cuj. Sc. L. pr. A. O. *sese* Urs. reliqui carent τῷ *se*, uti et Edd. pp.—[n] *circuire* Mss. 4. recentiores. *a t.* Mss. 3. et Edd. qdd.—[o] *neca, nec* L. pr.—[p] *de* L. pr. a m. pr. *educt.* B. pr. *deductus* L. pr.—[q] Ed. Ven. 1517. habet *u* pro *e.* dein *acceleret* Egm. L. pr. C. *ad prœlium* Egm.—[r] deest Ox. dein *consuerat* Mss. 9. et Edd. pp.—[s] *turmis eq.* Ed. pr. Gryph.—[t] *subsequi* L. sec.—[u] *ac declivibus et devexis* Edd. Vasc. Str. Steph. Gr. post.—[v] Sic Mss. non *com. pr.* vulgo dein *emissis pilis. præliis g. rem agunt* L. pr.—[w] Sic Cuj. Sc. L. pr. And. Ox. Reliqui *adpropinquabant* cum Edd. pp. plerique etiam *verterunt. Host. ergo* B. pr. et Ms. Hotom. *fugientibusque* L. pr.—[x] Mss. et Edd. quidd. *Asedullus, Ascedullus, Asedulus. Sedillus* L.

NOTÆ

163 *Partem circumire exteriores munitiones, &c.*] Polyænus hoc nocte superiore provisum esse meminit, et commemorat ut stratagema quod victoriam peperit, cum Galli de fuga desperassent.

164 *Coactis undequadraginta, &c.*] Suspicio est mendi, propterea quod major ille sit numerus, quam ut forte fuisse possit oblatus.

launus Arvernus[y] vivus in fuga comprehenditur: signa militaria LXXIV ad Cæsarem referuntur: pauci ex tanto numero se incolumes in castra recipiunt.[z] Conspicati ex oppido cædem et fugam suorum, desperata salute, copias a munitionibus reducunt. Fit protinus, hac re audita, ex castris Gallorum fuga. Quod nisi crebris subsidiis ac totius diei labore milites essent[a] defessi, omnes hostium copiæ deleri potuissent. De media nocte missus equitatus novissimum agmen consequitur:[b] magnus numerus capitur atque interficitur, reliqui ex fuga in civitates[c] discedunt.

89. Postero die Vercingetorix, concilio[d] convocato, id se bellum suscepisse non suarum necessitatum,[e] sed communis libertatis causa, demonstrat; et quoniam sit fortunæ cedendum, ad utramque rem se illis offerre, seu morte sua Romanis satisfacere, seu vivum transdere velint. Mittuntur de his rebus ad Cæsarem legati. Jubet arma transdi, principes produci.[f] Ipse in[g] munitione pro castris consedit: eo duces producuntur. Vercingetorix deditur,[165] arma projiciuntur. Reservatis Æduis atque Arvernis, si per eos civitates recuperare[l] posset,[h] ex reliquis captivis toto exercitu[i] capita singula prædæ nomine distribuit.

[l] *Ut experiretur an posset recipere per eos civitates* alienatas a se.

pr.—[y] *Arvernorum* L. pr. tert. a m. pr.—[z] *receperunt* Duk.—[a] vulgo *fuissent*.—[b] *inseq.* L. pr. ut sæpe.—[c] *civitatem* V. sec.—[d] *consilio* Mss. 5. Edd. pp.—[e] *necessitatium* V. pr.—[f] deest G. V. tert.—[g] abest L. pr.—[h] *recuperari possent* L. pr. *possent* Egm. *possit* G. V. tert. *recipere* D.—[i] Sic Ox. V. tert. Reliqui

NOTÆ

165 *Vercingetorix deditur*] Plutarchus scripsit eum sumtis pulcherrimis armis ad Cæsarem adequitasse, deinde equo subducto, arma projecisse, et ad pedes Cæsaris subsedisse, donec ad triumphum datus est custodiendus. Florus enim ait hac usum oratione Vercingetorigem, 'Habes fortem virum, vir fortissime, vicisti.' Dion autem de illo Gallorum duce ait, illum sperasse, quia olim amicus Cæsaris fuerat, eum sibi ignoturum; sed recordatione amicitiæ exasperatum Cæsarem, quia major injuria videretur, noluisse parcere, et ad triumphum reservasse, post quem et necari jussit. De Alesia nihil a Cæsare dictum, quam tamen Florus solo æquatam scripsit.

90. His rebus confectis, in Æduos proficiscitur; civitatem recipit. Eo legati ab[j] Arvernis missi, quæ imperaret,[k] se facturos pollicentur. Imperat magnum numerum obsidum. Legiones[l] in hyberna mittit: captivorum circiter XX[m] millia Æduis Arvernisque reddit: T. Labienum duabus cum[n] legionibus et equitatu in Sequanos proficisci jubet: huic M. Sempronium Rutilum[o] attribuit: C. Fabium[p] et L. Minucium Basilum cum duabus legionibus in Remis collocat, ne quam ab[q] finitimis Bellovacis calamitatem accipiant. C. Antistium Reginum in Ambivaretos,[r] [166] T. Sextium in Bituriges, C. Caninium Rebilum in Rutenos cum singulis legionibus mittit. Q. Tullium Ciceronem et P. Sulpicium Cabilloni[s] et Matiscone in Æduis ad Ararim, rei frumentariæ causa, collocat. Ipse Bibracte[t] hyemare constituit. His rebus literis Cæsaris cognitis, Romæ dierum XX supplicatio indicitur.[167]

exercitui, uti et Edd. Vett. Vide ad c. 66.—[j] *ex* L. pr.—[k] *imperet* Edd. R. M. V. *quod i.* Carr. *se* abest G. V. tert. L. tert. Ed. Inc. V. ad II. 32.—[l] *legionem* L. pr.—[m] XXX Duk. *reddidit* Sc. L. pr.—[n] Sic Mss. plerique, non *cum* II.—[o] *Rutilium* Mss. uno alteroque excepto, et Edd. Vett. ac Metaph.—[p] Sic Cuj. Sc. pr. And. Ox. Dorv. Reliqui cum Edd. quibusd. *F. legatum*, quasi alii non fuissent legati, inepte. dein multi perperam, *Basilium* cum Edd. Vett. et Metaph. deest Ox. et And.—[q] Sic Mss. L. pr. Lov. V. pr. Egm. et alii, non *a. finitumis* B. pr. Egm.—[r] *Ambilarctos* Mss. et Edd. Vett. vide supra. Mox *Revilum* Lov. Pet. V. c. 83. *Rebillum* al.—[s] Sic Mss. plerique. al. *Cabiloni*. *Cavilloni* L. pr. V. ad c. 42.—[t] *Bibracti* Dorv. V. c. 55. *Bibractæ* Ed. Med. ut supra *Matisconæ*. uti et Lov. Edd. R. Vasc. *Matissanæ* Ed. Ven.

NOTÆ

166 *Ambivaretos*] Ambivareti iidem esse videntur qui Ambivareti de quibus dictum supra.

167 *Romæ dierum* XX *supplicatio indicitur*] Superius nempe lib. II. legitur fuisse decreta supplicatio dierum XV, quod ante id tempus acciderat nulli. Illud quidem non tota Gallia debellata, hic vero dierum numerus multiplicatur tota perdomita. Nec temere factum, cum tantum periculi semper a Gallis Italiæ impenderit, ut Gallico tumultu nemini a bello vacare liceret, non sacerdotibus, non aliis denique, qui vacationem a bello habere solebant. Scitum enim illud est quod a Sallustio lib. de bello Jugurth. scriptum, Italiam omnem ab hac gente contremuisse, adeo ut cum Gallis non de gloria, sed de salute certari solitum sit. Cicero vero lib. de Provinciis Consularibus sic habet: 'Nemo sapienter de Rep. nostra cogitavit jam inde a principio hujus imperii, quin Galliam maxime timendam huic imperio putaret.'

C. JULII CÆSARIS

COMMENTARII

DE

BELLO GALLICO.

LIBER OCTAVUS.

ARGUMENTUM.

I. Præfatio A. Hirtii.[1]

II. Res gestæ C. Julii Cæsaris a. VIII. proconsulatus.

Cap. 1. *Nova conjuratio Gallorum.* 2, 3. *Receptio Biturigum.* 4, 5. *Carnutes debellati.* 6—22. *Bellovaci.* 23. *Commius Atrebas insidiis petitus.* 24, 25. *Exercitus Romanus in plures partes divisus: fines Ambiorigis iterum vexati: T. Labienus in Treviros missus.* 26—29. *Lemonum a Dumnaco, Andium duce, oppugnatum: Dumnacus victus.*

NOTÆ

1 *Hirtii*] Libri hujus Auctor incertus. Scripsit Suetonius Hirtium esse qui Gallici belli novissimum imperfectum librum suppleverit, et de hac præfatione versus aliquot citat tanquam Hirtii. Alii vero Oppio ascribunt. Fuit autem A. Hirtius amicus Cæsaris et Ciceronis discipulus, consulque ab ipso Cæsare designatus in annum qui fuit ab ejus cæde proximus. Postremo contra Antonium cum collega Pansa missus a Cicerone ad Mutinam in ipso prælio victor occubuit. Sed mala est nonnullis in codicibus hujus octavi libri inscriptio: 'Scriptore A. Hirtio Pansa.' Nec enim Hirtius *Pansa* dictus est, sed cum Pansa collega consul fuit.

30. *C. Caninius Drappetem et Lucterium persequitur.* 31. *Carnutes et finitimæ civitates in fidem receptæ.* 32, 33. *Drappetis et Lucterii fuga in oppidum Uxellodunum, quod obsidetur.* 34, 35. *Drappes et Lucterius, frumentum et commeatum adducturi, ex oppido egressi, a C. Caninio legato repulsi.* 36. *Drappes captus.* 37, 38. *Uxellodunum operibus inclusum: de Gutruato supplicium sumtum.* 39—43. *Adventus Cæsaris ad Uxellodunum: oppidani ab aqua prohibiti: opera Romanorum incensa: fons oppidi cuniculis intercisus.* 44. *Uxelloduni deditio: pœna oppidanorum: Drappetis mors: Lucterius prehensus.* 45. *Treviri a Labieno victi.* 46. *Aquitania in fidem recepta: hyberna.* 47, 48. *Commius victus.*

III. Annus IX. proconsulatus.

Cap. 49. *Præfatiuncula auctoris. Cæsaris indulgentia in Gallos.* 50. *Ejus iter in Italiam, Antonium ut in petitione sacerdotii adjuvet.* 51. *Cæsar magnifice exceptus.* 52, 53. *Iter in ulteriorem Galliam: Labienus Galliæ Togatæ præfectus: initia belli civilis.* 54, 55. *Legiones a Cæsare per causam belli Parthici deductæ, Pompeio traditæ.*

COACTUS assiduis tuis vocibus, Balbe,[2] cum quotidiana mea recusatio non difficultatis excusationem, sed inertiæ videretur deprecationem habere, difficillimam rem[a] suscepi. Cæsaris nostri commentarios rerum gestarum Galliæ,[3] non comparandos superioribus atque insequentibus[b] ejus scriptis,[4]

[a] Deest Mss. 8 et Ed. Inc.—[b] *inferioribus* Ms. Samb.—[c] *novissimeque imper-*

NOTÆ

2 *Balbe*] Is est Cornelius Balbus major, quem Plinius scripsit de Garamantibus unum externorum triumphasse. Erat enim Gadibus natus, quem et Dio homines suæ ætatis tantum superasse magnificentia prodidit, ut moriens vicenos quinos denarios populo Romano legaverit. Erat Cæsaris amicissimus, ut Suetonius scripserit retentum Cæsarem ab eo, cum conaretur assurgere senatui ad se advocato.

3 *Rerum gestarum Galliæ*] In Gallia; ut dicitur, *militiæ, domi,* pro *in bello* et *in urbe.*

4 *Non comparandos superioribus at-*

contexui, novissimumque[c] ac imperfectum ab rebus gestis Alexandriæ confeci usque ad exitum non quidem civilis dissensionis, cujus finem nullum videmus,[5] sed vitæ Cæsaris. Quos utinam[d] qui legent, scire possint, quam invitus susceperim scribendos, quo facilius caream stultitiæ atque arrogantiæ crimine, qui me mediis[e] interposuerim Cæsaris scriptis.[6] Constat enim inter omnes, nihil tam operose[f] ab aliis esse perfectum, quod non horum elegantia commentariorum superetur: qui sunt editi, ne scientia tantarum rerum scriptoribus deesset; adeoque probantur omnium judicio, ut prærepta,[g] non præbita, facultas[7] scriptoribus videatur. Cujus tamen rei major nostra, quam reliquorum, est admiratio: ceteri enim, quam[h] bene atque emendate; nos etiam, quam facile atque[i] celeriter eos perfecerit, scimus. Erat autem in Cæsare cum[j] facultas atque elegantia summa scribendi,[8] tum verissima scientia suorum[k] consiliorum expli-

fecta vulgo. *a reb.* Mss. 4.—[d] *utique* Ox. *legant* Pet. *legerint* L. sec. V. sec. Duk. Pal. et Ed. Vosc. Str. Gryph. post. *legerent* B. pr. *legerit* B. sec. statim vulgo *possent* contra Mss. et Edd. Vett.—[e] *medium* B. tert. et Edd. quædam. Al. *medius* male.—[f] *operosum* And. L. pr.—[g] *præcepta* L. tert. Ed. Inc.—[h] *quam em.* L. pr. Dorv. Edd. R. M. V. non male. an *quamque?* vulgatum extat apud Sueton.—[i] *ac* Edd. R. M. *eos* abest L. pr. et vulgo *confec.*—[j] *tum* Mss. 5. et Edd. pp.—[k] Sic Mss. et Edd. pp. non *suor. scient.* Palat. *conscientia.*—[l] *em*

NOTÆ

que insequentibus ejus scriptis] Videtur Cæsar illos fecisse imitatus Syllam, qui rerum suarum commentarios reliquerat, quique tempore Plutarchi extabant, sed his usque adeo minores, ut digni non sint visi, qui ab elegantis ingenii viris legerentur. Itaque perierunt.

5 *Cujus finem nullum videmus*] Nam post Cæsaris cædem inter Octavium, Antonium, Lepidum, Cassium et Brutum orta est dissensio.

6 *Qui me mediis interposuerim Cæsaris scriptis*] Hic enim liber octavus medius est inter librum VII. de bello Gallico, et I. de bello civili a Cæsare scriptos compositus ab Hirtio.

7 *Ut prærepta, non præbita, facultas*] Sic Cicero de eodem Cæsare in Bruto: 'Ineptis gratum fortasse fecit, qui volunt illa calamistris inurere, sanos quidem homines a scribendo deterruit. Nihil enim est in historia, pura et illustri brevitate dulcius.'

8 *Erat autem in Cæsare cum facultas atque elegantia summa scribendi*] Nec scribendi tantum, sed et dicendi, de quo hæc habet Suetonius: 'Eloquentia militari, qua re aut æquavit præstantissimorum gloriam, aut excessit, post accusationem Dolabellæ haud dubie principibus patronis annumeratus est. Certe Cicero ad Brutum oratores enumerans, negat se videre cui Cæsar debeat cedere: aitque eum elegantem, splendidam quoque, ac

candorum. Mihi ne illud quidem[l] accidit,[9] ut Alexandrino atque Africano bello interessem: quæ bella quanquam ex parte nobis Cæsaris sermone sint nota; tamen aliter audimus ea, quæ rerum novitate aut admiratione nos capiunt, aliter, quæ pro[m] testimonio sumus dicturi.[10] Sed ego nimirum, dum omnes excusationis causas colligo, ne cum Cæsare conferar, hoc ipso[n] crimen arrogantiæ subeo, quod me judicio cujusquam existimem posse cum Cæsare comparari. Vale.

OMNI Gallia devicta,[11] Cæsar cum a superiore æstate nullum bellandi tempus intermisisset, militesque hybernorum quiete reficere a tantis laboribus vellet; complures eodem tempore civitates renovare belli consilia nuntiabantur conjurationesque facere. Cujus rei verisimilis[nn] causa afferebatur, quod Gallis omnibus cognitum esset, neque ulla multitudine, in unum locum coacta, resisti posse Romanis;

Ox. Mox *notata* Pet.—[m] deest præp. Lov. Dorv. Edd. R. M. V.—[n] vulgo *ipsum*.—[nn] *similis veri* G. L. tert. V. tert. Ed. Inc. non male.—[o] *at* Dorv.—[p] vul-

NOTÆ

etiam magnificam, ac generosam quodammodo rationem dicendi tenere.' Et ad Cornelium Nepotem de eodem ita scripsit: 'Quid? Oratorum quem huic antepones eorum, qui nihil aliud egerunt? Quis sententiis aut acutior, aut crebrior? Quis verbis aut ornatior aut elegantior?' Quintilianus vero de ipso: 'C. vero Cæsar si foro tantum vacasset, non alius ex nostris contra Ciceronem nominaretur; tanta in eo vis est, id acumen, ea concitatio, ut illum eodem animo dixisse quo bellavit appareat. Exornat tamen hæc omnia mira sermonis, cujus proprie studiosus fuit, elegantia.' Plutarchus in eam sententiam concedens illi secundas eloquentiæ partes tribuit.

9 *Mihi ne illud quidem accidit, &c.*] Bellum Alexandrinum gestum est cum Ptolemæo rege Ægypti; Africanum cum Pompeianis ducibus, Scipione, Catone, Labieno, et aliis.

10 *Quæ pro testimonio sumus dicturi*] Qui enim historiam scribit, quasi pro testimonio dicit quæ narrat, atque adeo quasi visa. 'Ἱστορεῖν certe Græce videre est. Quid ergo de illis qui quæ auditu acceperunt, sæpe ab incertis auctoribus narrant, et historicos tamen se profitentur?

11 *Omni Gallia devicta, &c.*] Anno urbis conditæ IↃCCIII Servio Sulpitio, Q. F. Rufo, et M. Claudio, M. F. Marcello consulibus.

nec,[o] si diversa bella complures eodem tempore inissent[p] civitates, satis auxilii[q], aut spatii, aut copiarum habiturum exercitum Populi Romani ad omnia persequenda:[r] non esse autem alicui civitati sortem incommodi[s] recusandam, si tali mora reliquæ possent[t] se vindicare in libertatem.

2. Quæ ne opinio Gallorum confirmaretur, Cæsar M. Antonium quæstorem[12] suis præfecit hybernis: ipse cum[u] equitatus præsidio pridie[v] kal. Januarias ab oppido Bibracte proficiscitur ad legionem XIII,[13] quam non longe a[w] finibus Æduorum collocaverat in finibus Biturigum, eique adjungit legionem XI, quæ proxima fuerat. Binis cohortibus ad impedimenta relictis, reliquum exercitum in copiosissimos agros Biturigum inducit: qui, cum latos fines et complura[x] oppida haberent, unius legionis hybernis non potuerant[y] contineri, quin bellum pararent conjurationesque facerent.

3. Repentino adventu Cæsaris accidit, quod imparatis disjectisque accidere[z] fuit necesse, ut sine timore ullo rura colentes prius ab equitatu opprimerentur, quam confugere in oppida possent:[14] namque etiam illud, vulgare incursionibus, signum hostium, quod incendiis[a] ædificiorum intelligi consuevit, Cæsaris id erat interdicto sublatum: ne aut copia pabuli frumentique, si longius progredi vellet, deficeretur; aut hostes incendiis terrerentur. Multis hominum millibus

go *intulissent.*—[q] *consilii* Vir D. ad Marg.—[r] *pros.* L. pr. *persequendum* V. sec. —[s] *incommode* V. pr. E.—[t] *possint* V. tert.—[u] vulgo deest *cum.*—[v] deest B. sec. vulgo *Jan.* vel *Januarii.* et mox XII.—[w] *ab* Mss. 2. iidem *fuerit.*—[x] *quampl.* Dorv. Edd. R. M. V. ut alibi sæpe.—[y] Sic vulgo. *potuerint* B. pr. V. pr. Egm. Scal. et alii. Mss. 8. *potuerunt*, et Edd. pp. sed Pet. L. pr. Cuj. *poterant.*—[z] vulgo deest *accidere.*—[a] *incendium* G. *incendio* Edd. R. M. V. *cognovit*

NOTÆ

12 *Cæsar M. Antonium quæstorem*] Sic Cicero Philip. II. 'Venisti e Gallia ad quæsturam petendam.' Quæstor a quærendo nomen habet, quod pecunias publicas conquireret atque reponeret. Initio duo erant qui publicam pecuniam tractarent, et ærario præessent. Tum facti alii, qui consulibus et imperatoribus ad belli ministeria adjungebantur.

13 *Legionem* XIII] Sic videtur legendum. Multus error in numeris. Sic certe illam paulo post nominat.

14 *Quam confugere in oppida possent*] Ergo Galli qui XX Biturigum urbes incendio deleverant, non omnes incenderant. Siquidem adhuc supererant quo confugissent, nisi repentino Cæsaris incursu fuissent intercepti.

captis, perterriti Bituriges, qui primum adventum effugere potuerant[b] Romanorum, in finitimas civitates, aut privatis hospitiis confisi, aut societate consiliorum, confugerant. Frustra: nam Cæsar magnis itineribus omnibus locis occurrit; nec dat ulli civitati spatium de aliena potius, quam de domestica salute cogitandi: qua celeritate et fideles amicos retinebat et dubitantes terrore ad conditiones[c] pacis adducebat.[d] Tali conditione proposita, Bituriges, cum sibi viderent clementia[e] Cæsaris reditum patere in ejus amicitiam, finitimasque civitates sine ulla pœna dedisse obsides atque in fidem[f] receptas esse, idem fecerunt.

4. Cæsar militibus pro tanto labore ac patientia, qui brumalibus[g] diebus, itineribus difficillimis, frigoribus intolerandis, studiosissime permanserant in labore, ducenos[h] sestertios,[15] centurionibus II millia nummum[i][16] prædæ nomine condonanda pollicetur; legionibusque in hyberna remissis, ipse se recipit[j] die XL[k] Bibracte. Ibi cum jus diceret, Bituriges ad eum legatos[l] mittunt, auxilium petitum[m] contra Carnutes, quos intulisse bellum sibi querebantur. Qua re cognita, cum non amplius X et VIII[n] dies in hybernis esset commoratus,[o] legiones[p] XIV et VI ex hybernis ab Arare[q] educit,[17] quas ibi collocatas explicandæ rei frumentariæ causa, superiore commentario demonstratum est. Ita cum duabus legionibus ad persequendos Carnutes proficiscitur.

Lov.—[b] Mss. tantum non omnes *pot. eff. putaverint* Dorv. Edd. R. M. V.—[c] *conditionem* Ox.—[d] Mss. 3 *reduc.*—[e] *ad clementiam* L. sec. B. tert. in quo etiam *in ejusque am. finitimas civ.*—[f] *fide* Ox.—[g] *a br.* V. sec.—[h] Mss. 3 *ducentos.*—[i] *nummorum* Mss. 3. Ed. Inc. male. Al. melius *numum.*—[j] vulgo *recepit.*—[k] XXX Lov. V. pr. et 4 alii cum Ed. Inc. *tricesimo* Egm.—[l] *legatum* Ox.—[m] *petunt* Lov. Dorv.—[n] IX Lov. et 3 alii cum Edd. pp.—[o] Sic Pet. Cuj. Sc. Lov. Reliqui *moratus* et Ed. Inc.—[p] *legionem* L. pr. sec.—[q] *Arari* L. pr. in

NOTÆ

15 *Ducenos sestertios*] Quinque nummos argenteos nostræ monetæ. Quamvis tota illa ratio nummaria obscurissima et impeditissima est, cum multas ob causas, tum ob errores qui in numerorum notas irrepserunt.

16 II *millia nummum*] Quinquaginta nummos nostræ monetæ.

17 *Legiones* XIV *et* VI *ex hybernis ab Arare educit*] Quas Cabilloni et Matiscone cum Q. Tullio Cicerone, et Publio Sulpitio, ut patet ex fine l. VII. collocaverat.

5. Cum fama exercitus ad hostes esset perlata, calamitate ceterorum ducti Carnutes, desertis vicis oppidisque, quæ tolerandæ hyemis causa, constitutis repente exiguis ad necessitatem ædificiis, incolebant, (nuper enim devicti complura oppida dimiserant,) dispersi profugiunt.[r] Cæsar erumpentes eo maxime tempore acerrimas[s] tempestates cum subire milites nollet,[t] in oppido Carnutum Genabo[u] [18] castra ponit, atque in tecta partim Gallorum,[19] partim quæ, conjectis celeriter stramentis tentoriorum integendorum gratia, erant inædificata, milites contegit: equites tamen et auxiliarios pedites[20] in omnes partes mittit, quascumque petisse dicebantur hostes:[v] nec frustra: nam plerumque magna præda potiti nostri revertuntur. Oppressi[w] Carnutes hyemis difficultate, terrore periculi,[x] cum tectis expulsi nullo loco diutius consistere auderent, nec sylvarum præsidio tempestatibus durissimis tegi possent, dispersi, magna parte amissa suorum,[y] dissipantur in finitimas civitates.

6. Cæsar tempore anni difficillimo cum satis haberet[z] convenientes manus dissipare, ne quod initium belli nasceretur; [a]quantumque[a] in ratione esset,[b] exploratum haberet, sub tempus æstivorum nullum summum bellum posse conflari: C. Trebonium cum II legionibus, quas secum habebat, in hybernis Genabi collocavit; ipse, cum crebris legationibus Remorum certior fieret,[c] Bellovacos, qui belli gloria

[a] *Quantumque potest cognosci ratione, sciret nullum maximum bellum posse oriri circa tempus æstatis* proximæ.

quo semper *Carnotes*.—[r] *confugiunt* Edd. R. M. V. *profugerunt* Egm.—[s] deest And. Ox. *acerrimas* B. pr. V. pr. E.—[t] *nollent* G. L. pr. V. tert.—[u] *Cenabo* Mss. et Edd. pp. V. ad VII. 3.—[v] abest B. sec.—[w] *obsessi* And. Ox.—[x] *perculsi* L. pr.—[y] *s. am.* G. V. tert. L. tert. Ed. Inc.—[z] *duceret* V. sec.—[a] *quantumcumque* L. pr. G. V. tert.—[b] deest L. pr. *esse* Pet.—[c] *fieret et* B. G. V. tert.

NOTÆ

18 *Genabo*] Genabum, *Orleans*, de quo satis multa supra. Carnutum erat, quo in populo, quia major erat, duo postea sunt facti Episcopi.

19 *Atque in tecta partim Gallorum*] Oppidum enim superiore anno incenderat: atque adeo non erat ubi diversarentur milites.

20 *Auxiliarios pedites*] Non legionarios milites, sed Gallos ex civitatibus pacatis.

Gallos omnes Belgasque præstabant, finitimasque his[d] civitates, duce Correo Bellovaco et Commio Atrebate, exercitus comparare atque in unum locum cogere, ut omni multitudine in fines Suessionum,[e 21] qui Remis erant attributi,[f] facerent impressionem; pertinere autem non tantum ad dignitatem, sed etiam ad salutem suam judicaret, nullam calamitatem socios optime de republica meritos accipere; legionem ex hybernis evocat[g] rursus XI, literas autem ad C. Fabium mittit, ut[h] in fines Suessionum legiones II, quas habebat, adduceret, alteramque ex duabus ab T. Labieno arcessit. Ita,[i] quantum hybernorum opportunitas[j] bellique ratio postulabat, perpetuo suo labore, in vicem legionibus expeditionum onus[k] injungebat.

7. His copiis coactis, ad Bellovacos proficiscitur, castrisque in eorum finibus positis, equitum turmas dimittit in omnes partes ad aliquos excipiendos, ex quibus hostium consilia[l] cognosceret. Equites officio functi renuntiant, paucos in ædificiis esse inventos, atque hos, non qui agrorum colendorum[m] causa remansissent, (namque[n] esse undique diligenter demigratum,) sed qui speculandi gratia[o] essent remissi. A quibus cum quæreret Cæsar, quo loco multitudo esset[p] Bellovacorum, quodve[q] esset consilium eorum, inveniebat,[r] Bellovacos omnes, qui arma ferre possent, in unum locum convenisse; itemque Ambianos, Au-

L. tert. Ed. Inc.—[d] vulgo *in c.* et *exercitum.*—[e] Mss. plerique *Suessonum* hic et infra. sed aliter II. 3. et seqq. *Suesionum* B. sec. et statim G.—[f] *remanserant a tributis liberi* Lov.—[g] *rev.* Dorv. Edd. R. V. M. IX Ox.—[h] *uti* G. V. tert. Ed. Inc.—[i] *Itaque* L. pr. Scal. Oxon.—[j] *obportunitates* Ox. non male.—[k] *munus* Lov. Dorv. B. tert. V. sec. Edd. pp. Vasc. Steph. aliæque.—[l] *consilium* And. B. pr. *cognoscerent* L. pr.—[m] vulgo *incol.*—[n] Uncis inclusa desunt Edd. R. M. V. Fl. Tarv. et Ms. Dorv. Pal. Busl. cum seq. *qui.*—[o] Sic Cuj. Sc. L. pr. And. Ox. Reliqui cum Ed. Inc. *caussa.* dein *relicti* Ox.—[p] deest L. pr. Lov. non male.—[q] Sic Mss. o. et Edd. qdd. non *quodque.*—[r] *cognoscebat* Urs. A. Ox. sed V. ad I. 18.—[s] *Aulurcos, Auleurcos, Amuras,*

NOTÆ

21 *Ut omni multitudine in fines Suessionum, &c.*] Secundo enim in libro Suessiones Remorum fratres consanguineique dicuntur, iisdem legibus uti, unum imperium magistratumque cum ipsis habere; iisdem petentibus a Romanis ut conservarentur Suessiones, impetraverant, ex quo tempore fuerunt Remis Suessiones attributi.

lercos,[s] [22] Caletos, Velliocasses, Atrebatas[t] locum castris excelsum,[u] in sylva, impedita circumdatum palude, delegisse; omnia impedimenta in ulteriores sylvas contulisse; complures esse principes belli auctores, sed multitudinem maxime Correo[v] obtemperare, quod ei summo esse odio[w] nomen populi[x] Romani intellexissent; paucis ante diebus ex his castris Atrebatem[y] Commium discessisse ad auxilia Germanorum adducenda,[z] quorum et vicinitas propinqua,[a] et multitudo esset[b] infinita: constituisse autem Bellovacos, omnium principum consensu, summa plebis cupiditate, si[c] (ut dicebatur) Cæsar cum tribus legionibus veniret, offerre se ad dimicandum, ne miseriore ac duriore postea conditione cum toto exercitu decertare cogerentur: si[d] majores copias adduceret, in eo loco permanere,[e] quem delegissent; pabulatione autem, quæ propter anni tempus cum exigua tum disjecta esset, et frumentatione et reliquo commeatu ex insidiis prohibere Romanos.

8. Quæ Cæsar consentientibus pluribus cum cognovisset,[f] atque ea, quæ proponerentur, consilia plena prudentiæ longeque a temeritate barbarorum remota esse judicaret, omnibus rebus[g] inserviendum statuit, quo celerius hostis, contemta suorum paucitate, prodiret[gg] in aciem: singularis enim[h] virtutis veterrimas[i] legiones VII,[j] VIII et IX habebat;[23] summæ

Muloritos Mss. inepte, ut alibi. V. ad III. 18.—[t] Sic Mss. plerique, non *Caletes, Vellocasses*, aut *Vellocassios* (al. bene *Velocasses*), *Atrebates* V. ad VII. 75. *Atrebatos* B. pr. et alii, male.—[u] deest L. tert. Ed. Inc. abest vulgo *in silva*.—[v] Sic B. pr. sec. L. pr. V. pr. Scal. Cuj. Pet. et alii, non *Corbeo* V. supra.—[w] Ita Mss. et Edd. qdd. non *od. e.*—[x] deest L. pr. *principis* Lov.—[y] Deest vulgo.—[z] *deduc.* L. tert. Ed. Inc.—[a] *vicina propinquitas* And. Ox.—[b] abest ab Ox.—[c] *ut si venire offerrent* Edd. Ald. Gryph. Plant. aliæque. *Diceretur* vulgo. *offerrent* etiam Mss. et Edd. pp. præter Urs. Cuj. Sc. L. pr. And. Ox. *sese* L. pr.—[d] Sic Mss. et Ed. Vett. non *sin*. V. ad VII. 66. et passim in Cæsare.—[e] Sic Mss. fere omnes, et Edd. pp. R. Steph. aliæque.—[f] vulgo *quum cons. plurimis cognovisset*. *rebus* addunt Palm. Sch. *cognosset* etiam Mss. 7. et Steph. *convenisset* Ox.—[g] deest And.—[gg] vulgo *hostes prodirent*.—[h] *etiam* And.—[i] vulgo *veteranas*.—[j] deest Pet. Edd. R. M. V. *et* IIX

NOTÆ

22 *Aulercos*] Etsi cognomen non addat, verisimile tamen esse Eburovices, atque id propter viciniam, *Evreux*.

23 *Legiones* VII, VIII, et IX *habebat*] Legiones nomen habebant ab ordine

spei delectæque[k] juventutis XI, quæ, octavo jam[l] stipendio functa, tamen collatione[m] reliquarum nondum eandem vetustatis[24] ac[n] virtutis ceperat opinionem. Itaque consilio advocato,[o] rebus iis, quæ ad se essent delatæ, omnibus expositis, animos multitudinis confirmat. Si forte hostes trium legionum numero posset elicere ad dimicandum, agminis ordinem ita constituit, ut legio VII,[p] VIII, IX ante omnia irent impedimenta; deinde omnium impedimentorum agmen (quod tamen[q] erat mediocre, ut in expeditionibus esse consuevit) cogeret undecima, ne majoris[r] multitudinis species accidere hostibus posset, quam ipsi depoposcissent.[s] Hac ratione pæne quadrato[t] agmine instructo, in conspectum hostium, celerius opinione eorum, exercitum adducit.[u]

9. Cum repente[v] instructas velut in acie certo gradu legiones accedere Galli viderent,[w] quorum erant ad Cæsarem plena fiduciæ[x] consilia perlata, sive certaminis periculo, sive subito adventu, seu[y] expectatione nostri consilii, copias instruunt pro castris, nec loco superiore decedunt.[z] Cæsar, etsi dimicare optaverat, tamen, admiratus tantam multitudinem hostium, valle intermissa, magis in altitudinem[a] depressa, quam late patente,[b] castra castris hostium confert. Hæc imperat vallo pedum XII muniri,[c] coronisque[b] loriculam

[b] *Loriculis instrui pro portione ejus altitudinis, excavari item duas fossas pedum quindecim.*

Egm. Contra *et* ante *nonam* abest a Mss. tantum non o. Rect. *et* malim ponere post *habebat.*—[k] *el.* And. L. pr.—[l] deest L. pr.—[m] *collocatione* V. sec. Sc. Ed. Steph.—[n] Sic Mss. et Edd. Vett. non *et.*—[o] *conv.* Egm.—[p] deest Ox. VII *et* IIX *atque* IX L. pr. A reliquis et Edd. Vett. item Scal. abest copula. quare expunxi. dein *iret* vulgo quoque.—[q] *ita t.* Egm. *tum* Bus. Dorv. Edd. R. M. V.—[r] *minoris* Lov. Edd. R. M. V.—[s] *pop.* L. pr. sec.—[t] *quadrano* E.—[u] *adduxit* Lov. L. sec.—[v] Sic Mss. fere omnes et Edd: pp. *Quas cum* Scal. *quas legiones r. i. v. in a. c. g. a. G. cum v.* Mss. Cuj. Ox. Lov. pr. et Edd. multæ. *Quum leg. &c.* vulgo. *Quum* deest V. sec.—[w] *viderunt* Mss. et Edd. qdd.—[x] *fiducia* L. pr.—[y] *sive* B. pr. Lov. Edd. qdd.—[z] *deducunt* Ox. And.—[a] *latit.* Edd. R. M. V. *altitudine* Lov.—[b] *patentem* et *depressum* Egm. *patentia* L. pr.—[c] *munire* Mss. 12. et Ed. Inc. dein vulgo deest *loriculam.*—

NOTÆ

delectuum, ut quæ prima delecta esset, prima vocaretur, quæ secunda, secunda, et sic deinceps.

24 *Nondum eandem vetustatis, &c.*] Cum autem XX annos militaverant, veteranæ censebantur et missionem obtinebant. Hæc vero si cum reliquis veteranis legionibus conferatur, non æque exercitata in armis existimabatur.

pro ratione ejus altitudinis inædificari; fossam duplicem pedum quinum denum[d] lateribus directis[e] deprimi; turres[f] crebras excitari in altitudinem[g] III tabulatorum, pontibus transjectis constratisque[h] conjungi, quorum frontes viminea loricula[i] munirentur, ut hostis a duplici fossa[j] duplici propugnatorum ordine defenderetur: quorum[k] alter ex pontibus, quo tutior altitudine[l] esset, hoc audacius longiusque tela permitteret; alter, qui propior hostem[m] in ipso vallo collocatus esset, ponte ab incidentibus telis tegeretur.[25] Portis fores altioresque turres imposuit.

10. Hujus munitionis duplex erat consilium. Namque et operum[n] magnitudinem et timorem suum sperabat fiduciam barbaris allaturum:[o] et, cum pabulatum frumentatumque longius esset proficiscendum, parvis copiis castra munitione ipsa videbat posse defendi. Interim[p] crebro paucis utrimque procurrentibus, inter bina castra palude interjecta, contendebatur: quam tamen paludem nonnunquam aut nostra auxilia Gallorum Germanorumque transibant, acriusque hostes[q] insequebantur; aut vicissim hostes, eandem transgressi, nostros longius submovebant. Accidebat autem quotidianis pabulationibus, id quod accidere erat necesse, cum raris disjectisque ex[r] ædificiis pabulum conquireretur,[s] ut impeditis[t] locis dispersi pabulatores circum-

---

[d] *quindenum* L. pr. Mss. plerique et Edd. pp. *denum quinum. demum et q.* Lov. Egm.—[e] *der.* B. pr. sec. V. pr. et alii. V. ad VII. 72. *depr. dir.* Mss. plurimi et Edd. pp. *deprimit* Pet.—[f] *turris* B. pr. Pet. V. pr. et 2 alii.—[g] *excitavit in altitudine* Ox.—[h] *contractisque* And.—[i] *luricula* B. pr. sec. V. pr. sec. L. pr. *lorica* Egm.—[j] Desunt *duplici fossa* vulgo, et *depelleretur* ibid.—[k] *quo* L. pr.—[l] *ex alt.* Carr. Lov. V. sec. Edd. R. M. V. Fl.—[m] deest L. pr. *hostium* Mss. et Edd. pp. aliæque. *ipso* et *in ipso* abest a Mstis et Edd. quibusdam male.—[n] *operis* Edd. R. M. V. *munitionem* Ms. Br. et alius.—[o] *ablat.* L. pr. V. sec. *illat.* Lov. Dorv.—[p] *interea* L. pr. *crebra* Egm. a m. pr.—[q] *nostri* And. Ox. *hostes nostri ins. ac.* L. pr.—[r] deest *ex* Ms. Br. Lov. L. pr. sec. Scal. Edd. Inc. Vasc. Steph. Gr. post. non male.—[s] *conquirerent* Carr. *pabulatio* Lov.—[t] *inpediti* Mss. 3. *inpedimentis* Mss. 7. sed v. ad VI. 8. et *dispersis* Mss. et Edd. pp. præter Cuj. L. pr. Scal. And. Ox. *diversis* B. tert. item *pa-*

NOTÆ

25 *Ponte ab incidentibus telis tegeretur*] Nempe a sagittis quæ inter tela numerantur, quæ desuper cadebant, imbris more, in caput et humeros, sursum ab hostibus missæ.

venirentur: quæ res etsi mediocre detrimentum jumentorum ac servorum nostris afferebat,[u] tamen stultas cogitationes incitabat barbarorum; atque eo magis, quod Commius, quem profectum ad auxilia Germanorum arcessenda docui,[v] cum equitibus venerat: qui[w] tamen etsi numero non amplius erant quingenti, tamen Germanorum adventu barbari inflabantur.

11. Cæsar, cum animum adverteret,[x] hostem complures dies castris, palude et loci[y] natura munitis, se tenere; neque oppugnari castra eorum sine dimicatione perniciosa, nec locum munitionibus claudi, nisi[z] a majore[a] exercitu, posse: literas ad Trebonium[b] mittit, ut, quam celerrime posset,[c] legionem XIII,[d] quæ cum T. Sextio legato in Biturigibus hyemabat, arcesseret,[e] atque ita cum III legionibus[26] quam magnis itineribus ad se veniret: ipse equites in vicem[f] Remorum ac Lingonum reliquarumque civitatum, quorum[g] magnum numerum evocaverat, præsidio pabulationibus mittit, qui subitas hostium incursiones sustinerent.

12. Quod cum quotidie fieret, ac jam consuetudine diligentia minueretur,[h] quod plerumque accidit diuturnitate, Bellovaci, delecta[i] manu peditum, cognitis stationibus quotidianis equitum nostrorum, sylvestribus locis insidias disponunt; eodemque[j] equites postero die mittunt, qui primum elicerent nostros insidiis,[k] deinde circumventos aggrederentur. Cujus mali[l] sors incidit Remis, quibus ille[m] dies fun-

bulatoriis Mss. 8.—[u] *adferebant* Lov.—[v] Sic Mss. et Edd. primæ aliæque ut c. 19. Edd. Bas. Ven. 1517. Aldi, Man. Gryph. Plant. et seqq. cum Ms. Ox. *dixeram.* dein vulgo *tametsi* et *quingentis.*—[w] *qui* usque ad fin. cap. desunt in Pal. Dorv. et Edd. primis.—[x] vulgo *animadv. animadvertisset* L. sec. *hostes* An. Ox.—[y] *locis* minus bene Mss. et Edd. qdd. ut et *obpugnare.*—[z] *nisi* ab hac voce usque ad *cujus mali* cap. seq. inclusa desunt B. pr. sec. Pet. Vossianis, Egm. Lovan. Leid. tert. et Ed. Inc.—[a] *majori* Mss. 3. Edd. R. M. V.—[b] *Gajum Tr. l.* pr. bene.—[c] *possit* L. pr. Edd. R. M. V.—[d] XII Pal. XIV Ox. Lov. Dorv. L. sec. Edd. R. M. V. male. V. ad c. sec.—[e] *arcessiret* Pal. Dorv. de quo alibi.—[f] *in vicos* L. pr.—[g] *quarum* Ox. male. V. ad VII. 37.—[h] *inveniretur* L. pr. Sc. *muniretur* Mss. 3.—[i] *dejecta* Mss. 6. *d. m. equitum, ped.* Carr.—[j] *eademque* L. pr. Scal.—[k] vulgo *in insidias.*—[l] *mala* Ox.—[m] Sic Mss.

NOTÆ

26 *Atque ita cum* III *legionibus, &c.*] legionibus hyemabat. Quia ipse apud Carnutes cum duabus

gendi muneris obvenerat. Namque ii, cum repente hostium equites animum advertissent[n] ac numero superiores paucitatem contemsissent, cupidius insecuti, a[o] peditibus undique sunt circumdati: quo facto perturbati, celerius, quam consuetudo fert equestris prælii, se receperunt,[p] amisso Vertisco, principe civitatis, præfecto equitum: qui cum vix equo propter ætatem posset uti, tamen, consuetudine Gallorum,[27] neque ætatis excusatione in suscipienda præfectura usus erat, neque dimicari sine se voluerat.[q] Inflantur atque incitantur hostium animi secundo prælio, principe et[r] præfecto Remorum interfecto, nostrique[s] detrimento admonentur, diligentius exploratis locis stationes disponere, ac moderatius cedentem insequi hostem.

13. Non intermittuntur interim quotidiana prælia in conspectu utrorumque castrorum, quæ ad vada transitusque fiebant paludis. Qua contentione Germani, quos propterea Cæsar transduxerat Rhenum, ut equitibus interpositi[t] præliarentur,[28] cum constantius universi paludem transisssent, paucisque resistentibus interfectis pertinacius reliquam[u] multitudinem essent[v] insecuti: perterriti non solum ii, qui aut comminus opprimebantur, aut eminus vulnerabantur,

et Edd. Vett. non *illa. fugiendi* Mss. 3. Ed. Inc. inepte.—[n] Sic And. Ox. non *animadv.*—[o] Ita Cuj. Sc. L. pr. A. Ox. Reliqui et Edd. pp. carent τῷ *a.*—[p] *equestri se prælio rec.* L. pr.—[q] Hæ 5 voces desunt L. pr.—[r] deest *et* L. sec. *et præf.* absunt Edd. R. M. V.—[s] Sic Mss. o. et Edd. pp. vulgo sine *que.*—[t] *interpositis* Mss. o. præter And. et Ox. et Edd. pp. male. V. I. 48. Infra c. 19. B. Civ. III. 84. *inpositis* G. V. tert.—[u] *reliqui* Egm.—[v] *erant* V. tert.—

NOTÆ

27 *Tamen, consuetudine Gallorum*] Ammianus Marcellinus lib. XV. de Gallis: 'Ad militandum omnis ætas aptissima est, et pari pectoris robore senex ad procinctum ducitur et adultus, gelu duratis artubus et labore assiduo multa contemturus et formidanda. Nec eorum aliquando quisquam, ut in Italia munus Martium pertimescens pollicem sibi præcidit, quos localiter Murcos appellant.' Ita et Camulogenus, ut visum est lib. VII. quamvis senex militabat. Itaque de illis longe justius quam de ullis aliis dicere licet, quod Virgilius: 'Omne ævum ferro teritur.'

28 *Ut equitibus interpositi præliarentur*] Talem Germani consuetudinem habebant, qui, duce Ariovisto, contra Cæsarem dimicaverunt. Librum primum vide.

sed etiam, qui longius subsidiari consueverant,[w] turpiter refugerunt;[x] nec prius finem fugæ fecerunt, sæpe amissis[y] superioribus locis, quam se aut in castra suorum reciperent, aut nonnullo pudore coacti, longius profugerent.[z] Quorum periculo sic omnes copiæ sunt perturbatæ, ut vix judicari posset, utrum secundis parvulis[a] rebus insolentiores, an adversis mediocribus timidiores, essent.

14. Compluribus[b] diebus iisdem in[c] castris consumtis, cum propius accessisse legiones et C. Trebonium legatum cognovissent:[d] duces Bellovacorum, veriti similem obsessionem[e] Alesiæ, noctu dimittunt eos, quos aut[f] ætate aut viribus inferiores, aut inermes[g] habebant, unaque reliqua impedimenta. Quorum perturbatum et confusum dum explicant agmen, (magna enim multitudo carrorum[29] etiam expeditos sequi Gallos consuevit,) oppressi luce, copiis armatorum vias pro suis instruunt castris, ne prius Romani persequi se inciperent, quam longius agmen impedimentorum suorum processisset.[h] At[i] Cæsar neque resistentes aggrediendos, neque cedentes[j] tanto collis ascensu lacessendos judicabat; neque non usque eo[k] legiones admovendas, ut discedere ex[l] eo loco sine periculo barbari, militibus instantibus, non[m] possent. Ita, cum palude impedita a castris castra dividerentur, quæ[n] transeundi difficultas celeritatem insequendi tardare[o] posset; atque id[p] jugum, quod trans paludem pæne ad[q] hostium castra pertineret,[r] mediocri valle

---

[w] *consuerant* V. pr. Lov. Egm. et 4 alii, cum Edd. R. Inc. *longius subsidio constiterant* Ox.—[x] desunt 2 voces Pal. Dorv. *fugerunt* vulgo contra Mss. meliores 12 et Edd. Vasc. Str. Steph. aliæque.—[y] *omissis* Lov. Dorv. *missis* Pal.—[z] *effugerent* B. pr. Ox.—[a] vulgo *nimiisque*, et *mediocribusque*.—[b] Sic Mss. et Edd. ante Scalig. vulgo *complurimis*.—[c] Ita And. Ox. V. sec. A reliquis, nec male, deest *in*, uti et ab Edd. pp.—[d] *cognossent* B. pr. sec.—[e] *obsidion.* L. pr.—[f] deest Mss. 2. Edd. R. M. V.—[g] Per *i* V. tert.—[h] *processissent* V. pr. L. tert.—[i] deest B. pr.—[j] Hæc 3 verba *agg. n. ced.* vulgo desunt.—[k] *ad usque adeo* And. *adeo* Ox.—[l] deest And. Ox.—[m] exulat G. V. tert. L. tert. Ed. Inc.—[n] *hæc* And. Ox.—[o] *tardari* L. pr. *tardaret* Dorv. *non p.* Edd. R. M. V. Ber. aliæque.—[p] *ad* And. B. pr. Egm.—[q] *usque ad* L. pr.—

NOTÆ

29 *Magna enim multitudo carrorum, &c.*] Expediti dicuntur qui levem armaturam habent, et sunt impedimentis vacui.

a castris eorum intercisum animum adverteret: pontibus palude constrata,[s] legiones transducit celeriterque in summam planitiem jugi[t] pervenit, quæ[u] declivi fastigio duobus ab[v] lateribus muniebatur. Ibi[w] legionibus instructis, ad ultimum jugum pervenit, aciemque eo loco constituit, unde tormento missa tela in hostium cuneos conjici possent.

15. Barbari, confisi loci natura, cum dimicare non recusarent, si forte Romani subire collem conarentur, paulatimque[x] copias distributas dimittere non auderent,[y] ne dispersi perturbarentur,[z] in acie permanserunt. Quorum pertinacia, Cæsar, cognita, viginti cohortibus instructis, castrisque eo loco[a] metatis,[c] muniri jubet castra. Absolutis operibus, legiones pro vallo[b] instructas collocat: equites frenatis equis in stationibus[c] disponit. Bellovaci, cum Romanos ad insequendum paratos viderent, neque pernoctare sine periculo, aut[d] diutius permanere sine cibariis eodem[e] loco possent, tale consilium sui recipiendi inierunt. Fasces, uti consederant,[f] stramentorum ac virgultorum, quorum summa erat in castris copia, per manus[g] inter se transditos, ante aciem collocaverunt,[h] extremoque tempore diei, signo pronuntiato, uno tempore[i] incenderunt. Ita continens flamma copias omnes repente[j] a conspectu texit Romanorum. Quod ubi accidit, barbari vehementissimo cursu refugerunt.[k]

16. Cæsar, etsi discessum hostium animum advertere[l] non poterat, incendiis oppositis; tamen id consilium cum fugæ

[c] *Castris ibi positis.*

[r] *perveniret* And.—[s] *contracta* And.—[t] *vallis* Lov. inter versu hæc vox est in L. pr. *provenit* Scal.—[u] *qui* L. pr.—[v] *a l.* V. pr. L. sec. et Edd. qdd.—[w] *Ubi* B. pr. L. pr.—[x] Sic Cuj. L. pr. Sc. And. Ox. Reliqui carent *que.* *et paull.* B. tert. L. sec. *ac ipsi p.* Lov. Edd. R. M. V. *ac si ipsi p.* Pal. Dorv. Carr. —[y] Ita Cuj. L. pr. Sc. And. B. tert. Pal. Dorv. *possent* ceteri cum Ed. Inc.—[z] *turb.* L. pr.—[a] *castris eo l.* L. pr. *e l.* B. pr.—[b] *Pro v. l.* Mss. plurimi et Edd. pp.—[c] *statione* Mss. qq. et Edd. pp. *deponit* Lov.—[d] Sic Mss. o. et Edd. Vett. non *neque.* V. ad III. 14. *reman.* non male L. pr.—[e] *in eod.* L. pr.—[f] vulgo *ubi consed.* vel *ut consuev.* et *nam.*—[g] Ita Scal. e conjectura Faerni. Mss. et Edd. Vett. *per manus* locant ante *stramentorum.* desunt omnino in Dorv.—[h] Sic Cuj. Sc. L. pr. Pet. And. Ox. alii *conlocarunt.*—[i] *uno t.* desunt Edd. R. M. V.—[j] *eos rep.* V. sec.—[k] Sic Mss. omnes et Edd. qdd. præter Dorv. non *fug.*—[l] Ita rursus And. et Oxon. non *animadv.*—[m] *inita* B. sec. V. pr. Egm.—

causa initum[m] suspicaretur, legiones promovet,[n] turmas[o] mittit ad insequendum: ipse veritus insidias, ne forte in eodem loco subsisteret[p] hostis atque elicere nostros in locum conaretur iniquum, tardius procedit. Equites cum intrare fumum et[q] flammam densissimam timerent; ac,[r] si qui cupidius intraverant, vix suorum ipsi priores partes adverterent[s] equorum, insidias veriti, liberam facultatem sui recipiendi Bellovacis dederunt. Ita fuga, timoris simul[t] calliditatisque plena, sine ullo detrimento millia non amplius X progressi hostes, loco[u] munitissimo castra posuerunt. Inde, cum sæpe in insidiis equites[v] peditesque disponerent, magna detrimenta Romanis in pabulationibus inferebant.

17. Quod cum crebrius accideret,[w] ex captivo quodam comperit Cæsar, Correum, Bellovacorum ducem, fortissimorum[x] millia VI peditum delegisse, equitesque ex omni numero M, quos in[y] insidiis eo loco collocarat,[z] quem in locum,[a] propter copiam frumenti ac pabuli, Romanos pabulatum missuros suspicaretur.[b] Quo cognito consilio, Cæsar[c] legiones plures, quam solebat,[d] educit; equitatumque, qua consuetudine[31] pabulatoribus mittere præsidia[e] consuerat, præmittit. Huic interponit auxilia[f] levis armaturæ: ipse cum legionibus, quam potest maxime, appropinquat.

18. Hostes[g] in insidiis dispositi, cum sibi delegissent campum ad rem gerendam,[h] non amplius patentem in omnes partes passibus[i] M, sylvis undique impeditissimis aut altis-

[n] *movet* L. pr. *promovit* Mss. reliqui cum Edd. pp. præter Cuj. Scal. Ox. And. Carr.—[o] vulgo *et t.*—[p] Sic Edd. Dav. et seqq. vulgo *subsistere. hostes* et *conarentur* Carr.—[q] *ac* L. tert. Ed. Inc. *fl. fortissim.* V. sec.—[r] *at* Ed. Inc. *cupiditer* L. tert. *turpiter* Ed. Inc.—[s] vulgo *animadvert.*—[t] *suum* L. tert. Ed. Inc. *calliditatis* sine *que* Mss. 3. et Edd. pp.—[u] Sic Mss.—[v] *castra d.* L. pr. a m. pr.—[w] *crebrius cum accidere* Mss. 5. et Ed. Inc. *sæpius* L. pr.—[x] *fortissimum* L. pr.—[y] Deest. Ox.—[z] vulgo *collocaret.*—[a] *in quem* sine *locum* male L. pr. Ox. V. ad II. 18.—[b] *suspicarentur* L. sec.—[c] Sic Cuj. L. pr. And. Ox. Reliqui et Edd. pp. carent hoc nomine. V. ad II. 17.—[d] *soleret* Ox.—[e] *præsidio consueverat.* vulgo *consuerat* Mss. longe plurimi et Edd. Vett.—[f] vulgo *præsidia.*—[g] *Host. insidiis positi* And. Ox.—[h] *gerendum* V. pr. sec. a m. pr. V. ad III. 14.—[i] *passus* L. pr. non male V. ad IV. 37.—[j] vulgo *velut ind. mun. h. ins. circ.*

NOTÆ

31 *Equitatumque, qua consuetudine, &c.*] Nota consuetudinem Cæsaris.

simo flumine munitum,[j] velut indagine[32] hunc insidiis circumdederunt. Explorato hostium consilio, nostri, ad præliandum[k] animo atque armis parati, cum subsequentibus legionibus nullam dimicationem recusarent, turmatim in eum locum devenerunt.[l] Quorum adventu cum sibi Correus oblatam occasionem rei gerendæ existimaret, primum[m] cum paucis se ostendit atque in proximas turmas impetum fecit.[n] Nostri constanter incursum sustinent insidiatorum; neque plures in unum locum conveniunt, quod plerumque equestribus præliis cum propter aliquem timorem accidit, tum multitudine ipsorum detrimentum accipitur.

19. Cum dispositis turmis in vicem rari[o] præliarentur, neque ab[p] lateribus circumveniri suos paterentur, erumpunt ceteri,[q] Correo præliante[r] ex sylvis.[s] Fit magna contentione diversum prælium. Quod cum diutius pari Marte iniretur, paulatim ex[t] sylvis instructa multitudo procedit peditum, quæ nostros cogit[v] cedere equites: quibus celeriter subveniunt levis armaturæ pedites,[33] quos ante legiones missos docui,[u] turmisque nostrorum interpositi[w] constanter præliantur. Pugnatur aliquamdiu pari contentione:[x] deinde, ut ratio postulabat prælii, qui sustinuerant primos impetus insidiarum, hoc ipso fiunt superiores, quod nullum ab insidiantibus imprudentes acceperant[y] detrimentum. Accedunt propius interim legiones, crebrique[z] eodem tempore et[a] no-

nostri. Expl.—[k] *ampliandum* L. sec.—[l] *conven.* L. pr.—[m] Sic B. pr. And. Cuj. Urs. Steph. Scal. L. pr. *prius* Oxon. Reliqui cum Edd. Vett. *primus. sese* V. tert.—[n] vulgo *facit.* dein *nostri autem c.* Urs. Cod. ac vulgo *inpetum.*—[o] *rare* Ox. L. pr. Scal.—[p] *a* L. pr. Edd. qdd. *circumvenire* L. pr.—[q] *celeriter* And. Ox. *ceteri celeriter* Ed. Gryph.—[r] *prælii ante* V. tert. vulgo male distinguunt post *præliante.*—[s] *illis fit* Pet.—[t] *in* B. pr. G. et *processit* V. tert. L. tert. Ed. Inc.—[v] Sic Mss. meliores non *coëgit.* V. ad v. 11. deest G. V. tert. L. tert. Ed. Inc.—[u] *esse d.* L. pr.—[w] *interpositis* Mss. plerique, et Edd. male. V. ad c. 13.—[x] *conditione* Edd. R. M. V.—[y] *acceperint* L. sec. *impedimentum* L. tert. Ed. Inc.—[z] *crebroque* V. sec. *crebrisque* And. Ox. L. pr. An fuit *crebra*

NOTÆ

32 *Velut indagine*] Quemadmodum feræ a venatoribus in sylvis solent.

33 *Levis armaturæ pedites, &c.*] Erat levis armatura funditorum et sagittariorum, qui tantum habebant gladios, hastas, et gæsa, ut Livius ostendit l. VIII.

stris et hostibus nuntii afferuntur,[b] imperatorem instructis copiis adesse. Qua re cognita, præsidio cohortium confisi nostri, acerrime præliantur, ne, si tardius rem gessissent, victoriæ gloriam communicasse cum legionibus viderentur. Hostes concidunt animis, atque itineribus[c] diversis fugam quærunt. Nequicquam:[d] nam quibus difficultatibus locorum Romanos claudere voluerant,[e] iis[f] ipsi tenebantur: victi tamen perculsique, majore[g] parte amissa, quo sors tulerat, consternati profugiunt, partim sylvis petitis, partim flumine; qui tamen in fuga a[h] nostris acriter insequentibus conficiuntur: tum[i] interim nulla calamitate victus Correus, excedere prælio sylvasque petere, aut, invitantibus nostris ad deditionem, potuit adduci, quin, fortissime præliando compluresque vulnerando, cogeret elatos iracundia victores in se tela conjicere.

20. Tali modo re[j] gesta, recentibus prælii vestigiis ingressus Cæsar, cum victos tanta calamitate existimaret[k] hostes, nuntio accepto,[l] locum castrorum relicturos, quæ non longius ab ea cæde abesse plus minus[m] octo millibus dicebantur, tametsi flumine impeditum transitum videbat, tamen exercitu transducto[n] progreditur. At Bellovaci reliquæque civitates, repente ex fuga paucis, atque his vulneratis, receptis, qui sylvarum beneficio casum evitaverant,[o] omnibus adversis, cognita calamitate, interfecto Correo, amisso equitatu et fortissimis peditibus, cum adventare Romanos existimarent, concilio repente[p] cantu tubarum[34] convocato, conclamant, legati[q] obsidesque ad Cæsarem mittantur.

pro *crebro?*—[a] deest And.—[b] *nuncia def.* And. Ox.—[c] *in itin.* Mss. 10.—[d] *nequiquam* B. pr. V. pr. sec. Lov. Egm. V. ad Lucan. II. 491. B. C. I. 1.—[e] *voluerunt* Lov. Dorv. Edd. R. M. V.—[f] deest And. non male. dein vulgo *propulsi.*—[g] *Ac m.* Edd. qdd. *majori* Dorv. Edd. R. M. Mox vulgo *const. q. f. t. conf.*—[h] abest præp. And. Lov. G. V. tert. *fugam* Scal. *interfic.* L. pr.—[i] *tum* Ox.—[j] *res* L. sec.—[k] *existum.* B. pr. V. pr.—[l] *recepto* And. Ox.—[m] *passus* L. sec. *novem* Edd. pp. vulgo additur *passuum.* dein *dicebatur* Mss. 2.—[n] *reducto* Lov. *producto* V. sec.—[o] *vitav.* L. pr. sec. *evitarat* V. sec.—[p] *recepto* And. Oxon.—[q] vulgo addunt *ut.*—[r] Sic Cuj. Sc. L. pr. And. Ox. Reliqui et Edd.

NOTÆ

34 *Cantu tubarum*] 'Tuba,' ut ait Vegetius, 'directa est, buccina in semet æreo circulo flectitur.'

21. Hoc omnibus probato consilio, Commius Atrebas ad eos profugit[r] Germanos, a quibus ad id bellum auxilia mutuatus erat.[s] Ceteri e vestigio mittunt ad Cæsarem legatos, petuntque, 'ut ea pœna sit contentus hostium,[t] [35] quam si 'sine dimicatione inferre integris posset, pro sua clementia 'atque humanitate nunquam profecto esset illaturus: afflic'tas opes equestri prælio Bellovacorum esse; delectorum[u] 'peditum multa millia interisse;[v] vix refugisse nuntios 'cædis: tamen magnum,[w] ut in tanta calamitate, Bellovacos 'eo prælio commodum esse[x] consecutos, quod Correus, 'auctor belli, concitator multitudinis, esset interfectus; nun'quam enim senatum tantum in civitate, illo vivo, quantum 'imperitam plebem, potuisse.'

22. Hæc orantibus legatis, commemorat Cæsar, 'eodem 'tempore superiore anno Bellovacos ceterasque Galliæ civi'tates suscepisse bellum; pertinacissime hos ex omnibus in 'sententia permansisse, neque ad sanitatem reliquorum de'ditione esse perductos:[y] scire atque intelligere se, causam[d] 'peccati facillime mortuis delegari,[z] neminem vero tantum[a] 'pollere, ut, invitis principibus, resistente senatu, omnibus 'bonis repugnantibus, infirma manu plebis bellum concitare 'et gerere posset; sed tamen se contentum fore[b] ea pœna, 'quam sibi ipsi contraxissent.'

23. Nocte insequenti legati responsa ad suos referunt,[c] obsides conficiunt. Concurrunt reliquarum civitatium[d] legati, quæ Bellovacorum speculabantur eventum. Obsides

[d] *Facillimum esse causam delicti transferre in mortuos.*

Vett. *confug. perfug.* Ed. Gryph.—[s] *erat ad bell. aux. mut.* Ox. L. pr.—[t] delet Ciaccon. invitis Mss. et uncis inclusit Scaliger.—[u] *elect.* L. sec. deest Ox. —[v] Sic Mss. non *interiisse.*—[w] *m. tam.* L. pr. abest *magn.* a L. tert. Ed. Inc.—[x] deest L. pr. non male. *secutos* L. tert. *assec.* Ed. Inc.—[y] *deduct.* L. pr. *deperditos. al' perductos* L. tert. Ed. Inc.—[z] *delegare* Mss. 3 Ed. Inc.—[a] *in t.* L. tert. Ed. Inc.—[b] abést Edd. R. M. V. *illa p.* L. sec. *sibi* exulat a L. pr. *ipsi* a Scalig. [c] *def.* L. pr.—[d] Sic B. pr. V. pr. V. ad IV. 3. non *civitatum. qui* Mss. 7 et Edd.

NOTÆ

35 *Ut ea pœna sit contentus hostium*] Ultima vox abundare videtur.

dant, imperata faciunt, excepto Commio, quem timor prohibebat,[e] cujusquam fidei suam committere salutem. Nam superiore anno T. Labienus, Cæsare in Gallia citeriore[f] jus dicente, cum Commium comperisset solicitare civitates et conjurationem contra Cæsarem facere,[g] infidelitatem ejus[36] sine[h] ulla perfidia judicavit comprimi posse. Quem quia non arbitrabatur vocatum in castra venturum, ne tentando cautiorem faceret, C. Volusenum Quadratum[37] misit, qui eum per simulationem colloquii curaret interficiendum. Ad eam rem delectos idoneos ei tradit[i] centuriones. Cum in colloquium ventum esset, et, ut convenerat, manum Commii Volusenus arripuisset; centurio, vel ut insueta re permotus, vel celeriter a familiaribus prohibitus Commii, conficere hominem non potuit: graviter tamen primo ictu gladio caput percussit. Cum[j] utrimque gladii destricti essent; non tam pugnandi, quam diffugiendi fuit utrorumque consilium: nostrorum, quod mortifero vulnere Commium credebant affectum; Gallorum, quod, insidiis cognitis, plura, quam videbant, extimescebant. Quo facto statuisse Commius dicebatur, nunquam in conspectum cujusquam[k] Romani venire.

24. Bellicosissimis gentibus devictis,[l] Cæsar, cum videret, nullam jam[m] esse civitatem,[n] quæ bellum pararet, quo sibi resisteret; sed nonnullos ex oppidis demigrare, ex agris diffugere, ad præsens imperium[o] evitandum: plures[p] in partes exercitum dimittere constituit; M.[q] Antonium

pp. aliæque.—[e] vulgo *cohib.*—[f] *inter.* L. sec.—[g] deest Dorv. *conjurationes* Ed. Inc.—[h] *simili* adlevit oræ libri Lips. contra Mss.—[i] vulgo *del. transdidit.* dein vulgo *adr. cent. v. i. re p. v. hominem conficere, c. a f. p. C non potuit.*—[j] *nostri cum d.* Pet. vulgo *districti.*—[k] *cujusque* G. *cujus* L. tert. Ed. Inc.—[l] *victis* Pet. L. pr.—[m] deest Pet. L. pr. tert. Ed. Inc.—[n] *causam al. civit.* L. tert. Ed. Inc. dein vulgo *effugere.*—[o] *periculum* B. tert. Ox. pro var. l. et Edd. quæd. *devit.* L. sec. Pet. non male.—[p] deest L. tert. Ed. Inc.—[q] deest B.

NOTÆ

36 *Infidelitatem ejus, &c.*] Labienus vehementer erravit. Perfidia enim fuit, et infra perfidiam Voluseni appellat ipse Commius.

37 *C. Volusenum Quadratum*] C. Volusenus Quadratus ille est qui in l. IV. de bello Gallico, in Britanniam missus legitur, ut portus aditusque insulæ cognosceret, de quo etiam mentio fit l. III. de bello civili.

quæstorem cum legione XI sibi conjungit; C. Fabium legatum cum cohortibus XXV mittit[r] in diversissimam Galliæ partem;[s] 38 quod ibi quasdam civitates in armis esse audiebat, neque C. Caninium Rebilum,[t] legatum, qui in illis[u] regionibus præerat, satis firmas II legiones habere existimabat.[v] T. Labienum ad se evocat, legionemque XII, quæ cum eo fuerat in[w] hybernis,39 in Togatam Galliam40 mittit,[x] ad colonias41 civium Romanorum tuendas; ne quod simile incommodum42 accideret decursione barbarorum, ac superiore[y] æstate Tergestinis43 accidisset, qui repentino latrocinio atque impetu eorum erant oppressi. Ipse ad vastandos[z] depopulandosque fines Ambiorigis proficiscitur, quem perterritum ac[a] fugientem cum redigi posse in suam potestatem desperasset, proximum suæ dignitatis[b] esse ducebat, adeo[c] fines ejus vastare civibus,[d] ædificiis, pecore, ut

pr. L. sec. *quæstorem* exulat ab And. Oxon.—[r] XV *misit* Pet. XXVI *m.* B. tert.—[s] Ita L. pr. Ox. non *p.* G. dein *audierat* Ox.—[t] male Mss. et Edd. qdd. *Rebilium, Rebillum.* *Rectum* L. tert. Ed. Inc. in Pet. *neque Revilum l. Revilum* Scal.—[u] *qui illis* vulgo.—[v] *Existum.* B. pr. V. pr. E. Mox *vocat* L. pr. Lov. Dorv. Edd. R. M. V. sed V. ad VI. 34.—[w] deest B. pr. Ox.—[x] *comm.* V. sec.—[y] *superiori* L. pr. B. pr. *ingestinis* L. tert. Ed. Inc. *acciderat* Mss. plerique et Edd. pp. aliæque. *accideret* Eg.—[z] Sic Mss. vetustiores et plures atque Edd. pp. aliæque, non *dev.*—[a] vulgo *atque.*—[b] *dignitati* vulgo. dein *educebat* B. pr. *dicebat* Mss. 2. Ed. Inc.—[c] deest Pet.—[d] *finibus* B. sec.

NOTÆ

38 *In diversissimam Galliæ partem*] In Aquitaniam, quæ Belgio est omnino diversa.

39 *Quæ cum eo fuerat in hybernis*] Apud Sequanos.

40 *In Togatam Galliam*] Quæ alio nomine Citerior dicitur, quia cis Alpes est. Propterea autem Togata dicitur, quia togis more Italorum utebantur in Italia ipsa Galli constituti.

41 *Colonias*] Coloniæ erant urbes agrique in quos suos cives populus Rom. miserat, scilicet ut colerent, jureque civitatis Romanæ uterentur. Ii vocabantur coloni, et annuam pensionem populo Rom. pendebant, qui ob eam causam eos tuebatur.

42 *Ne quod simile incommodum, &c.*] Appianus eos barbaros Dalmatas appellat. Bellum civile impunitatem illis attulit. Sed victori tandem Cæsari pacis conditiones obtulerunt, vectigalesque facti sunt. Rursus, interfecto Cæsare, impositum jugum excusserunt. Sed Vibio perdomandos Augustus tradidit.

43 *Tergestinis*] Tergestum oppidum XXIII millibus passuum abest ab Aquileia. Strabo l. VII. Carnicorum pagum dicit. Mela in intimo Adriæ sinu ponit, ac Illyriam finire tradit. *Trieste* hodie dicitur.

odio suorum Ambiorix, si quos[e] fortuna fecisset reliquos; nullum reditum propter tantas calamitates haberet[f] in civitatem.

25. Cum in omnes partes finium Ambiorigis aut legiones aut auxilia dimisisset, atque[g] omnia cædibus, incendiis, rapinis[h] vastasset, magno numero hominum interfecto aut capto: Labienum cum duabus legionibus in Treviros[i] mittit, quorum civitas, propter Germaniæ vicinitatem[j] quotidianis exercitata bellis, cultu et feritate non multum a Germanis differebat,[k] neque imperata unquam, nisi exercitu coacta,[l] faciebat.

26. Interim C. Caninius,[m] legatus, cum magnam multitudinem convenisse hostium in fines Pictonum literis nuntiisque Duratii[n] cognosceret, qui perpetuo in amicitia Romanorum permanserat,[o] cum pars quædam civitatis ejus defecisset; ad oppidum Lemonum[44] contendit. Quo cum adventaret, atque ex captivis certius cognosceret, multis hominum millibus a Dumnaco, duce Andium, Duratium clausum Lemoni oppugnari; neque infirmas legiones hostibus[p] committere auderet; castra munito loco posuit. Dumnacus, cum[q] appropinquare Caninium cognovisset,[r] copiis omnibus ad legiones conversis, castra Romanorum oppugnare instituit. Cum complures[s] dies in oppugnatione consumsisset, et, magno suorum detrimento, nullam partem

—[e] *suos si* G. V. tert. L. tert. Ed. Inc.—[f] *habeat* L. pr.—[g] deest L. pr.—[h] *rapinisque* Carr.—[i] *Treveros* Mss. vetustiores.—[j] *viciniam.* Ox.—[k] *differebant* V. tert.—[l] *coacto* Lov. Dorv. Edd. R. M.—[m] *Revilus l.* Petav. ut supra, nec male, at L. pr. Scal. *C. Caninius Rebilus l.* ut supra vulgo et infra e Mss.—[n] Sic vel potius *Durati* (V. ad I. 46.) Mss. et Ed. Inc. per *t* hic et infra non *c.* item *cognosceret* præter unum aut alterum recentiorem, non *cognovisset.* quod contra in Lov. et Dorv. Mss. legitur pro *cognosc.*—[o] Sic Pet. Cuj. Sc. L. pr. Ox. And. Reliqui *manserat Rom.* cum Edd. pp. *permanserant* Pet. *manserant* Edd. R. M. *mansisset* Carr. *quum* deest B. pr. Pet. *quodque* Ox. Al. *quod. ejus* abest L. tert. G. Ed. Inc. *pœnis defecissent* Ox. dein vulgo ter *Limonum.*—[p] vulgo abest præp.—[q] *dum* V. pr. L. tert.—[r] Sic B. pr. V. pr. Scal. Egm. *cognosceret* Mss. 3 Ed. Inc. vulgo *cognovisset.*—[s] *plures* B. pr. *que*

NOTÆ

44 *Lemonum*] Ignoratur. Ex itinerario Antonini est in Pictonibus, apud quos sunt duo oppida, Augustoritum et Lemonum. Si Augustoritum est, ut quibusdam videtur, *Poitiers*, erit ignotum Lemonum.

munitionum convellere potuisset, rursus ad obsidendum Lemonum[t] redit.

27. Eodem[u] tempore C. Fabius, legatus, complures civitates in fidem recipit,[v] obsidibus firmat, literisque C. Caninii[w] Rebili fit certior, quæ in Pictonibus gerantur.[x] Quibus rebus cognitis, proficiscitur ad auxilium Duratio ferendum. At Dumnacus, adventu Fabii[y] cognito, desperata salute, si eodem tempore coactus esset, et Romanum externum sustinere hostem et respicere ac timere oppidanos, repente eo ex loco[z] cum copiis recedit: nec se[a] satis tutum fore arbitratur,[b] nisi flumen Ligerim,[c] quod erat ponte propter magnitudinem transeundum,[d] copias transduxisset. Fabius, etsi nondum in conspectum venerat hostibus, neque se[e] cum Caninio conjunxerat, tamen[f] doctus ab iis, qui locorum noverant naturam, potissimum credidit, hostes perterritos[g] eum locum, quem petebat,[h] petituros. Itaque[i] cum copiis ad eundem pontem contendit, equitatumque[j] tantum procedere ante agmen imperat legionum, quantum cum processisset, sine defatigatione[k] equorum in eadem se reciperet castra. Consequuntur equites nostri, ut erat[l] præceptum, invaduntque Dumnaci agmen et, fugientes[m] perterritosque sub sarcinis[45] in[n] itinere aggressi, magna præda, multis in-

pl. B. tert.—[t] Sic diserte rursus L. pr. Scal. Cuj. Egm. Al. *Limonem*, *Lemonem*. And. *Lemones*. *tendit* etiam Ox.—[u] *Eo* Mss. 5. Ed. Inc.—[v] *recepit* L. pr. et 4 alii.—[w] Sic Mss. tum aliorum tum mei, fere omnes, vel *Revili* vel *Rebilii*: multi quoque *Canini*. ut C. præc. *Durati*. *C. Rebili Caninii* L. sec. vulgo *Caninii certior fit*.—[x] *gererentur* And. Ox. V. tert. G. *geruntur* Lov. Dorv. dein *his rebus* And. Ox. L. pr. bene.—[y] deest G. V. tert.—[z] Mss. plerique, et Edd. quæd. *ex eo l.*—[a] deest L. pr.—[b] *arbitrabatur* L. pr. Lov. G. V. tert. Ed. Inc. non male, ut alibi diximus.—[c] Sic Cuj. Sc. L. pr. Pet. And. Ox. Reliqui et Edd. pp. *flumine Ligeri*.—[d] *constratum* Pet. Edd. quæd. et Vasc. M. quo pertinent seqq. *ad eumdem pontem*.—[e] *secum Caninium* L. pr. *cum* abest Mss. 13. et Edd. pp. *junxerat* G. L. tert. Ed. Inc. *junxerit* V. tert.—[f] *causam* L. tert. Ed. Inc.—[g] *territos* L. pr.—[h] vulgo *petebant*.—[i] *eoque* Pet. quod placet Grutero, deletis *ad e. pontem*. Certe *pontem* abest a V. sec. *locum* G. V. tert. Ed. Inc.—[j] *que* deest G. V. tert.—[k] *fatig.* G. V. tert. Ed. Inc. *defet.* V. pr. Egm. *equitum* Lov. *reciperent* Dorv.—[l] *uti eis er.* V. pr. *imperatum* L. pr.—[m] *per i* Ox.—[n] deest *in* Mss. 12. Ed. Inc. sed V. ad III. 24.—

NOTÆ

45 *Sub sarcinis*] Sub sarcinis dicuntur esse milites et impediti, cum præter arma adhuc portant onera; expediti autem, qui non vallum, non cibum, nihil denique præter arma ferunt.

terfectis, potiuntur. Ita, re bene gesta, se recipiunt in castra.

28. Insequenti[o] nocte Fabius equites præmittit, sic paratos, ut confligerent[p] atque omne[q] agmen morarentur, dum consequeretur ipse. Cujus præceptis ut res gereretur, Q. Atius Varus, præfectus equitum, singularis et animi et prudentiæ vir,[r] suos hortatur, agmenque hostium consecutus,[s] turmas partim idoneis locis disponit, partim equitum prælium[t] committit. Consistit audacius equitatus hostium, succedentibus sibi peditibus, qui, toto agmine subsistentes, equitibus suis contra nostros ferunt auxilium. Fit prælium acri certamine: namque nostri,[u] contemtis pridie superatis hostibus, cum subsequi[v] legiones meminissent, et pudore cedendi,[w] et cupiditate per se conficiendi[x] prælii, fortissime contra pedites præliabantur; hostesque, nihil amplius copiarum accessurum credentes, ut[y] pridie cognoverant, delendi equitatus nostri nacti occasionem videbantur.

29. Cum[z] aliquamdiu summa contentione dimicaretur,[a] Dumnacus instruit[b] aciem, quæ suis esset[c] equitibus in vicem præsidio. Tum[d] repente confertæ legiones in conspectum hostium veniunt. Quibus visis perculsæ[e] barbarorum turmæ, perterritæ[f] acies hostium, perturbato impedimentorum[g] agmine, magno[h] clamore discursuque passim fugæ se mandant. At nostri equites, qui paulo ante cum resistentibus fortissime[i] conflixerant, lætitia victoriæ elati, magno undique clamore sublato,[j] cedentibus circumfusi, quantum equorum vires ad persequendum dextræque ad

[o] *insequente* Mss. 6. et Edd. quædd.—[p] *confligeret* L. pr.—[q] deest V. C. Urs. Faerni, Oxon. non male, an *omnino?*—[r] abest ab And. L. sec.—[s] *secutus* Mss. 3. Edd. R. M. V. *turbas* B. pr.—[t] *prælio* Pet.—[u] *nostris* Mss. 4. Ed. Inc. *contemtis* deest Pet. *superatisque* Mss. plerique et Edd. pp. male.—[v] *sequi* Pet.—[w] *reced.* V. pr. a m. pr. dein vulgo additur *celerius.*—[x] *confi;endi* G. *confidendi* V. tert.—[y] *ac* Lips. *noverant* And. Ox.—[z] *ut* Pet.—[a] *dimicarunt* Ox.—[b] *instituit* Pet. V. ad III. 24.—[c] *esse* Mss. 4. Ed. Inc.—[d] *cum* Mss. et Edd. pp. præter Pet. Cuj. Sc. L. pr., And. Ox. Rectius est *tum.* *confertæ* abest ab Ox. *venerunt* L. pr. Scal.—[e] *percussæ* L. sec. *proculsæ* V. tert.—[f] Sic And. Ox. Cuj. Pet. L. pr. vulgo *ac p.* In iisdem etiam *perterrita*, non male, nisi præferas insuper *acie.*—[g] *inpeditorum* L. pr.—[h] deest Cuj. Pet. Ox. *cursuque* Pet.—[i] *potissime* L. tert. Ed. Inc. *constiterant* Edd. R. M. V. *conflixerunt* V. tert.—[j] *soluto* Lov.—[k] *milia* And. Ceterum ridicule

cædendum valent, tantum eo prælio interficiunt. Itaque amplius millibus[k] XII aut armatorum, aut eorum, qui timore arma projecerant, interfectis, omnis multitudo capitur impedimentorum.

30. Qua ex fuga, cum[l] constaret, Drappeten Senonem, (qui, ut primum defecerat Gallia, collectis undique perditis hominibus, servis ad libertatem vocatis, exulibus omnium civitatium ascitis,[m] receptis latronibus, impedimenta et commeatus Romanorum[n] interceperat) non amplius hominum II[o] millibus ex fuga collectis, Provinciam petere, unaque consilium cum eo Lucterium Cadurcum cepisse, (quem superiore commentario,[46] prima defectione Galliæ, facere in Provinciam impetum voluisse, cognitum est:) Caninius[p] legatus cum legionibus II ad eos persequendos contendit, ne de[q] detrimento[e] aut timore Provinciæ magna infamia, perditorum[r] hominum latrociniis, caperetur.

31. C. Fabius cum reliquo exercitu in Carnutes[s] ceterasque[t] proficiscitur civitates, quarum eo prælio, quod cum Dumnaco fecerat, copias esse accisas sciebat: non enim dubitabat, quin recenti calamitate submissiores essent futuræ; dato vero spatio ac tempore, eodem instante Dumnaco, possent concitari.[u] Qua in re summa felicitas celeritasque in recipiendis civitatibus Fabium consequitur. Nam Carnutes, qui sæpe vexati nunquam pacis fecerant mentionem, datis obsidibus, veniunt in deditionem;[v] ceteræque civitates, positæ in ultimis Galliæ finibus, Oceano[w] conjunctæ, quæ Armoricæ appellantur,[47] auctoritate adductæ

[e] *Ne magnum dedecus redundaret ex metu et damno Provinciæ grassationibus sceleratorum hominum.*

Mss. 9. *m. passuum* XII. immo *hominum. aut* abest a L. pr. Ox.—[l] *dum* L. pr. —[m] vulgo *civitatum accitis.*—[n] *nostrorum R.* L. sec.—[o] vulgo v. *e f.* Mss. 3. desunt Lov. Ms. Brant. male. V. ad I. 35. dein vulgo *Luter.* et *in sup.*—[p] *C. Antonius* And. Pet.—[q] vulgo *de t. aut detr.*—[r] *proditorum* L. pr.—[s] *Carnotes* L. pr. semper. *Carnotas* Pet.—[t] Sic Mss. o. præter Dorv. qui cum Edd. perperam *reliquasque,* et dein *accitas.*—[u] *contentari* L. sec.—[v] V. ad VI. 9.—

NOTÆ

46 *Quem superiore commentario*] Nempe in lib. VII.

47 *Quæ Armoricæ appellantur*] Quod nomen non ejus tantum peninsulæ,

Carnutum, adventu Fabii legionumque imperata sine mora faciunt. Dumnacus, suis finibus expulsus, errans, latitansque, solus extremas Galliæ regiones petere est[x] coactus.

32. At Drappes, unaque Lucterius, cum legiones Caniniumque adesse[y] cognoscerent, nec se[z] sine certa pernicie, persequente[a] exercitu, putarent Provinciæ fines intrare posse; nec jam liberam vagandi latrociniorumque faciendorum facultatem haberent, consistunt in agris Cadurcorum. Ibi, cum Lucterius apud suos cives, quondam integris rebus,[b] multum potuisset, semperque auctor novorum[c] consiliorum magnam apud barbaros auctoritatem haberet, oppidum Uxellodunum,[d] [48] quod in clientela fuerat ejus, natura loci egregie munitum, occupat suis et Drappetis copiis, oppidanosque sibi conjungit.

33. Quo cum confestim C. Caninius[e] venisset, animadverteretque[f] omnes oppidi partes præruptissimis saxis esse munitas, quo,[g] defendente nullo, tamen armatis ascendere esset difficile; magna autem impedimenta oppidanorum videret, quæ si clandestina fuga subtrahere conarentur, effugere non modo equitatum, sed ne legiones quidem possent, tripartito cohortibus divisis, trina excelsissimo[h]

[w] *Oceanoque* Ox. *convictæ* G.—[x] Sic Mss. et Edd. Vett. non *c. est. est cantus* Ed. Inc.—[y] *a se recessisse* Pet. male.—[z] *nisi* Pet. *sin* deletis *nec se* L. tert.—[a] *si sequeretur* Pet.—[b] deest G. V. tert. Ed. Inc.—[c] *esset n.* Cuj. Scal. *n. cons. esset* L. pr. *esset cons.* sine *nov.* Pet. Ox. male. *novorum* abest a G.—[d] *Auxilio demum* Cuj. Scal. L. pr. B. pr. sec. V. pr. a m. pr. V. sec. Egm. *Velud.* V. pr. a m. sec. *Velled.* L. sec. sed V. c. 40.—[e] *Anton.* Pet.—[f] Bene *advert.* L. pr. *animum advert.* And. Ox. V. ad I. 24.—[g] *quod* Mss. plurimi et Ed. Gr. de more. sed aliter Pet. Cuj. Sc. L. pr. And. Ox. G. Utrumque bene.—[h] Sic Cuj. Pet. And. Ox. *excellentissimo* L. pr. Sc. Reliqui cum Ed. Inc.

NOTÆ

quæ Britannia hodie dicitur, sed Bajocensis etiam agri, ut ex Ausonio patere supra ostendimus.

48 *Oppidum Uxellodunum*] Uxellodunum aiunt esse *Le puech d'Usselou*, aut *d'Ussoldun*, apud quod oppidum multa antiquitatis vestigia; quin ibidem et numismata Romana effodiuntur. Nec latet rusticos ipsos indigenas hoc oppidum fuisse a Cæsare expugnatum. Alii putant esse *Cahors*, Cadurcorum metropolim. Sed Duecona sive Divona recensetur sola urbs Cadurcorum a Ptolemæo, quæ debuit esse metropolis. Non enim minorem aliquam, indicta metropoli, nominavisset. Præterea non videtur suam metropolim in clientela habiturus fuisse Luterius.

loco castra fecit,[i] a quibus paulatim, quantum copiæ patiebantur, vallum in oppidi circuitum ducere instituit.

34. Quod cum animum[j] adverterent oppidani, miserrimaque[k] Alesiæ memoria soliciti[l] similem casum obsessionis[m] vererentur; maximeque ex omnibus Lucterius, qui fortunæ[n] illius periculum fecerat, moneret, frumenti[o] rationem esse habendam: constituunt omnium consensu, parte ibi[p] relicta copiarum, ipsi cum expeditis ad importandum[q] frumentum proficisci. Eo consilio probato, proxima[r] nocte, duobus millibus armatorum relictis, reliquos ex oppido Drappes et Lucterius educunt: ii, paucos dies morati, ex finibus Cadurcorum, qui partim re frumentaria sublevare eos[s] cupiebant, partim prohibere, quo minus sumerent, non poterant, magnum numerum frumenti comparant: nonnunquam autem expeditionibus nocturnis castella nostrorum[t] adoriuntur. Quam ob causam C. Caninius toto oppido munitiones circumdare contatur, ne aut opus effectum tueri non possit,[u] aut plurimis locis infirma disponat præsidia.

35. Magna copia frumenti comparata, considunt[v] Drappes et Lucterius non[w] longius ab oppido x millibus, unde[x] paulatim frumentum in oppidum supportarent. Ipsi inter se provincias partiuntur:[f] Drappes castris præsidio cum parte copiarum restitit;[y] Lucterius agmen jumentorum ad oppidum adducit. Dispositis ibi præsidiis, hora noctis circiter x,[49] sylvestribus angustisque[z] itineribus frumentum

[f] *Ipsi dividunt inter se administrationem* rerum.

celsiss.—[i] *facit* Pet. Ox. Mox *circuitu* vulgo. et *inducere* L. tert. Ed. Inc.—[j] Sic And. *advert.* L. sec. vulgo *animadv.*—[k] *que* abest Pal. Dorv. *quod* L. sec.—[l] *sollicitissime caussam* Pet. *caussam* etiam B. pr. V. sec.—[m] *obsidionis* L. pr. dein *maxime ex* Pet.—[n] *fortissime p.* G. V. tert. Ed. Inc.—[o] Sic Mss. non *rat. fr.* V. ad VII. 71. 75.—[p] *hic* Pet. abest L. pr.—[q] *comp.* L. pr.—[r] *proxuma* B. pr. *maxima* G. V. tert. L. tert. Ed. Inc. *primo* sine *nocte* Pet.—[s] deest V. pr.—[t] *eorum* L. sec.—[u] Sic Cuj. Sc. L. pr. And. Ox. Pet. Reliqui et Edd. pp. aliæque *posset*. et dein vulgo *in l.* et Edd. R. M. V. Vasc. R. Steph. Gr. post. *disposita præsidia haberet* contra Mss. *disposita pr. habeat* placet Hotom.—[v] *considet* Mss. 10. *consident* B. tert. et Edd. pp. *consedit* B. sec. *constituunt* L. sec. male. V. ad c. 32.—[w] *nec* V. pr. *longe* L. pr. paulo post vulgo *m. passuum.*—[x] deest And. Ox.—[y] *resistit* Pet. quod placet Grut.—[z] *angustissimisque*

NOTÆ

importare in oppidum instituit. Quorum strepitum vigiles castrorum cum sensissent, exploratoresque missi, quæ agerentur,[a] renuntiassent, Caninius celeriter cum cohortibus armatis ex proximis castellis in frumentarios sub ipsam lucem impetum fecit. Ii,[b] repentino malo perterriti, diffugiunt ad sua[c] præsidia: quæ nostri ut viderunt,[d] acrius contra armatos incitati, neminem ex eo numero vivum capi patiuntur. Effugit inde cum paucis Lucterius, nec se recipit in castra.

36. Re bene gesta, Caninius ex captivis comperit, partem copiarum cum Drappete esse in castris a millibus non amplius XII.[e] Qua re[f] ex compluribus cognita, cum intelligeret, fugato Duce altero, perterritos reliquos facile opprimi posse: magnæ felicitatis esse arbitrabatur, neminem[g] ex cæde refugisse in castra, qui de accepta calamitate nuntium Drappeti perferret.[h] Sed in experiendo[i] cum periculum nullum videret, equitatum omnem Germanosque pedites, summæ velocitatis[j] homines, ad castra hostium præmittit: ipse legionem unam in trina castra distribuit, alteram secum expeditam ducit. Cum propius hostis accessisset, ab exploratoribus, quos præmiserat, cognoscit, castra eorum, ut barbarorum fert consuetudo, relictis locis superioribus, ad ripas fluminis esse demissa:[k] at Germanos equitesque imprudentibus omnibus[l] de improviso advolasse et[m] prælium commisisse. Qua re cognita, legionem armatam instructamque adducit. Ita, repente omnibus ex partibus signo dato, loca superiora capiuntur. Quod ubi accidit, Germani equitesque, signis legionis visis, vehementissime[n] præliantur: con-

Car. Lov. Dorv. Edd. R. M. V. *angustusque* Mss. 2 Ed. Inc.—[a] *gererentur* Ox. V. o. Leidd. B. pr. a m. sec. *facit* Ox. L. pr.—[b] *qui* Reg. *in* V. pr. *illi* V. sec. —[c] deest Pet.—[d] *videre* Pet. Ox. L. pr.—[e] vulgo *m. n. a. x.*—[f] deest Mss. 4 et Ed. Inc. *pluribus* L. pr.—[g] *nemines* B. pr. *nemine* Lov. *excedere in* B. sec. And. Pet. *ex c. refugere* L. pr. Scal. *ex c. fugisse* V. pr.—[h] *referret* L. pr.—[i] *experiundo* Mss. plurimi, et Edd. pp. vulgo *c. in exp. experiendo* etiam Mss. aliquot et Edd. pp.—[j] *felicitatis* B. pr. sec. Hot. Ms. et vulgo *omnes*, ac dein *hostem acc. hostes accessissent* L. tert. Ed. Inc.—[k] *dim.* L. pr. V. tert. *at* deest Pet. a m. pr. *ad ea* Ed. R. Steph. vulgo *equites* sine *que* hic et infra.—[l] *hominibus* L. pr. Sc. *de* abest a Pet.—[m] Mss. plerique et Edd. quædd. *præliumque*. a Mss. 4 et Ed. Inc. abest *et*.—[n] *vehementius* Pet.—[o] vulgo

festim cohortes[o] undique impetum faciunt, omnibusque aut interfectis aut captis, magna præda potiuntur: capitur ipse eo prælio Drappes.

37. Caninius, felicissime re gesta, sine ullo pæne militis vulnere, ad obsidendos oppidanos revertitur; externoque[p] hoste deleto, cujus timore antea[q] augere præsidia et[r] munitione oppidanos circumdare prohibitus erat, opera undique imperat administrari. Venit eodem cum suis copiis postero die C. Fabius, partemque oppidi sumit ad obsidendum.

38. Cæsar interim M. Antonium quæstorem[s] cum cohortibus XV[t] in Bellovacis reliquit, ne[u] qua rursus novorum consiliorum ad capiendum bellum facultas daretur: ipse reliquas civitates adit, obsides plures imperat, timentes omnium animos consolatione[v] sanat. Cum in[w] Carnutes venisset, quorum consilio in civitate superiore commentario Cæsar[x] exposuit initium belli esse ortum, quod præcipue eos propter conscientiam facti timere animum advertebat,[y] quo[z] celerius civitatem metu[a] liberaret, principem sceleris illius[b] et concitatorem belli, Gutruatum,[50] ad supplicium deposcit:[c] qui, etsi ne[d] civibus quidem[e] suis se committebat, tamen celeriter, omnium cura quæsitus, in castra perducitur. Cogitur in ejus supplicium[f] Cæsar contra naturam suam, maximo militum concursu[g] qui ei[h] omnia pericula et detri-

omn. coh. item *omnibus aut* cum Mss. uno et altero. *multisque* Pet.—[p] *hesterno* Mss. 4.—[q] vulgo deest *antea.*—[r] deest Pet. *ex* Lov.—[s] deest Pet.—[t] XII B. sec. pr. a m. pr. XIII Pet. XVI And. dein *Belgis* Mss. 9 et Edd. pp. uti et *relinquit.*—[u] *nec vi* Ox. *ne cui* Pet.—[v] *consolari q.* B. sec. *cons. facta s.* B. sec. a m. s. Busl. B. tert. Pal. Dorv. Carr. Edd. R. M. V. Fl.—[w] abest B. pr.—[x] deest Mss. 4 et Ed. Inc. *Cæsaris* L. sec.—[y] Sic Ox. And. *advert.* Edd. R. M. V. vulgo *animadv.*—[z] *quod* Eg. *liberius* L. tert. Ed. Inc.—[a] Sic Pet. C. Sc. An. Ox. L. pr. Reliqui et Edd. pp. *timore.*—[b] Ox. et Edd. vulgares *ipsius.*—[c] *depoposcit* Ms. Br. L. pr. V. pr. Egm. et 4 alii cum Ed. Inc. nec male.—[d] *nec* B. pr. *non* Dorv. Edd. R. M. V.—[e] deest Pet. V. ad VII. 8. *suis* abest ab Pet. B. pr. L. tert. Ed. Inc.—[f] *subplicio* Pet.—[g] Pet. Ox. And. Edd. quædd. *consensu.* minus bene. Mss. quidd. et Edd. *contra suam*

NOTÆ

50 *Gutruatum*] Gutruatus Cotuatus nominatur initio libri VII. Ciacconius hoc loco in veteri codice legi dicit *Gutuatum.* Ergo aut hic *Cotuatum,* aut illic *Gutuato* legendum fuerit.

menta belli, a Gutruato accepta, referebant, adeo ut verberibus[i] exanimatum corpus securi feriretur.[51]

39. Ibi[j] crebris literis Caninii[k] fit certior, quæ de Drappete et Lucterio gesta essent, quoque[l] in consilio permanerent oppidani. Quorum etsi paucitatem contemnebat, tamen pertinaciam magna pœna esse afficiendam judicabat;[m] ne universa Gallia, non defuisse[n] vires sibi ad resistendum Romanis, sed constantiam, putaret; neve hoc exemplo ceteræ civitates, locorum opportunitate fretæ, se vindicarent in libertatem: cum omnibus Gallis notum sciret,[o] reliquam esse unam æstatem[52] suæ provinciæ; quam si[p] sustinere potuissent, nullum ultra periculum vererentur. Itaque Q.[q] Calenum[53] legatum cum legionibus duabus relinquit, qui justis itineribus se subsequeretur; ipse cum omni equitatu, quam potest[r] celerrime, ad Caninium contendit.[s]

40. Cum contra expectationem[t] omnium Cæsar Uxellodunum[u] venisset oppidumque operibus clausum animum adverteret;[v] neque ab oppugnatione recedi videret ulla[w] conditione posse; magna[x] autem copia frumenti abundare oppidanos, ex perfugis[y] cognosset;[z] aqua prohibere hostem ten-

n. conc. m. mil.—[h] vulgo sine *ei.*—[i] *in eo. v.* Pet. *adeo in v.* And.—[j] deest Pet.—[k] *Canini* Mss. multi. C. *Antonius* Pet.—[l] *et in quo* L. pr. Ox.—[m] *magnam p. e. a. judicavit* V. pr.—[n] Sic Mss. et Edd. pp. non *v. sibi d. def. ibi* Mss. 9 Ed. Inc. Hic autem desinit manus vetusta Bong. pr.—[o] Sic Pet. Ox. vulgo *esse sc.*—[p] Deest *si* Mss. 2. *possent* iidem et Edd. R. M. *posset* Ed. Ven.—[q] Edd. pp. et aliæ C. male. V. Gland. *duabus* abest a Mss. et Edd. præter Pet. Cuj. Sc. L. pr. Ox. And. qui etiam servant *se*, quod a reliquis abest. ut B. C. I. 8. et sæpe. *Reliquit* etiam in longe plurimis Mss. Bene utrumque.—[r] *ponit* G. *potuit* V. tert. an *pote?*—[s] *tendit* Oxon.—[t] *exspectationes* Eg.—[u] *Auxiliodunum* Eg. a m. s. *Usellod.* hic et mox L. pr. *Uselllud.* B. tert. *Uselludonum* V. pr. sec. et mox. *Uxelled.* L. sec. V. c. 32.—[v] Sic rursus Ox. non *animadv.*—[w] *nulla* Dorv. Pal.—[x] deest G. V. tert. L. tert. Ed. Inc.—[y] *prof.* L. pr. sec. V. tert. pr. a m. Edd. qdd. more solito.—[z] Sic B. sec. Pet. Egm.

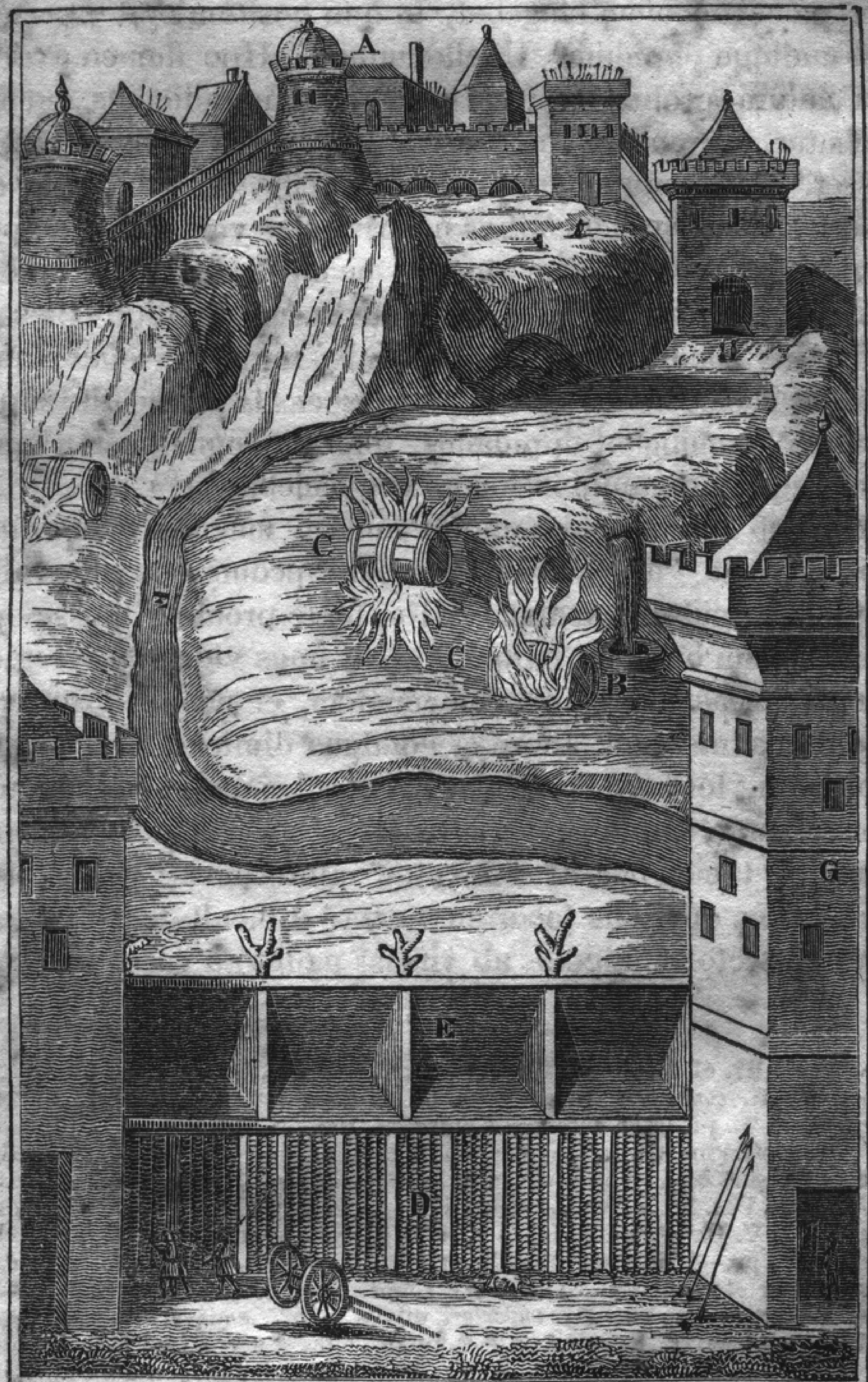
NOTÆ

51 *Adeo ut verberibus exanimatum corpus securi feriretur*] Cæsar suam sævitiam multo cautius tegit. Nam de Accone Senone, quem eadem fortasse pœna affecit, solum dicit: 'Graviore pronuntiata sententia, more majorum supplicium sumsit.'

52 *Reliquam esse unam æstatem*] Cum enim XIV annis cum dimidio jam præfuisset, una æstas erat reliqua. Imperium enim illi per quinquennium, ut ex Eutropio cognoscitur, fuerat prorogatum.

53 *Q. Calenum*] Calenus ille Athe-

UXELLODUNUM.

A *Uxellodunum, natura loci egregie munitum.* B *Magnus fons prorumpens sub ipsius oppidi murum, cujus venæ a Cæsare intercisæ atque aversæ sunt.* C *Cupæ sevo, pice, scindulis impletæ, ac ardentes in opera Cæsaris provolutæ.* D *Agger cratibus ac viminibus contextus.* E *Plutei et cuniculi.* F *Flumen infimam vallem dividens, pæneque totum montem in quo Uxellodunum positum erat, cingens.* G *Turris decem tabulatorum, fontis fastigium superans.*

tare[a] cœpit. Flumen infimam[b] vallem dividebat,[54] quæ totum pæne[c] montem cingebat, in quo positum erat præruptum undique oppidum[d] Uxellodunum. Hoc flumen averti[e] loci natura prohibebat; sic enim in imis radicibus montis ferebatur, ut nullam in partem[f] depressis[g] fossis derivari posset.[h] Erat autem oppidanis difficilis et præruptus eo descensus, ut, prohibentibus nostris, sine vulneribus ac periculo vitæ neque adire[i] flumen, neque arduo se[j] recipere possent ascensu. Qua difficultate eorum cognita, Cæsar, sagittariis funditoribusque dispositis, tormentis etiam quibusdam locis contra facillimos descensus collocatis, aqua fluminis[k] prohibebat oppidanos, quorum omnis postea multitudo aquatum unum in locum conveniebat.[l]

41. Sub ipsum[m] enim oppidi murum magnus fons aquæ prorumpebat,[55] ab ea parte, quæ fere[n] pedum CCC intervallo fluminis circuitu[o] vacabat. Hoc fonte prohiberi posse oppidanos cum optarent reliqui, Cæsar unus videret; e[p] regione ejus vineas agere adversus montem, et aggeres instruere[q] cœpit, magno[r] cum labore et continua dimicatione. Oppidani enim,[s] loco superiore decurrentes,[t] eminus sine periculo præliabantur, multosque pertinaciter succedentes vulnerabant; ut[u] tamen non deterrerentur[v] milites nostri vineas proferre, atque operibus locorum vincere difficultates. Eodem tempore tectos cuniculos ab vineis[w] agunt ad caput fontis,[56]

Lov. V. pr. Br. et 4 alii cum Ed. Inc. *cognosceret* Ox. V. sec. et Edd. multæ. *cognovisset* Al. *convenisset* B. pr. Edd. R. M. V.—[a] deest G. V. tert. L. tert. Ed. Inc. et L. pr. inter versus.—[b] *infra inf.* Pet.—[c] Sic Mss. et Edd. Vett. non *p. t. pontem* inserit L. Inc.—[d] tria hæc verba non sunt in Pet.—[e] vulgo *avertere*, et *enim imis.*—[f] *nulla ex parte* Lov.—[g] *deflexis* L. sec. male.—[h] *possit* Ox.—[i] *adiri* Pet. Sc. *posset.*—[j] deest Pet.—[k] exulat a Pet.—[l] *veniebat* Dorv. Edd. R. M. V. Fl.—[m] vulgo *ipsius o. m. m. f. pror.*—[n] *vero* Mss. 2. *pedes* Ox. *pede* Eg. V. pr.—[o] *circumitu* Ox. B. pr.—[p] deest Mss. 6.—[q] vulgo *struere.*—[r] *sum magna et cont.* Pet. And. Ox. L. pr. Scal. Cuj.—[s] *sero* L. pr. Sc.—[t] *disc.* Leid. pr. *rec.* Ox. A. *superiori* etiam L. pr. *eminus* vulgo abest.—[u] *uti* And.—[v] *terrer.* L. pr. And.—[w] vulgo *crates et vineas.*—[x] deest *et* Mss.

NOTÆ

nas cepit, consulque fuit anno prælii Pharsalici.

54 *Flumen infimam vallem dividebat*] Dordona.

55 *Magnus fons aquæ prorumpebat*] Hunc fontem etiamnum ostendunt incolæ.

56 *Ad caput fontis*] Sic dicitur sca-

quod genus operis sine ullo periculo et[x] sine suspicione hostium facere licebat. Exstruitur agger in altitudinem[y] pedum IX, collocatur in eo turris[z] X tabulatorum, non[a] quidem quæ mœnibus adæquaretur,[b] (id enim nullis operibus effici poterat,) sed quæ superaret fontis fastigium. Ex ea[c] cum[d] tela tormentis jacerentur ad fontis aditus, nec sine periculo possent adaquari oppidani; non tantum pecora atque jumenta, sed etiam magna[e] hominum multitudo siti consumebatur.

42. Quo malo perterriti oppidani cupas[f] sevo, pice, scindulis[57] complent,[g] eas ardentes in opera provolvunt. Eodem[h] tempore acerrime præliantur, ut ab incendio restinguendo dimicatione et periculo[i] deterreant Romanos. Magna repente in[j] ipsis operibus flamma extitit. Quæcumque enim per locum[k] præcipitem missa erant, ea, vineis et aggere suppressa, comprehendebant id ipsum, quod[l] morabatur. Milites contra nostri, quanquam periculoso[m] genere prælii[n] locoque iniquo[o] premebantur,[p] tamen omnia paratissimo[q] sustinebant animo: res enim gerebatur et[r] excelso loco et in conspectu exercitus nostri; magnusque[s] utrimque clamor oriebatur. Ita quam quisque poterat maxime insignis, quo notior testatiorque virtus ejus esset, telis hostium flammæque se offerebant.[t]

10. Ed. Inc. *p. sine etiam s.* Egm.—[y] *altitudine* Mss. 4. *pedes* Mss. XI. Ed. Inc. vulgo LX.—[z] *collocantur in eo turres* Pet. *nisi* G. abest cum seq. v. a V. sec. *quidem* etiam deest And. Ox.—[a] deest And. Ox.—[b] vulgo *æquaretur*.—[c] *eis* Pet.—[d] *late* B. sec.—[e] deest And. Ox. Pet. *mult. hostium* Mss. 10. et Edd. pp. *siti* deest Mss. 4. *sibi* V. pr. G. *ibi* Mss. 3. Ed. Inc.—[f] *cuppas* Mss. plerique. *sebo* Egm. V. ad VII. 25. et vulgo *scandulis*.—[g] *implet, et* L. pr. *completus et ard.* Pet. And. Ox.—[h] *Eodemque* Mss. 8 et Edd. qdd.—[i] Sic e Ms. Urs. dedit Scal. atque ita Pet. Ox. And. per ἓν διὰ δυοῖν. Mss. ceteri et Edd. Vett. *dimicationis per. Deterrerentur Romani* Pet. And.—[j] *Ex* B. pr. Dorv. Busl. Edd. R. M. V. dein vulgo *existit*.—[k] *per loc.* desunt Ox. And. *locum* abest a B. pr. *miserant* And Ox.—[l] *comprehendebantur idque quod* And. *quo morabantur* L. sec.—[m] *periculo* Mss. 3.—[n] *prælio* Mss. 4. Ed. Inc. *ibi* B. sec.—[o] *in ipso* And. Ox.—[p] *premerentur* Ed. R. Vide supra.—[q] Sic Pet. And. Ox. Reliqui Mss. et Edd. pp. *fortissimo*.—[r] deest L. pr. sec. male. V. B. G. I. 5. B. C. III. 85. et sæpe.—[s] *magnus* L. pr. Pet. H.—[t] vulgo *offerebat*.—

NOTÆ

turigo, *la source*. Virgil. Ge. IV. 'Tristis ad extrēmi sacrum caput astitit amnis.'

57 *Scindulis*] Scindulæ sunt tabellæ e ligno roboreo vel abiegno in parvas laminas assulatim fissæ.

43. Cæsar cum complures suos vulnerari videret, ex omnibus oppidi partibus cohortes montem[u] ascendere et, simulatione mœnium[v] occupandorum, clamorem undique jubet tollere.[w] Quo facto perterriti[x] oppidani, cum, quid ageretur in locis reliquis, essent ignari, suspensi[y] revocant ab impugnandis operibus armatos murisque disponunt. Ita nostri fine prælii facto celeriter opera[z] flamma comprehensa partim restinguunt,[a] partim interscindunt. Cum pertinaciter resisterent oppidani, et, jam magna parte suorum siti amissa, in sententia permanerent, ad postremum cuniculis[58] venæ fontis intercisæ sunt atque aversæ. Quo facto exhaustus repente perennis exaruit fons,[b] tantamque attulit oppidanis salutis desperationem, ut id non hominum consilio, sed Deorum voluntate factum putarent. Itaque, necessitate coacti, se transdiderunt.

44. Cæsar,[c] cum suam lenitatem[d] cognitam omnibus sciret, neque[e] vereretur, ne quid crudelitate naturæ videretur asperius fecisse, neque exitum consiliorum suorum[f] animum adverteret, si[g] tali ratione diversis in locis plures rebellare consilia inissent;[h] exemplo supplicii deterrendos reliquos existimavit. Itaque omnibus, qui arma tulerant,[i] manus præcidit;[j] [59] vitam[k] concessit, quo testatior esset pœna im-

[u] *montes* Ox.—[v] *mœniorum* L. pr. *occupatorum* Lov.—[w] *attollere* L. pr. et Oros. V. ad Front. III. 9. 5.—[x] *territi* Pet. Ox. L. pr.—[y] vulgo deest vox *suspensi* et editur *prælio*.—[z] *operum* Pet. *operata* B. sec. deest L. pr. tert. Ed. Inc. *compressa* Pet. L. pr.—[a] hæc 2 verba desunt Pet. L. tert. Ed. Inc. *restringunt* Mss. 2 contra addunt Edd. R. V. M. *partim rescindunt*, natum e varia lect. τοῦ *intersc.*—[b] vulgo *repente fons perenn. exhaustus tantam.*—[c] C. *itaque* Ox. V. pr. L. sec.—[d] *sententiam* And. Pet. *voluntatem* Ed. Inc.—[e] *atque* Ox.—[f] *consilii sui* Pet. Ox. L. pr. Margo Gr. *adverteret* Pet.—[g] *sed* Mss. 3 Ed. Inc.—[h] vulgo *rebellare cœpissent*. *aliquos* G. V. tert.—[i] *armati erant* B. sec. —[j] *præscidit* G. V. tert. Ed. Inc.—[k] Sic Urs. e Ms. et Scal. ceterique cum L.

NOTÆ

58 *Cuniculis*] De quibus supra.

59 *Manus præcidit*] Exemplum crudelitatis Cæsaris, qui in omnes sævit, neminem pœnæ eximit. Sic ante in Venetos ab illo animadversum, ubi, omni senatu necato, reliquos sub corona vendidit. Ille tamen affectare passim clementiæ famam videtur. Sic de se ad Ciceronem scribit: 'Recte de me auguraris, bene enim tibi cognitus sum; nihil a me abesse longius crudelitate.' Velleius l. II. 'Regressus, quod humanam excedit fidem, omnibus qui contra se arma tulerant, ignovit.' Sed illud considerandum est, Cæsarem barbarorum

proborum. Drappes, quem captum esse a Caninio docui, sive indignatione et dolore vinculorum, sive timore gravioris supplicii, paucis diebus se cibo[l] abstinuit atque ita interiit. Eodem tempore Lucterius, quem profugisse ex prælio scripsi,[m] cum in potestatem venisset Epasnacti Arverni,[n] (crebro enim mutandis[o] locis, multorum fidei se committebat,[p] quod nusquam diutius sine periculo commoraturus videbatur, cum sibi conscius esset, quam inimicum deberet Cæsarem habere,[q]) hunc Epasnactus Arvernus, amicissimus Populi Romani, sine dubitatione ulla vinctum[r] ad Cæsarem deduxit.[s]

45. Labienus interim in Treviris equestre prælium secundum fecit;[t] compluribusque Treviris[u] interfectis, et Germanis, qui nulli[v] adversus Romanos auxilia denegabant, principes eorum vivos in suam redegit potestatem; atque in iis Surum[w] Æduum, qui et virtutis et generis summam nobilitatem habebat, solusque ex Æduis ad id tempus permanserat in armis.

46. Ea re cognita, Cæsar, cum in[x] omnibus Galliæ partibus bene res gestas[y] videret, judicaretque, superioribus

pr. And. Ox. Reliqui et Edd. priores *vitamque*.—[l] vulgo *sese cibo. pauc. dieb.* absunt a L. pr. *mox fugisse* Ox.—[m] *exscripsi* Egm. *dixi* Pet.—[n] *inter Avernos* Pet. male.—[o] *mutatis* L. pr.—[p] *commendabat* Lov. Dorv. Edd. R. M. V. *quo* Mss. 3 *diutius* deest Edd. R. M. V. *morat.* Lov. Dorv. Edd. R. M. V.—[q] *haberet Cæsarem* Pet. *deb. h. Cæs.* Lov. Ox. *Cæsar* L. pr. *C. deb.* L. sec.—[r] deest Pet. Lov.—[s] Sic Mss. præter Ox. et Edd. Vetustæ, non *duxit*.—[t] Sic Lov. Dorv. Edd. R. M. V. *fac. sec.* Mss. multi et Edd. pp. dein *compluribus* Lov. Dorv. Edd. R. M. V. at *compluribusque* etiam Pet. L. pr. Ox. And.—[u] And. Ox. Pet. a m. pr. *Germanis interf.* sine *Trev. et Tr. et G. interf.* L. pr.—[v] Sic Urs. Pet. L. pr. And. Ox. Reliqui et Edd. ante Scal. *nullis*.—[w] *Curum* L. sec.—[x] deest

NOTÆ

opinionem parvi fecisse, a quibus metui voluit, solam, quam apud cives habiturus erat vel gloriam vel infamiam respicientem; cujus quidem naturam optime Dio describit, dum prodit eum nihil iracundiæ tribuisse, sed temporibus serviisse, nec ipsi quæ ante fuissent gesta, curæ fuisse, sed id unum spectasse ut se metu expediret. Quocirca multis de se pessime meritis ignovisse, quod nihil amplius nocituros credebat, alios vero plus justo punivisse, ut securus vel tutus fieret. Ita factum est ut adversus Uxellodunenses gravius consuluerit. Curio Cæsaris naturam vero describebat Ciceroni, cum illi dicebat: 'Ipsum non voluntate aut natura non esse crudelem, sed quod putaret popularem esse clementiam.'

æstivis[z] Galliam devictam et subactam[a] esse; Aquitaniam[b] nunquam ipse[c] adisset,[60] sed per P. Crassum quadam ex parte devicisset; cum II legionibus in eam partem est profectus, ut ibi[d] extremum tempus consumeret æstivorum: quam rem, sicut[e] cetera, celeriter feliciterque confecit: namque omnes Aquitaniæ civitates legatos ad eum[f] miserunt obsidesque ei[g] dederunt. Quibus rebus[h] gestis, ipse cum equitum præsidio Narbonem profectus est, exercitum per legatos in hyberna deduxit: quatuor legiones in Belgio collocavit cum M. Antonio[i] et C. Trebonio et P. Vatinio et Q. Tullio,[j] legatis: duas[k] in Æduos misit, quorum in omni Gallia summam esse auctoritatem sciebat: duas in Turonis ad fines Carnutum posuit, quæ omnem regionem conjunctam Oceano continerent: duas reliquas in Lemovicum fines, non longe ab Arvernis, ne qua pars Galliæ[l] vacua ab exercitu esset. Paucos dies ipse[m] in Provincia moratus, cum celeriter omnes conventus percucurrisset,[n] publicas controversias cognovisset,[o] bene meritis præmia tribuisset,[p] (cognoscendi enim maximam facultatem habebat,[q] quali quisque animo in rempublicam fuisset totius Galliæ defectione, quam

L. pr.—[y] *geri* Mss. XI. Ed. Inc.—[z] *bellis* Egm.—[a] Sic C. Sc. L. pr. And. Pet. Ox. Reliqui et Edd. Inc. *subactamque*. *esse* abest Pet.—[b] *Aquitaniamque* Lov. Edd. R. V. M. Vasc. Str. Steph. Gr. post. *in Aq. quam* V. sec. Carr.—[c] Sic B. pr. Pet. And. Ox. Reliqui carent *ipse* et Edd. pp. *discessisset* B. sec. plerique etiam non agnoscunt *sed;* uti nec Edd. pp.—[d] vulgo *ubi*. paulo ante Mss. longe plurimi et Edd. Vett. *part. Galliæ est pr.* Consule omnino Cluv. l. II. Germ. Ant. c. sec.—[e] *sicuti* Mss. plerique et Edd. Inc. Vasc. Str. Steph. Gr. post. *sicut plerasque* Pet.—[f] Sic Cuj. Pet. Sc. And. Ox. L. pr. Reliqui et Edd. pp. *Cæsarem*.—[g] *ei* deest Carr. et Mss. Ciacc. *dediderunt* L. sec.—[h] Sic Mss. o. et Edd. Vett. Male Edd. quæd. recentiores omittunt *rebus*.—[i] *Ant. quæstore* Ciaccon. ut sæpius supra et infra.—[j] *et Q. Tullio* desunt Mss. plerisque et Edd. pp. *et Q.* absunt a Sc. L. pr. *legato* Mss. 5.—[k] II *legiones* Mss. plurimi e Glossa. *duos* perperam Ed. Dav.—[l] *ne Gallia* Pet.—[m] *ipse p. d.* L. pr. Pet.—[n] *percurr.* L. pr. B. sec. Lov. et 7 alii cum Edd. quibusdam. Male.—[o] *cognosset* B. pr. Lov. Egm. et 3 alii cum Ed. Inc. *agnovisset* Pet. *cognosceret* V. pr. cum 2 aliis. perperam omnes hic loci.—[p] *contulisset* L. tert. Ed. Inc.—[q] *habuerat* Pet. Ox. L. pr. vulgo post *illius* novum incipit caput.—[r] *Nemeto-*

NOTÆ

60 *Aquitaniam nunquam ipse adisset*] Argumentum est nunquam vacasse Cæsari suos commentarios relegere. Aliter enim emendasset, quæ de Aquitania superius scripserat, et quæ Augustus ipse postea emendavit prolatis Aquitaniæ finibus, cum novam Galliæ divisionem instituit.

sustinuerat fidelitate atque auxiliis Provinciæ illius:) his rebus confectis, ad legiones in Belgium se recipit, hybernatque Nemetocennæ.[r] [61]

47. Ibi cognoscit, Commium Atrebatem prælio cum equitatu suo contendisse. Nam, cum Antonius in hyberna venisset civitasque Atrebatum[s] in officio maneret,[t] Commius, qui post illam vulnerationem, quam supra commemoravi,[u] semper ad omnes motus paratus suis civibus esse[v] consuesset, ne consilia belli quærentibus auctor armorum duxque[w] deesset, parente Romanis civitate, cum suis equitibus se suosque latrociniis alebat, infestisque itineribus commeatus complures, qui comportabantur[x] in hyberna Romanorum, intercipiebat.[y]

48. Erat attributus Antonio præfectus equitum,[z] C. Volusenus Quadratus, qui cum eo hyemaret.[a] Hunc Antonius ad persequendum[b] hostium equitatum mittit. Volusenus autem[c] ad eam virtutem, quæ singularis in eo erat, magnum odium Commii adjungebat; quo[d] libentius id faceret, quod imperabatur.[e] Itaque dispositis insidiis, sæpius ejus equites aggressus, secunda prælia faciebat.[f] Novissime, cum vehementius contenderetur, ac Volusenus, ipsius intercipiendi Commii cupiditate, pertinacius eum[g] cum paucis insecutus esset, ille autem fuga vehementi Volusenum longius produx-

cernæ Edd. Vett. *Nemotocennæ* L. pr. B. tert. *Nemoceteunæ* Pal. *Nemetecenæ* al. V. etiam c. 52.—[s] L. pr. deest.—[t] Sic Cuj. Pet. Sc. L. pr. And. Ox. Reliqui cum Edd. pp. *esset*.—[u] Sic Mss. fere omnes et Edd. Vett. *memoravi*. Ox. *demonstravi* Carr. Reg. B. tert. vulgo *commemoravimus*.—[v] abest B. sec. L. tert. Ed. Inc. in G. V. tert. ponitur ante τὸ *semper*. *ne* abest quoque Lov. et 3 aliis ac Ed. Inc.—[w] exulat a Pet. And.—[x] desunt *qui c.* in Ox. *portab.* L. pr. a m. pr.—[y] *intercipiebant* L. sec. V. sec.—[z] *equis* Pet.—[a] Sic Urs. Cuj. Pet. Sc. L. pr. And. Ox. sive potius *q. c. e. h. C. Vol. Quad.* Reliqui et Edd. Vett. *hibernaret*, ut c. 46. et alibi.—[b] *pros.* L. sec.—[c] Sic Cuj. And. Ox. Ceteri et Edd. pp. non agnoscunt *autem*.—[d] *quod* And. V. pr. Egm. L. sec. errore solito.—[e] *injungebatur* L. pr. V. ad c. 49.—[f] *afferebat* G. V. tert. Ed. Inc.—[g] deest Pal. Edd. R. M. V. paulo ante *voluptate al. cupid.* L. tert. Ed.

NOTÆ

61 *Nemetocennæ*] Nemetocenna nunc est locus sine nomine, in quem tempore in præteritum futuro mutato convenit Virgilianum illud: 'Hæc tum nomina erant, nunc sunt sine nomine terræ.'

isset;[h] repente omnium suorum invocat fidem atque auxilium, ne sua vulnera, perfidia interposita, paterentur inulta; conversoque equo, se a ceteris incautius permittit[i] in præfectum. Faciunt idem[j] omnes ejus equites, paucosque nostros convertunt atque[k] insequuntur. Commius incensum calcaribus equum jungit[l] equo Quadrati, lanceaque infesta medium femur ejus magnis viribus transjicit. Præfecto vulnerato,[m] non dubitant nostri resistere et conversi hostem pellere. Quod ubi accidit, complures hostium, magno nostrorum impetu perculsi,[n] vulnerantur et[o] partim in fuga proteruntur, partim intercipiuntur. Quod ubi malum dux equi velocitate evitavit,[p] graviter vulneratus præfectus, ut vitæ periculum aditurus videretur, refertur in castra. Commius autem, sive expiato suo dolore,[q] sive magna parte amissa suorum, legatos ad Antonium mittit, seque[r] et ibi futurum, ubi præscripserit, et ea facturum, quæ imperaverit,[s] obsidibus datis[t] firmat. Unum illud orat, ut timori suo concedatur, ne in conspectum veniat cujusquam Romani. Quam[u] postulationem Antonius cum judicaret[v] ab justo nasci timore, veniam petenti dedit, obsides accepit.

Scio, Cæsarem[62] singulorum annorum singulos commentarios confecisse:[w] quod ego non existimavi[x] mihi esse faciendum, propterea[y] quod insequens annus, L. Paullo C. Marcello[z] coss. nullas res Galliæ habet magno opere

Inc.—[h] Ms. Urs. Edd. quædd. *perd.* male.—[i] *præm.* Mss. 5 et Edd. R. M. V. perperam.—[j] Sic Pet C. And. Oxon. Ceteri cum Edd. pp. aliisque *hoc idem. ejus* abest a V. sec. Carr.—[k] *et* L. pr.—[l] Sic Sc. Cuj. Pet. L. pr. Pet. Ox. And. alii et Edd. Vett. *conjungit.*—[m] *vuln.* B. pr. et statim *vulnerantur.*—[n] vulgo *pulsi.*—[o] *ac* Mss. et Edd. qdd. *in fugam perterr.* L. pr. *fugam* etiam Scal.—[p] *vitavit* L. pr. Dorv. Edd. R. M. V.—[q] Mss. et Edd. quæd. *dolore suo.* Scilicet ejiciendum *suo* cum L. pr. in quo extat inter versus. —[r] ita B. pr. Sec. Sc. Cuj. L. pr. V. pr. Egm. et 6. alii cum Edd. quibusd. vulgo deest *et.*—[s] *imperarit* plerique. *imperat* B. pr.—[t] Sic B. pr. Pet. Sc. L. pr. C. And. Ox. Ceteri et Edd. pp. carent *datis.*—[u] Sic iidem supra nominati præter B. pr. ille et reliqui cum Edd. pp. *cujus* F. *quam ejus.*—[v] *æstimaret* L. pr.—[w] *fecisse* Edd. pp. Al. Gr. Pl.—[x] *æstimari* Mss. Ed. Inc. *esse* abest Lov. Edd. R. M. V.—[y] deest Ox. Lov.—[z] *et C. M.* Mss. et Edd. qdd. male. *cum M.* L. tert. Ed. Inc.

NOTÆ

62 *Scio, Cæsarem*] Veluti epilogus libri est, ubi nempe nonus annus incipit, vel potius hyems noni anni.

gestas.[a] Ne quis tamen ignoraret, quibus in locis Cæsar exercitusque eo tempore fuissent,[b] pauca scribenda[c] conjungendaque huic commentario statui.

---

49. Cæsar, in Belgio[d] cum hyemaret, unum illud[e] propositum habebat, continere[f] in amicitia civitates, nulli[g] spem aut causam dare armorum: nihil enim minus volebat, quam sub decessu suo[h] necessitatem sibi aliquam imponi belli gerendi, ne, cum exercitum deducturus esset, bellum aliquod relinqueretur, quod omnis Gallia libenter sine præsenti periculo susciperet. Itaque, honorifice civitates appellando[63] principes maximis præmiis afficiendo,[i 64] nulla onera

M. Marc. V. sec.—[a] vulgo *hab. G. magnopere res g. egestas* B. pr. *gesta* V. pr.—[b] *fuisset* Mss. 5. sed V. ad c. 6. *fecissent* G. V. tert. L. tert. Ed. Inc.—[c] *esse scr.* Mss. 9. et Edd. qdd.—[d] Sic Mss. meliores et Edd. qdd. non *quum in B. Belgis* L. sec. V. tert. et Hotom. V. ad c. 46.—[e] deest L. pr. Ox. *illum* Mss. 5.—[f] *continendi* And. Ox. Pet. L. pr. sed vide ad c. 44. *amicitiam* Ox. non male.—[g] *nullam* Lov. G. L. tert. V. tert. Ed. Inc.—[h] vulgo *discessum suum.*—[i] *donando* Egm.—[j] Sic Pet. Cuj. Sc. L. pr. And.

NOTÆ

63 *Honorifice civitates appellando*] Egregium documentum tradit Cæsar, quibus artibus partæ bello provinciæ retineantur, quæ certe adeo illi successerunt, ut ingressus bellum civile, copias omnes ex Gallia cum eduxisset, nihilominus pacatam retinuerit jam libertatis velut immemorem, quasi non victa, sed sua sponte subdita esset. Sic Agrippa apud Josephum de bello Judaico II. 16. Καὶ τοῦτο ὑπομένουσιν, οὐ διὰ φρονημάτων μαλακίαν, οὐδὲ δι' ἀγένειαν, οἵγε διήνεγκαν ὀγδοήκοντα ἔτη πόλεμον ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας, ἀλλὰ μετὰ τῆς δυνάμεως Ῥωμαίων καὶ τὴν τύχην καταπλαγέντες, ἥτις αὐτοῖς κατορθοῖ πλείονα τῶν ὅπλων. τοιγαροῦν ὑπὸ χιλίοις καὶ διακοσίοις στρατιώταις δουλεύουσιν, ὧν ὀλίγου δεῖν πλείους ἔχουσι πόλεις: *Et hoc sustinent [Galli] non propter animorum mollitiem, nec propter ignaviam, qui octoginta annos pro libertate bellum gesserunt, sed potentiam Romanorum et fortunam una admirati, qua fortuna illi plura quam armis obtinent. Quapropter sub mille et ducentis militibus serviunt, quibus pene plures urbes habent.* Deinde subdit Galliam Romanos exercitus delere nullo negotio potuisse, quippe CCCXV gentibus numerosam. Sic de eadem re Florus: 'Difficilius est provincias obtinere quam facere; viribus parantur, jure retinentur.' Livius vero l. XXXVII. 'Facilius parari singula quam teneri universa.'

64 *Principes maximis præmiis afficiendo*] Non enim vulgus facile concitatur, nisi ducum auctoritas præeat. Præterea, si quid opum est, quibus bellum geritur, penes principes esse solet.

nova[j] imponendo,[65] defessam tot adversis prœliis Galliam, conditione parendi[k] meliore, facile in pace continuit.

50. Ipse, hybernis peractis, contra consuetudinem[66] in Italiam[l] quam maximis itineribus est profectus, ut municipia et colonias[67] appellaret, quibus M. Antonii, quæstoris sui, commendaret sacerdotii petitionem.[68] Contendebat enim gratia cum[m] libenter pro homine sibi[n] conjunctissimo, quem paulo ante[o] præmiserat ad petitionem, tum acriter contra factionem et potentiam paucorum,[69] qui M. Antonii[p] repulsa Cæsaris decedentis[q] convellere gratiam cupiebant. Hunc etsi augurem[70] prius factum, quam Italiam attingeret,

Ox. Reliqui et Edd. pp. carent τῷ *nova*.—[k] *parcendi* L. pr. Pal. Dorv. B. pr. pro V. lect.—[l] *in It.* deest Lov.—[m] *tum* L. pr. a m. sec. V. sec.—[n] deest Edd. R. M. V.—[o] abest L. sec.—[p] exulat ab Ox. *in* L. pr. *Antoni* V. pr. ut alibi.—[q] *rec.* B. tert. Pal. Dorv. et Edd. qdd. *decedentem* L. pr. *decentis* Lov. Egm. G. V. tert. L. tert. Ed. Inc. *intercedentis* Urs. *Absentis* conj.

NOTÆ

65 *Nulla onera nova imponendo*] Ita, auctore Tacito, Cappadoces cum in provinciæ formam essent redacti, a Tiberio quædam ex regiis tributis diminuta, quo mitius Romanum imperium speraretur. Vespasianus vero gravi laboravit infamia, quod non contentus omissa sub Galba vectigalia revocasse, nova et gravia addiderit et auxerit tributa.

66 *Contra consuetudinem*] Non quia non solitus ire; sed quia maturius ire consueverat. Ante enim, ineunte hyeme, tunc autem exeunte, profectus est in Italiam, in Gallia plusculum moratus, ut extremam veluti manum toti operi imponeret.

67 *Municipia et colonias*] Municipia a muneribus capiendis dicta, erant oppida jure civium Romanorum donata; coloniæ vero oppida quo populus Rom. cives suos ad incolendum deduxit. Quia vero alia sunt, teste A. Gellio, quæ jus civitatis sine suffragio habebant, alia vero, quæ jus habebant suffragii; hæc erant quæ cum studeret Cæsar M. Antonium fieri sacerdotem, ipsi circumeunda erant, ut municipum gratiam illi conciliaret. Sed non ea contentus prensatione, in urbem non desinebat milites mittere, multosque e magistratibus pecunia redimere, in iis Paulum consulem, qui talentis mille et quingentis corruptus, ad ejus partes descivit, teste Plutarcho.

68 *Sacerdotii petitionem*] Multa erant sacerdotiorum genera, sed quod petebat Antonius erat sacerdotium auguratus.

69 *Contra factionem et potentiam paucorum*] Nempe Pompeii, Catonis, Marcelli, Scipionis, Lentuli.

70 *Hunc etsi augurem*] Augures ab avibus dicti, quorum scientia antiquitus in captanda ex avibus futuri cognitione fuit; si enim opportune volassent aves, aut idoneas aves accepissent, aut rite edissent, inde futura prædicere solebant augures, qui postea magno sunt in honore habiti.

in itinere audierat:[r] tamen[s] non minus justam sibi causam municipia et colonias adeundi existimavit; ut iis gratias ageret, quod frequentiam atque[t] officium suum Antonio præstitissent; simulque[u] se et honorem suum in[v] sequentis anni commendaret petitione,[w] propterea quod insolenter adversarii sui gloriarentur; L. Lentulum et C. Marcellum coss. creatos,[71] qui omnem honorem et dignitatem Cæsaris exspoliarent; ereptum Sergio Galbæ[72] consulatum, cum is multo plus gratia suffragiisque[x] valuisset, quod sibi conjunctus et familiaritate et necessitudine[y] legationis esset.

51. Exceptus est[z] Cæsaris adventus ab omnibus municipiis et coloniis incredibili honore atque amore:[a] tum[b] primum enim veniebat ab illo universæ[c] Galliæ bello. Nihil relinquebatur, quod ad ornatum portarum, itinerum, locorum[d] omnium, qua Cæsar iturus erat, excogitari posset.[e] Cum liberis omnis[f] multitudo obviam procedebat:[g] hostiæ omnibus locis immolabantur: tricliniis[73] stratis fora templaque occupabantur, ut vel expectatissimi triumphi lætitia præcipi[h] posset. Tanta erat magnificentia apud opulentiores, cupiditas apud humiliores.

Hotom.—[r] *ut in it. audirit* Ox. *audirent* Mss. 3. Ed. Inc.—[s] deest Ox. nec male. V. ad B. Alex. c. 50.—[t] *et* Lov.—[u] *simul* Ox.—[v] abest præp. ab Edd. quibusd. et Mss. præter Cuj. Sc. L. pr. And. Ox. Pet. Contra Clark. cum Urs. Hotom. aliisque edidit *in inseq.*—[w] exulat a Mss. XII et Edd. nonnullis. Sed præter nominatos agnoscit quoque Bong. pr. *petitionem* non male conjecit Hotom.—[x] *suffragii* And.—[y] *consuetudine* B. pr. Voss. o. Lov. Egm. G. Leid. sec. tert. Scal. pro var. lect. et Ed. Inc. sed *famil.* et *consuet.* eadem sunt.—[z] abest Ox.—[a] *hon. atque* exulant L. pr. *atque am.* desunt And. Ox. Al. *am. atque h.*—[b] *cum* B. pr. et 3. alii cum Ed. Inc. Uncis inclusa Grutero pro spuriis suspecta sunt.—[c] *universo* Edd. R. M. V.—[d] vulgo *locorumque.*—[e] Mss. plerique *poterat* et Ed. Inc. *possit* Dorv.—[f] *omnium* V. pr. sec. L. sec.—[g] *procedit* L. pr.—[h] Mss. 4. et Edd. quædd. *percipi* male. V. ad B.

NOTÆ

71 *Coss. creatos*] Designatos.

72 *Sergio Galbæ*] Ser. Galba hic est qui, ut est in l. III. a Cæsare in Nantuates, Veragros, Sedunosque missus, quique ob consulatus repulsam, quam Cæsari rerum potienti tribuebat, cum Cassio et Bruto conjuravit.

73 *Tricliniis*] Triclinium, auctore Isidoro, est cœnaculum a tribus lectulis discumbentium dictus. Apud veteres enim in loco ubi convivii apparatus exponebantur, tres erant lectuli strati, in quibus discumbentes epulabantur. Κλίνη enim Græce *lectus* dicitur, unde factum ut triclinium diceretur. Horat. Sat. I. 4. tres lectos pro triclinio dixit: 'Sæpe tribus lectis videas cœnare quaternos.'

52. Cum omnes regiones Galliæ Togatæ[74] Cæsar percucurrisset,[i] summa cum celeritate ad exercitum Nemetocennam[75] rediit:[j] legionibusque ex omnibus hybernis ad fines Trevirorum evocatis,[k] eo profectus est ibique exercitum lustravit.[76] T. Labienum Galliæ Togatæ præfecit,[l] quo[77] majore commendatione[m] conciliaretur ad consulatus petitionem. Ipse tantum itinerum[n] faciebat, quantum satis esse ad mutationem locorum, propter salubritatem, existimabat. Ibi quanquam crebro audiebat, Labienum ab inimicis suis solicitari; certiorque fiebat,[o] id agi paucorum consiliis, ut, interposita Senatus auctoritate, aliqua parte exercitus spoliaretur; tamen neque de Labieno credidit quicquam,[p] neque, contra Senatus auctoritatem ut aliquid faceret, potuit adduci;[q] judicabat enim, liberis sententiis patrum conscriptorum[78] causam suam facile obtineri. Nam C. Curio,[79]

Civ. III. 1.—[i] *percurr.* Mss. 7. et Edd. pp. aliæque male, et statim vulgo deest *cum.*—[j] Sic Mss. o. nisi quod L. pr. sec. *Nemotoc.* V. c. 47. *redit* Mss. 3. —[k] *advoc.* Mss. 2. Edd. R. M. V.—[l] *præf. Tog.* Mss. 3. Edd. qdd.—[m] *recommend.* L. tert. Ed. Inc. inepte.—[n] *itineris* et *itinere* ac *munitionem* Mss. qdd. et Ed. Inc.—[o] *fieret* L. pr. a m. pr.—[p] *quaquam* Ox.—[q] *poterat* L. pr. *abduci*

NOTÆ

74 *Galliæ Togatæ*] De Gallia Togata supra.

75 *Nemetocennam*] Ignorari dictum supra.

76 *Exercitum lustravit*] Exercitum lustrare, est expiare solennibus sacrificiis. Quod fiebat ab imperatoribus, vel cum ad novum exercitum veniebant, vel cum de provincia decedebant, vel re bene gesta, vel ante prælium. Lustrationis ejusmodi exemplum habemus apud I. 10. Decados IV. T. Livii: 'Prior hostiæ pars dextra, posterior ad lævam viæ ponitur. Inter hanc divisam hostiam copiæ armatæ traducuntur.' Mos denique erat lustrationis, sacrificio peracto, decurrere exercitum, et divisas bifariam acies concurrere ad simulacrum pugnæ.

77 *T. Labienum Galliæ Togatæ præfecit, quo, &c.*] Qui Labienus tamen a Cæsare postea ad Pompeium defecit.

78 *Patrum conscriptorum*] Senatores fuere creati centum a Romulo, qui honoris causa patres dicti sunt, eorumque soboles, patritii. Post exactos vero reges, quos ætate graves et pietate cognoverant, elegerunt, quorum in decedentium locum cum literis alii scriberentur, vocaverunt conscriptos.

79 *C. Curio*] Curionem, teste Appiano, laudabat populus tanquam unum omnium qui contra utrumque, Pompeium et Cæsarem, inimicitias cepisset, floribusque deducens aspergebat, ut athletam magni difficilisque certaminis. Nihil enim terribilius illo dissidio videbatur posse fieri. De quo Curione vide plura in sequentis libri principio.

tribunus[80] plebis, cum[r] Cæsaris causam dignitatemque defendendam suscepisset, sæpe erat Senatui pollicitus, si quem timor armorum[s] Cæsaris læderet, et, quoniam Pompeii dominatio atque arma non minimum terrorem foro inferrent,[t] discederet uterque ab armis exercitusque dimitteret, fore eo facto[u] liberam et sui juris civitatem. Neque hoc tantum pollicitus est; sed etiam per se discessionem facere cœpit:[81] (quod ne fieret,[v] consules amicique[w] Pompeii jusserunt,) atque ita rem moderando[x] discesserunt.

53. Magnum hoc testimonium Senatus erat universi,[82] conveniensque superiori facto. Nam Marcellus proximo anno, cum impugnaret Cæsaris dignitatem, contra legem Pompeii et Crassi[83] retulerat ante tempus[84] ad Senatum de Cæsaris

Ox.—[r] *pl. tum erat* Dorv. L. sec. quasi in parenthesi.—[s] abest B. tert.—[t] *in foro ferrent* Mss. 3. Edd. R. V. M. *in foro ferret* Ox. *sero inferret* L. pr. *inferret* Pet. Pal.—[u] vulgo *pacto* et mox *senatus disc.*—[v] *faceret* L. pr.—[w] *omnes amici P.* And. Ox. B. pr. L. sec. Pal. Dorv. et Edd. pp. *consules amici* B. tert. Tum *intercesserunt* Edd. recentes.—[x] *Remorando* Ms. Faerni.—

NOTÆ

80 *Tribunus plebis*] Tribuni plebis magistratus erant decem, quorum erant partes plebem tueri, cui si quis noceret, jus habebant intercessionis, quorum creatio facta est ann. U. C. CCLX paulo post exactos reges. Qua de re vide T. Livium.

81 *Discessionem facere cœpit*] Discessio erat his verbis concepta: Qui hæc sentitis, in hanc partem, qui alia omnia, in illam partem ite qua sentitis, pedibusque ibatur in sententiam, singulis sententiam non dicentibus. Hoc porro cum obscurum sit, mirifice illustratur a Plutarcho in vita Pompeii. Sed aliquantum hic scriptor a Plutarcho dissentit. Discessionem enim esse factam Plutarchus et Appianus scribunt. Hic vero per consules stetisse, quominus facta sit. Quod ex eventu fit credibilius.

82 *Magnum hoc testimonium senatus erat universi*] Placere ut Pompeius et Cæsar ab armis discederent, cum in hanc sententiam omnes fere discesserunt.

83 *Contra legem Pompeii et Crassi*] Quæ lex ab ipsis fuerat in gratiam Cæsaris condita. De qua lege vide infra.

84 *Retulerat ante tempus*] Ut consul. Quia lege lata a Pompeio et Crasso coss. in alterum quinquennium Galliæ provinciæ prorogatæ fuerant, et restabant adhuc duo anni de illo quinquennio, quod fieri recusabat Pompeius dicens: Clarum virum et in multis patriæ utilem non esse injuria afficiendum tantulo spatio temporis erepto. Quo tamen innuebat post illud tempus imperium tollendum. Causæ autem quibus nitebatur consul, hæ erant, teste Suetonio: 'Quoniam, bello confecto, pax esset, ac dimitti deberet victor exercitus. Nec contentus Marcellus

provinciis, sententiisque dictis, discessionem[y] faciente Marcello, qui sibi omnem dignitatem ex[z] Cæsaris invidia quærebat, Senatus frequens in alia omnia transiit.[a 85] Quibus non frangebantur animi inimicorum Cæsaris, sed admonebantur,[b] quo majores pararent[c] necessitudines, quibus cogi posset Senatus id probare, quod ipsi constituissent.[d]

54. Fit deinde S. C. ut ad bellum Parthicum[86] legio una a Cn. Pompeio, altera a C. Cæsare mitterentur:[e] neque obscure hæ[f] duæ legiones uni Cæsari detrahuntur. Nam Cn. Pompeius legionem primam,[87] quam ad Cæsarem miserat,[g] confectam ex delectu[h] provinciæ Cæsaris, eam[i] tanquam ex suo numero dedit. Cæsar tamen, cum[j] de voluntate adversariorum suorum se exspoliari[k] nemini dubium esset, Cn.[l] Pompeio legionem remisit, et suo nomine XV,[m] quam in Gallia citeriore habuerat, ex S. C. jubet transdi. In ejus

[y] *dissens.* Mss. 3.—[z] *de* L. pr.—[a] abest Dorv. *transit* B. sec. Ox. et 3 alii.—[b] *commovebantur* B. tert. Edd. Vasc. Str. Steph. Gr. post. minus bene, nec melius *ut m.* L. pr.—[c] *parerent* Pal. Dorv. *sperarent* Lovan. Pet. L. pr. Sc. B. sec. Egm. et 3 alii cum Ed. Inc. *spirarent* V. sec.—[d] *instit.* L. pr.—[e] *committeretur* B. sec.—[f] deest Mss. 6 et Ed. Inc. dein Mss. 9. et Ed. Inc. cum Reg. non habent *Cæsari. uni* abest L. pr.—[g] *miserant* Egm.—[h] Sic B. sec. L. pr. V. pr. Lov. et plures alii.—[i] vulgo *Cæsari eam.*—[j] *etsi* Eg. *de* abest Pet. et Faern. *ex* G.—[k] *suorum se exsp.* desunt Edd. Scal. *se expoliari* aliis.—[l] abest Mss. plurimis et Edd. post.—[m] vulgo *ex s. numero. XV legionem* Edd. R. M. V. *ex se j.*

NOTÆ

provincias Cæsari et privilegium eripere, retulit etiam ut colonis quos rogatione Vatinia Novumcomum deduxisset, civitas adimeretur, quod per ambitionem et ultra præscriptum data esset.' Cumque ex eorum colonorum numero unum nactus esset, qui magistratum apud eos superioribus annis gesserat, virgis cæsum, quod Romanis civibus fieri non licebat, ire atque vibices suas peregrinitatis notas Cæsari ostendere jussit.

85 *Senatus frequens in alia omnia transiit*] Negavit se velle. Idem certe scribit Cœlius ad Ciceronem l. VIII. epist. famil.

86 *Ad bellum Parthicum*] Supple, quod, Crasso interfecto, simulabatur restaurari. Non enim contra Parthos bellatum est.

87 *Cn. Pompeius legionem primam*] Pompeius commodaverat antehac Cæsari legionem quam ab ipso repetivit, quasi eam ad Parthicum bellum suo nomine missurus. Cæsar porro XV. tradidit. Ita cum unam videretur dare, duas tamen tradidit. Successit huic incommodo injuria; nam ambæ sunt retentæ. De quibus Cicero ipse Pompeianus ep. VII. 13. ad Attic. 'Spes omnis in duabus invidiose retentis, pene alienis legionibus.'

locum XIII legionem in Italiam mittit,[88] quæ præsidia tueatur,[n] ex quibus præsidiis XV deducebatur.[o] Ipse exercitui distribuit hyberna.[p] C. Trebonium cum legionibus quatuor in Belgio[q] collocat; C.[r] Fabium cum totidem in Æduos deducit. Sic enim existimabat, tutissimam fore Galliam, si Belgæ, quorum maxima virtus, et Ædui, quorum auctoritas summa esset, exercitibus continerentur. Ipse in Italiam profectus est.

55. Quo cum venisset, cognoscit,[s] per C. Marcellum consulem, legiones duas, ab se[t] remissas, quæ ex S. C. deberent ad Parthicum bellum duci, Cn.[u] Pompeio transditas atque in Italia retentas esse. Hoc facto, quanquam nulli erat dubium, quidnam contra Cæsarem pararetur,[v] tamen Cæsar[w] omnia patienda esse statuit, quoad[x] sibi spes aliqua[89] relinqueretur, jure potius disceptandi, quam belli gerendi. Contendit.[y]

t. B. tert. V. sec.—[n] deest Ox. statim vulgo *tueretur.*—[o] *Duceb.* Mss. 3. sed V. ad VII. 87.—[p] vulgo *exercitum d. per hib.*—[q] *Belgis* Voss. tert.—[r] *Q. Fab.* V. sec.—[s] *cognovit* L. pr.—[t] deest L. pr. *a se* Mss. et Edd. qdd. *ad se* V. tert. *missas* Ox. Gr. margo.—[u] abest L. pr.—[v] vulgo *quin arma pararentur.*—[w] *Eo C.* Mss. 3 Edd. R. M. V.—[x] *quod* Ms. Edd. R. M. V.—[y] Sic vulgo, sed sine verbo *contendit.*

NOTÆ

88 *In Italiam mittit*] In Togatam nempe Galliam, quæ provincia erat Cæsaris. Interim quæ hic legio XV. dicitur, ea III. appellatur in lib. III. de bello civili; et a Lucano IV. quod magis credibile, quia versus ratio errorem numerorum non patitur quem passus est textus Cæsaris. 'Cornus tibi cura sinistri Lentule, cum prima, quæ tum fuit optima bello Et quarta legione datur.'

89 *Quoad sibi spes aliqua, &c.*] Cicero lib. I. de officiis: 'Explicanda magis est decernendi ratio, quam decertandi fortitudo.' Et oratione pro A. Cæcinna: 'Considerati hominis esse, qua de re jure decertari oportet, armis non contendere.'

C. JULII CÆSARIS
COMMENTARII
DE
BELLO CIVILI.

LIBER PRIMUS.

ARGUMENTUM.

Cap. 1. *Causa et origo belli civilis: de literis Cæsaris ad Senatum non refertur, obstantibus Lentulo cos. et Scipione.* 2. *Cæsar exercitum jubetur dimittere.* 3. *Senatus Pompeio aperte favet coactus, refragantibus tribunis plebis.* 4. *Pompeius se Cæsari infensum ostendit.* 5. *S. C. Videant coss. prætores, tribuni plebis, ne quid R. P. detrimenti capiat.* 6. *Provinciæ Pompeianis commissæ: tota Italia delectus habentur.* 7. *Cæsar, de militum voluntate certus.* 8—10. *Ariminum tendit: tribunos plebis convenit: pacem servare tentat.* 11. *Iniqua conditione Pompeii rejecta occupat Arretium, Pisaurum, Fanum, Anconam.* 12. *Iguvium: toto Piceno delectus habet.* 13. *Auximo potitur.*

Cap. 14. *Roma trepidat: Pompeius ex urbe excedit: Lentulus aperto ærario fugit, gladiatores Cæsaris Capuæ armat.* 15. *Cæsar Asculum recipit: ex delectibus Pompeianis suas cohortes auget.* 16. *Corfinii obsidet Domitium, qui,* 17. *frustra a Pompeio auxilium petit.* 18. *Sulmonenses Cæsari portas aperiunt.* 19. *Corfinii trepidatur.* 20. *Domitius fugam moliens impeditur.* 21, 22. *De tradendo oppido agi-*

tur. 23. *Eo tradito Pompeii duces Cæsar dimittit: milites sacramento adigit: in Apuliam transit.* 24. *Pompeius ipse Brundisium fugit, copias contrahit, servos, pastores armat. Pompeianorum cohortes ad Cæsarem transeunt, qui rursus de pace cum Pompeio coram agere cupit.* 25. *Hunc Cæsar Brundisii obsidet,* 26. *colloquium recusantem.*

Cap. 27. *Pompeius Dyrrhachium transjicit.* 28. *Brundisini se Cæsari reddunt.* 29. *Hic Hispaniam confirmare statuit.* 30, 31. *E Sardinia Cottam Valerius, e Sicilia Catonem Curio ejicit: Tuberoni in Africa resistit Varus.*

Cap. 32. *Cæsar Romæ in Senatu de pace agit: legatos ad Pompeium mitti suadet.* 33. *Legationem nemo suscipit: Cæsar in Galliam ulteriorem abit.* 34. *Domitii suasu Massilia portas Cæsari claudit, qui,* 35. *frustra eam a bello dehortatur.* 36. *Domitius Massiliam pervenit: hanc Cæsar oppugnare parat.* 37. *Pyrenæos saltus occupat.* 38. *Affranius et Petreius, Pompeii legati, Hispaniam obtinent.* 39—42. *Cum iis certatur pluribus præliis.* 43—52. *Potissimum ad Ilerdam bellum geritur.* 53. *Res Afranii et Petreii prosperæ gestæ, Romam nuntiatæ, Pompeianorum partes firmant.* 54, 55. *Cæsar strenue resistit.* 56, 57. *Pugna ad Massiliam.* 58. *Prospero Bruti prælio,* 59. *Nuntiato Cæsari ad Ilerdam, fortuna mutatur.* 60. *Hispaniæ populi, Oscenses, Calagurritani, alii, desciscunt ab Afranio.* 61—63. *Cæsar, Sicoris parte aversa, Afranium et Petreium terret.* 64—70. *Cum his prospere pugnat.* 71—73. *Afranianis parcit, misericordia motus, sine prælio iis se potiturum sperans.* 74. *Agitur cum Cæsare de Afranii et Petreii vita: pax videtur coitura.* 75, 76. *Petreius Cæsarianos per inducias receptos perfide trucidari curat.* 77. *Cæsar contra Pompeianos salvos dimittit.* 78. *Afraniani, omnis generis inopia pressi, castra relinquunt.* 79—83. *In itinere impediuntur a Cæsare.* 84. *Omnibus rebus obsessi colloquium petunt.* 85. *Afranium reprehendit Cæsar.* 86, 87. *Dimittitur exercitus: duces libere abeunt.*

LITERIS[1] a C. Cæsare consulibus redditis, ægre ab iis impetratum est, summa tribunorum plebis contentione,[2] ut in Senatu recitarentur: ut vero ex literis[a 3] ad Senatum refer-

[a] *eis lectis* V.—[b] *senatui* L. sec. V. et alii cum Edd. Vett. ac L. pr. a sec. m.

NOTÆ

1 *Literis*] Hunc librum, ut Suetonii, ut Velleii Paterculi, ut alios multos acephalum puto, id est, initii sui expertem. Nihil enim facilius quam injuriam, si quæ sit, in primas libri paginas invadere, ut et in extremas. Propterea et multi libri fine defecti lectitantur. Facile tamen est ex Appiano illud principium supplere hoc modo: Cum Senatus in Curionis sententiam discessisset, ut Plutarchus et Appianus testantur, aut, ut supra legimus apud Hirtium, nihil propius factum esset quam ut discederet, consul Senatum dimittens, exclamavit: Vincite ut Cæsarem dominum habeatis. His dictis, ad Pompeium cum collega extra urbem processit, porrectoque ipsi gladio, Jubemus te, inquit, ambo ire contra Cæsarem, et pro patria pugnare, et ad hoc tibi damus exercitum qui hic est aut omnino in Italia, simulque delectus arbitrio tuo habendi potestatem. Obtemperavit Pompeius, modestiæ tamen causa et specie tenus subjecit: Nisi quid melius. Curio desperans se posse amplius Cæsarem juvare, exiensque Senatu et sibi metuens, se ad Cæsarem contulit, qui superatis jam Alpibus cum quinque millibus peditum trecentisque equitibus Ravennam petebat, quæ Italiæ confinis, extrema erat ejus provinciæ. Ibi comiter excepit Cæsar Curionem, cumque eo et reliquis amicis de præsentibus rebus deliberabat. Censebat Curio educendas esse e Gallia copias universas et in urbem propere deducendas. Cæsari visum est iterum de pace agere, amicisque mandavit, ut pro se paciscerentur, ut liceret sibi duas legiones cum Cisalpina Gallia et Illyrio retinere, dum consul fieret, nec videbatur displicere Pompeio. Verum obstantibus consulibus, Cæsar per Curionem ad Senatum scripsit literas, quarum hæc erat summa, ut sibi absenti alter consulatus mandaretur. Nam lege Pompeia Licinia latum erat ut ejus absentis ratio haberetur, id est, ut ipsi absenti liceret petere consulatum, quod Romanorum legibus non licebat. Suetonius addit petiisse ut ne sibi beneficium pop. R. adimeretur, aut ut cæteri quoque imperatores ab exercitu discederent, confisus, ut putant, facilius se, ad quæ voluisset, veteranos convocaturum, quam Pompeium novos milites: alioquin se venturum, illatasque injurias tam sibi quam patriæ ulturum.

2 *Summa tribunorum pl. contentione, &c.*] Plutarchus in Pompeio, item in Cæsare, scripsit M. Antonium tribunitia potestate usum invito Senatu Cæsaris literas ad populum recitasse. Hæc autem tribunorum erat potestas, ut senatusconsultis plebiscitisque, si minus grata ipsis essent, intercederent.

3 *Ut vero ex literis, &c.*] Non potuit quidem impetrare ut res Senatui proponeretur deliberanda propter pertinax scilicet Cæsaris odium. Hæc tamen literarum recitatio fecit, ut instituente Pompeio delectum, alii

retur, impetrari non potuit. Referunt consules de republica[4] (in civitate[5]). L. Lentulus[6] consul Senatu[b] reique publicæ se[c] non defuturum pollicetur, si audacter ac[d] fortiter sententias dicere velint: sin Cæsarem respiciant atque ejus gratiam sequantur, ut superioribus fecerint[e] temporibus, se sibi consilium capturum, neque Senatus auctoritati[f] obtemperaturum; habere se quoque ad Cæsaris gratiam atque amicitiam receptum. In eandem sententiam[g] loquitur Scipio:[7] Pompeio esse in animo, reipublicæ non deesse, si Senatus sequatur; sin[h] cunctetur, atque agat lenius, nequicquam[i] ejus auxilium, si postea velit, Senatum[k] imploraturum.

2. Hæc Scipionis oratio, quod Senatus in urbe habebatur[8]

sed V. ad B. G. I. 16. *reip.* L. pr. V.—[c] deest B. *seipse* Lov.—[d] *aut* L. pr.—[e] *fecerunt* Pal. B. Edd. pp.—[f] *auctoritatem* Lov.—[g] *eadem sententia* V.—[h] *si* Mss. et Edd. Vett. ut alibi. *aut* L. sec. Edd. pp.—[i] *nequaquam* Lov. Edd. pp. *nequiquam* V. ut VIII. 19.—[k] deest vulgo.—[l] deest Lov. *Marcello* L. pr. Mox

NOTÆ

non responderent ad nomina, alii segniter et male animati convenirent, alii pacem clamitarent. Itaque Cicero ad Attic. ep. I. 13. 'Delectus adhuc quidem invitorum est et a pugnando abhorrentium.'

4 *Referunt consules de rep.*] L. Lentulus et C. Marcellus, qui illo anno erant consules, iidemque Cæsaris inimici. Id autem consules anni principio facere solebant, finite aut infinite; finite, id est, de singulis rebus, si quæ graviores incidissent; infinite vero, si nullum esset negotium in præsentia, quod singularem patrum curam desideraret, teste Varrone apud Gellium XIV. 7.

5 *In civitate*] Abundat, et ex interpretamento aliquo in textum irrepsit.

6 *L. Lentulus*] Is porro Lentulus est de quo in superiore libro scriptum est, L. Lentulum et C. Marcellum consules creatos, qui omnem honorem et dignitatem Cæsaris exspoliaverunt, qui tandem in Ægypto post Pompeii mortem, a Ptolemæo comprehensus, in custodia necatus est.

7 *Scipio*] Fuit ille Metellus Scipio, qui triennio ante consul cum Pompeio fuerat, cujus filiam lectissimam fœminam Corneliam, morte P. Crassi viduam, uxorem duxerat Pompeius, qui adeo gener ejus exinde fuit. Ideo Metellus est dictus, quia a Metello Pio, qui Sertorium in Hispania debellaverat, adoptatus fuerat, cum esset ipse filius Scipionis Nasicæ. Is tandem dux partium factus post Pompeii exitum bellum cum Cæsare in Africa renovavit, quo et periit; cujus mortem vide in libro sequente de bello Africano.

8 *Quod Senatus in urbe habebatur*] Pompeio non licebat ut Hispaniæ proconsuli in urbe adesse. Sed ei, si necesse fuisset, in suburbio in æde Bellonæ Senatus esset datus. Sed

Pompeiusque aderat, ex ipsius ore Pompeii mitti videbatur. Dixerat aliquis leniorem sententiam, ut[l] primo M. Marcellus,[9] ingressus in eam orationem, non oportere ante de ea re ad Senatum referri,[10] quam delectus[m] tota Italia habiti et[n] exercitus conscripti essent; quo præsidio tuto et libere[o] Senatus, quæ vellet, decernere auderet: ut M. Calidius,[11] qui censebat,[12] ut Pompeius in suas provincias proficisceretur, ne[p] qua esset armorum causa; timere Cæsarem, arreptis ab eo duabus legionibus, ne ad ejus periculum reservare et retinere eas ad[q] urbem Pompeius videretur: ut[r]

vulgo *de rep.*—[m] *dil.* Pet. L. pr. V.—[n] abest V. *exercitusque* L. sec.—[o] *tute ac l.* L. sec.—[p] *neque* Mss. 4.—[q] *in* L. sec. Lov.—[r] *at M. R. sent. Calidi* Lov.—[s] *vero*

NOTÆ

quia Senatus in urbe habebatur, Pompeiusque, ut scripsit Dio l. XLI. in suburbio cum exercitu erat, quicquid ejus socer Scipio dixerat, ab ipso Pompeio, qui in proximo suburbio erat, profectum existimabatur. 'Pompeius ad urbem erat,' legitur a Mureto. Sic enim in veteri lib. scribebatur, *AV.* pro *ad urbem.* Unde factum AVerat quod aberat postea scriptum. Pedianus lib. II. in Verrem: 'Ad urbem, in urbe esse dici solet de iis qui cum potestate proconsulari aut nuper e provincia reversi essent, aut nondum in provinciam profecti essent.'

9 *M. Marcellus*] Is est cui post Pompeianum bellum Cæsar ignovit, quem Romam redeuntem P. Magius Chilo pugione interfecit, vetus Pompeianæ militiæ comes, apud Piræea portum Atheniensium; quod sibi quidam amicorum fuisset prælatus. Erat hic Marcellus de veteri Claudiorum gente.

10 *Non oportere ante de ea re ad Senatum referri, &c.*] Plena prudentiæ sententia, cui si esset obtemperatum, non cecidisset respublica; nec enim quicquam magis nocuit, quam quod imparatus Pompeius bellum indixit Cæsari, ut cognitum est. In eamque rem optime Cicero epist. ad Attic. VII. 13 'Commissum quidem a nobis certe est, sive a nostro duce, ut e portu sine gubernaculis egressi, tempestati nos traderemus.'

11 *M. Calidius*] Hujus mentionem facit Cicero in Bruto, ut præstantis oratoris, et eodem teste, obiit in illo bello civili. Is forte est qui a Dione M. Cæcilius dicitur, dum sic scribit l. XLI. Τὸν μὲν Πομπήιον οὐδεὶς ἀπαλλαγῆναι ἐκ τῶν ὅπλων ἐψηφίσατο (ἐν γὰρ τῷ προαστείῳ τὰς δυνάμεις εἶχε) τὸν δὲ δὴ Καίσαρα πάντες πλὴν Μάρκου τε τινὸς Καικιλίου καὶ τοῦ Κουρίωνος τοῦ τὰ γράμματα αὐτοῦ κομίσαντος: *Pompeium nemo censuit ab armis discedere (nam in suburbio copias habebat) Cæsarem autem omnes præter Marcum quendam Cæcilium et Curionem, eum qui literas ejus attulerat.* Sed corruptus locus est, et pro Cæcilio, Calidius reponendus.

12 *Qui censebat*] Hæc vox ab iis qui sententiam dicebant, usurpabatur; qui vero sententiam alterius sequebantur, dicebant *assentior.* Pompeii porro provinciæ erant Africa et Hispania.

M. Rufus,[13] qui sententiam Calidii paucis fere[s] mutatis rebus sequebatur: hi omnes, convicio Lt Lentuli consulis correpti, exagitabantur. Lentulus sententiam Calidii pronuntiaturum se omnino negavit. Marcellus, perterritus conviciis, a sua sententia discessit. Sic vocibus consulis, terrore præsentis exercitus,[14] minis amicorum Pompeii, plerique compulsi, inviti et[u] coacti Scipionis sententiam sequuntur: 'uti ante certam diem Cæsar exercitum dimittat; 'si non faciat,[v] eum adversus rempublicam facturum videri.'[15] Intercedit[16] M.[w] Antonius,[17] Q. Cassius,[18] tribuni

Carr. V. vulgo *m. verbis.*—[t] abest L. pr.—[u] *a plerisque c. multi et* Lov. *inpulsi* Pet.—[v] *fecerit* Pet.—[w] *tum M.* Carr.—[x] *acerb. dicit* Lov.—[y] vulgo *promptos.*—

NOTÆ

13 *Ut M. Rufus*] Is est M. Cælius Rufus cujus sunt epist. in VIII. lib. Ciceronianarum ad familiares, ex quibus quidem studuisse partibus Cæsaris cognoscitur; pro quo etiam Cicero insignem orationem habuit quæ extat, de quo multa scribit in Bruto, cujus denique extrema gesta fatumque legitur in lib. III. hujus commentarii de bello civili.

14 *Terrore præsentis exercitus*] Dio et Appianus exercitum quendam Pompeii in suburbio Senatui assedisse narrant.

15 *Si non faciat, eum adversus remp. facturum videri*] Esse declarandum reip. hostem. Atque hæc quidem fuit vis allata Senatui a Scipione. Postulante enim M. Antonio ut discessio fieret, an deponendæ ambobus essent provinciæ, in eam omnes pariter concesserant. Auctor Plutarchus. Est autem observanda hæc Romanorum vox consideratissima simul et modestissima loquendi formula, adversus remp. facturum videri, qua utebantur in iis etiam quæ comperta habebant. Unde et senatusconsulta a Græcis dicuntur, δόγματα ἀπὸ τοῦ δοκεῖν, quod est videri. Quare ipsi testes adhibebant verbum *arbitror*, teste Cicerone Acad. quæst. lib. IV.

16 *Intercedit*] Tribuni plebis habebant jus intercessionis, si qua lex vel senatusconsultum ferretur, quod adversus plebem esse videretur; quæ intercessio erat inviolabilis, *voie d'opposition*, tantæque auctoritatis, ut docet Fenestella, ut quicquid Senatus statuisset, ita demum firmum haberetur, si tribuni approbassent.

17 *M. Antonius*] Is est de quo in omnibus his libris tam crebra fit mentio, in quem Cicero Philippicas orationes scripsit et pronuntiavit, qui tandem remp. invasit, et Romanum imperium cum Cæsare Octaviano partitus, ad extremum ab eo victus navali prælio apud Actium, necem sibi conscivit.

18 *Q. Cassius*] Cassiorum gens, cum in familias duas divisa esset, quarum altera patritia Vitellianorum erat, altera plebeia Longinorum. Ipse Q. Cassius de Longinorum familia erat, cujus mortem lege in libris sequentibus.

plebis. Refertur confestim de intercessione tribunorum: dicuntur sententiæ graves: ut quisque acerbissime crudelissimeque dixit,[x] ita quam maxime ab inimicis Cæsaris collaudatur.

3. Misso ad vesperum Senatu, omnes, qui sunt ejus ordinis, a Pompeio evocantur. Laudat Pompeius[y] atque in posterum confirmat; segniores[z] castigat atque incitat. Multi undique ex veteribus Pompeii exercitibus spe præmiorum atque ordinum evocantur: multi ex duabus legionibus, quæ sunt transditæ a Cæsare,[a] arcessuntur:[b] completur[c] urbs[19] et ejus comitium tribunis, centurionibus, evocatis. Omnes amici consulum, necessarii Pompeii atque eorum,[d] qui veteres inimicitias cum Cæsare gerebant, in Senatum coguntur,[e] quorum vocibus et concursu terrentur infirmiores, dubii confirmantur, plerisque vero libere decernendi potestas eripitur. Pollicetur L. Piso censor,[20] sese iturum ad Cæsarem; item L. Roscius prætor,[21] qui de his rebus eum doce-

[z] *seniores* Pet. Lov. L. pr. V.—[a] *tr. a C. fuerant* Lov.—[b] *arcessiuntur* L. pr V. ad I. 31.—[c] *compleretur* B.—[d] *ii* Hotom. si addiceret V. C.—[e] Sic Mss.

NOTÆ

19 *Completur urbs*] Evocatis scilicet et iis quos accersebat Pompeius, deinde puncto inserto. Ad jus comitiorum tribunos pl. Curio evocat. Sed hæc verba, *completur urbs*, mihi videntur e margine in textum transiisse. Ad jus autem comitiorum evocat defendendum, quibus comitiis populus jusserat, ut absentis Cæsaris ratio haberetur, et in quinquennium illi imperium prorogaretur.

20 *L. Piso censor*] L. Piso socer erat Cæsaris, consulque octo ante annos fuerat cum A. Gabinio, ut testatur ipse Cæsar l. I. de bello Gallico. Tunc autem censuram cum Appio Claudio gerebat. Censores enim erant duo sic dicti, quod censui præessent, hoc est, æstimationi bonorum civium Romanorum, reip. Romanæ propter disciplinæ observationem perutiles, cujus disciplinæ severa cura illis inter cetera sine provocatione erat tradita. Ille ipse est, contra quem extat Ciceronis oratio, cujus filiam uxorem duxerat Cæsar successuri sibi in consulatu, ut consulis opibus convalesceret. Videtur tamen Cæsaris generi consilium improbasse, ad quem se iturum pollicebatur. Sic enim de ipso Cicero lib. ad Attic. epist. XIII. 'Amo Pisonem, cujus judicium de genero suspicor visum iri grave.'

21 *L. Roscius prætor*] Roscius is est qui anno U. C. IↃCLXXXVII tribunus plebis fuit, seque Aulo Gabinio opposuit. Is item esse videtur, qui l. V. de bello Gallico Cæsaris erat legatus, cui in Essuos tertiam legi-

ant: sex dies ad eam[f] rem conficiendam spatii postulant. Dicuntur etiam a[g] nonnullis sententiæ, ut legati ad Cæsarem mittantur, qui voluntatem Senatus ei proponant.

4. Omnibus his resistitur, omnibusque oratio[h] consulis, Scipionis, Catonis opponitur.[i] Catonem veteres inimicitiæ Cæsaris incitant[22] et dolor repulsæ. Lentulus æris alieni magnitudine, et spe exercitus ac provinciarum, et regum appellandorum largitionibus movetur,[23] seque alterum fore Syllam[24] inter suos gloriatur, ad quem summa imperii[j] redeat. Scipionem eadem spes provinciæ atque exercituum impellit, quos se pro necessitudine[k] partiturum[25] cum Pom-

non *cog. in s. amicitias* ante L. pr.—[f] Deest Busl. Edd. pp. *conficiendi* V.—[g] *ab* V.—[h] *omnibus o.* L. sec. idem *et* C. male.—[i] *adponitur* Mss. 4.—[j] *summum*

NOTÆ

onem ducendam dedit. Ejus etiam nominis, sed alius ab hoc fuit insignis comœdus, pro quo extat Ciceronis oratio, quem Valer. Maximus appellat, ' Scenicæ industriæ notissimum exemplum, qui nullum unquam spectanti populo gestum, nisi quem domi meditatus fuerat, ponere ausus est.'

22 *Catonem veteres inimicitiæ Cæsaris incitant*] Erant illæ quidem gravissimæ veteres inimicitiæ, et quas Cato jam cum Cæsare exercuerat, et quas ipse Cæsar cum illo gesserat; quarum quidem initium fuisse videtur, cum in Senatu de Lentuli et Cethegi sociorum Catilinæ supplicio deliberaretur, mitioreque de illis a Cæsare dicta sententia, Cato graviorem ipse dixit, Cæsaremque verbis in suspicionem vocavit, quasi conjurationis illius clam particeps fuisset. Auctæ sunt inimicitiæ, cum a Cæsare consule, Cato ductus est in carcerem, sed non perductus, et deinde a Trebonio Cæsaris amico. Gravem item repulsam, sed æquissimo animo et negligenter tulit, cum Cæsaris Pompeiique opera consulatu dejectus est, ut refert Dio: item cum suffragiis pecunia corruptis, prætor est creatus pro ipso Vatinius. Sed solo reipub. amore actum est quicquid a Catone actum est, quo sanctior nullus in rep. fuit. Qua de causa etiam nec sine jurejurando denuntiarat delaturum se nomen Cæsaris, simul ac primum exercitum dimisisset, auctore Suet.

23 *Regum appellandorum largitionibus movetur*] Ut, Cæsare consule, Ariovistus Germanorum rex, amicus pop. Rom. appellatus fuerat. Magnam enim vim pecuniæ illi reges civibus Romanis primariis debant, ut amicitiam populi Rom. adipiscerentur.

24 *Seque alterum fore Syllam*] L. Cornelius Sylla dictator rerum potitus fuerat Romæ, Cæsare adhuc adolescente. Plutarchus in vita Syllæ, et Appianus l. II. de bellis civilibus narrant, juxta versus Sibyllinos, magna religione Romæ servatos, tres rerum dominos fore de gente Cornelia, primum fuisse Cinnam, secundum Syllam, tertium se fore sperabat, qui a Cicerone in carcere interfectus est, conjurationis Catilinariæ convictus; quo mortuo, is se eum fore dicebat.

25 *Necessitudine partiturum*] Huc

peio arbitratur; simul judiciorum metus,[26] adulatio atque ostentatio sui et[m] potentium, qui in republica judiciisque tum plurimum pollebant. Ipse Pompeius ab inimicis Cæsaris incitatus, et,[n] quod neminem secum dignitate exæquari volebat,[27] totum se ab ejus amicitia averterat, et cum communibus inimicis[o] in gratiam redierat, quorum ipse maximam partem illo affinitatis tempore[28] injunxerat Cæsari. Simul infamia duarum legionum permotus,[29] quas ab itinere Asiæ Syriæque ad suam potentiam dominatumque converterat, rem ad arma deduci studebat.

5. His de causis aguntur omnia raptim atque turbate; nec[p] docendi Cæsaris[30] propinquis ejus[q] spatium datur; nec tribunis plebis sui periculi deprecandi,[31] neque etiam extremi

imperium Lov.—[k] *necessitate* V. *arbitrabatur* L. pr.—[l] *motus.* Pal.—[m] vulgo deest *et.*—[n] Perperam *et* abest ab Edd. quibusd.—[o] *inimicitiis* V. vulgo *adj.* et *Cæsar* Mss. et Edd. pp. male.—[p] Sic Mss.—[q] deest L. pr.—[r] *attribuitur*

NOTÆ

pertinet quod l. III. de bello civili scriptum est: [Pompeius] 'suum cum Scipione honorem partitur, classicumque apud eum cani et alterum illi jubet prætorium tendi.'

26 *Judiciorum metus*] Scipioni ambitus criminis dies dicta fuerat a Memmio lege Pompeia de ambitu damnato, quia lex indicanti alterum impunitatem concesserat. Testis Appianus l. II. de bello civili, nec solus ipse metuebat judicia, sed et Cæsar, quem Cato significabat se accusaturum, simul ubi exercitum dimisisset. Unde coactus fuisset adulari Scipioni et potentibus aliis, qui suam ei potentiam et operam ostentassent feroces et jactabundi. Sic Cicero in Pisonem dicit se vidisse illum 'judiciorum metu horrentem, trementem, adulantem omnibus.'

27 *Neminem secum dignitate exæquari volebat*] Lucanus l. I. 'Nec quenquam jam ferre potest, Cæsarve priorem Pompeiusve parem.' De Pompeio sic Vell. habet l. II. 'Pompeius in quibus rebus primus esse debebat, solus esse cupiebat, neque eo viro quisquam aut alia omnia minus aut gloriam magis concupiit.'

28 *Illo affinitatis tempore, &c.*] Affines enim fuerant Cæsar et Pompeius. Sed affinitas erat diremta nupera Juliæ morte Cæsaris filiæ, quam Pompeius in suo matrimonio habebat.

29 *Simul infamia duarum legionum permotus*] Incitatus mala fama quam collegerat, abductis legionibus, ab expeditione Parthorum, ad quos per Asiam et Syriam erant profecturi.

30 *Nec docendi Cæsaris, &c.*] Hi erant Roscius et Piso, de quibus supra.

31 *Nec tribunis pl. sui periculi deprecandi*] Erant ii M. Antonius et Q. Cassius. Tantum quidem fuit periculum ut Antonius, sumta servili veste, meritorio latens vehiculo ad Cæsarem evaserit. Testis Plutarchus in Antonio.

juris[32] intercessione retinendi, quod L. Sylla reliquerat, facultas tribuitur;[r] sed de sua salute septimo[s] die[33] cogitare coguntur; quod illi turbulentissimi superioribus temporibus[t] tribuni plebis octavo denique mense suarum actionum respicere ac timere consuerant.[u] Decurritur ad illud extremum atque ultimum S. C.[34] quo, nisi pene in ipso urbis incendio atque in[v] desperatione omnium salutis, latorum audacia[35] nunquam ante discessum est; 'dent operam[36] consules, prætores,[w] 'tribuni plebis,[x] quique consulares[y] sunt ad urbem, ne quid 'respublica detrimenti capiat.' Hæc S. C. perscribuntur[z]

V. Plant. M.—[s] Ita Pet. L. pr. et alii. non *die* VII. *supremo die* V.—[t] *superioris temporis* Edd. qdd. *tempore* Lov.—[u] Sic Mss. plerique, non *consueverant*. *censuerant* Edd. pp.—[v] vulgo deest *in*.—[w] *populus R.* Edd. Ven. Bas. Ber. *populi R.* B. Ed. Gr. inepte. *P. R.* L. pr. sec. V. Edd. pp.—[x] deest Cuj.—[y] vulgo *pro consulibus*.—[z] *Lex tum describitur* L. sec. Carr. *SCto* L. pr.

NOTÆ

32 *Neque etiam extremi juris, &c.*] L. Sylla cum tribunis jus ferendarum legum ademisset, et ad alios magistratus viam præclusisset, tribunitiam potestatem pene deleverat, jus tamen intercessionis reliquerat. Auctores Livius l. LXXXIX. et Appianus l. I.

33 *Sed de sua salute septimo die*] Locus obscurus. Tribuni magistratum inibant Nonis Decembribus. Octavo post mense comitia consularia habebantur. Tum novis consulibus designatis, de suis superiorum octo mensium actionibus cogitare consueverant, quomodo nempe actionem insequentis anni effugerent, et an æqui an iniqui sibi futuri consules essent. Hic vero pericula tribunorum non in octavum mensem eruperunt, sed in septimum diem. Fortasse ad pericula Gracchorum alludit, qui non nisi post menses octo perierunt, idque ex historia pendet illius temporis quæ nunc perierit, tunc extabat.

34 *Decurritur ad illud extremum atque ultimum S. C.*] Ut in conjuratione Catilinæ, qui urbis incendium meditatus fuerat.

35 *Latorum audacia*] Ut ostendatur nunquam carere audacia qui talem legem ferunt, et tam cruentum Senatus consultum faciunt.

36 *Dent operam, &c.*] Solennis erat formula illius senatusconsulti, qua et usi fuerant adversus Catilinam. Quanquam enim summa reip. penes consules domi bellique esset, erant tamen quæ nisi senatusconsulto aut plebiscito non audebant attentare, ut cogere exercitum, bellare, coërcere cives et socios, de ærario sumere pecuniam. Quod ex v. Philippica Cic. videtur: 'Consulibus totam rempubl. commendandam censeo, iisque permittendum ut rempubl. defendant, provideantque ne quid detrimenti respubl. accipiat.' Idem patet ex Sallustio: 'Ea potestas per Senatum more Romano magistratui maxima permittitur, exercitum parare, bellum gerere, coërcere omnibus modis socios atque cives, domi militiæque imperium atque judicium summum habere,' &c. Quod ideo fiebat, quia longe melius ab uno aut duobus res geritur quam a multis.

a. d. VIII.[a] Idūs Januarias.[37] Itaque quinque primis diebus,[38] quibus haberi Senatus potuit, qua ex die consulatum iniit Lentulus, biduo excepto comitiali, et de imperio Cæsaris[39] et de amplissimis viris, tribunis plebis,[40] gravissime acerbissimeque decernitur. Profugiunt[b] statim ex urbe tribuni plebis,[41] seseque ad Cæsarem conferunt. Is eo tempore erat Ravennæ,[42] expectabatque suis lenissimis[c] postulatis

V. *præcr.* V.—[a] vulgo VII. *Id. Januarii. Iduum* Gr.—[b] *perf.* Pet.—[c] Mss.

NOTÆ

37 *Hæc S. C. perscribuntur a. d.* VIII. *Idus Januarias*] Erat septimus dies mensis Januarii. Inter quæ S. C. Pompeii milites et copiæ, Cæsari successores decreti sunt, item ut dimitteret exercitum, aut contra remp. fecisse videretur, teste Dione l. XLI.

38 *Itaque quinque primis diebus*] Quatuor diebus, non quinque, Senatus haberi potuit, a Kal. Januariis ad VII. Idus. Reliqui tres comitiales sunt, quibus comitialibus non indicebatur senatus lege Pupia, ne senatores a suffragio ferendo avocarentur. Ad comitia enim senatores ire necesse erat, in quibus creabantur magistratus, quo negotio apud Romanos nullum fere erat prius. Consulendi sunt in eam rem fasti Romani. Sed fortasse, ut facilis est in numeris lapsus, ante V erat I, hoc modo IV.

39 *Et de imperio Cæsaris, &c. gravissime acerbissimeque decernitur*] Veram causam tacet Cæsar, quæ optimum quemque civem, ut Catonem, Ciceronem, immo vero et M. Brutum, &c. ad Pompeium patris sui interfectorem appulit, quod scilicet tyrannidem semper Cæsarem affectasse cognoscerent; Pompeius vero quam ab ea suscipienda alienus esset, documentum dederat maximum, cum mari terraque potentissimus, magna, ex captivorum infinita multitudine, collecta pecunia, dynastarum omnium regumque amicitia nixus, populorum quibus imperabat benevolentiam adeptus esset, Italiam occupare, viresque Romanorum ad suas utilitates adjungere posset, volentibus omnibus, aut, si qui nollent, resistere non ausis, ipse noluit tamen id facere, sed ubi a bello Mithridatico victor regressus Brundusium appulit, omnes exercitus dimisit, idque sponte sua, neque senatu, neque populo id constituente, metui scilicet occurrens, quem de tota ea potentia sui cives concepissent.

40 *De amplissimis viris, tribunis pl.*] Ideo non habebatur tribunitiæ intercessionis ratio, quia Philippus unus de tribunis plebis ceterorum rogationibus refragabatur. Quod si vel unus de decem illis tribunis plebis fecisset, impedire poterat omnia quæ collegæ facere contendebant. Nominat autem Cicero alios tribunos plebis Pompeianos C. Cassium, M. Lepidum, et L. Torquatum, l. VII. epistolarum ad Atticum epist. 21.

41 *Profugiunt statim ex urbe tribuni pleb.*] Veste servili et rheda meritoria propter periculum. Auctor Plutarchus, quo cultu illos exercitui Cæsar ostendit.

42 *Is eo tempore erat Ravennæ*] Urbs Sabinorum juxta Plinium in ora

responsa,[43] si qua hominum æquitate res ad otium[44] deduci posset.

6. Proximis diebus habetur Senatus extra urbem.[45] Pompeius eadem illa, quæ per Scipionem ostenderat, agit;[d] Senatus virtutem constantiamque collaudat; copias suas exponit; legiones habere sese[e] paratas decem;[46] præterea cognitum compertumque sibi,[47] alieno esse animo in Cæsarem milites, neque iis posse persuaderi, uti[f] eum defendant aut sequantur[g] saltem. De reliquis rebus ad Senatum refertur:[h] tota Italia[i] delectus habeantur; Faustus Sylla[48] pro-

Br. Pal. L. sec. B. Dorv. et Edd. pp. aliæque *leviss.* perperam.—[d] deest L. pr.—[e] *se* V.—[f] Sic Mss. et Edd. Vett. non *ut*.—[g] *subseq.* B. L. sec. vulgo deest *saltem*.—[h] *referunt* Edd. pp.—[i] vulgo *ut I. del. habeatur. ut in* B. Pal. L.

NOTÆ

maris Adriatici posita. Umbrorum alii esse volunt coloniam, olim Piceni caput.

43 *Suis lenissimis postulatis responsa*] Tam æqua plerisque visa sunt, ut discessionem faciente Curione, omnes in eam pedibus iverint. Quid enim æquius quam ut metus tollendi gratia uterque ab exercitu discederet? Unde, teste Plutarcho, floribus, coronis, et plausu a populo fuit exceptus, simul ac in publicum prodiit. Sed aliter visum Ciceroni, qui epist. ad famil. XVII. 10. sic habet: 'Omnino et ipse Cæsar amicus noster minaces ad Senatum et acerbas literas miserat.' Usque adeo variæ sunt diversorum, prout ipsis varia expediunt, sententiæ.

44 *Si qua hominum æquitate res ad otium*] Otium negotio bellico opponitur. Donatus in Terentium: 'Otium pro tranquillitate et quiete, negotium enim solicitudo est.' Propteréaque otium pro pace sumitur.

45 *Proximis diebus habetur Senatus extra urbem*] Quia Pompeio non licebat esse in urbe, propterea quod obtinebat provinciam Hispaniam.

46 *Legiones habere sese paratas decem*] Atque hæc sunt fallacia verba, quibus Pompeius in errorem senatores induxit. Bellum enim imparatus capessivit. Habebat autem, si qua numerorum notis fides, XLV cohortes, id est, legiones IV cum media, sed novas omnes præter XIV, quas ex duabus legionibus a Cæsare per fraudem abductis contraxerat.

47 *Præterea cognitum compertumque sibi, &c.*] In hoc deceptus Pompeius ab Appio, qui duas legiones a Cæsare ad Pompeium adduxit, alios decepit.

48 *Faustus Sylla*] Hic erat filius L. Cornelii Syllæ, generque Pompeii, qui postea in Mauritania captus, jussu Cæsaris, indicta causa, fuit interfectus, ut legitur in comment. de bel. Afric. Ea de causa Cæsar ad ejus cædem videtur incitatus, quod ipse et Afranius priores rebellarunt, et, libertis servisque ejus ferro et igni crudelem in modum enectis, bestias quoque ad munus populi comparatas ipse trucidaverat. Proprætorum autem erant quatuor genera. Vel enim erant qui prætura functi in urbe, sub finem ejus in provincias profecti, iis

prætor in Mauritaniam[j] 49 mittatur; pecunia uti ex ærario Pompeio detur.[50] Refertur[k] etiam de rege Juba,[51] ut socius sit atque amicus: Marcellus vero passurum[l] se[m] in præsentia negat. De Fausto impedit Philippus, tribunus plebis. De reliquis rebus S. C. perscribuntur, provinciæ privatis decernuntur, duæ consulares, reliquæ[n] prætoriæ:[52] Scipioni obvenit Syria,[53] L. Domitio Gallia. Philippus et Marcellus privato consilio prætereuntur,[54] neque eorum sortes dejiciuntur.[55] In reliquas provincias prætores mittuntur, neque

sec. *in It.* Dorv.—[j] *Mauret.* Urs. e Mss. et nummis. V. alibi. *mittitur* Mss. plerique et Edd. pp.—[k] *referunt* Edd. pp.—[l] *non p.* C. L. pr. Sc. Pet.—[m] deest L. pr. Lov.—[n] *reliquæque* Pet.—[o] vulgo *referatur.*—[p] vulgo *del. habe-*

NOTÆ

præerant; vel qui primo in provincias profecti, atque ibi prætura functi, ibidem prorogato imperio, ultra legitimum tempus remanebant; vel qui privati mittebantur in provinciam, non recturi, sed bellum administraturi; vel qui imperatorum Romanorum tempore ab iis in provincias mittebantur quas sibi reservabant.

49 *Mauritaniam*] Mauritania duplex est in Africa, vel Cæsariensis, quæ nunc regnum Tremissenum, vel Tingitana, nunc regnum Maroci. Utramque appellamus Barbariam. Prior mare Mediterraneum, posterior Oceanum attingit.

50 *Pecunia uti ex ærario Pompeio detur*] Neque enim proferri pecunia ex ærario absque Senatus auctoritate poterat.

51 *Juba*] Juba erat rex Numidiæ, qui postea Curionem vicit, deinde cum Pompeianis reliquiis in Africa ad Thapsum a Cæsare victus, sibi violentas manus attulit.

52 *Duæ consulares, reliquæ prætoriæ*] Consulares provinciæ dicebantur quæ decerni solebant futuris consulibus, ut finito magistratu in eas irent. Atque eæ erant Asia et Africa. Prætoriæ erant reliquæ quæ prætura Romana abeuntibus dabantur. Hic autem privatis et non ex prætura et consulatu dabantur, ut fieri solebat, provinciæ regendæ. Ita Catoni data est Sicilia, Tuberoni Africa, M. Cottæ Sardinia, L. Domitio Gallia Cisalpina, Scipioni Syria.

53 *Scipioni obvenit Syria*] Plutarchus scripsit a Pompeio missum esse socerum Scipionem in Syriam, et Cneium filium, qui classem pararent.

54 *Philippus et Marcellus privato consilio prætereuntur*] Philippus, quia cum Cornelio Lentulo Marcellino fuerat consul anno U. C. IƆCXCVII secundum Fastos, Marcellus vero cum Paulo consul fuerat, erant eis tradendæ provinciæ consulares, sed ideo prætermittuntur, quia Philippus Atiam Julia sorore Cæsaris natam, et Marcellus Octaviam Atiæ filiam habebant in matrimonio, affines Cæsaris. In quibusdam legitur *Paulus* Triennio toto Marcelli fuerant consules, anno U. C. IƆCCIII M. Marcellus; anno IƆCCIV C. Marcellus; anno IƆCCV hic C. Marcellus, qui Marci frater erat, Caii vero, qui anno superiore consul fuerat, patruelis. Priores infensi Cæsari, hic vero amicus.

55 *Neque eorum sortes dejiciuntur*]

expectant,[56] quod superioribus annis acciderat, ut de eorum imperio ad populum feratur,[o] paludatique,[57] votis nuncupatis,[58] exeant, quod ante id tempus acciderat nunquam.[59]

NOTÆ

Sortes dejici dicuntur, quia illi consulares, ut controversiarum tolleretur occasio, aut sortiebantur inter se provincias, aut inter ipsos conveniebat utra utrius esset, quod dicebant comparare provincias, ut ex hoc loco T. Livii cognoscitur: 'Principio insequentis anni cum consules novi de provinciis retulissent, primo quoque tempore, aut comparare inter eos Italiam et Macedoniam, aut sortiri placuit. Quod si nec sortiri, nec comparare voluissent, populus Rom. suam auctoritatem interponebat.'

56 *Neque expectant, &c.*] Quia populus universus favebat Cæsari, atque adeo totam factionem istam dissipasset. Imperium autem erat jus administrandi, ac suis auspiciis belli gerendi, quod dari solebat lege curiata, quæ comitiis curiatis ferri consueverat. Sic Cicero in orat. de Lege agraria: 'Consuli, si legem curiatam non habet, attingere rem militarem non licet.' Sic Camillus apud Livium in oratione qua Veientanam commigrationem dissuadet: 'Comitia centuriata, quibus consules tribunosque militum consulari potestate creatis; comitia curiata, quæ militarem rem continent, ubi auspicato nisi ubi assolet, fieri possunt?' Et Festus ait eum esse cum imperio cui nominatim est a populo mandatum imperium. Hæc autem vox *imperium* seorsim usurpata, semper pro imperio bellico sumitur, si enim pro civili, adjungi solet consulare, aut prætoris imperium, aut aliquid simile.

57 *Paludatique*] Paludati dicuntur vestiti paludamento, quæ militaris vestis erat, qua induti faciebant vota publice imperatores. Quæ vestis non tantum erat imperatorum, sed centurionum et militum atque etiam lictorum. Sed imperatorum paludamentum ad prælium proficiscentium esse solebat album aut purpureum, ut testatur Val. Max. I. 6.

58 *Votis nuncupatis*] Nuncupari, suscipi, concipi dicebantur vota ab imperatoribus, quia ante discessum sacrificia et vota faciebant, se, vel ludos vel ædes sacras facturos, si res successisset, tuncque, ut ait Macrobius, dicebantur voti rei, et cum res successerat, damnati voti. Ejusmodi voti formulam habemus apud Livium lib. XXXVI. 'Si duellum, &c. id ex sententia S. P. Q. R. confectum erit, tum tibi Jupiter P. R. ludos magnos dies X continuos faciet.' Solennis illius votorum nuncupationis et profectionis illustre habetur exemplum apud T. Livium in bello contra Perseum: 'Per eos dies P. Licinius consul, votis in Capitolio nuncupatis, paludatus ab urbe est profectus. Semper ea quidem res magna cum dignitate ac majestate geritur. Præcipue convertit oculos, cum ad magnum nobilemque aut virtute aut fortuna hostem euntem consulem prosequuntur. Contrahit enim non officii modo cura, sed etiam studium spectaculi, ut videant ducem suum, cujus imperio consilioque summam reipubl. tuendam permiserunt.'

59 *Quod ante id tempus acciderat nunquam*] Id verum non est. Immo Cicero in epist. sic scribit: 'Consulibus more majorum concessum omnes adire provincias.' Itaque in hoc loco, qui haud dubie corruptus est, punctum quod est ante *consules*, post-

Consules ex urbe proficiscuntur, lictoresque habent in urbe et capitolio privati,[60] contra omnia vetustatis exempla. Tota Italia delectus[p] habentur,[61] arma imperantur, pecuniæ a municipiis exiguntur,[62] e fanis tolluntur,[63] omnia divina humanaque jura permiscentur.

7. Quibus rebus cognitis, Cæsar apud milites concionatur.[64] Omnium temporum injurias inimicorum in se com-

NOTÆ

ponam ipsi voci *consules*, ut sensus sit, consules antequam exiissent in provincias paludati, prætores esse missos in provincias, quod factum erat nunquam, qui prætores etiam ex urbe proficiscuntur antequam consules profecti sint.

60 *Lictoresque habent in urbe et capitolio privati*] Non consularibus aut prætoriis more recepto datæ fuerant provinciæ, sed privatis, qui lictoribus stipati prodierunt e capitolio.

61 *Tota Italia delectus habentur*] Formam delectus habendi lege apud Polybium lib. VI. quæ tamen non fuit semper eadem.

62 *Pecuniæ a municipiis exiguntur*] A. Gellius XVI. 13. sic explicat qui sint municipes: 'Municipes sunt cives Romani ex municipiis suo jure et suis legibus utentes, muneris tamen cum Pop. Rom. honorarii participes, a quo munere capessendo appellati videntur, nullis aliis necessitatibus, neque ulla pop. R. lege astricti. Primos autem municipes sine suffragii jure, Cærites factos esse accepimus.'

63 *E fanis tolluntur*] Fecit religionis amor, ut non tantum pecudes Deo offerrentur, sed et quæ hominum judicio pretiosissima putantur, inter quæ primum est aurum. Quod passim in templis ea causa consecratum vel commendatum condebatur, quod qui violavit, videtur pœnis se magnis fecisse obnoxium; ut Cambyses, qui spoliato Jovis Ammonis templo, exercitum Libycis obrutum arenis rediens, amisit. Ipse vix casu eo vitato, in Ægyptum reversus, semetipsum imprudens occidit; ut Brennus Gallorum rex, qui, expilato templo Delphico, sacrilegum exercitum ibidem fulminibus obtritum amisit, seipsumque, eo casu amens, confodit; ut Q. Cæpio, quem, Tolosa expugnata, templisque ibidem auro spoliatis, tantæ calamitates incesserunt, et omnes auri illius participes, ut proverbio locum dederit, 'aurum Tolosanum,' de re noxia: tantaque reverentia religionis apud Romanos, ut Q. Pleminii legati Scipionis in thesauro Proserpinæ Locrensis spoliando, sceleratam avaritiam hac animadversione vindicaverit: Eum enim vinctum Romam protrahi jusserunt, cumque is ante causæ dictionem in carcere deterrimo genere morbi consumtus esset, pecuniam Dea Senatus imperio, et quidem summam duplicando recuperavit, teste Val. Max. I. 11. Atque hæc quidem primis temporibus. Hic enim neglecta est religio, ipseque Cæsar, qui Pompeianorum factum vituperat, in Gallia, teste Suetonio, fana templaque Deum donis referta expilavit, in primoque consulatu tria millia pondo auri furatus e capitolio, tantundem inaurati æris reposuit.

64 *Cæsar apud milites concionatur*] Quod, teste Suetonio, fecit flens et veste a pectore discissa.

memorat, ‘ a quibus seductum ac[q] depravatum Pompeium’ queritur, ‘ invidia atque obtrectatione laudis suæ, cujus ipse ‘ honori et dignitati semper faverit adjutorque fuerit. No-‘ vum in republica[r] introductum exemplum’ queritur, ‘ ut ‘ tribunitia intercessio armis notaretur[65] atque opprimeretur, ‘ quæ superioribus annis armis[s] esset restituta. Syllâm, ‘ nudata[t] omnibus rebus tribunitia potestate, tamen inter-‘ cessionem liberam[u] reliquisse: Pompeium, qui amissa[v] ‘ restituisse videatur,[66] dona etiam, quæ ante habuerit, ade-‘ misse.[w] Quotiescumque sit[x] decretum, darent magistratus ‘ operam, ne quid respublica detrimenti caperet, (qua voce ‘ et quo S. C. Populus Romanus ad arma sit vocatus,) fac-‘ tum in perniciosis legibus,[67] in vi tribunitia, in secessione

tur, et e f. ac *d. et humana.*—[q] vulgo *diductum et. privatum* V.—[r] *remp.* Pet. bene.—[s] vulgo deest *armis.*—[t] *nudatum* L. pr. sec. *privatum* Lov.—[u] *tribunitiam potestatem t. intercessione libera* Lov. *et trib.* L. sec.—[v] vulgo *amissam* et *habuerat.*—[w] *amisisse* Lov.—[x] *fit* L. pr.—[y] Mss. et Edd. qdd. *nec. nil* Ms.

NOTÆ

65 *Armis notaretur*] Ut nota inuratur per vim juri intercedendi, quod habebant tribuni.

66 *Pompeium, qui amissa restituisse videatur*] Plutarchus testatur in Pompeio, eum, reddito plebi tribunatu, x. anno postquam fuerat a Sylla infirmatus, magnam apud populum auctoritatem collegisse.

67 *Factum in perniciosis legibus*] Quales fuerunt multæ; prima quidem Cassii, qui, quod hac arte regnum affectaret, interfectus est. Erat hæc agraria, seu de agris dividendis. Anno vero CCCLXXXV Cassianam legem, sed alio modo, rogavit Licinius trib. pl. nempe ut nemini liceret plus D jugeribus possidere, quicquid superesset divideretur non habentibus, ut a Lycurgo factum fuerat. Verum ea causa decem millibus æris damnatus est, quod emancipasset filium, ut millia posset possidere. Eam legem cum moderatione quadam iterum proposuit trib. Gracchus. De iis enim quæ supererant CCL voluit dari liberis, quicquid vero superesset, dari non habentibus. Sed Tiberius Gracchus item occisus est. Caius frater tribunus plebis de tritico vili pretio popul. Rom. dividendo, de agris dividendis desertarum urbium, populo qui eo mittebatur legem promulgans, de vestiendis militibus sumtu publico, præter stipendium, de jure suffragii in eligendis magistratibus dando Italis omnibus, item occisus est. Tandem L. Apuleius Saturninus trib. pleb. Mario tertium consule anno urbis conditæ IDCL Gracchanas leges renovare, et ad eas sacramento Senatum adigere conatus est, et ab eo in capitolio oppressus fuit, cum prætore Glaucia, et Saufeio quæstore. Nonnihil simile tentatum est a P. Clodio, sed morte præventus est. Hæc omnia plebis captandæ gratia facta sunt. Quin et Cæsar, teste

'populi,[68] templis locisque editioribus occupatis.' Atque 'hæc superioris ætatis exempla expiata Saturnini[69] atque 'Gracchorum casibus' docet. 'Quarum rerum illo tempore[70] nihil factum, ne[y] cogitatum quidem; nulla lex promulgata, non cum populo agi cœptum, nulla secessio[z] 'facta.' Hortatur, 'cujus imperatoris ductu novem[a] annis 'rempublicam felicissime gesserint plurimaque prælia secunda fecerint, omnem[b] Galliam Germaniamque pacaverint, ut ejus existimationem dignitatemque ab inimicis defendant.' Conclamant legionis XIII,[c] quæ aderat, milites, (hanc enim initio tumultus evocaverat;[71] reliquæ nondum

Carr. unde conjecit Ciacc. *nihil ne c.* paulo ante *casus* L. sec. Carr.—[z] *succ.* L. pr. *secessione* Dorv.—[a] VIII L. sec.—[b] *omnemque* V.—[c] XIIII L. sec. et

NOTÆ

Suetonio: 'Campum Stellatem, majoribus consecratum, agrumque Campanum ad subsidia reipubl. vectigalem relictum, divisit extra sortem ac XX millibus civium, quibus terni pluresve liberi essent.'

68 *In vi tribunitia, in secessione populi*] Cujus passim sunt exempla apud T. Livium. Bis autem omnino secessit populus a senatoribus, primum ann. U. C. CCLIX in sacrum montem, ut se a senatorum injuriis vindicaret; nec prius inde potuit revocari, quam debitorum levatio, nexorum solutio et tribunatus pl. ad sui defensionem oblatus est. Secundo cum esset Appii Claudii decemviri stupro permota, itaque coëgit omnes decemviros se magistratu abdicare.

69 *Saturnini*] Præponit Cæsar Saturninum Gracchis, qui tamen ipsum præcesserunt. Tiberius Gracchus triumvir agris plebi dividendis a concitato per Scipionem Nasicam populo, interfectus est. Ejus frater Caius ob eandem causam eodem casu per L. Opimium fuit extinctus. Saturninus vero tribunus pl. cum Gracchorum leges assereret, compulsus in capitolium et obsessus, atque inde in curiam receptus, a populo saxis fustibusque est occisus.

70 *Quarum rerum illo tempore, &c.*] Vel subaudiendum *factarum*, aliter enim scribendum fuit, *hoc tempore*, cum de suo Cæsar intelligat, vel dicendum, narrari quod jam est gestum.

71 *Hanc enim initio tumultus evocaverat*] Non majorem, Plutarcho et Appiano auctoribus, tunc manum militarem habebat in Italia quam V millia peditum et CCC equites. Aliæ copiæ trans Alpes relictæ. Hinc scire licet legiones Cæsaris tempore fuisse V millium peditum et CCC equitum. Habuit enim unam duntaxat legionem, quæ transierat per Alpes Graias, ut testatur Petronius Arbiter: 'exuit omnes Quippe moras Cæsar, vindictæque actus amore Gallica projecit, civilia sustulit arma Alpibus aëriis ubi Graio numine pulsæ, Descendunt rupes, et se patiuntur adiri:' et evocaverat, ut lib. VIII. belli Gallici legitur, quasi quæ præsidia tueretur, ex quibus XV legio deducebatur ad Parthos profectura.

convenerant,[d]) sese paratos esse, imperatoris sui tribunorumque plebis injurias[e] defendere.

8. Cognita militum voluntate, Ariminum cum ea legione proficiscitur,[72] ibique tribunos plebis, qui ad eum confugerant,[f] convenit; reliquas legiones ex hybernis evocat et subsequi jubet. Eo L. Cæsar adolescens[73] venit, cujus pater

quique aderant cum Carr. B.—[d] *venerant* Pet. Cuj. L. pr.—[e] *populi jura* Lov. male. V. ad I. 30. 44.—[f] *confugerunt* Lov.—[g] *privatim* Pet. Lov. L. pr. V.

NOTÆ

Quis porro fuerit tumultus, satis indicat Cicero Philippica VIII. 'Quid est enim tumultus nisi perturbatio tanta, ut major timor oriatur? Unde etiam nomen ductum est tumultus. Itaque majores nostri tumultum Italicum, quod erat domesticus, tumultum Gallicum, quod erat Italiæ finitimus, præterea nullum tumultum nominabant. Gravius autem tumultum esse quam bellum, hinc intelligi licet, quod bello Gallico vacationes valent, tumultu non valent.' Idem fere habet Quintilianus VII. 4. Tunc omnia tumultuarie administrabantur. Servius ad hunc locum Virgil. Æn. VIII. 'simul omne tumultu Conjurat trepido Latium.' Tria militiæ genera fuerunt; sacramentum, quæ legitima erat militia, cum singuli milites jurabant; tumultus, bellum Italicum vel Gallicum, in qua ea periculi vicinitate erat timor multus, &c.

72 *Cognita militum voluntate, Ariminum cum ea legione proficiscitur*] Celans omnes suum consilium, cum gladiatores toto die exerceri vidisset, seque e cœna quasi adversæ valetudinis causa proripuisset, jam provecta nocte, cumque in itinere ad Rubiconem amnem pervenisset, qui terminus erat suæ provinciæ, paulum substitit, deinde illam notam omnibus vocem proferens: 'Jacta sit alea,' flumen superavit. Quo in facto Senatus deceptus est, arbitratus ipsum cum tantulis copiis tantam rem non aggressurum, sed Gallicum exercitum expectaturum. Quare multa confidenter in Cæsarem statuerat. Sed in celeritate Cæsar omnia posita ratus, omnes fefellit, et prima luce Ariminum extra provinciam suam occupavit. Quod sic scribit Lucanus lib. VI. 'Vicinumque minax invadit Ariminum.' Est Flaminiæ oppidum, quod Umbrorum colonia primum inquilinos Romanos accepit; deinde celebre habuit et famosum illud Concilium, quo fides Catholicorum, fraude Arianorum fuit elusa. Tandem an. CIƆIƆXV Ludovicus XII. Galliarum rex Venetos cum prælio superasset, id Romano Pontifici restituit. Itaque nunc est ditionis Pontificiæ.

73 *L. Cæsar adolescens*] Hunc Cicero lib. VII. epist. ad Atticum, non hominem, sed scopas dissolutas appellat, id est, levem, minime gravem, nec sibi constantem, ubi sic Cæsaris factum interpretatur, quasi idipsum videatur irridendi causa fecisse, qui tantis de rebus huic mandata dederit. Quia vero Cæsares plures commemorantur, de illis nonnihil dicere operæ pretium est. Patritii erant majorum gentium ab Iulo Æneæ filio oriundi. Hos Tullus Hostilius ex Alba quam diruit, Romam transportavit. Sero ad magistratus emerserunt, nempe anno ab urbe condita uno et CCC. Cn. Julio decemviro lecto legibus scri-

Cæsaris erat legatus. Is, reliquo sermone confecto, cujus rei causa venerat, habere se a Pompeio ad eum privati[g] officii mandata, demonstrat: 'velle Pompeium se Cæsari 'purgatum, ne[h] ea, quæ reipublicæ causa egerit, in suam 'contumeliam vertat;[i] semper se reipublicæ commoda pri'vatis necessitatibus habuisse potiora: Cæsarem quoque 'pro sua dignitate debere et studium et iracundiam suam 'reipublicæ dimittere, neque adeo graviter irasci inimicis,[j] 'ne, cum illis nocere se speret,[k] reipublicæ noceat.' Pauca ejusdem generis addit, cum excusatione Pompeii conjuncta. Eadem fere atque eisdem rebus[l] prætor Roscius agit cum Cæsare, sibique Pompeium commemorasse demonstrat.

9. Quæ res etsi nihil ad levandas injurias pertinere videbantur; tamen, idoneos nactus homines, per quos ea, quæ vellet, ad eum perferrentur, petit ab utroque, 'quoniam 'Pompeii mandata ad se detulerint,[m] ne graventur sua quo'que ad eum postulata deferre; si parvo labore magnas 'controversias tollere atque omnem Italiam metu liberare 'possint:[n] sibi semper reipublicæ primam fuisse dignita'tem, vitaque potiorem; doluisse se, quod Populi Romani 'beneficium[o] 74 sibi per[p] contumeliam ab inimicis[q] extorque-

ad B. G. I. 17.—[h] *nec* Ed. Elz.—[i] *convert.* L. pr.—[j] *in inimicis* V.—[k] *speraret* Leid. pr. *sperat* Carr.—[l] vulgo *de rebus.*—[m] *detulerunt* Edd. pp.—[n] Sic Pet. Scal. Cuj. L. pr. et alii cum Edd. Vasc. Steph. vulgo *possent.*—[o] *pro beneficio* Mss. Hot. Carr. Br. et mei (præter Cuj.) ac primæ Edd. et aliæ, male. —[p] Sic etiam Pet. Cuj. Sc. L. pr. Reliqui et Edd. pp. *contumelia.*—[q] de-

NOTÆ

bendis. Gens illa in aliquot familias divisa Cæsarum, Mentonum et Libonum, quorum omnium fuerunt consules. Sed clarissima fuit Cæsarum familia.

74 *Doluisse se, quod Populi Rom. beneficium*] Hoc fuerat populi beneficium, ut absenti, et quandocumque imperii tempus expleri cœpisset, petitio secundi consulatus daretur, ne ea causa maturius et imperfecto bello decederet. Quod plebiscitum postea Pompeius imprudens sustulit, lata lege de jure magistratuum, qua a petitione honorum absentes summovebat, ne Cæsare quidem socero suo per oblivionem excepto; qua lege fretus consul Marcellus, omnia Cæsari illa ornamenta, nequicquam refragantibus tribunis plebis plerisque, eripuit.

'retur, ereptoque semestri[r] imperio, in urbem retraheretur, 'cujus[s] absentis rationem[75] haberi proximis comitiis populus jussisset; tamen hanc jacturam[t] honoris sui reipublicæ 'causa æquo animo tulisse: cum literas ad Senatum miserit, ut omnes ab exercitibus discederent, ne id quidem impetravisse:[u] tota Italia delectus[v] haberi, retineri legiones 'duas,[76] quæ ab se simulatione[vv] Parthici belli sint abductæ:[w] 'civitatem esse in armis. Quonam hæc omnia, nisi ad 'suam perniciem, pertinere? Sed tamen ad omnia se[x] descendere paratum atque omnia pati reipublicæ causa.[y] 'Proficiscatur Pompeius in suas provincias;[77] ipsi exercitus dimittant;[z] discedant in Italia omnes ab armis; metus e[a] civitate tollatur; libera comitia atque omnis respublica Senatui Populoque Romano permittatur. Hæc 'quo facilius certisque conditionibus fiant et jurejurando 'sanciantur;[b] aut ipse propius accedat, aut se patiatur 'accedere; fore, uti per colloquia omnes controversiæ componantur.'

sunt L. pr.—[r] *semenstri* Mss. 3.—[s] *sibi* L. pr.—[t] Sic Mss. et Edd. Vasc. Steph. et aliæ. non *hon. j. J. h. proprii* L. pr. f. *privi.*—[u] *impetravisset* Lov. L. pr.—[v] Sic Pet. Lov. L. pr. V. *teneri* Ed. Elz.—[vv] *ob simulationem* L. sec. *a se.* Edd. pr.—[w] *add.* Mss. 2. et Ciaccon. scilicet *ad urbem.* Male. dein in Edd. Vasc. Str. Steph. Gr. post. *Quonam hæc o. tandem?* Bene, si e Mss.—[x] deest L. sec.—[y] Hæ 5 voces exulant a L. pr.—[z] vulgo *dimittantur.* dein *descendant* V.—[a] *a c.* Mss. 4. et Edd. pp. *tollantur* L. pr. non male, et ita Celsus. *tolletur* Dorv.—[b] *sanciatur* Lov. Dorv.

NOTÆ

75 *Cujus absentis rationem, &c.*] Tanti hoc fecerat, ut obligaret annuos magistratus, et e competitoribus non alios adjuvaret, aut ad honorem pateretur pervenire, quam qui sibi pepigissent propugnaturos absentiam suam.

76 *Retineri legiones duas*] Cicero ep. ad Atticum VII. 11. 'Spes omnis in duabus invidiose retentis pene alienis legionibus.'

77 *Proficiscatur Pompeius in suas provincias*] Cum inter Crassum et Pompeium reconciliata pace per Cæsarem, ipsi inter se maximas provincias partiti fuerant, Cæsar quidem duas Gallias cum Illyrico, Crassus Syriam et bellum Parthicum, Pompeius utramque Hispaniam et Africam sibi sumserant. Sed iverant et Crassus et Cæsar in suas provincias, Pompeius ad urbem erat, hasque provincias per legatos suos administrabat, quod terribile videbatur Cæsari, si Pompeius et maximas provincias absens teneret, et Italiam ipsam Romamque præsenti imperio regeret.

10. Acceptis mandatis, Roscius cum[c] L. Cæsare Capuam[78] pervenit, ibique consules Pompeiumque invenit. Postulata Cæsaris renuntiat.[d] Illi deliberata re respondent,[79] scriptaque ad eum mandata per eos remittunt, quorum hæc erat summa: 'Cæsar in Galliam reverteretur, Arimino excederet, exercitus dimitteret: quæ si fecisset, Pompeium in 'Hispanias[e] iturum. Interea, quod fides esset data, Cæsarem 'facturum, quæ polliceretur, non[f] intermissuros consules 'Pompeiumque delectus.'[g]

11. Erat[h] iniqua conditio, postulare, ut[i] Cæsar Arimino excederet atque in provinciam reverteretur; ipsum et provincias et legiones alienas tenere:[j] [80] exercitum Cæsaris[k]

—[c] *a Cæs.* Pet. C. Se. L. pr. *C. Cæsaris* V. male. V. præc. et seqq.—[d] *renunciant* Dorv.—[e] *Hispaniam* V.—[f] *et non* L. sec. Dorv.—[g] *dilectus* Pet. Lov. V. et alii. *dilectum* L. pr. sed idem mox *dilectus*.—[h] deest Lov. in quo *conditione*.—[i] abest V. dein *provincias* L. sec.—[j] exulat a Lov.—[k] *Cæsari* Pal. Lov. Dorv.

NOTÆ

78 *Capuam*] Campaniæ metropolis est Capua in Italia, quam Florus caput urbium nominat, Strabo vero juxta etymologiam nominis dictam contendit. Eo Cæsar primum consul coloniam deduxit anno ab urbe condita IↃCXCV. Ejus ruinæ quam olim magna fuerit indicant. Fuit urbs deliciis omnibus affluens, quibus, cum ibi plusculum consedisset, fractus est Hannibal atque ejus exercitus. Non ibidem est, ubi erat ante, sed duobus infra millibus passuum ad Vulturnum amnem in regno Neapolitano. De illa Suetonius I. 80. 'Paucos ante menses quam occideretur Cæsar, cum in colonia Capua deducti lege Julia coloni ad exstruendas villas sepulchra vetustissima disjicerent, ideoque eo studiosius facerent quod aliquantum vasculorum operis antiqui scrutantes reperiebant, tabula ænea, in monumento in quo dicebatur Capys conditor Capuæ sepultus, inventa est, conscripta literis verbisque Græcis hac sententia: Quando ossa Capys detecta essent, fore ut Iulo prognatus manu consanguineorum necaretur, magnisque mox Italia cladibus vindicaretur: cujus rei, ne quis fabulosam aut commentitiam putet, auctor est Cornelius Balbus familiarissimus Cæsaris.

79 *Illi deliberata re respondent*] Si utrimque præstituta dies esset, facta pax esset. Sed dum quisque sibi nimium, alteri parum cavet, res est infecta. Tunc Cicero ad Atticum scripsit, epist. VII. 14. 'Spero etiam in præsentia pacem nos habere. Nam et illum furoris et hunc nostrum copiarum suppœnitet.'

80 *Ipsum et provincias et legiones alienas tenere*] Tradiderat quidem Cæsar legiones duas, primam et XV. sed unam tantum tenebat Pompeius alienam, nempe XV. Nam prima erat Pompeiana, a Pompeio tempore amicitiæ ad Cæsarem in subsidium belli Gallici missa, cum ipse in Hispania et Africa, suis pacatis provinciis, non indigeret; quam repetiit ex vi sena-

velle dimitti; delectus habere: polliceri, se in provinciam iturum; neque, ante quem diem iturus sit, definire:[l] ut, si peracto Cæsaris consulatu[81] Pompeius profectus non esset, nulla tamen mendacii religione obstrictus videretur: tempus vero colloquio non dare, neque accessurum polliceri, magnam pacis desperationem afferebat.[m] Itaque ab Arimino M. Antonium cum cohortibus V. Arretium[82] mittit: ipse Arimini cum duabus subsistit,[n] ibique delectum habere instituit: Pisaurum,[83] Fanum,[84] Anconam[85] singulis[o] cohortibus occupat.

velle abest a Lov. Dorv.—[l] *diffin.* Mss. 3.—[m] *faciebat* Pet.—[n] *substitit* Faern. Lov. Pal. B. Dorv. *dil.* e Pet. Lov. L. pr. V. *ibique* abest ab Edd. pp.—[o] *cum*

NOTÆ

tusconsulti ad bellum Parthicum mittendam. Factum enim erat S. C. ut ad bellum Parthicum legio una a Cneio Pompeio, altera a Cæsare mitterentur: sed remissas a Cæsare duas legiones, primam et XV. non ad Parthos misit, sed retinuit Pompeius, quod hic Cæsar expostulat.

81 *Peracto Cæsaris consulatu*] Proconsulatum, ut putat Rhellicanus, qui in hos commentarios annotationes scripsit: jam pridem enim Cæsaris consulatus erat expletus. Est autem hic proconsulatus, cum a consulatu aliquis provinciam aliquam obtinebat et regebat. Ego vero de II. consulatu quem petebat, intellexisse puto. Cicero enim epist. VII. 15. sic habet: 'In disputationibus nostris summa varietas est. Plerique negant Cæsarem in conditione mansurum; postulataque hæc ab eo interposita esse quo minus quod opus esset ad bellum, a nobis pararetur. Ego autem eum puto facturum, ut præsidia deducat. Vicerit enim, si consul factus erit, et minore scelere vicerit, quam quo est ingressus. Sed accipienda plaga est. Sumus enim flagitiose imparati cum a militibus, tum a pecunia, quam quidem omnem non modo privatam, quæ in urbe est, sed etiam publicam, quæ in ærario, illi relinquimus.' Alibi vero, nempe in epistola ad ipsum Pompeium, quæ est in VIII. 15. 'Memineram me esse unum, qui, si offendissem ejus animum, cui tum, cum jam in armis essemus, consulatus tamen alter, et triumphus amplissimus deferebatur, subjicerer eisdem præliis.' Item epistola sequente: 'Neque cum post conditiones pacis per L. Cæsarem et Fabium allatas, cavi, ne animum ejus offenderem, cui Pompeius jam armatus armato consulatumque deferret.'

82 *Arretium*] Arretium Tusciæ urbs, Romanorum colonia, hodie *Arezzo*, colonia ab Augusto facta, ut ait Frontinus: 'Colonia Aretina lege Augusta censita.'

83 *Pisaurum*] Semnonum urbs, Plinio est in Umbris. Plutarchus inter prodigia quæ Actiacam pugnam præcesserunt, memorat Pisaurum, quo Antonius coloniam miserat, hiatibus terræ fuisse haustam. Est hodie in ducatu Urbinensi, *Pezaro*.

84 *Fanum*] Fanum fortunæ, Semnonum urbs in Italia. Illius Fani For-

12. Interea certior factus, Iguvium Thermum[86] prætorem cohortibus[p] quinque tenere, oppidum munire omniumque esse Iguvinorum optimam erga se voluntatem, Curionem cum tribus cohortibus, quas Pisauri et Arimini[q] habebat, mittit. Cujus adventu cognito, diffisus municipii voluntate[r] Thermus, cohortes ex urbe educit[s] et profugit: milites in itinere[ss] ab eo discedunt ac domum revertuntur. Curio omnium summa voluntate Iguvium recipit. Quibus rebus cognitis, confisus municipiorum voluntatibus Cæsar, cohortes legionis XIII ex præsidiis deducit[t] Auximumque proficiscitur:[87] quod oppidum Attius[u] cohortibus introductis tenebat, delectumque[v] toto Piceno[88] circummissis senatoribus habebat.

13. Adventu Cæsaris cognito, decuriones[89] Auximi ad

sing. V. a m. pr.—[p] *legionibus* L. pr.—[q] *Arimino* L. pr. et 2 alii. V. ad VII. 32.—[r] vulgo *voluntati.*—[s] Mss. o. et Edd. ante Beroald. *red.* Fors. et hic scrib. *ded.* sed V. c. 13. et sæpe. *ac pr.* L. pr.—[ss] *in it.* desunt Lov.—[t] *red.* Sc. V. *Auximium* et *Auximii* L. pr.—[u] Sic Urs. Br. B. L. sec. alii *Accius, Actius*

NOTÆ

tunæ dicuntur adhuc restare vestigia prope Metaurum flumen, hodie *Metro.* Est episcopatus titulo insignis prope Pisaurum ad mare Adriaticum, *Fano.*

85 *Anconam*] Ancona urbs Piceni, prius Picena dicta, ut habet Cato, Ancon Ptolemæo. Quod nomen habet a cubiti forma, quam ibi oræ flexus efficit; nam ἄγκων Græce *cubitus* est. Antiquis illic fuit Gallis et Italis limes, teste Pomponio Mela, Galli Senones reliqua Alpes versus tenebant. Hanc Plinius Straboque dicunt esse a Syracusanis conditam Dionysii tyrannidem fugientibus, cui videtur astipulari Juvenalis, qui Doricam nominat. Nunc est ditionis Pontificiæ, ex quo, anno Christi CIƆIƆXXXII Clemens VII. Papa ejus arcem per Ludovicum Gonzagam, suarum copiarum præfectum, occupavit.

86 *Iguvium Thermum*] Iguvium varie scribitur. Ad Apennini radices positum est oppidum. Interea Libo Pompeianus qui Etruriam tenebat, eam reliquit. Sed quia res sine sanguine gesta fuit, eam reticet Cæsar, commemorat Lucanus l. II. 'Gens Etrusca fuga trepidi nudata Libonis, Jusque sui pulso jam non habet Umbria Thermo.'

87 *Auximumque proficiscitur*] Auximum antiqua urbs monti imposita decem millibus ab Ionio mari, proxime Anconam, hodie *Osmo.*

88 *Piceno*] Picenum a Longobardis dictum, Marca Anconitana, quinta Italiæ regio Plinio, 'Marche d'Ancone.' Habet ab oriente Truentum flumen, a meridie montem Apenninum, ad occasum Flaminiam, a septentrione mare Adriaticum.

89 *Decuriones*] Coloniarum et municipiorum senatores erant ideo dicti, quia cum in coloniam mittebantur cives Romani, eorum decima pars honoratiorum eligebatur, ex quibus fieret Senatus. Auctor Pomponius Jurisconsultus.

Attium Varum[90] frequentes conveniunt: docent, 'sui judicii 'rem non esse; neque se,[w] neque reliquos municipes pati 'posse, C. Cæsarem, imperatorem bene de republica meri'tum, tantis rebus gestis, oppido mœnibusque prohiberi: 'proinde habeat rationem posteritatis et periculi sui.' Quorum oratione permotus Attius Varus,[x] præsidium, quod introduxerat, ex oppido educit ac[y] profugit. Hunc ex primo ordine pauci Cæsaris consecuti milites consistere cogunt:[z] commisso[a] prælio, deseritur a suis Varus; nonnulla pars militum domum discedit; reliqui ad Cæsarem perveniunt: atque una cum iis deprehensus[b] L. Pupius, primipili centurio, adducitur, qui hunc eundem ordinem in exercitu Cn. Pompeii antea[c] duxerat. At Cæsar milites Attianos collaudat, Pupium dimittit, Auximatibus[d] agit gratias, seque eorum facti memorem fore[e] pollicetur.

14. Quibus rebus[f] Romam nuntiatis, tantus repente terror invasit, ut, cum Lentulus consul[g] ad aperiendum ærarium venisset, ad pecuniam Pompeio ex S. C. proferendam, protinus,[h] aperto sanctiore ærario, ex urbe profugeret:[91] Cæsar[i]

et infra.—[v] *dil.* L. pr. V. Palm. Sch. et ita infra semper cum aliis.—[w] *n. se* desunt Ed. Elz.—[x] Sic Pet. L. pr. V. *A. Var.* B. *M. Var.* Lov. Pal. Dorv. Edd. pp. vulgo *Attius Var.*—[y] Sic Mss. non *et.*—[z] *coegerunt* Mss. 7. Edd. R. M.—[a] Ita Pet. Cuj. Carr. L. pr. V. Ed. Fl. non *commissoque.*—[b] *compreh.* Lips. *deprensus* L. pr.—[c] *ante* V.—[d] *Auximabiis* L. pr.—[e] deest Busl. Edd. R. M. V.—[f] deest Pet.—[g] C. *Romam* Edd. R. M. V.—[h] *statim* Lov.—[i] *Cæsarem adv.* V.

NOTÆ

90 *Attium Varum*] Is Attius Varus, de quo hic agitur, hic est qui in Africa Curionem superavit. Quare hoc modo animati Auximates ex epist. Ciceronis ad Attic. VII. 20. perspici potest. 'Nihil in coss. nullum usquam delectum. Nec enim conquisitores φαινοπροσωπεῖν audent, cum ille (Cæsar) adsit contra, cum noster dux nusquam sit, nihil agat, nec nomina dant. Deficit enim non voluntas, sed spes.'

91 *Protinus, aperto sanctiore ærario, profugeret*] De qua re sic Cicero epist. ad Attic. VI. 7. 'Id. Feb. Capuam C. Cassius trib. pl. venit; attulit mandata ad consules, ut Romam venirent, pecuniam de sanctiore ærario proferrent, statim exirent, urbe relicta. Redeant, quo præsidio? Deinde exeant, quis sinat?' Ærarium porro ab ære dictum est. Thesaurus publicus est. Ære enim primum mercati sunt Romani, sed secto et ad certum pondus examinato, usque ad Servii Tullii regis tempora, qui ut ponderum et bilancium onere populum levaret, laminas æreas rotundas cudi jussit, ejusdem ponderis, nempe libræ unciarum XII, ut habet Dionysius Halicarnass. l. I. Unde æra militum, tribuni ærarii, avarus, quasi

enim adventare, jam jamque et[j] adesse ejus equites falso nuntiabantur. Hunc Marcellus collega et plerique magistratus consecuti sunt. Cn. Pompeius, pridie ejus diei[k] [92] ex urbe profectus, iter ad legiones habebat, quas a Cæsare acceptas in Apulia[93] hybernorum causa disposuerat. Delectus[l] intra urbem intermittuntur: nihil citra Capuam[94] tutum esse omnibus[m] videtur. Capuæ primum sese[n] confirmant et colligunt, delectumque colonorum,[95] qui lege Julia Capuam deducti erant, habere instituunt; gladiatoresque,[96] quos ibi[o] Cæsar in ludo habebat, in forum[p] productos Len-

minus bene.—[j] vulgo *et* deest; uti *ejus equites* a V. in quo *nunciabatur.* —[k] *die* Dorv.—[l] *dil.* Mss. 5. et statim *contra u.* Pet. Sc. Lov. L. pr. Reg. El.—[m] deest Lov. *videbatur* Edd. R. M. V.—[n] *esse* Mss. 7.—

NOTÆ

avidus æris, et alia id genus. Ærarium porro populus Romanus in Æde Saturni habuit, ut scripsit Festus, idque a Valerio Publicola post exactos reges constitutum, ut scripsit Plutarchus in ejus vita; in quod non pecunia tantum, sed tabulæ publicæ et acta Senatus relata, immo nec senatusconsulta rata erant, antequam essent in ærarium relata. Sanctaque adeo hæc erat sanctioris ærarii pecunia, ut capitale esset attingi nisi in tumultu, de quo supra dictum est, ut videtur ex hoc loco T. Livii l. XXVII. 'Expedientibus quæ ad bellum erant opus consulibus, aurum vicesimarium, quod in sanctiore ærario ad ultimos casus servaretur promi placuit.' Duplex autem erat: unum quo ordinaria tributa reip. condebantur, alterum quod sacrum et sanctius, quod ad ultimos reip. laborantis casus munitiore loco reservabatur.

92 *Cn. Pompeius, pridie ejus diei*] Docti viri aliquot hic mendum suspicantur, ducti epistolarum Ciceronis lectione; sed omnes conjecturæ quæ numerorum notis apud libros nituntur, fluxæ sunt et caducæ. Mirum enim quantum in illis a librariis fuit peccatum.

93 *Apulia*] Apulia a Frentone fluvio, vulgo nunc *Fortore*, ad fauces usque maris Adriatici excurrit. Diffusa est in partes tres. Daunia dicebatur a Frentone usque ad Aufidum flumen, vulgo *lo Fanto*, inde ad Brindisium Peucetia. Reliquum quicquid erat sub forma peninsulæ, habebant Messapii.

94 *Nihil citra Capuam, &c.*] Illa ora Ciceroni a Pompeianis, utpote proconsuli fuerat attributa, quam adversus Cæsarem tueretur.

95 *Delectumque colonorum*] Coloni illi erant Romani qui ex urbe Romana Capuam deducti erant ea lege quam Julius Cæsar rogasset, et Capuam incolebant. Coloni autem illi in alias regiones mittebantur, ut stirps Romana ubique propagaretur, plebsque urbana, cujus laborabatur multitudine imminueretur, aliquando vero ob alias causas. De hac lege Julia porro supra dictum est.

96 *Gladiatoresque*] Servi erant qui a nobilibus viris emebantur, ut munera gladiatoria postea populo exhi-

tulus libertati confirmat, atque[q] iis equos attribuit, et se sequi jussit: quos postea, monitus ab suis, quod ea res omnium judicio reprehendebatur,[97] circum familias conventus Campani[98] custodiæ causa distribuit.

15. Auximo Cæsar progressus, omnem agrum Picenum[99] percurrit. Cunctæ earum regionum præfecturæ libentissimis animis eum recipiunt, exercitumque ejus omnibus rebus[r] juvant. Etiam Cingulo,[100] quod oppidum Labienus consti-

[o] *sibi* L. sec.—[p] Sic Mss. o. et Edd. pp. quæd. Edit. *ad for.*—[q] deest L. pr.—

NOTÆ

berent, qui illis spectaculis mirifice delectabatur, tradebanturque illi servi magistris gladiatoriam artem docendi, qui magistri Lanistæ dicebantur. Locus porro in quo erudiebantur, ludus dicebatur. His, ut videbatur, promissa libertas erat, quam certam fecit Lentulus, e ludis emittendo ubi erant conclusi. Forte *libertate* legendum.

97 *Quod ea res omnium judicio reprehendebatur*] Ideo Lentulus reprehendebatur, quod servos armaverat, quibus militare non licebat. Ne igitur in legionibus Romanis servi viderentur, maluit circa familias distribuere. Familiæ porro erant servorum, qui tumultu civili potuissent magno dominorum damno ergastula refringere, nisi custoditi fuissent. Cicero epist. ad Attic. VII. 13. 'Gladiatores Cæsaris qui Capuæ sunt, sane commode Pompeius distribuit binos singulis patribus familias, secutorum in ludo 1DC fuerant, eruptionem facturi fuisse videbantur.'

98 *Campani*] Campania dicta vel a metropoli Capua, vel quod sit campestris, de qua tot habentur apud Ciceronem in oratione de Lege agraria, nunc *Terra di Lavore.*

99 *Picenum*] Italiæ regio, ad mare Adriaticum, de qua supra dictum, ubi et notantur limites quibus omni ex parte circumscribitur, *Marche d'Ancone.*

100 *Cingulo*] Cingulum Picenorum oppidum, nunc nomen retinet *Cingulo.* Quod magis mirum fuit, quod a Labieno fuissent conditi, estque ad radices montis Apennini oppidum positum, non procul ab Ancona, sed metus Cæsaris prævaluit. Magna quidem Labienus gesserat Cæsaris auspiciis, ut superioribus libris de bello Gallico demonstratum est, atque inde tantas divitias paraverat, ut et oppida conderet et Cæsari suo imperatori magnam invidiam faceret; postquam vero ad Pompeium transivit, non item clarus fuit. Unde Lucanus: 'Vir fortis in armis Cæsareis Labienus erat, nunc transfuga vilis Cum duce prælato terras atque oppida lustrat.' Nam omnibus bellis contra Cæsarem interfuit: tandem apud Mundam fortissime pugnans cecidit. Ille ipse est, qui inductus a Cæsare C. Rabirium Posthumum perduellionis reum fecit, qui Posthumus fuit a Cicerone defensus, ejusque extat præclara oratio. Labieni filius Q. Labienus post mortem Cæsaris ad Brutum et Cassium se applicuit, ab illisque est ad Orodem Parthorum regem missus, ubi, audita clade quam apud Philippos passi fuerant, mansit diffisus rebus suis, cum quibus et Pa-

tuerat, suaque pecunia exædificaverat, ad eum legati veniunt, quæque imperaverit,[s] se cupidissime facturos pollicentur. Milites imperat: mittunt.[t] Interea legio XII Cæsarem consequitur. Cum his duabus Asculum[101] Picenum proficiscitur. Id oppidum Lentulus Spinther[u] [102] decem cohortibus tenebat: qui, Cæsaris adventu cognito, profugit ex oppido, cohortesque secum abducere[v] conatus, a[w] magna parte militum deseritur. Relictus in itinere cum paucis, incidit in Vibullium[x] Rufum,[103] missum a Pompeio in agrum Picenum, confirmandorum hominum causa: a quo factus Vibullius certior, quæ res in Piceno gererentur, milites ab eo accipit,[y] ipsum dimittit. Item[z] ex finitimis regionibus, quas potest, contrahit cohortes ex delectibus Pompeianis: in iis Camerino[a] [104] fugientem Ulcillem Hirrum, cum sex cohor-

[r] abest Lov.—[s] Sic Mss. et Edd. Vett. *imperarit* Ed. Scal. *imperavit* Dav. vulgo etiam *sese* contra Mss. et Edd. Vasc. Steph. &c.—[t] *mittuntque* Dorv. L. sec. Edd. R. M. V.—[u] *Pisther* L. pr.—[v] *add.* Mss. 5. Edd. qdd.—[w] deest Mss. 4.—[x] *Bibull.* Mss. 7. et infra, solenni confusione τῶν *B.* et *V.*—[y] *accepit* V.—[z] *ipse* L. sec. Reg. Edd. R. M. V. Vasc. Str. Steph. Gr. post. sed V. ad B. G. I. 36.—[a] *Camerinum* Samb. et L. sec. *fugiente* L. pr. Scal. Lov.—

NOTÆ

coro regis filio in Syriam excurrit, multaque ibi vastavit, Parthicus etiam inde nominatus; tandem cum illis a L. Ventidio M. Antonii legato cæsus fuit.

101 *Asculum*] Piceni caput. Plinius nobilissimam Piceni coloniam dicit. Picenum dicitur, ut distinguatur ab Asculo in Apulia: nomen retinet *Ascoli.*

102 *Lentulus Spinther*] Hoc cognomen adeptus est, quod cum consul ludis præsideret, inventus sit comœdus quidam hoc nomine, ei tam vultu consimilis, ut omnium ora in se converteret, ipseque ob eam similitudinem dictus sit Spinther, teste Val. Max. Item Plinio, qui ejus opum magnificentiæque magna dat testimonia, dum IX. 39. dicit dibapha purpura Tyria primum usum in ædilitate ann. U. C. IↃCC Cicerone consule, atque eo nomine improbatum, dum carbasina vela primum in theatro duxisse Apollinaribus ludis, dum amphoras ex onyche et urceos magnitudine cadorum ostendisse scribit XXXV. 7. Hic est ad quem librum primum epist. ad famil. scribit Cic. Interfecto Cæsare, quamquam cædis non fuisset particeps, se addidit interfectoribus, gloriatus se fuisse participem, quod magno illi stetit. Ea enim de causa postea fuit occisus, teste Plutarcho.

103 *Vibullium Rufum*] Is est quem postea Cæsar ad Pompeium de pace misit, sed frustra.

104 *Camerino*] Camerinum Latii oppidum, quod Festus pulchrum esse scribit, in Apennini jugo situm, sub duce Parmæ: hodie nomen adhuc retinet *Camerino.* Ibi est asteriscus,

tibus, quas ibi in[b] præsidio habuerat, excipit: quibus coactis XIII efficit. Cum iis ad Domitium Ahenobarbum[c] Corfinium[105] magnis itineribus pervenit,[d] Cæsaremque adesse cum legionibus duabus nuntiat. Domitius per se circiter XX[e] cohortes Alba,[106] ex Marsis et Pelignis et finitimis ab regionibus coëgerat.

16. Recepto Asculo expulsoque Lentulo, Cæsar conquiri milites, qui ab eo discesserant, delectumque[f] institui jubet: ipse, unum diem ibi rei frumentariæ causa moratus,[g] Corfinium contendit. Eo cum venisset, cohortes quinque, præmissæ[h] a Domitio ex oppido, pontem fluminis interrumpebant, qui erat[i] ab oppido millia passuum circiter III.[j] Ibi cum antecursoribus Cæsaris prælio commisso, celeriter Domitiani, a ponte repulsi, se in oppidum receperunt.[k] Cæsar, legionibus transductis, ad oppidum constitit, juxtaque murum castra posuit.[l]

17. Re cognita, Domitius ad Pompeium in Apuliam peritos regionum, magno proposito præmio, cum literis mittit, qui petant atque orent, ut sibi subveniat: ‘ Cæsarem

[b] deest Ms. Hotom. L. pr. Pal. Dorv. Edd. R. M. V. male. V. ad B. G. VI. 33. *habebat* Lov. *excepit* et *effecit* L. pr.—[c] *Aenob. Enob. Henob. Ahenobardum* Mss. et Edd. qdd. V. Vin. ad Flor. III. 2. et nummos Fam. *Cohorfin.* Pet. L. pr.—[d] *contendit* Lov. *Cæsarem quoque* L. pr.—[e] XI apud Cic.—[f] *dilect.* Pet. Lov. L. pr.—[g] *commor.* L. pr.—[h] deest V. *Domitius* Pet. *ex oppido* abest Lov.—[i] *aberat* Manut. ut alibi, sed V. Ciacc. et Davis. II. 23.—[j] XVI *millibus p. c. tribus* Carr.—[k] *recipiunt* L. pr.—[l] *ponit* Carr. Pulm. Sch. bene.—[m] *non*

NOTÆ

qui cum mendo aliquot versuum defectum notat, sed qui facile supplentur a Lucano. Eodem enim tempore Scipio reliquit Nuceriam, tametsi firmata esset illâ legione quæ fuerat paulo ante a Cæsare Pompeio reddita causanti bellum Parthicum. ‘ Tu quoque commissæ nudatam deseris arcem Scipio Nuceriæ, quamquam fortissima pubes His sedeat castris, jampridem Cæsaris armis Parthorum seducta metu.’ Cur autem abducta sit legio, intelligitur ex epistola Pompeii ad Domitium, quæ Ciceronis inest epistolis ad Atticum, quod nempe militum illorum voluntati non confidat, qui a Cæsare fuerant abducti.

105 *Corfinium*] Pelignorum caput, a Sulmone distans VII millibus passuum, nunc, ut aiunt, in vicum redactum, *Sancto Perino.* Bello sociali arx contra Romanos, quo Itali convenerunt conjuraturi.

106 *Alba*] Alba ad Fucinum lacum via Valeria, circa Anienis fontes, est in Marsis, qui Italiæ populi circa Apuliam, quorum opera bello sociali

'duobus exercitibus et locorum angustiis[m] facile intercludi 'posse frumentoque prohiberi. Quod nisi fecerit, se cohor'tesque[n] amplius XXX, magnumque numerum senatorum 'atque equitum[o] Romanorum, in periculum esse venturum.' Interim suos cohortatus, tormenta in muris disponit[p] [107] certasque cuique partes ad custodiam urbis attribuit: militibus in concione agros ex suis possessionibus pollicetur, quaterna[q] in singulos jugera,[108] et pro rata parte centurionibus evocatisque.[109]

18. Interim Cæsari nuntiatur, Sulmonenses,[110] quod oppidum a Corfinio VII millium intervallo abest, cupere ea facere, quæ vellet; sed[r] a Q. Lucretio,[111] senatore, et Attio Peligno prohiberi, qui id oppidum VII cohortium præsidio tenebant. Mittit eo M. Antonium cum legionis[s] octavæ cohortibus quinque. Sulmonenses, simul atque nostra signa viderunt, portas aperuerunt, universique et oppidani et mi-

V.—[n] *cohortes &c. in p. e. missurum* L. pr. quod notandum.—[o] *equites Rōs* Lov. *equitatum* V.—[p] *disposuit* L. pr.—[q] Sic Glar. Gland. Manut. et Vasc. margo. Mss. o. et Edd. ante Scal. l. XL. vel *quadraginta*, quod credi nequit. V. ad B. G. I. 53.—[r] *seque* L. pr. *Lucterio* hic et infra Pal. L. sec. *Luctetio* B. Dorv. *Luctatio* Carr. *Lucetio* Edd. pp. *Luratio* al. dein *Actio* Mss. plerique et Edd. pp. sed V. Ciacc. et Hotom.—[s] *legione* Pet. *legionibus* Pal. Lov.

NOTÆ

magni fuit. Iis Peligni sunt adjuncti. Alia est Alba in Latio, Longa dicta, ab Ascanio Æneæ filio condita.

107 *Tormenta in muris disponit*] *Artillerie*, nec melior vox occurrit.

108 *Quaterna in singulos jugera*] Censetur esse jugeri longitudo pedum CCXL, latitudo CXX.

109 *Evocatisque*] Evocatorum duo erant genera. Primum eorum qui tumultuarie cogebantur, de quibus Servius: 'Evocationem vocabant, cum ad diversa loca diversi propter cogendos mittebantur exercitus.' Alterum veteranorum, qui, confectis stipendiis, honoris causa voluntarii ab imperatore quondam suo aut alio evocabantur. Atque ii spe rei faciendæ aut militarium munerum, arma resumebant, de quibus multa in his libris. Porro ex Polybio l. VI. item ex Livio multis in locis cognitum est stipendium centurionis duplo majus fuisse stipendio militis, equitis autem triplo. In donativis eadem servabatur proportio.

110 *Sulmonenses*] Sulmo Pelignorum Ovidii poëtæ patria fuit, nunc urbs est populi frequentia et aquarum copia nobilis, nomenque retinet.

111 *Q. Lucretio*] Q. Lucretii senatoris sæpe meminit Cicero in epistolis ad Atticum.

lites obviam gratulantes Antonio[t] exierunt: Lucretius et Attius de muro se dejecerunt. Attius, ad Antonium deductus, petit, ut ad Cæsarem mitteretur. Antonius cum cohortibus et Attio eodem die, quo profectus erat, revertitur. Cæsar eas cohortes cum exercitu suo conjunxit, Attiumque incolumem dimisit. Cæsar tribus[u] primis diebus castra magnis operibus munire, et ex finitimis municipiis frumentum comportare,[v] reliquasque copias expectare instituit. Eo triduo legio VIII ad eum venit, cohortesque ex novis Galliæ delectibus[w] XXII equitesque ab[x] rege Norico[112] circiter CCC. Quorum adventu altera castra ad alteram oppidi partem ponit. His castris Curionem præfecit: reliquis[y] diebus oppidum vallo castellisque circumvenire[z] instituit. Cujus operis maxima[a] parte effecta, eodem fere tempore missi ad Pompeium[b] revertuntur.

19. Literis perlectis,[113] Domitius dissimulans in concilio pronuntiat, Pompeium celeriter subsidio venturum; hortaturque eos, ne animo deficiant, quæque usui[c] ad defendendum oppidum sint, parent: ipse arcano[d] cum paucis familiaribus suis[e] colloquitur, consiliumque fugæ capere constituit. Cum vultus Domitii cum oratione non consentiret,

Dorv. Voss.—[t] *animo* L. pr. suprasc. *Antonio*.—[u] deest Mss. meis o. et Edd. R. M. V.—[v] *comparare* L. sec. Carr. Pulm.—[w] *dil*. Pet. L. pr. V.—[x] ita Mss. 7. non *a*. *Morico* Edd. R. M. V.—[y] *reliquisque* L. sec.—[z] vulgo *circummunire*. —[a] *magna* Pal. B.—[b] *a Pompejo* Pet. C. L. pr. V. ad VIII. 41.—[c] deest Lov. *sint* exulat a L. pr. sed V. ad v. 42.—[d] Sic Ms. Urs. Cuj. Pet. L. pr. Sc. Lov. V. Ed. R. Steph. et aliæ. *Arcane* al. *arcana* Ed. Elzev.

NOTÆ

112 *Norico*] Norici regis Vocionis primo lib. de bello Gallico facit Cæsar mentionem, cujus et sororem ductam esse uxorem ab Ariovisto. An is fuerit, propterea quod IX anni intersunt, nescio.

113 *Literis perlectis*] Habetur illa epistola l. VIII. epist. Ciceronis ad Attic. ex qua præter alias causas alia quædam cognoscitur, quod eorum militum quos habet voluntati non satis confidat. Fuerant enim legiones a Cæsare abductæ. Patet hoc idem ex aliis epistolis quæ ibidem sunt, oratum ab ipso Domitium ut ad se veniret ante adventum Cæsaris. Itaque a Cicerone nemo esse dicitur L. Domitio stultior. In consilium porro pauci primarii, ut quæstor, legati, tribuni, primipili, centuriones vocabantur; in concionem omnes.

atque omnia trepidantius timidiusque ageret, quam superioribus diebus consuesset, multumque cum suis consiliandi causa secreto præter consuetudinem colloqueretur, concilia conventusque hominum fugeret; res diutius tegi dissimularique non potuit. Pompeius enim rescripserat, 'sese rem 'in summum periculum deducturum non esse, neque suo 'consilio aut voluntate Domitium se in oppidum Corfinium 'contulisse: proinde, si qua facultas fuisset, ad se cum om-'nibus copiis veniret.' Id ne fieri posset, obsidione atque oppidi circummunitione[f] fiebat.

20. Divulgato Domitii consilio, milites,[g] qui erant Corfinii, prima vesperi[h] secessionem faciunt: atque ita inter se per tribunos[i] militum centurionesque atque honestissimos sui generis colloquuntur: 'obsideri se a Cæsare; opera 'munitionesque prope esse perfectas; ducem suum Domi-'tium, cujus spe atque fiducia permanserint, projectis om-'nibus, fugæ consilium capere: debere se[j] suæ salutis ra-'tionem habere.' Ab his primo Marsi[114] dissentire incipiunt, eamque oppidi partem, quæ munitissima videretur,[k] occupant: tantaque inter eos dissensio existit,[l] ut manum conserere[m] atque armis dimicare conentur: post paulo tamen, internuntiis ultro citroque missis, quæ[n] ignorabant, de L. Domitii fuga cognoscunt. Itaque[o] omnes uno consilio Domitium, productum in publicum,[p] circumsistunt et custodiunt, legatosque ex suo numero[q] ad Cæsarem mittunt; 'sese paratos esse portas aperire, quæque imperaverit, 'facere et L.[r] Domitium vivum in ejus potestatem[s] trans-'dere.'

21. Quibus rebus cognitis, Cæsar, etsi magni interesse

—[e] deest Pet. Cuj. bene.—[f] *munitione* V.—[g] L. pr. inter versus.—[h] vulgo *vespera. succes.* V.—[i] *tribunum* Pet. Lov. L. pr. sec. V. B.—[j] deest Lov. Pal. Dorv. *sui* Pal. V. ad B. G. I. 4.—[k] *videtur* L. sec.—[l] vulgo *exstitit* et *conarentur.*—[m] *conferre* V.—[n] *qui* Lips. *L* deest Lov.—[o] *atque* Lov. Edd. R. M.—[p] *publico* Pal. Dorv.—[q] desunt Lov. et 4 aliis, atque Edd. pp. male.—[r] abest Lov. Dorv.—[s] *ejus potestati* Pet. Cuj. Leid. pr. bene.—

NOTÆ

114 *Marsi*] De Marsis supra dictum.

arbitrabatur, quam primum oppido potiri, cohortesque ad se in castra transducere, ne qua aut largitionibus, aut animi confirmatione, aut falsis nuntiis commutatio fieret voluntatis, quod sæpe in bello parvis momentis magni casus intercederent;[t] tamen veritus, ne militum introitu et nocturni temporis licentia oppidum diriperetur, eos, qui venerant, collaudat atque in oppidum dimittit; portas murosque asservari jubet. Ipse iis operibus, quæ facere instituerat, milites disponit, non certis spatiis intermissis, ut erat superiorum dierum consuetudo; sed perpetuis vigiliis stationibusque, ut contingant inter se atque[u] omnem munitionem expleant:[v] tribunos militum et præfectos[w] [115] circummittit, atque hortatur, non[x] solum ab eruptionibus caveant, sed etiam singulorum hominum occultos exitus asservent. Neque vero tam remisso ac languido animo quisquam omnium[y] fuit, qui ea[z] nocte conquieverit: tanta erat summa rerum expectatio, ut alius[a] in aliam partem mente atque animo traheretur,[b] quid ipsis Corfiniensibus, quid Domitio, quid Lentulo, quid reliquis accideret, qui quosque eventus exciperent.

22. Quarta circiter vigilia[c] Lentulus Spinther de muro cum vigiliis custodibusque nostris colloquitur, 'velle, si[d] sibi 'fiat potestas, Cæsarem convenire.' Facta potestate, ex oppido mittitur, neque[e] ab eo prius Domitiani milites discedunt, quam in conspectum Cæsaris deducatur. 'Cum eo 'de salute sua orat[f] atque obsecrat, sibi ut parcat, veterem'que amicitiam commemorat, Cæsarisque in se beneficia ex'ponit, quæ erant maxima: quod per eum in collegium 'pontificum venerat,[116] quod provinciam Hispaniam[g] ex

---

—[t] *intercident* L. pr.—[u] *eæque* Lov. *ac* V.—[v] *compl.* B. L. sec. Ed. Fl.—[w] *tribunum pl. et præfectum* Pet. *atque p.* L. pr.—[x] *ut non* B. L. sec. male.—[y] *hominum* Pal.—[z] deest Edd. R. M. V.—[a] *nullus* Mss. Hotom. Pal. B. L. sec. Dorv. et Edd. pleræque male.—[b] *quisquam tr.* Lov.—[c] Sic L. pr. vulgo *vig. cir.* et supra *exciperet.*—[d] deest Dorv.—[e] *neque discedant* Ms. Urs. *prius* abest Lov.—[f] vulgo *agit. sui* V. adi c. 20.—[g] *Hispaniæ* Edd. R. V. M. Gryph. *præ-*

NOTÆ

115 *Tribunos militum et præfectos*] De tribunis et præfectis supra dictum.

116 *Quod per eum in collegium pontificum venerat*] Illud a Numa primitus institutum ex quatuor tantum constabat. Sylla dictatore excrevit

'prætura habuerat, quod[h] in petitione consulatus ab eo 'erat sublevatus.' Cujus orationem Cæsar interpellat: 'se 'non maleficii causa ex provincia egressum, sed uti se a 'contumeliis inimicorum defenderet; ut tribunos plebis, ea 're ex civitate expulsos, in[i] suam dignitatem restitueret; ut 'se et Populum Romanum, paucorum[j] factione oppressum, 'in libertatem vindicaret.' Cujus oratione confirmatus Lentulus, uti[k] in oppidum reverti liceat, petit; quod de sua salute impetraverit, fore etiam reliquis ad suam[l] spem solatio: adeo esse perterritos nonnullos,[118] ut suæ vitæ durius consulere cogantur. Facta potestate discedit.

23. Cæsar, ubi illuxit, omnes senatores senatorumque[m] liberos, tribunos militum equitesque[n] Romanos ad se produci jubet. Erant senatorii ordinis L. Domitius, P.[o] Lentulus Spinther, L. Vibullius Rufus, Sex. Quintilius Varus, quæstor, L. Rubrius: præterea filius Domitii aliique complures[p] adolescentes, et magnus numerus equitum Romanorum et decurionum,[q] quos ex municipiis Domitius evocaverat. Hos omnes productos a contumeliis militum convitiisque prohibet: pauca apud eos loquitur, quod sibi a parte[r] eorum gratia relata non sit pro suis in eos maximis beneficiis.

fectura Lov. L. pr.—[h] deest Edd. R. M. V.—[i] Edd. qdd. male *ad. suam* abest a B.—[j] deest Lov. dein *obpressos* L. sec. *in suam* Ms. Ciacc.—[k] Sic Lov. non *ut*.—[l] vulgo *suampse*.—[m] *senatorum l.* L. pr.—[n] *equites R.* Lov. *perduci* Edd. R. M. V. *promi* Busl.—[o] vulgo *et P.* dein Mss. mei omnes et Edd. pp. *L. Cæcilius Spinther Rufus.* pro *Vibullio* in Voss. *L. Cæcilius Quinct.* pro *Rufus* Pal. *rursus.* in Edd. quibusdam abest *L.*—[p] *quampl.* L. pr. V. alibi.—[q] *Decuriones* Lov.—[r] *aperte* Edd. Vett. et Mss. Dorv. Hotom. aliique male.—[s] vulgo

NOTÆ

usque ad xv. Horum munus erat de causis ad sacra pertinentibus judicare, religionibus præesse, novas aliquando leges de sacris condere. Itaque horum erat magna auctoritas, a collegisque legebantur. His omnibus præerat pontifex maximus, cujus munus Cæsar magno ambitu adeptus est. Pontificum erat magna dignitas. Erant enim non annui, sed perpetui, quæ quanta esset, vide in orat. Ciceronis de domo sua ad pontifices.

118. *Adeo esse perterritos nonnullos*] Ipse Domitius animum adeo desponderat, ut peteret a servo medico venenum, et datum hauriret. Postquam autem de Cæsaris adversus captos lenitate cognovit, levitatem consilii sui reprehendit. Sed cum audiisset a medico non letale, sed soporiferum datum esse sibi pharmacum, hilaris ad Cæsarem contendit. Lucanus fortem facit, et ejus orationem a Cæsare non ascriptam memorat.

Dimittit omnes incolumes. Sestertium sexagies,[119] quod[s] advexerat Domitius atque in publicum deposuerat, allatum ad se ab duumviris[120] Corfiniensibus, Domitio reddit,[t] ne continentior in vita hominum, quam in pecunia, fuisse[u] videatur; etsi eam pecuniam publicam esse[v] constabat, datamque a[w] Pompeio in stipendium. Milites Domitianos sacramentum apud se dicere jubet, atque eo die castra movet,[121] justumque iter conficit,[122] septem[x] omnino dies ad[y] Corfinium commoratus, et per fines Marrucinorum, Frentanorum, Larinatium,[z][123] in Apuliam pervenit.

24. Pompeius, iis rebus cognitis, quæ erant ad Corfinium gestæ, Luceria[124] proficiscitur Canusium[125] atque[a] inde Brun-

additur *aurum.* et *adduxerat.*—[t] *reddidit* L. pr.—[u] *fuisset,* Ed. Gryph. *videretur* B. L. sec. Edd. Vasc. Str. Steph. Gr. post.—[v] *fuisse* L. pr.—[w] abest *a* Lov.—[x] *octo* Lov.—[y] *apud* L. pr.—[z] *et L.* sec. Edd. Vasc. St. Steph. Gr. post.—[a] deest B. non male *τὸ atque.*—[b] Sic Mss. Urs. et Pet. non per *u.*—[c] *conjungi*

NOTÆ

119 *Sestertium sexagies*] 150,000 *écus.*

120 *Duumviris*] Duumviri ii esse videntur magistratus, qui a nobis Scabini dicuntur, *Echevins.* Alii enim videntur esse ab his qui Romæ sacrorum causa fuerant creati. Appianus hoc a Cæsare factum scribit, sperante hoc beneficio devinctum secum mansurum, quamvis ad hostes ire non prohibuerit.

121 *Atque eo die castra movet*] Cicero lib. epist. ad Attic. scribit Cæsarem Corfinio profectum feralibus quæ incidunt in XII. kal. Martias. Lucan. vero l. II. dicit eo tempore Pompeium longa oratione tentasse suorum militum animos, quorum cum pavorem agnovisset, constituisse ire Brundisium.

122 *Justumque iter conficit*] Veget. I. 9. 'Militari gradu XX. millia passuum horis quinque duntaxat æstivis conficienda sunt.'

123 *Marrucinorum, Frentanorum, Larinatium*] In Marrucinis est oppidum Theatinorum. Frentani gens Samnitica in Bruttiis, *l'Abrusse.* Larinates Apulis accensentur a Plin. III. 11. Apud eundem, Frentana regio est Apuliæ contermina. Sed non minus hodie laboratur a doctis Italis in urbibus et populis antiquis Italiæ, quam a Gallis eruditis in veteris Galliæ populis recognoscendis, de quibus fit apud Cæsarem mentio in libro de bello Gallico.

124 *Luceria*] Luceria est in Apulia Daunia. Jam a Strabonis tempore erat diruta, restituta a Constantino II. Orientis imperatore. Denuo excisa, iterum restaurata, Saracenis est a Frederico II. imperatore concessa, ex Africa deductis, qui decennio post sunt a Carolo II. Siciliæ rege et comite provinciæ Gallicæ depulsi: inde tamen dicta 'Luceria de i Saraceni,' nomen adhuc retinet.

125 *Canusium*] Canusium est in eadem Apuliæ regione ad Aufidum flumen, urbs Italicarum maxima, ut testatur Strabo. Procopius distare

disium.[b][126] Copias undique omnes ex novis delectibus ad se cogi[c] jubet; servos, pastores armat,[127] atque his equos attribuit: ex iis circiter CCC equites conficit.[d] L. Manlius prætor Alba[e][128] cum cohortibus sex profugit, Rutilus Lupus[129] prætor Tarracina[130] cum tribus: quæ procul equitatum Cæsaris conspicatæ, cui præerat Bivius Curius,[131] relicto prætore, signa ad Curium transferunt, atque[f] ad eum transeunt. Item reliquis itineribus nonnullæ cohortes in agmen Cæsaris, aliæ[g] in equites incidunt. Reducitur ad eum deprehensus[h] ex itinere Cn. Magius, Cremona, præfectus fabrum[i][132] Cn. Pompeii, quem Cæsar[j] ad eum remittit cum

L. sec.—[d] *efficit* B. L. sec. utrumque bene. sed cave, mutes. V. ad. VIII. 23. —[e] *Albam* et *Tarracinam* Mss. plerique et Edd. pp. item Vasc. Steph. Gr. post. male, sed iidem bene *Rutilius* cum aliis. Inepte vulgo *Rutilus.* *Tarrachina* Pet. L. pr. Lov.—[f] *et* Lov. Dorv. Edd. R. M. V.—[g] *alias* V.—[h] *repreh.* Edd. Vasc. Str. Gr. post. *deprensus* Lov. *depressus* V. *compreh.* Lips. *in it.* Ciacc. B. Lov. L. sec. B. Vasc. margo &c. sed V. ad B. G. VII. 28.—[j] deest

NOTÆ

Cannis XXV stadiis refert, nunc *Canosa.*

126 *Brundisium*] Brundisium oppidum Calabriæ, Salentinorum metropolis, clarissima portu suo omni memoria, atque etiam hodie. Sed portus ejus oneraria nave plena ingentibus lapidibus demersa obturatus. Hoc factum esse fertur a Joanne Antonino principe Tarentino in bello quod gestum est inter reges Neapolis Venetosque, ne alteruter potiretur. Conatus est Alphonsus effodere, sed frustra.

127 *Pastores armat*] Qui pastores iidem erant servi, ad bellum aliis servis magis idonei; propterea quod in agris omni cœli inclementiæ assueti vitam agunt.

128 *Alba*] Albæ plures sunt, ut supra dictum est. Hanc verisimile est Albam Longam esse, quæ est in Latio sub Albano monte, unde majores Cæsaris olim Romam transportati.

129 *Rutilus Lupus*] Rutilorum gens patricia fuit et plebeia, divisa in plures familias, Flavorum, Crassorum, Calvorum, Ruforum, Censorinorum, Luporum, quorum mentionem facit Quintil. IX. 2.

130 *Tarracina*] Tarracina Voscorum lingua *Anxur* dictum, quorum erat caput, ut scripsit Plin. lib. IV. Hodie nomen retinet.

131 *Bivius Curius*] Vocandus est Vibius. Is est quem aperte Cicero redarguit, multa de annis ætatis suæ mentientem, cum illi dixit: 'Tum ergo cum una declamabamus non eras natus,' ut refert Quintilianus. De hac re porro ita Cicero ad Attic. epist. IX. 4. 'Roma scripsit Balbus putare jam Lentulum transmisisse, nec eum a minore Balbo conventum, quod is hoc jam Canusii audiisset, inde ad se eum scripsisse, cohortesque sex quæ Albæ fuissent, ad Curium Numicia transiisse, id Cæsarem ad se scripsisse, et brevi tempore eum ad urbem futurum.'

132 *Cn. Magius, Cremona, præfectus*

mandatis:[133] 'quoniam ad id tempus facultas colloquendi 'non fuerit, atque ad se[k] Brundisium sit venturus, interesse 'reipublicæ et[l] communis salutis, se cum Pompeio[m] colloqui; 'neque vero idem profici longo itineris spatio, cum per alios 'conditiones ferantur, ac si coram de omnibus conditionibus 'disceptetur.'

25. His datis mandatis, Brundisium cum legionibus sex pervenit, veteranis tribus,[n] reliquis, quas ex novo delectu confecerat atque in[o] itinere compleverat: Domitianas enim cohortes protinus a Corfinio in Siciliam miserat. Reperit, consules Dyrrhachium[134] profectos cum magna parte exercitus, Pompeium remanere Brundisii cum cohortibus viginti:[p] (neque certum inveniri poterat, obtinendine Brundisii causa

L. sec.—[j] exulat a Pet.—[k] *eum* Hotom. Ms. Edd. R. M. V. *atque ipse* Ciacc. delet. *se* Hot. male. V. ad VIII. 50.—[l] *ut* L. pr. Lov. deest Carr. et habet *c. s. caussa* cum Lov. Ed. Ald. sed V. ad B. G. II. 5.—[m] *eo* Ciacc. ut vulgatum sit Glossa, non male.—[n] vulgo IV. *r.*—[o] deest V.—[p] *decem* Busl. Hotom.

NOTÆ

fabrum] Patriæ nomen aliquando addebatur, ut l. III. de bello civili, 'Caium Felginatem Placentia.' Hic *Cremona*, quæ est urbs ad Padum, nomenque retinet, olim colonia Romana, Mantuæ vicina, de qua sic Virgil. 'Mantua væ miseræ nimium vicina Cremonæ.' Præfectus vero fabrum dicebatur judex eorum quos habebat legio tignarios, carpentarios, &c. cujus quod fuerit officium, lege apud Vegetium II. 11. Quæstuosissimum fuisse docet illum magistratum, quod scripsit de Mamurra præfecto fabrum Cæsaris in Gallia Catullus his versiculis: 'Quis hoc potest videre, quis potest pati, Nisi impudicus et vorax et helluo, Mamurram habere, quod Comata Gallia Habebat?' Docet idem Plinius XXXVI. 6. hominem Pompeii studiosissimum et totum ei addictum fuisse, et magni apud eum pretii inde intelligitur, quod consul ejusmodi magistratum sibi deligebat, non populus, ut videre est ex Plutarcho in vita Ciceronis, ubi scribit C. Verginium magnos fructus ex amicitia Ciceronis cepisse; nam, illo consule, factum fuisse præfectum fabrum. Quod cum ita sit, neminem videtur Cæsar magis idoneum ad reconciliandam pacem deligere potuisse quam Cn. Magium.

133 *Quem Cæsar ad eum remittit cum mandatis*] Quo porro consilio dimiserit hominem, patet ex epist. IX. ad Atticum, 8. ubi Cæsar scribit Oppio: 'Si volent grati esse, debebunt Pompeium hortari, ut malit mihi esse amicus quam iis qui et illi et mihi semper fuerunt inimicissimi.'

134 *Dyrrhachium*] Dyrrhachium, si Appiano creditur, est portus Epidamni, quæ urbs, teste Thucydide, colonia Corcyræorum a Phaleo Corinthio deductorum. Abest a Brundisino portu CCXX passuum millibus, teste Plinio.

ibi remansisset, quo facilius omne Adriaticum mare,[135] extremis[q] Italiæ partibus regionibusque[r] Græciæ, in potestatem haberet,[136] atque ex utraque parte bellum administrare posset; an inopia navium ibi restitisset:[s]) veritusque, ne Italiam ille dimittendam non existimaret, exitus administrationesque[t] Brundisini portus impedire instituit: quorum operum[u] hæc erat ratio. Qua fauces erant angustissimæ portus,[137] moles[v] atque aggerem ab utraque parte littoris jaciebat, quod his locis erat vadosum[w] mare. Longius[x] progressus, cum agger altiore aqua contineri non posset, rates duplices,[138] quoquoversus pedum triginta,[y] e regione molis collocabat. Has quaternis anchoris ex quatuor angulis destinabat, ne fluctibus moverentur. His perfectis collocatisque, alias deinceps pari magnitudine rates jungebat; has terra atque aggere integebat,[z] ne aditus atque incursus ad defendendum

Edd. R. M. V.—[q] *ex ultimis* Lov. Pal. B. L. sec. Dorv. Busl. Edd. R. M. V. —[r] deest L. pr.—[s] *remans.* Ms. Hotom. Pal. Dorv. Edd. R. M. V.—[t] suspecta est hæc vox Grutero; est modo inter versus in L. pr. qui cum Pet. et Urs. Mss. etiam *Brundis.*—[u] abest V.—[v] vulgo *molem.*—[w] Sic Mss. *vaduosum* Ed. Ven.—[x] *longiusque* Pet.—[y] *quousque per* XXX. *pedes* Lov. L. sec. Edd. R. M. Vasc. Str. Steph. Gr. post. *pedibus* Ed. Ven. *p.* LXXX. Scal. LXXX. sine *pedum* Pet. *p.* XXX. Dorv. unde patet aberrationis causa.—[z] vulgo *contegebat*. *aliis* Lov. dein. *et red.* Lov. *ut ad.* Dorv. L. pr. *ne* abest a Scal. V.—

NOTÆ

135 *Omne Adriaticum mare*] Adriaticum mare est quicquid maris est inter Italiam, Illyricum, Græciam et Siciliam.

136 *In potestatem haberet*] Sic aliquando pro *in potestate*, quod et quibusdam in libris legitur.

137 *Qua fauces erant angustissimæ portus*] Id ipsum Cæsar Q. Pedio scripsit: 'Ab utroque portus cornu moles jacimus, ut aut illum quamprimum trajicere quod habet copiarum, cogamus, aut exitu prohibeamus.' Nec plura ad Pedium. Hactenus enim putaverat se, molibus jactis, rem effecturum. Sed frustra fecit. Itaque Lucanus non ad ratium conjungendarum consilium statim descendisse Cæsarem dicit, sed postquam aggerem fluctibus absorberi intellexisset: 'Cedit in immensum cassus labor, omnia pontus Haurit saxa vorax, montesque immiscet arenis.' Deinde, 'Ergo ubi nulla vado tenuit sua pondera moles, Tunc placuit cæsis innectere vincula sylvis, Roboraque immensis late religare catenis.'

138 *Rates duplices*] De ratibus supra dictum, Græce σχεδίαι. Cæsar vero ne existimaretur errare potuisse consilio, sed potius videatur omnia mente præcepisse, rem ita narrat. Porro hoc ipsum consilium fuit quod secutus est Ludovicus XIII. Galliæ rex in obsidenda Rupella, cujus exitus et administrationes portus mole objecta impedivit.

impediretur: a fronte atque ab utroque latere cratibus ac[a] pluteis protegebat: in quarta quaque earum[139] turres binorum tabulatorum excitabat, quo commodius ab impetu navium incendiisque defenderet.

26. Contra hæc Pompeius naves magnas onerarias, quas in portu Brundisino deprehenderat, adornabat.[b] Ibi turres[c] cum ternis tabulatis erigebat, easque, multis[d] tormentis[140] et[e] omni genere telorum completas, ad opera Cæsaris appellebat, ut rates perrumperet[f] atque opera[g] disturbaret. Sic quotidie utrimque[h] eminus fundis, sagittis, reliquisque telis pugnabatur.[i] Atque hæc ita Cæsar administrabat, ut conditiones pacis dimittendas non existimaret. Ac tametsi magnopere admirabatur,[141] Magium, quem ad Pompeium cum mandatis miserat, ad se non remitti;[j] atque ea res sæpe tentata etsi impetus ejus consiliaque tardabat: tamen omnibus rebus in eo perseverandum putabat. Itaque Caninium[k] Rebilum[142] legatum, familiarem necessariumque[l] Scribonii

[a] *atque* V.—[b] *exorn.* V.—[c] Per *i.* L. pr. in quo *denis t. trinis* Pulm.—[d] deest Hot. Edd. R. M. V.—[e] *ex* L. pr.—[f] *prær.* L. pr.—[g] *omnia* L. sec.—[h] abest L. pr. sec. non male.—[i] *pugnabant* Hot. eo male probante, Dorv. Edd. R.M.V. *atque* deest Lov.—[j] *reverti* L. pr.—[k] *Corbium Can.* L. sec. Busl. Edd. R.M.V. Fors. *Caium. Rebilium* Mss. et Edd. pleræque. sed *Rebilum* bene Urs. Pet. V. B. G. vi. 82.—[l] *necessarium* sine *que* Mss. 6. minus bene. *Scriboni* L. pr. V.

NOTÆ

139 *In quarta quaque earum, &c.*] Hoc est quod Lucanus ait: 'longæque tremunt super æquora turres.' Veget. v. 14. 'In majoribus liburnis propugnacula turresque constituunt, ut tanquam de muro, ita de excelsioribus tabulatis facilius vulnerent et perimant inimicos.'

140 *Easque, multis tormentis*] Inter illa tormenta erant et quæ ignes spargebant. Lucan. 'Tortaque per tenebras validis balista lacertis Multifidas jaculata faces.'

141 *Ac tametsi magnopere admirabatur, &c.*] Cæsar tamen in epist. quæ est in Ciceronianis ad Atticum, missum sibi scribit Magium, et ipsi quæ visa sunt respondisse. Quod diversis temporibus fieri potuit.

142 *Caninium Rebilum*] Caniniorum gens in quatuor familias divisa est, Rebilorum, Regulorum, Gallorum, et Labeonum. Is porro est qui in Gallia Cæsaris erat legatus; postea, bello civili, missus est in Africam cum Curione, atque inde incolumis e cæde exivit, quique fuit factus a Cæsare in unum diem consul, Maximo consule demortuo, de quo dixit salutaturis Cicero: 'Maturemus priusquam ille consulatu abeat.' Auctor Plutarchus. Alibi eum vigilantissimum consulem vocat, qui toto sui consulatus tempore somnum non viderit.

Libonis,[143] mittit ad eum colloquii causa: mandat, ut Libonem de concilianda pace hortetur; in primis, ut ipse cum Pompeio colloqueretur, postulat: magnopere sese confidere demonstrat, si ejus rei sit potestas facta, fore, ut æquis conditionibus ab armis discedatur: cujus rei magnam partem laudis atque existimationis[m] ad Libonem perventuram, si, illo auctore atque agente, ab armis sit discessum. Libo, a colloquio Caninii digressus, ad Pompeium proficiscitur: paulo post renuntiat, 'quod consules absint,[144] sine illis 'de compositione agi non posse.' Ita sæpius rem frustra tentatam[n] Cæsar aliquando dimittendam sibi[o] judicat, et de bello agendum.

27. Prope dimidia parte operis a Cæsare effecta,[p] diebusque[q] in ea re consumtis novem, naves, a consulibus Dyrrhachio[r] remissæ, quæ priorem partem exercitus eo[s] deportaverant, Brundisium revertuntur. Pompeius, sive operibus Cæsaris permotus, sive etiam quod ab initio Italia[t] excedere constituerat, adventu navium profectionem parare incipit:[145]

Scribonio L. sec. *Liboni* L. sec. V.—[m] *æstimationis* Ed. Gryph.—[n] *Sæpe re tentata* L. sec.—[o] deest V. dein *judicat* Mss. et Edd. Vasc. Str. Steph. Gr. post. non *judicabat*.—[p] *jam eff.* Pet. bene.—[q] *diebus in* L. pr.—[r] *Durr.* Carr. ubique.—[s] *eodem p.* V.—[t] *ex It.* L. sec.—[u] *inædificatas* Pal. Dorv. pro *inædi-*

NOTÆ

143 *Scribonii Libonis*] L. Scribonius Libo dicitur apud Appianum l. v. fuisse socer Sexti Pompeii. Is etiam est Scribonius, cujus filia nupsit postmodum Augusto Cæsari, de qua affinitate legatur Dio l. XLVIII. ubi Sexti Pompeii causa factam esse dicit, quam et dimisit pertæsus morum perversitatem, quanquam ex ea Juliam genuisset. Is mihi Pompeianorum videtur fuisse felicissimus, qui et Pompeii classe Dolabellam Cæsarianum e Dalmatia ejecit, et anno ab hac victoria XV cum M. Antonio consulatum gessit.

144 *Quod consules absint*] De qua consulum profectione Cicero epist. ad Att. IX. 11. 'Animum laudo, consilium reprehendo: discessu enim illorum actio de pace sublata est, quam quidem ego meditabar.'

145 *Profectionem parare incipit*] Hoc consilium multi laudavere, ut refert Plutarchus, ipse etiam Vegetius probat, et pro primo stratagemate habet IV. 5. Verum Cæsar admirabatur, quod cum urbem insideret firmam et munitam, copiasque Hispanienses expectaret, mareque in sua potestate haberet, Italiam tamen reliquisset. Ipse certe consilium Cicero reprehendit quod Themistocleum appellat, cum res essent dissimiles: 'Nec vero,' inquit, 'ille urbem reliquit, nec quod eam tueri non posset, nec Italiam, quod ea pelleretur. Sed hoc a primo

et, quo facilius impetum Cæsaris tardaret, ne sub ipsa profectione milites oppidum irrumperent, portas obstruit, vicos plateasque inædificat,[u] 146 fossas transversas viis præducit,[v] atque ibi sudes stipitesque præacutos defigit.[w] Hæc levibus cratibus terraque inæquat; aditus autem atque itinera duo, quæ extra murum ad portum ferebant, maximis defixis trabibus, atque eis præacutis, præsepit. His paratis[x] rebus, milites silentio naves conscendere jubet; expeditos autem 147 ex[y] evocatis, sagittariis, funditoribusque raros in muro turribusque disponit. Hos certo signo revocare constituit,[z] cum omnes milites naves conscendissent; atque[a] iis expedito loco actuaria navigia 148 relinquit.

28. Brundisini, Pompeianorum militum injuriis atque ipsius Pompeii contumeliis permoti, Cæsaris rebus[b] favebant. Itaque, cognita Pompeii profectione, concursantibus illis atque in[c] ea re occupatis, vulgo ex tectis[d] significabant:[e] per quos re cognita, Cæsar scalas parari, militesque[f] armari jubet, ne quam[g] rei gerendæ facultatem dimittat. Pompeius sub noctem naves solvit. Qui erant in muro

ficat ec. uti est in Pet. L. pr. sec. V. B.—[v] *perd.* L. sec. B. et Edd. quædam male. V. ad VII. 46.—[w] *diff.* V. *Hoc* L. sec.—[x] *peractis* Cuj. pro var. l.—[y] *et voc.* Lov. Dorv. *ex v.* L. sec. Edd. R. M. V.—[z] *instituit* Carr. Edd. R. M. V. male. *quumque* Lov.—[a] deest Dorv. Lov. Pal. Edd. R. M. V.—[b] *partibus* L. pr.—[c] deest *in* V.—[d] *volgo extinctis* V.—[e] *ignibus sign.* L. sec. Busl. B. Carr. p.—[f] *milites a.* Pet.—[g] Mss. 5. *neque. dimittant* Lov. et 3 alii.

NOTÆ

cogitavit, omnes terras, omnia maria movere, reges barbaros incitare, gentes feras armatas in Italiam adducere, exercitus conficere maximos. Genus illud Sullani regni jampridem appetitur.' Dio l. XLI. sic Pompeii rationes explicat, cum se videret obsideri, multosque ad Cæsarem transire, desperare de Italia cœpisse, decrevisseque in Macedoniam, Græciam, et Asiam trajicere, confisum rerum quas ibi gesserat fama, et regum amicitia. Erat præterea tota Hispania in ejus potestate, in quam tamen, Cæsare Gallias tenente, deferri non poterat. Ad hæc, etsi mare trajiceret, neminem insecuturum, et propter inopiam navium, et propter hyemem.

146 *Vicos plateasque inædificat*] Has viarum inædificationes Frontinus strategematibus annumerat I. 5.

147 *Expeditos autem, &c.*] Hos facilius, quod noctu et clam discesserit, ut narrat Lucanus l. II. pauloque ante ipsum æquinoctium.

148 *Actuaria navigia*] De actuariis navigiis supra dictum.

custodiæ causa collocati, eo signo, quod[h] convenerat, revocantur, notisque[i] itineribus ad naves decurrunt. Milites, positis scalis, muros ascendunt; sed moniti a Brundisinis, ut vallum cæcum[149] fossasque[j] caveant, subsistunt, et, longo itinere ab his circumducti, ad portum perveniunt, duasque naves cum militibus, quæ ad moles Cæsaris adhæserant, scaphis lintribusque deprehendunt,[k] deprehensas excipiunt.

29. Cæsar, etsi ad spem conficiendi negotii maxime probabat,[l] coactis navibus mare transire et[m] Pompeium sequi, priusquam ille[n] sese transmarinis[150] auxiliis confirmaret: tamen ejus rei[o] moram temporisque longinquitatem timebat,[p] quod, omnibus coactis navibus, Pompeius præsentem facultatem insequendi sui ademerat. Relinquebatur,[q] ut ex longinquioribus[r] regionibus Galliæ[151] Picenique et a freto naves essent expectandæ. Id propter[s] anni tempus longum atque impeditum videbatur. Interea veterem exercitum, duas Hispanias[152] confirmari, (quarum altera erat maximis beneficiis[t] Pompeii devincta,) auxilia, equitatum parari, Galliam Italiamque tentari, se absente, nolebat.

atque P. Pal. L. sec.—[h] *quo* L. sec. et Edd. pleræque. *convenerant* Pet. et 4 alii cum Vasc.—[i] *noctisque* Pet. Lov. Pal. V. *noctisque tenebris* L. sec. male. V. Front. I. 5. 5.—[j] *vallem c. fossisque* L. pr. *vallos cæcos* ascripsit Lips.—[k] deest Ed. Mont. *repreh.* Cuj. Pet. Lov. Sc. L. pr. V. ut et *reprehensas* sine *que*, quod bene e Carr. et Urs. Codd. jam omisit Scal. nec etiam agnoscunt Mss. ceteri.—[l] *pertinebat* Ed. Vasc. Str. Gr. post.—[m] deest Lov.—[n] *se illic* L. pr. *sese* abest Lov. *confirmaretur* idem.—[o] Sic Pet. L. pr. et alii, non *rei ejus.*—[p] *timebant* Lov. et *longitudinem* Carr.—[q] *R. ergo* L. sec. B. L.—[r] *longinquis* L. pr.—[s] Sic Pet. Lov. L. pr. et Voss. vulgo *sed id. per* Carr.—[t] *his b.* Dorv. *ben. his.*

NOTÆ

149 *Ut vallum cæcum*] Quod non videtur, vel ubi non videtur, ut et id quod non videt, dicitur. Sic cæca nox, cæcæ tenebræ, cæcus locus. Sic porro Festus: 'Cæcum vallum,' in quo præacuti pali terræ adfixi, herbis vel frondibus occuluntur.

150 *Prius quam ille sese transmarinis, &c.*] Ab Asia et Græcia, ubi multos amicos habebat Pompeius, ut postea cognitum est.

151 *Ut ex longinquioribus regionibus Galliæ*] Quibus scilicet Venetica bella et Britannica confecerat, quibus fretum Gaditanum certe superandum, et in mare Mediterraneum trajiciendum.

152 *Duas Hispanias*] Citeriorem et ulteriorem. Qua de re Varro: 'Cæsar reversionem fecit, ne post occipitium in Hispania exercitus qui erant relinqueret, quo se conjiceret Pompeius ut ancipiti urgeretur bello.'

30. Itaque in præsentia Pompeii insequendi[u] rationem omittit; in Hispaniam proficisci constituit; duumviris municipiorum[153] omnium imperat, ut naves conquirant, Brundisiumque[v] deducendas curent.[w] Mittit in Sardiniam[154] cum legione una Valerium legatum; in Siciliam[155] Curionem proprætorem,[x] cum legionibus[y] quatuor; eundem, cum Siciliam recepisset, protinus in Africam transducere exercitum jubet. Sardiniam obtinebat M. Cotta,[156] Siciliam M. Cato,[157] Africam sorte Tubero[158] obtinere debebat. Caralitani,[159] simul[z] ad se Valerium[160] mitti audierunt, nondum profecto[a] ex Italia, sua sponte ex oppido Cottam ejiciunt.[b] Ille perterritus, quod omnem provinciam consentire intelligeret,[c] ex Sardinia

Lov.—[u] *Sequi* Pet. Lov. L. pr. sec. V.—[v] *que* abest Pet.—[w] Quædam hic deesse suspicatur Ciaccon.—[x] *prætorem* Lov. Carr. *proprætorem Rom.* Edd. pp. Vasc. Str. Steph. G. post. quod natum ex *prop. R.* ut in L. pr. V. Pal. *populo Rom.* B. sed Pet. *proprætore.* Bene.—[y] *legatis* Lov.—[z] *simul ut* Carr. hinc Brut. *simulatque* male.—[a] *profectum* L. pr. sed vide ad VII. 52.—[b] *ejecerunt* Busl. Edd. R. M. V.—[c] *intellegit* Lov. *intelligit* Dorv. Pal.

NOTÆ

153 *Duumviris municipiorum*] Qui in oppidis publicas res gerebant. Vocamus *échevins.*

154 *In Sardiniam*] Sardinia maris Mediterranei insula, Græce Σαρδὼ, inter Italiam et Hispaniam fere media, tribus leucis a Corsica dissita, a Saracenis diu occupata, quos inde ejecit Fredericus Siciliæ rex anno Christi CIↃCCCVI.

155 *Siciliam*] Siciliæ vide descriptionem apud Plin. III. 8. et Polyb. l. I.

156 *M. Cotta*] Cottarum gens in tres familias divisa, Cottarum, Orestium, et Scaurorum. Quis hic fuerit, nescitur.

157 *M. Cato*] Is est M. Cato qui ab Utica, ubi diem obiit supremum, Uticensis est dictus; vir sanctissimus, constantissimus, et sapientissimus Romanorum; M. Catonis, qui tribunus plebis præturamque petens decessit, filius; Catonis majoris Censorii nepos dignissimus. Portia erat de gente, quæ in familias tres erat divisa, Liciniorum, Leccarum, et Catonum. Hujus vita diligenter a Plutarcho est conscripta, ubi ejus gesta vide.

158 *Tubero*] Is est Tubero qui Q. Ligarium accusavit, quem Tuberonem miris modis exagitat Cicero in oratione pro Ligario. Est hic non levis suspicio defectus. Plures enim fuisse eodem tempore missos narrat Appianus, nempe C. Antonium in Illyricum, Dolabellam et Hortensium ad tutelam maris Ionii cum duplici classe, ut inaccessibilem redderet Italiam Pompeio. Quo facto in Hispaniam transivit.

159 *Caralitani*] Caralis metropolis Sardiniæ, *Cagliari.*

160 *Valerium*] Is est M. Valerius Orca ad quem mittitur liber XIII. epistolarum Cic.

in Africam profugit. Cato in Sicilia[d] naves longas veteres reficiebat, novas civitatibus imperabat. Hæc[e] magno studio agebat.[f] In Lucanis Brutiisque[g] [161] per legatos suos civium Romanorum delectus habebat: equitum peditumque certum numerum a civitatibus Siciliæ[h] exigebat. Quibus rebus pæne[i] perfectis, adventu Curionis cognito,[162] queritur in concione, 'sese[j] projectum ac proditum a Cn. Pompeio, 'qui,[k] omnibus rebus imparatissimus,[l] non necessarium bel-'lum suscepisset;[m] et ab se, reliquisque in Senatu interro-'gatus, omnia sibi esse ad bellum apta[n] ac parata, confirma-'visset.'[o] Hæc in concione questus, ex provincia fugit.[p]

31. Nacti vacuas[q] ab imperiis Sardiniam Valerius, Curio

Edd. R. M. V. *intellegebat* Pet. B. Carr. Ed. Flor. *intellexit* Busl.—[d] *Siciliam* Mss. 2.—[e] *hoc* L. pr.—[f] *perag.* Mss. 4. et Edd. pp. aliæque.—[g] *Brutiis p.* Scal.—[h] *Sicilia* V. *in Sicilia* Carr. Busl. L. sec.—[i] *plane* B.—[j] *se* L. sec. Edd. pp.—[k] *quibus* Pal.—[l] *inperitissimus* Lov. *imparatissimis* Mss. et Edd. qdd.—[m] *intulisset* V.—[n] *acta* Mss. 2.—[o] Sic Mss. o. mei et Edd. pp. non *confirmasset.*—[p] *prof.* Carr. V. nec male.—[q] *v. provincias* Lov. Hotom. B. L. sec. Dorv. pp. melius *v. ab. imp. provincias* L. pr. e Glossa, an ab auctore, non facile

NOTÆ

161 *Lucanis Brutiisque*] Lucania hodie dicitur *Basilicata.* Brutii vero Calabri inferiores.

162 *Adventu Curionis cognito*] Plutarchus non Curionem sed Asinium Pollionem narrat in Siciliam advenisse, cujus adventu cognito monuerit Syracusanos, ut saluti suæ consulant, se potentiori adjungentes, et nolentem illos bello implicare, sponte sua abnavigasse, quanquam posset in præsentia Asinium ex insula ejicere. Præmiserat ergo Curio Asinium Pollionem. Idem scripsit Appianus, et verisimile facit quod legitur passim in Ciceronis epistolis ad Attic. Curionem post discessum Cæsaris in Galliam apud Ciceronem in ejus villa mansisse, neque ante diem VIII. kal. Maias in Siciliam profectum esse, epist. x. 4. et aliis. Ideo autem a Cæsare tanta diligentia provisum est, ut occuparetur a suis Sicilia, quia frumentaria provincia est; unde frumentum plebi Romanæ dabatur, neque tuto in urbem ingredi poterat nisi hoc esset ante perfectum, ut visum est sequentibus annis, lapidibus Augustum victorem etiam a plebe exceptum esse, quia Siciliam a Sexto Pompeio occupari siverat. Ut enim inquit Lucanus l. II. 'nescit plebs jejuna timere.' Emit itaque frumento metum; metui enim volebat. Atque hoc intererat inter Pompeium et Cæsarem, quod Pompeius a volentibus et libentibus coli et amari postularet, Cæsar vero nihil pensi habebat, modo imperaret invitis licet et odio prosequentibus, quod ipsi tandem perniciem attulit. Ita Dion. l. XLI. Ita Lucanus 'gaudet tamen esse timori Tam magno populis, et se nec mallet amari.' Siciliam quæ toto belli civilis tempore quieta fuerat latinitate donavit, ut videtur in epist. Ciceronis ad Attic.

Siciliam, cum exercitibus eo perveniunt. Tubero, cum in[r] Africam venisset, invenit in provincia cum imperio[s] Attium Varum,[163] qui ad Auximum, ut supra demonstravimus, amissis cohortibus, protinus ex fuga in Africam pervenerat, atque eam sua sponte vacuam occupaverat, delectuque habito duas legiones effecerat, hominum et locorum notitia,[ss] et usu ejus provinciæ nactus aditus ad ea conanda,[t] quod paucis ante annis ex prætura eam provinciam obtinuerat. Hic venientem Uticam navibus[u] Tuberonem portu atque oppido prohibet,[164] neque affectum valetudine filium exponere in terram patitur; sed sublatis anchoris excedere eo loco cogit.

32. His rebus confectis,[v] Cæsar, ut reliquum tempus a labore intermitteretur,[w] milites in proxima municipia deducit: ipse ad urbem proficiscitur.[165] Coacto[x] Senatu, injurias inimicorum commemorat, docet, 'se nullum extraordinarium honorem appetisse,[166] sed expectato legitimo tempore[167] consulatus,[y] eo fuisse contentum, quod omnibus civibus pateret: latum ab[z] decem tribunis plebis, contra dicentibus inimicis, Catone[a] vero acerrime repugnante, et,

dixerim.—[r] deest præp. Lov. Dorv. V. ad B. G. III. 7.—[s] desunt L. pr.—[ss] abest a m. pr. L. pr. in marg. *noticiam*, et dein *usum*. *usus* et *conandi* V.—[t] *contanda* Lov.—[u] vulgo *cum navibus*. dein *valit*. Mss. ut semper.—[v] *cognitis* V.—[w] *intermitteret* L. sec.—[x] *et acto* L. pr. Scal.—[y] male Ciacc. ejicere tentat.—[z] *a* Mss. et Edd. qdd. *decem* abest a Carr.—[a] *Catonem repugnantem et extra-*

NOTÆ

163 *Attium Varum*] De Attio Varo sic habet Cicero in oratione pro Ligario: 'Interim P. Attius Varus, qui prætor Africam obtinuerat, Uticam venit. Statim ad eum concursum est. Atque ille non mediocri cupiditate arripuit imperium, si illud imperium esse potuit quod ad privatum clamore multitudinis imperitæ nullo publico consilio deferebatur.'

164 *Tuberonem portu atque oppido prohibet*] Hoc totum habetur in oratione Ciceronis pro Ligario, qui Attii Vari legatus erat: 'Tardius pervenit in Africam, cum sorte sua conjecta morbo teneretur.'

165 *Ipse ad urbem proficiscitur*] Metu pavidam: 'fuit hæc mensura timoris, Velle putant quodcumque potest.' Lucan.

166 *Extraordinarium honorem appetisse*] Extraordinarius honor is est qui contra leges aut morem civitatis alicui confertur, quasi extra ordinem; ut si quis ultra annum consulatum retineret, qui annuus esse deberet magistratus, aut ante X. annum illum repeteret magistratum.

167 *Expectato legitimo tempore*] Quia decennium erat ab eo tempore

'pristina consuetudine, dicendi mora dies extrahente,[168] ut 'sui ratio absentis haberetur,[169] ipso consule Pompeio: qui 'si improbasset, cur ferri[b] passus esset? sin[c] probasset, cur 'se[d] uti populi beneficio prohibuisset? Patientiam proponit[e] 'suam, cum de exercitibus dimittendis[170] ultro postulavisset; 'in quo[f] jacturam dignitatis atque[g] honoris ipse facturus es'set. Acerbitatem inimicorum docet, qui, quod[h] ab altero 'postularent, in se recusarent, atque omnia permisceri mal'lent, quam imperium exercitusque dimittere. Injuriam in 'eripiendis legionibus[i] prædicat: crudelitatem et insolen'tiam in circumscribendis[171] tribunis plebis, conditiones a 'se latas, et[j] expetita colloquia[172] et denegata,' commemorat. 'Pro quibus rebus' orat[k] ac postulat, 'rempublicam

hentem Pal. B. Dorv. Carr. L. pr. sec. V.—[b] *fieri* Carr. L. pr. P. Dorv. Edd. pp. male.—[c] *si* Mss. 8. et Edd. qdd. V. ad B. C. II. 5.—[d] *suo* L. sec. Dorv. *beneficiis* Carr.—[e] *proposuit* Pet.—[f] desunt Lov.—[g] *et* L. pr.—[h] *quidquid* Mss. 3. *quidquod* L. pr. V. *alterorum* L. pr. *latōrum* V.—[i] Mss. o. et Edd. pp. *legibus*.—[j] deest Pet. Sc. L. pr. V. et Edd. qdd. *expedita* L. pr. Edd. R. M. V. *inpetita* Lov. unde Lips. *inpedita*, et sic Ed. Ven. *expectata* L. sec.—[k] *hortatur*

NOTÆ

quo consul cum M. Bibulo fuerat usque ad annum quo ambiebat C. Marcello et L. Lentulo coss.

168 *Mora dies extrahente*] Extrahere, eximere, tollere diem dicitur, quod pulchre norat facere Cato, teste Cicerone l. III. de legibus: testaturque hoc idem ab eo factum Plutarchus in vita Cæsaris, cum cerneret Cato multos a Cæsare consulatum simul et triumphum ex Hispania petente esse delinitos, diem dicendo exemisse. Hoc idem testatur A. Gellius IV. 10. Plutarchus vero dicit illi vocem fuisse multam et copiosam, tonum vocis infractum, inexhaustumque, per totum sæpe diem perpetuo et sine intermissione locutum, et sine lassitudine desiisse. Unde intelligitur quod hic habet Cæsar.

169 *Ut sui ratio absentis haberetur*] Quanquam enim eo capite quo a petitione honorum absentes summovebat, ne Cæsarem quidem exciperet per oblivionem Pompeius, mox tamen lege jam in æs incisa (ut moris erat) et in ærarium condita correxit errorem. Quod fuit privilegium a Pompeio Cæsari concessum. Auctor Suetonius.

170 *Cum de exercitibus dimittendis*] Volebant enim ut exercitus a Cæsare dimitterentur, suos ipsi dimittere nolebant.

171 *Circumscribendis*] Circumscribere nihil aliud est quam a foro, curia et rep. removere, teste Orosio, ubi de illis scribit M. Antonium et Cassium trib. plebis pro Cæsare intercedentes a Lentulo consule curia foroque prohibitos, ad Cæsarem profectos esse.

172 *Expetita colloquia*] Expetita colloquia duo fuerunt, unum per L. Cæsarem et Roscium, alterum per Cn. Magium, ut demonstratum est.

'suscipiant atque una secum administrent: sin timore defugiant, illis se oneri non futurum et per se rempublicam administraturum. Legatos ad Pompeium de compositione mitti oportere: neque se reformidare, quod in Senatu paulo ante Pompeius dixisset, ad quos legati mitterentur, iis auctoritatem attribui,[l] timoremque eorum, qui mitterent, significari:[m] tenuis atque infirmi hæc animi videri: se vero, ut operibus anteire studuerit, sic justitia et[n] æquitate velle superare.'

33. Probat rem Senatus de mittendis legatis; sed, qui mitterentur, non reperiebantur, maximeque timoris causa[173] pro se quisque id munus legationis recusabat. Pompeius enim discedens ab urbe in Senatu dixerat, eodem se habiturum loco, qui Romæ remansissent et qui in castris Cæsaris fuissent.[174] Sic triduum disputationibus[o] excusationibusque extrahitur. Subjicitur etiam L. Metellus[175] tribunus plebis ab inimicis Cæsaris,[p] qui hanc rem distrahat,

Pet. Cuj. Sc. L. pr. et Ed. R. Steph. iidem cum Dorv. L. sec. V. et Edd. pp. addunt *ut*, sed V. ad IV. 16.—[l] *adtribuit* L. pr. Lov.—[m] *significare* L. pr.—[n] *atque* L. pr. *ac* V.—[o] *omnibusque* L. pr. *que* abest a Dorv.—[p] *Cæsari* V.—

NOTÆ

173 *Maximeque timoris causa*] Præter hanc causam, aliam affert Plutarchus, quod secus Cæsarem sentire existimarent, et verbis tantum uti speciosis.

174 *Et qui in castris Cæsaris fuissent*] Qui enim in castris Cæsaris erant, eodem perduellionis crimine cum ipso tenebantur; atque adeo nihil erat tuti legatis Cæsaris ad Pompeium proficiscentibus.

175 *Subjicitur etiam L. Metellus*] Obiter narrat quid in urbe egerit, sed non ut sacrum ærarium aperuerit. Quæ fusius a Lucano, Plutarcho, Appiano referuntur, cum scilicet Metello intercedenti minatus mortem, dixit sibi hoc facere quam dixisse esse facilius. Porro in sacro illo ærario ea pecunia erat recondita, quæ tumultus tantum Gallici causa esset depromenda. Itaque optime Florus dixit: 'Censum et patrimonium populi Rom. ante rapuit quam imperium.' Unde, teste Plinio, protulit laterum aureorum XXV millia, et in numerato pondo CCC. Dicebat autem a Gallis nihil esse metuendum quos sustulisset. Illum Metellum μειράκιον, adolescentem, vocat Plutarchus. Quis vero fuerit nescitur. Certe de illustri Cæciliorum gente et familia Metellorum, quæ omni honorum genere in republ. floruit. Cujus ponderis essent illi lateres aurei, quia indictum reliquit Plinius, scire quoque parum juvat. Alius aliter suspicatur. Tantum conjecturæ suspicionique tribuitur a Budæo, ut aliter legat quam scriptum. Nempe pro-

reliquasque res, quascumque agere[q] instituerit, impediat. Cujus cognito consilio, Cæsar, frustra diebus aliquot consumtis, ne reliquum tempus omittat,[r] infectis iis, quæ agere destinaverat, ab urbe proficiscitur,[176] atque[s] in ulteriorem Galliam pervenit.

34. Quo cum venisset,[t] cognoscit, missum in[u] Hispaniam

[q] deest V. *instituerat* Edd. pp. male.—[r] *mittat* Pet. L. pr. Lov.—[s] *et* L. pr. —[t] *perv.* L. pr.—[u] *in H.* exulant a Lov. L. pr. Sec. V. Dorv. Carr. et Edd. pp. *Vibellium vel Jubellium.* Mss. plerique. *Jubilium* Carr. *Jubulum* Edd. pp.

NOTÆ

tulit laterum aureorum XV millia, argenteorum XXXV millia, et in numero sestertium quadringenties. Orosius sublatas scribit a Cæsare IV mille et centum et triginta libras auri, et nongentas argenti; cui consentit Eutropius in auri summa, in argenti vero numero dissentit; statuit enim non nongentas libras, sed nongenta millia. Sed totam rem nummariam seu pecuniariam evertit auri argentique copia vel penuria, quæ alia aliis fuit temporibus. Si enim paucum sit aurum, parvo omnia veneunt; contra magno venduntur, si sit magna eorum metallorum copia. Sic Hispanis postridie secundi prælii quo Atabalipam regem et omnes ejus thesauros ceperunt, emendum fuit par unum ocrearum coriacearum CD libras tur. quod pridie forte XL assibus nostris emptum fuerat. Adde faciles lapsus in notis numerorum, quibus etiam tota illa ratio depravata est. Itaque longe melius est totum illud omittere; præsertim cum nec nostra nec reip. intersit, nec ad mores quicquam pertineat emendandos, quam in utilitatem omnes convertendi sunt legentium et lucubrantium labores, studia, et vigiliæ. Consulatur in hanc rem aureus Budæi liber de asse, qui quicquid fuit ingenii, quod certe fuit maximum, in hanc rem cognoscendam impendit, si non perutili, at permagno certe conatu. Quicquid autem inde eruerit Cæsar, cito fuisse exhaustum patet ex hoc libro, ubi legitur a tribunis mil. centurionibusque mutuas pecunias sumsisse, has exercitui distribuisse. Quo facto, duas res consecutus est, quod pignore animos centurionum devinxit, et largitione militum animos redemit. Item ex Suetonio qui c. 68. narrat ingresso civile bellum centuriones, cujusque legionis singulos equites ex suo viatico obtulisse, et sine frumento stipendioque universi milites gratuitam operam. Porro idem factum a Scipione legimus apud Val. Max. l. III. 'Cum enim ad necessarium reipub. usum pecuniam ex ærario promi opus esset, idque quæstores, quia lex obstare videretur, aperire non auderent, privatus claves poposcit; patefactoque ærario, legem utilitati cedere coëgit.' Sed hic longe dispar ratio.

176 *Ab urbe proficiscitur*] Quod antequam fecit, illi M. Lepidum præfecit, M. Antonium Italiæ, relictoque ibi exercitu, Siciliæ Curionem, Sardiniæ Valerium, Illyrico C. Antonium, Licinio Crasso citeriorem Galliam. Curio apud Ciceronem epist. X. 4. ad Attic. dicit Cæsarem, 'perturbatum, quod intelligeret se apud ipsam plebem offendisse de ærario, itaque ei cum certissimum fuisset concionem

a Pompeio Vibullium Rufum, quem paucis diebus ante[v] Corfinio captum ipse dimiserat: profectum[w] item Domitium ad occupandum Massiliam navibus actuariis septem, quas, Igilii et in Cosano[177] a privatis coactas, servis, libertis, colonis[x] [178] suis compleverat: præmissos etiam legatos Massilienses domum,[y] nobiles adolescentes, quos ab urbe discedens Pompeius erat adhortatus, ne nova Cæsaris officia veterum suorum beneficiorum in eos memoriam expellerent. Quibus mandatis acceptis, Massilienses portas[179] Cæsari clauserant:[z] Albicos,[180] barbaros homines, qui in eorum fide antiquitus erant, montesque supra Massiliam incolebant, ad se vocaverant: frumentum ex finitimis regionibus atque ex[a] omnibus castellis in urbem[b] convexerant: armorum officinas[181] in urbe instituerant: muros, classem, portas reficiebant.[c]

35. Evocat ad se Cæsar[d] Massiliensium quindecim pri-

in bellum V. sed vide c. 23. 38.—[v] Mss. meliores et Edd. quædd. *ante dieb. Corfinii* Ms. Urs. et Edd. Man. Plant. Clark. sed adi VII. 32. vulgo deest *ipse*.—[w] *præfectum* Mss. plerique et Edd. pp. item *occupandam;* uti et Edd. Vasc. St. Steph. Gr. post et Clark. V. ad B. G. III. 14.—[x] *coloniis* L. sec.—[y] vulgo *Mass., domi n.*—[z] *clauserunt* V. Edd. quædd.—[a] *in o.* L. pr. V.—[b] *urbem* L. pr. *urbem conv.* V.—[c] vulgo *portasque refecerunt*.—[d] abest Lov. dein *Massiliam* L. pr. *Massiliæ* Lov. *Massilia* V. L. sec. Dorv. Hotom. qui probat,

NOTÆ

habere, ausum non esse, vehementerque animo perturbato profectum.'

177 *Igilii et in Cosano*] Cosa fuit urbs opposita Igilio. Sic enim scribit Plinius: 'Item insulæ Igilium et Dianium quam Artemisiam dixere, ambæ contra Cosanum littus.'

178 *Colonis*] Colonos dicit Cæsar quibus Domitius agros de suis possessionibus et latifundiis attribuerat.

179 *Massilienses portas, &c.*] Stultitiam Massiliensium nemo melius Velleio Paterculo indicat: 'Festinationem itineris Cæsariani aliquamdiu morata est Massilia, fide melior quam consilio prudentior, intempestive principalium armorum arbitria captans, quibus ii se debent interponere, qui non parentem coërcere possunt.'

180 *Albicos*] De Albicis vide infra.

181 *Armorum officinas*] Hæ sunt quas sequentibus temporibus fabricas appellabant, quas habebant, ut ait Veget. II. 11. 'Scutarias, loricarias, arcuarias, in quibus sagittæ, missilia, cassides, omniaque armorum genera formabantur.' Nec alibi quam in illis publicis fabricis et a fabris publicis, id est, qui annona publica sustentabantur, fieri licebat arcus, sagittas, spathas, contos, loricas, ut videre est ex Novella LXXXV. Justiniani. A privatis autem nihil fabricari aut vendi poterat, nisi cultelli breves, quos nemo ad belli usum adhiberet.

mos:[182] cum[e] his agit, ne initium inferendi[f] belli ab[g] Massiliensibus oriatur: 'debere eos Italiæ totius auctoritatem 'sequi potius, quam unius hominis voluntati obtemperare.' Reliqua,[h] quæ ad eorum sanandas mentes pertinere arbitrabatur, commemorat. Cujus orationem legati domum[i] referunt; atque ex auctoritate hæc Cæsari renuntiant: 'intelligere se, divisum esse[j] Populum Romanum in par'tes duas; neque sui judicii, neque suarum esse virium, 'decernere, utra pars justiorem habeat causam: principes 'vero esse earum[k] partium[183] Cn. Pompeium et C. Cæsa'rem, patronos civitatis; quorum alter agros Volcarum[l] 'Arecomicorum[184] et Helviorum[185] publice iis concesserit: 'alter bello victas Gallias[186] attribuerit, vectigaliaque aux'erit. Quare, paribus eorum beneficiis, parem se quoque 'voluntatem tribuere debere, et neutrum eorum contra alte'rum juvare, aut urbe aut portibus[m] recipere.'

36. Hæc dum inter eos aguntur, Domitius navibus Massiliam[187] pervenit, atque ab iis receptus, urbi præficitur.

non male. xv abest Busl. Edd. R. M. V.—[e] *et cum* Dorv. L.—[f] deest L. pr. nec male.—[g] Sic Lov. L. pr. non *a.*—[h] *reliquaque* Edd. pp. *de e. sanandis mentibus* Lov.—[i] Sic Mss. plerique, non *d. l.*—[j] deest L. sec. V. et inter versus est in L. pr. *R* seu *Romanum* abest quoque a Mss. 7.—[k] *illarum* L. pr. *partum* Charis. Lib. pr. p. 114.—[l] *Volgarum* Mss. et Edd. pp. dein *Iluorum* iidem Mss. et plures, atque Edd. Vett. *Helvorum* Plant. *Hilvorum* L. pr. V. VII. 7.—[m] Sic Mss. longo plurimi et Edd. pp. item Vasc. Str. Steph. Scalig. non per

NOTÆ

182 *Quindecim primos*] Proprio nomine τιμούχους vocabant Massilienses, id est, *honorem habentes*, teste Strabone lib. IV.

183 *Principes vero esse earum partium, &c.*] Charisius l. I. scribit Cæsarem lib. de analogia qui periit, censere dici oportere *earum partum*, et non *partium*.

184 *Volcarum Arecomicorum*] Volcarum Arecomicorum Ptolemæo caput est Nemausum, *Nismes*.

185 *Helviorum*] Helvii, qui nunc *Vivarais*, caput habent Albam Helviorum, nunc *Viviers*, de qua re supra. Strabo Volcas privatam remp. suo tempore habuisse scripsit. Verisimile est hanc nostri Cæsaris habuisse beneficio, qui eos victis Massiliensibus ademerit, et libertate donarit.

186 *Alter bello victas Gallias, &c.*] Mendosus locus, qui nisi restituatur, non potest intelligi. Lege *victos Salyas*, qui antiqui Massiliensium hostes domiti, tandem eis fuerant attributi. Qui sint Salyes, docet Plinius III. 4. 'Aquæ Sextiæ Salyorum,' *Aix*. Idem habet Strabo lib. De iis supra.

187 *Massiliam*] Massilia clarissima urbs, unde tota in Galliam humani-

Summa ei belli administrandi permittitur.[n] Ejus imperio classem quoquo versus[o] dimittunt: onerarias naves, quas ubique possunt, deprehendunt atque in portum deducunt: parum clavis aut materia atque[p] armamentis[188] instructis ad reliquas armandas reficiendasque utuntur: frumenti quod inventum est, in publicum conferunt: reliquas merces commeatusque ad obsidionem urbis, si[q] accidat, reservant.[r] Quibus injuriis permotus Cæsar, legiones tres Massiliam adducit; turres[s] vineasque ad oppugnationem urbis agere, naves longas Arelate[t] [189] numero duodecim facere instituit. Quibus effectis armatisque diebus triginta,[u] a qua die materia cæsa est, adductisque Massiliam, his D. Brutum[190] præficit:[v] C. Trebonium[191] legatum ad oppugnationem Massiliæ relinquit.

37. Dum hæc parat atque administrat, C. Fabium legatum cum legionibus tribus, quas Narbone[192] circumque[w] ea

u. V. ad B. G. III. 8. *portu* L. pr.—[n] Hæ 5 voces desunt Pal. Dorv. Edd. R. M. V.—[o] *quoque* L. pr. *quoquo usque* V. et dein vulgo *earum cl.*—[p] *aut* Dorv. Edd. pp.—[q] Deest Carr. L. pr. V. *accidunt* Carr. *accidant* L. pr. sec. V.—[r] *referuntur* L. pr.—[s] *turresque* Lov.—[t] Sic Mss. et V. Cellar. Edd. pp. Gryph. *Arelatæ*.—[u] XXX *ma die* L. pr. nec male.—[v] Mss. et Edd. qdd. *præfecit et reli-*

NOTÆ

tas, literatura, et philosophia profluxit, Phocæorum in Asia colonia Persicam servitutem fugientium, petroso in loco sita, ut ait Strabo. Nomen fere retinet, *Marseilles.*

188 *Armamentis*] Armamenta sunt mali, antennæ, vela, Gallice, *équipage.*

189 *Arelate*] Dicitur et Arelatum et Arelas, urbs antiqua, in qua postea diu imperatores Rom. sedem habuerunt. Est ad Rhodanum sita. ‘Multarum civitatum decus,’ Marcellino, ‘Gallula Roma,’ Ausonio, dicitur.

190 *D. Brutum*] Is Decius Brutus peritus rei navalis erat, ut videtur. Jam enim Venetico bello navibus præfectus fuerat, ut legitur lib. IV. de bello Gallico. Ex Juniorum plebeia familia, ab Aulo Posthumio Albino adoptatus, Albini nomen sumserat, inter secundos hæredes a Cæsare scriptus, et in sequentem annum consul designatus, tamen cum M. Bruto et Cassio cædis ejus particeps fuit, tantamque illis operam navavit, ut et somniis Calpurniæ uxoris exire cunctantem, domo prodire coëgerit, et M. Antonium, qui auxilio esse poterat, longioribus consulto sermonibus extra curiam, dum cædes patratur, distinuerit; postea vero ab eodem M. Antonio Mutinæ obsessus, effugit; sed dum in Macedoniam ad M. Brutum contendit, in itinere a quodam Furio jussu ejusdem Antonii fuit interfectus.

191 *C. Trebonium*] De Trebonio supra dictum.

192 *Narbone*] De Narbone item supra dictum.

loca hyemandi causa disposuerat, in Hispaniam præmittit, celeriterque Pyrenæos[x] saltus occupari jubet, qui eo tempore ab L. Afranio legato præsidiis tenebantur: reliquas legiones, quæ longius hyemabant, subsequi jubet. Fabius, ut erat imperatum, adhibita celeritate, præsidium ex saltu dejecit,[y] magnisque itineribus ad exercitum Afranii contendit.

38. Adventu L. Vibullii[z] Rufi, quem a Pompeio missum in Hispaniam[a] demonstratum est, Afranius et Petreius[193] et Varro,[194] legati Pompeii, quorum unus tribus legionibus[b] Hispaniam citeriorem;[c 195] alter a saltu Castulonensi ad

quit, de more.—[w] *circaque* L. sec.—[x] *Pirenos* L. pr. V.—[y] *dejicit* Edd. Vasc. Str. Steph. Gr. post.—[z] Mss. et Edd. pp. *Vibuli*, *Bibuli*, *Vibelli*, *Vibili*, *Jubilii*, sed præter L. pr. ceteri et Urs. addunt *L.* ut c. 23. quare id reposui.—[a] *Hispania* Sc. L. sec.—[b] desunt III. *leg.* et *alter* in Mss. 8. et Edd. pp. *in Hisp.* Pet. L. sec. V. Edd. pp. perperam, sed *in* natum ex III. ut videatur *legionibus*

NOTÆ

193 *Afranius et Petreius*] De Afranio et Petreio, quia est in his libris perscriptum, quid nempe gesserint, et quo fato perierint, nihil attinet dicere, nisi Afranium Pompeii legatum Phraati Corduenen eripuisse, consulemque fuisse cum Metello Celere, anno IↃCXCIV.

194 *Varro*] De M. Terentio Varrone quia hic pauca, ut de hoste dicuntur, magnique fuit vir nominis, est aliquid dicendum. Is bello Piratico legatus Pompeii fuerat, a quo navali sive rostrata corona donatus, teste Plinio, quæ maxime celebris ea tempestate fuit. Inde legatus ejus in Hispania, unde est a Cæsare expulsus. Inde totus in literis occupatus, quibus sic excelluit, ut ejus operam ipse Cæsar desideraverit postea atque adhibuerit, cum bibliothecas Græcas et Latinas quam maximas posset, publicare voluit, quarum curam comparandarum ac dirigendarum illi dedit, teste Suetonio; neque sic tamen triumviralem proscriptionem vitare potuit, sed amicorum diligenti opera certatim servatus et a Caleno, de quo in his libris crebra fit mentio, abditus in villa delituit, donec primus proscriptionis impetus deferbuit, diuque postea vixit. LXXXI. enim vitæ annum agens, libros de agricultura quos habemus scripsit, teste Plinio, scribendique et vivendi eundem finem fecit, teste Val. Max. VIII. 7. Lactantius Instit. lib. I. scribit eo neminem unquam doctiorem, ne apud Græcos quidem, nedum apud Latinos vixisse. Sed nec omittendum Quintiliani de eo judicium: 'Terentius Varro vir Romanorum eruditissimus, plurimos hic libros et doctissimos composuit, peritissimus linguæ Latinæ, et omnis antiquitatis, et rerum Græcarum nostrarumque, plus tamen scientiæ collaturus quam eloquentiæ.'

195 *Hispaniam citeriorem*] Hispaniam Romani ubi obtinuerant a se devictam, in partes duas diviserant, quarum unam citeriorem, alteram ulteriorem appellaverunt. Primam partem a montibus Pyrenæis ad saltum Castulonensem produxerunt; quæ ultra hunc terminum, dicta fuit

Anam[196] duabus legionibus; tertius ab[d] Ana Vettonum[e] agrum[197] Lusitaniamque[198] pari numero legionum obtinebat, officia inter se partiuntur, uti[f] Petreius ex Lusitania per Vettones cum omnibus copiis ad Afranium proficiscatur; Varro cum iis, quas habebat, legionibus omnem ulteriorem Hispaniam tueatur. His rebus constitutis, equites auxiliaque toti[g] Lusitaniæ a Petreio; Celtiberis,[h][199] Cantabris[200]

hic vel infra esse intrusum.—[c] abest Pet.—[d] exulat *ab* Sc. L. pr.—[e] Mss. et Edd. pp. hic et mox *Betonum*, *Bettonum*, *Vetonum*, *Vectonum*, quod et in plerisque Edd. V. ad Luc. IV. 9. Burm. ad Ser. Samm. 13. 205.—[f] Sic Mss. et Edd. qdd. non *ut*.—[g] ita ex conjectura Hotom. et Ciacc. Mss. et Edd. Vett. *totius*.—[h] ita B. L. sec. Reliqui cum Mss. Urs. et Edd. pp. *Celtiberiæ*.—[i] deest

NOTÆ

ulterior. Castulo porro urbs est Oretanorum in citeriore Hispania ad Anam flumen, sed ignoratur. Castulonenses, teste Plinio, dicuntur Cæsari venales, qua de causa, nescio. Quibusdam est *Caslona*, quæ olim habuit episcopum, nunc caret.

196 *Anam*] Anas fluvius, nunc dicitur *Guadiana*. Sic de eo Plinius III. 1. 'Bæticæ latere septentrionali prætenditur Lusitania amne Ana discreta. Ortus hic Laminitano agro citerioris Hispaniæ, et modo se in stagna fundens, modo in angustias resorbens, aut in totum cuniculis condens, et sæpius nasci gaudens, in Atlanticum Oceanum effunditur.' *Guadiana* ab Arabico vocabulo *guad*, quod amnem significat et *Ana*. Quidam negant id quod sentit Plinius de *Ana* nisi opinione vulgi constare, cum non eadem erumpat rursus, sed alia aqua.

197 *Vettonum agrum*] Vettones incolebant illam regionem quæ postea dicta est Legio, *Leon*. Siquidem Plinius ab Asturibus Durio amne disterminari scribit. Citerioris certe sunt Hispaniæ. Ulterior Hispania quæ Varroni erat tradita, item altera quæ Vettonum et Lusitaniæ erat, singulæ duabus legionibus contentæ erant, quia remotiores erant a periculo objectu citerioris. Citerior vero quæ propior erat Romanis, tribus legionibus defendebatur.

198 *Lusitaniam*] Lusitania nunc *Portugal* a Gallis, qui in illos portus appulerunt, regnumque ibi adepti sunt.

199 *Celtiberis*] Celtiberos aliqui Castellæ veteri, plerique Valentiæ assignant, sed male. Eorum fines ignorantur. Per eorum fines ferri dicuntur Tagus, Anas, Durius. Itaque fuerint Castellani novi. Livius l. XXVIII. Celtiberiam dicit esse inter duo maria mediam. De iis Lucanus: 'profugique a gente vetusta Gallorum, Celtæ miscentes nomen Iberis.' Apud ipsos fuit Numantia.

200 *Cantabris*] Cantabri qui sint, docet Plinius II. 4. qui scribit Iberum ortum in Cantabris. Præterea Cantabricus dicitur Oceanus qui Gallæciam alluit, junguntur etiam Asturibus. Cantabria itaque fuerit Gallæcia, Biscaia, et aliæ ultimæ provinciæ. Ultimi omnium domiti sub Augusto fuere a Romanis Cantabri.

barbarisque omnibus, qui ad Oceanum pertinent, ab Afranio imperantur. Quibus coactis, celeriter[i] Petreius per Vettones ad Afranium[j] pervenit. Constituunt communi consilio, bellum ad Ilerdam,[201] propter ipsius loci opportunitatem, gerere.

39. Erant, ut supra demonstratum est, legiones Afranii tres, Petreii duæ, præterea scutatæ[k 202] citerioris provinciæ et[l] cetratæ ulterioris Hispaniæ cohortes circiter octoginta, equitum utriusque provinciæ circiter quinque millia. Cæsar legiones in Hispaniam præmiserat,[203] ad sex[m] millia auxilia peditum, equitum tria millia, quæ omnibus superioribus bellis habuerat, et parem ex Gallia numerum, quem ipse paraverat, nominatim ex omnibus civitatibus nobilissi-

Dorv. Edd. pp. Eædem addunt *ex Lusitania.*—[j] *erarium* L. pr. dein *constituuntque* Urs. Carr. Pet. Lov. L. pr. sec. B. V. non male.—[k] vulgo *scutati.*—[l] deest Pet. contra ille et L. pr. *equitumque.*—[m] *Nulla* vel addunt, vel pro

NOTÆ

201 *Ilerdam*] Ilerda urbs notissima, hodie dicitur nonnihil mutato nomine *Lerida*. Juxta hanc Sicoris fluvius, ut ait Plinius, qui hodie dicitur, *la Segre*, hujus situs describitur a Lucano lib. III.

202 *Præterea scutatæ, &c.*] Ulteriores tantum Hispani cetra sunt usi. Nam ut tradunt Polybius et T. Livius, Hispanorum et Gallorum scutum erat simile. Cetras etiam Britannis tribuit Tacitus. Erant illa scuta in cordis humani effigiem aliqua ex parte efformata. Satis dubia nobis sunt instrumenta, quæ ex hominum pendent arbitrio, quæ vidisse præstaret quam legisse. Clypeus tamen ex Virgilio rotundus erat, scutum vero oblongum. Scutorum vero multiformia fuere genera; sunt enim quadrata [], sunt et alia. Certe T. Livius nostris similia Samnitum describit: ‘ Scuta alterius exercitus auro, alterius argento cœlaverant, forma erat scuti summum latius, qua pectus atque humeri teguntur, fastigio æquali, ad summum cuneatior mobilitatis causa.’ Cetra vero scutum breve, ut ait Nonius. Tamen T. Livius majora fuisse scribit lib. XXI. ‘ Siquidem Hispani sine ulla mole in utres vestimentis conjectis, ipsi cetris superpositis incumbentes flumen transnatavere.’ Quas cetras idem auctor cum peltis confundit l. XXVIII. ‘ Pelta cetræ haud dissimilis est.’ Et lib. XXXI. ‘ Cetratos quos peltastas vocant.’ Virgilius vero lunatam fuisse peltam scribit: ‘ Ducit Amazonidum lunatis agmina peltis Penthesilea furens,’ &c. Quid si Amazonum tales fuere peltæ, aliorum populorum, Hispanorum v. g. non item? Ista enim omnia arbitrio hominum variantur. Consentiunt tamen Nonio Isidorus qui *scutum brevissimum* dicit et Suidas πέλτη μικρά τις ἐστὶν ἀσπιδίσκη καὶ κουφή: *Parvus clypeolus et levis.*

203 *Cæsar legiones in Hispaniam præmiserat*] Legendum videtur: ‘ Cæsar legiones in Hispaniam præmise-

mo et fortissimo[n] quoque evocato. Hinc optimi generis hominum ex Aquitanis montanisque,[o] [204] qui Galliam provinciam attingunt. Audierat, Pompeium per Mauritaniam[205] cum legionibus iter in Hispaniam facere, confestimque esse[p] venturum: simul a tribunis militum centurionibusque[q] mutuas pecunias sumsit: has exercitui distribuit. Quo facto, duas res consecutus est, quod pignore animos centurionum devinxit,[206] et largitione redemit militum voluntates.

40. Fabius finitimarum civitatum animos literis nuntiisque tentabat. In Sicore flumine pontes effecerat[r] duos, inter se[s] distantes millia passuum quatuor. His pontibus pabulatum mittebat; quod ea, quæ citra flumen fuerant, superioribus diebus consumserat. Hoc idem fere, atque eadem[t] de causa, Pompeiani exercitus duces faciebant, crebroque[u] inter se equestribus præliis contendebant. Huc cum quotidiana consuetudine congressæ pabulatoribus præsidio proprio legiones Fabianæ duæ flumen transissent,[v] impedimentaque et omnis equitatus sequeretur; subito vi ventorum[207] et aquæ magnitudine pons est interruptus, et reliqua multitudo equitum interclusa. Quo cognito a Petreio et Afranio, ex[w] aggere atque cratibus,[208] quæ flu-

millia habent Mss. Ach. Stat. Br. et mei 7. pro *ad* Ciacc. legit VI. *ac* Ms. male. V. ad VIII. 4.—[n] desunt Sc. L. pr. V.—[o] *montanis* V.—[p] deest Lov. Pal. Dorv. Edd. R. M. V.—[q] *que* abest a Lov.—[r] *Effecit* L. pr.—[s] *d. a se* L. pr. Pet. V. *d. inter se distantibus* Pall. Dorv. *mille passibus* Lov.—[t] *eademque* Lov. [u] *crebro* Edd. R. M.—[v] *transirent* B. L. sec.—[w] *Se* Lov. Dorv. Ed. R. *et erat* iidem;

NOTÆ

rat ad VI nulla auxilia peditum,' ut ex sequentibus judicatur.

204 *Montanisque*] Qui non alii sunt quam Cebennæ montis incolæ, sive Arverni sint, sive alii.

205 *Mauritaniam*] De Mauritania supra dictum.

206 *Quod pignore animos centurionum devinxit*] Præclarum stratagema. Timebant enim centuriones, ne si res male cederent Cæsari, non posset æs alienum dissolvere; itaque toto animo in ejus partes sustentandas et amplificandas incumbebant. Sic Edvardus III. Angliæ rex, redemtis hoc modo voluntatibus Londinensium, in urbem inductus, et Richardum adversarium suum pepulit. Auctor Cominius in sua historia.

207 *Subito vi ventorum*] Sic Orosius legit, non *jumentorum*. Et ipse Cæsar paulo post: 'Pons qui fuerat tempestate interruptus pæne erat refectus.' Dio item l. XLI. idem scribit.

208 *Ex aggere atque cratibus*] Agger hic perspicue sumitur pro lignis et sublicis quibus ille pons constabat.

mine ferebantur, celeriter suo ponte Afranius, quem oppido castrisque conjunctum habebat, legiones quatuor[x] equitatumque omnem transjecit duabusque Fabianis occurrit legionibus. Cujus adventu nuntiato, L. Plancus, qui legionibus præerat,[209] necessaria re coactus, locum capit superiorem, diversamque aciem in duas partes constituit,[210] ne ab equitatu circumveniri posset.[y] Ita, congressus impari numero,[211] magnos impetus legionum[z] equitatusque sustinet. Commisso ab equitibus prælio, signa duarum legionum procul[a] ab utrisque conspiciuntur, quas C.[b] Fabius ulteriore ponte subsidio nostris miserat, suspicatus fore id,[c] quod accidit, ut duces adversariorum occasione et beneficio fortunæ ad nostros opprimendos uterentur: quarum adventu prælium dirimitur, ac suas uterque legiones reducit in castra.

41. Eo biduo Cæsar cum equitibus nongentis, quos sibi præsidio reliquerat, in castra pervenit. Pons, qui fuerat tempestate interruptus, pæne[d] erat refectus; hunc noctu[e] perfici jussit. Ipse, cognita locorum natura, ponti[f] castrisque præsidio sex[g] cohortes relinquit atque omnia impe-

ac Pet. P. B. L. sec. dein *a fl.* Edd. pp. et Carr. *qui* Pet. Lov. Mox *suo* deest vulgo.—[x] III L. pr.—[y] vulgo *possit.*—[z] *legionumque* Pet. *equitatumque* Carr.—[a] deest Lov.—[b] abest Pal. Dorv. Edd. pp. *Consul* Lov.—[c] exulat L. pr. Edd. R. M. V.—[d] Vulgo *neque.*—[e] *nocte* Sc. L. pr.—[f] *pontis* Pal.—[g] x. L. pr. deest B. L.

NOTÆ

209 *L. Plancus, qui legionibus præerat*] Planci a planitie pedum dicti, ut enim ait Festus, Plancæ tabulæ planæ, ob quam causam Planci appellantur, qui supra modum pedibus plani sunt. Is est de quo Cæsar in l. v. tanquam de legato mentionem facit, qui, occiso Cæsare, se cum Antonio et Lepido conjunxit, quique cum Lepido consul fuit, quo tempore ambo de Gallis aliquot rebellibus triumpharunt; quo in triumpho, milites inter jocularia carmina, quibus currum triumphalem prosequuntur, hoc pronuntiabant, De Germanis, non de Gallis duo triumphant consules, quia in triumvirali proscriptione uterque proprium fratrem proscripserat. Is Lugduni in Gallia conditor fuisse perhibetur. Quod credere prohibet vetus quædam inscriptio Caietæ, quæ testatur illum colonias deduxisse Lugdunum et Rauricam.

210 *Diversamque aciem in duas partes constituit*] Fecit aciem ancipitem, ita ut utrimque esset hosti opposita et adversa.

211 *Congressus impari numero, &c.*] Dio testatur omnes illos fuisse interfectos, cum nemo posset eis succurrere.

dimenta, et postero die omnibus[h] copiis, triplici instructa acie, ad Ilerdam proficiscitur,[212] et sub castris Afranii constitit; et, ibi paulisper sub armis moratus, facit æquo[i] loco pugnandi potestatem. Potestate facta, Afranius copias educit, et in medio colle sub castris constituit.[j] Cæsar, ubi cognovit, per[k] Afranium stare, quo minus prælio dimicaretur, ab infimis radicibus montis, intermissis circiter passibus quadringentis, castra facere constituit: et, ne in opere faciendo[l] milites repentino hostium incursu exterrerentur atque opere prohiberentur, vallo muniri vetuit,[m] quod eminere et procul videri necesse erat; sed a fronte contra[n] hostem pedum quindecim fossam fieri jussit. Prima et secunda acies in armis, ut ab initio constituta erat, permanebat: post hos[o] opus in occulto a tertia acie fiebat. Sic omne prius est perfectum, quam intelligeretur[p] ab Afranio, castra muniri.

42. Sub vesperum Cæsar intra hanc fossam legiones reducit, atque ibi sub armis proxima nocte conquiescit. Postero die omnem exercitum intra fossam continet, et, quod longius erat agger petendus,[213] in præsentia[q] similem rationem operis instituit, singulaque latera castrorum singulis attribuit legionibus munienda, fossasque[r] ad eandem magnitudinem perfici jubet: reliquas legiones in armis expeditas contra hostem constituit. Afranius Petreiusque,

sec. V. *cohortis* ex L. pr. unde corrupte *ex cohortibus* Pet. P. Lov. Dorv. *cohortes* vulgo. *reliquit* Mss. 2. et Edd. qdd.—[h] *cum o.* L. pr. V. ad B. G. II. 7.—[i] *Ex æq.* B. L. sec.—[j] vulgo *constitit.*—[k] deest Mss. 8.—[l] *faciund.* L. pr. V. non per *e.* V. ad B. G. III. 6.—[m] *metuit* L. pr.—[n] *castra* inepte inserunt Mss. plerique et Edd. pp. *castrorum* Vasc. Str. Steph. Gr. post. *passibus* B.—[o] *hoc* Mss. Pet. Pal. B. L. pr. V. Carr. male V. ad B. G. III. 9. et alibi vulgo etiam *tertia acies faciebat.*—[p] *intelligerentur* L. sec. V. Dorv. et Edd. qdd.—[q] *præsentiam* Sc. L. pr. V.—[r] *fossamque* Pall. Carr.—[s] *terendi* Lov.

NOTÆ

212 *Ad Ilerdam proficiscitur*] De qua supra dictum, cujus situm sic describit Lucanus: 'Colle tumet modico, lenique excrevit in altum Pingue solum tumulo, super hunc fundata vetusta Surgit Ilerda manu, placidis prælabitur undis Hesperios inter Sicoris non ultimus amnes, Saxeus ingenti quem pons amplectitur arcu, Hybernas passurus aquas.' Nunc *Lerida.*

213 *Longius erat agger petendus*] Aggeris nomine materiam, vimina, et fasces intelligit virgultorum.

terrendi[s] causa atque operis impediendi, copias[t] suas ad infimas montis radices producunt et prælio lacessunt. Neque idcirco Cæsar opus intermittit,[u] confisus præsidio legionum trium et munitione fossæ. Illi non diu commorati, nec longius ab infimo colle progressi, copias in castra reducunt. Tertio die Cæsar vallo castra communit: reliquas cohortes, quas in superioribus castris reliquerat, impedimentaque ad se[v] transduci jubet.

43. Erat inter oppidum Ilerdam et proximum collem,[w] ubi castra Petreius atque Afranius habebant, planities[214] circiter passuum[x] trecentorum: atque in hoc fere medio spatio tumulus erat paulo[y] editior: quem si occupasset[z] Cæsar et communisset,[a] ab oppido et ponte et commeatu omni, quem[b] in oppidum contulerant, se interclusurum adversarios confidebat. Hoc sperans, legiones tres ex castris educit, acieque in locis idoneis instructa, unius legionis antesignanos[c] [215] procurrere atque occupare eum tumulum jubet. Qua re cognita, celeriter, quæ in statione pro castris erant Afranii cohortes, breviore[d] itinere ad eundem occupandum locum mittuntur. Contenditur prælio, et, quod prius in tumulum Afraniani venerant, nostri repelluntur, atque, aliis submissis subsidiis, terga vertere, seque ad signa legionum recipere[e] coguntur.

terrenda L. sec.—[t] deest Pet. *suas c.* L. pr.—[u] *intermisit* Pet. Sc.—[v] desunt *ad se* Lov. *traduci* Mss. et Edd. ut fere semper. *reduci* L. sec.—[w] Sic Scal. e conjectura Glareani, Sulpicii et Ms. Urs. et Edd. Vasc. Str. R. Steph. Gryph. post. Reliqui Mss. et Edd. priores *in oppido Ilerda et proximo colle.*—[x] *pedum* L. pr.—[y] *paullum* L. sec.—[z] *occupavisset* Pet. L. pr. V.—[a] *communivisset* Lov. L. pr. B. V.—[b] *quæ* Lov. B. Dorv.—[c] *antesignarios* Mss. 4 vulgo *præcurrere.*—[d] *Breviori* Mss. 2. Edd. pp.—[e] *regressi* addit Carr.—[f] *reliquis b.* L. pr. *cete-*

NOTÆ

214 *Planities*] *Planitia* legitur in antiqua interpretatione quæ est reperta Romæ in porta Capena: 'S. P. Q. R. clivum Martis pecunia publica in planitiam redigendum curavit.' Et sic *mollitia* pro *mollities*.

215 *Antesignanos*] Ante signa vallum quoddam erat objectum militum, qui antesignani propterea erant dicti. Modestus: 'Ante signa et circa signa, nec non etiam in prima acie dimicantes, principes vocabantur, hoc est ordinarii, ceterique principales.' Hastati, vero sic dicti, quod ante præcipua signa legionis essent, nempe ante aquilam, quæ apud triarios erat.

44. Genus erat pugnæ militum illorum, ut magno impetu primo procurrerent, audacter locum caperent, ordines suos non magnopere servarent, rari dispersique pugnarent: si premerentur, pedem referre et loco excedere non turpe existimarent, cum Lusitanis reliquisque[f] barbaris genere quodam pugnæ assuefacti:[g] quod fere fit, quibus quisque in[h] locis miles inveteravit, uti multum earum regionum consuetudine moveatur. Hæc tamen[i] ratio nostros perturbavit, insuetos hujus generis[j] pugnæ: circumiri[k] enim sese ab aperto latere, procurrentibus singulis, arbitrabantur; ipsi autem suos ordines servare, neque ab signis discedere, neque sine gravi causa eum locum, quem ceperant, dimitti censuerant oportere. Itaque,[l] perturbatis antesignanis, legio, quæ in eo cornu constiterat, locum non tenuit,[m] atque in proximum collem sese recepit.[n]

45. Cæsar, pæne omni acie perterrita, quod præter opinionem consuetudinemque acciderat, cohortatus suos, legionem nonam[o] subsidio ducit: hostem, insolenter[p] atque acriter nostros insequentem, supprimit, rursusque[q] terga vertere, seque ad oppidum Ilerdam recipere, et sub muro consistere cogit. Sed nonæ legionis milites, elati studio, dum sarcire acceptum detrimentum volunt, temere insecuti fugientes, in[r] locum iniquum progrediuntur et sub montem,[s] in quo erat oppidum positum Ilerda,[t] succedunt. Hinc se recipere cum vellent, rursus illi ex loco superiore nostros premebant. Præruptus locus erat, utraque ex parte directus; ac tantum in latitudinem patebat, ut tres[u] instructæ cohortes eum lo-

risque Edd. R. M. V.—[g] *adsuefactus* Pal. B. sec. Dorv.—[h] deest L. pr. dein *ut* Mss. et Edd. qdd. *militum* L. pr. Carr.—[i] *tum* Mss. Urs. Carr. Lov. Cuj. Sc. B. V. et Edd. Vasc. Str. Steph. Gryph. forsan melius.—[j] deest L. pr. Edd. Amst. Lugd.—[k] *Circuire* Mss. qdd.—[l] desunt usque ad finem cap. in Lov. Pal. Dorv. Edd. pp. *Ita* L. pr.—[m] *sese continuit* Pet. *l. continuit* L. pr. sec. V. Sc. B. Ed. Ber.—[n] *recipit* Aic.—[o] *novam* et mox *novæ* Mss. 3 ridicule, ut et *sub dio* L. pr.—[p] *insolentem* Dorv. B. Pal. et alii forsan cum Edd. ante Urs. et Scalig. præter Vasc. Steph. Str. Gryph. post.—[q] *rursus t.* Lov. Dorv. Edd. R. M. V.—[r] *insequuntur f. et in* Lov. Dorv. et Edd. pp. *ins. longius* L. pr. Edd. Vasc. Str. Steph. Gryph. *Longius progredi* passim apud nostrum. *insec. legiones f.* Carr. V.—[s] *monte* Pet. Lov. Dorv. Sc.—[t] Sic Mss. et Edd. usque ad Plant. Urs. quare revocavi. Non magis hic quam paucis versibus ante est Glossa. *Ilerdam* Lov. Dorv. *positum* inter lineas L. pr. Hic autem a *superiore* deficit Lov. usque ad finem c. 47.—[u] *re instructa* B. L.

cum explerent, et[v] neque subsidia a lateribus submitti, neque equites laborantibus usui esse possent. Ab oppido autem declivis locus tenui fastigio vergebat in longitudinem passuum circiter CD. Hac nostris erat receptus; quod eo, incitati studio, inconsultius processerant. Hoc pugnabatur loco, et propter angustias iniquo, et quod sub ipsis radicibus montis constiterant, ut nullum frustra telum[w] in eos mitteretur: tamen virtute et patientia nitebantur, atque omnia vulnera sustinebant. Augebatur illis copia; atque ex castris cohortes per oppidum crebro submittebantur, ut integri defessis succederent. Hoc idem Cæsar facere cogebatur, ut, submissis in eundem locum cohortibus,[x] defessos reciperet.

46. Hoc cum esset modo[y] pugnatum continenter horis quinque, nostrique[z] gravius a multitudine premerentur, consumtis omnibus telis, gladiis destrictis,[a] impetum adversus montem in cohortes[b] faciunt, paucisque dejectis, reliquos sese convertere cogunt. Submotis sub murum cohortibus ac nonnulla parte propter terrorem in oppidum compulsis, facilis est nostris receptus datus. Equitatus autem noster ab utroque latere, etsi dejectis atque[c] inferioribus locis constiterat,[d] tamen summum[e] in jugum virtute connititur, atque, inter duas acies perequitans, commodiorem ac[f] tutiorem nostris receptum dat. Ita vario certamine pugnatum est. Nostri in[g] primo congressu circiter LXX ceciderunt, in his[h] Q. Fulginius ex primo hastato[216] legionis XIV, qui propter

sec.—[v] *ut* L. pr. V.—[w] *in eos tel.* L. pr.—[x] *suis c.* Mss. 2. Edd. R. M. V.—[y] *Hoc loco* Carr. Busl. Pal. B. L. sec. Dorv. Edd. pp. *locum* V.—[z] *utrimque* L. sec.—[a] Sic V. B. Pal. non *dis.*—[b] L. pr. per *i.* V. ad VI. I. Mss. qdd. et Edd. pp. *adv. m. in c. imp.* vel *inp. in coh.* quod placet Hotom.—[c] vulgo *aut.*—[d] *constiterit* Pal. Dorv. minus bene.—[e] Sic L. pr. sec. V. non *in s. j.*—[f] *atque* Edd. R. M. V.—[g] deest Carr. L. pr. bene, ut c. seq. Gruter. *nostrum pr.*—[h] *ex quibus* Pal. B. Dorv. Edd. R. M. V. *Fulgineus* vel *Fulgine-*

NOTÆ

216 *Ex primo hastato*] Lipsius suspicatur esse mendum, et esse legendum, 'Q. Fulginius centurio primi hastati,' causamque corruptioni dedisse notam - qua vulgo scribuntur centuriones, et curvari in modum vitei flagelli. Nam vitis insigne centurionum. Id in X litteram et præpositionem EX transiisse non novum. Habet de illo Vegetius hæc verba:

eximiam virtutem ex inferioribus ordinibus in eum locum pervenerat. Vulnerantur amplius DC. Ex Afranianis interficiuntur[i] T. Cæcilius, primi pili centurio, et præter eum centuriones quatuor, milites amplius ducenti.

47. Sed hæc ejus diei præfertur opinio, ut se utrique[j] superiores discessisse existimarent;[k] Afraniani, quod, cum esse omnium judicio inferiores viderentur, cominus tam diu stetissent, et nostrorum impetum[l] sustinuissent, et initio locum tumulumque tenuissent, quæ causa pugnandi fuerat, et nostros primo congressu terga vertere coëgissent: nostri autem, quod, iniquo loco atque impari congressi[m] numero, quinque horis prælium sustinuissent, quod montem gladiis destrictis[n] ascendissent, quod ex loco superiore terga vertere adversarios coëgissent[o] atque in oppidum compulissent. Illi[p] eum tumulum, pro quo pugnatum est, magnis operibus munierunt,[q] præsidiumque ibi posuerunt.

48. Accidit etiam repentinum incommodum biduo, quo hæc gesta sunt. Tanta enim tempestas[217] cooritur,[r] ut, nunquam illis locis majores aquas fuisse, constaret: tum autem ex omnibus montibus nives proluit ac summas ripas fluminis superavit, pontesque ambo,[s] quos C. Fabius fecerat, uno die interrupit. Quæ res magnas difficultates exercitui Cæsaris attulit. Castra enim, ut supra demonstratum est, cum essent inter flumina duo, Sicorim et Cingam,[218]

jus Edd. R. M. V.—[i] *interficitur* Carr.—[j] *utrinque* Ms. Hotom. Edd. R. M. V.—[k] *æstim.* L. sec.—[l] *diu* addit Ms. Hotom. Edd. R. M. V.—[m] *essent quod* Pal. B. L. sec. Dorv. Edd. pp. Vasc. St. Steph. Gr. post. *numero quod* Carr. V. et Edd. Bas. Ven. Gryph. et aliæ.—[n] Sic Pet. V.—[o] *hostes t. v. coëg.* L. sec. Dorv. Busl. Edd. R. M. V. Vasc. St. Steph. Gr. post.—[p] *qui enim* Carr.—[q] *municerunt* Mss. 4. dein *que* deest Pet. L. pr. sec. V. *et præs.* Lov. Pal. Dorv. Edd. pp.—[r] *exoritur* Carr. B. L. sec.—[s] vulgo *pontesque ambos.*—[t] *trans-*

NOTÆ

'Primus Hastatus duas centurias, id est, ducentos milites ducebat in acie secunda, quem nunc ducenarium vocant.' Hastati porro dicti, quod primo hastis pugnarent, sed mutata pugnandi ratione, mansit nomen. Pilis enim et gladiis pugnabant. Illi hastati adolescentes erant, ut principes, viri, aut viris proximi, triarii vero grandes et maturi, quibus tribus ordinibus constabant singulæ cohortes.

217 *Tempestas*] Liquatis sole nivibus.

218 *Castra enim, ut supra demonstratum est, cum essent inter flumina*

spatio millium XXX, neutrum horum transiri[t] poterat, necessarioque omnes his angustiis continebantur. Neque[u] civitates, quæ ad Cæsaris amicitiam accesserant, frumentum supportare; neque ii, qui pabulatum longius progressi erant,[v] interclusi fluminibus, reverti; neque maximi comitatus,[w] qui ex Italia Galliaque veniebant, in castra pervenire poterant. Tempus erat anni[y] difficillimum, quo neque frumenta in hybernis[z] erant, neque multum a maturitate aberant: ac[a] civitates exinanitæ, quod Afranius pæne omne frumentum ante Cæsaris adventum Ilerdam convexerat; reliqui si quid fuerat, Cæsar superioribus diebus consumserat: pecora, quod secundum poterat esse inopiæ[b] subsidium, propter bellum finitimæ civitates longius removerant: qui erant pabulandi aut frumentandi causa progressi, hos levis armaturæ Lusitani peritique earum[c] regionum cetrati citerioris Hispaniæ, consectabantur, quibus erat proclive transnare flumen, quod consuetudo eorum omnium est, ut sine utribus[d] [219] ad exercitum non eant.[e]

49. At exercitus Afranii omnium rerum abundabat[f] copia. Multum erat frumentum provisum et convectum superioribus temporibus: multum ex omni Provincia comportabatur: magna copia pabuli suppetebat. Harum rerum omnium fa-

ferri L. pr.—[u] *ne &c. subportarent, quod ii* L. pr.—[v] *essent* Carr.—[w] *commeatus* Edd. Ber. et aliæ. Vide ad VIII. 30.—[y] *anni* deest Mss. plerisque et Edd. Vett. Mss. quidam et Edd. Vasc. Steph. et aliæ *Tempus erat autem*. A quibusdam absunt *autem* et *anni*, sed bene Scaliger expressit Cod. Urs. Vide ad VII. 16.—[z] vulgo *herbis*.—[a] deest Pet. *et* L. pr. *at* V.—[b] *in opere* Mss. 6. ridicule.—[c] *illarum* L. sec. deest Carr. *ceturati* Mss. 2. *centuriati* Dorv. ut c. 55. prave.—[d] *utrisque* Mss. 6. inepte.—[e] *moveant* Lov. *non erant* V.—[f] *abundat*

NOTÆ

duo, Sicorim et Cingam] Aut Cæsar non meminerit, aut ea pars libri nobis perierit; Cingæ enim fluvii nulla hactenus facta est mentio, qui in Iberum influit, dicitur *Cinga*. Sicoris, *le Segre*.

219 *Ut sine utribus, &c.*] Quamvis esset pons, id tamen a Cæsare commemoratur, quia erant hoc modo longe ad sequendos hostes ipsi paratiores, non quæsito ponte per circuitum. Utres porro illi inflati sustinebant natantium corpora. Livius decad. III. lib. 3. 'Hispani sine ulla mora in utres vestimentis conjectis, ipsi cetris suppositis incumbentes flumen transnatavere.' Item 'Hispanos inflati transvexerint utres.'

cultates sine ullo periculo pons Ilerdæ præbebat et loca trans flumen integra, quo omnino Cæsar adire non poterat.

50. Hæ permanserunt aquæ dies complures.[g] Conatus[h] est Cæsar reficere pontes: sed nec magnitudo fluminis permittebat, neque ad ripam dispositæ cohortes adversariorum perfici[i] patiebantur: quod illis prohibere erat facile, tum[j] ipsius fluminis natura atque aquæ magnitudine, tum[k] quod ex totis ripis in unum atque angustum locum tela jaciebantur; atque erat difficile, eodem tempore rapidissimo flumine opera perficere et tela vitare.

51. Nuntiatur Afranio, magnos comitatus, qui iter habebant[l] ad Cæsarem, ad flumen constitisse. Venerant eo sagittarii ex Rutenis,[m] equites ex Gallia cum multis carris magnisque impedimentis, ut fert Gallica[n] consuetudo. Erant præterea cujusque generis hominum millia circiter sex cum servis liberisque: sed nullus ordo, nullum imperium certum, cum suo quisque consilio[nn] uteretur, atque omnes[220] sine timore iter facerent, usu superiorum temporum atque itinerum licentia. Erant complures honesti adolescentes, senatorum filii et ordinis equestris;[o] erant legationes civitatum; erant legati Cæsaris. Hos omnes flumina continebant. Ad hos opprimendos[p] cum omni equitatu tribusque[q] legionibus Afranius de nocte[r] proficiscitur, imprudentesque[s] ante missis equitibus aggreditur. Celeriter tamen sese Galli equites expediunt præliumque committunt. Hi,[t] dum pari certamine res geri potuit, magnum hostium numerum pauci sustinuere; sed, ubi signa legionum appropinquare cœperunt, paucis amissis, sese in montes proxi-

V.—[g] *quampl.* L. sec. Pal. Dorv. Edd. pp. Ven. Ald. Man. Gryph. et aliæ. Dixi alibi.—[h] *conatusque* L. sec. Edd. Vasc. Str. Steph. Gr. post.—[i] *prof.* V.—[j] *cum* L. pr.—[k] deest L. pr. Lov.—[l] *habeant* V. et Edd. qdd.—[m] *Ruteni* Busl.—[n] *Galliæ* B. L. sec. et Edd: Vasc. Str. Steph. Gr. post.—[nn] *judicio* L. pr. a m. pr.—[o] Sic Mss. non *eq. o.*—[p] *repr.* L. sec. V.—[q] *et* III. L. pr.—[r] *diu, noctuque* Ms. Hot. Dorv. Edd. pp. *die noctuque* L. sec. *die et nocte* Lov. male. V. VII. 45.—[s] L. pr. per *i.* Edd. qdd. *antem.* junctim. V. Cell.—[t] *id* Cuj. Pet. Lov. P.

NOTÆ

220 *Atque omnes, &c.*] Cum nondum esset hostis propinquus, liberiusque iter facerent.

mos conferunt.[u] Hoc pugnæ tempus magnum attulit nostris ad salutem momentum: nacti enim spatium se in loca superiora[v] receperunt. Desiderati sunt eo die sagittarii circiter CC, equites pauci, calonum atque impedimentorum non magnus[w] numerus.

52. His tamen omnibus annona crevit: quæ fere res non solum inopia[x] præsentis, sed etiam futuri temporis timore ingravescere consuevit. Jamque[y] ad denarios L in singulos modios annona pervenerat,[221] et militum[z] vires inopia frumenti diminuerat;[a] atque incommoda in dies augebantur; et tam paucis diebus magna erat rerum facta commutatio[b] ac se fortuna inclinaverat, ut nostri magna inopia necessariarum rerum conflictarentur; illi omnibus abundarent rebus, superioresque haberentur. Cæsar iis[c] civitatibus, quæ ad ejus amicitiam accesserant, quo minor erat frumenti copia, pecus imperabat; calones ad longinquiores civitates dimittebat; ipse præsentem inopiam, quibus poterat subsidiis, tutabatur.

53. Hæc Afranius Petreiusque et eorum amici pleniora[d] etiam atque uberiora Romam ad suos perscribebant. Multa rumor fingebat, ut pæne bellum confectum videretur. Quibus literis nuntiisque Romam perlatis, magni domum con-

Dorv. bene si *res* deleas.—[u] *in m. pr. se c.* L. pr.—[v] *sup. l.* L. pr.—[w] *magnit.* V.—[x] vulgo *in. n. s.*—[y] *Jam* Pal.—[z] *multum* Lov.—[a] *dem.* L. pr.—[b] *mut.* L. pr.—[c] deest Lov. Dorv. Edd. pp.—[d] *planiora* Lov.—[e] *magnæque* L. pr.—[f] *aliud*

NOTÆ

221 *Jamque ad denarios L in singulos modios annona pervenerat*] Modius quod mensuræ genus fuerit, accurate exacteque sciri non potest. Ad nostrum tamen *boisseau* accedere ex multis fit verisimile, quorum pauca delibare licet. Columella dicit bobus aratoriis plerumque singulis sufficere singulos modios glandis et paleæ ad satietatem datæ, qui modus adhuc sufficere solet. Præterea ait Plinius XVIII. 7. 'In transpadana Italia scio vicenas quinas libras modios pendere.' Paulo supra dicit, farre esse ponderosius triticum. Porro libra Romana XII tantum habebat uncias, non XVI ut nostra. Itaque non plus ponderet noster modius quam XX libras, quod pondus solet pendere noster *boisseau*. Denarius Romanus valebat denos asses, id est V solidos nostræ monetæ. Itaque pervenerat ad XV libras turonenses nostræ monetæ modius in illa caritate, cum apud Siculos in summa vilitate III denariis emeretur.

cursus ad Afranium,[222] magnæ[e] gratulationes fiebant: multi ex Italia ad Cn. Pompeium proficiscebantur: alii,[f] ut principes talem[g] nuntium attulisse;[223] alii, ne eventum belli expectasse, aut ex omnibus novissimi venisse viderentur.

54. Cum in his angustiis res esset, atque omnes viæ ab Afranianis[h] militibus equitibusque obsiderentur, nec pontes perfici possent, imperat militibus Cæsar, ut naves faciant,[224] cujus generis eum superioribus annis usus Britanniæ docuerat. Carinæ primum ac statumina ex levi materia fiebant: reliquum corpus navium, viminibus contextum,[i] coriis integebatur. Has perfectas carris junctis devehit noctu millia passuum a castris XXII, militesque his navibus flumen transportat, continentemque ripæ collem improviso occupat. Hunc celeriter, prius quam ab adversariis sentiatur, communit. Huc legionem[j] postea transjicit; atque ex[k] utraque parte pontem institutum[l] biduo perficit. Ita comitatus,[m] et[n] qui frumenti causa processerant, tuto ad se recipit,[o] et rem frumentariam expedire incipit.

55. Eodem die equitum magnam partem flumen transjecit, qui, inopinantes[p] pabulatores et sine ullo dissipatos ti-

ne Lov.—[g] *tale* L. pr. male.—[h] *Afranii* Carr. *Afraniis* Dorv. *Afranii servis m.* V.—[i] *intextum* L. pr. *contexit c. integebantur* Lov.—[j] deest Lov. Dorv. dein vulgo *transducit.*—[k] *ab* L. pr.—[l] *instituit* Pet. Scal. L. pr. non male. dein *perfecit* Ms. Urs. L. sec. Pal. B. Dorv. et Edd. pp. vulgo, *perf. biduo,* ut est in Scal. ac Urs.—[m] Sic Scal. et seqq. cum Manut. e Ms. et Ciacc. ita et Carr. Scal. Reliqui Mss. et Edd. *commeatus.* V. ad VIII. 30.—[n] *eos* Carr. L. sec. V. Edd. qdd. *et eos.* dein *frumentandi* non male Pet.—[o] *recepit* Lov. V.

NOTÆ

222 *Magni domum concursus ad Afranium, &c.*] Ita Terent. in Eunucho: 'Eamus ad me.'

223 *Alii, ut principes talem nuntium attulisse*] Nuntius cum pro eo qui nuntiat, tum pro ea re quæ nuntiatur, ut docet Festus Pompeius, et post eum Laurentius Valla.

224 *Imperat militibus Cæsar, ut naves faciant*] Sic id a Lucano describitur: 'Utque habuit ripas Sicoris, camposque reliquit, Primum cana salix madefacto vimine parvam Texitur in puppim, cæsoque induta juvenco Vectoris patiens, tumidum superemicat amnem. Sic Venetus stagnante Pado, fusoque Britannus Navigat Oceano, sic cum tenet omnia Nilus, Conseritur bibula Memphitis charta papyro.' Ubi videtur ejus generis navigia a Cæsare apud Britannos visa fuisse; quamvis superioribus libris, ubi de Britannia scripsit, nihil de ipsis commemoravit.

more aggressi, quam magnum[q] numerum jumentorum atque hominum intercipiunt; cohortibusque cetratis subsidio missis, scienter in duas partes sese distribuunt; alii, ut prædæ præsidio sint; alii, ut venientibus resistant atque eos propellant: unamque cohortem, quæ temere ante ceteras extra aciem procurrerat,[r] seclusam ab[s] reliquis circumveniunt atque interficiunt, incolumesque cum magna præda eodem ponte in castra revertuntur.

56. Dum hæc ad Ilerdam geruntur, Massilienses, usi L. Domitii consilio, naves[t] longas expediunt, numero XVII, quarum erant XI tectæ.[225] Multa huc[u] minora navigia addunt, ut ipsa multitudine nostra classis terreatur: magnum numerum sagittariorum, magnum Albicorum, de quibus supra demonstratum[v] est, imponunt, atque hos præmiis pollicitationibusque[w] incitant. Certas sibi deposcit naves Domitius, atque has[x] colonis pastoribusque, quos secum adduxerat,[y] complet. Sic, omnibus rebus instructa classe, magna fiducia ad nostras naves procedunt, quibus præerat D. Brutus. Hæ ad insulam,[226] quæ est contra Massiliam, stationes obtinebant.

57. Erat multo inferior navium numero[z] Brutus; sed delectos[a] ex omnibus legionibus fortissimos viros antesignanos[b] centuriones Cæsar ei classi attribuerat, qui sibi id

—[p] per *i* L. pr.—[q] vulgo *maximum* et *pr. subsidio.*—[r] *procurrerant* Lov. *procurrebat* L. sec.—[s] Sic Mss. potiores, non *a.*—[t] *navis* Pet. Lov.—[u] Sic Scal. e Ms. Urs. cum Pet. L. pr. Edd. Vett. *his* et L. sec. *hinc* Lov. p. Dorv. *hic* B. V.—[v] *monstr.* L. pr.—[w] *et poll.* L. pr.—[x] deest Busl. Dorv. Edd. R. M. V. in quibus et aliis ac L. sec. *Dom. nav. Pastoribus* sine *que* Carr.—[y] *edux.* V. *adduxit* L. sec. Dorv. Edd. R. M. V.—[z] Sic L. pr. non *n. nav.*—[a] Mss. plerique et Edd. quædd. *electos*, de more.—[b] *antesignarios*

NOTÆ

225 *Quarum erant* XI *tectæ*] Quibus opponuntur apertæ, quæ catastromata non habebant, quibus tecti milites pugnarent. T. Livius lib. XXXVI. 'Biduum in apparatu morati, tertio die centum navibus, quarum LXX tectæ erant, ceteræ apertæ Phoceam petiverunt.' Item Hirtius in lib. de bello Alex. 'Magnoque impetu quatuor ad eum constratæ naves, et complures apertæ contenderunt.' Item Cæsar in principio libri sequentis: 'Naves piscatorias contexerant, ut essent ab ictu telorum remiges tuti.'

226 *Hæ ad insulam, &c.*] Unam de iis quæ dicuntur, *les Pomegues.*

muneris[c] depoposcerant. Ii manus ferreas atque harpagones[227] paraverant; magnoque[d] numero pilorum, tragularum, reliquorumque telorum se instruxerant. Ita, cognito hostium adventu, suas naves ex portu educunt,[e] cum Massiliensibus confligunt. Pugnatum utrinque est fortissime atque[f] acerrime; neque multum Albici[228] nostris virtute cedebant, homines asperi et[g] montani,[229] exercitati in armis: atque ii, modo digressi[h] a Massiliensibus, recentem eorum[i] pollicitationem animis continebant; pastoresque indomiti, spe libertatis excitati,[j] sub oculis domini[k] suam probare operam studebant.

Mss. 3.—[c] *muneris causa* L. sec. Dorv. male *depoposcerat* iidem et Lov.—[d] *magno n.* Lov. Dorv. Edd. pp. *numero* elegantius post *telorum se* ponit L. pr.—[e] *ded.* L. sec.—[f] *et* Mss. 2. Edd. pp.—[g] *atque* Pet. qui addit *et exerc.* cum Ms. Urs. Carr. L. pr. sec. V. Grut. non male *ut m.* deest *montani* in Lov.—[h] *deg.* Mss. 5. *a* abest Mss. meis omnibus, forsan non male.—[i] *eorumdem* Pet. Sc. L. pr. B. Lov. et Edd. ante Urs. *eodem* Mss. 4.—[j] *incit.* Edd. qdd. L. sec.—[k] *Domitii* L. sec. Dorv. B. et Edd. Vett. *dn̄is* V. *dm̄.* L. pr. i. e.

NOTÆ

227 *Manus ferreas atque harpagones*] Unum idemque instrumentum censet Liv. lib. XXVI. et XXXVII. 'Hoc modo ferreæ quoque manus (harpagones vocant) quas operibus hostium injicerent præparabantur.' Item l. XXX. 'Postremo asseres ferreo unco præfixi, (harpagones milites vocant) ex Punicis navibus injici in Romanas cœpti.' Plinius vero diversa tela esse censet, qui VII. 56. Anacharsim harpagones, manus autem ferreas Periclem invenisse memoriæ prodidit. Dion scribit harpagones celeriter mitti et retrahi solere, manum vero ferream cum pondere decidere, retinereque quodcunque fuerit amplexa. Frontinus II. 3. manus ferreas inventas esse a Duillio testatur, apud Romanos scilicet, si verum est quod Plinius testatur, a Pericle fuisse inventas. Harpax vero et harpago, an sint diversa instrumenta, dubium est. Appianus certe harpaga dicit esse ab Agrippa excogitatum, cum Plinius inventum harpagonis Anacharsi tribuat.

228 *Albici*] Illi Reii dicti sunt, et a cultu Apollinis, Apollinares, montesque Salyorum occupabant incolebantque, quæ a vicinis Massiliæ locis ad Cebennam propemodum pertinent. Eorum urbs dicitur a Plinio, *Alebece*, vel *Albece Riorum Apollinarium*, aliquando *Reium* et *Regium*, more recepto urbium, quæ nomen proprium, populi sui nomine commutavere, Gallice *Riez*.

229 *Homines asperi et montani*] Vegetius I. 3. 'Nunquam credo potuisse dubitari aptiorem armis rusticam plebem, quæ sub dio et labore nutritur, solis patiens, umbræ negligens, balnearum nescia, deliciarum ignara, simplicis animi, parvo contenta, duratis ad omnem laborum tolerantiam membris, cui gestare ferrum, fossam ducere, onus ferre consuetudo de rure est.'

58. Ipsi Massilienses, et celeritate navium et scientia gubernatorum confisi, nostros eludebant impetusque eorum excipiebant; et, quoad licebat latiore spatio, producta longius acie, circumvenire nostros, aut pluribus navibus adoriri singulas, aut remos transcurrentes detergere,[l 230] si possent, contendebant; cum propius erat necessario ventum, ab scientia gubernatorum atque artificiis ad virtutem montanorum confugiebant. Nostri,[m] quod minus exercitatis remigibus minusque peritis gubernatoribus utebantur, (qui[n] repente ex onerariis navibus erant producti, neque dum etiam vocabulis armamentorum cognitis,) tum[o] etiam gravitate et tarditate navium impediebantur: factæ enim subito[p] ex humida materia[231] non eundem usum celeritatis habebant.[q] Itaque, dum locus cominus pugnandi daretur, æquo animo singulas binis navibus objiciebant, atque injecta manu ferrea, et retenta utraque nave,[r] diversi pugnabant, atque in[s] hostium naves transcendebant; et, magno numero Albicorum et pastorum interfecto, partem navium deprimunt; non nullas cum hominibus capiunt; reliquas in portum compellunt. Eo die naves Massiliensium cum iis, quæ sunt captæ, intereunt novem.

dominūm sive *dominorum*. sed adi B. G. IV. 33. v. 8.—[l] *deterrere* Cuj. Lov. L. pr. *deterere* Scal. Pet. *obtend*. Pal.—[m] deest Mss. et Edd. pp. *qui* Pet. L. sec. V. Pal. Edd. pp. Vasc. Str. Steph. *quo* Lov. L. pr. B. Dorv. V. omnino ad B. C. I. 51.—[n] *quique* L. sec. Edd. Vasc. Str. Steph. Gr. post. paulo ante *gubernationibus* Dorv.—[o] Hic ponitur *nostri* in Edd. R. M. V.—[p] deest L. pr.—[q] *habuerunt* Carr. L. *habuerant* Lov. et 4 alii cum Edd. pp.—[r] abest L. pr. *navi* V.—[s] caret V.—[t] vulgo *C. ad Il. nunciato*.—[u] *alii* hic et

NOTÆ

230 *Remos transcurrentes detergere*] Sic Latini et Livius, *defringere remos*. Polybius *ταρσοῦς θραύειν*, Appianus *συντρίβειν*, Diodorus *παρασύρειν*. Detergere porro ut Gallice dicitur, *nettoyer la tranchée*, id est, internecione delere quotquot in fossis sub aggeribus delitescentes urbem obsident.

231 *Factæ enim subito ex humida materia*] Hoc est quod cavendum esse monet Vegetius v. 6. 'Ne continuo, ut dejectæ fuerint trabes, secentur, vel statim ut sectæ fuerint, mittantur in navem; siquidem et adhuc solidæ arbores, et jam divisæ per tabulas, duplices ad majorem siccitatem mereantur inducias; nam quæ virides compinguntur, cum nativum humorem exsudaverint, contrahuntur, et rimas faciunt latiores, quo nihil est periculosius navigantibus.'

59. Hoc primum Cæsari ad Ilerdam nuntiatur;[t] simul, perfecto ponte, celeriter fortuna mutatur. Illi, perterriti virtute equitum, minus libere, minus audacter vagabantur: alias,[u] non longo ab castris progressi spatio, ut celerem receptum haberent, angustius pabulabantur,[v] alias longiore circuitu: custodias stationesque equitum vitabant, aut, aliquo accepto[w] detrimento, aut procul equitatu viso, ex medio itinere projectis sarcinis fugiebant.[x] Postremo et[y] plures intermittere dies et, præter consuetudinem omnium, noctu constituerant pabulari.[z]

60. Interim Oscenses[a] [232] et Calagurritani,[b] [233] qui erant cum Oscensibus contributi, mittunt ad eum legatos, seseque[c] imperata facturos pollicentur. Hos Tarraconenses[d] [234] et Jacetani[235] et Ausetani[e] [236] et paucis post diebus[f] Illurgavonenses,[237] qui flumen Iberum[g] attingunt, insequuntur. Petit ab his omnibus, ut se frumento juvent: pollicentur, atque, omnibus undique conquisitis jumentis, in castra deportant. Transit etiam cohors Illurgavonensis ad eum, cognito civitatis consilio, et signa ex statione transfert. Magna celeriter commutatio[h] rerum. Perfecto ponte, magnis quinque civi-

dein Lov. Hot. et 4 recentes cum Edd. pp. *longe ab* Pet. *longe c.* L. pr. *a* Mss. Edd. pp.—[v] *pabulantur* L. pr. Ed. Med.—[w] *rec.* Edd. pp.—[x] *refug.* Lov. bene.—[y] *etiam* Edd. qdd. *et compl.* V.—[z] *etiam p.* Pal. Dorv. Edd. pp. Lips. *tum.*—[a] *Obscenses* Mss. qdd.—[b] *Calaguritani* Edd. Vett. V. Duker. ad Flor. III. 22. in f.—[c] *sese i.* Carr.—[d] *Terr.* L. pr. Dorvill.—[e] *Auscitani* Scal. —[f] *post paucos dies* L. sec.—[g] *Hiberum* L. pr. sec. V. et Edd. pp.—[h] vulgo

NOTÆ

232 *Oscenses*] Osca duplex, altera in Bætica, altera in Tarraconensi, de qua nunc agitur, clarissimorum Christianæ religionis martyrum Laurentii et Vincentii patria, nunc *Huesca.*

233 *Calagurritani*] In Hispania citeriori, proxima Oscæ, alio nomine, *Fibularia,* nunc *Calahorra.*

234 *Tarraconenses*] Tarraco urbs nobilis, unde dicta Hispania citerior, Tarraconensis. Pomponio Melæ dicitur maritimarum opulentissima, medio fere itinere inter Iberum fluvium et Barcinonem, quæ nunc urbs est Cathalauniæ caput.

235 *Jacetani*] Jacetanorum oppidum dicitur *Jaca.*

236 *Ausetani*] Ab Ausa oppido hodie *Vigue.* Ptolemæo *Authetani* dicuntur. 'Hæc duo oppida Pyrenæi radice recedere dicuntur,' Plinio, quorum episcopus nunc subditus Cæsaraugustano archiepiscopo.

237 *Illurgavonenses*] Plinio dicitur regio Ilergaonum, sed ignorantur. Certe non longe ab Ibero flumine in citeriore Hispania.

tatibus ad amicitiam adjunctis,[i] expedita re frumentaria, extinctis rumoribus de auxiliis legionum, quæ cum Pompeio per Mauritaniam[j] venire dicebantur, multæ longinquiores civitates ab Afranio desciscunt et Cæsaris amicitiam sequuntur.

61. Quibus rebus perterritis animis adversariorum, Cæsar, ne semper magno circuitu per pontem equitatus esset mittendus, nactus idoneum locum, fossas pedum triginta in latitudinem[k] complures facere instituit, quibus partem aliquam Sicoris averteret vadumque[l] in eo flumine efficeret. His pæne effectis, magnum in timorem Afranius Petreiusque perveniunt, ne omnino frumento pabuloque intercluderentur; quod multum Cæsar equitatu valebat. Itaque constituunt ipsi[m] iis locis excedere, et in Celtiberiam bellum transferre. Huic consilio suffragabatur etiam illa res, quod ex duobus contrariis generibus, quæ superiore bello cum L.[n] Sertorio steterant[238] civitates, victæ[o] nomen atque imperium absentis timebant; quæ[p] in amicitia manserant, Pompeii magnis affectæ beneficiis eum diligebant: Cæsaris autem in barbaris erat nomen obscurius. Hinc[q] magnos equitatus magnaque[r] auxilia expectabant, et suis locis[s] bellum in hyemem ducere cogitabant. Hoc inito consilio, toto flumine Ibero[t] naves conquirere et[u] Octogesam[239] adduci jubent. Id erat oppidum positum ad Iberum, milliaque[v]

fit c.—[i] *junctis* Dorv. Edd. pp.—[j] *Mauret.* Ms. Urs. semper.—[k] vulgo *altit.*—[l] *aditumque* L. sec. Dorv. dein *omni fr.*—[m] vulgo *ipsi* et *ipsis l.*—[n] deest prænomen L. pr. V. *Sest.* Pet. L. pr.—[o] *junctæ* Mss. 2. Edd. pp.—[p] *quæque* Busl. L. sec. Edd. pp. *manserunt* V.—[q] *hic* L. pr. sec. Lov. Dorv.—[r] deest *que* L. pr. bene.—[s] *in locis* Carr. et mei 2 et Edd. pp.—[t] *Hibero* Mss. semper. *navis* Pet. Lov. V. et alii.—[u] deest copula Mss. 5. *Totogesma* L. pr. Pet. Lov. *Octogesima*, vel *Octogesma*, *Octogesimam* nonnulli.—[v] *milia* v *p. aberat a c.* XX. Mss. o. et Edd. pp. *milibus* v B. XXI. Edd. pp. XXIV. Busl.—

NOTÆ

238 *Cum L. Sertorio steterant*] Sylla dictatore rerum potito, Sertorius Marianarum partium in Hispaniam se recepit, ibique Romanos duces a Sylla missos magnis cladibus affecit, tandem per insidias a Perpenna occisus est, 'magnæ vir, sed calamitosæ virtutis,' ut ait Florus.

239 *Octogesam*] Octogesa ignoratur, alii dicunt esse *Hitona*, alii *Mequinense*, alii *Flix*, alii *Satron*.

passuum a castris aberat viginti. Ad eum locum fluminis, navibus junctis, pontem imperant fieri, legionesque duas flumen Sicorim[w] transducunt, castraque[x] muniunt vallo pedum duodecim.

62. Qua re per exploratores cognita, summo labore militum[240] Cæsar, continuato diem noctemque opere in flumine avertendo, huc jam[y] deduxerat rem, ut equites, etsi difficulter atque ægre fiebat, possent tamen atque auderent flumen transire; pedites vero tantummodo humeris ac summo pectore exstare, et cum altitudine aquæ, tum etiam rapiditate fluminis ad transeundum impedirentur. Sed tamen eodem fere tempore pons in Ibero prope effectus nuntiabatur et in Sicori vadum reperiebatur.

63. Jam vero eo magis illi maturandum iter existimabant. Itaque, duabus auxiliaribus cohortibus Ilerdæ[z] præsidio relictis, omnibus copiis Sicorim transeunt, et cum duabus legionibus, quas superioribus[a] diebus transduxerant, castra conjungunt.[b] Relinquebatur Cæsari nihil, nisi uti equitatu agmen adversariorum male haberet et[c] carperet; pons enim ipsius magnum circuitum habebat, ut multo breviore itinere illi ad Iberum[241] pervenire possent. Equites[d]

[w] *Sicorum* L. pr. Lov. et infra.—[x] *castra m.* L. pr. *muniuntur* V.—[y] deest Pet.—[z] *Ilerdam* Lov. Dorv. Edd. pp. *ad Ilerdam* Lips.—[a] *in s.* Pal. B. L. sec. Dorv. *traduxerunt* Pet. L. pr. V.—[b] *jungunt* L. pr.—[c] *ut* Lov. Dorv. L. sec. idem cum V. Ed. Ven. *caperet.* male.—[d] *illi eq.* Mss. 3.—[e] *castris* supr. *locis* L. pr.

NOTÆ

240 *Summo labore militum, &c.*] Hoc fecit imitatus Cyrum, qui Gyndem fluvium, secundæ post Euphratem magnitudinis, ut ait Orosius, dolore amissi unius de equis qui trahere regium currum solebant, juravit eo se redacturum, ut transiri calcarique a feminis posset. Nec requievit donec in trecentos et sexaginta rivos dispergeret, et siccum relinqueret, in diversum fluentibus aquis. Seneca de ira l. III. Item Herodotus l. I. Quod nec omisit Vegetius III. 7. 'Cum tem patitur, si per plana decurrat, ductis multifariam spargitur fossis, divisusque facile transitur.'

241 *Iberum*] Iberus de quo supra et infra commemoratur, est nobilis fluvius Hispaniæ, de quo sic Plinius l. II. 'Iberus amnis navigabili commercio dives, ortus in Cantabria haud procul oppido Juliobrica CDL millia passuum fluens, navium per CCLX millia a Varia oppido capax, quem propter universam Hispaniam Græci appellavere Iberiam.'

ab eo missi flumen transeunt, et, cum de tertia vigilia Petreius atque Afranius castra movissent, repente sese ad novissimum agmen ostendunt, et, magna multitudine circumfusa, morari atque iter impedire incipiunt.

64. Prima luce ex superioribus locis,[e] quæ Cæsaris castris erant conjuncta, cernebatur, equitatus nostri prælio novissimos illorum premi vehementer, ac nonnunquam sustinere[f] extremum agmen atque interrumpi:[g] alias inferri[h] signa et universarum cohortium impetu nostros[i] propelli; deinde[j] rursus conversos insequi. Totis vero castris milites circulari et dolere, hostem ex manibus dimitti, bellum non necessario longius duci: centuriones[k] tribunosque militum adire atque obsecrare, ut per eos Cæsar certior fieret, 'ne 'labori suo neu[l] periculo parceret: paratos esse sese, posse 'et audere ea transire flumen, qua transductus esset equita-'tus.' Quorum studio et vocibus excitatus Cæsar, etsi timebat tantæ magnitudinis flumini exercitum objicere, conandum tamen atque experiendum judicat. Itaque infirmiores milites ex omnibus centuriis[242] deligi[m] jubet, quorum aut animus aut vires videbantur sustinere non posse: hos cum legione una præsidio castris relinquit:[n] reliquas legiones expeditas educit, magnoque numero jumentorum in flumine[243] supra atque infra constituto, transducit exercitum. Pauci ex his militibus, vi fluminis arrepti, ab equitatu excipiuntur ac sublevantur: interiit[o] tamen nemo. Transducto incolumi exercitu, copias instruit, triplicemque aciem ducere

—[f] *distineri* Ciacc. *subsistere* Edd. pp. Vasc. Steph. et aliæ male. V. ad II. 25. *nunquam* L. pr. V.—[g] *interrumpi alas* Carr. L. sec. Bong. Dorv.—[h] *ferri* Mss. 4.—[i] *nostrarum* Mss. 2.—[j] *dein* L. pr. Lov. Dorv. et alii.—[k] *centurionesque* Lov.—[l] vulgo *nec.*—[m] *diligi* Lov. V.—[n] *reliquit* Mss. 5. Edd. pp.—[o] *interit*

NOTÆ

242 *Ex omnibus centuriis, &c.*] De centuriis sic habet Varro: 'Centuriæ quæ sub centurione sunt, quarum centenarius justus numerus.' Festus: 'Centuria in re militari centum homines.' Quanquam ille numerus sequentibus temporibus non semel mutatus fuisse videtur.

243 *Magnoque numero jumentorum in flumine*] Sic Annibal, teste Livio, per superiora Padi vada exercitum traducens, elephantorum ordinem opposuit ad impetum fluminis sustinendum.

incipit. At tantum fuit[p] in militibus studii, ut, millium VI ad iter[q] addito circuitu, magnaque ad vadum fluminis mora interposita, eos, qui de tertia vigilia exissent, ante horam diei nonam consequerentur.

65. Quos ubi Afranius procul visos cum Petreio conspexit, nova re perterritus, locis superioribus consistit aciemque instruit. Cæsar in campis exercitum reficit,[r] ne defessum prælio objiciat. Rursus conantes[s] progredi insequitur et moratur. Illi necessario maturius, quam constituerant, castra ponunt: suberant enim montes, atque a millibus passuum quinque itinera difficilia atque angusta excipiebant. Hos intra montes[t] se recipiebant, ut equitatum effugerent Cæsaris,[u] præsidiisque in angustiis collocatis, exercitum itinere prohiberent, ipsi sine periculo ac timore Iberum copias transducerent: quod fuit illis conandum atque omni ratione efficiendum. Sed[v] totius diei pugna atque itineris labore defessi, rem in posterum diem distulerunt. Cæsar quoque in proximo colle[w] castra ponit.

66. Media circiter nocte iis,[x] qui adaquandi[y] causa longius a castris processerant, ab equitibus correptis, fit ab his[z] certior Cæsar, duces adversariorum silentio copias castris[a] educere. Quo cognito, signum dari jubet, et vasa militari more conclamari.[244] Illi, exaudito clamore, veriti, ne noctu impediti sub onere confligere cogerentur, aut[b] ne ab equitatu Cæsaris in angustiis tenerentur, iter supprimunt copiasque

Lov. et alii 3.—[p] *fluit* V. vulgo *studium*.—[q] vulgo desunt hæ voces.—[r] *refecit* Lov. V. Dorv. a m. s. Edd. R. M. V.—[s] L. pr. V. *conantis*. *proficisci* L. pr. —[t] Mss. o. et Edd. primæ. *mont. int.*—[u] *Cæs. eff.* Mss. 2. Edd. pp.—[v] *et* Mss. et Edd. antiquæ præter Ms. Scal. et Ed. R. Steph. Nonnulli ponunt parenthesin a *suberant* usque ad *efficiendum*. sed V. Manut. et Ciacc.—[w] *proximum collem* L. pr. Nil muto. V. tamen ad VIII. 4.—[x] *ii* &c. *correpti sunt* Lov. *hi* vel *ii* &c. *correpti* Leid. pr. Pal. Dorv. Edd. pp. non male.—[y] *aquandi* L. sec. Urs. sed V. VIII. 41.—[z] *ab his* desunt Car. V.—[a] abest L. pr. Pal.—[b] deest L. sec. Dorv.—[c] abest præp. Lov. *retin.* Carr.

NOTÆ

244 *Vasa militari more conclamari*] Mos erat, ut castra moturi clamore monerentur suas sarcinas colligere, quod vocabant vasa colligere et vasa conclamare, et simpliciter conclamare. Frontinus porro lib. I. Cæsaris factum stratagematis annumerat.

in[c] castris continent. Postero die Petreius cum paucis equitibus occulte ad exploranda loca proficiscitur. Hoc idem fit ex Cæsaris castris. Mittitur L. Decidius Saxa[d] 245 cum paucis, qui loci naturam perspiciat.[e] Uterque idem suis renuntiat, quinque[f] millia passuum proxima intercedere itineris campestris; inde excipere loca aspera et montuosa: qui prior has angustias occupaverit,[g] ab hoc hostem prohiberi,[h] nihil esse negotii.

67. Disputatur in consilio[i] a Petreio et Afranio, et tempus profectionis quæritur. Plerique censebant, ‘ut noctu iter ‘facerent: posse prius ad angustias veniri,[j] quam senti- ‘rentur.’ Alii, ‘quod pridie noctu conclamatum esset in ‘castris Cæsaris, argumenti[k] sumebant loco, non posse clam ‘exiri; circumfundi noctu equitatum[l] Cæsaris, atque omnia ‘loca atque itinera[m] obsideri: nocturnaque prælia esse ‘vitanda, quod perterritus miles in civili dissensione timori ‘magis, quam religioni,[n] consulere consuerit:[o] at[p] lucem ‘multum per se pudorem omnium oculis, multum etiam ‘tribunorum militum et centurionum præsentiam[q] afferre: ‘quibus rebus coërceri milites et in officio contineri soleant. ‘Quare omni ratione esse[r] interdiu perrumpendum: etsi

mox *postera* L. sec. Dorv. *postremo* Ed. Med.—[d] Sic 4 Mss. Urs. Pet. Cuj. Sc. L. pr. V. Carr. alii cum Edd. Vett. *Saxo*. sed V. Manut. et Ciacc.—[e] *perspiciunt* V. Ed. Ven. *perspiciant* Dorv. Edd. R. M. nec male.—[f] VIII Pet. *passus* Lov. *intercedere* Mss. 5. V. VII. 47. infra c. 78.—[g] vulgo *occupaverat*.—[h] *prohibere* Mss. mei o. præter Voss.—[i] vulgo *concilio*.—[j] *perveniri* Pal. B. L. sec. Dorv. Edd. pp. Vasc. St. Steph. Gr. post. *sentiretur* Carr. L. sec. Scal. et Edd. Vasc. St. Steph. G. post.—[k] *argumenta* Carr. *argumentis* Lov. *argumentum* Edd. pp.—[l] *equitatu* L. pr.—[m] hæ 2 voces in marg. L. pr. *et* L. sec. Lov. rectius. *obsidere* Pet. L. pr. Sc.—[n] *jurisjurandi* L. sec. e Glossa.—[o] Sic Pet. Lov. reliqui et Edd. pp. *consuerit*. vulgo *consueverit*.—[p] *ad* Mss. o. et Edd. qdd.—[q] *præsentium* Mss. 3.—[r] deest L. pr. bene.—[s] vulgo *vicit in conc*.—[t] *leg*.

NOTÆ

245 *Mittitur L. Decidius Saxa*] Utpote qui in Celtiberia natus fuerat. Hic beneficio Cæsaris tribunus pl. factus, et altero bello civili Antonii legatus, in Macedoniam cum Norbano transiit, qua occupata apud Philippos castra posuit. De hoc Cicero in XIII. Philippica: item in VIII. ‘Saxam vero Decidium præterire qui possum, hominem deductum ex ultimis gentibus, ut eum tribunum pl. videremus, quem civem nunquam videramus?’ Extincto enim Cæsare adhæsit Antonio, ut videtur in epitome Livii lib. CXXVII.

'aliquo accepto detrimento; tamen summa exercitus salva, 'locum, quem petant, capi posse.' Hæc evicit in consilio sententia, et prima luce postridie constituunt proficisci.

68. Cæsar, exploratis regionibus,[t] albente cœlo,[246] omnes copias castris educit; magnoque circuitu[u] nullo certo itinere exercitum ducit:[v] nam, quæ itinera ad Iberum atque Octogesam pertinebant, castris hostium oppositis tenebantur. Ipsi erant transcendendæ valles maximæ ac difficillimæ; saxa multis locis prærupta iter impediebant; ut[w] arma per manus necessario transderentur, militesque inermi[x] sublevatique alii ab aliis magnam partem itineris conficerent.[y] Sed hunc laborem recusabat nemo, quod eum omnium laborum finem fore existimabant, si hostem Ibero intercludere et frumento prohibere potuissent.[z]

69. Ac primo Afraniani[a] milites visendi causa læti[b] ex castris procurrebant, contumeliosisque vocibus prosequebantur, nec non[c] 'necessarii victus inopia coactos fugere 'atque ad[d] Ilerdam reverti:' erat enim iter a proposito[e] diversum, contrariamque in[f] partem iri videbatur. Duces vero eorum suum consilium laudibus ferebant,[g] quod se[h] castris tenuissent; multumque eorum opinionem adjuvabat, quod sine jumentis impedimentisque ad iter profectos videbant, ut, non posse[i] diutius inopiam sustinere, confiderent. Sed, ubi paulatim retorqueri[j] agmen ad dextram conspexerunt, jamque primos superare regionem castrorum animum adverterunt, nemo erat adeo tardus aut fugiens laboris, quin statim castris exeundum atque occurrendum putarent. Con-

Pal. L. sec. Dorv.—[u] *in c.* Scal.—[v] *educit* Pet. L. pr. Sc. Lov. Pal. B. V. Dorv. Edd. pp. Latet quid. dein vulgo *namque i. quæ.*—[w] abest Pet. L. pr. sec. B. V. Reg. Carr. in quo *perrupta.* dein *transdebantur* Carr. Reg. L. sec. B. *traherentur* Lov.—[x] vulgo *inermes.*—[y] *conficiebant* Reg. B. L. sec. *faciebant* Carr.—[z] *possent* Lov.—[a] *Afranii* Mss. 3. Edd. pp.—[b] *loci* Carr. et mei 5 cum Edd. pp.—[c] vulgo desunt hæ voces.—[d] deest L. pr.—[e] *apposito* Mss. 2.—[f] deest L. pr. *iri* exulat L. sec. V. *p. iniri* Dorv. Edd. R. M. V.—[g] *ref.* V.—[h] deest L. pr. Lov. Pal. Dorv. *c. se continuissent* Pet.—[i] *possent* Mss. 3.—[j] *retorquere* Edd. R. M. V. *dextras* V. *dexteram* al. vulgo *animadvert.* et *puta-*

NOTÆ

246 *Albente cœlo*] Virgil. Æn. IV. 'ut primum albescere lucem Vidit.'

clamatur ad arma, atque omnes copiæ, paucis præsidio relictis cohortibus, exeunt, rectoque ad Iberum itinere contendunt.

70. Erat in celeritate omne positum[k] certamen, utri[l] prius angustias montesque occuparent: sed exercitum Cæsaris viarum difficultates tardabant;[m] Afranii copias equitatus Cæsaris insequens morabatur. Res tamen ab Afranianis huc erat necessario deducta,[n] ut, si priores montes, quos petebant, attigissent, ipsi periculum vitarent, impedimenta[p] totius exercitus, cohortesque[q] in castris relictas, servare non possent, quibus, interclusis exercitu Cæsaris, auxilium ferri nulla ratione poterat. Confecit prior iter Cæsar, atque ex magnis rupibus nactus planitiem, in hac[r] contra hostem aciem instruit. Afranius, cum ab[s] equitatu novissimum agmen premeretur, et ante se hostem videret, collem quendam nactus, ibi constitit. Ex eo loco quatuor cetratorum[t] cohortes in montem, qui erat in conspectu omnium excelsissimus,[v] mittit. Hunc[w] magno cursu concitatos jubet occupare, eo consilio, uti ipse eodem omnibus copiis contenderet, et, mutato itinere, jugis Octogesam[x] perveniret. Hunc cum obliquo itinere cetrati peterent, conspicatus equitatus Cæsaris,[y] in cohortes impetum facit:[z] nec minimam partem temporis equitum vim cetrati[a] sustinere potuerunt, omnesque ab eis[b] circumventi in conspectu utriusque exercitus interficiuntur.

71. Erat[c] occasio bene gerendæ rei. Neque vero id[d] Cæsarem fugiebat, tanto sub oculis accepto detrimento, perterritum exercitum[e] sustinere non posse, præsertim[f] circumdatum undique equitatu, cum[g] in loco æquo atque

---

ret.—[k] *propositum* Carr.—[l] *ut* vel *uti* Mss.—[m] *difficultas tardabat* L. sec. Edd. qdd.—[n] *perducta* L. sec. *ducta* Pet. L. pr.—[p] *cum inp.* Carr.—[q] deest L. pr. et *relicta*, habet.—[r] *hanc* Mss. 7. et Edd. pp. ac Gryph. id esset *versus*, sed V. c. 71. *aciem* abest a V. *instruxit* Edd. pp.—[s] deest L. pr.—[t] *ceturiatorum, ceturiarum, ceturorum, orturorum, centurat.* hic et infra rursus Mss. qdd.—[v] abest Ms. Hotom. Edd. R. M. V. eodem et Grut. probante, vel legente *excelsissimum*. *altissimus* Carr. *excellentissimus* L. pr.—[w] *hic* V. *incitatos* Carr.—[x] *Octogensam* L. pr.—[y] *equitatum Cæsar* B. L. sec. V.—[z] *fecit* L. pr. Dorv. Edd. pp.—[a] deest L. pr. *non p.* L. sec. Dorv. Pal. B. *potuerant* B. Pal.—[b] Sic Mss. non *his*.—[c] *Eratque* Mss. 2. Edd. pp.—[d] *idem* Pet. L. pr. V.—[e] deest L. pr.—[f] *cum* Lov. Dorv. *ubique* Lov. Edd. pp. *equitatum* V. Dorv.—[g] *tum* Lov. Dorv.

aperto confligeretur: idque[h] ex omnibus partibus ab eo flagitabatur. Concurrebant legati, centuriones, tribunique militum, 'ne dubitaret[i] prælium committere; omnium esse 'militum paratissimos animos: Afranianos contra multis 'rebus[j] sui timoris signa misisse, quod[k] suis non subve'nissent, quod de colle non decederent,[l] quod vix equitum[m] 'incursus sustinerent, collatisque in unum locum signis, 'conferti, neque ordines, neque signa servarent. Quod si 'iniquitatem loci timeret,[n] datum iri tamen aliquo loco 'pugnandi facultatem, quod certe inde decedendum[o] esset 'Afranio, nec sine aqua permanere posset.'

72. Cæsar in eam spem venerat,[247] se sine pugna et sine vulnere suorum rem conficere posse, quod[p] re frumentaria adversarios interclusisset: cur etiam secundo prælio[248] aliquos ex suis[q] amitteret? cur vulnerari pateretur optime de se meritos milites? cur denique fortunam[r] periclitaretur? præsertim cum non minus esset imperatoris, consilio superare, quam gladio. Movebatur etiam misericordia civium, quos interficiendos videbat: quibus salvis atque incolumibus, rem[s] obtinere malebat. Hoc consilium Cæsaris a plerisque non probabatur;[t] milites vero palam inter se loquebantur,[u] 'quoniam talis occasio victoriæ dimitteretur, etiam[v] cum vellet Cæsar, sese non esse pugnaturos.' Ille

—[h] desunt usque ad *conc.* in Edd. R. M. V.—[i] *dubitarent* L. pr. Pal.—[j] *modis* B. L. sec.—[k] *scilicet* e Gl. addit L. pr.—[l] *rec.* Pet. L. pr. V. Edd. Ald. Pl. Gr. minus bene. V. Ciacc.—[m] *suorum eq.* L. sec. Dorv.—[n] *timerent* Mss. 2. et *ire* Mss. 5.—[o] *disc.* B.—[p] *quo* Mss. 3.—[q] *de suis* L. pr. *mitteret* Pet. L. pr. Lov. V. Edd. pp.—[r] *fortuna* L. sec. B. Ed. Fl.—[s] *rempublicam* Lov.—[t] *probatur* Pet. V.—[u] *colloq.* L.

NOTÆ

247 *Cæsar in eam spem venerat, &c.*] Cæsar solitus erat dicere, ut refert Frontinus stratagem. IV. 7. idem esse sibi consilium adversus hostem quod plerisque medicis contra vitia corporum, fame potius quam ferro superandi. Sed et idem Frontinus consilium Cæsaris explicat, quod fame exasperatos veritus sit hostes ad prælium vocare, cum ipsi eum ad prælium vocarent. Vide ibi.

248 *Cur etiam secundo prælio, &c.*] Sic Seneca in epist. 'Alieno sanguini tanquam suo parcant, sciantque homini non esse homine prodige utendum,' cive præsertim, quem unum servare præstat, quam mille hostes occidere, ut aiebat Antoninus Pius.

in sua sententia perseverat et paululum ex eo loco digreditur,[w] ut timorem adversariis minuat. Petreius atque Afranius, oblata[x] facultate, in castra[y] sese referunt. Cæsar, præsidiis in[z] montibus dispositis, omni ad Iberum intercluso itinere,[a] quam proxime potest hostium castris castra communit.

73. Postero die duces adversariorum perturbati, quod omnem rei frumentariæ fluminisque Iberi spem dimiserant,[b] de reliquis rebus consultabant. Erat unum iter, Ilerdam si reverti vellent; alterum, si Tarraconem peterent. Hæc consiliantibus[c] eis, nuntiatur, aquatores ab equitatu premi nostro. Qua re cognita, crebras stationes disponunt equitum et cohortium alariarum,[249] legionariasque interjiciunt[d] cohortes, vallumque ex castris ad aquam ducere incipiunt, ut intra[e] munitionem, et sine timore et sine stationibus, aquari possent. Id opus inter se Petreius atque Afranius partiuntur, ipsique perficiendi operis causa longius progrediuntur.[f]

74. Quorum discessu[250] liberam nacti milites colloquiorum facultatem, vulgo procedunt, et quem quisque in castris notum aut municipem habebat, conquirit atque evocat. Primum agunt[g] gratias omnes omnibus, 'quod sibi perterritis pridie pepercissent: eorum[h] se beneficio vivere: deinde imperatoris fidem quærunt,[i] rectene se illi[j] sint commissuri; et, quod non ab initio fecerint, armaque cum ho-

pr.—[v] *et* L. pr.—[w] Sic Lov. Carr. et 3. alii, non *paullum. degr.* L. pr. V.—[x] *abl.* Pal. Dorv.—[y] *castris* Lov. Dorv.—[z] vulgo deest *in.*—[a] *omnia a. I. interclusos itinera* Pal. Lov. Dorv. et Edd. pp. in quibus *intercludit. interclusos* V.—[b] vulgo *amis.* —[c] *consult.* Pal. B. L. sec. Dorv. et Edd. pp. aliæque. sed V. Brant. et c. 19. —[d] *interjac.* Lov. *interfic.* L. pr. *intermittunt* Carr. Mss. mei 5. Edd. pp. *cohortis* est e V. *cohortibus* L. pr.—[e] *inter* Mss. 2. *et* deest Dorv. Edd. pp.—[f] *proficisc.* Lov.—[g] *igitur ag.* L. sec. Pal. B. Dorv. Edd. pp.—[h] *eorumque* Pet. *se* Pal.—[i] *queruntur* Mss. 4. inepte.—[j] deest Mss. 4. *illo* Pal.—[k] vulgo *conquer.*

NOTÆ

249 *Cohortium alariarum*] Cum hic opponat alarias cohortes legionariis, verisimile est illas fuisse ex auxiliaribus.

250 *Quorum discessu*] Appianus aliter rem narrat, nempe contendisse in ulteriorem Hispaniam Afranium et Petreium, præoccupasse autem Cæsarem itinera, et quandam Afranianorum partem ad locum castris idoneum capiendum præmissam, a Cæsarianis in itinere fuisse circum-

'minibus necessariis[251] et consanguineis contulerint,' queruntur.[k] His provocati sermonibus, 'fidem ab imperatore 'de Petreii et Afranii vita petunt, ne quod[m] in se scelus 'concepisse, neu suos[n] prodidisse, videantur. Quibus con'firmatis[o] rebus, se statim signa translaturos confirmant, le'gatosque de[p] pace primorum ordinum centuriones[252] ad 'Cæsarem mittunt.' Interim alii suos in castra invitandi causa adducunt; alii ab suis adducuntur,[q] adeo ut una castra jam facta[r] ex binis viderentur: compluresque tribuni[s] militum et centuriones ad Cæsarem veniunt, seque ei commendant. Idem hoc[t] fit a principibus Hispaniæ, quos illi[u] evocaverant et secum in castris habebant obsidum loco. Ii suos notos hospitesque quærebant, per quem quisque eorum aditum commendationis haberet ad Cæsarem. Afranii etiam[v] filius adolescens de sua ac[w] parentis sui salute cum Cæsare[x] per Sulpicium legatum[253] agebat. Erant plena lætitia et gratulatione omnia; eorum, qui tanta pericula vitasse, et eorum, qui sine vulnere tantas res confecisse videbantur: magnumque fructum suæ pristinæ[y] lenitatis omnium judicio Cæsar ferebat, consiliumque ejus a cunctis probabatur.

[l] Sic Mss. non *et.*—[m] *quid* Dorv. deest Carr. Edd. pp.—[n] *hos* Pet. *viderentur* B. L. sec.—[o] *confirmati* Edd. pp.—[p] *legatos d.* L. pr.—[q] *ad suos add.* L. sec. *add.* Edd. pp.—[r] desunt *j. f.* L. pr.—[s] *complures t.* Pal. Dorv. *et* abest a L. pr. Lov.—[t] Sic Mss. non *h. id.* male *hoc* ejicit Grut. V. ad II. 6.—[u] deest Pet. L. pr. *aut sec.* Lov.—[v] exulat Pet.—[w] Ita Mss. non *et. sui* deest Pet. L. pr. bene.—[x] absunt *c. Cæs.* Lov. Edd. pp.—[y] deest L. pr.—[z] *recepit* Lov. Dorv.—[a] deest

NOTÆ

ventam, sublatisque in capita scutis, deditionem significasse. Sed Cæsari Lucanoque major quam Græco illi scriptori fides.

251 *Armaque cum hominibus necessariis, &c.*] Quod sic Lucanus describit l. VII. 'videre parentes Frontibus adversis, fraternaque cominus arma, Cognatasque acies.' Itaque Dionysius Halicarn. l. VI. Πολέμου πολιτικοῦ, ὡς ἅπαντες ἴσασιν, κάκιον χρῆμα οὐδὲν, ἐν ᾧ τὰ μὲν κρατηθέντα ἀτυχεῖ, τὰ δὲ κρατήσαντα ἀδικεῖ, καὶ περίεστι τοῖς μὲν ὑπὸ τῶν φιλτάτων ἀπόλλυσθαι, τοῖς δὲ τὰ φίλτατα διολέσαι: *Nihil omnium confessione civili bello pejus, in quo victos sequitur miseria, victores impietas, et alteri a carissimis perimuntur, alteri perdunt carissimos.*

252 *Primorum ordinum centuriones*] Hi erant centurio primi pili, primus princeps, primus hastatus.

253 *Per Sulpicium legatum*] Is erat de quo fit mentio libro III. de bello Gallico circa initium, de quo supra.

75. Quibus rebus nuntiatis Afranio, ab instituto opere discedit, seque in castra recipit;[z] sic paratus, ut videbatur, ut, quicumque accidisset casus, hunc[a] quieto et æquo animo ferret. Petreius vero non deserit sese; armat familiam;[254] cum hac et prætoria cohorte[b] cetratorum, barbarisque equitibus paucis, beneficiariis suis,[255] quos suæ custodiæ causa habere consuerat,[c] improviso ad vallum advolat,[d] colloquia militum interrumpit, nostros repellit ab[e] castris: quos deprehendit, interficit.[256] Reliqui coëunt inter se, et, repentino periculo[f] exterriti, sinistras sagis involvunt[257] gladiosque destringunt,[g] atque ita se a cetratis equitibusque[h] defendunt, castrorum propinquitate confisi; seque in castra recipiunt, et ab iis cohortibus, quæ erant in statione ad portas, defenduntur.

76. Quibus rebus confectis, flens Petreius manipulos circuit,[i] militesque appellat; 'neu se, neu Pompeium absentem,[j] imperatorem suum, adversariis[k] ad supplicium transdant,' obsecrat. Fit celeriter concursus[l] in prætorium. Postulat, ut jurent[m] omnes, se exercitum ducesque non deserturos, neque prodituros, neque sibi separatim a reliquis consilium capturos. Princeps in hæc verba jurat[258] ipse;

Carr.—[b] *prætoriam cohortem* L. pr. sec. Pal. B. Dorv. Bene si *cum hac* postponas. *tamen h.* V.—[c] Sic Mss. et Edd. pp. non *consueverat.*—[d] *evol.* Carr.—[e] *ac* Mss. 4.—[f] *malo* B. Edd. Vasc. St. Steph. Gr. post. *perterriti* Edd. eædem et L. sec. deest B.—[g] Ita Pet. V.—[h] *equitibus d.* Mss. 4. Edd. pp.—[i] *circumit* Lov. Dorv.—[j] deest L. pr. Pet.—[k] *adversario* L. sec. Carr. Edd. pp. Ms. Hotom. qui probat.—[l] *cursus* Mss. 3.—[m] *venirent* Mss. 2.—[n] *centuriati* Carr. *centu-*

NOTÆ

254 *Armat familiam*] Cum servis arma tractare non liceret, vix possum adduci ut credam armatos esse famulos. Libertos potius crediderim, qui si non famuli, certe familiares erant, quorum magnus erat aliquando civibus R. numerus. Necessaria tamen aliquando re permoti, si præsertim erant gladiatores, aliquando famulos armabant.

255 *Beneficiariis suis*] Beneficiarii dicti, quod beneficio tribunorum promoverentur, teste Vegetio II. 7.

256 *Quos deprehendit, interficit*] Addit Appianus eum nec pepercisse uni de suis tribunis qui furentem cohibere conabatur.

257 *Sinistras sagis involvunt*] Quia scuta non habebant, ad amicos se transiisse rati.

258 *Princeps in hæc verba jurat*] Sermo est militaris. Festus: 'Præjurationes facere dicuntur, qui ante alios conceptis verbis jurant, post quos in eadem verba jurantes, tantummodo dicunt, Idem in me.'

idem jusjurandum adigit[259] Afranium; subsequuntur tribuni militum centurionesque; centuriatim[n] producti milites idem jurant. Edicunt,[o] penes quem quisque sit[p] Cæsaris miles, ut producatur: productos[q] palam in prætorio interficiunt. Sed plerosque hi, qui receperant, celant, noctuque per vallum emittunt. Sic terror oblatus a[r] ducibus, crudelitas in supplicio, nova[s] religio jurisjurandi, spem præsentis deditionis sustulit, mentesque militum convertit, et rem ad pristinam belli rationem redegit.[t]

77. Cæsar, qui milites adversariorum[u] in castra per tempus colloquii venerant, summa diligentia conquiri et remitti jubet: sed ex numero tribunorum militum centurionumque nonnulli sua voluntate apud eum remanserunt, quos ille postea magno in honore habuit: centuriones in ampliores ordines, equites Romanos in tribunitium restituit honorem.

78. Premebantur Afraniani pabulatione, aquabantur ægre, frumenti copiam legionarii nonnullam[v] habebant; quod dierum XXII ab Ilerda frumentum jussi erant efferre;[w] cetrati auxiliaresque[x] nullam, quorum erant et facultates ad parandum exiguæ,[y] et corpora insueta ad onera portanda: itaque magnus eorum quotidie numerus ad Cæsarem perfugiebat. In his erat angustiis res; sed ex propositis[z] consiliis duobus explicitius[a] videbatur, Ilerdam reverti, quod ibi paululum[b] frumenti reliquerant: ibi se reliquum consilium[c]

riatimque Lov.—[o] *et d.* Mss. 3.—[p] deest L. pr. vulgo contra Mss. meliores et Edd. alias *m. Cæs.*—[q] *productosque* Edd. pp.—[r] vulgo; deest *a.*—[s] *vana* Ms. Br. et Edd. qdd. male. *jusjurandi* Lov.—[t] *redigit* Lov.—[u] ita Ms. Faern. Urs. Pal. Scal. L. pr. Dorv. et alii. ante Scal. edeb. *m. adv. qui.* sed V. ad c. 68. *quia m.* Lov.—[v] Sic Brut. et Edd. Gryph. post. Scal. et seqq. Mss. et Edd. Vett. *nonnulli.*—[w] *aff.* L. sec. Ed. Plant. 1578. sed V. ad v. 45.—[x] *auxiliatoresque* L. pr. *nullam* abest Mss. 5.—[y] *eguere* L. sec.—[z] *positis* Mss. 3. *ex* abest Edd. pp.—[a] *explicitus, explicitis* Mss. qdd. Scal. pro Var. l. e Glossa *expeditius.*—[b] *paulum* Mss. plerique et Edd. pp. item Vasc. Steph. aliæque.—[c] *consilii* Ciacc. e

NOTÆ

259 *Jusjurandum adigit*] Sic loquuntur Latini pro *agunt ad jusjurandum*, id est, cogunt jurare, Gallice, 'faire prester serment.' Exempla passim prostant. Dicitur et in jusjurandum adigere, et jurejurando adigere. Livius l. XLVIII. 'Censores causas stipendii missorum cognoscebant, et cujus nondum justa causa missionis visa esset, ita jusjurandum adigebant.'

explicaturos confidebant. Tarraco[d] aberat longius: quo spatio plures rem posse casus recipere intelligebant. Hoc probato consilio, ex castris proficiscuntur. Cæsar, equitatu præmisso, qui novissimum agmen carperet[e] atque impediret, ipse cum legionibus subsequitur. Nullum intercedebat[f] tempus, quin extremi cum equitibus præliarentur.

79. Genus erat hoc pugnæ. Expeditæ cohortes novissimum agmen claudebant; pluriesque in locis campestribus subsistebant: si mons erat ascendendus, facile ipsa loci natura periculum repellebat, quod ex locis superioribus, qui antecesserant, desuper[g] suos ascendentes protegebant. Cum vallis aut locus declivis suberat, neque ii,[h] qui antecesserant, morantibus opem ferre poterant, equites vero ex loco superiore in aversos[i] tela conjiciebant:[j] tum[k] magno erat in periculo res. Relinquebatur,[l] ut, cum ejusmodi[m] locis esset appropinquatum, legionum signa consistere juberent, magnoque impetu equitatum repellerent; eo submoto, repente incitati cursu sese in valles[n] universi demitterent, atque, ita transgressi, rursus in locis superioribus consisterent. Nam tantum ab equitum suorum auxiliis aberant, quorum numerum habebant magnum, ut eos, superioribus perterritos præliis, in medium reciperent agmen, ultroque eos tuerentur: quorum nulli ex itinere excedere licebat, quin ab[o] equitatu Cæsaris exciperentur.[p]

80. Tali dum pugnatur modo, lente atque[q] paulatim proceditur,[r] crebroque, ut sint auxilio suis, subsistunt: ut tum accidit. Millia enim progressi quatuor, vehementiusque[s] peragitati ab equitatu, montem excelsum capiunt, ibique una fronte[t] contra hostem castra muniunt, neque jumentis onera deponunt. Ubi Cæsaris castra posita, tabernaculaque[u] con-

Ms.—[d] *Terraquo* L. pr.—[e] *caperet* Mss. 2. male.—[f] *intercid.* L. pr. sed V. c. 66.—[g] deest vulgo. *adscendentis* in L. pr.—[h] abest L. pr.—[i] vulgo *adversos.*—[j] *conjiciunt* L. sec.—[k] *cum* Mss. 4. *in* deest V. L. sec. a m. pr.—[l] vulgo *tum inquirebant.*—[m] *cujusm.* Dorv. *q. huj.* L. sec. vulgo contra Mss. *ess. l.*—[n] Sic Mss. 3. *vallem* L. pr. et vulgo *incitato*, ac *demittere* et *consistere*. *dimitterent* Mss. plerique et Edd. pp. aliæque.—[o] deest V.—[p] vulgo *exciperetur.*—[q] Sic Mss. non *ac.*—[r] *progred.* Mss. 2.—[s] *que* abest Edd. quibusd.—[t] vulgo *a fr.*—[u] deest *que* L. sec. dein vulgo *animadvertere.*—[v] *a timore* Pal. forsan non male.

stituta, et dimissos equites pabulandi causa animum adverterunt, sese subito proripiunt hora circiter sexta ejusdem diei, et, spem nacti moræ,[v] discessu nostrorum equitum, iter facere incipiunt. Qua re animadversa,[w] Cæsar relictis legionibus subsequitur, præsidio impedimentis paucas cohortes[x] relinquit: hora decima subsequi pabulatores, equitesque[y] revocari jubet. Celeriter[z] equitatus ad quotidianum itineris officium revertitur: pugnatur acriter ad novissimum agmen, adeo ut pæne terga convertant:[a] compluresque milites, etiam nonnulli centuriones[b] interficiuntur. Instabat agmen Cæsaris, atque universum imminebat.

81. Tum vero neque ad explorandum idoneum locum castris, neque ad progrediendum data facultate, consistunt necessario et procul ab aqua, et natura[c] iniquo loco, castra ponunt. Sed iisdem de causis Cæsar, quæ supra sunt[d] demonstratæ, prælio amplius non lacessit, et[e] eo die tabernacula statui passus non est, quo paratiores essent ad insequendum omnes, sive[f] noctu, sive interdiu erumperent. Illi enim, adverso[g] vitio castrorum, tota nocte munitiones proferunt, castraque castris convertunt. Hoc idem postero die a prima luce faciunt, totumque in ea re diem consumunt. Sed, quantum opere processerant et castra protulerant, tanto aberant ab aqua longius, et præsenti malo aliis malis remedia dabantur. Prima nocte aquandi causa nemo egreditur ex castris: proximo die, præsidio in castris relicto, universas ad aquam copias educunt; pabulatum emittitur[h] nemo. His eos supplices malis haberi[i] Cæsar, et necessariam subire deditionem, quam prælio decertare, malebat: conatur tamen eos vallo fossaque circummunire, ut quam maxime repentinas eorum eruptiones demoretur; quo necessario descensuros existimabat. Illi, et inopia pabuli

paulo ante Edd. qdd. *ejus diei.* delet Ciaccon. contra Julianum genium.—[w] Sic vulgo. edd. quæd. *animum adversa* et *eductis.*—[x] *cohortis* L. pr. V. *reliquit* L. pr.—[y] *equites* L. sec. V. et Edd. Vasc. St. Steph. Gr. post.—[z] *Celeriterque* L. pr.—[a] *converterant* B. V. *vertant* Pal. Lov. Dorv.—[b] Deest L. pr. *interficiantur* Carr. sed V. ad v. 1. et alibi.—[c] deest haud male L. pr.—[d] *monst. sunt* Edd. pp. vulgo deest *amplius.*—[e] *ex* Mss. 4.—[f] *sive si* V.—[g] vulgo *animadv.*—[h] *mitt.* Lov. Dorv.—[i] vulgo *male haberi.*—[j] vulgo *iter.* et

adducti, et, quo essent ad id[j] expeditiores, omnia sarcinaria jumenta interfici jubent.

82. In his operibus consiliisque biduum consumitur: tertio[k] die magna jam pars operis Cæsaris processerat. Illi impediendæ rei, hora circiter octava[l] signo dato, legiones educunt,[m] aciemque sub castris instruunt. Cæsar ab opere legiones revocat,[n] equitatum omnem convenire[o] jubet, aciem instruit: contra opinionem enim militum famamque omnium videri prælium defugisse,[p] magnum detrimentum afferebat. Sed eisdem de causis, quæ sunt cognitæ,[260] quo minus dimicare vellet, movebatur; atque hoc etiam magis, quod spatii brevitas, etiam in fugam conjectis adversariis, non multum ad summam victoriæ juvare poterat: non enim amplius pedum millibus duobus ab castris castra distabant. Hinc duas partes acies occupabant; tertia vacabat,[q] ad incursum atque impetum militum relicta. Si prælium committeretur, propinquitas castrorum celerem superatis ex fuga receptum dabat. Hac de[r] causa constituerat, signa inferentibus resistere,[s] prior prælio non lacessere.

83. Acies erat Afraniana[t] duplex[261] legionum quinque;

supra *ibi et.*—[k] *tertia* Lov. et 2 alii.—[l] IX Mss. 5.—[m] *ducunt* Mss. plerique et Edd. pp.—[n] *evoc.* Dorv.—[o] *circumven.* V.—[p] vulgo *diffug.*—[q] *vocabatur* Cuj. et Pet. a m. pr. Lov. Carr. et 4 alii, ut sæpe in Codd. *occursum* L. pr. *incursus* Dorv. V. ad VIII. 18.—[r] abest Dorv.—[s] *desistere* Mss. plerique. *præliis* V.—[t] *Afranii* L. sec. Edd. pp. dein vulgo *duplex, legio* V. *et* III.—

NOTÆ

260 *Sed eisdem de causis, quæ sunt cognitæ*] Frontinus II. 1. scripsit Cæsarem continuisse suos, arbitratum alienum dimicationis tempus, quod adversarios ira et desperatio incenderat. Idem habet Lucanus.

261 *Acies erat Afraniana duplex, &c.*] Lipsius legit: ‘Acies erat Afraniana duplex legionum quinque, et in subsidiis locum alariæ cohortes tenebant.’ Cujus orationis hæc est sententia: Afranius duplicem aciem struxit; prior fuit ex quinque legionibus distincta; altera subsidiaria e cohortibus alariis, seu sociis Hispanis. Magnum enim horum numerum Afranius habebat, ita ut æquaret fere octo legiones, quibus certe alariis pro legionibus usus est. Atque ita legere valde necesse. Nam quinque ex prioribus Cæsaris scriptis leguntur. Immo si epitome Livii nihil habet erroris, habebat Afranius septem. Sed omnia suspecta in numeris, et apud Livium et apud Cæsarem, immo et apud omnes omnino auctores. Vide Lipsium in hoc loco.

tertium in subsidiis locum alariæ cohortes obtinebant: Cæsaris triplex: sed primam aciem quaternæ cohortes ex quinque legionibus[u] [262] tenebant; has subsidiariæ ternæ et rursus aliæ[v] totidem suæ cujusque legionis[w] subsequebantur; sagittarii funditoresque media continebantur acie; equitatus latera cingebat. Tali instructa acie, tenere uterque propositum videbatur; Cæsar nisi[x] coactus prælium non committere; ille, ut opera Cæsaris impediret. Producitur[y] tamen res, aciesque ad solis occasum continentur; inde utrique in castra[z] discedunt. Postero die munitiones institutas Cæsar parat perficere; illi vadum fluminis Sicoris tentare, si transire possent. Qua re animum adversa,[a] Cæsar Germanos levis armaturæ equitumque[b] partem flumen transjicit crebrasque in ripis custodias disponit.

84. Tandem, omnibus rebus obsessi, quartum[c] jam diem sine pabulo retentis jumentis, aquæ, lignorum, frumenti inopia, colloquium[d] petunt et id, si fieri possit, semoto a militibus loco. Ubi id[e] a Cæsare negatum et, palam si colloqui vellent, concessum est; datur obsidis loco Cæsari filius Afranii. Venitur[f] in eum locum, quem Cæsar delegit.[g] Audiente utroque exercitu, loquitur Afranius: 'Non esse 'aut ipsis,[h] aut militibus succensendum, quod fidem erga 'imperatorem suum Cn. Pompeium conservare voluerint,[i] 'sed satis jam fecisse officio satisque supplicii[j] tulisse, per'pessos omnium rerum inopiam: nunc vero,[k] pæne ut feras,[l] [263]

[u] vulgo *legione*.—[v] desunt *r. a.* L. pr.—[w] *legionibus* Pet. Lov. Dorv. *legionum* Scal. L. pr. *sequeb.* L. sec. B.—[x] vulgo *ut n. c. p. n. committeret*.—[y] *producuntur* L. pr.—[z] desunt *i. c.* L. pr. *utrimque* Edd. pp. male. *descendunt* V.—[a] Sic Pet. non *animadv.*—[b] *equitesque p. fluminis* Lov. Dorv. *trajecit* Pet. L. sec.—[c] *quartó j. die* V. Edd. R. M. V.—[d] *conloquio* Sc. *conloquia* L. pr. *id* abest ab Edd. R. M. V.—[e] deest Mss. 3. Edd. pp.—[f] *Venit* Lov. male. *eum* abest a Pet.—[g] vulgo *deligit*.—[h] vulgo *ipsi autem* V.—[i] Mss. o. et Edd. pp. *voluerunt*.—[j] *supplicio* Mss. 2. contra *officii* 2. alii male.—[k] *autem*

NOTÆ

262 *Ex quinque legionibus*] Sic Lipsius legit: Ergo in prima acie quinquies quaternæ cohortes, in secunda quinquies ternæ, in tertia totidem. Atque addit, *suæ cujusque legionis*, id est, unam quamque legionem, sic in tres partes divisam; ut prima acie habuerit quatnor cohortes, secunda et tertia ternas.

263 *Pæne ut feras*] Quid. legunt,

'circummunitos prohiberi aqua, prohiberi ingressu, neque 'corpore dolorem, neque animo ignominiam ferre posse: 'itaque[m] se victos confiteri:[n] orare atque obsecrare, si qui 'locus misericordiæ relinquatur,[o] ne ad ultimum supplicium 'progredi necesse habeant.'[p] Hæc quam potest demisissime[q] atque[r] subjectissime exponit.

85. Ad ea Cæsar respondit: 'Nulli omnium[s] has partes,[t] 'vel querimoniæ, vel miserationis, minus convenisse: reli'quos enim omnes suum officium præstitisse; se,[u] qui etiam 'bona conditione, et loco[v] et tempore æquo, confligere no'luerit,[vv] ut quam integerrima essent ad pacem omnia;[264] 'exercitum suum, qui,[w] injuria etiam accepta suisque inter'fectis, quos in sua potestate habuerit, conservarit et texe'rit;[x] illius denique exercitus milites, qui per se de conci'lianda pace egerint:[y] qua in re omnium suorum vitæ con'sulendum putarint.[z] Sic omnium ordinum partes in mise'ricordia[a] constitisse; ipsos duces a pace abhorruisse, eos 'neque colloquii neque induciarum jura servasse, et homines 'imperitos et[b] per colloquium deceptos crudelissime inter'fecisse. Accidisse igitur his, quod plerumque hominum 'nimia pertinacia atque arrogantia accidere soleat,[c] uti eo 'recurrant, et id cupidissime petant, quod paulo ante con'temserint. Neque nunc se illorum humilitate,[d] neque aliqua 'temporis opportunitate postulare, quibus rebus augeantur

L. sec.—[l] vulgo *fæminas.*—[m] *ita* L. pr. V.—[n] deest Lov. dein vulgo *si quis.*—[o] *relinqueretur* Mss. 2.—[p] *habeat* Mss. 6. et Edd. pp. minus bene.—[q] *dim.* Mss. 5. et Edd. pp.—[r] *at* Lov. Carr. et 3. alii. *et* L. pr.—[s] *hominum* L. sec. Edd. R. M. V.—[t] *partis* L. pr. et mox *omnis.*—[u] Abest Mss. et Edd. pp. male.—[v] desunt *et l.* L. pr.—[vv] *noluerint* Pet. L. pr. Edd. R. M. V. *noluerunt* Lov. Dorv. B. *voluerint* V. *voluerunt* Pal.—[w] deest Lov. Dorv. L. sec.—[x] *conservavit et texit* Pal. Dorv. deest B. *conservaverit* Lov. L. sec. *rexerit* V. deest Pet.—[y] *egerunt* Lov. Dorv.—[z] *putarunt* vulgo.—[a] Ita L. pr. V. *misericordiam* Edd. R. M. V.—[b] deest L. pr.—[c] *solet* Mss. 2.—[d] *humanitate* Mss. mei o. et

NOTÆ

'ut fœminas,' et ita rem explicant: Quia in illis regionibus fœminæ domi continentur et egredi prohibentur.

264 *Ut quam integerrima essent ad pacem omnia*] Quæ minus integra et facilia fuissent, si alter horum secundum prælium fecisset. Nec enim victo, nisi iniquas pacis conditiones obtulisset.

'opes[e] suæ; sed eos exercitus, quos contra se multos jam 'annos aluerint, velle dimitti.[f] Neque enim sex legiones 'alia de causa missas in[g] Hispaniam, septimamque ibi con'scriptam, neque tot tantasque classes[h] paratas, neque sub'missos duces, rei militaris peritos:[265] nihil horum ad 'pacandas Hispanias, nihil ad usum provinciæ[i] provisum, 'quæ propter diuturnitatem pacis nullum auxilium deside'rarit;[j] omnia hæc jam pridem contra se parari, in se novi 'generis imperia constitui, ut idem ad portas urbanis præ'sidia[k] rebus, et duas bellicosissimas provincias[266] absens[l] 'tot annos obtineat: in se jura magistratuum commutari, ne 'ex prætura et[m] consulatu, ut semper,[267] sed[n] per paucos 'probati et electi in provincias[o] mittantur: in se ætatis[p] 'excusationem nihil valere,[268] quod superioribus bellis pro'bati ad obtinendos exercitus evocentur: in se uno non 'servari, quod sit omnibus datum semper imperatoribus, ut, 'rebus feliciter gestis, aut cum honore aliquo, aut certe sine 'ignominia domum revertantur, exercitumque dimittant. 'Quæ tamen omnia et se tulisse patienter et esse laturum; 'neque nunc id agere, ut ab illis abductum exercitum teneat 'ipse, quod tamen sibi difficile non sit; sed ne illi habeant, 'quo contra se uti possint. Proinde, ut esset dictum, pro'vinciis excederent, exercitumque dimitterent: si[q] id sit fac'tum, nociturum se nemini: hanc unam atque extremam 'pacis esse conditionem.'

Edd. R. M. V. Beroald. aliæque male. V. Hotom.—[e] Mss. *opes aug.*—[f] *dimittere* Mss. 5. perperam.—[g] deest L. sec.—[h] *classis* L. pr.—[i] *adversum provincias* B. L. sec. inepte.—[j] *desiderarint* B. L. sec.—[k] vulgo *præsideat.*—[l] *ab se* Mss. 3. *annis* L. pr.—[m] *aut* L. sec. Lov.—[n] pro *sed* est *fit* in Mss. meis, nisi quod duo habeant *sic. fiat* addidit R. Steph. e Glossa *perpauci* B. L. sec.—[o] desunt *in pr.* Pet.—[p] *etiam æt.* Pet. L. pr.—[q] Mss. et Edd. pp. *sed si.* fors. *se, si,* ut dein deleatur. Nam in plerisque Mss. et Edd. pp. *se nocit.*—

NOTÆ

265 *Neque submissos duces, rei militaris peritos*] Dixit tamen Cæsar, cum in Hispaniam profectus est, se venire ad exercitum sine duce, postea se iturum ad ducem sine exercitu.

266 *Duas bellicosissimas provincias*] Hispaniam et Africam.

267 *Ne ex prætura et consulatu, ut semper*] Ne quis horum esset Cæsaris amicus.

268 *In se ætatis excusationem nihil valere*] Quia emeritos capiebant.

86. Id vero militibus fuit pergratum et jucundum, ut ex ipsa significatione potuit cognosci; ut, qui[r] aliquid victi incommodi expectavissent, ultro[s] præmium missionis ferrent. Nam, cum de loco et tempore ejus rei controversia inferretur; et voce et manibus universi ex vallo, ubi constiterant, significare cœperunt, ut statim dimitterentur, neque omni interposita fide firmum esse posse, si in aliud tempus differretur. Paucis cum esset in utramque partem verbis disputatum; res huc deducitur, ut ii,[t] qui habeant domicilium aut[u] possessiones in Hispania, statim; reliqui ad Varum flumen[269] dimittantur: ne quid eis noceatur,[v] neu quis invitus sacramentum[270] dicere cogatur a Cæsare, cavetur.

87. Cæsar ex eo tempore, dum ad flumen Varum veniatur, se frumentum daturum pollicetur: addit etiam, ut, quid quisque[w] eorum in bello amiserit, quæ sint penes milites suos, iis, qui amiserint,[x] restituatur: militibus, æqua facta æstimatione,[y] pecuniam pro iis rebus dissolvit.[z] Quascumque postea controversias inter se milites habuerint,[a] sua sponte ad Cæsarem in jus[b271] adierunt. Petreius atque Afranius, cum stipendium ab legionibus pæne seditione facta flagitaretur, cujus illi diem nondum venisse di-

[r] *quia* L. sec. V. *aliqui* Mss. 4. *in commodum* B. L. sec.—[s] vulgo additur *inde.* —[t] deest V. *ei* Pet. L. pr. *haberent* Pal.—[u] *dom. aut* absunt a L. sec. *possessionem* L. pr. sec. *Hispaniam* Lov.—[v] vulgo *noceretur neve cogeretur.*—[w] *quisquis* Lov. *si quidq.* Edd. Vasc. Str. Steph. Gr. post.—[x] *amiserant, restituat* Mss. *restituant* L. sec.—[y] *existim.* Mss. 2.—[z] Ita Scal. ex Ms. Urs. nec aliter mei præter L. sec. et V. in quibus et Edd. prioribus *solvit.*—[a] Sic Pal. Dorv. *habuerunt* Pet. Sc. L. pr. B. et Edd. qdd. vulgo *haberant.*—[b] vulgo *intus.*—

NOTÆ

269 *Varum flumen*] Illa et hac tempestate Italiæ et Galliæ limes est, ex Alpibus in mare Mediterraneum decurrens, inter Antipolim et Nicæam medius. 'Finis et Hesperiæ promoto limite Varus.'

270 *Sacramentum*] Aliqui reponunt *sacramento.* Quanquam hæc locutio apud auctores legatur, Liv. l. iv. 'Tribuni auxilio nemo invitus diceret sacramento.' Porro Dio scribit a Cæsare eximios esse dimissos, usum vero aliis sponte illorum propter honores et quæstus.

271 *In jus adierunt*] Quidam reponunt *intus;* hic autem dicendum esset *intro,* ex usu Latini sermonis.

cerent, Cæsar ut cognosceret, postulant;[e] eoque utrique, quod statuit, contenti fuerunt. Parte circiter tertia exercitus eo biduo dimissa, duas legiones suas antecedere, reliquas subsequi jussit, ut non longo inter se spatio castra facerent; eique negotio Q. Fufium Calenum[272] legatum præficit.[d] Hoc ejus præscripto ex Hispania ad Varum flumen est iter factum, atque ibi reliqua pars exercitus dimissa.

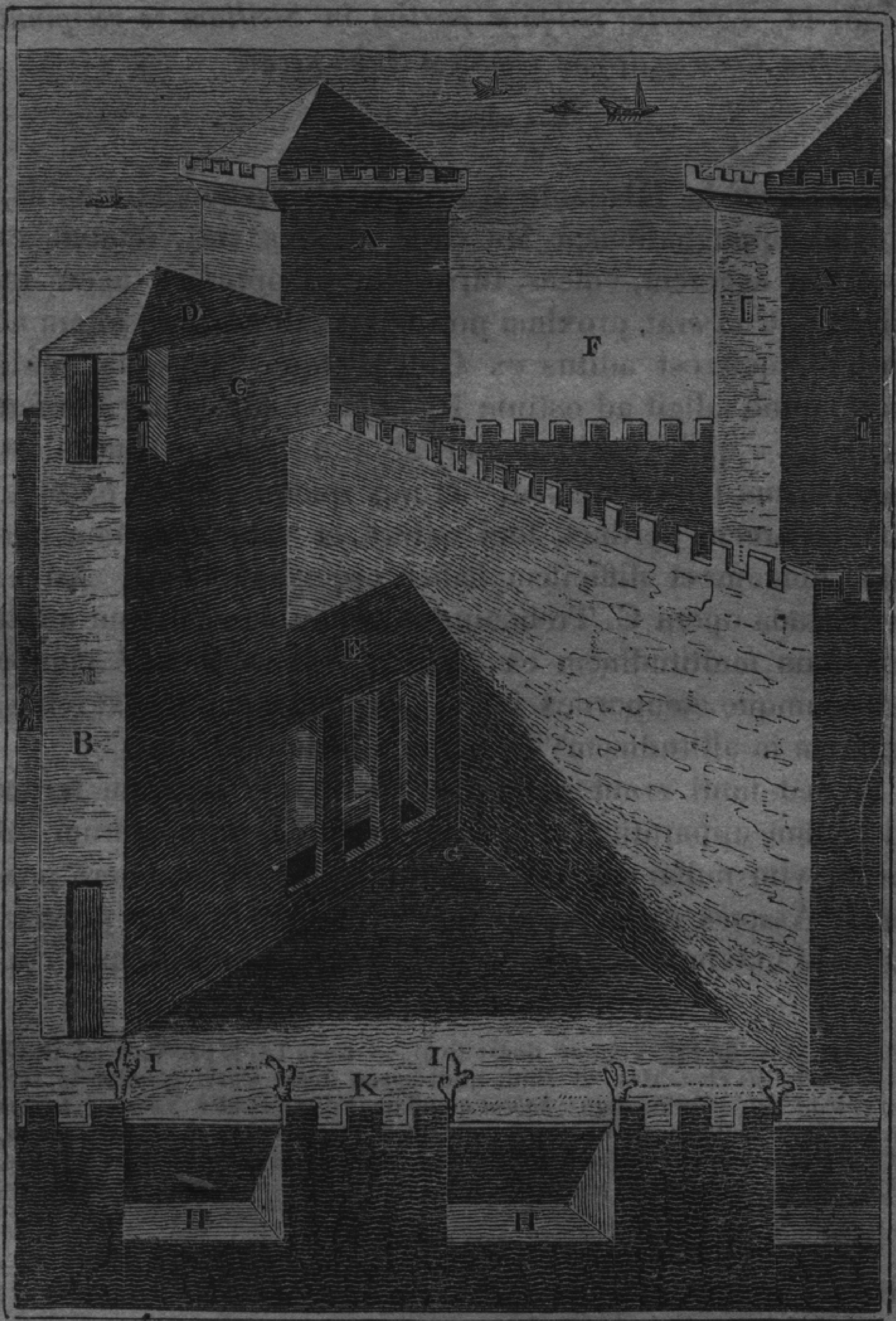
---

[e] Sic Scal. ex Ms. Urs. et ita Dorv. *postulatum* Lov. Reliqui cum Edd. ceteris *postulatum est*.—[d] vulgo *præfecit* et *dim. est*.

NOTÆ

272 *Q. Fufium Calenum*] Fufiorum familia plebeia fuit. Is commemoratur et in lib. VII. de bello Gall. Tribunus plebis fuerat, Pisone et Messala coss. Clodioque semper faverat. Acriter in illum Cicero invehitur in Philippica VIII. Sed facile respondet, ut videtur apud Dionis lib. XLVI. Tandem exeunte secunda dictatura Cæsare, consul factus est.

MASSILIA.

A *Turres ac munitiones Massiliæ.* B *Turris latericia sex tabulatorum ab legionariis contra repentinos incursus obsessorum exstructa.* C *Storiæ ex funibus anchorariis factæ, ac circum turrem præpendentes.* D *Summum tabulatum calce ac lateribus stratum.* E *Musculus pedum* LX *longus, a turri latericia ad hostium turrem murumque perductus.* F *Massilia ex tribus oppidi partibus mari alluitur.* G *Vallum.* H *Plutei.* I *Cervi.* K *Pinnæ.*

tium in terra defigebantur. Itaque, pedalibus lignis conjunctis inter se, porticus[3] integebantur;[k] atque hac agger inter manus proferebatur. Antecedebat testudo pedum LX,[4] æquandi loci causa, facta item[l] ex fortissimis lignis,[5] convoluta omnibus rebus, quibus ignis jactus et lapides defendi possent. Sed magnitudo operum, altitudo muri atque turrium, multitudo tormentorum omnem administrationem tardabat. Tum crebræ[m] per Albicos eruptiones fiebant ex oppido, ignesque aggeri et turribus inferebantur, quæ facile nostri repellebant milites,[n] magnisque ultro illatis

---

[l] Male Edd. quædd. *facta ; item. Soli* autem pro *loci* malit Hotom. et *lapidis possit* Ciaccon. frustra.—[m] Sic Ciaco. et seqq. e Faerni libro. Mss. et Edd. *crebræ tamen. crebro* Pal. Dorv.—[n] *mil. rep.* Mss. et Edd. plerique. paulo

NOTÆ

pides et tela mittebant, quæ vidisse juvaret magis, quam descripta legere. Ætate certe Cæsaris non lapides tantum, sed et spicula et asseres cuspidibus præfixi, balistis jaciebantur. De his vide Lipsium Poliorceticon lib. III. qui varia docet, quia variata ætatibus. Harum machinarum, tum vim tum celeritatem sic Lucanus describit: 'Sed major Graio Romana in corpora ferro Vis inerat, neque enim solis contenta lacertis Lancea, sed tenso balistæ turbine rapta, Haud unum contenta latus transire quiescit. Sed pandens perque arma viam, perque ossa relicta Morte fugit, superest telo post vulnera cursus.'

3 *Porticus*] Porticus vinearum Cæsaris, qua parte producebant aggerem milites.

4 *Antecedebat testudo pedum* LX, *&c.*] Vulgo fiebat ex hominibus scutatis, scuta sua capiti prætendentibus, quorum alii erant altiores, alii vero sese inclinabant humiliores, tertii gradatim summissi, et poplitibus insidentes, ut formam ædificii fornicati re-

ex lignis nempe facta, sed quæ tamen formam habebat illius militaris testudinis, cujus quanquam rarum legatur exemplum apud scriptores, Ammianus tamen l. XXVI. innuit aliquid simile, dum descripta quadam quæ a tribuno facta fuerat in navigiis testudine, addit: 'Quod machinæ genus contra murales pugnas ideo figuratur hac specie, ut missilium ictus atque saxorum per decursus cadentes labiles instar imbrium evanescant.' Idem l. XXIII. Heleposim seu machinam capiendis urbibus aptam qua uti solebat Demetrius Poliorcetes, testudinem vocat: 'Testudo compaginatur immanis, axibus roborata longissimis, ferreisque clavis aptatur, et contegitur coriis bubulis,' &c. Est ergo hæc testudo Cæsaris machina lignea, quæ Polybio dicitur lib. X. χωστρὶς, quasi *aggestitia sexdecim pedum*; an in toto ambitu, an per latera, nescitur.

5 *Ex fortissimis lignis*] Fortitudo ad animum refertur, tamen aliquando rebus adhibetur corporeis. Cicero

detrimentis, eos, qui eruptionem fecerant, in oppidum rejiciebant.

3. Interim L. Nasidius, ab Cn. Pompeio cum classe navium sedecim, in[o] quibus paucæ erant æratæ, L. Domitio Massiliensibusque subsidio missus, freto Siciliæ,[6] imprudente atque inopinante Curione,[7] pervehitur:[p] appulsisque Messanam[q] [8] navibus, atque inde propter repentinum terrorem principum ac senatus fuga facta, ex navalibus eorum navem unam deducit. Hac adjuncta[r] ad reliquas naves, cursum Massiliam versus perficit; præmissaque clam navicula, Domitium Massiliensesque de suo adventu certiores facit, eosque magnopere hortatur, ut rursus cum Bruti classe, additis suis auxiliis, confligant.

4. Massilienses, post superius incommodum, veteres ad eundem numerum ex navalibus productas naves refecerant, summaque industria armaverant, (remigum gubernatorumque[s] magna copia suppetebat,) piscatoriasque adjecerant atque contexerant, ut essent ab ictu telorum remiges tuti: has[t] sagittariis tormentisque compleverunt.[u] Tali modo instructa classe,[v] omnium seniorum, matrum[w] familiæ, virginum[x] precibus et fletu excitati, ut extremo tempore civitati subvenirent, non minore animo ac fiducia, quam[y] ante dimicaverant, naves conscendunt. Communi enim[z] fit vitio naturæ,[9] ut invisis, latitantibus, atque incognitis rebus magis confidamus vehementiusque exterreamur: ut tum acci-

ante *facilius* Lov. Pal.—[o] *ex* L. sec.—[p] vulgo *proveh.*—[q] *ad M.* Scal. *Messania* Mss. 3.—[r] *juncta* Carr. V. L. sec.—[s] *gubernatorum m.* Pet. L. pr. V. Lov.—[t] *hasque* V.—[u] Sic Pet. Sc. L. pr. et 4. alii; non *compleverant.*—[v] *acie* Edd. R. M. V.—[w] *matrum familiarum* Edd. R. M. V.—[x] *virginumque* Carr. L. sec. Edd. R. M. V. Vasc. Steph. sed V. ad B. G. IV. 15.—[y] *qua* V.—[z] *etiam* Scal.

NOTÆ

6 *Freto Siciliæ*] Quod est inter Italiam et Siciliam, vulgo *le Phare de Messine*, quia Messanam urbem alluit.

7 *Curione*] Curio enim Cæsarianus, de quo supra, Siciliam obtinebat.

8 *Messanam*] Messana urbs in Sicilia nobilis, ab Italia freto cognomine discreta, cujus tota fere messis in mororum frondibus posita, quibus pascuntur bombyces serici artifices, portum habet insignem, vulgo *Messine*.

9 *Communi enim fit vitio naturæ, &c.*] *Omne* enim *ignotum pro magnifico est*, ut habet Tacitus in vita Julii Agricolæ.

dit. Adventus enim L. Nasidii[10] summa spe et voluntate[a] civitatem compleverat. Nacti idoneum ventum, ex portu exeunt, et Tauroënta,[b] [11] quod est castellum Massiliensium, ad Nasidium perveniunt, ibique naves expediunt, rursusque se ad confligendum animo confirmant et consilia[c] communicant. Dextra pars Massiliensibus attribuitur, sinistra Nasidio.

5. Eodem Brutus contendit, aucto navium numero. Nam[d] ad eas, quæ factæ erant[e] Arelate[12] per Cæsarem, captivæ Massiliensium[f] accesserant sex. Has superioribus refecerat diebus, atque omnibus rebus instruxerat. Itaque suos cohortatus,[g] quos integros superavissent, ut[h] victos contemnerent,[13] plenus spei bonæ[14] atque animi adversus eos[i] proficiscitur. Facile erat, ex castris C. Trebonii atque omnibus superioribus locis prospicere in urbem, ut omnis juventus, quæ in oppido remanserat,[j] omnesque superioris ætatis,[k] cum liberis atque uxoribus publicisque custodiis, aut ex muro[l] ad cœlum manus[m] ten-

V.—[a] *voluptate* Vir doct. minus bene. *complerat. Nacti enim* Edd. R. M. V.—[b] *Taurenta, Taucrcenta,* et *Taurescenta* Edd. pp. male.—[c] *consilio* Mss. 3. dein plerique *adtr. Mass.*—[d] deest Carr.—[e] Sic Mss. mei omnes, non *fuerant. Arelatæ* Lov. Dorv. et Edd. qdd.—[f] *a Massiliensibus* Lov. Dorv.—[g] *exhort.* Edd. R. M. V.—[h] deest Dorv. et L. pr. a m. pr. Vide cap. præc.—[i] *eas* Urs. et 3 alii Mss.—[j] *remanserant* L. sec.—[k] *omnes s. æ.* Mss. 3.—[l] *ex publicis custodiis quæ aut muro* Mss. plerique et Edd. Vett. male. Vide ad VII. 78.—[m] *Manum*

NOTÆ

10 *L. Nasidii*] Hic Nasidius Cæsari Pompeioque superstes, ad Brutum et Cassium se applicuit, tandem ad Sextum Pompeium se contulit, cujus cum res essent deploratæ, transivit ad Antonium. Auctor est Appianus lib. v.

11 *Tauroënta*] Ignoratur. Marcianus Heracleota statuit inter Massiliam et Antipolim; qua fortasse ratione ductus Cenalis, *Toulon* esse putat.

12 *Arelate*] De Arelate supra.

13 *Quos integros superavissent, ut victos contemnerent*] Sic his libris Cæsar passim in contemtum adducit hostes. Sic Agesilaus apud Xenophontem l. III. Græcarum historiarum, ratus contemtum hostium addere alacritatem ad pugnam, jussit vendi captivos barbaros nudos, ut imbellia, alba, et mollia eorum corpora tanquam non laboriosorum cum vidissent, ut mulieres contemnerent.

14 *Plenus spei bonæ*] Sic hoc ipso libro, sic et Sallustius lib. Jugurth. hist. 'Illi pariter læti, ac spei bonæ pleni esse.' Eodem modo Latine dicitur, 'bene sperare' et 'male timere.'

derent, aut templa Deòrum immortalium adirent, et ante simulacra projecti, victoriam ab Diis[n] exposcerent: neque erat quisquam omnium, quin in[o] ejus diei casu suarum omnium fortunarum eventum consistere[p] existimaret. Nam et honesti ex juventute, et cujusque ætatis amplissimi, nominatim evocati atque obsecrati,[q] naves conscenderant; ut, si quid adversi accidisset, ne ad conandum quidem sibi quicquam reliqui fore viderent; si superavissent, vel domesticis opibus, vel externis[r] auxiliis, de salute urbis confiderent.

6. Commisso prælio, Massiliensibus res nulla ad virtutem defuit: sed memores eorum præceptorum, quæ paulo ante ab suis acceperant, hoc animo decertabant, ut nullum aliud tempus ad conandum habituri viderentur, et,[s] quibus in pugna[t] vitæ periculum accideret,[u] non ita multo[v] se reliquorum civium fatum antecedere existimarent, quibus, urbe capta, eadem esset belli fortuna patienda. Diductisque[w] nostris paulatim navibus, et[x] artificio gubernatorum mobilitati navium locus dabatur, et, si quando nostri facultatem nacti ferreis manibus injectis navem[y] religaverant, undique suis laborantibus succurrebant. Neque vero conjuncti[z] Albicis cominus pugnando[a] deficiebant; neque multum cedebant virtute nostris: simul ex minoribus navibus magna vis eminus[b] missa telorum, multa nostris [de improviso] inprudentibus atque impeditis vulnera inferebant: conspicatæque naves triremes duæ navem D. Bruti, quæ ex insigni facile agnosci[c] poterat,[15] duabus ex partibus

L. sec. Dorv.—[n] *hiis* vel *his* Mss. quid. et Edd. pp. Forte pro *Dis. deposc.* Dorv.—[o] Sic Lov. Pal. Dorv. *quin ejus* Pet. Sc. L. pr. vulgo *qui non*. Eadem varietas II. 19. ut alibi sæpius.—[p] *sustinere* L. pr. *æstim.* L. sec.—[q] *rogati* L. sec.—[r] *extraneis* Mss. 5. et Edd. pp.—[s] *ut* Carr.—[t] *pugnando* Car. Hotom. B. L. sec.—[u] *acciderat* vel *accederet* Mss. plerique et Edd. qdd.—[v] *multum* Dorvill.—[w] vulgo *deductis*.—[x] Deest L. pr. Lov. Dorv.—[y] *navim* L. pr.—[z] *conjunctis* V. Ed. Steph.—[a] *pugna* Mss. 5. recentiores, et Edd. pp. aliæque.—[b] *em. multitudo* Carr. *vis* deest V. L. sec. in quo *tela*.—[c] *cognosci* Mss. 2.—

NOTÆ

15 *Quæ ex insigni facile agnosci poterat*] Quo agnoscebatur, et unde forte etiam nomen habebat. Sic apud Virg. 'Centauro invehitur magna:' id est, navi, quæ a picto in puppi vel prora Centauro sic vocabatur.

sese in eam incitaverant: sed tantum, re provisa,[d] Brutus celeritate navis enisus[e] est, ut parvo momento antecederet. Illæ adeo graviter inter se incitatæ[f] conflixerunt, ut vehementissime utræque[g] ex concursu laborarent; altera vero præfracto[h] rostro[16] tota collabefieret. Quare animum adversa,[i] quæ proximæ ei loco ex Bruti classe naves[j] erant, in eas impeditas impetum faciunt, celeriterque ambas deprimunt.

7. Sed Nasidianæ naves nullo[k] usui fuerunt,[17] celeriterque pugna excesserunt: non enim has[l] aut conspectus patriæ[18] aut propinquorum præcepta ad extremum vitæ periculum adire cogebant. Itaque ex eo[m] numero navium nulla desiderata est, ex Massiliensium[n] classe quinque sunt depressæ, quatuor captæ, una cum Nasidianis profugit: quæ omnes citeriorem Hispaniam petiverunt: at ex reliquis una præmissa Massiliam, hujus nuntii perferendi[o] gratia, cum jam appropinquaret urbi, omnis sese[p] multitudo ad cognoscendum effudit: ac,[q] re cognita, tantus luctus excepit, ut urbs ab hostibus capta eodem vestigio videretur. Massilienses tamen nihilo sequius ad defensionem[r] urbis reliqua apparare[s] cœperunt.

[d] *prævisa* Ms. Hot. *promissa* Lov.—[e] *usus* Lovan. et 4. alii cum Edd. R. M. V. Vasc. *denisus* L. pr.—[f] *concit.* L. pr.—[g] *utroque* Lov. *utraque* L. pr. V. Ed. pr. Gryph. sed vide ad B. G. I. 53.—[h] vulgo *perfr. labefieret* Carr.—[i] *animadversa* vulgo.—[j] Deest Carr.—[k] Sic Urs. et Mss. mei, nisi quod *nulli* Voss. Edd. pp. aliæque. sed V. ad VI. 13.—[l] deest Edd. R. M. V.—[m] *suo* Carr.—[n] *Massiliensi* Dorv.—[o] Hoc verbum L. pr. habet in margine modo.—[p] *se* L. pr.—[q] *et* Pet. L. pr. V. Ed. R. Steph. *At* Carr. Lov. Dorv. Pal. B. *atque* L. sec. *hac* Edd. R. M. V.—[r] *defensiones* Mss. 2.—[s] *parare* L. pr.—[t] *Est au-*

NOTÆ

Ita apud Tacitum Annal. lib. VI. 'Nec quisquam ariete sacrificaverit, credito vexisse Phryxum, sive id animal, seu navis insigne fuit.'

16 *Præfracto rostro*] Cum enim nondum ea tormenta bellica haberent, quæ canones appellantur, rostris æreis suas naves instruebant, quæ vento et remis actæ, tanta vi collidebantur mutuorum rostrorum, ut sæpe inter se cohærentes nulla vi dissolvi possent. Eo autem consilio rostris armabantur, ut hostium perforarent navigia.

17 *Nasidianæ naves nullo usui fuerunt*] Ita dicitur apud Terentium, 'Tam nulli consilii sum:' apud Ciceronem, 'Aliæ pecudis jecur.'

18 *Non enim has aut conspectus patriæ*] De qua Cicero de officiis: l. I.

8. Est[t] animadversum ab legionariis, qui dexteram partem operis administrabant, ex crebris hostium eruptionibus,[u] magno sibi esse præsidio posse,[v] si pro castello ac receptaculo turrim ex latere sub muro fecissent, quam primo ad repentinos incursus humilem parvamque fecerant.[w] Huc se referebant:[x] hinc, si qua major oppresserat vis, propugnabant: hinc ad repellendum et prosequendum hostem procurrebant. Patebat hæc quoquoversus[y] pedes[z] triginta, sed parietum crassitudo pedum quinque: postea vero, ut est rerum omnium magister usus,[19] hominum adhibita solertia, inventum est, magno esse usui posse, si hæc esset in altitudinem turris elata. Id[a] hac ratione perfectum est.

9. Ubi[b] turris altitudo perducta est ad contabulationem, eam in parietes instruxerunt;[c] ita ut capita tignorum extrema parietum structura tegerentur, ne quid emineret, ubi ignis hostium adhæresceret.[d] Hanc insuper contignationem, quantum tectum[e] plutei ac vinearum passum est,[20]

tem an. B. L. sec. Edd. pp. Vasc. Steph. Gr. post. *est enim advers.* V. *Est an. et ab l.* Pal. *animadversus locus* Edd. R. M. V. *a l.* et *dextram* Mss. et Edd. qdd.—[u] *ob crebras h. eruptiones* L. sec.—[v] deest Carr. Pal. B. Dorv. L. sec. non male. V. ad B. G. II. 32. dein *si ibi pro c.* Pet. L. pr.—[w] *fecerunt* Mss. et Edd. qdd.—[x] *ferebant* Lov. Pal. B. Dorv. L. sec.—[y] Deest L. pr. *quaqua* Carr. L. sec. V. ad B. G. III. 23.—[z] Sic Pet. Scal. B. L. pr. sec. V. Edd. Vasc. Steph. Gr. post. deest Lov. Pal. Dorv. vulgo *pedum* vel *ped.*—[a] *in* B. L. sec. Edd. R. M. V.—[b] *ibi* Mss. 9.—[c] *instruxerunt* Pet. *exstr.* L. sec.—[d] vulgo *inhær.*—[e] deest Lov.—[f] Mss. omnes *latericulo. constr.* V. *ad-*

NOTÆ

'Omnes omnium caritates patria una complexa est, pro qua quis bonus dubitet mortem oppetere?'

19 *Ut est rerum omnium magister usus*] Sic Plinius XXXVI. 11. vocat usum efficacissimum rerum omnium magistrum.

20 *Quantum tectum plutei ac vinearum passum est*] Pluteorum et vinearum usus fere idem, materia eadem, forma diversa, quam non satis auctores describunt, eo scilicet tempore quo erat omnium oculis exposita. Immo nec Cæsar nisi obiter, ut describat quo præsidio insuetæ quædam et a se militibusque suis inventæ machinæ fuerint tuto exædificatæ. Vegetius qui eas machinas, vineas dico et pluteos, videtur data opera, et ex professo, ut aiunt, descripsisse, sic tamen id agit, ut quomodo inter se differant valde dubium relinquat; nec aliud videatur diversum, nisi quod in similitudinem absidis efformatus sit pluteus, hoc est fornicis, seu semicirculi, ternisque rotulis circumaga-

laterculo astruxerunt,[f] supraque eum locum duo[g] tigna transversa injecerunt non[h] longe ab extremis parietibus, quibus suspenderent[i] eam contignationem, quæ turri tegimento[j] esset futura: supraque ea tigna directo[k] transversas trabes injecerunt, easque axibus religaverunt. Has trabes[l] paulo longiores atque eminentiores, quam extremi parietes erant, effecerunt;[m] ut esset, ubi tegimenta præpendere[n] possent, ad defendendos ictus ac repellendos, cum[o] inter eam contignationem parietes exstruerentur: eamque contabulationem summam lateribus lutoque constraverunt,[p] ne quid ignis hostium nocere posset: centonesque[q] [21] insuper injecerunt, ne aut tela tormentis missa[r] tabulationem perfringerent, aut saxa ex catapultis lateritium discuterent.[s] [22]

strinx. L. pr.—[g] deest V. et Edd. quibusd. male. V. Hotom. *duo etiam* Bong. [h] *ut non l.* Carr. et 7 mei cum Edd. pp. *ii non l.* Scal. F. *non ita l.*—[i] *suppend.* Mss. 3. *suspenderunt* Scal. L. pr.—[j] Sic Mss. omnes hic et infra. V. ad B.G. II. 21.—[k] *derecta* Ms. Urs. *der.* L. pr. Lov. V. ad IV. 17. VII. 23.—[l] Deest Pet. Sc. L. pr. V. IV. 4.—[m] *effecerant* L. pr. Sc. Pet.—[n] *perpend.* Pal. Edd. R. M. et aliæ. *unde* mallet Hotom.—[o] Sic vel *quum* Mss. omnes et Edd. ante Ciacc. vulgo *dum*. *Intra* Carr. Edd. Vasc. Steph. Gr. post. *integra contignatione* Voss. —[p] *castraverunt* L. pr. et Scal. qui pro Var. lect. *calcaverunt*. dein *nequis i.* Mss. et Edd. qdd.—[q] *centones ins.* L. pr. Exulat *insuper* a Lov. male. V. ad IV. 17.—[r] *inmissa* Pet. L. pr. adi V. 44.—[s] *deicerent* Lov.—[t] *qua h. perur-*

NOTÆ

tur; quarum una in medio, duæ in capitibus, id est in ipsis extremitatibus supponuntur, cum in vineæ descriptione, nec rotarum, nec absidis figuræ ulla fiat mentio. Alii auctores pro cratibus usurpant, alii distinguunt pluteos a cratibus. Constabant certe ex cratibus, sed et ex tabulis. Verum apud inferioris ævi scriptores varia quoque videtur forma pluteorum, quos tentoria vocant. Videtur autem tentoriorum forma non esse semicircularis, aut absidem referre, hoc est, rotæ circulum. Sic depinxit et vineam et pluteum Lipsius.

21 *Centonesque*] Centones sunt crassiora stragula villis passim pendentibus, quibus pauperum lecti sternebantur.

22 *Aut saxa ex catapultis lateritium discuterent*] Catapultæ nervis intorquebantur, ut passim apud Vegetium et apud alios scriptores legitur. Saxa quidem emittebant, ut hic videtur, et apud Valerium Maximum l. I. apud Ciceronem l. II. Tusculanarum Quæst. et Nonium Marcellum; quanquam apud Vitruvium sagittas soleant ejicere. Aristophanis Scholiastes de iis sic habet: Καταπέλτης εἶδος μηχανῆς, ἀφ' ἧς ἀκόντια καὶ ἄλλα τινὰ πέμπουσι: *Catapulta genus machinæ, e qua jacula et alia quædam mittunt.* Fortasse balista et catapulta eadem fuit machina, sed catapultæ nomen abiit, balistæ successit. Nam in glossis quæ sub Justiniani ævo, sic explicatur καταπέλτης, *balista.* Quæ catapultaria machinatio, teste Diodoro l. XIV. temporibus Dionysii senioris

Storias[23] autem ex funibus anchorariis tres, in longitudinem parietum turris, latas quatuor pedes fecerunt, casque ex tribus partibus,[24] quæ[t] ad hostes vergebant, eminentibus trabibus circum turrim[u] præpendentes religaverunt: quod[v] unum genus tegimenti aliis locis erant experti nullo telo[w] neque tormento transjici posse. Ubi vero ea pars turris, quæ[x] erat perfecta, tecta atque munita est ab omni ictu hostium,[25] pluteos ad alia opera abduxerunt:[y] turris tectum[26] per se ipsum prehensionibus[27] ex[z] contignatione prima suspendere ac tollere cœperunt: ubi, quantum storiarum demissio patiebatur, tantum elevabant. Intra hæc tegimenta abditi atque muniti parietes lateribus exstruebant,[a] rursusque alia prehensione[b] ad ædificandum sibi locum expediebant. Ubi tempus alterius contabulationis videbatur, tigna item, ut primo, tecta extremis lateribus instruebant,[c] exque ea contignatione[d] rursus summam contabulationem storiasque elevabant.[e] Ita tuto ac sine ullo vulnere ac periculo sex tabulata exstruxerunt, fenestrasque, quibus

geb. L. pr. *qua ad h. perurg.* Scal.—[u] Sic Mss. plerique et Edd. qdd. et supra, non per *e. perpend.* V. et Edd. qdd.—[v] *quod ad* L. pr. Sc.—[w] *telorum t.* Bong. *telo atque t.* Mss. 2. *posse* non male abest a Pal.—[x] Malim *qua* cum Lov. et N. Heins.—[y] *addux.* B. et Edd. qdd. perperam.—[z] *et* Edd. R. M. V.—[a] *Experebant* Edd. R. M.—[b] *aliam pensionem* L. sec. *aliam prensionem* Pal. B. Dorv. *aliam prehensionem* Edd. R. M. V. Vasc. sed. V. Hotom.—[c] *exstr.* Ed. Elz.—[d] *contignationem stor.* deletis ceteris, Scal. *summa contabulatione* Lov. L. sec. Dorv.—[e] *levabant* Edd. R. M. V.—[f] *pedes* Lov. Dorv.

NOTÆ

Syracusis fuit reperta, cujus telum cum vidisset Archidamus Lacedæmonius, tunc primum e Sicilia allatum, cœpit dicere, *ὤλετο ἀρετὰ, periit virtus*, ut testatur Plutarchus. Quid si nostræ ætatis tormenta bellica quæ canones appellantur, vidisset, fuit dicturus?

23 *Storias*] Storiæ mattarum genera, non e palea, ut videtur, a Græco *στορεννύναι, sternere*, dicta.

24 *Easque ex tribus partibus*] Turris illius quadratæ scilicet quatuor erant partes, sed posterior intecta erat, quia tuta, nec objecta hostibus, ut aliæ tres.

25 *Tecta atque munita est ab omni ictu hostium*] Quia teli impetum mollius recipiebat.

26 *Turris tectum, &c.*] Nihil observatione dignius quam quod tectum cum opere non cohærebat, sed cochleis sensim attollebatur, donec sexta facta fuerit contabulatio.

27 *Prehensionibus, &c.*] Alii putant esse machinas, quas vulgo appellamus *grues*; alii cochleam, sive præla cochleata, quibus assentior.

in locis visum est, ad tormenta mittenda in struendo reliquerunt.

10. Ubi ex ea turri, quæ circum essent, opera tueri se posse confisi sunt; musculum pedum[f] LX longum,[28] ex materia bipedali, quem[g] a turri lateritia ad hostium turrim murumque perducerent,[h] facere instituerunt: cujus musculi hæc erat forma. Duæ primum trabes in solo æque longæ, distantes inter se pedes quatuor, collocantur, inque eis columellæ pedum in altitudinem quinque defiguntur. Has inter se capreolis molli fastigio[29] conjungunt, ubi tigna, quæ musculi tegendi causa ponant, collocentur. Eo[i] super tigna bipedalia[30] injiciunt,[j] eaque[k] laminis clavisque religant. Ad extremum[l] musculi tectum trabesque[m] extremas quadratas regulas,[31] quatuor patentes[n] digitos, defigunt, quæ lateres,[32] qui super musculo[o] struantur, contineant. Ita fastigato atque ordinatim structo, ut[p] trabes erant in capreolis collocatæ, lateribus[q] lutoque musculus, ut ab igni,[r] qui ex muro jaceretur, tutus esset, contegitur.[s] Super lateres

Edd. qdd. *pedibus* Edd. R. M. V. Conf. Voss. de Constr. c. 11. dein IX rectius Lips. l. I. Polyorc. D. 9.—[g] *quæ* Mss. 4. *q. ipsi* Carr. *que ipsi* L. sec.—[h] *produc.* Carr.—[i] *eos* L. pr.—[j] *inmittunt* L. pr. Pal. Dorv.—[k] *ea l.* L. pr.—[l] *extremumque* Carr. V. L. sec. Edd. pp. Vasc. Steph.—[m] *tectique trabes* L. pr. *tecti trabes* Scal.—[n] per *i* Mss. plerique.—[o] *musculos* Mss. plurimi et Edd. pp. Gryph. aliæque. *musculum* L. sec. Edd. Vasc. Steph. Gr. post. dein *statuantur* L. sec. *conantur* L. pr.—[p] *ut* deest V. et Edd. pp. *quæ erant* Mss. 4. et Edd. pp.—[q] *in lateribus* Pet. Sc. L. pr. Lov. Pal. Dorv. *et luto* Pal. B. L. sec. Dorv. Ed. Flor. deest *que* Pet. Sc. L. pr. V. Lov. Edd. pp. latet menda.—[r] Sic Mss. potiores cum Edd. Vasc. Steph. aliisque, non *igne.*—[s] *conteguntur* Ed. Flor. ac vulgo *supra.*—[t] *possit* L. pr.—[u] *perducunt*

NOTÆ

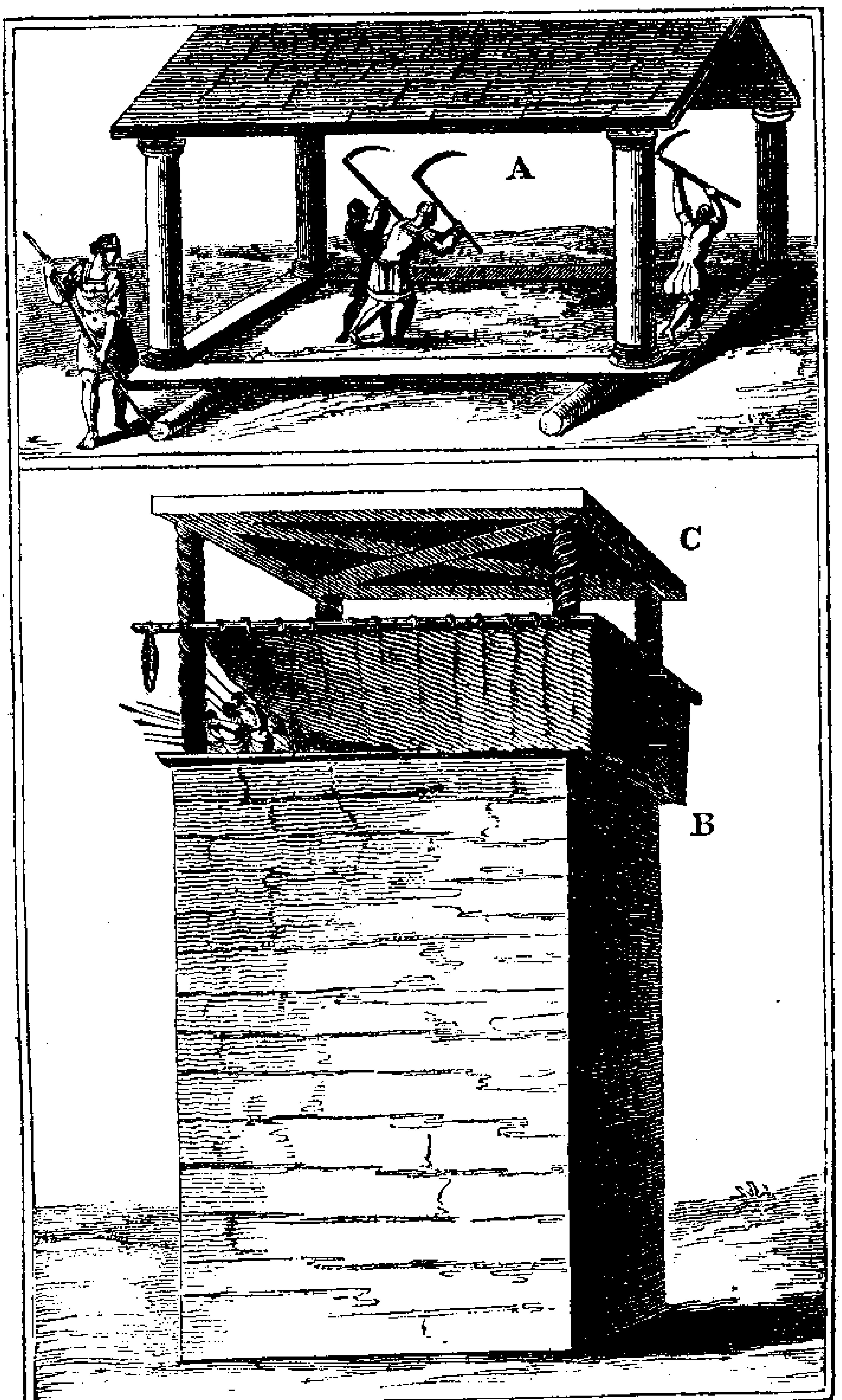
28 *Musculum pedum* LX *longum, &c.*] De pedum numero Lipsius dubitat. Enormis enim ei videtur longitudo, si præsertim cum latitudine comparabitur IV pedum, difficile mota fuisset, paucos texisset milites. Deinde cui usui illa longitudo, cum non in longinquum spatium tela illa tempestate mitterentur. Sed in notis numerorum nil certi relinquitur.

29 *Molli fastigio*] Nonius Marcellus: 'Molle, non arduum, nec erectum.' Sic Virgil. in Bucolicis: 'Qua se subducere colles Incipiunt, mollique jugum demittere clivo.'

30 *Tigna bipedalia*] Quia facilius est invenire XXX pedum tigna, quam unum LX pedum.

31 *Quadratas regulas*] Sunt tenniora ligna, *latas* hodie dicunt quibus lateres, sive lateritiæ tegulæ superponuntur.

32 *Quæ lateres*] Propterea lateres erant, ne ignis hostium noceret.

A *Musculus Cæsaris.* B *Turris lateritia Cæsaris cum funibus anchorariis præpendentibus, dum fit opus.* C *Tectum superne, mobile.*

coria inducuntur, ne canalibus aqua immissa lateres diluere posset.[t] [33] Coria autem, ne rursus igni ac lapidibus corrumpantur, centonibus conteguntur. Hoc opus omne, tectum vineis, ad ipsam turrim perficiunt,[u] subitoque, inopinantibus hostibus, machinatione navali, phalangis[v] subjectis,[34] ad turrim hostium admovent, ut ædificio jungatur.[w]

11. Quo malo perterriti subito oppidani saxa, quam maxima possunt, vectibus promovent,[x] præcipitataque muro in musculum devolvunt. Ictum firmitas materiæ sustinet; et, quicquid incidit, fastigio musculi elabitur.[y] Id ubi vident, mutant consilium: cupas,[z] tæda ac pice refertas, incendunt, easque de muro in musculum devolvunt. Involutæ[a] labuntur, delapsæ ab[b] lateribus[35] longuriis, furcisque ab opere removentur. Interim sub musculo milites vectibus infima[c] saxa turris hostium, quibus fundamenta continebantur, convellunt. Musculus ex turri lateritia a nostris telis tormentisque defenditur: hostes[d] ex muro ac turribus submoventur: non datur libera muri defendendi facultas. Compluribus jam[e] lapidibus ex ea, quæ suberat, turri subductis, repentina ruina pars ejus turris concidit, pars reliqua consequens procumbebat.

pro Var. lect. Scal.—[v] *palangis* Edd. qdd. contra Mss.—[w] *conjungatur* L. pr. —[x] *perm.* L. pr.—[y] *delab.* B. L. sec. V. Edd. Vett.—[z] *cuppas* Lov. Dorv. Edd. pp.—[a] *evolutæ* Hotom. sed, si quid mutandum, malim cum Lipsio *devol.* —[b] *a* Mss. et Edd. qdd. *furcis* sine *que* Scal.—[c] *infirma* Edd. R. M. V. sed V. Luc. III. 489.—[d] Sic Mss. Urs. Faerni, et mei. vulgo *hostesque.*—[e] *tum* L.

NOTÆ

33 *Ne canalibus aqua immissa lateres diluere posset*] Ergo lateres illi non erant igne excocti, qui si igne fuissent cocti, non aquæ fuissent penetrabiles.

Hac in descriptione tigna sunt ligna quæ dicimus *poutres*, trabes vero quas appellamus *solives*. Nec aliam ob causam a Cæsare fit hujus machinæ tam accurata diligensque descriptio, quam quia erat insolita. Nec enim tignis trabibusve in istis uti solebant, sed levioribus lignis, et viminibus, quorum hic nullus usus videtur.

34 *Phalangis subjectis*] Phalanges et phalangæ dicuntur. Virgilius lapsus vocat: 'pedibusque rotarum Subjiciunt lapsus.' Scutatæ infra dicuntur ab eodem Cæsare, Hebraica a voce פלך, *Phalec*, unde Arabica *Phalaca.*

35 *Ab lateribus*] Non lateres intelligit, sed latera ab utraque parte musculi. De musculo dictum supra l. VII. de bello Gallico.

12. Tum[f] hostes, turris repentina ruina commoti, inopinato malo turbati, Deorum ira perculsi, urbis direptione perterriti, inermes cum infulis[36] sese[g] porta foras universi proripiunt; ad legatos atque[h] exercitum supplices manus tendunt. Qua nova re oblata, omnis administratio belli consistit, militesque, aversi a prælio, ad studium[i] audiendi et cognoscendi feruntur. Ubi hostes ad legatos exercitumque pervenerunt, universi se ad pedes projiciunt: orant, 'ut adventus Cæsaris expectetur: captam suam urbem 'videri,[j] opera perfecta, turrem subrutam; itaque a defen'sione desistere: nullam exoriri moram posse, quo minus, 'cum venisset, si imperata non facerent, ad nutum e vesti'gio diriperentur. Docent, si omnino turris concidisset, 'non posse milites contineri, quin spe prædæ in urbem 'irrumperent urbemque delerent.' Hæc atque ejusdem[k] generis complura, ut ab hominibus doctis,[37] magna cum misericordia fletuque pronuntiantur.

13. Quibus rebus commoti legati, milites ex opere[l] deducunt, oppugnatione desistunt, operibus[m] custodias relinquunt. Induciarum quodam genere misericordia[n] facto, adventus Cæsaris expectatur: nullum ex muro, nullum a nostris mittitur telum: ut re confecta, omnes curam et diligentiam remittunt. Cæsar enim per literas Trebonio mag-

pr. et *illa* L. pr. V.—[f] *Cum* Pet. Lov. Sc. L. pr. V. non adeo male.—[g] *se* Mss. plerique.—[h] *adque* Lov. *ad* Pal. Dorv. ut repetatur venuste præpositio, ut supra sæpius.—[i] *studio* Lov.—[j] Sic Edd. R. M. V. sed V. ad B. G. II. 31.—[k] *ejusmodi* Edd. R. M. V. *quamplura* Dorv. V. Edd. R. M. V. abest a Pal. Dorv. L. sec. *omnibus d.* V.—[l] desunt *ex o.* B. *ab o.* L. pr. *diduc.* Pet. L. pr.—[m] *operis* Pet. L. pr. male.—[n] *misericordiæ* Mss. 3.—[o] *contentione* Mss.

NOTÆ

36 *Cum infulis*] Infula, ut testatur Servius Æneid. lib. x. erat fascia in diadematis morem, de qua, parte ab utraque, pendebant vittæ. Ornamenta erant sacerdotum, victimarum, et supplicum, quibus haud absimiles sunt vittæ binæ utrimque ex episcoporum nostrorum mitris dependentes, quæ et hinc forte sumserunt originem.

37 *Ut ab hominibus doctis*] Tanta erat eorum doctrinæ fama, ut nobilissimi Romanorum discendi studio pro Atheniensi peregrinatione Massiliensem susciperent Strabonis ætate, qui ejus rei auctor est lib. IV. Item Cicero in oratione pro Flacco. Hotomannus sumit pro *doctis ad hoc.*

nopere mandaverat, ne per vim oppidum expugnari paterentur; ne gravius permoti milites, et defectionis odio et contemtione[o] sui et diutino labore, omnes puberes interficerent: quod se facturos minabantur: ægreque tunc sunt retenti, quin oppidum irrumperent; graviterque eam rem tulerunt,[p] quod stetisse per Trebonium, quo minus oppido potirentur, videbatur.

14. At hostes sine fide tempus atque occasionem fraudis ac doli quærunt;[q] interjectisque aliquot diebus,[38] nostris languentibus[39] atque animo remissis, subito, meridiano tempore, cum alius discessisset, alius ex diutino labore in ipsis operibus quieti se dedisset, arma vero omnia reposita[r] contectaque essent, portis se[s] foras erumpunt,[40] secundo magnoque vento ignem operibus inferunt. Hunc sic distulit ventus, uti uno tempore agger, plutei, testudo, turris, tormenta[t] flammam conciperent, et prius hæc omnia consumerentur, quam, quemadmodum accidisset, animum adverti[u] posset. Nostri, repentina fortuna permoti, arma, quæ possunt, arripiunt:[v] alii ex castris sese incitant: fit in hostes[w] impetus; sed muro[x] sagittis tormentisque fugientes persequi prohibentur. Illi sub murum se recipiunt, ibique musculum turrimque lateritiam libere incendunt. Ita multorum mensium labor, hostium perfidia, et vi tempestatis, puncto temporis[41] interiit. Tentaverunt hoc idem Massi-

plurimi.—[p] *pertulerunt* Edd. pp.—[q] *quærebant* L. sec. dein *interjectis al.* Edd. qdd.—[r] *posita* Ed. Ven. et *conjectaque* Mss. 3. inepte. *contempta* Carr. et Edd. qdd.—[s] deest Carr. *rumpunt* Pet. L. pr. Lov. et 3. alii. *irrumpunt* B. L. sec. sed V. ad c. 12.—[t] vulgo *tormentaque*.—[u] vulgo *animadverti*. *possit* Lov. Dorv. —[v] *capiunt* L. pr. *accipiunt* Ed. Elz. male.—[w] *hostis* L. pr. V. aliique. *in eorum* Mss. plurimi et Edd. pp.—[x] Ita Mss. o. et Edd. ante Ciaccon. ex cu-

NOTÆ

38 *Interjectisque aliquot diebus*] Vegetius IV. 28. 'Cum negligentia intervenerit, paribus insidiis subjacent obsidentes: nam sive cibo sive somno,' &c.

39 *Nostris languentibus*] Languere est otiosum esse et torpere. Cicero: 'Cum e via languerem.'

40 *Portis se foras erumpunt*] Quo sensu plures auctores active accipiunt.

41 *Puncto temporis*] Id est, momento. Ita Terentius in Phormione act. I. scen. 4. 'Tunc temporis punctum ad hanc rem mihi est.' Ubi Donat. pro momento et angustissimo

lienses postero die: eandem nacti tempestatem, majori[y] cum fiducia ad alteram turrem[z] aggeremque eruptione pugnaverunt, multumque ignem intulerunt. Sed, ut superioris temporis contentionem nostri omnem remiserant, ita, proximi diei casu admoniti, omnia ad defensionem paraverant. Itaque, multis interfectis, reliquos infecta[a] re in oppidum repulerunt.

15. Trebonius ea, quæ sunt amissa, multo majore studio militum administrare et reficere instituit. Nam, ubi tantos suos labores et apparatus male cecidisse viderunt, induciisque per[b] scelus violatis suam virtutem irrisui fore perdoluerunt; quod, unde agger omnino comportari[c] posset, nihil erat reliquum, omnibus arboribus longe lateque in finibus Massiliensium excisis et convectis,[d] aggerem novi generis[e] atque inauditum ex lateritiis duobus muris, senum pedum crassitudine, atque eorum murorum contignationem facere instituerunt, æqua fere latitudine, atque ille congestitius ex materia fuerat agger. Ubi aut[f] spatium inter muros, aut imbecillitas materiæ[g] postulare videretur, pilæ interponuntur, transversaria tigna injiciuntur, quæ firmamento esse possint:[h] et[i] quicquid est contignatum, cratibus consternitur, cratesque[j] luto integuntur. Sub tecto[k] miles, dextera ac sinistra muro tectus, adversus[l] plutei objectu,[m] operi quæcumque usui sunt, sine periculo supportat. Celeriter res administratur: diuturni laboris detrimentum solertia et virtute militum brevi reconcinnatur: portæ, quibus locis videtur, eruptionis causa in muro relinquuntur.

jus conjectura *e* vel *ex* additum.—[y] *majore* L. pr.—[z] *turrim* rursus L. pr. *pugnarunt* L. sec. *eruptione* abest Dorv. et L. sec. dein *contemptionem* Ms. Urs.—[a] *inperfecta* Lov. Dorv.—[b] *proh* L. pr.—[c] *comparari* B. L. sec. Edd. R. M. V.—[d] Sic Mss. o. *conjectis* Edd. qdd.—[e] *aggeris novum genus* Carr.—[f] vulgo *autem.*—[g] *materiam* Mss. 3.—[h] *possent* L. pr.—[i] *at* Lov. Pal. B. L. sec. non male. *ac* Dorv.—[j] *crates l.* Pet. L. pr.—[k] *Sub texto* Pet. V. Edd. pp. et Ber. quod placet Grutero. *Sub texta* L. sec.—[l] i. e. *a fronte* B. G. II. 8.—[m] *objecto* Mss. Ach. St. et 5. mei cum Edd. pp. *objecta* male Ed. Elz.—

NOTÆ

spatio. Cicero Philip. II. 'Attende enim paulisper, cogitationemque sobrii hominis ad punctum temporis suscipe.' Græce στιγμὴ χρόνου.

16. Quod[n] ubi hostes viderunt, ea, quæ diu longoque spatio refici non posse sperassent, paucorum dierum opera et labore ita[o] refecta, ut nullus[p] perfidiæ neque eruptioni locus esset; neque quicquam omnino relinqueretur, quo aut vi militibus, aut igni operibus noceri[q] posset; eodemque exemplo sentiunt, totam urbem, qua sit aditus ab terra, muro turribusque[r] circumiri posse; sic, ut ipsis consistendi in suis munitionibus locus non esset; cum pæne inædificata[s] in muris ab exercitu nostro mœnia viderentur, ac tela[t] manu conjicerentur; suorumque[u] tormentorum usum,[42] quibus ipsi[v] magna speravissent, spatio propinquitatis interire;[w] parique conditione ex[x] muro ac turribus bellandi data, virtute se nostris[y] adæquare non posse intelligunt; ad easdem deditionis conditiones recurrunt.

17. M. Varro in ulteriore[z] Hispania, initio, cognitis iis rebus, quæ sunt in Italia gestæ, diffidens Pompeianis rebus, amicissime de Cæsare loquebatur: ‘ præoccupatum sese ‘ legatione ab Cn. Pompeio, teneri obstrictum fide: ne‘ cessitudinem quidem sibi nihilo minorem[a] cum Cæsare ‘ intercedere; neque se ignorare, quod[b] esset officium le‘ gati, qui fiduciariam operam obtineret,[43] quæ vires suæ,

---

[n] *sed* L. sec. at vide Manut. et Ciacc.—[o] deest L. pr. *perfecta* Pet. Pal. B. Edd. R. M. V.—[p] *nullius* Ms. Br. L. pr. V. et Edd. quæd. *atque er.* Dorv. L. sec. *aut er.* al. *eruptionis* L. sec. V. Dorv. Ciacc. Edd. R. M. V.—[q] *qua aut vis m. aut ignis o. nocere*, Edd. Vasc. Str. Steph. *qua* Mss. mei 7 & pro *vi* L. pr. Lov. *eis.* Sc. Pet. *ab eis. vis* et *ignis nocere* B. L. sec. V. *possit* Mss. 2. —[r] *turribus c.* Mss. 3.—[s] *ædific.* Mss. 3. et Edd. Vett. qdd. V. B. Civ. I. 27. et B. G. VIII. 9.—[t] *telum m. conjiceretur* Carr. Sc. L. pr. V. *manu* deest Edd. R. M. V.—[u] *suorum t.* L. pr. *usus* Carr. *usu* Mss. 2.—[v] deest Pet. dein *magna vi* (*vis* Carr.) *superav.* Carr. L. sec. Dorv. et Edd. pp. *superav.* etiam V. Lov. male *spe parav.* B.—[w] *interiore* L. sec. B. Edd. pp. quod male placet Bruto. V. ad B. Civ. I. 58. *interirent* Cod. Hotom. quod ei placet.—[x] Sic Mss. non *e.*—[y] *nostros* L. sec. sed V. ad VIII. 41.—[z] *ulteriori* L. pr.—[a] *minus* L. pr. sec.—[b] *eo q.* V.—[c] *nullam* Lov. V. ad B. G. V. 23.—[d] vul-

NOTÆ

42 *Suorumque tormentorum usum, &c.*] Id ipsum sic Lucanus describit l. III. ‘ Quæ prius e longo nocuerunt missa recessu, Jam post terga cadunt, nec Graiis flectere jactum, Aut facilis labor est longinqua ad tela parati Tormenti mutare modum.’ Catapultæ enim graves erant machinæ, quæ non facile agebantur aut varias in partes movebantur, quomodo nunc et nostri hodie *canons* voce vernacula dicti.

43 *Qui fiduciariam operam obtineret*]

'quæ voluntas erga Cæsarem totius provinciæ.' Hæc omnibus ferebat sermonibus, neque se in ullam[c] partem movebat. Postea vero, cum Cæsarem ad Massiliam detineri[d] cognovit, copias Petreii cum exercitu Afranii esse conjunctas, magna auxilia convenisse, magna esse in spe atque expectari,[e] et consentire[f] omnem citeriorem[g] provinciam; quæque postea acciderant, de angustiis[h] ad Ilerdam rei frumentariæ, accepit; atque hæc ad eum latius atque inflatius Afranius perscribebat: se quoque ad motum[i] fortunæ movere cœpit.

18. Dilectum habuit tota provincia; legionibus completis duabus, cohortes circiter triginta alarias addidit; frumenti magnum numerum coëgit, quod Massiliensibus, item quod Afranio Petreioque mitteret; naves longas decem Gaditanis,[44] ut facerent,[j] imperavit; complures præterea in[k] Hispali[45] faciendas curavit; pecuniam omnem[46] omniaque ornamenta ex fano Herculis in oppidum Gades[l] contulit; eo

go *distineri.*—[e] vulgo *exspectatione.*—[f] *consentiri* Mss. 4.—[g] *ulter.* Lov. *inter.* Dorvill. L. sec.—[h] *acciderunt denique a.* Carr. *deque* Edd. R. M. V.—[i] *motus* L. pr. V.—[j] Hæ 2 voces Glossam olent, uti et videtur Grutero. *faceret* L. pr. paulo ante Mss. 7. non inepte *A. Pompejoque.*—[k] vulgo abest *in.*—[l] *Gadis*

NOTÆ

Non propriam operam, non propriam provinciam regeret, quam suo tempore reddere deberet. Sic postea lib. de bello Alexand. vocat fiduciarium Arsinoës regnum, quod non erat proprium, sed fratris Ptolemæi. Sic Livius l. xxx. 'Philippus magis de Argis quam de Corintho solicitus,' optimum ratus Nabidi eam Lacedæmoniorum tyranno velut fiduciariam dare, ut victori restitueret.'

44 *Gaditanis*] Gades a Pœnis *Gadir*, quod eorum lingua *sepem* significat. Olim enim fuerunt duæ insulæ, ut memorat Strabo, item Plinius. Nunc una est cum urbe cognomine Augusta Julia postea dicta, plenaque civibus Romanis qui ad equestrem censum pervenerant. Erant enim nautici homines et mercimoniis dediti. Nunc dicitur *Cadiz.*

45 *Hispali*] Hispalis urbs antiquissima pulcherrimaque, a Pœnis sic a situ dicta. Hebraice enim dicitur השפל, *Haspel*, planities aut planum humile. Hebraica autem lingua aut Hebraicæ proxima Phœnices, ipsi Hebræis proximi finitimique sunt locuti. Plinius III. 1. 'Quatuor juridici conventus sunt,' Hispaniæ ulterioris, *Gaditanus, Cordubensis, Astigitanus, et Hispalensis.* Hodie *Seville.*

46 *Pecuniam omnem, &c.*] Quia ibi condita Herculis ossa credebantur, magna erat loci religio, magna donorum copia usque ab antiquis temporibus oblatorum. Illuc Lucullum bonorum suorum decimas misisse legimus, illuc profectum Hannibalem, priusquam in Italiam contenderet, ut vota sua solveret. Quæ quidem, et

sex cohortes præsidii causa ex provincia misit; Caiumque Gallonium,[m] equitem Romanum, familiarem Domitii, qui eo procurandæ hereditatis causa venerat, missus a Domitio, oppido Gadibus præfecit; arma omnia privata ac[n] publica in domum Gallonii contulit; ipse[o] habuit graves in Cæsarem conciones. Sæpe ex tribunali prædicavit, 'adversa 'Cæsarem prælia fecisse, magnum numerum ab eo militum 'ad Afranium perfugisse, hæc se certis nuntiis, certis auc-'toribus, comperisse.' Quibus rebus perterritos cives Romanos ejus provinciæ sibi ad rempublicam administrandam HS. CXC[p] 47 et argenti pondo[q] XX millia, tritici modios CXX millia polliceri coëgit.[r] Quas Cæsari[s] esse amicas civitates arbitrabatur, iis graviora onera injungebat, præsidiaque[t] eo deducebat; et judicia in privatos reddebat;48 qui verba atque orationem[u] adversus rempublicam habuissent, eorum bona in publicum addicebat; provinciam omnem49 in sua et Pompeii verba jusjurandum[v] adigebat. Cognitis iis rebus, quæ sunt gestæ in citeriore[w] Hispania, parabat bellum. Ratio autem hæc erat belli, ut se cum duabus legionibus[x] Gades[y] conferret, naves frumentumque omne ibi contineret:

Mss. plerique, non *Gades.*—[m] *Gajum Call.* L. pr.—[n] Ita Mss. plurimi, non *et.*—[o] *item* Carr. V. Edd. R. M. V.—[p] Mss. quidam CIXXX.—[q] *pondus* Mss. 3. V. Gron. Pet. Vet. I. 7. dein *modium* Aic. Hot. et alii. V. ad III. 4.—[r] vulgo *cogit.*—[s] *Cæsaris* Pet. L. pr. Scal. C. *ipse* Pal.—[t] Male hæc usque ad *reddebat* vulgo ponuntur post *addicebat.*—[u] *orationes* L. pr.—[v] *per j.* Edd. R. M. V. Vasc. &c. male. V. Comm. et ad VII. 67.—[w] *citeriori* Mss. 3. et infra. Vulgo *par. bell.* Mss. *bell. par.*—[x] *secum duas legiones* Ms. Brant. Lov. Pal. B. L. sec. V. Dorv. et Edd. qdd. pro *autem* est *enim* in Sc. et L. pr.—[y] *Gadis* hic et infra L. pr. et plerique Mss. cum Ald. Gryph. &c.—[z] *Italia* Lov.

NOTÆ

alia Varro Gades transtulit, ne Cæsari in prædam cederent.

47 HS. CXC] Hic locus varie a doctis hominibus legitur, quod factum est ob facile irrepentes numerorum notis mendas. Est autem manifestum mendum, cum bis pecuniam videatur non fuisse impositurus, nisi diversis temporibus. Cur sestertium et argenti pondo cum idem esse videatur. Unumquodque autem pondo centum drachmas valebat, ex Budæo, quæ drachma nummo valebat.

48 *Judicia in privatos reddebat*] Qui scilicet adversus rempubl. et Pompeium verba habuerant. Judicia enim in privatos reddere eum, qui provinciam obtineret, nihil habuit iniquitatis.

49 *Provinciam omnem, &c.*] Modus loquendi jam supra observatus.

provinciam enim omnem Cæsaris rebus favere cognoverat. In insula,[50] frumento navibusque comparatis, bellum duci non difficile existimabat. Cæsar, etsi multis necessariisque rebus in Italiam[z] revocabatur, tamen constituerat, nullam partem belli in Hispaniis[a] relinquere; quod magna esse Pompeii beneficia[51] et magnas clientelas in citeriore provincia sciebat.

19. Itaque, duabus legionibus missis in ulteriorem Hispaniam cum[b] Q. Cassio,[52] tribuno plebis, ipse cum[c] sexcentis equitibus magnis itineribus progreditur,[d] edictumque præmittit, ad quam diem magistratus principesque omnium civitatum sibi esse præsto Cordubæ[53] vellet. Quo edicto tota provincia pervulgato,[e] nulla fuit civitas, quin[f] ad id tempus partem Senatus Cordubam mitteret; nullusve civis[g] Romanus paulo notior, quin ad statutum diem conveniret. Simul ipse Cordubæ conventus per se portas Varroni clausit, custodias vigiliasque in turribus muroque[h] disposuit. Cohortes duas, quæ colonicæ[54] appellabantur,[i] cum eo casu venissent, tuendi oppidi causa apud se retinuit. Iisdem diebus Carmonenses,[55] quæ est longe firmissima totius provinciæ civitas, deductis tribus in arcem oppidi cohortibus a

Dorv.—[a] *Hispania* Pet.—[b] *cumque iis* Lov.—[c] deest præp. in L. pr. vulgo *eq.* DC. contra Mss.—[d] *prægred.* L. pr. V. *edictum pr.*—[e] *promulg.* L. pr. sec. B. Edd. R. M. V. Vasc. Str. Steph. Gr. post.—[f] *quæ non* V.—[g] *non civ.* L. pr. Lov. Dorv. V. *nullus c.* Edd. Vasc. Str. Steph. bene V. ad VII. 38.—[h] Sic Mss. et Edd. qdd. non *in turr. murove* L. sec. B.—[i] *ad-*

NOTÆ

50 *In insula*] Gaditana scilicet. Gades enim in insula sunt positæ.

51 *Pompeii beneficia*] Sunt promotiones in altiores gradus, quæ vox est plane militaris. Itaque apud Vegetium l. II. Beneficiarii dicuntur qui a tribuno promoti sunt. Ita apud Suetonium Claudius appellat: 'Beneficii sui centuriones,' quos e grege militum ad centurionatum perduxerat.

52 *Cum Q. Cassio*] Is est qui tribunus pl. initio belli civilis ad Cæsarem confugit, de quo multa postea sequentibus paginis.

53 *Cordubæ*] Corduba unus erat de quatuor juridicis Hispaniæ ulterioris conventibus, pop. R. colonia, cognomento Patritia, deducta a M. Marcello, Senecarum Lucanique poëtæ patria. *Cordoue.*

54 *Colonicæ*] Sic a colonis dictæ, quod delectus earum in coloniis esset habitus.

55 *Carmonenses*] Carmona urbs Andalusiæ in Bætis, sinistra ripa, non procul ab Hispali.

Varrone præsidio, per se cohortes ejecit portasque præclusit.[j]

20. Hoc vero magis properare Varro, ut cum legionibus quam primum Gades contenderet,[k] ne itinere aut transjectu intercluderetur:[l] tanta ac tam secunda in Cæsarem voluntas[m] provinciæ reperiebatur. Progresso ei[n] paulo longius literæ a Gadibus[o] redduntur, simul atque sit cognitum[p] de edicto Cæsaris, consensisse Gaditanos principes cum tribunis cohortium, quæ essent ibi in[q] præsidio, ut Gallonium ex oppido expellerent, urbem insulamque Cæsari servarent. Hoc inito consilio, denuntiavisse Gallonio, ut sua sponte, dum sine periculo liceret, excederet Gadibus;[r] si id non fecisset, sibi consilium capturos: hoc timore adductum[s] Gallonium Gadibus excessisse. His cognitis rebus, altera ex duabus legionibus, quæ vernacula appellabatur,[t] ex castris Varronis, astante et inspectante ipso, signa sustulit, seseque[u] Hispalin recepit, atque in foro et porticibus[v] sine maleficio consedit. Quod factum adeo ejus[w] conventus cives[x] Romani comprobaverunt, ut domum ad se[y] quisque hospitio cupidissime reciperet. Quibus rebus perterritus Varro, cum, itinere converso, sese Italicam[z] venturum[56] promisisset, certior ab[a] suis factus est, præclusas esse portas. Tum vero, omni interclusus itinere, ad Cæsarem mittit, paratum se esse, legionem, cui jusserit, transdere. Ille ad eum Sex. Cæsarem mittit[57] atque huic transdi[b] jubet.

pellantur L. sec. et pr. a m. pr. Adi B. C. III. 34.—[j] *perclusit* Pal.—[k] *contenderent* L. sec.—[l] *intercluderentur* Lov. Dorv. L. sec.—[m] *voluntate p. prog.* vulgo.—[n] *eo* L. sec. *enim* V.—[o] *ei a* G. L. pr. deest *a* in Pet. V. Lov.—[p] Sic Mss. et Edd. pp. non *cog. sit. fit.* L. pr. V.—[q] *in* exulat a L. pr. Vide ad VI. 33.—[r] *Gad. exc.* L. pr. Lov.—[s] *itinere abd.* Lov. *abd.* V. sed adi ad B. G. IV. 6.—[t] *adpellatur* L. pr. ut c. præc.—[u] *seque* Pet.—[v] *porticubus* V.—[w] *ei* L. sec. Dorv. deest V.—[x] *civium Rom.* L. sec. *civium c.* Dorv. Ed. R.—[y] *a se* L. pr.—[z] *in Italiam* Edd. Vett. *italiam* Mss. *in Italicam* Gland. *Ilipam Italicam* Edd. Ald. Manut. Piant. et aliæ. Sed V. Surit ad Anton. Itin. p. 413. *v. esse* L. pr.—[a] Sic Mss. plerique, non *a*.—[b] *tradere* L. pr.—[c] Sic Mss.

NOTÆ

56 *Sese Italicam venturum*] Alio nomine *Ilipa*, ad Bætis dextram ripam inter Cordubam et Hispalim, imperatorum Rom. Trajani et Theodosii patria. Hodie *Pena Flor.*

57 *Sex. Cæsarem mittit*] Sextus Cæsar erat Cæsaris propinquus, qui ex Ægypto in Syriam ab ipso missus,

Transdita legione, Varro Cordubam ad Cæsarem venit: relatis ad eum publicis cum fide rationibus,[c] quod penes eum est pecuniæ, transdit, et, quod[d] ubique habeat frumenti ac navium, ostendit.

21. Cæsar, concione habita Cordubæ, omnibus generatim gratias agit: civibus Romanis, quod oppidum in sua potestate studuissent habere; Hispanis, quod præsidia expulissent; Gaditanis, quod conatus[58] adversariorum infregissent seseque[e] in libertatem vindicassent; tribunis militum centurionibusque, qui eo præsidii causa venerant, quod eorum consilia sua virtute confirmassent: pecunias, quas erant in publicum[f] Varroni cives Romani polliciti, remittit; bona restituit iis, quos liberius locutos ac pœnam tulisse cognoverat: tributis quibusdam publicis[g] privatisque præmiis, reliquos in posterum bona spe complet, biduumque Cordubæ commoratus Gades proficiscitur: pecunias monumentaque,[h] quæ ex fano Herculis collata erant in privatam domum, referri[i] in templum jubet: provinciæ[j] Q. Cassium præficit, huic quatuor legiones attribuit: ipse iis navibus, quas M. Varro, quasque Gaditani jussu Varronis fecerant, Tarraconem[k] [59] paucis diebus pervenit. Ibi totius fere[l] citerioris provinciæ legationes Cæsaris adventum expectabant. Eadem ratione privatim ac publice quibusdam civi-

o. non *rat. cum f.* et mox *hab. conc.*—[d] *quid* L. pr. sec. Lov. Dorv. Carr. nec male. *et nav.* L. pr.—[e] *sese in* Lov. Dorv. sec. *seque* Edd. R. M. V. in quibus, uti et in Lov. *vindicavissent*. idem *confirmavissent* cum L. pr. et 3 aliis.—[f] *publico* L. sec. dein *cognovit* L. pr.—[g] *poplicis* Ms. Ach. Stat.—[h] *monim.* Pet. L. pr. V. ut *munimentum.*—[i] *inferri* B. *in templo* Pal.—[j] *provinciæque* Q. C. L. pr. Pal. B. Dorv. *provinciæque C.* Pet. Lov. L. sec. *præfecit* V. Edd. M. V.—[k] *Tarraconam* Scal.—[l] abest L. pr.—[m] *oneribus* V.—[n] *Narbonam* L. pr. sec. V.

NOTÆ

dum adversus Pharnacem Ponti regem jamjam esset profecturus, Cæcilium Bassum Scipionis et Catonis rebus studentem prælio fudit, postea ab eodem victo occidit, cum ille, magnis propositis præmiis, milites in sui ducis cædem subornasset.

58 *Gaditanis, quod conatus*] Non verbo tantum gratias egit, sed et gratiam retulit. Teste enim Dione, civitate Romana eos donavit; quam largitionem post pop. Rom. ratam esse jussit.

59 *Tarraconem*] De Tarracone supra, a qua urbe tota Hispania citerior Tarraconensis dicta est, *la Tarraconoise*.

tatibus habitis honoribus,[m] Tarracone discedit, pedibusque Narbonem[n] atque inde Massiliam pervenit: ibi, legem de[o] dictatore latam[60] seseque dictatorem dictum a M. Lepido prætore, cognoscit.

22. Massilienses, omnibus defessi malis, rei frumentariæ ad summam inopiam adducti, bis prælio navali superati, crebris eruptionibus fusi, gravi etiam pestilentia conflictati ex[p] diutina conclusione et mutatione[q] victus, (panico enim vetere[61] atque hordeo[r] corrupto omnes alebantur, quod, ad hujusmodi casus antiquitus paratum, in publicum contulerant,[s]) dejecta turri, labefacta magna[t] parte muri, auxiliis provinciarum et exercituum desperatis, quos in Cæsaris potestatem venisse cognoverant, sese dedere sine fraude constituunt. Sed paucis ante diebus L. Domitius, cognita Massiliensium voluntate, navibus tribus comparatis, ex

Dorv. Edd. R. M. V. Vasc. an *Narbona?* V. ad B. G. III. 20. Mox *deinde* Dorv.—[o] *deditionis* Scal. L. pr.—[p] *et* L. pr.—[q] *munitione* Carr. unde Brutus *minutione*, male.—[r] *ordeo* Mss.—[s] *attul.* Pal. Dorv.—[t] deest L. pr. *labefacto*

NOTÆ

60 *Ibi, legem de dictatore latam, &c.*] Lepidus ille fuit qui triumvir factus est. Dio lib. XLI. scribit Lepidum persuasisse populo ut Cæsarem dictatorem faceret. Plutarchus a Senatu factum. Appianus lib. II. non a Senatu, sed a populo ipsum timente. Quod est verisimilius; Lepidus enim urbi a Cæsare erat præpositus, atque adeo vices consulis implere posse videbatur, suadens præsertim rem populo. Dictator enim solebat a consule dici, qui quidem dictator talis erat, ut, cessantibus omnibus aliis magistratibus, præter tribunatum, ipse penes se haberet belli pacisque potestatem, negotiorumque omnium, jus quoque vitæ et necis, etiam indicta causa, in cives. Ab ipso ad populum provocatio non erat; unde dictatoris edictum pro numine observatum. Poterat etiam nominare consules. Quod Cæsar dictator fecit, cum se cum Servilio Isaurico consulem fecit. Sed observandum, usque adeo formidatam fuisse Romanis dictatoris potestatem, ut LXX annis ea caruerint, ab illo nempe anno qui Hannibalis exitum secutus est usque ad Syllæ dictaturam. Itaque, interfecto Cæsare, S.C. et res sublata et nomen.

61 *Panico enim vetere*] Gallice *panis*. Genus est milii, aut certe milio est proximum, quo per id tempus Galliæ utebatur pars aliqua. Ita enim de eo Plinius XVIII. 10. 'Panico Galliæ quædam, præcipue Aquitania utitur. Sed et circumpadana Italia addita faba, sine qua nihil conficiunt Ponticæ gentes, nullum panico præferunt cibum.' Idem describit illud cap. 7.

quibus duas familiaribus suis attribuerat, unam ipse conscenderat, nactus turbidam tempestatem, est profectus.[u] Hunc conspicatæ naves, quæ jussu Bruti consuetudine quotidiana ad portum excubabant, sublatis anchoris, sequi cœperunt. Ex iis unum ipsius navigium contendit, et fugere perseveravit, auxilioque tempestatis ex[v] conspectu abiit; duo, perterrita[w] concursu nostrarum navium, sese in portum receperunt. Massilienses arma tormentaque ex oppido, ut est imperatum, proferunt; naves[x] ex portu navalibusque educunt; pecuniam ex publico[y] transdunt. Quibus rebus confectis, Cæsar magis eos pro nomine et vetustate,[62] quam pro meritis in se civitatis, conservans,[z] duas ibi legiones præsidio relinquit,[a] ceteras in Italiam mittit: ipse ad urbem proficiscitur.

23. Iisdem[b] temporibus C. Curio, in Africam profectus ex Sicilia, et jam ab initio copias P.[c] Attii Vari despiciens, duas legiones ex quatuor, quas a Cæsare acceperat, et[d] quingentos equites transportabat; biduoque et noctibus

magno ex p. muro Ciacc.—[u] Mss. plerique *prof. est.*—[v] *e* Mss. 2. Edd. pp. *conspecto* L. pr. *abit* L. pr. V.—[w] *duæ perterritæ* L. sec. Dorv. *præterea* Carr.—[x] *navis* L. pr.—[y] *in p.* V.—[z] *conservavit* Pal. L. sec.—[a] *reliquit* L. pr. Pal. Edd. R. M. V.—[b] *His* L. sec. *hisdem*, quod de more est in plerisque. *C. Centurio* Sc. L. pr.—[c] *P.* abest V. *Atti* L. pr. *Accii* et *Actii* male al. *Varri* plurimi.—[d] deest copula Mss. 7. CL. Edd. R. M. V. dein *transportarat* Lips. bene.—

NOTÆ

62 *Cæsar magis eos pro nomine et vetustate, &c.*] Tam laboriosa fuit Massiliæ expugnatio, ut eam triumpho dignam judicaverit. In quo tamen reprehenditur a Cicerone lib. II. de Officiis: ‘Portari in triumpho Massiliam vidimus, et ex ea urbe triumphari, sine qua neque nostri imperatores de transalpinis bellis triumpharant.’ Strabo vero lib. IV. sic de Massilia habet: Καὶ ὁ Καῖσαρ δὲ καὶ οἱ μετ' ἐκεῖνον ἡγεμόνες πρὸς τὰς ἐν τῷ πολέμῳ γεννηθείσας ἁμαρτίας ἐμετρίασαν, μεμνημένοι τῆς φιλίας, καὶ τὴν αὐτονομίαν ἐφύλαξαν, ἣν ἐξαρχῆς εἶχεν ἡ πόλις, ὥστε μὴ ὑπακούειν τῶν εἰς τὴν ὑπαρχίαν πεμπομένων στρατηγῶν, μήτε αὐτὴν, μήτε τοὺς ὑπηκόους: *Cæsar vero et eum consecuti imperatores eorum offensiones in bellis moderate tulerunt, memores amicitiæ, libertatemque conservaverunt, quam ab initio civitas habuerat, ita ut non pareret in provinciam missis imperatoribus, neque solum ipsa, sed neque ejus subditi.* Videtur tamen Cæsar illis, quicquid potuit, salva libertate et fœdere eripuisse, ut colonias suas Antipolim et Agatham. Nam Plinius ‘oppidum Latinum’ Antipolim appellat, et ‘Agatham quondam Massiliensium.’

tribus navigatione consumtis, appulit[e] ad eum locum, qui appellatur Aquilaria. Hic locus abest a Clupeis[63] passuum[f] XXII millia, habetque non incommodam æstate stationem, et duobus eminentibus promontoriis[g] continetur. Hujus adventum L. Cæsar[64] filius cum decem longis navibus ad Clupeam præstolans,[h] quas naves Uticæ,[65] ex prædonum bello subductas, P. Attius[i] reficiendas hujus belli causa curaverat, veritusque[j] navium multitudinem, ex alto refugerat, appulsaque[k] ad proximum littus trireme constrata et[l] in littore relicta, pedibus Adrumetum[66] profugerat; (id oppidum C. Considius Longus[67] unius legionis præsidio tuebatur:) reliquæ Cæsaris naves ejus fuga Adrumetum se receperunt. Hanc secutus[m] M. Rufus quæstor navibus duodecim, quas præsidio onerariis navibus Curio ex Sicilia

[e] Sic L. sec. Dorv. Edd. R. M. V. Vasc. Steph. aliaque: quædam *adpellit.*—[f] *passus* L. pr. Lov. Dorv. XII. Carr. *milia* abest Lov. Dorv. *milibus* Carr.—[g] *præm.* Carr.—[h] *præstolantibus* Lov. Pal. Dorv. dein *navis* bene Pet.—[i] *Varrus* L. pr. *ipse tum* B. L. sec. pro *Cæsar silius* supra Vasc. Margo *Cassius.*—[j] Sic Mss. mei et Edd. Vett. *veritus* Carr. Ed. Vasc. Steph. Gr. post. Scal. et seqq.—[k] *rep.* Pet. *adpulsusque* V. Edd. R. M. V.—[l] deest Lov. Dorv. *pedibusque* iidem. *in Adrumentum* et infra Voss. *Adrumentum* Dorv. L. sec. Edd. R. M. V.—[m] *consec.* Carr. L. pr. *Rufius* Pet. V.—[n] Sic Mss. non *rel. in l.*—

NOTÆ

63 *Clupeis*] De quibus sic Strabo l. VI. Κόσσουρα δὲ πρὸ τοῦ Λιλυβαίου καὶ πρὸ τῆς Ἀσπίδος Καρχηδονιακῆς πόλεως, ἣν Κλυπέαν καλοῦσι: *Cossura in insula est ante Lilybæum sita, in medio inter id et Aspidem Carthaginensium urbem, quam Clupeam dicunt.* Utrinque LXXX stadiis dissita est, ut ait Plinius, in promontorio Mercurii. Aliud habet nomen *Aspis* scilicet: *clypeus* enim qui Latine dicitur, *aspis* est Græce: 'In clypei speciem curvatis turribus Aspis.' Silius l. III. Nunc putant dici *Zafaram.*

64 *L. Cæsar*] Pompeianarum partium erat, de quo supra.

65 *Uticæ*] Utica Africanarum omnium a Carthagine fuit secunda, immo etiam ipsa Carthagine antiquior, si fides Silio l. III. cui dicitur: 'Prisca situ, veterisque ante arces condita Byrsæ.' Catonis morte nobilis, in eodem sinu quo Carthago, ad alterum ex promontoriis quæ sinum faciunt. Harum ex urbium alterutra possis alteram cernere. Nunc *Portofarina.*

66 *Adrumetum*] Africæ proprie dictæ maxima olim urbs. Nunc quæ sit in incerto est. Mela Hadrumentum scribit, Adrumentum Tacitus et Plinius. Marius Niger appellat *Sissam*, Alphonsus Adrianus *Toulb*, Mercator *Machometam.*

67 *Considius Longus*] Pompeianus, cujus crudelia facta describuntur in libro de bello Alexandrino, qui etiam ibi legitur a Getulis occisus spe prædæ, cum Tisdra onustus pecunia fugeret.

eduxerat, postquam in littore relictam[n] navem conspexit, hanc remulco[o] abstraxit:[68] ipse ad Curionem[p] cum classe redit.

24. Curio Marcum[q][69] Uticam navibus præmittit: ipse eodem cum exercitu proficiscitur, biduique iter progressus, ad flumen Bagradam[r][70] pervenit: ibi[s] C. Caninium Rebilum legatum cum legionibus relinquit;[t] ipse cum equitatu antecedit ad castra exploranda Corneliana,[71] quod is locus peridoneus castris habebatur. Id autem est jugum directum, eminens in mare, utraque ex parte præruptum atque asperum, sed tamen paulo leniore[u] fastigio ab ea parte, quæ ad Uticam vergit. Abest directo[v] itinere ab Utica paulo amplius passuum[w] mille. Sed hoc itinere est fons, quo mare succedit longius, lateque[x] is locus restagnat: quem si qui[y] vitare voluerit, sex millium circuitu in oppidum perveniet.

[o] *remulgo* L. pr. Pet. Pal. Lov. Voss. Dorv. V. ad B. Civ. III. 40.—[p] *C. Cur.* Scal. Pet. Pal. L. sec. Dorv.—[q] *Martium* Mss. plerique et Edd. qdd. sed est *M. Rufus Quæstor.* dein *cum eod. exerc.* Pal.—[r] *Bragadam* L. pr. V. ad Lucan. IV. 588.—[s] Sic Mss. o. deest in Edd. qdd. *Rebilium.* Mss. et Edd. nonnulli. male. V. ad VII. 83.—[t] *reliquit* Mss. 4. Edd. pp. Mox *proced.* Dorv. *præc.* Ed. Fl. V. ad VII. 54.—[u] Sic Mss. Edd. pp. non *p. tam. leviore* L. pr. sec. V. ad B. G. II. 8.—[v] *der.* Pet. L. pr.—[w] *passus* Mss. 3. Edd. pp. *passibus* B. *milia.* L. pr.—[x] vulgo *longe lateque.* *latoque* V.—[y] *quis* vulgo. pro

NOTÆ

68 *Hanc remulco abstraxit*] Quod fit, ubi navis submersa est, aut armamentis suis defecta, a ῥυμουλκεῖν, quasi ῥύμασιν ἕλκειν, *rudentibus trahere.* Nec scaphæ tantum, sed quadriremis etiam fit remis, ut apud T. Livium l. XXV. 'Marcellus nocte navem onerariam cum armatis remulco quadriremis trahi ad Acradinam jussit.' Immo et absque remis, si secundus sit ventus, ut in libro de bello Alex. 'Naves onerarias Cæsar victricibus suis Alexandriam deduxit.' Inde vox Gallica *remorquer.* Tandem sumitur pro *rudente.*

69 *Curio Marcum*] Cœlium Rufum.

70 *Bagradam*] Bagrada Africæ fluvius, a Polybio dicitur *Macros,* nunc *Megrida,* ad quem fuit serpens illa quæ Reguli exercitum tantopere terruit; CXX pedum longitudinis. Val. Max. Plinius auctores.

71 *Castra exploranda Corneliana*] Locus natura munitus in Africa, ubi olim fuerant posita castra P. Cornelii Scipionis, haud longe a flumine Bagrada et Utica urbe. Castra Cornelia dicuntur a Plinio III. 4. Lucanus: 'Sed majora dedit cognomina collibus istis Pœnum qui Latii revocavit ab arcibus hostem Scipio. Nam sedes Libyca tellure potito Hæc fuit. En veteris cernis vestigia valli. Romana hos primum tenuit victoria campos.'

25. Hoc explorato loco, Curio castra Vari conspicit,[72] muro oppidoque conjuncta, ad portam, quæ appellatur Bellica, admodum[z] munita natura loci: una ex parte ipso oppido Utica, altera a theatro, quod est ante oppidum, substructionibus[a] ejus operis maximis, aditu ad castra difficili et angusto. Simul animadvertit, multa undique portari atque agi plenissimis viis, quæ repentini tumultus timore ex agris in urbem conferantur.[b] Huc equitatum mittit,[c] ut diriperet atque haberet loco prædæ. Eodemque tempore his rebus[d] subsidio sexcenti equites Numidæ[e][73] ex oppido peditesque quadringenti[f] mittuntur a Varo,[g] quos, auxilii causa, rex Juba[74] paucis diebus ante Uticam miserat. Huic et paternum hospitium cum Pompeio et simultas cum Curione[h] intercedebat; quod tribunus plebis legem promulgaverat,[i] qua lege regnum Jubæ publicaverat. Concurrunt equites inter se, neque vero primum impetum nostrorum Numidæ ferre potuerunt; sed, interfectis circiter CXX, reliqui se in castra ad oppidum receperunt. Interim, adventu longarum navium, Curio pronuntiare[j] onerariis navibus jubet, quæ stabant ad Uticam numero circiter ducentæ,

quem in Edd. R. M. V. *quæ. voluerint* V. *voluerunt* Pet. L. pr. dein *pervenit* L. pr. Lov. Pal. Dorv. *venit* B. L. sec. *perveniunt* Pet. V.—[z] *comm.* V.—[a] *substrationibus* Pet. Sc. L. pr. Lov. V. *substract.* Mss. 3.—[b] Sic L. pr. V. Lov. Pet. Edd. Ald. Ven. Man. Gryph. &c. *conferebant* Pal. *ferebantur* B. vulgo *conferebantur.*—[c] *dimittit* L. pr.—[d] delet vir doctus. sed V. ad. IV. 17.—[e] *electi* L. sec. *electi Numidæ* Edd. R. M. V. Vasc. Str. Steph. Gr. post. non male, si e Mss.—[f] deest Lov.—[g] *Varroni* Mss. 2.—[h] *Curionis* Lov. Dorvill. et vulgo *intercedebant* contra Mss. o. et Edd. Vett.—[i] *promulgarat* Lov. Dorv.—[j] vulgo

NOTÆ

72 *Curio castra Vari conspicit*] Appianus prodidit ideo ductum exercitum ad Uticam, quia ab hostibus infectæ veneno aquæ fuerant apud castra Corneliana, quæ occupaturum fuisse Curionem præviderant.

73 *Numidæ*] Numidia Africæ regio quæ erat Carthagini proxima.

74 *Juba*] Hiempsalis fuit filius, rex Numidiæ; partes Pompeii secutus est, ex quo Curio tribunus pl. legem promulgarat, qua regnum illius publicaverat, quod defensum a Pompeio fuerat. Id testatur Lucan. l. IV. 'Nec solum studiis civilibus arma parabat, Privatæ sed bella dabat Juba concitus iræ. Hunc quoque quo superos humanaque polluit anno, Lege tribunitia solio depellere avorum Curio tentarat, Libyamque auferre tyranno, Dum regnum te Roma facit. Memor ille doloris, Hoc bellum sceptri fructum putat esse retenti.'

'se in hostium habiturum loco, qui non ex[k] vestigio ad 'castra Corneliana vela direxisset.'[l] [75] Qua pronuntiatione facta, temporis puncto, sublatis anchoris, omnes[m] Uticam relinquunt, et, quo imperatum est, transeunt: quæ res omnium rerum[n] copia complevit exercitum.

26. His rebus gestis, Curio se in castra ad Bagradam[o] recepit, atque universi exercitus conclamatione imperator appellatur:[76] posteroque[p] die Uticam exercitum ducit, et prope oppidum castra ponit. Nondum opere castrorum perfecto, equites ex[q] statione nuntiant, magna auxilia equitum peditumque, ab rege[r] missa,[77] Uticam venire: eodemque[s] tempore vis magna pulveris cernebatur, et vestigio temporis primum agmen erat in conspectu. Novitate rei Curio permotus, præmittit equites, qui primum impetum sustineant ac morentur: ipse, celeriter ab opere deductis legionibus, aciem[t] instruit: equites committunt prælium: et prius, quam plane[u] legiones explicari[v] et consistere possent, tota auxilia regis, impedita ac perturbata, quod nullo ordine et sine timore iter fecerant, in fugam se conjiciunt: equitatuque omni fere incolumi, quod se per littora celeriter in oppidum recepit, magnum peditum numerum interficiunt.

27. Proxima nocte centuriones Marsi duo ex castris Curionis[w] cum manipularibus suis[78] duobus et viginti ad Attium Varum perfugiunt.[x] Hi seu[y] vere, quam habuerant, opini-

pronunciari.—[k] Sic Mss. non *e.*—[l] *traduxisset* Sc. L. pr. *vela duxisset* Mss. 4. male.—[m] deest Pet. Lov. *reliquerunt* L. pr.—[n] abest Lov. dein *replevit* L. pr.—[o] *Bragadam* Dorv.—[p] *que* abest vulgo.—[q] *est* Edd. pp.—[r] *a r.* Mss. et Edd. qdd. *pervenire* L. pr.—[s] *que* non cernitur in L. pr. nec male.—[t] *acies instituit* L. sec. V. ad B. G. III. 24. dein *equitesque* rursus apparet in Mss. o. et Edd. usque ad Scalig.—[u] *plene* V. Ed. Vasc.—[v] *explicaret ut c.* Lov.—[w] *Centurionis* L. pr. Lov.—[x] *prof.* Edd. R. M. V.—[y] *sive* Mss. 6. *habu-*

NOTÆ

75 *Vela direxisset*] Dicitur et *vela dare*: Æn. I. 'Vix e conspectu Siculæ telluris in altum Vela dabant læti:' et *vela facere:* idem Æn. V. 'Vela facit tamen, et plenis subit ostia velis.'

76 *Imperator appellatur*] Post ducis factum militare paulo insignius, hic titulus, honoris causa, solebat in ducem conferri, ut passim apud auctores legitur.

77 *Ab rege missa*] Juba.

78 *Cum manipularibus suis*] Duo enim centuriones manipulo præerant, qui duabus constabat centuriis.

onem ad eum[z] perferunt, sive etiam auribus Vari serviunt,[a] (nam quæ volumus, et credimus libenter; et, quæ sentimus ipsi, reliquos sentire speramus,) confirmant quidem certe,[b] totius exercitus animos alienos esse a Curione: maxime[c] opus esse, in conspectum exercitum venire et colloquendi dari facultatem. Qua opinione adductus Varus, postero[d] die mane legiones[e] ex castris educit: facit idem Curio atque,[f] una valle non magna interjecta, suas uterque copias instruit.

28. Erat in exercitu Vari Sex. Quintilius[g] Varus,79 quem fuisse Corfinii,[h] supra demonstratum est. Hic, dimissus a Cæsare, in Africam venerat; legionesque eas transduxerat Curio, quas superioribus temporibus Corfinio receperat Cæsar; adeo ut, paucis mutatis centurionibus, iidem[i] ordines manipulique constarent. Hanc nactus appellationis causam Quintilius, circumire[j] aciem Curionis, atque obsecrare milites cœpit, 'ne primi[k] sacramenti, quod apud Domitium atque apud se quæstorem dixissent, memoriam 'deponerent; neu contra eos arma ferrent, qui eadem essent 'usi fortuna eademque in obsidione perpessi; neu pro iis 'pugnarent, a quibus contumelia perfugæ appellarentur.' His[l] pauca ad spem largitionis addidit, quæ ab[m] sua liberalitate, si se atque Attium secuti essent, expectare deberent. Hac habita oratione, nullam in partem ab exercitu Curionis fit significatio, atque ita suas uterque copias reducit.[n]

erint Edd. Vasc. Str. Steph. Gr. post. *habuerat* L. sec.—[z] vulgo desunt *ad eum*.—[a] *serviant* V.—[b] deest L. pr. sec.—[c] *maximeque* Mss. plerique et Edd. pp. Vasc. Str. Steph. Gr. post.—[d] *postera* L. pr. sec. V.—[e] *legionem* L. pr. *ducit* Dorvill.—[f] *et* Pet.—[g] Sic Mss. et Edd. Vett.—[h] *Corfini* Mss. *demonstravimus* L. pr.—[i] *idem* Pet. L. pr. aliique.—[j] *circuire* L. pr. Dorv. Edd. pp. ut alibi.—[k] *primam* Lov. V. Edd. pp. Vasc. Str. Gr. *prima* Pet. Dorv. L. sec. male delet Ciacc. V. c. 32.—[l] *Huc* Ms. Urs. Pet. L. pr. V. bene, et vulgo *addit*.—[m] *a* Mss. et Edd. qdd. deest V.—[n] *reduxit* L. sec.—

NOTÆ

79 *Sext. Quintilius Varus*] Is post cladem in Philippis acceptam, propria manu periit; cujus filius Quintilius Varus, longo post tempore cum tribus legionibus in Germania cæsus est, Augusto imperante.

29. Atque[o] in castris Curionis magnus omnium incessit timor: nam is variis hominum sermonibus celeriter augetur: unusquisque enim opiniones[p] fingebat, et ad id, quod ab alio[q] audierat,[80] sui aliquid timoris addebat.[r] Hoc ubi uno auctore[81] ad plures permanaverat, atque alius alii transdiderat, plures auctores ejus rei videbantur. [Civile bellum;[82] genus hominum,[83] quod liceret libere facere,[84] et sequi, quod vellet; legiones eæ, quæ paulo ante apud adversarios fuerant; nam etiam Cæsaris beneficium mutaverat consuetudo, qua offerrentur municipia etiam diversis[s] partibus conjuncta: neque enim ex Marsis Pelignisque veniebant, ut qui superiore nocte in contuberniis; commilitonesque nonnulli graviores sermones militum vulgo durius accipiebant: nonnulla etiam ab iis, qui diligentiores videri volebant, fingebantur.]

30. Quibus[t] de causis concilio convocato,[u] de summa rerum deliberare incipit. Erant sententiæ, quæ 'conandum 'omnibus modis, castraque Vari oppugnanda' censerent; 'quod hujusmodi[v] consiliis militum otium[85] maxime contra-

[o] *At* vulgo.—[p] *opinionem* L. sec. V. *opinione* Man.—[q] *illo* L. sec.—[r] *addunt* L. sec. Ciacc. *augebat* Lov. Dorv. Mss. *aliquid addit* leg. Ciacc. ejecto *timoris.* item *permanaverit*, *tradiderint*, et *videntur* contra Mss.—[s] vulgo *adv.*—[t] *Q. rebus de c.* L. pr.—[u] *vocato* L. pr.—[v] *Ii* Carr. *hujus* V. *hi* Ed. R. V. *his* Ed. Med.—

NOTÆ

80 *Ad id, quod ab alio audierat, &c.*] Ad id quod audierat dici a milite quodam paulo iniquius et adversum imperatori suo Curioni, addebat aliquid aliud præterea de suo, quod ipse auditor formidaret, non dixisset ille qui locutus fuerat de Curione.

81 *Hoc ubi uno auctore, &c.*] Atque adeo terrebat magis, quasi fuisset hæc omnium sententia, quæ perhibebatur a tam multis.

82 *Civile bellum, &c.*] Ab hoc loco usque ad 'Quibus de causis concilio convocato,' omnia sunt mutila et mendosa, unde nihil boni et sani sensus possit confici, nisi locus ope cujusdam exemplaris melioris restituatur. *Civile bellum*, in quo nihil sanctum, nihil turpe.

83 *Genus hominum*] Quod fidem Pompeii erat ante secutum.

84 *Quod liceret libere facere*] Emendo cum Flavio Ursino: 'Quod liberet, licere facere, et sequi quod vellet,' quod ait esse in suo vetustissimo codice, quod et astruit Lucanus l. IV. 'Hac igitur regis trepidat jam Curio fama, Et quod Cæsareis nunquam devota juventus Illa nimis castris, nec Rheni miles in undis Exploratus erat, Corfini captus in arce, Infidusque novis ducibus, dubiusque priori Fas utrumque putat.'

85 *Quod hujusmodi consiliis militum*

'rium esse arbitrarentur:' postremo 'præstare' dicebant,[w] 'per virtutem in pugna belli fortunam experiri, quam, desertos et circumventos ab[x] suis, gravissimum supplicium 'pati.' Porro erant, qui censerent, 'de tertia vigilia in castra Corneliana recedendum, ut, majore[y] spatio temporis 'interjecto, militum mentes sanarentur; simul, si quid gravius accidisset, magna multitudine navium et tutius[z] et 'facilius in Siciliam receptus daretur.'

31. Curio, utrumque improbans consilium, 'quantum 'alteri[a] sententiæ deesset animi,[86] tantum alteri[87] superesse' dicebat; 'hos turpissimæ[b] fugæ rationem habere, illos etiam 'iniquo loco dimicandum putare. Qua enim,' inquit, 'fiducia et opere et natura loci munitissima castra expugnari 'posse confidimus? aut vero[c] quid proficimus, si, accepto 'magno detrimento, ab oppugnatione castrorum discedimus? quasi non et[d] felicitas rerum gestarum exercitus 'benevolentiam imperatoribus,[e] et res adversæ odia, concilient.[f] Castrorum autem mutatio quid habet, nisi turpem 'fugam et desperationem omnium et alienationem[g] exercitus? 'Nam neque pudentes suspicari oportet, sibi parum credi;[h] 'neque improbos scire, sese timeri: quod illis licentiam 'timor augeat noster; his studia diminuat.[i] Quod si jam,' inquit, 'hæc explorata habemus,[j] quæ de exercitus alienatione dicuntur, quæ quidem ego aut omnino[k] falsa, aut

[w] Glossa est Grutero. V. ad B. G. I. 17.—[x] Sic Mss. meliores, non *a.*—[y] *timore* Carr.—[z] *ocius* Lov.—[a] *uni* L. pr. V. ad VI. 9.—[b] *turpissimam* Edd. R. M. V.—[c] *nos* Lov. *etiam* Carr. L. sec. Edd. R. M.—[d] deest copula in Carr. ac 7 meis et Edd. R. M. V.—[e] *exercitibus benivol.* (Sic Mss.) *imperatoris* Edd. R. M. V. *imperatoris* L. sec. *imperatori* Scal.—[f] *colligant* L. pr. Scal. dein *autem* abest Lov. et Dorv.—[g] *desperationem* L. pr.—[h] *credere* V.—[i] Sic Mss. et Edd. qdd. *diminuant* B. V.—[j] *habeamus* Pet. V. Edd. R. M. V.—[k] deest

NOTÆ

otium, &c.] Id est, nocet. Si enim ad verbum accipitur, otium favet potius his consiliis quam contrarium est. Lucanus l. IV. 'variam semper dant otia mentem. Eripe consilium pugnæ, cum dira voluntas Ense subit presso, galea texere pudorem Quis conferre duces meminit? Quis pendere causas? Qua stetit, inde favet.'

86 *Quantum alteri sententiæ deesset animi*] Posteriori.

87 *Tantum alteri, &c.*] Quæ castra Vari censebat oppugnanda.

'certe minora opinione[l] esse confido: quanto, hæc[m] dissimulare et[n] occultare, quam per nos confirmari, præstat? 'An non, uti corporis vulnera, ita exercitus incommoda 'sunt tegenda,[o] ne spem adversariis augeamus? At[p] etiam, 'ut media nocte proficiscamur, addunt: quo majorem, 'credo, licentiam habeant, qui peccare conentur:[q] namque 'hujusmodi res aut pudore aut metu tenentur, quibus rebus 'nox maxime adversaria est. Quare neque tanti sum animi, ut sine spe castra oppugnanda censeam; neque tanti 'timoris, ut ipse deficiam: atque omnia prius experienda 'arbitror, magnaque ex[r] parte jam me una vobiscum de re 'judicium facturum confido.'

32. Dimisso concilio, concionem advocat militum:[s] [88] commemorat, 'quo sit eorum usus studio ad Corfinium[t] 'Cæsar: ut magnam partem Italiæ, beneficio atque auctoritate eorum, suam fecerit. Vos enim vestrumque factum,' inquit, 'omnia deinceps municipia sunt secuta, neque sine 'causa et Cæsar amicissime de vobis, et illi gravissime,[u] 'judicaverunt. Pompeius enim, nullo prælio pulsus, vestri 'facti præjudicio demotus Italia excessit: Cæsar me, quem 'sibi carissimum habuit, provinciamque[v] Siciliam atque 'Africam,[89] sine quibus urbem atque Italiam tueri non po'test,[w] vestræ fidei commisit. Adsunt,[x] qui vos hortentur, 'ut a nobis desciscatis.[y] Quid enim est illis optatius, quam 'uno tempore et nos circumvenire et vos nefario scelere 'obstringere? Aut[z] quid irati gravius de vobis sentire 'possunt,[a] quam ut[aa] eos prodatis, qui se vobis omnia de-

Lov. in quo *certa*.—[l] Exulat Edd. R. M. V.—[m] *hoc* L. pr.—[n] *aut occ.* Editt. quædam *præstet*.—[o] *agenda* Pal. Dorvill.—[p] *Aut* Mss. et Edd. pp. mox *ut* deest Lov. Pal. Dorv.—[q] *conantur* L. sec.—[r] *magna ex* Mss. 5.—[s] *militumque studia c.* L. sec. et *quod* V.—[t] desunt Lov.—[u] *gavisissime* L. pr. *judicarunt* Edd. R. M. V.—[v] *que* abest Mss. Urs. et meis 4.—[w] *poterat* Lovan.—[x] *Ads. nobis* L. pr.—[y] *discedatis* L. pr. sec. *desist.* V.—[z] *At* Lov.—[a] *possent* Edd. R. M. V.

NOTÆ

88 *Dimisso concilio, concionem advocat militum*] Diversa enim concio a concilio. In concilium pauci conveniunt, in concionem omnes, ut supra dictum.

89 *Siciliam atque Africam*] Quia utraque fertilissima est. Consilium autem Pompeii fuit, istis occupatis provinciis, Italiam fame conficere.

'bere judicant; in eorum[b] potestatem veniatis, qui se per 'vos periisse existimant? An vero in Hispania[c] res gestas 'Cæsaris non audistis? duos pulsos exercitus? duos su'peratos duces?[90] duas receptas provincias?[91] hæc acta 'diebus quadraginta,[d] quibus[92] in conspectum adversario'rum venerit Cæsar? An, qui incolumes resistere non po'tuerunt, perditi resistant?[e] vos autem, incerta[f] victoria 'Cæsarem secuti, dijudicata jam belli fortuna, victum se'quamini,[g] cum vestri officii præmia percipere[h] debeatis? 'Desertos enim se ac proditos a vobis dicunt, et prioris 'sacramenti mentionem faciunt. Vosne vero L. Domitium, 'an vos L.[i] Domitius deseruit? Nonne extremam pati for'tunam paratos projecit ille? non[j] sibi, clam vobis, salutem 'fuga petivit? non,[k] proditi per illum, Cæsaris beneficio 'estis conservati?[l] Sacramento quidem[m] vos tenere qui 'potuit, cum, projectis fascibus et deposito imperio, priva'tus et captus ipse[n] in alienam venisset potestatem? Relin'quitur nova religio,[o] ut, eo neglecto sacramento, quo nunc[p] 'tenemini, respiciatis[q] illud, quod deditione[r] ducis[93] et capi-

—[aa] *aut* Lov. Dorv.—[b] *et in e.* Edd. Vett. aliæque.—[c] *Hispaniam* L. pr.—[d] x *in q.* Lov. XI. *in q.* Dorv.—[e] *resistent* Carr. Pet. Edd. Vasc. Str. Steph. Gr. post.—[f] *certa* Mss. plurimi et Edd. pp.—[g] *sequim.* Mss. 5. et Edd. pp. *sequem.* Edd. Vasc. Steph. Gr. post.—[h] *recip.* Mss. 4. *debetis* Edd. R. M. V. —[i] deest præn. Mss. multis.—[j] *nonne* L. pr.—[k] *nam* Lov. Dorv. L. sec. *nonne* L. pr. Edd. R. M. V. Fl. *perditi* Pet.—[l] *reserv.* L. pr.—[m] *vero* Pet. *enim* Edd. R. M. V.—[n] deest Edd. R. M. V.—[o] deest Sc. L. pr.—[p] *non* Dorv. L. sec. Pal. B. abest Pet. L. pr. V. Lov. et Edd. Flor. Vasc. Steph. Gr. post.—[q] *respuatis* Pal. Dorv.—[r] *de ded.* L. sec. Mox *dim.* Mss. et Edd. qdd.—[s] *ejus* Lov. Pal.

NOTÆ

90 *Duos superatos duces*] Afranium et Petreium.

91 *Duas receptas provincias*] Hispaniam citeriorem et ulteriorem.

92 *Hæc acta diebus* XL., *quibus, &c.*] Facto numerandi initio ab eo die quo ante exercitum hostilem cœpit esse. Editiones quædam habent *in conspectu*. Sic Cicero dicit: 'Venit in Senatu.' Sic Phædrus: 'In conspectu meo audet venire.' Sic Varro, sic alii. Ubi *in* præpositio jungitur cum Ablativo, quamvis motus significetur.

93 *Respiciatis illud, quod deditione ducis*] Milites duo fecerant sacramenta, unum apud Domitium, alterum apud Cæsarem. Hic quæritur an, capto duce, solvatur prius sacramentum? Si adversus hostes exteros res gereretur, non solveretur sacramentum. Pugnant enim hostes de excidio patriæ tuæ, non vero cives in civili bello de tollenda pugnant, atque adeo non ibi censendi desertores qui a duce ad ducem adversæ partis

'tis diminutione sublatum est. At, credo, si Cæsarem 'probatis, in me offenditis, qui de meis[s] in vos meritis prædicaturus[t] non sum, quæ sunt adhuc et mea voluntate et 'vestra expectatione leviora; sed tamen sui laboris milites 'semper eventu belli præmia petiverunt: qui qualis sit 'futurus, ne vos quidem dubitatis. Diligentiam[u] quidem 'nostram,[v] aut quem ad finem adhuc res processit,[w] fortunamque cur prætereram?[x] An pœnitet vos, quod salvum 'atque incolumem exercitum, nulla omnino nave desiderata, transduxerim? quod classem hostium primo impetu 'adveniens[y] profligaverim? quod bis per biduum equestri 'prælio superaverim? quod ex portu sinuque adversariorum ducentas naves onerarias abduxerim, eoque illos 'compulerim, ut neque pedestri itinere, neque navibus commeatu juvari possint?[z] Hac vos fortuna atque his ducibus 'repudiatis,[a] Corfiniensem ignominiam, an Italiæ fugam, 'an Hispaniarum deditionem, an Africi belli præjudicia 'sequimini? Equidem me Cæsaris militem dici volui; 'vos me imperatoris nomine appellavistis. Cujus si vos 'pœnitet, vestrum vobis beneficium remitto; mihi meum 'restituite nomen; ne ad contumeliam honorem dedisse 'videamini.'

33. Qua oratione permoti[b] milites, crebro etiam dicentem[c] interpellabant, ut[d] magno cum dolore infidelitatis[e] suspicionem sustinere viderentur: discedentem vero ex concione universi cohortantur, magno sit animo, neu[f] dubitet prælium

---

Dorv.—[t] *judic.* Lov. *præjudicat.* Pet. Pal. B. Sc. Dorv. V. et Edd. pp.—[u] *an pœnitet vos* additur in Pal. Lov. Dorv.—[v] *vestram* Mss. 4. Edd. pp.—[w] *adhuc proc. fortuna* Pet. *que* deest etiam L. pr. V. Sc. Dorv. Pal. Edd. Vasc. Str. Steph. Gr. post.—[x] *præter eas* V.—[y] deest L. pr.—[z] *possent* Pet. L. pr.—[a] *trepidatis* L. pr.—[b] *ratione moti* Carr.—[c] deest Pet. L. pr. *interpellant* Lov. Pal. Dorv.—[d] deest Carr. B.—[e] *ne inf.* Carr. B.—[f] *nec ubi* Lov. Sc. L. pr. *dubitent* L. pr.—[g] *et vol.*

NOTÆ

transeunt, tolliturque facile primum sacramentum. Ea sententia est jurisconsulti Ulpiani. Caput apud jurisconsultos statum significat, et capite diminutus dicitur, qui cum sui juris esset, alieno subjectus esse cœpit. Sed hoc acerbe hic dictum. Non enim sunt captivitates inter cives pugnantes. Sed illud jus inter hostes tantum manet.

committere, et suam fidem virtutemque experiri. Quo facto commutata omnium voluntate[g] et opinione, consensu suo[h] constituit Curio, cum primum sit data[i] potestas, prælio rem committere. Postero[j] die productos, eodem loco, quo superioribus diebus constiterat,[k] in acie collocat: ne[l] Varus quidem Attius dubitat copias producere, sive solicitandi milites,[m] sive æquo loco dimicandi detur occasio, ne facultatem prætermittat.

34. Erat vallis inter duas acies, ut supra demonstratum est,[n] non ita magna, at difficili et[o] arduo ascensu. Hanc uterque si adversariorum copiæ transire conarentur, expectabat, quo æquiore[p] loco prælium committeret. Simul ab[q] sinistro cornu P. Attii equitatus omnis, et una levis armaturæ interjecti[r] complures, cum se in vallem demitterent,[s] cernebantur. Ad eos Curio equitatum et duas Marrucinorum cohortes[t] mittit: quorum primum impetum equites hostium non tulerunt, sed, admissis[u] equis, ad suos refugerunt: relicti ab his, qui una procurrerant, levis armaturæ circumveniebantur atque interficiebantur ab nostris. Huc tota Vari conversa acies suos fugere et[v] concidi videbat. Tum Rebilus, legatus Cæsaris, quem Curio secum ex Sicilia duxerat, quod magnum habere usum in re militari sciebat, 'Perterritum,' inquit, 'hostem vides, Curio: quid dubitas uti 'temporis opportunitate?' Ille unum elocutus, ut memoria[w] tenerent milites ea, quæ pridie sibi confirmassent, sequi sese jubet,[x] et præcurrit ante omnes: adeoque erat[y] impedita vallis, ut in ascensu,[z] nisi sublevati a suis, primi non facile eniterentur.[a] Sed præoccupatus animus Attianorum militum timore[b] et fuga et cæde suorum, nihil de resistendo cogitabat,

Mss. et Edd. qdd. non male.—[h] *summo* vulgo.—[i] deest Carr.—[j] *posteroque* Lov. Dorv. V.—[k] *constiterant* Edd. qdd.—[l] *nec* L. pr. *nam* V.—[m] *militis* Sc. L. pr. *seu* V. *seusi* L. sec. Edd. R. M. V.—[n] deest L. pr. a m. pr.—[o] *aut* Pet.—[p] *æquiori* Mss. 3. et *committeretur* Edd. Vett.—[q] Sic Mss. plerique, non *a*.—[r] *armatura et int.* Mss. et Edd. Vett. *interjectio* Sc. L. pr.—[s] *dimitt.* Mss. et Edd. pp. *cernebatur* Sc. L. pr.—[t] *cohortis* L. pr.—[u] Sic Ms. Faerni et V. et Edd. Recent. bene. V. ad B. G. I. 22. Ceteri et Edd. Vett. *amissis*.—[v] *atque* Edd. R. M. V. Mox *Tunc* L. pr. Edd. R. M. V.—[w] *memoriam* L. sec. Dorv.—[x] *se j.* Mss. plerique et Edd. pp. *pridie* abest a Pal.—[y] *adeo erat* L. pr. non male.—[z] *abscessu* Pal. *abscensu* Dorv. et *ab suis* L. pr.—[a] *mitter.* L. sec. *emitter.* V. Pal.—[b] *tempore* Mss. 4. Edd. pp.—[c] deest L. pr.—[d] *abjici* vel

omnesque jam[c] se ab equitatu circumveniri arbitrabantur. Itaque prius, quam telum adjici[d] posset, aut nostri propius accederent, omnis Vari acies terga vertit seque in castra recepit.[e]

35. Qua in fuga Fabius Pelignus quidam, ex infimis ordinibus de exercitu Curionis, primum agmen fugientium consecutus, magna voce Varum nomine appellans requirebat: uti unus esse[f] ex ejus militibus, et monere aliquid velle ac dicere[g] videretur. Ubi ille, sæpius appellatus,[h] aspexit ac restitit, et, quis esset, aut quid vellet, quæsivit; humerum apertum gladio appetit, paulumque[i] afuit, quin Varum interficeret: quod ille periculum, sublato ad ejus conatum scuto, vitavit. Fabius, a proximis militibus circumventus, interficitur. Hac fugientium multitudine ac turba portæ castrorum occupantur, atque iter[j] impeditur; pluresque in eo loco sine vulnere, quam in prælio aut fuga,[k] intereunt, neque multum afuit, quin etiam castris expellerentur:[l] ac nonnulli protinus eodem cursu[m] in oppidum contenderunt. Sed,[n] cum loci natura et munitio castrorum aditum prohibebat; tum quod[o] ad prælium egressi Curionis milites iis rebus indigebant, quæ ad oppugnationem[p] castrorum erant usui. Itaque Curio exercitum in castra reducit, suis omnibus præter Fabium incolumibus, ex[q] numero adversariorum circiter sexcentis interfectis ac mille vulneratis: qui omnes, discessu Curionis, multique præterea, per simulationem vulnerum, ex castris[r] in oppidum propter timorem sese recipiunt. Qua re animum adversa,[s] Varus, et[t] terrore exercitus cognito, buccinatore[u] [94] in castris et paucis[v] ad speciem

abici Mss. et Edd. Vett. *adigi* al. V. ad B. G. IV. 23.—[e] *recipit* Dorv.—[f] *esset* Mss. plerique et Edd. pp. *ex cis m.* Lov. Dorv. L. sec. in Marg. in textu *his.*—[g] *vellet, et d.* Dorv.—[h] deest Pet. *adpellatur* V. Edd. pp.—[i] *paululumque* Lov. *fuit* L. pr. Dorv. pro *afuit* forsan.—[j] deest V. *at impediuntur* Edd. Vasc. Str. Steph. Gr. post.—[k] *in f.* Lov. L. sec. Dorv. V. ad B. G. II. 10.—[l] *peller.* L. sec. Edd. pp. aliæque.—[m] *concursu* Lov.—[n] *tamen* Carr.—[o] vulgo *tum m. c. ad. pr. quod* &c.—[p] *expugn.* L. sec.—[q] *et ex* L. sec.—[r] *ex simulatione v. in c.* L. pr.—[s] Sic rursus Pet. vulgo *animadv.* V. ad. B. G. I. 24.—[t] *ex* Mss. 3.—[u] *bucin.* Mss. plerique.—[v] *paucisque* L. pr. dein plerique *tabernaculi.*

NOTÆ

tabernaculis relictis, de tertia vigilia silentio exercitum in oppidum reducit.

36. Postero die Curio Uticam obsidere et vallo[w] circummunire instituit. Erat in oppido[x] multitudo insolens belli, diuturnitate otii: Uticenses[y] pro quibusdam[95] Cæsaris in se[z] beneficiis illi amicissimi: conventus is, qui ex variis generibus constaret: terror[a] ex superioribus præliis magnus.[b] Itaque de deditione omnes palam loquebantur, et cum P. Attio agebant, ne sua pertinacia omnium fortunas perturbari[c] vellet. Hæc cum agerentur, nuntii præmissi ab rege Juba venerunt, qui illum cum magnis copiis adesse[d] dicerent et de custodia ac defensione urbis hortarentur:[e] quæ res eorum perterritos animos confirmavit.

37. Nuntiabantur hæc eadem[f] Curioni, sed aliquandiu fides fieri non poterat: tantam habebat suarum rerum fiduciam: jamque[g] Cæsaris in Hispania res secundæ in Africam nuntiis ac literis perferebantur. Quibus omnibus rebus sublatus, nihil contra se regem nisurum[h] existimabat. Sed, ubi certis auctoribus comperit, minus quinque et viginti millibus longe ab Utica ejus copias abesse, relictis munitionibus, sese in castra Corneliana[i] recepit. Huc frumentum[j] comportare, castra munire, materiam conferre cœpit, statimque in Siciliam misit, uti duæ legiones reliquusque equitatus ad se mitterentur. Castra erant ad bellum ducendum aptissima, natura loci, et munitione, et maris propinquitate, et aquæ et salis copia, cujus magna vis jam[k] ex proximis erat salinis eo[l] congesta. Non materia multitudine arborum, non frumentum, cujus erant plenissimi agri, deficere

—[w] *valloque* Lov. V. Dorv.—[x] *oppidum* Pet. L. pr. Lov.—[y] *et U.* Carr. Edd. pp. —[z] *in se* absunt Pet. et statim vulgo *is*—[a] *timor* B.—[b] deest Lov.—[c] *perturbare* Edd. R. M. V.—[d] *ad. c. m. cop.* Pet. L. pr. V. paulo ante *a r.* Mss. et Edd. qdd. —[e] *adhort.* Edd. R. M. V.—[f] deest Pet.—[g] *itaque* Edd. R. M. V.—[h] *ausurum* V. Edd. Vasc. Ald. Gr. Steph. *usur.* Dorv. *nixur.* Pal. Ed. Ber.—[i] *Cornelia* rectius Pet. Pal. L. pr. Sc. V. ad c. 24.—[j] *frumenta* Pet. V. ad v. 20.—[k] deest Pal.— [l] abest Pet. *ea* L. pr.—[m] Sic Mss. non *s. o.*—[n] *prof.* L. pr. *p. aliquibus* V.—[o] *et*

NOTÆ

95. *Uticenses pro quibusdam, &c.*] illis libertas relinquebatur.

poterat. Itaque omnium suorum[m] consensu Curio reliquas copias expectare et bellum ducere parabat.

38. His constitutis rebus, probatisque consiliis, ex perfugis[n] quibusdam oppidanis audit, Jubam, revocatum finitimo bello[96] et controversiis Leptitanorum,[97] restitisse in regno; Saburam,[o] ejus præfectum, cum mediocribus copiis missum,[p] Uticæ appropinquare. His auctoribus temere credens, consilium commutat,[q] et prælio rem committere constituit. Multum ad hanc rem probandam adjuvat adolescentia,[98] magnitudo animi, superioris temporis proventus, fiducia[r] rei bene gerendæ. His rebus impulsus,[s] equitatum omnem prima nocte ad castra hostium mittit, ad flumen Bagradam,[t] quibus præerat Sabura, de quo ante erat auditum. Sed rex omnibus copiis insequebatur, et sex millium passuum[u] intervallo a[v] Sabura consederat. Equites missi nocte iter conficiunt, imprudentes[w] atque inopinantes hostes aggrediuntur: Numidæ enim,[x] quadam barbara consuetudine, nullis ordinibus passim consederant. Hos oppressos somno et dispersos adorti, magnum eorum numerum interficiunt; multi perterriti profugiunt.[y] Quo facto, ad Curionem equites revertuntur, captivosque ad eum reducunt.

S. Lov. L. sec. Dorv.—[p] *missu* L. sec. deest Edd. R. M. V.—[q] *mutat* L. pr.—[r] *fiduciaque* L. sec.—[s] *comp.* L. sec.—[t] *Bragad.* L. pr. ut supra.—[u] *passus* Pet. L. pr. forsan delendum. V. B. G. I. 15.—[v] *ab* Dorv.—[w] *prudentisque* Lov. Sc. R. pr. *inprudentisque* Mss. 4. dein *ad inop.* Sc. L. pr. *atque ad inop.* Lov.—[x] *autem* L. pr.—[y] *perf.* V. Edd. R. M. V.—[z] *mille passus* L. pr. V. Lov. Pet. v Lov. Dorv.

NOTÆ

96 *Jubam, revocatum finitimo bello*] Frontinus stratagemati Jubæ assignat quod sit a perfugis Curio deceptus, quos rex miserit; sic enim habet l. II. stratagematum: 'Juba rex in Africa bello civili, Curionis animum, simulato regressu, impulit in vanam alacritatem: cujus rei vanitate deceptus Curio, dum, tanquam fugientem, Saburam regium præfectum persequitur, devenit in patentes campos, ubi Numidarum circumventus equitatu, perdito exercitu, cecidit.' Lucanus l. IV. 'Hoc solum metuens incautus ab hoste timeri.'

97 *Leptitanorum*] Leptis urbs est Africæ, immo duæ sunt ejus nominis; utra hic dicatur, non facile est statuere.

98 *Multum ad hanc rem probandam adjuvat adolescentia*] Temeritatem esse florentis ætatis, prudentiam senectutis, ait Cicero lib. de senectute.

39. Curio cum omnibus copiis quarta vigilia exierat, cohortibus quinque castris præsidio relictis. Progressus millia passuum[a] sex, equites convenit, rem gestam cognovit; ex captivis[a] quærit, quis castris ad Bagradam præsit? respondent, Saburam. Reliqua studio itineris conficiendi[b] quærere prætermittit, proximaque respiciens signa, 'Videtisne,' inquit, 'milites, captivorum orationem cum perfugis[c] 'convenire? abesse regem, exiguas esse copias missas, 'quæ paucis equitibus[d] pares esse non potuerunt?[e] Proinde 'ad prædam, ad gloriam properate, ut jam de præmiis ves-'tris, et de referenda gratia cogitare incipiamus.' Erant per se magna, quæ gesserant equites,[f] præsertim cum eorum exiguus numerus cum tanta multitudine Numidarum conferretur; hæc tamen ab ipsis[g] inflatius commemorabantur, ut de suis homines laudibus[h] libenter[i] prædicant. Multa præterea spolia præferebantur, capti homines[j] equitesque producebantur: ut, quicquid intercederet temporis, hoc omne[k] victoriam morari videretur. Ita spei Curionis militum studia non deerant. Equites sequi jubet sese, iterque accelerat, ut quam maxime ex fuga perterritos[l] adoriri posset.[m] At illi, itinere totius noctis confecti,[n] subsequi non poterant, atque alii alio loco resistebant. Ne[o] hæc quidem res[p] Curionem ad spem morabatur.

40. Juba, certior factus a Sabura de nocturno prælio, duo[q] millia Hispanorum et Gallorum equitum, quos[r] suæ custodiæ causa circum se habere consuerat,[s] et peditum eam partem, cui maxime confidebat, Saburæ submittit:[t]

Pal. *invenit* L. sec. Edd. Vasc. Str. Steph. Gr. post.—[a] *e c.* L. pr. *cogn. et captivos. quærit.* Lov. Pal. B. L. sec. Dorv. V. ad B. G. I. 18.—[b] *conficiund.* Lov. non per *e.* V. ad B. G. III. 6.—[c] *prof.* L. pr.—[d] *p. diebus eq.* Sc. L. pr.—[e] *potuerint* Pet. et Aic. bene.—[f] *milites* L. pr.—[g] *his* Edd. R. M. V.—[h] *unde suas laudes hom.* Ms. Br. Lov.—[i] *insolenter quidem, sed libenter* Pal. Bong. Carr. Dorv. Edd. pp. et Beroaldi, Vasc. Str. Steph. Gr. post e Glossa sine dubio. *insolenter quidem libenter* L. sec.—[j] *homini* V.—[k] *omni* L. pr. et *victoria m. uter.* L. pr. V. *victoria* etiam Lov. Dorv. male.—[l] *præterr.* V.—[m] *possit* B. sed V. ad I. 8.—[n] *confecto* Mss. 3. et Edd. pp. male.—[o] *nec* Pet. L. pr. sec.—[p] deest L. pr. Sc. in quibus *morabantur.* vulgo *ab spe.*—[q] V Lov.—[r] *quotquot* V. B. Edd. pp.—[s] Sic Pet. L. pr. Lov. et 3 alii, non *consueverat.* V. ad B. G. I. 43.—[t] *submisit* Sc. L. pr.—[u] deest Edd. R. M. V.—

ipse cum reliquis copiis elephantisque sexaginta lentius subsequitur, suspicatus, præmissis equitibus, ipsum affore Curionem. Sabura copias equitum peditumque instruit, atque his[u] imperat, ut simulatione timoris paulatim cedant, ac pedem referant: sese, cum opus esset, signum prælii daturum, et, quod rem[v] postulare cognovisset, imperaturum. Curio, ad superiorem spem addita[w] præsentis temporis opinione, hostes[x] fugere arbitratus, copias ex locis superioribus in campum deducit.[y]

41. Quibus ex locis[z] cum longius esset progressus, confecto jam labore exercitu, sedecim millium spatio constitit.[a] Dat suis signum Sabura, aciem constituit et circumire[b] ordines atque hortari incipit; sed peditatu duntaxat procul ad speciem utitur, equites in aciem mittit.[c] Non deest negotio Curio, suosque hortatur, ut spem omnem in virtute reponant: ne[d] militibus quidem, ut defessis, neque equitibus, ut paucis et labore confectis, studium ad pugnandum virtusque deerat: sed ii erant numero ducenti, reliqui in itinere substiterant. Hi quamcumque in partem impetum fecerant, hostes loco cedere cogebant; sed neque longius fugientes prosequi,[e] nec vehementius equos incitare, poterant. At equitatus hostium ab utroque cornu[f] circumire aciem nostram et aversos[g] proterere incipit. Cum cohortes ex acie procucurrissent.[h] Numidæ integri celeritate impetum nostrorum effugiebant, rursusque ad ordines suos se recipientes circumibant et ab acie excludebant. Sic neque in loco manere ordinesque[i] servare, neque procurrere et casum subire, tutum[j] videbatur. Hostium copiæ, submissis ab rege auxiliis, crebro augebantur: nostros[k] vires lassitu-

[v] *post tempus* L. pr.—[w] *adducta* Pal. *præsenti* Pet. B.—[x] *hostem* Lov.—[y] *ducit* L. pr.—[z] desunt *ex l.* in Lov.—[a] Sic Mss. non *consistit* et *sign..s.*—[b] *circumvenire* Pal. *circuire* Mss. et Edd. qdd.—[c] *inmittit* Mss. 4. Edd. Vasc. Steph. Str. Gr. post. V. ad B. G. v. 15.—[d] Sic Mss. Urs. Br. Pet. L. pr. Lov. non *nec.*—[e] *sequi* Lov. Br. V. Ciacc. et nos ad v. 19. dein *potuerunt* L. pr.—[f] desunt *ab u. c.* Pal. Dorv. dein *circuire* et statim *circuibant*, rursus Mss. et Edd. qdd. *circumvenire* B.—[g] *adversos* Dorv. Edd. qdd. *adversus* L. sec. *adversarios* Edd. R. M. V. *proterrere* Dorv. Ed. V. male.—[h] Ita Pet. Scal. non *procurr.* V. ad B. G. II. 19.—[i] *ordinemque* L. sec. Edd. Vasc. Steph. Str.

dine deficiebant: simul ii, qui vulnera acceperant, neque acie excedere, neque in locum tutum referri poterant, quod tota acies equitatu hostium circumdata tenebatur. Hi, de sua salute desperantes, ut extremo vitæ tempore homines facere consuerunt,[l] aut suam mortem miserabantur,[m] aut parentes suos commendabant, si quos ex eo[n] periculo fortuna servare potuisset. Plena erant omnia timoris et luctus.

42. Curio ubi, perterritis omnibus, neque cohortationes suas, neque preces audiri intelligit, unam,[o] ut miseris in[p] rebus, spem reliquam[q] salutis esse arbitratus, proximos colles capere universos, atque eo signa inferri jubet. Hos quoque præoccupat missus a Sabura equitatus. Tum[r] vero ad summam desperationem nostri perveniunt, et partim fugientes ab equitatu interficiuntur, partim integri procumbunt. Hortatur Curionem Cn.[s] Domitius,[99] præfectus equitum, cum paucis equitibus circumsistens, ut fuga salutem petat atque in castra contendat; et[t] se ab eo non discessurum pollicetur. At Curio, nunquam,[u] amisso exercitu, quem a Cæsare fidei suæ[v] commissum acceperit, se in ejus conspectum reversurum confirmat, atque ita prælians interficitur.[100] Equites perpauci ex prælio[w] se recipiunt: sed ii,

Gr. post.—[j] *tantum* Dorv.—[k] vulgo *nostris.*—[l] Sic rursus Mss. plerique et Edd. quæd. non *consueverunt*. *consueverant* B.—[m] *misereb.* Mss. 3.—[n] *suo* L. pr.—[o] *unum* Pal.—[p] *in reliquis* Edd. pp. *in miseris* Mss. et Edd. qdd. *ut* deest Ms. Reg.—[q] *ad reliqua* L. pr. *esse* abest ab Edd. R. M. V.—[r] *Cum* Mss. 2.—[s] *C.* L. sec.—[t] abest copula L. sec.—[u] *se* ante *amisso* ponitur Edd. Vasc. Steph. Gr. post.—[v] deest *suæ* Mss. o. et Edd. Vett. *acceperat* Mss. 3. Edd. pp.—[w] *ex pr. perp.* Mss. plerique.—[x] desunt *h. r. c.* in B.—[y] *Martius* Pet. Sc. L.

NOTÆ

99 *Hortatur Curionem Cn. Domitius*] Hic evasit incolumis: nam sequenti libro nonnihil egit pro Cæsare, Tisdræque cum legionibus duabus relictus est, ut Considium obsideret, ut merito dictum videatur: Ἀνὴρ δὲ φεύγων καὶ πάλιν μαχήσεται: *Vir fugiens rursum pugnabit.*

sic arma potentes. Felix Roma quidem civesque habitura beatos, Si libertatis Superis tam cura placeret, Quam vindicta placet,' &c. Deinde ejus addit elogium, quod, quia singulare, addere operæ pretium esse judico: 'Haud alium tanta civem tulit indole Roma, Aut cui plus leges

quos ad novissimum agmen equorum reficiendorum causa substitisse demonstratum est, fuga totius exercitus procul animadversa, sese incolumes in castra conferunt. Milites ad unum omnes interficiuntur.

43. His rebus cognitis,[x] M.[y] Rufus quæstor, in castris relictus a Curione, cohortatur suos, ne animo deficiant. Illi orant atque obsecrant, ut[z] in Siciliam navibus reportentur. Pollicetur, magistrisque imperat navium, ut primo vespere omnes scaphas ad littus appulsas habeant. Sed tantus fuit omnium terror, ut alii adesse copias Jubæ dicerent, alii cum legionibus instare Varum, jamque se pulverem venientium[a] cernere; quarum rerum nihil omnino acciderat; alii classem hostium celeriter advolaturam suspicarentur. Itaque, perterritis omnibus, sibi quisque consulebat. Qui in classe erant, proficisci properabant: horum fuga[b] navium onerariarum magistros[c] incitabat:[d] pauci lenunculi[e][101] ad officium imperiumque conveniebant: sed tanta erat, completis littoribus, contentio, qui potissimum ex magno numero conscenderent, ut multitudine atque onere nonnulli deprimerentur, reliqui ob timorem[f] propius adire tardarentur.[g]

44. Quibus rebus[h] accidit, ut pauci milites patresque familiæ, qui aut gratia aut misericordia valerent, aut naves adnare possent, recepti, in Siciliam incolumes pervenirent: reliquæ copiæ, missis ad Varum noctu legato-

pr. Lov. Pal. Dorv.—[x] Abest Pal. Dorv. bene.—[a] Sic Mss. et Edd. Vett. vulgo *venientem* vel *venientum*.—[b] *fugam* V.—[c] *magistratus* Pal.—[d] *incitabant* V.—[e] *lembunculi* Ms. Ciacc. sed V. Ursin. et Hotom. ac Comment. ad Val. Max. I. 6. §. Ext. I. et Spon. Misc. Ant. p. 81.—[f] Sic Ms. Urs. et Edd. Scal. ac seqq. Reliqui Mss. et Edd. Vett. *hoc timore*. quod non damno.—[g] *tardarent*

NOTÆ

tuenda facultas Transverso mentem dubiam torrente tulerunt, Momentumque fuit mutatus Curio rerum, Gallorum captus spoliis et Cæsaris auro. Jus licet in jugulos nostros sibi fecerit ense Sylla potens, Mariusque ferox, et Cinna cruentus, Cæsareæque domus series, cui tanta potestas Concessa est, emere omnes, hic vendidit urbem.'

101 *Lenunculi*] Lenunculus genus navigii piscatorii.

rum numero centurionibus, sese[i] ei dediderunt: quorum cohortes militum[j] postero die ante oppidum Juba[k] conspicatus, suam esse prædicans prædam, magnam partem eorum interfici jussit; paucos electos in regnum remisit. Cum Varus suam fidem ab eo lædi quereretur, neque resistere auderet; ipse equo[l] in oppidum vectus, prosequentibus compluribus senatoribus, quo in numero erat Ser. Sulpicius et Licinius Damasippus,[102] paucis diebus,

L. pr.—[h] deest L. pr.—[i] *se* Mss. 2. et *dederunt.*—[j] *quarum cohortium milites* L. pr. Scal. nec male. *quarum* Dorv.—[k] Sic Mss. non *Juba p. d. a. o.*—[l] deest Lov.

NOTÆ

102 *Licinius Damasippus*] Postea in eadem Africa periit cum Scipione, ut videre est in libro de bello Africano, quia pertinaciore studio Pompeio adhæserat. Incolumitatem tamen ejus liberis Cæsar concessit. Hæc fuit gens illustrissima quamvis plebeia, in multas familias divisa, Calvorum, Crassorum, Lucullorum, et Murenarum.

Ex tertio libro qui proximus est, item ex aliquot aliorum scriptorum locis, constat multa in hoc desiderari, quæ, quia ad Cæsaris laudem minime pertinent, existimo ab ipso vel suppressa, vel adeo tenuiter et leviter delibata ut facile perierint. Solet enim Cæsar ut scopulos ea loca declinare, unde nihil laudis, vel nonnihil dedecoris in se redundare præviderit. Sic ærarii expilationem, Metello trib. plebis fortiter reclamante, cui mortem minatus est, nisi alii auctores scripsissent, vix cognovissemus ex his Commentariis. Hæc porro sunt quæ vel indicta vel amissa sunt in hoc Commentario, quæ sic supplebimus. Orosius VI. 15. 'At vero Dolabella partium Cæsaris, in Illyrico per Octavium et Libonem victus colas legiones quibus præerant, similiter et Antonius, Hortensius quoque ab intimo mari cum classe concurrens, omnes pariter adversus Octavium et Libonem profecti et victi sunt. Antonius cum se Octavio cum XV cohortibus dedisset, omnes ad Pompeium a Libone deducti sunt.' Dio lib. XLI. Ἐν ᾧ δὲ δὴ ταῦτα ἔν τε τῇ Ῥώμῃ καὶ ἐν τῇ Ἰβηρίᾳ ἐγίγνετο, Μάρκος μὲν Ὀκτάουϊος καὶ Λούκιος Σκριβώνιος Λίβων Πούπλιον Κορνήλιον Δολοβέλλαν τά τε τοῦ Καίσαρος πράττοντα καὶ ἐν τῇ Δαλματίᾳ ὄντα ἐξήλασαν ἐξ αὐτῆς, τῷ τοῦ Πομπηΐου ναυτικῷ χρώμενοι, καὶ μετὰ τοῦτο Γάϊον Ἀντώνιον ἐπαμῦναι οἱ ἐθελήσαντα ἔς γε νησίδιόν τι κατέκλεισαν, κἀνταῦθα πρός τε τῶν ἐπιχωρίων ἐγκαταλειφθέντα καὶ λιμῷ πιεσθέντα πασσυδὶ πλὴν ὀλίγων εἷλον. ἔστε γὰρ τὴν ἤπειρον ἔφθησαν τινὲς αὐτῶν διαφυγόντες, καὶ ἕτεροι ἐν σχεδίαις διαπλέοντες καὶ ἁλισκόμενοι αὐτοὺς ἀπεχρήσαντο: *Dum hæc Romæ et in Hispania geruntur, M. Octavius et L. Scribonius Libo P. Cornelium Dolabellam Cæsaris administrum, ex Dalmatia, in qua tum forte erat, ejecerunt, classe Pompeii usi. Dehinc C. Antonium subvenire ei volentem in exiguam quandam insulam concluserunt,*

quæ fieri vellet Uticæ, constituit atque imperavit: diebus

NOTÆ

quam secum habuerat, ceperunt. Nonnulli enim in continentem effugerunt, aliique quidam ratibus mare trajicientes, cum interciperentur, mortem sibi consciverunt. Quod a Lucano l. IV. fuit eleganter descriptum, et est in epitome Liviana lib. CX. Appianus vero bell. civil. lib. II. sic habet: Καὶ τῶν αὐτῶν ἡμερῶν Ἀντώνιός τε περὶ τὴν Ἰλλυρίδα ἡσσᾶτο ὑπὸ Ὀκταουΐου Πομπηΐῳ στρατηγοῦντος καὶ Δολοβέλλα καὶ στρατιὰ Καίσαρος ἄλλη περὶ Πλακεντίαν στασιάσασα τῶν ἀρχόντων κατεβόησεν, ὡς ἔν τε τῇ στρατείᾳ βραδύνοντες καὶ τὰς πέντε μνᾶς οὐ λαβόντες, ἥντινα δωρεὰν αὐτοῖς ὁ Καῖσαρ ἔτι περὶ Βρεντέσιον ὑπέσχητο. ὧν ὁ Καῖσαρ πυθόμενος, ἐκ Μασσαλίας ἐς Πλακεντίαν ἠπείγετο συντόμως. καὶ ἐς ἔτι σταζιάζοντας ἐπελθὼν, ἔλεγεν ὧδε. Τάχει μὲν ὅσῳ περὶ ἕκαστα χρῶμαι σύνιστέ μοι. βραδύνει δ' ὁ πόλεμος, οὐ δι' ἡμᾶς, ἀλλὰ διὰ τοὺς πολεμίους ὑποφεύγοντας ἡμᾶς. ὑμεῖς δ' ἔντε Γαλατίᾳ πολλὰ τῆς ἐμῆς ἀρχῆς ὀνούμενοι, καὶ ἐς τόνδε τὸν πόλεμον ὅλον, οὐκ ἐς μέρος αὐτοῦ μοι συνομόσαντες, ἐν μέσοις ἔργοις ἡμᾶς ἀπολείπετε, καὶ τοῖς ἄρχουσιν ἐπανίστασθε, καὶ προστάττειν ἀξιοῦτε, παρ' ὧν χὴ προστάγματα λαμβάνειν. μαρτυράμενος οὖν ἐμαυτὸν τῆς εἰς ὑμᾶς μέχρι δεῦρο φιλοτιμίας, χρήσομαι τῷ Πετρείῳ νόμῳ, καὶ τοῦ ἐνάτου τέλους (ἐπειδὴ μάλιστα τῆς στάσεως κατῆρξε) τὸ δέκατον κληρώσω θανεῖν. Θρήνου δι' ἀθρόως ἐξ ἅπαντος τοῦ τέλους γενομένου, οἱ μὲν ἄρχοντες αὐτοῦ προσπεσόντες ἱκέτευον. ὁ δὲ Καῖσαρ μόλις τε καὶ κατ' ὀλίγον ἐνδιδοὺς, ἐς τοσοῦτον ὅμως ὑφῆκεν, ὡς ἑκατὸν καὶ εἴκοσι μόνους (οἱ κατάρξαι μάλιστα ἐδόκουν) διακληρῶσαι, καὶ δυόδεκα αὐτῶν τοὺς λαχόντας ἀνελεῖν. τῶν δὲ δυόδεκα τῶν δὲ ἐφάνη τις οὐδ' ἐπιδημῶν, ὅτε ἡ στάσις ἐγίγνετο. καὶ ὁ Καῖσαρ τὸν ἐμφήναντα λοχαγὸν ἔκτεινεν ἀντ' αὐτοῦ: *Iisdem fere diebus, Antonius circa Illyricum a Dolabella Pompeiano duce superatur, et Cæsaris exercitus alius circa Placentiam seditiose suis præfectis reclamabat, bellum eos trahere, nec sibi quinas minas reddere, quas donativi nomine Cæsar pollicitus eis Brundusii fuerat. Ille, hoc cognito, Placentiam advolavit e Massilia. Et turbulentos etiam tum repertos sic allocutus est. Nota est vobis solita mea celeritas. Nos vero in mora non sumus; sed hostes qui nos fugiunt. Vos qui in Gallia, me duce, magna percepistis commoda, et fidem vestram non in partem hujus belli, sed in universum mihi obligastis, in præfectos insurgitis, imperare vultis his quorum oportebat imperata facere. Cum igitur meipsum testem habeam meæ perpetuæ in hanc usque diem erga vos observantiæ, tractabo vos lege Petreia, et nonam legionem decimabo, quandoquidem inde ortum est seditionis initium. His auditis, in legione ipsa fuit comploratio. Tribuni vero supplices rogabant veniam. Cæsar ægre cunctanterque exoratus, hactenus tamen pœnam remisit, ut ex CXX solis qui præcipui seditionis auctores videbantur, in duodecim sorte ductos animadverteret. Ex his duodecim unum compertum est afuisse seditionis tempore. Pro quo Cæsar centurionem occidit, qui eum detulerat.* Pauloque infra: ἡ μὲν δὴ περὶ Πλακεντίαν στάσις οὕτως ἐλέλυτο, ὁ δὲ Καῖσαρ ἐς Ῥώμην παρῆλθε: *Hoc modo seditione sopita apud Placentiam, Cæsar in urbem venit.* Suetonius in Julio cap. XXXVI. *Omnibus civilibus bellis cladem nullam nisi per legatos suos passus est, quorum C. Curio in Africa periit; C. Antonius in Illyrico in adversariorum devenit potestatem: P. Dolabella classem in eodem Illyrico, Cn. Domitius Calvinus in Ponto exercitum amiserunt.* Item

æque post paucis[m] se in regnum cum omnibus copiis recepit.

[m] vulgo *diebusque p.*

NOTÆ

cap. LXIX. *Nonam legionem apud Placentiam, quanquam adhuc in armis Pompeius esset, totam cum ignominia missam fecit, ægreque post multas et supplices preces, nec nisi exacta de sontibus pœna, restituit.*

C. JULII CÆSARIS
COMMENTARII
DE
BELLO CIVILI.

LIBER TERTIUS.

ARGUMENTUM.

Cap. 1. *Cæsar dictator res urbanas ordinat;* 2. *consul Brundisium abit.* 3—5. *Pompeius ex oriente magnam vim colligit.* 6—8. *Cæsar in Græciam, parte classis amissa, transjicit, Bibulo incassum obstante.* 9. *M. Octavius, Pompeii legatus, frustra Salonas oppugnat.* 10. *Cæsar pacem tentat.* 11—13. *Captis Orico et Apollonia ad Apsum castra ponit: Dyrrhachium Pompeius occupat.* 14, 15. *Bibulus mari portibusque Cæsarem, hic illum terra prohibet.* 16—19. *Bibulus in classe moritur: Labienus, ad Pompeium transfuga, nisi Cæsaris capite relato, componi pacem posse negat.*

Cap. 20—22. *In Italia Cælii et Milonis motus horum cæde sedantur.*

Cap. 23, 24. *Libo, Pompeii legatus, Brundisinum portum frustra obsidet.* 25—30. *Reliquæ Cæsaris legiones ægre ab Antonio transvehuntur.* 31—33. *Scipio, detrimentis circa Amanum acceptis, ad Pompeium adducit exercitum, quem largitionibus et rapinis et vexatione Græcorum in officio tenet: Ephesinas pecunias ægre servat Cæsar.* 34, 35. *Cassium in*

Thessaliam, Calvisium in Ætoliam, Domitium in Macedoniam mittit. 36—38. *Huic oppositus Scipio male rem gerit.* 39, 40. *Pompeii filius Oricum et Lissum tentat.* 41—51. *Cæsar Pompeium ad Dyrrhăchium obsidet: uterque magnam bellandi scientiam prodit.*

Cap. 52—56. *Pluribus prœliis Pompeio devicto, Cæsar per Fusium Ætoliam, Acarnaniam, Bœotiam occupat, Achaiæ inhiat, quam Rutilius Lupus tuetur.* 57, 58. *Cæsar denuo cum Scipione de pace agit, frustra: Pabuli inopia Pompeium premit.* 59—71. *Ad hunc Allobroges duo fratres, relicto Cæsare, transeunt, ejus consilia Pompeio produnt, qui duplici clade Cæsarem ad Dyrrhachium afficit: Labienus captivos trucidari jubet.*

Cap. 72. *Fiducia magna Pompeianis accedit.* 73—81. *Fugiens Cæsar cum Domitio conjunctus Thessaliam occupat.* 82, 83. *Sequitur Pompeius. Victoriæ quasi certi Pompeiani de præmiis et honoribus et de persequendis inimicitiis agunt.* 84—89. *Prælium utrinque paratur.* 90—100. *Pugna ad Pharsalum, Pompeio fatalis: castra ejus, luxu plena, a Cæsare capta: Domitius cæsus: Pompeius fuga elabitur.* 101. *Cassius in Sicilia Cæsaris classem incendit.* 102. *Fugientem Pompeium persequitur Cæsar.* 103, 104. *Iste in Ægyptum se recipit, ubi ab Achilla, regio præfecto, et Septimio tribuno militum interficitur.* 105. *Cæsar Ephesiæ pecuniæ, a T. Ampio spoliandæ, iterum auxilium affert: Portenta victoriæ nuntia.*

Cap. 106—108. *Cæsar Alexandriam venit, de Pompeii nece cognoscit, controversias Ptolemæi et Cleopatræ dirimere parat.* 109. *Excitatur ab Achilla tumultus: is Dioscoridem et Serapionem regis legatos interfici jubet: rege potitur Cæsar.* 110—112. *Achillas Cæsarem adoritur: fit pugna ad portum. Cæsar naves incendit, ad Pharum milites exponit; pugnatur in urbe. Filia minor Ptolemæi ad Achillam transit e regia, oritur inter eos de principatu contro-*

DICTATORE habente comitia Cæsare,[1] consules creantur Julius Cæsar et P. Servilius:[2] is enim erat annus, quo per leges[3] ei consulem fieri liceret. His rebus confectis, cum fides tota Italia esset angustior,[4] neque creditæ pecuniæ

NOTÆ

1 *Dictatore habente comitia Cæsare*] De dictatura satis multa supra dicta sunt, quæ semestris tantum erat. Fiebat ad eas res, ubi unius requiritur dominatio, juxta Homericum illud: Οὐκ ἀγαθὸν πολυκοιρανίη, εἷς κοίρανος ἔστω: *Non plures regnare bonum est, rex unicus esto.* Nempe reip. regendæ, sedandæ seditionis, Senatusque legendi causa, levioribus etiam aliquando de causis, ut ludorum Romanorum causa. Quod ea lege XII tabularum continetur, quam refert Cicero lib. de legibus: 'Si quando duellum gravius discordiæve civium escunt, unus ne amplius sex menses, nisi Senatus creverit, idem juris quod duo consules, teneto, isque ave sinistra magister populi esto:' id est, bono omine; nam sinistra fausta in sacris. Quique postea dictator dictus est, magister populi dicebatur, a consule quidem, nec nisi consularis, nec extra Italiam. Hæc porro prima Cæsaris dictatura fuit dierum XI, altera semestris, quæ erat saltem spatio legitima, tertia annua, quarta decennalis, quinta perpetua, sed brevis. Vita enim et dictatura simul fuit privatus.

2 *Julius Cæsar et P. Servilius*] Maluit Cæsar fieri consul quam diutius uti dictatura, qui magistratus propter nimiam potestatem erat invidiosus, exemplum secutus L. Posthumii interregis, qui comitia cum haberet, se consulem fecit, item Q. Fabii. Hic porro consulatus gestus est anno ab urbe condita IↃCCVI cum P. Servilio Isaurico qui amicus erat Cæsaris. Hoc nomen invenit ejus pater P. Servilius Vatia ab Isauro præcipuo Cilicum piratarum oppido quod cepit, de quibus consul triumphavit. Fuit P. Servilius consul anno ab urbe cond. IↃCCXIII, sed alius ab hoc, fortasse ejus filius. Interea Pompeiani Thessalonicæ novos magistratus non creaverunt, sed superiorum nomina mutaverunt, ita ut consules proconsules dicerentur, prætores proprætores, et ad idem exemplum alii.

3 *Is enim erat annus, quo per leges, &c.*] Non enim licebat illi qui jam consul fuisset, consulatum secundum adipisci, nisi decimo post anno. Livius l. VII. 'Aliis plebiscitis cautum ne quis eundem magistratum intra decem annos caperet, neu duos magistratus uno anno gereret.' Id tamen postea non fuisse observatum arguunt fasti consulares. Sed verisimile est fuisse per populum legibus solutos. Sic idem T. Livius, seu potius epitome Liv. l. LVI. 'Delatus est ultro Scipioni Africano a S. P. Q. R. consulatus, quem cum ille capere ob legem quæ vetabat quemquam intra decem annos iterum consulem fieri licere, minime vellet, sicuti priore consulatu legibus est solutus.' Sed tandem, teste Appiano, L. Sylla odio C. Marii, qui septies consul fuerat, eam legem revocavit.

4 *Cum fides tota Italia esset angustior*] Cicero l. I. de Officiis, docet quid sit fides: 'Ex quo credamus quod fiat quod dictum est appellatam esse fidem.' Et de Rep. lib. IV. citante Nonio: 'Fidei nomen ipsum videtur habere, cum fit quod dicitur.' Sed eo sensu sumsit quo hic sumtum, in orat. pro Lege Manilia: 'Nam tum cum in Asia res magnas permulti

solverentur, constituit, ut arbitri darentur;[5] per[a] eos fierent æstimationes possessionum et rerum, quanti quæque illarum ante bellum fuissent,[6] atque eæ creditoribus transderentur. Hoc et ad timorem novarum tabularum[7] tollendum minuendumque, qui fere bella[b] et civiles dissensiones sequi consuevit, et ad debitorum tuendam existimationem,[c] esse aptissimum existimavit.[d] Item,[e] prætoribus tribunisque plebis rogationes[8] ad populum ferentibus, nonnullos, ambitus Pom-

[a] *ut p.* Lov. *per quos* Ciaccon.—[b] *bellum* Mss. 3. Edd. pp.—[c] *estim.* V.—[d] *judicavit* Lov.—[e] *Itemque* Pet. L. pr. *itaque* B.—[f] Ciaccon. frustra addit *aliis*

NOTÆ

amiserunt, scimus Romæ solutione impedita fidem concidisse.' Gallice *credit.* Sueton. *labefactatam,* Plaut. *sublestam,* Tacit. *afflictam* appellat. Hic non dicitur labefactata aut afflicta fides, aut concidisse, sed, quod minus est, angustior, quo modo dicitur 'res angusta domi.'

5 *Constituit, ut arbitri darentur*] Qui tamen sorte deligerentur, ut scribit Dio l. XLI. Appianus vero l. II. de bellis civilibus scribit iis arbitris hoc datum esse negotii, ut æstimarent possessiones, creditoresque cogerent eas in solutionem debiti accipere.

6 *Quanti quæque illarum ante bellum fuissent*] Nam si pretium præsens esset constitutum, tanta pecuniæ inopia, non solvissent æs suum alienum debitores, quamvis possessionibus suis fuissent ejecti. Nam vili pretio omnia vendebantur. Addit Suetonius deductam esse summam æris alieni, si quid usuræ nomine numeratum aut perscriptum fuisset.

7 *Hoc et ad timorem novarum tabularum*] Tabulæ dicebantur omne genus scripturarum quibus causam suam possent confirmare, quo nomine censebantur omnia instrumenta publica temporum antiquatis, solæ tabulæ novæ quæ in posterum fierent essent valituræ. Quo nomine designabant quod Gallice *banqueroute.* Cælius Rhodiginus l. VII. sic eas explicat: 'Quod cum pecuniæ creditæ obæratis condonantur, novæ mox cooriuntur tabulæ, quibus nomina continebantur nova.' Vide Livium l. VI. Hoc est quod Plutarchus ait, σεισαχθείᾳ τινι τοὺς χρεωφειλέτας ἐκούφισε, *Sublevavit creditores quadam sisactia.* Quam in gratiam pauperum Solon invenit. Talem rem egentibus pollicebatur Catilina, ut legitur apud Sallustium. Porro rei totius iniquitatem breviter explicat Cicero l. II. de Offic. dum dicit: 'Tabulæ novæ quid habent argumenti, nisi ut emas mea pecunia fundum, et cum tu habeas, ego non habeam pecuniam.'

8 *Prætoribus tribunisque pl. rogationes, &c.*] Rogationes ferri dicebantur, cum rogabat aliquis populum, ut aliquam legem ferret. Rogare itaque legem nihil aliud est quam proponere, dicebatque rogator: 'Velitis, jubeatis, Quirites,' &c. Deinde rogatio pro ipsa lege sumta est. Hic autem ferebant prætores tribunique

peia lege damnatos[9] illis temporibus, quibus in urbe præsidia legionum Pompeius habuerat, (quæ judicia,[10] aliis audientibus judicibus,[f] aliis sententiam ferentibus, singulis diebus erant perfecta,) in integrum restituit; qui se illi initio[g] civilis belli obtulerant, si sua[h] opera in bello uti vellet, proinde æstimans,[i] ac si usus[j] esset, quoniam sui fecissent[k] potestatem: statuerat enim, hos[l] prius judicio populi debere restitui, quam suo beneficio videri receptos, ne aut ingratus

testes aud.—[g] *odio in otio* Pal. Dorv. *illi odio* B. Leid. rec. Edd. pp. *illi in otio* Pet. L. pr. V. et Edd. qdd.—[h] *qua* V. Mox vulgo *perinde.*—[i] *exist.* Pal.—[j] *ejus* L. pr.—[k] *suffec.* Mss. et Edd. pp. *his fec.* Lov.—[l] Mss. plerique *hoc.*—

NOTÆ

arrogantiæ tribueretur, si ipse per se et pro sua auctoritate ageret, præsertim nondum victo Pompeio.

9 *Nonnullos, ambitus Pompeia lege damnatos, &c.*] Multæ leges de ambitu latæ sunt. Sed postrema fere omnium, quæ Pompeia ab auctore legis dicta fuit. Ambitus autem dicebatur, cum petebantur magistratus impensius quam mores legesve civitatis ferebant, aut pecunia præsertim redimebantur suffragia civium; cui ambitui multis, ut prædictum est, legibus obviam itum, sed præsertim hac Pompeia, quæ lata est anno ab urbe condita IↃCCI, cum inter consulatus competitores Scipionem, Hypsæum, et Milonem non pecunia tantum, sed factionibus et armis res gereretur. Tunc enim per interregem Pompeius solus creatus consul de legibus novis ferendis retulit, duasque promulgavit, unam de vi, alteram hanc scilicet, de ambitu, pœnam graviorem et formam judiciorum breviorem constituendo. Uno enim atque eodem die ab accusatore et reo jubebat perorari, duasque horas accusatori, tres reo dabat. Testis Asconius. Propterea hic dicitur, ' singulis diebus perfecta.' Sed satis Cæsar ipse ambitus repressit, cum rerum petitus comitia cum populo partitus est, ut exceptis consulatus competitoribus, de cetero numero candidatorum pro parte dimidia quos populus vellet pronuntiarentur, pro parte altera, quos ipse dedisset, et edebat per libellos circum tribus missos: ' Cæsar dictator illi tribui: Commendo vobis illum et illum, ut vestro suffragio suam dignitatem teneant.' Acrius etiam ambitum repressit Augustus, cum statuit, ut in quinquennium a magistratibus arceretur qui esset damnatus ambitus. Sed acrius omnibus Tiberius, qui suffragia a populo ad Senatum, et a Senatu ad se transtulit, atque ita omnem ambitum sustulit. Porro quod hic fit a Cæsare, sagacissime fuerat oriente illo bello a M. Tullio provisum libri VII. epist. ad Atticum 3. ' Omnes damnatos, omnes ignominia affectos, omnes damnatione ignominiaque dignos illac facere, omnem fere juventutem, omnem illam urbanam ac perditam plebem, tribunos valentes addito C. Crasso, omnes qui ære alieno premantur, quos plures esse intelligo quam putaram.'

10 *Quæ judicia*] *Judicio populi*, qua de causa leges illas per tribus rogandas curaverat.

in referenda gratia, aut arrogans in præripiendo populi beneficio videretur.

2. His rebus, et feriis Latinis[11] comitiisque[m] omnibus perficiendis,[n] undecim dies tribuit, dictaturaque se[o] abdicat,[12] et ab urbe proficiscitur Brundisiumque pervenit. Eo legiones duodecim[p] et equitatum omnem venire jusserat; sed tantum navium reperit, ut anguste quindecim millia legionariorum militum, quingentos equites transportare[q] possent. Hoc unum [inopia navium[13]] Cæsari ad conficiendi belli celeritatem[r] defuit. Atque eæ ipsæ copiæ[s] hoc infrequentiores imponuntur, quod multi Gallicis tot bellis defecerant, longumque iter ex Hispania magnum numerum diminuerat, et gravis autumnus in Apulia[14] circumque Brundisium, ex saluberrimis Galliæ et Hispaniæ regionibus, omnem exercitum valetudine tentaverat.

[m] *que* abest L. pr.—[n] Sic Mss. plerique et Edd. qdd. *perficiundis* plur. *perfaciendis* L. pr.—[o] deest Lov. *sese* L. pr.—[p] VII Ed. Ald. Man. male. *equitatumque* L. pr.—[q] vulgo XX *m. l. m. et* DC. *transportari* Edd. Vasc. Steph. Gr. post.—[r] *a c. b. celeritate* L. pr.—[s] Sic Mss. et Edd. non *eæ c. ipsæ.* delet *copiæ* Ciacc. et absunt a Lov. rectius, ut *legiones* subintelligas. Contra L. pr. repetit *copiæ inp.* Voss. *quoque inp.* cum Edd. R. V. M. unde forsan scribendum *eæ ipsæ quoque.*—[t] *dem.* Mss. quidam et Edd. pp. ac mox *valitud.* et semper.—[u] *Anni*

NOTÆ

11 *His rebus, et feriis Latinis*] 'Feriarum,' ut docet Cicero l. II. de legibus, 'festorumque dierum ratio in liberis requietem habet litium et jurgiorum, in servis operum et laborum, quia compositio anni conferre debet, et ad perfectionem operum rusticorum et ad remissionem animorum.' Feriæ vero Latinæ a Tarquinio Superbo fuerant institutæ, dictæ a Latinis populis, quibus in Albano monte e sacris carnem petere jus fuit cum Romanis, quarum dies indicebatur a consule. His autem feriis Latinis operam dare Cæsar in magno negotio habuit, quod consules non ante paludati exire in provincias soliti essent, quam in monte Albano iis cum Latinis magistratibus operam dedissent, veriti, ne male res ipsis in expeditionibus succederent, si secus fecissent. Porro hæ feriæ Latinæ de numero erant conceptivarum, id est, quarum consul diem condicebat, nec erant annales, id est, stato anni die faciendæ.

12 *Dictaturaque se abdicat*] In qua nihil asperum gessit; immo omnibus exulibus præter Milonem reditum concessit, in sequentem annum magistratus constituit, Gallisque Cisalpinis jus civitatis Rom. concessit.

13 *Inopia navium*] Videtur e margine in textum irrepsisse.

14 *In Apulia*] Apulia Italiæ regio duplex, altera Daunia, nunc *Puglia Piana*; altera Peucetia, nunc *Terra di Bari.*

3. Pompeius, annuum[u] spatium ad comparandas copias nactus, quod vacuum a bello atque[v] ab hoste otiosum fuerat, magnam ex Asia[15] Cycladibusque[16] insulis, Corcyra,[17] Athenis,[18] Ponto,[19] Bithynia,[20] Syria,[21] Cilicia,[w 22] Phœnice,[23] et[x] Ægypto[24] classem coëgerat; magnam omnibus[y] locis ædificandam curaverat; magnam imperatam Asiæ,[z] Syriæ,

Mss. 3. et Edd. pp. aliæque.—[v] *et h.* L. pr. sed V. ad v. 33. Mallet Ciacc. reponere *vacuus* et *otiosus.*—[w] *Sicilia* Leidd. Mox *fenice* L. pr.—[x] deest copula Mss. et Edd. pp.—[y] *in o.* V. *quoque in o.* Edd. pp. Vasc. Str. Steph. Gr. post. et *exædif.* uti et Carr.—[z] *Assyriæ* Ed. Gr. margo. *regionibusque* L. Sec. Dorv.

NOTÆ

15 *Ex Asia*] Non tertiam mundi partem intelligit, sed eam Asiæ partem, in qua erat Ionia, cujus caput Ephesus; nam nominat multas provincias quæ Asia late sumta continentur.

16 *Cycladibusque*] Cyclades a promontorio Geresto circa Delum insulam, (quæ harum media est et clarissima,) in orbem sitæ; unde et nomen traxere, ut ait Plin. κύκλος enim *circulum* significat. Virgilius vocat: 'sparsasque per æquor Cycladas.'

17 *Corcyra*] Insula maris Ionii, Phæacia Homero dicta, regis Alcinoi regnum, nunc in Venetorum ditione, frustra tentata a Solimanno Turcarum imperatore anno CIƆIƆXXXVII: habet urbem cognominem *Corfu.*

18 *Athenis*] Athenæ urbs Græciæ quondam primaria, clara ingeniis et fortibus ausis, caput Atticæ regionis, sic dicta a Minerva, Græce Ἀθηνᾶ, quæ quidem cum contenderet cum Neptuno de imponendo urbi nomine, convenissetque, ut qui utiliorem humano generi rem procreasset, causam obtineret; equum Neptunus, oleam vero Minerva creavit, quæ visa melior.

19 *Ponto*] Pontus Asiæ regio, Mithridatis olim, tunc Pharnacis ejus filii regnum. Est et alius Pontus in Europa circa Danubii ostia, ubi exulavit Ovidius, de quo nunc non agitur.

20 *Bithynia*] Asiæ regio nobilissima, in qua Nicæa, Prusias, Nicomedia, claræ urbes, cujus Nicomedes rex erat.

21 *Syria*] Syria a Cilicia ad Arabiam usque pertinens, in Palæstinam, Phœniciam, Antiochenen, Comagenen, et Cœlen dividitur.

22 *Cilicia*] Cilicia Taurum inter et mare porrigitur, cujus metropolis erat Tarsus. Nunc dicitur *Caramania.* Ad orientem habet Amanum montem, ad occasum Pamphyliam, a meridie mare Mediterraneum, a septentrione Cappadociam.

23 *Phœnice*] Phœnice Syriæ pars est, in qua jacet Tyrus et Sidon urbes nobilissimæ, Cherseo et Eleuthero fluminibus terminata. 'Ipsa gens Phœnicum in gloria magna literarum inventionis, et syderum navaliumque ac bellicarum artium,' ait Plinius.

24 *Ægypto*] Ægyptus Ptolemæorum regnum, intersecatur Nilo flumine, nomenque adhuc retinet.

regibusque omnibus et dynastis[25] et tetrarchis[26] et liberis Achaiæ[27] populis pecuniam exegerat; magnam[a] societates earum provinciarum,[28] quas ipse obtinebat,[b] sibi numerare[c] coëgerat.

4. Legiones effecerat civium Romanorum novem; quinque ex Italia quas transduxerat; unam ex Sicilia veteranam, quam, factam ex duabus, gemellam appellabat; unam ex Creta[29] et Macedonia,[30] ex veteranis militibus, qui, dimissi[d] a superioribus imperatoribus, in iis provinciis[e] consederant; duas ex Asia, quas Lentulus consul[f] conscribendas cura-

Edd. Ald. Man. Plant. *regibus o.* L. pr.—[a] *magnas* Mss. plerique male.—[b] *obtinuerat* L. pr.—[c] *numerum* B. *numerari* V.—[d] *missi* L. pr.—[e] *regionibus* L. pr.—

NOTÆ

25 *Dynastis*] Dynasta vox Græca quæ potestatem significat, tribuiturque regibus exoticis, qui non satis amplam terram in sua potestate habent, a qua regium nomen promereantur.

26 *Tetrarchis*] Tetrarchæ qui partem regni alicujus quartam habent, quales erant in Judæa qui Herodis regnum inter se diviserant, de quibus legitur in Evangelio.

27 *Achaiæ*] Achaia proprie est Peloponnesus, ut ex Homero probat Strabo; postea vero totam fere Peloponnesum complexa, e qua tantum excipiebantur Arcadia et Lacedæmonia; sed et illa olim accensebatur Achaiæ, immo tandem sub Philopœmene in Achæorum societatem venit. Achæi postremi omnium Græcorum libertatem retinuerunt. Propterea hic dicuntur liberi Achæorum populi. Achaiam *meram Græciam* vocat Plinius VIII. epist. Alia etiam est Achaia inter Macedoniam et Peloponnesum.

28 *Societates earum provinciarum*] Societates ejusmodi erant publicanorum, quæ nunc Gallice dicuntur *Compagnies.* Item corpora et collegia Digest. l. I. quique eis præerant, magistri societatum dicebantur Digest. l. IV. de pactis.

29 *Creta*] Creta olim centum urbibus et Jovis clara natalibus, propterea dicta Hecatompolis, forte pagi illa tempestate urbes dicebantur, quarum primaria est Matium, secunda Canea, olim Cydon, unde mala Cydonia. Ida mons est in media insula. Nunc ante aliquot annos in Turcarum potestatem redacta, *Candie.*

30 *Macedonia*] Macedonia olim Alexandri Magni regnum, tunc autem in provinciam a Romanis redacta, habet ad septentrionem montes Dalmatiæ, ad meridiem Thessaliam et Epirum, ad orientem Ægeum, ad occidentem Ionium mare. Græcos superavit, quia sola Græcorum monarchico utebatur imperio, quod ad propaganda imperia est aptissimum; et Græcis potita, facile per eos totum orientem domuit, qui populorum omnium erant primi fortitudine et sapientia.

verat.[f] Præterea magnum numerum ex Thessalia,[31] Bœotia,[g][32] Achaia, Epiroque,[33] supplementi[h] nomine, in legiones distribuerat. His Antonianos milites[34] admiscuerat. Præter has expectabat cum Scipione ex Syria legiones duas; sagittarios ex[i] Creta, Lacedæmone,[35] Ponto,[j] atque Syria, reliquisque civitatibus, tria millia numero habebat; funditorum[k] cohortes sexcenarias[l] duas; equitum septem millia, ex quibus[m] sexcentos Gallos[n] Dejotarus[36] adduxerat, quin-

[f] vulgo deest *consul.*—[g] *Boetia* Mss. ut semper.—[h] Pet. L. pr. *Epirosque, complem.* L. sec.—[i] deest Mss. 4.—[j] *ex P.* Mss. plerique.—[k] *atque etiam f.* Pal. B. L. sec. Dorv.—[l] vulgo VI *mercenarias*, et mox *Cotus, Sadalem.*—[m] desunt *ex q.* L. pr.—[n] *de Gallis* V. *duo milia* D. B. Pal. Dorv. M. Vasc. *Gallos* abest etiam

NOTÆ

31 *Thessalia*] Thessalia, cujus metropolis Larissa, habet ab occidente Epirum, ab oriente Thermaicum sinum, a septentrionibus Macedoniam, a meridie vero Bœotiam.

32 *Bœotia*] Bœotia, cujus metropolis Thebæ, Locros, Opuntios, Thessalosque a septentrione habet, a meridie Atticam, ab occidente Phocidem, ab oriente mare Euboicum, a quo ad Corinthiacum sinum exporrigitur.

33 *Epiroque*] Epirus quondam Pyrrhi regnum a septentrionibus habet Dardanos et Triballos, ab oriente Macedoniam et Thessaliam: varias gentes complectitur.

34 *His Antonianos milites*] C. Antonius, Marci frater, T. Pulcionis opera proditus in Pompeii potestatem venerat, cujus militum voluntati diffisus, eos suis immiscuerat, suis ne nocere possent. Florus IV. 11. rem ita narrat: 'Quippe cum fauces Adriatici maris jussi occupare Dolabella et Antonius, ille Illyrico, hic Corcyræo littore castra posuissent, jam maria late tenente Pompeio, repente castra legatus ejus Octavius et Libo ingentibus copiis classicorum utrumque circumvenit; deditionem fames extorsit Antonio.' Idem habet Suetonius in Cæsare XXVI. Hic Antonius a Bruto post mortem Cæsaris cæsus est, fueratque humaniter ab eo exceptus, sed cum ad defectionem solicitare suos milites comperisset, jussus est interfici.

35 *Lacedæmone*] Lacedæmon totius Peloponnesi clarissima, Athenis æqualis, qua cum de principatu diu contendit, ad Eurotam fluvium, quæ tamdiu floruit, quamdiu legibus Lycurgi usa fuit. Duos reges habebat, quorum tamen potestas auctoritate Ephororum frænabatur. In potestatem tandem Romanorum cum reliquis Græcis urbibus devenit, nunc in tenuis vici formam redacta; dicitur *Misithra.*

36 *Gallos Dejotarus, &c.*] Hi sunt Galatæ vel Gallo-Græci. Galli enim in Asiam pervaserant, regnumque ibi condiderant Galatiæ, quia Galli a Græcis Galatæ dicti, quorum erat ea tempestate rex Dejotarus.

gentos Ariobarzanes[37] ex Cappadocia,[38] ad eundem numerum Cotys[39] ex Thracia[40] dederat et Sadalam[41] filium miserat. Ex Macedonia ducenti erant,[o] quibus Rhascypolis[42] præerat, excellenti virtute: quingentos ex Gabinianis[p] [43] Alexandria,[44] Gallos Germanosque, quos ibi A. Gabinius præsidii causa apud regem Ptolemæum reliquerat, Pom-

L. sec. Ed. Ber.—[o] Deest L. pr.—[p] *Gal.* Sc. *Galienianis* L. pr. *Alexandriæ*

NOTÆ

37 *Ariobarzanes*] Cappadociæ rex, erat appellatus amicus pop. Rom. de quo multa scribuntur a Cicerone in epist. ad Famil. ut a Senatu decretum fuerit ut ejus regis salus, incolumitas, regnumque defenderetur; item ejus salutem populo Senatuique Romano magnæ curæ esse. Qua ex auctoritate Senatus cum ab insidiis popularium eripuerit.

38 *Cappadocia*] Cappadocia habet ab oriente Armeniam, a septentrione Pontum, ab occasu Paphlagoniam, Galatiam et partem Pamphyliæ, a meridie Ciliciam.

39 *Cotys*] Erat Thraciæ rex, studuitque Pompeii partibus. Erat natura paulo iracundior, ut proditum est a Plutarcho. Itaque cum accepisset vasa quædam fictilia insignis cujusdam operis, remuneratus prius hospitem, vasa illa omnia propria manu fregit, ne, si postea a ministris frangerentur, in ipsos sæviendi causam haberet. Idem pardalim sibi danti leonem obtulit, ut accepto datum par esset.

40 *Thracia*] Thracia Europæ regio prope Macedoniam, nunc *Romania*; in ea est Constantinopolis, olim populosissima, multitudineque hominum soli cedens Galliæ, teste Pausania.

41 *Sadalam*] Dicitur a Dione Sadalus, cui Cæsar postea pepercit, quanquam in prælio ipse affuerat. Sexennio post sine liberis decedens regionem pop. R. reliquit.

42 *Rhascypolis*] A Suet. *Trasipolis*, a Tacit. *Rhescunoris* dicitur; fratres erant Thraces, qui cum Romanos civile bellum in regionem suam Thraciam transferre vidissent, operas partiti; alter Rhascus Cæsaris partes, alter Rhascypolis Pompeii secutus est. Idem fecerunt bello quod inter Brutum et Antonium Octavianumque exarsit. Rhascus enim Octavio, Rhascypolis Bruto studuit. Confecto bello, Rhascus petiit a victoribus ut esset frater incolumis, quod facile impetravit; hanc enim unam laborum mercedem petierat.

43 *Ex Gabinianis*] Gabinius enim Ptolemæum in suum regnum reduxerat, et milites plures regni tuendi causa Alexandriæ reliquerat, cum esset exilio multatus, fuit a Cæsare restitutus et ipso bello civ. Salonis in Dalmatia morbo implicitus, decessit. Ex iis autem intelligere licet, Ptolemæum, a quo fuit postea Pompeius interfectus, in Pompeii partibus fuisse, et ante prælium quidem Pharsalicum Gabinianos milites miserat. Immo et totus oriens in ejus partibus, quod patet ex Lucan. l. v. ubi numerat Pompeianos. Hic Gabinius fuit Cæsari addictissimus, cui et in consulatu cum Pisone successit.

44 *Alexandria*] Metropolis Ægypti.

peius filius[45] cum classe adduxerat; octingentos, quos[q] ex servis suis[46] pastorumque suorum coëgerat: trecentos Tarcondarius[r] Castor[47] et Donilaus ex Gallogræcia dederant. Horum alter una venerat, alter filium miserat. Ducenti ex Syria a Comageno[s] Antiocho,[48] cui magna præmia Pompeius tribuit, missi erant; in his plerique hippotoxotæ.[49] Huc[t] Dardanos,[50] Bessos,[51] partim mercenarios, partim imperio aut gratia comparatos, item Macedonas,[u][52] Thessalos ac[v] reliquarum gentium et civitatum adjecerat, atque eum, quem supra demonstravimus, numerum expleverat.

5. Frumenti vim maximam ex Thessalia,[53] Asia, Ægypto, Creta,[54] Cyrenis[55] reliquisque regionibus comparaverat:

Lov. Dorv.—[q] deest Sc. V. et Pet. nec male, si non melius. Ego certe præfero. cccc Bas. Ed.—[r] vulgo *Tarcund.* dein Mss. qdd. et Edd. *Domnil. Donnil.*—[s] *Commag.* Mss. In Nom. et *miserat* Carr.—[t] *Etiam* B. L. sec. *Hæc etiam* Edd. Ven. Ber. *atque B.* eædem, *Bessosque* Glar. Edd. Vasc. St. Gr. p.—[u] *Macedones* Ms. plerique et Edd. pp.—[v] Sic Mss. meliores. Al. *atque.* vulgo *et.*—

NOTÆ

45 *Pompeius filius*] Cneius Pompeius natu maximus, cum quo Cæsar in Hispania postea bellavit.

46 *Quos ex servis suis, &c.*] Mendum suspicatur Lipsius, legitque: 'Quos ex servitiis pastoribusque suorum coëgerat.' Ciacconius vero: 'Servis pastoribusque suis,' nec temere. Sic supra factum a Domitio. Sic infra Cœlius Milonem ad solicitandos pastores misit.

47 *Tarcondarius Castor*] Erat nepos Dejotari regis Galatiæ, qui postea avum suum apud C. Cæsarem accusavit, ut videtur ex oratione Ciceronis pro Dejotaro. Dio l. XLI. et Cicero l. V. epistolarum vocant *Tarcondimotum.* Itaque in alterutra lectione mendum fuerit.

48 *A Comageno Antiocho*] Ab Antiocho rege Comagenes, quæ regio Syriæ est ad Euphratem, quo ab Arabia disterminatur. Caput regni est Samosata.

49 *Hippotoxotæ*] Hippotoxota vox Græca quæ equites sagittarios significat.

50 *Dardanos*] Dardani Illyrica gens. Incolunt Mœsiam mediterraneam, quæ Pannoniæ jungitur ad Pontum usque decurrens. Incipit a confluente Savi cum Danubio. In ea Dardani, Calegeri, Triballi, Trimachi, Mœsi, Thraces, Pontoque contermini Scythæ. *Bossine.*

51 *Bessos*] Bessi Thraciæ populus ad Nessum amnem et ad Hæmum montem. Si qua fides nominum esset similitudini, essent *Bossine.* Sed videntur esse propiores Danubio, si qua fides Ovidio: 'Vivere quam miserum est inter Bessosque Getasque.'

52 *Macedonas*] De Macedonibus dictum est supra.

53 *Thessalia*] De Thessalis item.

54 *Creta*] De Creta item.

55 *Cyrenis*] Cyrene metropolis Cyreniacæ regionis in Africa, a Græcis condita, qui ex insula Thera maris

hyemare Dyrrhachii,[56] Apolloniæ[57] omnibusque oppidis maritimis constituerat, ut mare Cæsarem transire prohiberet: ejusque[w] rei causa omni[x] ora maritima classem disposuerat Præerat Ægyptiis navibus Pompeius filius; Asiaticis D.[y] Lælius et C. Triarius;[58] Syriacis C. Cassius,[59] Rhodiis[60] C.[z] arcellus cum C. Coponio;[a][61] Liburnicæ[62] atque Achaicæ[b] classi Scribonius[c] Libo[63] et M. Octavius:[64] toti tamen offi-

[w] Sic Mss. o. et Edd. Vett. pleræque. *ejus r.* vulgo. *eique* V.—[x] deest B. L. sec. *o. in o.* Edd. quædd. *maritumu* Scal.—[y] *Decius* male Edd. quædd. *D. Labelius* Mss. 3.—[z] *M.* Dorv.—[a] Sic Urs. Ciacc. Sc. et seqq. Recte. Mss. et Edd. Vett. *Pomponio* vel *Pompejo*, inepte. V. c. 26.—[b] *Atthicæ* L. sec. Dorv.—

NOTÆ

Ægæi eo fuerant profecti. 'Hæc tum nomina erant, nunc sunt sine nomine terræ.' Videtur fuisse e regione Peloponnesi. Aliis *Corene*, aliis *Corona*, aliis *Assadib*, aliis *Cahiroan*. Eadem fuit Pentapolis dicta ab urbibus quinque, Cyrene, Berenice, Arsinoe, Ptolemaide, et Apollonia.

56 *Dyrrhachii*] Dyrrhachium portus Epidamni, nunc *Duraz*. Brundisio LXX leucis aut circiter distat. Trajectus est in Græciam ex Italia. Epidamnus autem inauspicatum nomen cum haberet, illud Romani mutaverunt, et Dyrrhachium dixerunt.

57 *Apolloniæ*] Apollonia, teste Plinio, a mari abest VII millibus passuum, estque in Macedonia. A. Marciano Heracleota dicitur fuisse per Corinthios et Corcyræos condita. Duorum dierum itinere abest ab Epidamno, a mari autem stadiis L, ut testatur Scylax antiquissimus scriptor; ut vero Strabo, LX.

58 *D. Lælius et C. Triarius*] Hunc Lælium et Triarium Cicero loquentes inducit in lib. de Finibus. Lælius, teste Appiano lib. IV. triumviratus tempore a militibus Arabionis regis in Africa interfectus est. De Triario infra.

59 *Cassius*] Hic unus de interfectoribus Cæsaris fuit, et apud Philippos propria manu periit.

60 *Rhodiis*] Rhodus maris Carpathii clarissima insula, a rosis dicta, cujus incolæ viri fuerunt nautici, et rei maritimæ peritissimi. Equites sancti Joannis, postquam eam Saracenis ademissent, in ea sedes suas posuerunt, quibus rursus Solimannus Turcarum imp. eripuit an. Christi CIƆIƆXXII.

61 *Cum C. Coponio*] Frustra habent aliqua exemplaria *Pomponio*. Cicero certe l. I. de Divinatione scribit sibi ad castra Pompeii transeunti obviam itum esse cum navibus Rhodiis a C. Coponio. Is prætor fuerat C. Marcello et Lentulo coss. ut patet ex epistola Pompeii, quæ habetur epist. VIII. 17. ad Atticum. Is tandem ut Appianus refert l. IV. a triumviris proscriptus, uxoris opera servatus est, quæ pudica licet et casta, Antonio tamen, pudicitia prostrata, vitam redemit conjugis.

62 *Liburnicæ*] Liburnia pars est Dalmatiæ, in qua genus navis celeris et levis inventum, quæ Liburnicæ dictæ sunt naves, quarumque usus invaluit, postquam magno in Actiaca pugna usui fuisse cognitum est.

63 *Libo*] De Libone supra.

64 *M. Octavius*] Quis fuerit nescitur. Certe de eo posthac agetur in lib. de bello Alexandrino, ubi a Vatinio superatus est.

cio maritimo M. Bibulus[65] præpositus cuncta administrabat: ad hunc summa imperii respiciebat.

6. Cæsar, ut Brundisium venit,[d] concionatus apud milites: 'quoniam prope ad[e] finem laborum ac periculorum 'esset perventum, æquo animo[f] mancipia atque impedi-'menta in Italia relinquerent; ipsi expediti naves conscen-'derent, quo major numerus militum posset imponi; om-'niaque ex victoria et ex[g] sua liberalitate sperarent:' conclamantibus omnibus,[h] 'imperaret quod vellet; quodcumque imperavisset, se æquo animo esse[i] facturos;' pridie[j] Nonas Januarias naves solvit,[k] impositis, ut supra demonstratum est, legionibus septem. Postridie[l] terram attigit. Cerauniorum[66] saxa inter et alia loca periculosa quietam nactus stationem, et portus omnes timens,[m] quos teneri ab adversariis arbitrabatur,[n] ad eum locum, qui appellatur[o] Palæste,[67] omnibus navibus ad unam incolumibus, milites exposuit.[p]

[c] Ridicule *Trib.* vel *Treb.* Mss. quidam et Edd. pp. *M.* deest Ed. pp.—[d] *perv.* L. pr.—[e] deest L. pr.—[f] *ut a* Carr. L. sec. Dorvill. Edd. pp.—[g] Exulat L. pr. sed V. ad B. G. III. I.—[h] *cunctis* Lov.—[i] deest L. pr. Lov. bene.—[j] abest Sc. et Edd. quibusdam. Reliqui Mss. II *Non*—[k] *solvunt* Pet. L. pr. Sc.—[l] *Pridie* Cuj. *postpridie* L. pr. Sc. V. Dorv. dein *attingit* Edd. qdd.—[m] *timentes* L. pr.—[n] *arbitrabantur* L. pr. Pet.—[o] *adpellabatur* Pet. L. pr. et vulgo *Pharsalus.*—[p] *exponit* Edd. Vasc. Steph.

NOTÆ

65 *M. Bibulus*] Cæsaris in consulatu collega fuerat anno U. C. IↃCXCV; sed cum se Cæsari legem Agrariam promulganti opponeret, ab eo pæne fuit interfectus, totoque consulatus tempore se domi continuit, foroque caruit. Unde jocus urbanorum scribentium, non 'Cæsare et Bibulo,' sed 'Julio et Cæsare consulibus.' Unde et hi versus: 'Non Bibulo quicquam nuper, sed Cæsare factum est, Nam Bibulo fieri consule nil memini.'

66 *Cerauniorum*] Ceraunios hos vocat a Cerauniis aut Acroceraunniis montibus, qui in illa Epiri parte ap- Æn. III. 'Provehimur pelago vicina Ceraunia juxta.' Ubi Servius: 'Sunt montes Epiri a crebris fulminibus propter altitudinem nominati;' κεραυνὸς enim Græce *fulmen.* Est ibi finis Ionii maris. Quicquid enim inde ad septentriones pertinet, Adria dicitur. Dicuntur vulgo *Chimariauti.*

67 *Palæste*] Si Lucano credimus, et quidni credamus, quam cuiquam magis, quandoquidem ratio carminis errorem non admittit, locus ille *Palestus* vel *Paleste* dicebatur: 'fluctuque secundo Lapsa Palestinas uncis confixit arenas.' Eandem lectionem vetusti comprobant codices. Itaque

7. Erat Orici[68] Lucretius Vespillo[q] et Minucius Rufus cum Asiaticis navibus duodeviginti, quibus jussu D. Lælii præerant; M. Bibulus cum navibus cx Corcyræ.[r] [69] Sed neque illi, sibi confisi, ex portu prodire sunt ausi, cum Cæsar omnino duodecim[s] naves longas præsidio duxisset, in quibus erant constratæ quatuor: neque[t] Bibulus, impeditis navibus dispersisque remigibus, satis mature[70] occurrit, quod prius ad continentem visus est Cæsar, quam de ejus adventu fama omnino in eas[u] regiones perferretur.

8. Expositis militibus, naves eadem nocte Brundisium a Cæsare remittuntur, ut reliquæ legiones equitatusque transportari possent.[v] Huic officio præpositus erat Fufius Kalenus, legatus, qui celeritatem in transportandis legionibus adhiberet. Sed serius a terra provectæ[w] naves, neque usæ nocturna aura, in redeundo offenderunt. Bibulus enim, Corcyræ certior factus de adventu Cæsaris, sperans, alicui se[x] parti onustarum navium occurrere posse, inanibus[y] occurrit, et, nactus circiter triginta, in eas indiligentiæ suæ ac doloris iracundia erupit, omnesque incendit; eodemque igne nautas dominosque navium interfecit,[z] magnitudine pœnæ reliquos deterrere[a] sperans. Hoc confecto negotio, a Salonis[b] [71] ad Orici portum stationes[c] littoraque omnia longe

Gr. post.—[q] *Bispillo* Mss. plerique et meliores. *Hispillo* alii vel *Hispilo* cum Edd. pp. sed vide Comment. et nummos.—[r] *ex Corcyra* V.—[s] xv Ed. Flor.—[t] vulgo deest *neque*.—[u] *ejus* L. pr. Dorv. *proferr*. V.—[v] *posset* Lov. Dorv.—[w] *prof*. L. pr. Adi ad v. 7.—[x] Sic Mss. non *se al*.—[y] *navibus* Mss. 3. Edd. qdd. V. Freinsh. ad Curt. IV. 5. 18.—[z] *interficit* Sc. B. L. sec. Edd. pp. aliæque.—[a] *deterreri* Sc. Ed. Steph. *terreri* L. pr.—[b] *Sasonis* Cuj. L. pr. Lov. Sc. male. V. Ciaccon. et C. seq. dein non melius *Corici* Sc. Cuj. Pet. V. *Çorcyri* L. pr. ferri posset *atque O. portu*.—[c] *et st*. Pet. L. Lov.—[d] *exp*. Lov.—

NOTÆ

68 *Orici*] Oricum prima Epiri urbs. Nunc alii dicunt esse *Valonam*, alii *Orcho*, Brundisino portui opposita. Ptolemæus eam in Chaonia statuit. Ex ea solebant exercitus Italici traduci. Plinius scribit distare a Salentino Italiæ promontorio xc mill. pass. et a Colchis fuisse conditam.

69 *Corcyræ*] De Corcyra supra.

quod emendare tutum. Nam est addendum *non*, ut legatur *non satis mature*.

71 *Salonis*] Salona vel Salonæ Dalmatiæ metropolis, patria postea Diocletiani imperatoris. Fertur esse eversam, prope Spalatro vel Clissam. Siquidem Spalatensis archiepiscopus Salonitanum se dicit.

lateque classibus occupavit: custodiisque diligentius dispositis,[d] ipse gravissima hyeme in navibus[e] excubabat, neque ullum laborem aut munus[f] despiciens, neque subsidium expectans, si in Cæsaris complexum venire posset.[72]

9. Discessu[g] Liburnarum[73] ex Illyrico,[h 74] M. Octavius cum iis, quas habebat, navibus Salonas pervenit. Ibi[i] concitatis Dalmatis[j 75] reliquisque barbaris, Issam[k 76] a Cæsaris amicitia avertit: conventum Salonis[77] cum neque pollicitationibus, neque denuntiatione[l] periculi, permovere posset, oppidum oppugnare instituit: est autem oppidum et loci natura et colle munitum: sed celeriter cives Romani, ligneis effectis turribus, iis sese munierunt,[m] et, cum essent infirmi ad resistendum propter paucitatem hominum, crebris[n] confecti vulneribus, ad extremum auxilium descenderunt, servosque omnes puberes liberaverunt,[78] et, præsectis

[e] *navi* Mss. 4.—[f] *onus* Ms. Reg.—[g] vulgo *sed post discessum.*—[h] *Illyria* V.—[i] Sic Pet. L. pr. *Ubi* V. vulgo *ibique*—[j] *Dalmatiis* Mss. 2. *Delm.* Ursin. et *aliisque* Lov. Dorv.—[k] *Hissam* Mss. plerique et Edd. Vett.—[l] *denunciationibus* Ms. Urs.—[m] *muniverunt* L. sec. Dorv.—[n] deest Dorv. *affecti* V. Adi ad

NOTÆ

72 *Neque subsidium expectans, si in Cæsaris complexum venire posset*] Videtur mendum; sed emendare non tutum. Forte *congressum* est reponendum.

73 *Discessu Liburnarum*] Non tantum aliquid deest, sed et temporis superioris historia narratur, quæ gesta sit ante Cæsaris adventum.

74 *Illyrico*] Illyrica regio pars Dalmatiæ quam statuit Strabo circa Corcyram; continet Sclavoniam, Croatiam, Bosniam, atque Dalmatiam.

75 *Dalmatis*] Dalmatiam eam partem Pannoniæ, quæ Hadriaticum mare spectat, Plinius appellat III. 25.

76 *Issam*] Issa insula et urbs opposita Dalmatiæ ipsisque Salonis. *Lissa* dicitur Sophiano. De qua sic Marcianus Heracleota: Νῆσος κατ' αὐτοὺς δ' ἐστιν Ἴσσα λεγομένη, Συρακουσίων δ' ἔχουσα τὴν ἀποικίαν: *Insula juxta hos Issa dicta, Syracusanorum habens coloniam.*

77 *Conventum Salonis*] Is conventus erat civium Romanorum qui negotiabantur et plurimi erant in provinciis populi Romani. Quod testatur Cicero in orat. pro Fonteio: 'Referta est Gallia negotiatorum, plena civium Romanorum, unum ex toto negotiatorum, colonorum, publicanorum, aratorum, pecuariorum numero testem producant.' Item in epistol. ad Quintum fratrem: 'Constat Asia primum ex eo genere sociorum, quod est ex omni genere hominum humanissimum, deinde ex eo genere civium, qui aut publicani sunt, aut ita negotiantur, ut locupletes sint.'

78 *Servosque omnes puberes liberaverunt*] Ut nempe militare possent. Non enim licebat servis militare. Sic Flo-

omnium mulierum[o] crinibus,[79] tormenta effecerunt. Quorum cognita sententia, Octavius quinis castris oppidum circumdedit, atque uno tempore obsidione et oppugnationibus eos premere cœpit. Illi omnia perpeti parati, maxime a[p] re frumentaria laborabant. Quare missis ad Cæsarem legatis, auxilium ab eo petebant: reliqua, ut poterant, per se incommoda sustinebant: et longo interposito spatio, cum diuturnitas oppugnationis[q] negligentiores Octavianos effecisset,[r][80] nacti occasionem meridiani temporis, discessu eorum, pueris mulieribusque in muro dispositis,[s] ne quid quotidianæ consuetudinis desideraretur, ipsi, manu facta, cum iis, quos nuper manumissos liberaverant, in proxima Octavii castra irruperunt.[t] His expugnatis, eodem impetu altera sunt adorti, inde[u] tertia et quarta et deinceps reliqua:

Front. II. 5. 39.—[o] *vulnerum* L. sec. *numerum* V.—[p] deest præp. in Edd. nonnullis: sed V. VII. 10.—[q] *Obpugnationi* Pet. ut cum *negl.* construas.—[r] *fecisset* Urs. Dorv.—[s] *depos.* Urs.—[t] *inrumpunt* L. sec. Dorv.—[u] *et inde*

NOTÆ

rus scribit in bello Punico secundo: 'Elicit in sacramentum militiæ liberata servitia.'

79 *Præsectis omnium mulierum crinibus*] Non quod ex illis tormenta constarent, sed quod balistarum funes inde conficerent, si cannabe et nervis deficerentur. Porro hoc idem factum a Romanis in capitolio obsessis, auctor est Lactantius l. II. adversus gentes; quapropter ædem *Veneri Calvæ* consecrarunt. Strabo vero in fine l. XVII. idem factum Carthagine docet. Ctesibius in lib. de machinis bellicis hanc rationem conficiendorum funium sic explicat, quos Græci tonos appellant: Τόνος καὶ ἐκ τριχῶν γίνεται γυναικείων, αὗται γὰρ λεπταί τε οὖσαι καὶ μακραὶ καὶ πολλῷ ἐλαίῳ τραφεῖσαι, ὅταν πλάκωσιν, εὐτονίαν πολλὴν λαμβάνουσι, ὥστε μὴ ἀπάδειν τῆς διὰ τῶν νεύρων ἰσχύος: *Tonus et ex capillis fit muliebribus, illi enim cum sint tenues* [...] *tuntur, magnam firmitatem accipiunt, ut non differant a nervorum robore.* Vitruvius vero x. 16. de balistis et catapultis, hoc solitum ostendit: 'Nam quæ fiunt in capitibus foramina, per quorum spatia contenduntur capillo maxime muliebri vel nervo funes.' Item Julius Capitolinus in vita Maximi, et Plutarchus in lib. de fœnore.

80 *Cum diuturnitas oppugnationis negligentiores Octavianos effecisset*] Hoc ut caveatur præcipit Vegetius IV. 28. 'Cum negligentia intervenerit, paribus insidiis subjacent obsidentes. Nam sive cibo sive somno fuerint occupati, sive otio aut aliqua necessitate dispersi, tunc oppidani repente prorumpunt, ignorantes periment, arietes, machinas ipsosque aggeres ignibus concremant, omniaque in perniciem suam fabricata opera subvertunt.'

omnibusque[v] eos castris expulerunt, et, magno numero interfecto, reliquos atque ipsum Octavium in naves confugere coëgerunt. Hic fuit oppugnationis exitus.[w] Jamque hyems appropinquabat,[81] et, tantis detrimentis acceptis, Octavius, desperata oppugnatione[x] oppidi, Dyrrhachium sese[y] ad Pompeium recepit.

10. Demonstravimus,[z] L. Vibullium Rufum,[82] Pompeii præfectum, bis in potestatem pervenisse[a] Cæsaris atque ab eo esse dimissum, semel ad Corfinium, iterum in Hispania.[b] Hunc pro suis beneficiis Cæsar idoneum judicaverat,[c] quem cum mandatis ad Cn. Pompeium mitteret; eundemque[d] apud Cn. Pompeium auctoritatem habere intelligebat. Erat autem hæc summa mandatorum: 'debere utrumque pertinaciæ 'finem facere, et ab[e] armis discedere, neque amplius fortu'nam periclitari: satis[f] esse magna utrinque incommoda 'accepta, quæ pro disciplina et præceptis habere possent,[g] 'ut reliquos casus timerent. Illum Italia expulsum, amissa 'Sicilia et Sardinia duabusque Hispaniis, et cohortibus in 'Italia atque Hispania civium Romanorum centum atque 'triginta; se[h] morte Curionis et detrimento Africani[i] exer'citus tanto, militumque deditione ad Corcyram.[83] Proinde

Pet.—[v] *que* deest L. pr. *omnesque* Lov.—[w] Hæc 4 verba desunt Lov. Dorv. et Edd. pp.—[x] *expugn.* Edd. Vasc. Steph. St. Gr. post. male.—[y] *se* L. pr.—[z] Sic Mss. o. et Edd. pp. non *demonstratum est.* Mox *Jubilium, Bibulum, Bibullum, Bibulium* Mss. et Edd. pp. hic et infra.—[a] *ven.* Pal. Dorv. Sc. Edd. Vasc. Steph.—[b] *Hispaniam* V.—[c] Sic Mss. non *jud. id. judicavit* L. pr.—[d] *eand.* Lov.—[e] *ponere atque a.* L. pr.—[f] *satisque* Mss. 3.—[g] *possint* Pet. L. pr. Mox *ab Italia* vulgo, et *in Hisp.*—[h] Sic Sc. L. pr. Reliqui Mss. et Edd. Vett. male carent *se. a m.* V.—[i] ita Mss. Br. Sc. L. pr. Alii et Edd. Vett.

NOTÆ

81 *Jamque hyems appropinquabat, &c.*] Cum superius sit scriptum Nonis Januariis a Brundisio fuisse discessum, hic autem scribatur appropinquare hyemem, Octavii historiam in superiorem autumnum oportet rejicere, quæ et mutila fuerit, ut supra fuit observatum.

82 *Vibullium Rufum*] Præfectum fabrum intelligo. Namque Cæsar in epistola ad Oppium scribit se duos præfectos fabrum Cn. Pompeii deprehendisse, ambosque missos fecisse, quorum unus hic fuit, alter Cn. Magius. Porro Vibullius dicitur nominatim fuisse dimissus in Hispania, non nominatim dicitur captus. Sed cum Afranius et Petreius in potestatem Cæsaris venerint, vult intelligi illum in eorum fuisse numero.

83 *Militumque deditione ad Corcyram*] Non tamen omnes se dediderunt fame premente. Nam cohors una Opitergina, id est, ex Opitergio Ve-

'sibi ac reipublicæ parcerent; quantum[j] in bello fortuna 'posset, jam ipsi incommodis suis satis essent documento. 'Hoc unum esse[k] tempus de pace agendi, dum sibi uterque 'confideret, et pares ambo viderentur: si vero alteri paulum[l] 'modo tribuisset fortuna, non esse usurum conditionibus 'pacis eum, qui superior videretur, neque fore æqua[m] parte 'contentum, qui se omnia habiturum confideret: conditio-'nes pacis, quoniam antea[n] convenire non potuissent, Ro-'mæ ab Senatu[o] et a populo peti debere: interea et rei-'publicæ et ipsis placere oportere, si uterque in concione 'statim juravisset,[p] se triduo proximo exercitum dimissu-'rum: depositis[q] armis auxiliisque, quibus nunc confide-'rent, necessario[r] populi Senatusque judicio fore utrumque 'contentum. Hæc quo facilius[s] Pompeio probari possent, 'omnes suas terrestres urbiumque copias dimissurum.'[84]

11. Vibullius, his expositis a Cæsare, non minus necessarium esse existimavit, de repentino adventu Cæsaris Pompeium fieri certiorem, uti ad id consilium capere posset,[t] antequam de mandatis agi[u] inciperet: atque ideo, continuato et[v] nocte et die itinere atque mutatis ad celeritatem jumentis,[85] ad Pompeium contendit, ut adesse Cæsarem omnibus

perperam *Afraniani* vel *Afranii*.—[j] vulgo *quantumque*.—[k] *est* Mss. 2.—[l] *paululum* Lov. Dorv. V. L. sec. Edd. R.M.V. ut alibi. *modum* Lov. Abest Ed. Ven. —[m] *ea* Mss. 5. et *qua se* Lov.—[n] *ante* L. pr. sec.—[o] vulgo *a S*.—[p] *jurasset* Dorv. a m. pr. *juravissent* Lov. ut alibi. Mox *proximum* Dorv.—[q] *depositisque* Mss. 3. et Edd. Vett. minus bene.—[r] deest L. pr.—[s] *quoque ut f*. L. sec.—[t] *possit* Edd. pp.—[u] *agere* V.—[v] deest Mss. plerisque. dein *ac die* L. pr. Lov.

NOTÆ

neti tractus oppido, quam ducebat Vulteius tribunus, ubi rate facta, ne velis indicium sui hostibus faceret, effugere conata, id efficere non potuit, et hostes magno numero sibi imminere cognovit, quibus minime par erat, ferox consilium cepit mutuis vulneribus occumbendi, quod implevit in conspectu hostis. Locum Dionis qui hanc rem narrat citavimus in fine libri II. Rem illam perstringit Epitome Liviana, fuse describit Lucanus.

84 *Omnes suas terrestres urbiumque copias dimissurum*] Se Cæsarem missos facturum non tantum exercitus suos, sed præsidia quæ habebat in urbibus.

85 *Mutatis ad celeritatem jumentis*] Non novum inventum est dispositis certas per stationes equis uti ad celeritatem.

copiis nuntiaret. Pompeius erat eo[w] tempore in Candavia[86] iterque[x] ex Macedonia in hyberna Apolloniam[87] Dyrrhachiumque[88] habebat. Sed re nova perturbatus, majoribus itineribus Apolloniam petere[y] cœpit, ne Cæsar oræ maritimæ civitates occuparet. At ille, expositis militibus, eodem die[z] Oricum[89] proficiscitur. Quo cum venisset, L. Torquatus,[90] qui jussu Pompeii oppido præerat præsidiumque ibi[a] Parthinorum[91] habebat, conatus portis clausis oppidum defendere; cum Græcos murum ascendere atque arma capere juberet; illi autem[b] se[c] contra imperium[d] populi Romani pugnaturos esse negarent;[92] oppidani autem etiam[e] sua sponte Cæsarem recipere conarentur; desperatis omnibus auxiliis, portas aperuit, et se atque oppidum Cæsari dedidit,[f] incolumisque ab eo conservatus est.

atque d. L. sec. Dorv.—[w] *eodem* V.—[x] *atque* Pet. Sc. L. pr. B. *itemque* L. sec.—[y] *pergere* Lov.—[z] desunt *e. d.* in L. pr.—[a] deest Mss. nonnullis. *Pertinorum* Edd. pp.—[b] vulgo *Gr. &c. jubet. Illi autem quum. jussisset* L. pr. *jussit* B. L. sec. Lov.—[c] deest Mss. 4. sed in L. pr. et Dorv. ponitur post *pugn.*—[d] *imperatorem* Hotom. et Vasc. M. male.—[e] vulgo deest *etiam. in oppido* Lov. *in oppidum* Pal. Dorv.—[f] vulgo *dedit.*—[g] *cujus* Pet. L. pr.—[h] *Strab.* Mss. et

NOTÆ

86 *In Candavia*] Candavia tractus est Macedoniæ prope Heracleam Senticam. Plinius enim III. 23. 'montes Candaviæ' commemorat. Ii ab occidente Macedoniam cingunt.

87 *Apolloniam*] Apollonia Taulantiorum oppidum, quanquam Plinius illud constituat in Macedonia. Sed non ita videtur; quandoquidem ex Macedonia ad id Pompeius contendit. Sic Plinius 'Apollonia quondam Corinthiorum colonia VII millibus passuum a mari recedit.' Hanc Strabo dicit esse præstantibus legibus instructam. Forte ob eam causam Augustus puer eo missus ad disciplinas parandas. Sophianus dicit nomen retinere. Alii dicunt *Issopolim* vocari. Plinius addit eam esse e regione Hidrunti.

88 *Dyrrhachiumque*] Jam de Dyrrhachio.

89 *Oricum*] De Orico supra.

90 *L. Torquatus*] De hoc sic M. Tullius in Bruto: 'Erant in eo plurimæ literæ, nec eæ vulgares, sed interiores quædam et reconditæ, divina memoria, summa verborum et gravitas et elegantia. Atque hæc omnia vitæ decorabat gravitas et integritas.' Is, teste Appiano, mansit postea cum Cæsare in honore ab illo habitus. Verum postea ad Scipionem in Africam transiit, ibique cum eo et Damasippo periit.

91 *Parthinorum*] Parthenia urbs Illyrica, cujus cives eo nomine Cæsar appellat. Vide Plinium III. 23.

92 *Illi autem se contra imperium pop. Rom. pugnaturos esse negarent*] Quia Cæsar erat consul, videbantur contra pop. R. imperium pugnaturi, qui illi resisterent.

12. Recepto Cæsar Orico, nulla interposita mora, Apolloniam proficiscitur. Ejus[g] adventu audito, L. Staberius,[h] qui ibi præerat, aquam comportare in arcem[i] atque eam munire obsidesque ab Apolloniatibus exigere cœpit. Illi vero, 'daturos se negare, neque portas consuli præclusuros; neque sibi judicium sumturos contra, atque[j] omnis Italia 'populusque Romanus judicavisset.' Quorum cognita voluntate, clam profugit Apollonia[k] Staberius. Illi ad Cæsarem legatos mittunt, oppidoque recipiunt. Hos sequuntur Bullidenses,[l] Amantiani[93] et[m] reliquæ finitimæ civitates, totaque Epiros,[n] et, legatis ad Cæsarem missis, quæ imperaret, facturos pollicentur.

13. At Pompeius, cognitis iis rebus, quæ erant Orici atque Apolloniæ gestæ,[o] Dyrrhachio timens, diurnis eo[p] nocturnisque itineribus contendit.[94] Quo simul ac Cæsar appropinquare dicebatur, tantus terror incidit ejus exercitui, quod properans[q] noctem diei conjunxerat, neque iter intermiserat, ut pæne omnes, in Epiro finitimisque regionibus signa relinquerent, complures arma projicerent, ac fugæ simile iter videretur. Sed, cum prope Dyrrhachium Pompeius constitisset castraque metari jussisset, perterrito etiam

Edd. qdd. sed vide Man. et Urs.—[i] *arce* L. pr. Lov.—[j] *id quod* Dorv. L. sec. Edd. pp. aliæque. *c. omnes sumt. o. It.* B. *omnes atque Italiam populus nisi R.* Lov. *que* abest Mss. multis post *pop.*—[k] vulgo *Apolloniates.*—[l] Mss. et Edd. Vett. *Billidenses, Byllidenses, Bellid.* et *Amathini, Amatini.* sed vide Ciacc. et Brant. ac Man. ad Cic. Fam. XIII. 42. et viros doctos ad c. 42. infra.—[m] *quoque* addunt Pal. Dorv. et Edd. R. M. V.—[n] Sic L. pr. non *us.*—[o] *gesta* L. pr. —[p] deest Sc. *seu nocturnis i.* L. pr.—[q] *Pompejus* L. sec. *ut p. conjunxerit n. in-*

NOTÆ

93 *Bullidenses, Amantiani*] De iis ita Plinius III. 23. 'Accolunt barbari Amantes et Buliones.' Quos et sequenti libro *Amantinos* et *Bullidenses* appellat. Ptolemæus Elimiotarum scribit esse *Bullidem, Orestidos Amantiam.* Scylax vero vetustissimus scriptor, sic de iis habet: Βουλινοὶ δ' εἰσὶν ἔθνος Ἰλλυρικόν: *Bulini autem sunt gens Illyrica.*

94 *Diurnis eo nocturnisque itineribus contendit*] Appianus scribit tanta lassitudine affectos fuisse Pompeii milites, ut oneribus suis abjectis se latenter subducerent, præsentem requiem pluris facientes, quam metum ab imminentibus hostibus. Ipse vero Pompeius ad tardandum Cæsaris iter concædes faciebat, pontes fluminum interrumpebat, commeatus incendebat

tum exercitu, princeps Labienus[95] procedit, juratque,[r] se eum non deserturum eundemque casum subiturum, quemcumque ei[s] fortuna tribuisset. Hoc idem reliqui jurant legati: hos[t] tribuni militum centurionesque sequuntur, atque idem omnis exercitus jurat. Cæsar, præoccupato[96] itinere ad Dyrrhachium, finem properandi facit, castraque ad flumen Apsum[u] [97] ponit in[v] finibus Apolloniatium, ut castellis vigiliisque[w] [98] bene meritæ civitates tutæ essent præsidio; ibique reliquarum ex Italia legionum adventum expectare et sub pellibus[99] hyemare constituit. Hoc idem Pompeius fecit,[x] et, trans flumen Apsum positis castris, eo copias omnes auxiliaque conduxit.

14. Kalenus, legionibus equitibusque Brundisii in naves impositis,[y] ut erat præceptum a Cæsare, quantum navium facultatem habebat, naves solvit, paulumque[z] progressus a porto, literas a Cæsare accipit,[a] quibus est[b] certior factus, portus[c] littoraque omnia[d] classibus adversariorum teneri. Quo cognito, se in portum recipit,[e] navesque omnes[f] revocat. Una ex iis, quæ perseveravit, neque imperio Kaleni obtem-

termiserit Vir D. minus bene, *quod* est *quia*.—[r] *processit, juravitque* Lov. Dorv. *juravitque* L. sec.—[s] deest L. sec. Dorv. Lov.—[t] deest L. pr. *hoc* B. dein *quæ* abest a Lov. Pal. Dorvill.—[u] Mss. plerique et Edd. pp. *Habus subponit*, vel *Abus subp.* ridicule. alii *Tapsum* vel *Thapsum*, ut et mox Mss. cum Edd. pp. et c. 19. *Thabusum* Pal. V. Luc. v. 462.—[v] *ut* L. pr. et *Apolloniatum* cum L. sec. Edd. Rec.—[w] vulgo *vig. cast.*—[x] vulgo *facit*.—[y] vulgo *positis*.—[z] *paullulum* Lov. L. sec. vulgo *a p. prog.* contra Mss. ordinem.—[a] *accepit* Mss. 3.—[b] deest L. pr.—[c] *portum* Pet. L. pr. Lov. Dorv.—[d] abest V.—[e] *recepit* L. pr. Lov. Dorv.—[f] deest L. pr.—[g] *ad Oric.* Lov. non male. V. ad B. G. I. 7.—[h] *omnes*

NOTÆ

95 *Princeps Labienus*] Is est qui legatus ejus fuerat in Gallia, et ab eo cum primis defecerat ad Pompeium.

96 *Cæsar, præoccupato, &c.*] A Pompeio, qui præcucurrerat.

97 *Apsum*] Apsus Macedoniæ fluvius dicitur Theueto *Spirnasse*, Nigro *Ureum*, vel *Thapsum*. Mihi non videtur inventu difficilis, si Apollonia nomen antiquum retinuit. Cum enim Strabo l. VII. scribat Apolloniam esse sitam ad Aoum fluvium, deinde sinum Adriaticum versus statuat Apsum, prætereaque dicat esse post Dyrrhachium, facile cognosci potest. Ibi tum classe missa, Oricum recepit Pompeius quod amiserat, ut testatur Appianus.

98 *Ut castellis vigiliisque*] Latet mendum. Forte pro *vigiliis* est reponendum *vicis*.

99 *Sub pellibus*] Sub tentoriis quæ ex pellibus fiebant.

peravit, quod erat sine militibus, privatoque consilio administrabatur, delata Oricum[g] [100] atque a Bibulo expugnata est: qui de servis liberisque omnibus ad impuberes supplicium sumit, et ad unum[h] interficit. Ita exiguo tempore magnoque[i] casu totius exercitus salus constitit.

15. Bibulus, ut supra demonstratum est,[j] erat cum[k] classe ad Oricum: et, sicuti[l] mari portibusque Cæsarem prohibebat, ita ipse omni terra earum regionum prohibebatur: præsidiis enim dispositis, omnia littora a Cæsare tenebantur; neque lignandi atque aquandi, neque naves ad terram religandi, potestas fiebat. Erat res in magna difficultate, summisque angustiis rerum necessariarum[m] premebantur, adeo ut cogerentur, sicuti reliquum commeatum, ita ligna atque aquam Corcyra[n] navibus onerariis supportare:[o] atque uno[p] etiam tempore accidit, ut, difficilioribus usi tempestatibus,[q] ex[r] pellibus, quibus erant tectæ naves, nocturnum excipere rorem cogerentur:[s] quas tamen[t] difficultates patienter atque[u] æquo animo ferebant, neque sibi nudanda littora et[v] relinquendos portus existimabant. Sed cum essent in quibus demonstravi angustiis, ac se Libo cum Bibulo conjunxisset, loquuntur ambo[w] ex navibus cum M.[x] Acilio et Statio Murco,[101] legatis, quorum alter oppidi muris, alter præsidiis ter-

addit L. pr. ut v. 37. vi. 40. &c.—[i] vulgo *magno c.*—[j] *diximus* Lov. Dorv.—[k] *in* iidem.—[l] Ita Mss. non *sicut*, et *portubus*. V. ad B. G. iii. 8.—[m] *res necessariæ* Lov. Dorv. *premebatur* L. sec. V. mox *cogeretur* Dorv.—[n] *Corcyram* Mss. Pet. Scal. et 4 alii. fors. C. *in navibus*.—[o] *deport.* L. pr.—[p] *etiam uno* Mss. quidam et Edd. Vett. *etiam* deest Lov. Pal. Dorv.—[q] *temporibus* L. sec.—[r] desunt *ex p.* Lov.—[s] C. *inviti* Carr. L. sec. Edd. pp. *exc. cog. triumphum* V.—[t] *ante* Mss. 3.—[u] Sic Mss. o. non *et*.—[v] *portusque rel.* L. pr.—[w] deest Lov.

NOTÆ

100 *Delata Oricum*] Ergo erat in potestate Pompeii, quod, ut Appianus testatur, a Cæsare fuerat amissum, forteque eo fuerant decepti, quod a Pompeio receptum ignorabant.

101 *M. Acilio et Statio Murco*] Aciliorum gens plebeia divisa fuit in duas familias, Glabrionum et Balborum, multis consulatibus triumphisque clara. Statia gens pariter plebeia fuit. Hic Cæsaris legatus rem fortissime felicissimeque gessit. Post ejus mortem ad Brutum Cassiumque transivit, illis victis ad Sextum Pompeium cum multis navibus pervenit. Sed Menas et Menecrates qui apud ipsum nihil non poterant, invidia commoti, quod apud ipsum in honore esset, curaverunt occidi, ut refert Dio l. xlviii. et Velleius l. ii.

restribus præerat; 'velle se maximis de[y] rebus cum Cæsare 'loqui, si sibi ejus facultas[z] detur.' Huc addunt pauca rei confirmandæ causa, ut de compositione acturi viderentur. Interim postulant ut sint induciæ, atque ab iis impetrant: magnum enim, quod afferebant, videbatur, et[a] Cæsarem id summe sciebant cupere, et profectum aliquid Vibullii[b] mandatis[102] existimabatur.

16. Cæsar, eo tempore cum legione una profectus[c] ad recipiendas ulteriores civitates et rem frumentariam expediendam, qua anguste utebatur, erat ad Buthrotum,[103] oppositum Corcyræ. Ibi[d] certior ab Acilio et Murco per literas factus de postulatis Libonis et Bibuli, legionem relinquit;[e] ipse Oricum revertitur. Eo cum venisset, evocantur illi ad colloquium. Prodit Libo atque excusat Bibulum, quod 'is 'iracundia summa erat,[f] inimicitiasque habebat etiam privatas cum Cæsare, ex ædilitate et prætura conceptas;[104] ob 'eam rem[g] colloquium vitasse, ne res maximæ spei maximæque utilitatis ejus iracundia impedirentur. Pompeii

—[x] Ursin. *M.?*—[y] Sic Lov. non *de m.*—[z] *si ei f.* L. pr. *si sibi ej. f.* Pet. *ejus* deest Pal. B. Lov. Dorv. bene.—[a] deest Pal.—[b] vulgo *Bibuli.*—[c] *pr. erat,* et dein *erat autem ad* Carr. Lov. Dorv. Pal. Edd. pp. et aliæ.—[d] *ubi* Edd. Vasc. Steph. &c. Vulgo contra Mss. *ab Ac. cert.*—[e] *reliquit* Pet. L. pr. bene. —[f] abest Lov. uti et *que* a V.—[g] *causam* Pet. B. L. sec. V. Ed. R. Steph.

NOTÆ

102 *Profectum aliquid Vibullii mandatis, &c.*] Vulgo *Bibuli*, sed *Vibullii* Canterus, Ciacconius, Vossius, Cellarius, aliique.

103 *Buthrotum*] Oppidum Epiri oppositum Corcyræ, a qua II millibus passuum distat, nunc *Butrinto.*

104 *Ex ædilitate et prætura conceptas*] Immo et ex consulatu, de quo Cæsar nihil commemorat, ne suæ quoque injuriæ meminerit. De prætura nihil usquam est. De ædilitate scripsit Suetonius, usque adeo Cæsarem communium impensarum gratiam cepisse, ut non dissimularet Bibulus sibi evenisse quod Polluci. Ut enim geminis fratribus ædes in foro constituta tantum Castoris vocaretur, ita suam et Cæsaris munificentiam unius Cæsaris dici. Interim notetur mos Cæsaris, qui inimicos suos impotentes animi videri velit, cujus tamen factum modestissimum legitur apud Valer. Max. in titulo de moderatione animi IV. 1. cum enim duorum ejus egregiæ indolis filiorum interfectores ad eum vinctos regina Cleopatra misisset, 'carnifices sanguinis sui intactos e vestigio ad Cleopatram reduci jussit, dicendo potestatem ejus vindictæ, non suam, sed senatus esse debere.'

'summam esse ac fuisse semper voluntatem ut componerentur,[h] atque ab armis discederetur: sed potestatem ejus 'rei se[i] nullam habere, propterea quod de concilii[j] sententia 'summa[k] belli rerumque omnium Pompeio permiserint:[l] 'sed, postulatis Cæsaris cognitis, missuros ad Pompeium, 'atque illum reliqua per[m] se acturum, hortantibus ipsis: 'interea manerent induciæ, dum ab illo rediri posset; neve 'alter alteri noceret.'[n] Huc addit pauca de causa et[o] de copiis auxiliisque suis.

17. Quibus rebus neque tum[p] respondendum Cæsar existimavit,[q] neque nunc, ut memoriæ prodantur,[r] satis causæ putamus. Postulabat Cæsar, 'ut legatos sibi ad Pompeium sine periculo mittere liceret;[105] idque ipsi[s] fore reciperent aut acceptos per se ad eum perducerent. Quod 'ad inducias pertineret, sic belli rationem esse divisam, ut 'illi classe[t] naves auxiliaque sua impedirent, ipse ut[u] aqua 'terraque eos prohiberet:[106] si[v] hoc sibi remitti vellent, remitterent ipsi de maritimis custodiis; si illud tenerent, se 'quoque id retenturum: nihilo minus tamen agi posse de 'compositione, ut hæc non remitterentur; neque hanc rem 'esse impedimenti loco.' Illi neque legatos Cæsaris reci-

dein *colloquitur* Pal. *ritarisse* B.—[h] vulgo *componeretur.*—[i] Sic Mss. et Edd. Vett. non *se cj. r.* Exulat *se* a Pet. V. L. pr. *hujus* Mss. 2.—[j] *consilii* vulgo.—[k] Mss. 5. *summam.*—[l] *commiserunt* B. *permiserunt* Edd. pp.—[m] *perfecturum* Edd. qdd.—[n] *nocere posset* Lov. Dorv.—[o] deest L. pr.—[p] deest Lov. *tamen* Carr.—[q] *existimabat* Mss. et Edd. qdd.—[r] vulgo *prodatur.*—[s] *sibi* Lovan.—[t] *classem* Sc. L. pr. *classem et* Lov. Dorv. L. sec.—[u] deest Lov. Dorv.—[v] vulgo *et si*, ac mox *sin.*—[w] *intellegit* Lov.—[x] deest Mss. 3.—[y] *et* Mss. 4.

NOTÆ

105 *Postulabat Cæsar, ut legatos sibi ad Pompeium sine periculo mittere liceret*] Quia cum cive et hoste nullum legationis jus commune patriæ. Hosti mittere legatos licet, sed perduelli non licet. Cæsar porro hostis patriæ judicatus erat, atque adeo suis legatis cavit, ne illo nomine vis iis a Pompeio inferretur, quasi non legitimis.

106 *Ipse ut aqua terraque eos prohiberet*] Aqua dulci, quæ ex terræ fontibus erumpit. Nec enim marina aqua ullo modo potabilis. Id est tempus cum aliunde revertens Cæsar, ad lævam habens paludem, ad dextram vero mare, unde Pompeiana classis adnavigans jaculis ac telis missis vulnera dabat, ipse jussit milites a læva ad dextram scutum transferre, atque hòc pacto hostium impetus evitavit. Auctor Polyænus.

pere, neque periculum præstare[107] eorum, sed totam rem ad Pompeium rejicere: unum instare de induciis, vehementissimeque contendere. Quos ubi Cæsar intellexit[w] præsentis periculi atque inopiæ vitandæ causa omnem[x] orationem instituisse, neque ullam spem aut conditionem pacis afferre; ad reliquam cogitationem belli sese recepit.

18. Bibulus, multos dies terra prohibitus, et graviore morbo ex[y] frigore ac labore implicitus, cum neque curari posset, neque susceptum officium deserere vellet, vim[z] morbi sustinere non potuit. Eo mortuo, ad neminem unum summa imperii redit; sed separatim suam quisque classem ad arbitrium suum administrabat. Vibullius,[a] sedato tumultu, quem repentinus adventus Cæsaris concitaverat, ubi primum, rursus[b] adhibito Libone et L. Lucceio[108] et Theophane,[109] quibuscum communicare de maximis rebus Pompeius consueverat, de mandatis Cæsaris agere instituit,[110] eum ingressum in[c] sermonem Pompeius interpellavit et loqui plura prohibuit. 'Quid mihi,' inquit, 'aut vita, aut civitate opus est, quam beneficio Cæsaris habere videbor? cujus rei opinio tolli non poterit, cum[d] in Italiam, ex qua profectus sum, reductus existimabor.' Bello perfecto, ab iis Cæsar hæc dicta cognovit, qui sermoni interfuerunt: conatus tamen nihilo minus est, aliis rationibus per colloquia[e] de pace agere.

dein *et l.* Pet. L. pr.—[z] *cum vim* Carr. *ejus v.* Brut.—[a] *Bibullius, Bibullus, Bibuius* Mss. rursus.—[b] *reversus est* Lov. Br. *adhibitoque* L. pr.—[c] deest B. Vasc. Edd. quæd. *sermone* male.—[d] Sic Mss. Urs. Br. Pet. Sc. L. pr. et Edd. Scal. et seqq. Reliqui Mss. et Edd. Vett. *nisi c.*—[e] *colloquium* L. sec.—

NOTÆ

107 *Præstare*] Est forense vocabulum.

108 *L. Lucceio*] L. Lucceius scriptor Romanæ historiæ, ad quem sunt epistolæ Ciceronis ad Famil. lib. v.

109 *Theophane*] Theophanes erat Mitylenæus, rerum gestarum Pompeii scriptor, a quo quidem civitate donatus, et multis opibus fuit, de quo Cic. in orat. pro Archia Poëta. Inde cognoscitur quanta esset illi imperatori cura memoriæ suæ apud posteros propagandæ, qui duos haberet ad manum scriptores, alterum Latinum, alterum Græcum.

110 *De mandatis Cæsaris agere instituit*] Ideo Cæsar de pace agebat, quia nondum Antonium cum suis copiis transiisse mare dolebat, nec superior erat Pompeio, teste Dione; ideo et tam ferociter colloquium disturbatum ad Apsum.

19. Inter bina castra Pompeii atque Cæsaris unum flumen tantum intererat, Apsus,[f] crebraque inter se colloquia milites habebant: neque ullum interim telum per pactiones colloquentium[g] transjiciebatur. Mittit P. Vatinium[h] legatum ad ripam ipsam fluminis, qui ea, quæ maxime ad pacem pertinere viderentur, ageret, et crebro[i] magna voce pronuntiaret, 'liceretne civibus ad cives de pace legatos mittere, quod etiam fugitivis ab saltu Pyrenæo[j] [111] prædonibusque licuisset: præsertim, ut id agerent,[k] ne cives cum civibus armis decertarent?' Multa suppliciter locutus, ut de sua atque omnium salute debebat, silentioque ab utrisque militibus auditus. Responsum est ab altera parte, 'A. Varronem profiteri, se altera die ad colloquium venturum,' atque una etiam ubi utrimque admodum tuto legati venire, et, quæ vellent, exponere possent; certumque ei rei[l] tempus constituitur. Quo cum esset postero die ventum, magna utrimque multitudo convenit, magnaque erat[m] ejus rei expectatio, atque omnium intenti animi ad pacem esse[n] videbantur. Qua ex frequentia T. Labienus prodit, submissa oratione[112] loqui de pace atque altercari cum Vatinio incipit. Quorum mediam orationem interrumpunt[o] undique subito tela immissa, quæ ille obtectus armis militum vitavit. Vulnerantur tamen[p] complures: in his Cornelius

[f] *Thapsus* vel *Tapsus* Mss. et Edd. pp.—[g] *loquentium* Mss. 7.—[h] *Vettin.* Mss. 2. *legatum* abest a L. pr.—[i] *cum* addit Lov.—[j] *Pyreno* L. pr. *a s.* Mss. et Edd. qdd.—[k] *ageret* L. pr.—[l] deest Lov. Dorv.—[m] *erat* deest Pal. *ex. ej. rei* Pet. Pal. L. pr. Dorv. *hujus* L. sec. Dorv.—[n] deest L. pr. dein vulgo *prodiit.* —[o] *intercipiunt* Edd. pp.—[p] *autem* Mss. 3. et *quamplures* Lov. Pal. Dorv. ut

NOTÆ

111 *Fugitivis ab saltu Pyrenæo*] Hieronymus l. II. contra Vigilantium qui erat Convena, sic de ipso scribit: 'Nimirum respondet generi suo, ut qui de latronum et convenarum natus est semine, quos Cn. Pompeius edomita Hispania ad triumphum ire festinans de Pyrenæi jugis deposuit, et in unum oppidum congregavit, unde et Convenarum urbs nomen accepit.' Quæ nunc dicitur *Cominge.* Hic Hieronymi locus docet qui sint illi de Pyrenæo saltu fugitivi, cum quibus Pompeius de pace egit, ut ne gravetur idem cum civibus facere.

112 *Submissa oratione*] Erat parvus fluvius. Nec enim fluvii magni sunt in Græcia, quæ est angusta.

Balbus, M. Plotius,[q] L. Tiburtius, centuriones[r] militesque nonnulli. Tum Labienus, 'Desinite ergo[s] de compositione 'loqui: nam nobis, nisi Cæsaris capite relato,[t] pax esse 'nulla[u] potest.'

20. Iisdem temporibus Romæ M. Cœlius[113] Rufus prætor, causa debitorum suscepta, initio magistratus tribunal suum[114] juxta C. Trebonii prætoris urbani sellam collocavit, et, si quis appellasset[v] de æstimatione et de solutionibus, quæ per arbitrum fierent, ut Cæsar præsens constituerat, fore auxilio pollicebatur. Sed fiebat æquitate[w] decreti et humanitate Trebonii, qui his[x] temporibus clementer et moderate jus[y] dicendum existimabat, ut reperiri non possent,[z]

sæpe apud nostrum et alios.—[q] *Pollitius* Lov. *Plocius* Pet.—[r] *centurionesque* L. pr. clarius, ut puto.—[s] *inquit* L. pr.—[t] *delato* Mss. Urs. Lov. Pal. Dorv. L. sec.—[u] *non* Mss. et Edd. qdd. *poterit* Mss. 2.—[v] *appellavisset* Mss. plerique. *provocasset* Edd. pp.—[w] *celeritate* L. pr.—[x] deest *his* Pet. L. pr. V. Pal. Dorv.—[y] *ei jus* Pet. *moderata ejus* L. pr. *jus hoc* Pal. B. L. sec. Dorv. Edd.

NOTÆ

113 *M. Cœlius*] Hic Cœlius est orator et Ciceronis discipulus, cujus et ad quem est lib. VIII. epistolarum Ciceronis ad Famil. qui, ut Asconius scripsit, Milonis studiosissimus erat, et tribunus quidem pleb. quo anno ab eo occisus est P. Clodius. Is Curionem quæstor secutus est in Africam, ubi et classis præfectus fuit, ut libro superiore legimus. Idem prætoriam a Cæsare dignitatem accepit, sed peregrinam, indignatusque quod ab eodem Cæsare præturam urbanam Trebonius accepisset, de Cæsare in Macedonia bellum gerente falsos rumores sparsit, quasi is mortuus victusque esset, et tandem ea fecit quæ hic leguntur. Quo in tumultu cum sellam ejus curulem consul Isauricus fregisset, alteram posuit loris intentam. Dicebatur autem consul aliquando a patre cæsus flagris. Quo facto risus conciliatus interim admista gravitate, auctor Quintilianus VI. 3. Hunc porro Cœlianum tumultum sic describit epitome Liviana: 'Cœlius Rufus prætor, cum seditiones in urbe quam maxime concitaret, novarum tabularum spe plebe sollicitata, abrogato magistratu, pulsus urbe, Miloni exuli, qui fugitivorum exercitum contraxerat, se conjunxit. Uterque cum bellum molirentur, interemti sunt.' Eum Cicero non illaudatum præterit in libro de claris oratoribus, et in oratione pro Dejotaro scribit Cœlium tumultuari cœpisse circa initia belli Africani, quod plus uno anno Cæsar anticipat.

114 *Initio magistratus tribunal suum, &c.*] Esse potest sensus duplex, vel ut M. Cœlius prætor fuerit peregrinus, seque urbano prætori æquare voluerit Trebonio, vel quia litibus dirimendis ex æquo uterque datus esset, ab alteroque ad alterum appellare liceret.

a quibus initium appellandi[a] nasceretur. Nam fortasse inopiam excusare, et calamitatem aut propriam[b] suam aut temporum queri, et difficultates auctionandi[c] proponere, etiam mediocris est animi; integras vero tenere possessiones, qui se debere fateantur, cujus animi, aut cujus impudentiæ est? Itaque, hoc qui postularet, reperiebatur nemo. Atque ipsis, ad quorum commodum pertinebat, durior inventus est Cœlius; et, ab[d] hoc profectus initio, ne frustra ingressus turpem causam videretur, legem promulgavit, ut sexies seni[115] dies sine usuris creditæ pecuniæ solvantur.

21. Cum resisteret Servilius consul, reliquique magistratus, et minus opinione sua efficeret;[e] ad hominum excitanda studia, sublata priore lege, duas promulgavit; unam, qua mercedes habitationum annuas conductoribus donavit; alteram tabularum novarum;[116] impetuque multitudinis in C. Trebonium facto, et nonnullis vulneratis, eum de tribunali deturbavit. De quibus rebus Servilius consul ad Senatum retulit, Senatusque Cœlium ab[f] republica removendum censuit.[117] Hoc decreto eum consul Senatu prohibuit, et con-

pp.—[z] *possit* L. pr. Edd. quæd. *posset*.—[a] *provocandi* Edd. pp.—[b] deest L. pr.—[c] *æstimandi* Edd. R. M. V. Mox Mss. et Edd. qdd. *inprudentiæ* perperam: dein vulgo *qui hos*.—[d] *ob* Mss. 4. *profectis* Mss. 3. *profectius* L. sec.—[e] *sufficeret* L. sec. *efficere* L. pr. Pal. Dorv.—[f] *a r.* Mss. 3. et Edd. qdd.—[g] *con-*

NOTÆ

115 *Sexies seni*] Mendum est, quod tamen difficilem habet emendationem. Res omnis tamen aliquam lucem accipit a Livio l. VI. ubi sic legimus: 'Creati tribuni C. Licinius et L. Sextius promulgavere leges omnes adversus opes patriciorum et pro commodis plebis, unam de ære alieno, ut deducto eo de capite quod usuris pernumeratum esset, id quod superesset triennio æquis portionibus persolveretur.' Glareanus negat quibusdam in libris reperiri voces *seni dies*, quibus quidem sublatis hæc erit sententia, ut creditæ pecuniæ sex pensionibus sine usuris pendantur. Paulus Manutius legit *sexenni die*, quod Latine dicitur ut *annua die*, *bina*, *trina*, &c. *sexenni die* ita erit *sex annis*. *Sexies* et *seni dies* idem est. Erit alterum horum interpretamentum, quod in textum translatum fuerit.

116 *Alterum tabularum novarum, &c.*] De quibus supra, ut antiquatis et abrogatis superioribus tabulis, novæ tantum valerent.

117 *Senatusque Cœlium ab rep. removendum censuit*] Alio vocabulo circumscribendum, id est, interdicendum curia et foro.

cionari[g] conantem de rostris[118] deduxit. Ille, ignominia et dolore permotus, palam se proficisci ad Cæsarem simulavit; clam, nuntiis ad Milonem[119] missis, (qui, Clodio interfecto, eo[h] nomine erat damnatus,) atque eo[i] in Italiam evocato,[120] quod, magnis muneribus datis,[121] gladiatoriæ[j] familiæ reliquias[k] habebat, sibi conjunxit atque eum in Turinum[122] ad solicitandos pastores præmisit. Ipse cum Casilinum[123] venisset,[l] unoque tempore signa ejus militaria atque arma Capuæ[124] essent comprehensa,[m] et familia Neapoli[125] visa, atque proditio oppidi appareret,[n] patefactis consiliis, exclusus Capua, et periculum veritus, quod conventus[126]

tionare Mss. 4.—[h] *ejus* Mss. plerique et Edd. Vett.—[i] *eum* Dorv.—[j] *gladiatores* L. pr.—[k] *reliquas quas* L. pr. Pet. Lov. Edd. pp. *quas* addunt etiam Pal. B. Dorv.—[l] Sic Mss. mei, non *veniret*, ut Urs. et Vett. Edd. cum Scal. &c. vulgo etiam *Turinum*. dein *uno quoque* Lov. Dorv.—[m] *compressa* L. pr. V. Edd. pp. *comprensa* Pet. deest vulgo *et*.—[n] *adparere* Pet. L. pr. Sc. Ed. Ven.

NOTÆ

118 *Rostris*] Quæ sint rostra docet T. Livius l. VIII. 'Domitis Latinis, naves Antiatium partim in navalia Romæ subductæ, partim incensæ, rostrisque earum suggestum in foro extructum adornari placuit; Rostraque id templum appellatum;' ubi solitæ conciones haberi apud populum.

119 *Ad Milonem*] Est hic pro quo insignis legitur Ciceronis oratio.

120 *Atque eo in Italiam evocato, &c.*] Massilia scilicet, ubi propter occisum Clodium exulabat, eo nomine Cæsari infensus, quod, cum omnes exules dictator in patriam revocasset, se solum eo numero excepisset.

121 *Magnis muneribus datis*] Sic dicebantur spectacula, quibus ambitiosi homines plebem deliniebant, sui studium concitantes.

122 *In Turinum*] In agrum oppido Turiorum adjacentem. Dion Cœlium in Brutios venisse narrat, ubi sunt Turii: diversi quidem illi a Turinis Apulis, quorum urbs *Turium* antea *Syburis* dicta. Velleius habet *Compsam* in Hirpinis.

123 *Casilinum*] Dicitur a Livio situm ad ostium Vulturni fluminis in Campania, quod DXX militum Prænestinorum ibi ab Annibale obsessorum celebratur patientia, ubi CC drachmis venditus est tritici medimnus, quem qui vendidit mortuus est, salvus vero fuit qui emerat. Sed ut pomœrium cum rapis consererent, miratus est Annibal quod sperarent obsidionem sustinere, donec crevisset rapum. Extremam etiam famem nucibus sustentabant, quas Gracchus in amnem abjiciebat: ipsi ad se delatas cratibus et canistris hauriebant. Hodie dicitur *Castelluzo*.

124 *Capuæ*] De Capua supra dictum.

125 *Neapoli*] Neapolis nunc regni Neapolitani caput, urbs etiam nunc totius Italiæ amœnissima et pulcherrima. Nomen retinet.

126 *Conventus*] Conventus erat civium R. in urbibus ubi potissimum erant coloniæ.

arma ceperat, atque eum hostis loco habendum existimabat, consilio destitit atque eo itinere sese[o] avertit.

22. Interim Milo, dimissis circum municipia literis, ea, quæ faceret, jussu atque imperio facere Pompeii, quæ mandata ad[p] se per Bibulum delata essent; quos ex[q] ære alieno laborare arbitrabatur, solicitabat. Apud quos, cum proficere[r] nihil posset, quibusdam solutis ergastulis,[127] Cosam[128] in agro Thurino oppugnare cœpit. Eo[s] cum a Q. Pedio[129] prætore cum legione ** lapide ictus ex[t] muro, periit:[130] et Cœlius, profectus, ut[u] dictitabat, ad Cæsarem, pervenit Thurios:[v] ubi, cum quosdam ejus municipii solicitaret, equitibusque Cæsaris Gallis atque Hispanis, qui eo[w] præsidii causa missi erant, pecuniam polliceretur, ab iis est interfectus. Ita[x] magnarum initia rerum, quæ occupatione magistratuum et temporum solicitam Italiam habebant, celerem et facilem exitum habuerunt.

23. Libo, profectus ab Orico cum classe, cui præerat, navium quinquaginta, Brundisium venit, insulamque, quæ contra Brundisinum portum est,[y] occupavit; quod præstare arbitrabatur,[z] unum locum, qua[a] necessarius nostris

Gryph. *adparerent* B.—[o] *se* Mss. multi.—[p] desunt Lov.—[q] deest Dorv.—[r] *proficeret* vel *perficeret* *n. q.* Reg. L. sec. B. Edd. R. M. V. Vide ad Front. I. 7. 7.—[s] *is* Pal. B. L. sec. Edd. pp. *ubi* Lov. Edd. Vasc. Steph. Str. Gr. post. *et* Hotom. *tum* in Pet. *a* abest a Lov. Pal. Dorv.—[t] vulgo *esset ex m. perit* Pet. L. pr. V.—[u] *ut ipse tunc d.* L. sec. Dorv. Pal. Edd. pp. Vasc. Steph. Str. Gr. post. *ut ipse d.* B. *dictabat* L. pr.—[v] *Turinos* L. sec. Dorv. *Brutios: ibi* ascripsit Lips.—[w] *ab eo* Mss. 3. et Edd. qdd.—[x] vulgo *itaque*.—[y] *posita est B. occupat* B. L. sec. V. paulo ante. *insulam, quæ* Carr.—[z] Sic Mss. non *un. l. arb.*—[a] *qui* Mss. 4. *a quo* Carr. Ed. Fl. *qua magis* L. sec. Edd. R. M. V.

NOTÆ

127 *Ergastulis*] Ergastula erant carceres, ubi vincti servi opus faciebant. Ergastulus dicitur, teste Nonio, custos hujus loci.

128 *Cosam*] Cosam Velleius Paterculus in Hirpinis statuit. Stephano est Œnotriorum cum duplici *ss. Cossa.* Hodie *Cosano.*

129 *Q. Pedio*] Pedius hic tum prætor, fuit consul post mortem Julii Cæsaris, a quo hæres ex quadrante scriptus; in consulatu, legem fecit contra percussores Cæsaris. Unde proscriptiones postea secutæ.

130 *Lapide ictus ex muro, periit*] Quod præsignificatum prodigio putat Plinius: 'Lana pluit circa castellum Larissanum, juxta quod post annum T. Annius Milo occisus est.' Hic est lacuna.

erat egressus, quam omnium littora ac portus custodia[b] clausos tueri. Hic repentino adventu naves onerarias quasdam nactus,[c] incendit et unam frumento onustam abduxit,[d] magnumque nostris terrorem injecit, et noctu, militibus et[e] sagittariis in terram expositis, præsidium equitum dejecit;[f] et adeo loci opportunitate profecit, uti[g] ad Pompeium literas mitteret, naves reliquas, si vellet, subduci et refici juberet; sua classe auxilia sese Cæsaris prohibiturum.[h]

24. Erat eo tempore Antonius Brundisii, qui,[i] virtuti militum confisus, scaphas navium magnarum circiter sexaginta[j] cratibus pluteisque contexit, eoque milites delectos[k] imposuit, atque eas in littore pluribus locis[l] separatim disposuit, navesque triremes duas, quas Brundisii faciendas curaverat, per[m] causam exercendorum remigum ad fauces[n] portus prodire jussit. Has cum audacius progressas Libo vidisset,[o] sperans intercipi posse, quadriremes quinque ad eas misit. Quæ cum navibus nostris appropinquassent, nostri veterani in portum refugiebant:[p] illi, studio incitati, incautius sequebantur. Jam ex omnibus partibus subito[q] Antonianæ scaphæ, signo dato, se[r] in hostes incitaverunt, primoque impetu unam ex his quadriremem cum remigibus defensoribusque suis ceperunt, reliquas[s] turpiter refugere[t] coëgerunt. Ad hoc detrimentum accessit, ut, equitibus[u] per oram maritimam ab Antonio dispositis, aquari[v] prohiberentur. Qua necessitate et ignominia permotus Libo, discessit a Brundisio, obsessionemque nostrorum[w] omisit.

25. Multi jam menses transierant, et hyems jam[x] præci-

—[b] *custodie* Pet.—[c] deest L. sec.—[d] Sic Mss. o. *add.* Edd. qdd. sed V. ad II. 32.—[e] Sic Mss. meliores, et Edd. qdd. *nocte* Pet. Lov. Dorv.—[f] *ej.* L. sec.—[g] Sic Mss. non *ut.*—[h] *prohibiturus* Mss. 2.—[i] deest Pet. L. pr. Pal. V. Lov. Dorv. F. *is.*—[j] Sic Mss. o. et Edd. usque ad Plant. in qua et Recent. IX. male, ut satis e seqq. liquet.—[k] deest L. pr. male *eisque* Edd. pp. V. ad B. G. V. 14.—[l] *in loc.* L. pr. Dorv. deest *separatim* L. pr.—[m] *propter* Edd. pp. perperam.—[n] *faucis* Pal. Lov. Dorv.—[o] *videret* Dorvill.—[p] Sic Mss. mei, Edd. pp. Ald. Gryph. &c. vulgo *refugerunt. fugiebant* V.—[q] deest Pet.—[r] abest Lov. Dorv. Edd. qdd. sed V. ad B. G. III. 13.—[s] *et r.* Mss. 2.—[t] Sic rursus Mss. o. et Edd. Vett. non *fugere.*—[u] *ab eq.* Dorv.—[v] *aqua* Edd. Vasc. Aldin. Stephan. Man. Gryph. contra Mss. uti et *obsidionem* Ms. V. Edd. Vasc. Steph. Gr. post.—[w] deest V.—[x] deest Pet. L. pr. V. et Edd. Ald. Vasc. Steph.

pitaverat,[131] neque Brundisio naves legionesque ad Cæsarem veniebant: ac nonnullæ ejus rei prætermissæ occasiones Cæsari videbantur, quod certe sæpe flaverant venti, quibus necessario committendum existimabat:[132] quantoque ejus amplius processerat[y] temporis, tanto erant alacriores ad custodias,[z] qui classibus præerant; majoremque fiduciam prohibendi habebant, et crebris Pompeii literis castigabantur, quoniam primo[a] venientem Cæsarem non prohibuissent,[b] ut reliquos ejus exercitus impedirent:[c] duriusque quotidie tempus[133] ad transportandum lenioribus ventis expectabant. Quibus rebus permotus Cæsar[134] Brundisium ad suos severius scripsit, nacti[d] idoneum ventum ne

Gryph. aliisque bene.—[y] *processerant* L. pr.—[z] *custodiam* L. pr. *custodiendas* Lov.—[a] *in pr.* V.—[b] *prohibuerunt* Mss. 3.—[c] *prohiberent* L. pr.—[d] Sic Mss. o.

NOTÆ

131 *Hyems jam præcipitaverat*] Ut apud Virgilium: 'et jam nox humida cœlo Præcipitat, suadentque cadentia sidera somnum.' Ad quos versus Servius: 'Nam ea verba invicem ponuntur quæ passiva et activa esse possunt,' ut averto et avertor, præcipito et præcipitor. Quod fieri necesse fuit, si v. Januarii Brundisio solvit, multique jam menses ab eo tempore abierant.

132 *Committendum existimabat*] Impersonaliter.

133 *Duriusque quotidie tempus*] Facilius enim erat vitare custodias sæva tempestate quam molliori, qua pro animi sui sententia utebantur persequentes.

134 *Quibus rebus permotus Cæsar*] Tempus illud fuit cum servili veste latens, ingressus est navigium parvulum, et jam sæviente fluctu despondentique animum gubernatori, sese, quis esset, aperuit, et perge, age, inquit, aude et nihil time, Cæsarem vehis, unaque Cæsaris fortunam. Quod factum dictumque a Plutarcho, Appiano, Val. Max. Suetonioque narratur. Lucanus l. v. precibus minisque a Cæsare evocatum Antonium fuisse scribit. Appianus vero diffisum ait jam post id factum latere posse, posthumium in Italiam pro se misisse, qui juberet Gabinium e vestigio ad se trajicere exercitum, qui, si nollet, eadem imperaret Antonio, tertioque post Antonium Caleno. Quod si tres cunctarentur, epistolam aliam universo exercitui legeret, in qua perscriptum erat, ut qui sequi vellet Posthumium, naves cum ipso conscenderet, appelleretque quo posset, etiam cum navium periculo, neque enim Cæsari navibus, sed viris opus esse. Cæsar enim nihil jam usus consilio, fortunæ omnia permittebat. Ac Posthumius quidem cum mare transiisset, mandataque exposuisset, Gabinios qui sequi se voluerunt ad Cæsarem duxit per Illyricum, nullibi moratus, sed omnes fere milites interfecti sunt ab Illyricis, nec ulcisci potuit Cæsar. Antonius vero trajecit mare.

occasionem navigandi dimitterent, sive[e] ad littora Apolloniatium[f] cursum dirigere atque eo naves ejicere possent.[135] Hæc a custodibus[g] classium loca maxime vacabant, quod se longius portibus[h] committere non auderent.

26. Illi, adhibita audacia et virtute, administrantibus M. Antonio et Fufio[i] Kaleno, multum ipsis militibus hortantibus, neque ullum periculum pro salute Cæsaris recusantibus, nacti austrum,[136] naves solvunt atque altera[j] die Apolloniam Dyrrhachiumque[k] prætervehuntur. Qui[l] cum essent ex[m] continenti visi, C.[n] Coponius,[137] qui Dyrrhachii classi[o] Rhodiæ præerat, naves ex portu educit, et, cum jam nostris[p] remissiore vento appropinquassent, idem auster increbuit,[q] nostrisque præsidio fuit. Neque vero ille ob eam causam conatu desistebat, sed labore et perseverantia nautarum se[r] vim tempestatis superare posse sperabat, prætervectosque Dyrrhachium magna vi venti nihilo secius[s] sequebatur. Nostri, usi fortunæ beneficio, tamen impetum classis timebant, si forte ventus remisisset. Nacti portum, qui appellatur Nymphæum,[138] ultra Lissum[t] [139] millia pas-

præter B. in quo cum Vulgg. *ut n.*—[e] vulgo *si vel dirigerent quod.*—[f] *Apollinatium* Mss. et Edd. qdd.—[g] *custodiis* Mss. et Edd. qdd. *loca* delet Ciaccon. —[h] Sic Mss. meliores et Edd. Vett. ac Scal. *longis* Edd. pp. Vasc. Stephan. Str. Gr. post.—[i] Sic Mss. plerique, vel *Rufio*, *Rufo Cal.* et Edd. qdd. al. *Fusio.* V. B. C. l. I. in f.—[j] *altero* Pet. L. pr. V. et Edd. qdd. desunt *altero die* Scal. B.—[k] *Dyrrhachium* sine *que* Pet. P. L. pr. Sc. V. Dorv. at Lovan. *inde Dyrrhachium p.*—[l] *quo* Dorv.—[m] *in c.* L. pr.—[n] Ita Ciacc. Edd. Dav. Clark. et cap. 5. Vulgo *Q. Cop.* cum Mss. sed *M. Cop.* Lov. sine prænomine Leid. pr. Scal.—[o] *et hoc die* Carr. *cl. die* V.—[p] vulgo *nostri. remissiori* Mss. 2. *adpropinquavissent* Pet.—[q] *increbruit* Pet. L. pr. sec. Edd. pp. V. ad c. 43. et ad Suet. Aug. c. 11. Cl. Burm. Arntz. ad Aur. Vict. Ep. 9. §. 14.—[r] *et* Pet. Sc. L. pr. Lov. *superari* Lov. Sc. Dorv. *sperabant* Lov. L. sec. Dorv.—[s] *segnius* L. sec. V. Edd. pp. aliæque. Dein *tantum imp.* Carr.—[t] *Lyssum* Edd. qdd. male.

NOTÆ

135 *Atque eo naves ejicere possent*] Cum navis in importuosum littus agitur, ubi frangitur, salvis tamen et expositis in terram militibus.

136 *Austrum*] Auster ventus meridianum cardinem tenet.

137 *C. Coponius*] Caius dicitur a Cicerone l. I. de divinatione, qui nonnulla habet eo loco huc pertinentia; 'C. Coponium ad te venisse Dyrrhachio cum prætorio imperio classi Rhodiæ præesset, cum primis hominem prudentem et doctum, eumque dixisse remigem quendam in quinqueremi Rhodiorum vaticinatum madefactum iri minus XXX diebus Græciam sanguine,' &c.

138 *Nymphæum*] Plinius Promontorium vocat III. 22.

139 *Lissum*] Lissus oppidum Illyri.

suum tria, eo naves introduxerunt, (qui portus ab africo[140] tegebatur, ab austro non erat tutus,) leviusque[u] tempestatis, quam[v] classis, periculum æstimaverunt. Quo simul atque intus est itum,[141] incredibili felicitate auster, qui per[w] biduum flaverat, in africum se vertit.

27. Hic[x] subitam commutationem fortunæ videre licuit. Qui modo sibi timuerant,[142] hos tutissimus portus[143] recipiebat:[y] qui nostris navibus periculum intulerant,[z][144] de suo timere cogebantur. Itaque, tempore commutato,[a] tempestas et nostros texit, et naves Rhodias afflixit, ita ut ad unam omnes[b] constratæ, numero sedecim,[c] eliderentur et naufragio interirent, et ex magno remigum propugnatorumque numero pars ad scopulos allisa interficeretur, pars ab[d] nostris detraheretur: quos omnes conservatos Cæsar domum remisit.

28. Nostræ naves duæ, tardius cursu confecto,[e] in noctem conjectæ, cum ignorarent, quem locum reliquæ cepissent, contra Lissum in anchoris constiterunt. Has, scaphis minoribusque navigiis compluribus submissis,[f] Otacilius Crassus,[145] qui Lissi præerat, expugnare parabat;[g] simul de deditione eorum agebat et incolumitatem deditis pollicebatur. Harum altera navis ducentos[h] viginti ex legione

mille passus Lov. *passibus* V.—[u] *leniusque* V. *levisque* Mss. 2. *levius quoque potest* Lov.—[v] *caussa* Mss. 2. et *existim.* vel *extim.* Mss. et Edd. qdd. *metuebant* L. pr. a m. pr. sed V. ad B. G. II. 17.—[w] deest L. pr.—[x] *Hinc* L. pr.—[y] *rei cieb.* Pet. L. pr. V. *excip.* B.—[z] *intulerunt* Lov. Dorv. P. et *timore* Lov. P.—[a] *commutata* Lov. Dorv. P.—[b] Sic Mss. meliores non *const. omn. contractæ* vel *confractæ* male in quibusd. *rostr.* Carr.—[c] CXIII Lovan. CXII. Dorvill.—[d] Sic Pet. L. pr. Sc. non *a n.*—[e] *completo* Lov. Dorv.—[f] *sumptis* B. L. sec. V. Edd. Vett. delet Ciaccon. dein *Octacilius*, *Octulicus* Mss. et Edd. Vett. plerique semper.—[g] x *par.* L. pr. Sc.—[h] *equites d. et legionem* Lov. ridicule. CCCXXX.

NOTÆ

cum, quod Dyrrhachio distat c millibus passuum, auctore Plinio. Hodie *Alesio* Sophiano.

140 *Africo*] Africus ventus, qui flat ab occasu hyberno.

141 *Quo simul atque intus est itum*] *Intro* solet dici, ubi motus significari contingit.

142 *Qui modo sibi timuerant*] Cæsariani.

143 *Tutissimus portus*] Nymphæum.

144 *Qui nostris navibus periculum intulerant*] Pompeiani.

145 *Otacilius Crassus*] Ille victo

tironum sustulerat: altera ex veterana[i] paulo minus ducentis.[j] Hic[k] cognosci licuit, quantum esset hominibus præsidii[l] in animi firmitudine.[m] Tirones enim, multitudine navium perterriti, et salo[146] nauseaque[n] confecti, jurejurando accepto, nihil iis nocituros hostes, se Otacilio dediderunt: qui omnes, ad[o] eum producti, contra religionem jurisjurandi in ejus conspectu crudelissime interficiuntur. At veteranæ legionis milites,[p] item conflictati et tempestatis et sentinæ vitiis, neque[q] ex pristina virtute remittendum aliquid putaverunt; sed, tractandis conditionibus et simulatione deditionis extracto[r] primo noctis tempore, gubernatorem in[s] terram navem ejicere cogunt; ipsi, idoneum locum nacti, reliquam noctis partem ibi confecerunt, et luce prima, missis ad[t] eos ab Otacilio equitibus,[u] qui eam partem oræ maritimæ asservabant, circiter quadringentis, quique[v] eos armati ex præsidio secuti sunt, se[w] defenderunt, et, nonnullis eorum interfectis, incolumes sese ad nostros receperunt.

29. Quo[x] facto, conventus civium Romanorum, qui Lissum obtinebat,[y] quod oppidum iis antea[z] Cæsar attribuerat, muniendumque curaverat, Antonium recepit,[a] omnibusque rebus juvit.[b] Otacilius, sibi timens, oppido fugit et ad Pompeium pervenit. Expositis omnibus copiis,[147] Antoni-

L. pr. cxx. L. sec. *e l.* Pet. L. pr. V.—[i] *veteranis* L. pr.—[j] ccc L. pr. vulgo additur *se compleverat.*—[k] *his* Mss. o. et Edd. pp.—[l] *præsidium* V.—[m] *fortit.* L. pr. sec. V. et Edd. ante Urs. vide ad B. G. I. 3. *magnitud.* B.—[n] *nausiaque* Mss. qdd.—[o] *advenientes* inserunt Lov. Dorv. Pal. L. sec. et vulgo *perducti.*—[p] deest Pet.—[q] vulgo *non.*—[r] *extracta* Mss. 2.—[s] *intra n.* V. *navem* deest Palat. *cj. nav.* L. pr.—[t] *adeo* L. pr.—[u] *nuntiis* L. pr. deest V.—[v] *qui* L. pr. *quinque* Edd. Gryph.—[w] Sic Mss. o. et Edd. quædd. non *ad n. sese.* desunt in Lov. *ad nostros.*—[x] *eo* B.—[y] *oppidum ob.* Pal. Lov. Dorv. et statim carent τοῖς *quod opp.* vulgo *obtinebat* contra Mss. tantum non o.—[z] deest Pet. *ante* Palat. *tribuerat* L. sec.—[a] *recipit* Mss. 4.—[b] *luit* L. pr. a

NOTÆ

Scipione fugit ex Africa, ut est auctor Plutarchus in Catone.

146 *Salo*] Quod postea explicat, nempe jactatione.

147 *Expositis omnibus copiis, &c.*] Non frustra solicitabatur Cæsar, nondum recepto Antonio. Neque enim satis habebat copiarum ad victoriam, quod ipsi summæ semper curæ esse consueverat; et sic omnes

us, quarum erat summa veteranarum[c] trium legionum, uniusque tironum, et equitum octingentorum, plerasque naves in Italiam remittit ad reliquos milites equitesque transportandos: pontones,[148] quod est genus navium Gallicarum, Lissi relinquit, hoc consilio, ut si forte Pompeius, vacuam existimans Italiam, eo transjecisset exercitum, quæ opinio erat edita in vulgus,[d] aliquam Cæsar ad insequendum facultatem haberet: nuntiosque[e] ad eum celeriter mittit, quibus regionibus[f] exercitum exposuisset, et quid militum transvexisset.[g]

30. Hæc[h] eodem fere tempore Cæsar atque Pompeius cognoscunt: nam prætervectas Apolloniam Dyrrhachiumque naves viderant; ipsi iter secundum eas terra direxerant;[i] sed, quo essent eæ[j] delatæ, primis diebus ignorabant: cognitaque re, diversa sibi ambo consilia capiunt: Cæsar, ut quam primum se cum Antonio conjungeret; Pompeius, ut venientibus in itinere se opponeret, si imprudentes ex[k] insidiis adoriri posset: eodemque die uterque eorum ex castris stativis[l] [149] a flumine Apso exercitum educunt; Pompeius clam et noctu,[m] Cæsar palam atque[n] interdiu. Sed Cæsari[o] circuitu majore iter erat longius, adverso flumine, ut vado transire posset: Pompeius, quia expedito

m. pr.—[c] vulgo *veteranorum*.—[d] *vulgo* L. sec. V.—[e] *n. quoque* Lov. Dorv. *ad eos* Leidd. Lov.—[f] *leg.* V.—[g] *transmisisset* Lov. Dorv. certe non male. Vide ad v. 2.—[h] *hoc* L. sec. Edd. pp.—[i] *terras duxerant* Mss. plerique et Edd. Vett. perperam.—[j] *hæ* vel *hec* Mss. et Edd. pp. *ecce* Lov.—[k] abest Pal. Dorv.—[l] *statutis* Sc. Leidd. *ex fl.* Edd. R. M. *Thapso* rursus Mss.—[m] *nocte* V.—[n] *et* L. pr.—[o] *a Cæsare* Lov. Dorv. *Cæsar* L. sec. Ed. Flor. *iter quippe*

NOTÆ

Pompeiani etiam judicabant. Sed sua eum et hic fortuna tutata est. Sed enim, ut refert Appianus, Pompeius eo tempore non differendum ratus, in eum instructam aciem cum duceret, duoque ex ejus militibus prætentarent vadum medio fluminis alveo, Cæsarianorum unus ambos impetu facto occidit, ipse, ut omen infaustum aversatus in sua castra copias reduxit, omnibus amitti occasionem querentibus.

148 *Pontones*] Naves trajiciendis equis et vehiculis idoneæ, *bacs*, aut certe ad earum formam accedentes.

149 *Ex castris stativis*] Castra hyberna distant a stativis, quod stativa sub pellibus sunt tumultuario opere facta, hyberna vero in oppidis sunt, tabernaculis accuratius exstructis, ut videtur Livio.

itinere flumen[p] ei transeundum non erat, magnis itineribus ad Antonium contendit; atque, eum ubi[q] appropinquare cognovit, idoneum locum nactus, ibi copias collocavit, suosque omnes castris[r] continuit ignesque fieri prohibuit, quo occultior esset ejus adventus. Hæc ad Antonium statim per Græcos deferuntur. Ille, missis ad Cæsarem nuntiis, unum diem sese castris tenuit: altero die ad eum pervenit Cæsar. Cujus adventu cognito, Pompeius, ne duobus circumcluderetur[s] exercitibus, ex eo loco discedit, omnibusque copiis ad Asparagium[t] [150] Dyrrhachinorum pervenit atque ibi[u] idoneo loco castra ponit.

31. His temporibus Scipio,[151] detrimentis quibusdam circa montem Amanum[152] acceptis, sese imperatorem appellaverat. Quo facto, civitatibus tyrannisque magnas imperaverat pecunias:[v] item[w] a publicanis suæ provinciæ debitam biennii pecuniam exegerat, et ab eisdem[x] insequentis anni mutuam præceperat,[y] equitesque toti provinciæ imperaverat. Quibus coactis, finitimis hostibus Parthis[153] post se relictis, qui paulo ante M.[z] Crassum imperatorem inter-

er. L. sec. Edd. pp.—[p] *flumine tr.* Mss. 3.—[q] Sic Mss. plerique; non *ubi e.*—[r] *in c.* L. pr.—[s] *circumduc.* L. sec. *circum claud.* Edd. M. V. Elz.—[t] *Hasparagum* Dorv. Pal. *Sparagium* V. *Hispar.* L. sec. *Aspragum* Edd. quædd. c. 44. Mss. o. *Asparagium,* uti et c. 76. dein *Dyrrachiumque* Pal. L. sec. Dorv. *Dyrrachiorum* Pet. Sc. L. pr. non male: c. 33. *Ephesia pec.*—[u] *ibique* L. pr. *ibique in* Lov. Dorv.—[v] *copias* V.—[w] *itemque* Pet. *poblic.* Lov.—[x] *isdem* Pet. L. pr.—[y] *percep.* L. pr. V. *accep.* Edd. pp.—[z] deest Mss. 2.—[a] *obsidionem* Ed.

NOTÆ

150 *Asparagium*] Ignoratur.

151 *Scipio*] Cui Syriam obvenisse regendam, supra dictum.

152 *Amanum*] Mons Amanus Ciliciam Syriamque disterminat; hodie quibusdam *Montenegro,* aliis *Scanderone.* Sed hoc loco vix potest abesse mendum. Quomodo enim quis, detrimento accepto, victoriæ insignia ausit poscere, nisi tamen fuerit victoria dubia? Nec certe dubitarem esse mendum, nisi hoc anno et hoc bello, quo nunc tota fere ardet Europa, vidissemus hostes Gallici nominis suis cladibus tanquam remedia quædam, epinicia falsa adhibere.

153 *Parthis*] Quoniam creberrima ubique Parthorum oboritur mentio, operæ pretium est aliquid de ea gente dicere. Plinius VI. 25. tradit Persidem in Parthorum jampridem translatum nomen, deinde, inquit, 'Regna Parthorum duo de viginti sunt omnia. Ita enim dividunt provincias circa duo maria, Rubrum a meridie, Hyrcanum a septentrione. Ex iis unde-

fecerant et M. Bibulum in obsidione[a] habuerant,[154] legiones equitesque ex Syria[155] deduxerat: summaque in[b] sollicitudine ac[c] timore Parthici belli in[d] provinciam cum venisset, ac nonnullæ militum voces tum audirentur, sese, contra hostem si ducerentur, ituros, contra civem et consulem arma non laturos; deductis Pergamum[156] atque in[e] locupletissimas urbes in hyberna[f] legionibus, maximas largitiones

Gryph.—[b] *cum* L. sec. Dorv. Vasc. Gr. post. deest præp. in Edd. pp. Ald. Gryph.—[c] *atque* L. sec. D.—[d] deest præpos. in Pet. L. pr. V. *provincia* Pet. L. pr. V. Lov. Pal. Dorv. statim vulgo deest *tum*.—[e] exulat a Pal.—[f] *hibe-*

NOTÆ

cim quæ superiora dicuntur, incipiunt a confinio Armeniæ Caspiisque littoribus, pertinent ad Scythas, cum quibus ex æquo degunt. Reliqua septem regna inferiora appellantur. Quod ad Parthos attinet, semper fuit Parthia in radicibus montium sæpius dictorum qui omnes eas prætexunt. Habet ab ortu Arios, a meridie Carmaniam et Arianos, ab occasu Pratitas, Medos, a septentrione Hyrcanos, undique desertis cincta.' Eorum imperium ortum habuit circa annum urb. cond. IↃIV. cum ab Antiocho cognomento Theo, Asiæ et Syriæ rege tertio ab Alexandro, ducem nacti Arsacem defecerunt. Orodes qui Crassum vicit nonus ab illo fuit, et quanquam de illis L. Ventidius Bassus triumphaverit, tamen parum abfuit quin Marcum Antonium eodem quo Crassum modo exceperint. Augustus Cæsar Phraatem hoc nomine tertium eorum regem, signa capta reddere coëgit, pacemque cum iis iniit, quæ usque ad imperatorem Caracallam perduravit, quo a Macrino interfecto, iterum coiit, octoque post annis Artabano eorum rege interfecto ab Artaxerxe, Parthorum regni finis fuit anno Christi CCXXVI. Ibidem regnaverunt Persæ usque ad Hormisdam ejus nominis tertium, quo an. Christi IↃCXXXIX. regnante victi sunt Persæ a Mahomedis successore Omare. Atque hæc de Parthis et eorum successoribus Persis.

154 *M. Bibulum in obsidione habuerant*] Ejus exemplum sequendum Cicero proponit Cornificio lib. XII. epist. ad Famil. 'Quod si pares copias ad confligendum non habebis, non te fugiet uti consilio M. Bibuli, qui se oppido munitissimo et copiosissimo tamdiu tenuit, quamdiu in provincia Parthi fuerunt.'

155 *Syria*] Scipionis erat provincia. Maximæ fuit amplitudinis. A Posidonio apud Strab. *Aramæa* dicta, quo nomine insignitur apud sacras scripturas. Eustathius dividit in quinque partes, in *Comagenen*, *Seleucidem*, *Cœlo-syriam*, *Phœnicen*, et *Judæam*; ad ortum Euphrati, ad occidentem mari Mediterraneo, a meridie Arabia, a septentrione Cilicia et parte Cappadociæ terminatur; sub regibus primo, deinde sub Persis, sub Alexandri posteris Græcis postea, tandem a Pompeio Romanis subdita, donec a Cosroë Persarum rege erepta Phocæ imperatori, recuperata ab Heraclio, haud ita multo post a Saracenis capta est.

156 *Pergamum*] Pergamus Galeni medici patria in Mysia, quam Caycus

fecit, et confirmandorum militum causa diripiendas[g] iis civitates dedit.

32. Interim acerbissime imperatæ pecuniæ tota provincia exigebantur: multa præterea generatim ad avaritiam excogitabantur.[h] In capita singula servorum ac liberorum tributum imponebatur: columnaria,[157] ostiaria, frumentum, milites, remiges, arma,[i] tormenta, vecturæ imperabantur: cujus modo rei nomen reperiri poterat, hoc satis esse ad cogendas[j] pecunias videbatur. Non solum urbibus, sed pæne vicis castellisque singuli[k] cum imperio præficiebantur. Qui horum quid acerbissime crudelissimeque fecerat,[l] is et vir et civis optimus habebatur. Erat plena lictorum et imperiorum provincia; differta[m] præceptis atque exactoribus, qui, præter imperatas pecunias, suo etiam privato compendio serviebant: dictitabant[a] enim, se, domo patriaque expulsos, omnibus necessariis egere rebus, ut honesta præscriptione rem turpissimam tegerent. Accedebant ad hæc gravissimæ usuræ, quod in bello plerumque accidere consuevit,[b] universis imperatis pecuniis:[c] quibus in rebus prolationem dici[158] donationem esse dicebant. Itaque æs alienum provinciæ eo biennio multiplicatum est. Neque[d] minus ob eam causam civibus Romanis ejus provinciæ,[e] in singulos conventus[159] singulasque civitates, certæ pecuniæ imperabantur, mutuasque illas ex S. C. exigi dictitabant: publi-

riæ civitates B. *hiberiæ* Ed. Ven. *urb. hiberniæ* Lov. L. sec. *u. l. hiberniæ, m.* B. Dorvill.—[g] *diripiund.* Bong. V. ad B. G. III. 6. *iis* vel *his* abest Lov.—[h] *exerceb.* Lov. Pal. L. sec.—[i] *arma, rem.* Mss. plerique.—[j] *agend.* V. *copias* L. pr.—[k] *singuli* Mss. 2. Edd. Vasc. Steph. Str. Gr. post. Hotom. *imperiis* B.—[l] *faceret et crud.* L. pr.—[m] *conf.* Pal. B. L. sec. Dorv. Edd. pp. Ald. Gryph. aliæque. *diserta* Lov. dein vulgo *præfectis.*—[a] *dictabant* V.—[b] *solet* Lov. D.—[c] *in universis pecun.* Edd. R. M. V.—[d] Ita Mss. et Edd. qdd. non *nec.*—[e] *sed*

NOTÆ

amnis præterfluit, in qua Pergamena membrana inventa esse dicitur. Nomen hodie retinet.

157 *Columnaria*] Cicero lib. XIII. ad Att. 'Columnarium vide nullum ne debeamus.' Tributum in singulas columnas, quod ideo institutum erat, ut ab insanis ædificiorum sumtibus deterrerent cives.

158 *Quibus in rebus prolationem diei, &c.*] Quia ut plus ille petit qui ante diem petit, ita minus solvit qui tardius et non ad diem solvit.

159 *In singulos conventus*] De quibus supra.

canis,[f] uti in sorte[g] fecerant, insequentis anni vectigal promutuum.

33. Præterea Ephesi[160] a fano Dianæ depositas antiquitus pecunias[h] Scipio tolli jubebat, certaque[161] ejus rei die constituta,[i] cum in fanum ventum esset, adhibitis compluribus senatorii ordinis, quos advocaverat Scipio, literæ ei redduntur a Pompeio, mare transisse cum legionibus Cæsarem: properaret ad se cum exercitu venire, omniaque postbaberet.[j] His literis acceptis, quos advocaverat, dimittit, ipse iter in[k] Macedoniam parare incipit, paucisque post[l] diebus est profectus. Hæc res Ephesiæ pecuniæ salutem attulit.

34. Cæsar, Antonii[m] exercitu conjuncto, deducta Orico legione, quam tuendæ oræ maritimæ causa posuerat, tentandas sibi provincias longiusque procedendum existimabat; et, cum ad eum ex Thessalia[162] Ætoliaque[163] legati venissent,[n] qui præsidio misso pollicerentur, earum gentium[o] civitates imperata facturas, L. Cassium Longinum cum le-

in quibusd. Mss. *in* exulat Pal. D.—[f] *a p.* Mss. Reg. L. sec. deest *publ.* a Pet.—[g] *ut forte* Lovan. Pal. Dorv. *ut in s.* L. pr. *fecerint* V.—[h] deest Lov. [i] vulgo *ceterasque c. deæ statuas.* Q.—[j] *omniaque postea quæ h.* Pet. Scal. L. pr. *omnibusque quæ h.* Carr. Palat. B. L. sec. Dorvill. Edd. pp. Vasc. *omniaque quæ h.* Voss.—[k] deest V. L. sec.—[l] *paucis p.* Pet.—[m] *Antonio* Lovan. Dorvill. —[n] Sic Mss. Pet. L. pr. V. Pal. Dorv. et alii; non *leg. v. ex Th. Æt.*—

NOTÆ

160 *Ephesi*] Ephesus primaria Ioniæ urbs, eximio Dianæ templo, quod tota exstruente Asia cccc annis peractum est, nobilitata. Nomen nunc retinet, sed est diruta. Porro res carissimas in templis antiqui deponebant, tanquam Deorum fidei commendatas. Hæc omnia faciebat Scipio in aliena provincia, sed ut videtur, munitus senatusconsulto Pompeianorum quale Cassius apud Ciceronem Philip. II. legitur habuisse: 'Ut quamcunque in provinciam ejus belli gerendi causa advenerit, ibi majus imperium C. Cassii proconsu- vinciam obtinebit.' Nimirum ut supra mutuas pecunias ex senatusconsulto colligi dictitabant.

162 *Thessalia*] Nobilis Græciæ regio, montibus undique cincta; a septentrione Macedoniam, a meridie Bœotiam, ab oriente mare habet, in quod influit Peneus amnis.

163 *Ætoliaque*] Ætolia Achaiæ regio, cujus incolæ erant bellicosissimi, qui junctis cum Romanis viribus Philippum Macedoniæ regem fregerunt. Deinde ipsi postea a Romanis domiti sunt, de quibus triumphavit Flavius Nobilior.

gione tironum, quæ appellabatur septima vigesima, atque equitibus ducentis in Thessaliam; C. Calvisium[p] Sabinum[164] cum cohortibus quinque paucisque equitibus in Ætoliam misit, maximeque eos, quod erant propinquæ regiones, de re frumentaria ut providerent, hortatus est. Cn. Domitium Calvinum[165] cum legionibus duabus, undecima et duodecima, et[q] equitibus quingentis in Macedoniam proficisci jubet: cujus provinciæ ab ea parte, quæ Libera appellatur,[166] Menedemus, princeps earum regionum, missus legatus, omnium suorum excellens studium profitebatur.

35. Ex his Calvisius, primo adventu summa omnium Ætolorum receptus voluntate, præsidiis adversariorum Calydone[167] et Naupacto[168] rejectis, omni Ætolia potitus est. Cassius in Thessaliam[r] cum legione pervenit. Hic[s] cum essent factiones duæ, varia[t] voluntate civitatum utebatur.[u] Hegesaretos,[v] [169] veteris homo potentiæ, Pompeianis rebus studebat: Preteus, summæ nobilitatis adolescens, suis ac suorum opibus Cæsarem enixe[w] juvabat.

[o] *region.* L. pr.—[p] *C. Calus.* Lov. Dorv.—[q] deest L. pr.—[r] *Thessalia* L. pr. V. *cum* & desunt Lov. *præv.* Edd. qdd.—[s] *His* Lov.—[t] *alia* Lov. L. sec. *alia varia* Dorv. *civ.* deest Lov. L. sec.—[u] *inniteb.* Edd. R. M. V. *mitteb.* V. *non teneb.* o. præter Bong. vulgo *Egesaretus.* Vide ad Cic. Ep. ad Fam. XIII. 25.— Dorv.—[v] *Hægesaretos* vel *Hagesartos* vel *Hages.* Mss. plerique. per *os* Mss.

NOTÆ

164 *C. Calvisium Sabinum*] Hic Calvisius Sabinus Africam postea administravit, triumvirisque regnantibus, consul factus est anno ab urbe condita IↃCCXV. Huic legionem unam exceptis IↃCCC hominibus adventu Scipionis fuisse concisam, proditum est ab Appiano lib. II.

165 *Cn. Domitium Calvinum*] Cneius Domitius Calvinus consulatu jam functus fuerat quarto ante anno quam civile bellum oriretur, et iterum functus est triumviris regnantibus.

166 *Ab ea parte quæ Libera appellabatur*] Strabo lib. VII. Τὰ περὶ Λυγκυστὸν καὶ Πελαγονίαν καὶ Ὀρεστιάδα καὶ Αἰμίαν τὴν ἄνω Μακεδονίαν ἐκάλουν οἱ δ' ὕστερον καὶ ἐλευθέραν: *Superiorem Macedoniam in qua erant Lyncestus, Pelagonia, Orestias, et Æmia, posteriores liberam appellarunt.*

167 *Calydone*] Calydon metropolis Ætoliæ, Meleagro heroë et celebri apri Calydonii venatione nobilis, ad Evenum amnem, non procul a mari.

168 *Naupacto*] Naupactus vel Naupactum urbs Ætoliæ ad sinum Corinthiacum, Christianorum adversus Turcas victoria anno CIↃIↃLXXI insignis, nunc *Lepanto.*

169 *Hegesaretos*] Agesaretus Larissæus dicitur Ciceroni l. XIII. epist. ad Famil.

36. Eodemque tempore Domitius in Macedoniam venit; et, cum ad eum frequentes civitatum legationes convenire cœpissent, nuntiatum est, adesse Scipionem cum legionibus,[x] magna et[y] opinione et fama omnium: nam plerumque in novitate fama antecedit. Hic, nullo in[z] loco Macedoniæ moratus, magno impetu tetendit[a] ad Domitium, et, cum ab eo millia[b] passuum viginti abfuisset, subito se ad Cassium Longinum in Thessaliam[c] convertit. Hoc adeo[d] celeriter fecit, ut simul adesse et venire nuntiaretur. Et, quo iter expeditius faceret, M. Favonium[e] [170] ad flumen Haliacmonem,[f] [171] quod Macedoniam a Thessalia[g] dividit, cum cohortibus octo præsidio impedimentis legionum[h] reliquit, castellumque ibi muniri jussit. Eodem tempore equitatus regis Cotys[i] [172] ad castra Cassii advolavit,[j] qui circum Thessaliam esse consueverat.[k] Tum timore perterritus Cassius, cognito Scipionis adventu, visisque equitibus, quos Scipionis esse arbitrabatur, ad montes se convertit, qui Thessaliam cingunt,[173] atque ex his locis Ambraciam[174] versus iter facere

[w] *obnixe* L. pr. perperam.—[x] Sic Glar. Urs. Man. &c. *legione* Mss. et Edd. Vett.—[y] deest Mss. 4.—[z] *τὸ in* abest a Lov. Dorv. ac L. pr. a m. pr. bene.—[a] vulgo *contendit.*—[b] *ad m. V. ab eo vicies mille passus* Ms. Reg. *ac* XX. Lovan.—[c] *Thessalia* V.—[d] *ideo* Mss. *eff.* Edd. pp. *ut* deest L. pr. V. *simul* exulat Lovan. *venisse* Lovan. Dorvill.—[e] *Fabon.* Mss.—[f] sine aspir. Mss. hic et infra præter solum Cuj. ac infra etiam sine aspir.—[g] *et Thessaliam* L. pr.—[h] Rursus Mss. et Edd. Vett. ut supra, *legionis.*—[i] vulgo *Coti.*—[j] *evolavit* L. pr. dein *circa* Lov.—[k] *consuerat cum* L. pr.—[l] deest L. pr.

NOTÆ

170 *Favonium*] Favonius erat imitator Catonis, qui post mortem Cæsaris atque Bruti periit, ob cædem Cæsaris proscriptus.

171 *Haliacmonem*] Aliacmon sine aspiratione alibi scribitur. *Pelecas* est Sophiano, Mercatori *Platamona*, in Thermaïcum sinum influit.

172 *Regis Cotys*] De quo supra.

173 *Ad montes se convertit, qui Thessaliam cingunt*] Plinius IV. 8. scripsit esse in Thessalia montes XXXIV, omnes theatrali modo inflexos, caveatis ante eos LXXV urbibus.

174 *Ambraciam*] Ambracia, de qua hic Marcianus Heracleota: Μετὰ τοὺς Μολοττοὺς δ' Ἀμβρακία Κορινθίων Ἀποικός ἐστιν. ᾤκισεν δ' ὁ Κυψέλου Αὐτὴν πρότερον παῖς Γοργός: *Post Molossos autem Ambracia Corinthiorum Colonia est. Habitavit autem Cypseli Eam prius filius Gorgus.* Regia Pyrrhi quondam regis, urbs Epiri ad sinum Ambracium, unde Græciæ initium ab antiquis Geographis petebatur, proxima Ætolis et Acarnanibus, fluvioque Acheronti, quem Poëtæ fabulantur unum de IV. Inferorum fluminibus. In ejus vicinia deinde fuit condita Nicopolis ab Augusto, in memoriam Actiacæ de Antonio victoriæ. Nomen retinet *Ambracia*.

cœpit. At Scipionem, properantem sequi,[l] literæ sunt consecutæ a M. Favonio, Domitium cum legionibus adesse, neque[m] se præsidium, ubi constitutus esset, sine auxilio Scipionis tenere posse. Quibus literis acceptis, consilium Scipio iterque commutat;[n] Cassium sequi desistit, Favonio auxilium ferre contendit. Itaque die ac nocte continuato itinere ad eum pervenit, tam opportuno tempore, ut simul Domitiani exercitus pulvis[o] cerneretur et primi antecursores Scipionis viderentur. Ita Cassio industria Domitii, Favonio Scipionis celeritas, salutem attulit.

37. Scipio, biduum castris stativis[p] [175] moratus ad flumen,[q] quod inter eum et Domitii castra fluebat, Haliacmonem[r] tertio[s] die prima luce exercitum vado transducit, et, castris positis, postero die mane copias ante frontem castrorum struit.[t] Domitius tum quoque sibi dubitandum non putavit, quin, productis legionibus, prælio decertaret. Sed, cum esset inter bina castra campus circiter millium[u] passuum sex,[v] Domitius castris Scipionis aciem suam subjecit: ille[w] a vallo non discedere perseveravit: attamen, ægre retentis Domitianis militibus, est factum, ne prælio contenderetur;[x] et maxime, quod[y] rivus difficilibus ripis, castris Scipionis subjectus,[z] progressus nostrorum impediebat. Quorum studium alacritatemque pugnandi cum cognovisset Scipio, suspicatus fore, ut postero die aut invitus dimicare[a] cogeretur, aut magna cum infamia castris[b] se continere, qui magna expectatione[c] venisset, temere progressus turpem habuit ex-

dein *secutæ* Edd. pp.—[m] Sic Mss. non *nec. se* et *posse* absunt a Lov. Pal.—[n] *commutavit* L. pr.—[o] *ut p.* Lov.—[p] *in c. st. bid.* vulgo.—[q] desunt Edd. R. M. V. *intra* V.—[r] *Alisicam, Alisacam, Alisacum.* Mss. et Edd. pp. vel *Alisiacam.*—[s] *tertia* Mss. 4.—[t] *instruit* vulgo.—[u] *milia* Mss. et Edd. qdd.—[v] III Edd. R. M. V. quod præfert Glarean. vulgo abest nomen *Domitii*—[w] *ipse vero* L. sec. *ille vero* Lov. Edd. pp. *il. val.* B. *valle* Mss. 5. *descendere* Lov. L. pr. a m. pr. nec male.—[x] *prælium conderetur* Voss. *contenderent* Edd. R. M. V.—[y] *qui* V.—[z] Mss. *subj. cast. Sc.*—[a] deest V.—[b] *in c.* Edd. R. M. V. *sese* L. sec. dein *contineret* Mss. plerique et Edd. Vett.—[c] *cum exspect.* Lov.

NOTÆ

175 *Castris stativis*] Vegetius VII. 8. 'Stativa castra æstate vel hyeme hoste vicino majori labore ac cura firmantur.'

itum[c]; et noctu, ne conclamatis quidem vasis, flumen transit, atque in eandem partem, ex qua[d] venerat, redit ibique prope flumen edito natura[e] loco castra posuit. Paucis diebus interpositis, noctu insidias equitum collocavit, quo in loco superioribus fere diebus nostri pabulari consueverant. Et, cum quotidiana consuetudine Q. Varus,[f] præfectus equitum Domitii, venisset, subito illi ex insidiis consurrexerunt; sed nostri fortiter eorum impetum tulerunt, celeriterque ad suos quisque ordines rediit,[g] atque ultro universi[h] in hostes impetum fecerunt. Ex his circiter octoginta interfectis,[i] reliquis in fugam conjectis, nostri,[j] duobus amissis, in castra se receperunt.

38. His rebus gestis,[k] Domitius, sperans Scipionem ad pugnam elici posse, simulavit, sese angustiis rei frumentariæ adductum castra movere; vasisque militari[l] more conclamatis, progressus[m] millia passuum[n] tria, loco[o] idoneo et occulto omnem exercitum equitatumque collocavit. Scipio, ad sequendum paratus, equitatum magnamque partem levis armaturæ ad explorandum iter Domitii et cognoscendum præmisit. Qui cum essent progressi primæque turmæ[p] insidias intravissent, ex fremitu equorum illata suspicione, ad[q] suos se recipere cœperunt: quique hos sequebantur, celerem eorum receptum conspicati,[r] restiterunt. Nostri, cognitis insidiis, ne frustra reliquos expectarent, duas nacti hostium turmas exceperunt: (in his fuit M. Opimius, præfectus equitum[s]) reliquos omnes earum turmarum aut interfecerunt, aut captos ad Domitium perduxerunt.[t]

39. Deductis oræ maritimæ præsidiis, Cæsar, ut supra demonstratum est, tres cohortes Orici oppidi tuendi causa

Pal. Edd. R. M. Vasc. Gr. post.—[d] *Ad quam* V.—[e] *naturali* Mss. 2. ut c. 40. nisi ibi scribendum sit *natura*. dein *consuerant* Sc. ut sæpe.—[f] *Varius* Gland. —[g] *redit* L. pr. V.—[h] *conv.* Ms. Reg. L. sec. Edd. Vasc. Steph. Gr. post. *hostem* Reg.—[i] *interficiuntur* Pet.—[j] Sic Edd. primæ, Scal. &c. deest Mss. et Edd. plerisque.—[k] *confectis* L. pr.—[l] *militaribus* L. pr. sc. V. ad I. 66.—[m] *egressus* L. sec.—[n] deest V. Adi ad B. G. I. 15.—[o] *in l.* Pet. V. B.—[p] *turbæ* L. pr. Sc.—[q] *in* L. pr. *se* deest L. pr.—[r] *rec. conspectum consp.* L. pr.—[s] *eques* Lov. *eque* Voss. *eqs.* L. sec. V. ad B. C. II. 42.—[t] Sic Pet. vulgo *ded.*

reliquit[177] iisdemque[u] custodiam navium longarum transdidit, quas ex Italia transduxerat. Huic officio oppidoque præerat C. Acilius legatus. Is naves nostras[v] interiorem[w] in partem post oppidum reduxit et ad terram deligavit, faucibusque portus navem[x] onerariam submersam objecit, et huic alteram conjunxit, super qua[y] turrim effectam ad ipsum introitum portus opposuit, et militibus complevit, tuendamque ad omnes repentinos casus transdidit.

40. Quibus cognitis rebus, Cn. Pompeius[z] filius, qui classi Ægyptiæ præerat, ad Oricum venit, submersamque navim,[a] remulco[178] multisque contendens[b] funibus, adduxit;[c] atque alteram navem,[d] quæ erat ad custodiam ab Acilio posita,[e] pluribus aggressus navibus, in quibus ad libram fecerat turres,[179] ut ex[f] superiori pugnans loco, integrosque semper[g] defatigatis submittens, et reliquis partibus simul ex terra scalis et classe mœnia oppidi tentans, uti[h] adversariorum manus diduceret, labore et multitudine telorum nostros vicit: defectisque defensoribus, qui omnes scaphis excepti refugerant,[i] eam navem expugnavit; eodemque tempore ex

---

add. Ms. Hotom.—[u] Sic o. Mss. vel *isdemque,* non *iisque.*—[v] *nostri* L. pr.—[w] Ita Pet. L. pr. Scal. V. vulgo *in int. in* deest L. sec. *portum* non male legit Ciaccon. Sed vide c. 40. §. 4. quod itidem mutat.—[x] *navim* Lov. *submersit* id. *mersam* B.—[y] *quas* Mss. et Edd. Vett. *turrem* Mss. 4. *ipsius* L. pr.[z] *Pompeji* L. sec. Pal. Edd. pp. sed V. Manut. *filius* deest V.—[a] *navem* V. *remulgo* Pet. V. supra.—[b] *colligans* B. Carr. Edd. R. M. V. Vasc. Steph. Str. Gr. post. e Glossa.—[c] vulgo *abd.*—[d] *navim* L. sec.—[e] L. pr. tantum habet inter versus. *positam* Palat. L. sec. *plurimis* Lov.—[f] deest L. pr. in textu.—[g] abest Mss. B. V. Edd. pp. aliisque. *defetig.* Lov. Mox *et terra sc.* placet Ciacc.—[h] Sic Mss. o. non *ut.*—[i] Ita Mss. præter V. et Ciaccon. et Edd. primæ, aliæque, non *refugerunt.*—[j] *et a.* Mss. 5. non male. *alteram partem* Lov.

NOTÆ

177 III *cohortes Orici oppidi tuendi causa reliquit*] Ergo receptum fuerit quod amissum fuerat, aut aliquod ὕστερον πρότερον inest.

178 *Remulco*] In Ablativo tantum casu, de quo supra.

179 *Ad libram fecerat turres*] Est magnitudine ea turres facere, qua sunt aliæ, cum quibus conferuntur; unde librare aquam dixere veteres, cum altitudo loci unde deducebatur, cum eo quo ducebatur quasi libra imaginaria componebatur. Frontinus lib. de aquæductibus: 'Aquæ omnes diversa in urbem libra proveniunt.' Turres autem in navibus exstruebant. Unde Virg. 'Tanta mole viri turritis puppibus instant:' et alibi: 'credas innare revulsas Cycladas.'

altera[j] parte molem tenuit naturalem objectam,[k] [180] quæ pæne insulam contra[l] oppidum effecerat, qua quatuor biremes, subjectis scutulis,[181] impulsas vectibus in interiorem partem transduxit. Ita ex utraque parte naves longas aggressus, quæ erant deligatæ ad terram atque inanes, quatuor ex his abduxit,[m] reliquas incendit. Hoc confecto negotio, D. Lælium ab Asiatica classe abductum reliquit, qui commeatus Bullide atque Amantia[n] [182] importari in oppidum prohibebat: ipse, Lissum profectus, naves onerarias triginta, a M. Antonio relictas, intra portum aggressus omnes incendit: Lissum expugnare conatus, defendentibus civibus Romanis,[o] qui ejus conventus erant,[p] militibusque, quos præsidii causa miserat[q] Cæsar, triduum moratus, paucis in oppugnatione amissis, re infecta, inde discessit.

41. Cæsar, postquam Pompeium ad Asparagium[r] esse cognovit, eodem cum exercitu profectus, expugnato in[s] itinere[t] oppido Parthinorum,[183] in quo Pompeius præsidium habebat, tertio die in Macedoniam ad Pompeium pervenit, juxtaque eum castra posuit; et postridie,[u] eductis omnibus copiis, acie[v] instructa, decernendi potestatem Pompeio

—[k] *objectumque p.* Lov. *penins.* Edd. qdd.—[l] deest L. pr. Sc. Pet. V. Lovan. male. V. ad VIII. 41.—[m] *adduxit* Mss. 6.—[n] Sic bene emendatum a viris doctis. Mss. et Edd. Vett. *Biblide a. Mantinea,* vel pejus. V. ad c. 12.—[o] deest Pal. Lov.—[p] Sic Mss. non *er. conv.*—[q] *præsidio m.* Lov. Pal. non male. V. VIII. 11.—[r] *Asparagum* Edd. Vett. qdd.—[s] vulgo *et ex.*—[t] *in* abest Pet. *in it. a* V. *Partin.* Mss. quidd.—[u] *postera die* Pet. *postriduum* Lov. Pal.—[v] *et a.* Lov.

NOTÆ

180 *Ex altera parte molem tenuit naturalem objectam*] Quia legitur apud Plinium II. 89. 'Epidaurus et Oricum insulæ esse desiere.' Nonnulli suspicantur mendum esse in voce *naturalem,* quod tamen ita verum esse posset, si quotidiano terræ aggestu moles illa sensim aggesta sit et compacta.

181 *Scutulis*] Scutulæ sunt cylindri lignei perforati, quorum in foramina induntur vectes ad movenda prægrandia onera. Alio nomine dicuntur phalangæ, de quibus supra.

182 *Bullide atque Amantia*] De his supra.

183 *Parthinorum*] De Parthinis ita Plinius III. 23. 'A Lisso Parthini, Macedonia provincia, gentes Parthini, a tergo eorum Dassaretæ.' Dio vero et Pomponius Mela contra Plinii auctoritatem eos populos Illyrico assignant.

fecit.[w] Ubi illum[x] suis locis se tenere animum advertit,[y] reducto in castra exercitu, aliud sibi[z] consilium capiendum[a] existimavit. Itaque postero die omnibus copiis, magno circuitu, difficili angustoque[b] itinere, Dyrrhachium profectus est, sperans, Pompeium aut Dyrrhachium compelli, aut ab eo intercludi posse, quod omnem commeatum totiusque belli apparatum is[c] eo contulisset: ut accidit. Pompeius enim,[d] primo ignorans ejus consilium, quod diverso ab ea regione itinere profectum videbat, angustiis rei frumentariæ compulsum discessisse existimabat: postea, per exploratores certior factus, postero die castra movit, breviore[e] itinere se occurrere ei posse[f] sperans. Quod fore suspicatus Cæsar, militesque adhortatus,[g] ut æquo animo laborem ferrent, parva parte noctis itinere intermisso, mane Dyrrhachium venit, cum[h] primum agmen Pompeii procul cerneretur, atque[i] ibi castra posuit.

42. Pompeius, interclusus Dyrrhachio, ubi propositum tenere non potuit, secundo usus[j] consilio, edito loco, qui appellatur Petra, aditumque habet navibus mediocrem atque eas a quibusdam protegit ventis, castra communit.[k] Eo partem navium longarum convenire, frumentum commeatumque ab Asia atque omnibus[l] regionibus, quas tenebat, comportari[m] imperat. Cæsar, longius bellum ductum[n] iri existimans, et de Italicis commeatibus desperans, quod tanta diligentia omnia littora a Pompeianis tenebantur, classesque ipsius, quas hyeme in Sicilia, Gallia, Italia fecerat,[o] morabantur, in Epirum rei frumentariæ causa Q. Tullium et[p] L. Canuleium legatos misit: quodque hæ[q] regiones aberant longius, locis certis horrea constituit, vecturasque frumenti finitimis civitatibus descripsit;[r] item Lisso Parthinisque et

L. sec. *instituta* L. pr. V. ad B. G. III. 24.—[w] *dedit* Lovan. L. sec.—[x] Sic Mss. et Edd. priores, non *eum*.—[y] Ita Lovan. non *animadv.*—[z] deest Lovan.—[a] quæd. per *u.* Vide supra.—[b] *et ang*. Pet.—[c] *totumque is* Pal. C. *bellique* Pet. *is* deest Mss. plerisque antiquioribus, et Edd. Vett. Recte.—[d] deest Lov.—[e] *breviori* Lov.—[f] *ei p.* desunt V.—[g] *coh.* B. *adortus* Pal. *ad coh.* V.—[h] *et c.* Pal. L. sec.—[i] *tum* Pal. B. Edd. R. M. *cum* Ed. V. deest L. sec.—[j] *usus est* Lov.—[k] *commōvit* Pet.—[l] *ab o.* L. pr. ut sæpe.—[m] *comportare* Pet.—[n] *ducturum e.* Pal. Lov.—[o] *fecerant* Pet. L. pr. Pal.—[p] vulgo desunt. Q. *Tullium et.*—[q] *quod hæ* Pet. *eæ* Lov.—[r] *scripsit* L. pr.—[s] *omnibusque* Lov.—[t] *ip-*

A Dyrrhachium. 42. B Cæsaris castra prope Dyrrhachium. 41. C Pompeius interclusus Dyrrhachio, edito loco Petra dicto, castra communit. 42. D Cæsar ex castello in castellum perducta munitione, circumvallare Pompeium instituit. 43. E Pompeius, cum Cæsaris munitiones prohibere non posset castellis XXIV. effectis, XV. millia passuum circuitu amplexus hoc spatio pabulatur. 44. F Cæsar exercitum in aciem æquum in locum producit. 56. G Pompeius pro castris exercitum constituit. 56. H Pompeius de media nocte cohortes LX. ex maximis castris præsidiisque deductas ad eam partem munitionum ducit quæ pertinebant ad mare. 62. I Pompeius tumulum occupat atque communit. 51. K Munitiones a castris ad flumen perductæ. 70. L Castra Cæsaris inter mare et flumen contra Pompeianos. 66. L Cæsariani alio loco ignes faciunt, alio excubant. 50. M Pompeius V. legionem ab opere deductam suis subsidio mittit. 69. N. Petra, locus editus, mediocrem navibus aditum habens. 42. O Flumen. 70.

omnibus[s] castellis, quod esset frumenti, conquiri jussit. Id erat perexiguum, cum ipsius agri[t] natura, quod sunt loca[u] aspera et[v] montuosa ac[w] plerumque frumento utuntur importato; tum[x] quod Pompeius hæc providerat,[y] et superioribus diebus prædæ loco Parthinos habuerat, frumentumque omne conquisitum, spoliatis effossisque eorum domibus, per equites comportarat.[z]

43. Quibus rebus cognitis, Cæsar consilium capit ex loci natura. Erant enim circum castra Pompeii permulti editi atque asperi[a] colles: hos primum præsidiis tenuit castellaque ibi communiit. Inde, ut loci cujusque natura ferebat, ex castello in castellum perducta[b] munitione, circumvallare Pompeium instituit: hæc spectans,[c] quod angusta[d] re frumentaria utebatur, quodque Pompeius[e] multitudine equitum valebat, quo minore periculo undique frumentum commeatumque exercitui supportare posset; simul, uti[f] pabulatione Pompeium prohiberet, equitatumque ejus ad rem gerendam inutilem efficeret; tertio, ut auctoritatem, qua ille maxime apud exteras nationes niti videbatur, minueret; cum fama per orbem terrarum percrebuisset,[g] illum a Cæsare obsideri neque audere prælio dimicare.

44. Pompeius neque a mari Dyrrhachioque discedere volebat, quod omnem apparatum belli, tela, arma, tormenta, ibi collocaverat, frumentumque exercitui navibus supportabat; neque munitiones Cæsaris prohibere poterat, nisi prælio decertare vellet, quod eo tempore statuerat non esse faciendum. Relinquebatur, ut,[h] extremam rationem belli sequens, quam plurimos colles occuparet et quam latissimas regiones præsidiis teneret, Cæsarisque copias, quam max-

sorum agrorum Carr. Reg. Leid. sec. Edd. pp.—[u] deest Mss. et Edd. iisdem, item B. V. *asperi et montuosi* Carr. Reg. B. Edd. pp. vel *montosi. montosa* quoque Edd. qdd. V. ad I. 66.—[v] *ac* Pet. L. pr. Lov.—[w] *et* Pal. *atque* Pet. *ac ipsorum agrorum frum.* B. *utitur* Pal. L. sec. vulgo *ut fr.* contra meliores Codd. —[x] deest L. pr. *totum* L. sec.—[y] *prævid.* Lov. *providebat* Mss. plerique et Edd. pp.—[z] *in petra c.* Lov. vulgo *comportaverat* contra Mss. o.—[a] *asperique* Lov.—[b] *ded.* Lov. Pal. Hic autem deficit quoque Lovan. usque ad c. 49.—[c] Mss. et Edd. Vett. *exp.* V. ad B. G. II. 20.—[d] *angustia rei frumentariæ* Edd. R. M. V. —[e] *quod P.* Ed. Elz.—[f] Sic Mss. et Edd. Vett. non *ut.*—[g] *percrebruisset* L. pr. sec. V. c. 26.—[h] *ergo ut* L. sec. Edd. pp.—[i] *latissime* Ciacc. L. sec. Mox

ime[i] posset, distineret: id quod accidit. Castellis enim quatuor et viginti effectis, quindecim millia passuum[j] circuitu amplexus, hoc spatio pabulabatur; multaque erant intra[k] eum locum manu sata,[184] quibus interim jumenta pasceret.[l] Atque ut nostri, qui perpetuas munitiones habebant, perductas ex castellis in proxima castella, ne quo loco erumperent Pompeiani et[m] nostros post tergum adorirentur, timebant: ita illi interiore spatio[n] perpetuas munitiones efficiebant, ne quo loco[o] nostri intrare atque ipsos a tergo circumvenire possent. Sed illi operibus vincebant, quod et numero militum præstabant et interiore spatio minorem circuitum habebant. Quæ cum[p] erant loca Cæsari capienda, etsi prohibere Pompeius totis copiis, et dimicare non constituerat; tamen suis locis sagittarios funditoresque[q] mittebat, quorum magnum habebat numerum, multique ex nostris vulnerabantur, magnusque incesserat timor sagittarum; atque omnes fere milites aut ex coactis,[185] aut ex centonibus, aut ex coriis tunicas aut tegimenta[r] fecerant, quibus tela vitarent.

45. In occupandis præsidiis magna vi uterque nitebatur: Cæsar, ut quam angustissime Pompeium contineret; Pompeius, ut quam[s] plurimos colles quam maximo circuitu occuparet: crebraque ob eam causam prælia fiebant. In his cum legio Cæsaris nona præsidium quoddam occupavisset, et munire cœpisset; huic[t] loco propinquum et contrarium

vulgo *idque*.—[j] *passus* Pet. Edd. pp. *compl*. Ed. Flor.—[k] vulgo *inter*. *facta* V. L. sec.—[l] *pascerent* Sc. V. *pascerentur* B. Edd. pp. Vasc. Steph. &c.—[m] *ac* L. pr.—[n] *in minore sp*. B. Carr. Edd. pp. Ber. *in timore sperantes* Pal. V. L. sec. et mox.—[o] *quem locum* Pet. Sc. L. pr.—[p] *tum* Pal. B. Edd.—[q] abest *que* a Pet. L. pr. *mutabat* Edd. pp.—[r] vulgo *tegmenta*.—[s] deest Edd. R. M. V. supra vulgo *uteb*.—[t] *hunc locum* Ms. Ciacc. cui abundare hæc videntur. *locum*

NOTÆ

184 *Manu sata*] Videntur esse quæ ligonibus, non aratro coluntur. Sic Virgilius Georgicon III. 'Sed frumenta manu carpes sata.'

185 *Aut ex coactis*] Coacta lana, e qua fiunt hodie pilei, *feutre*. Ulpianus *coactilia* vocat. Sic certe Plinius: 'Lanæ per se coactæ vestem faciunt, et, si addatur acetum, etiam ferro resistunt, immo vero etiam ignibus novissimo sui purgamento.'

collem Pompeius occupavit, nostrosque opere prohibere cœpit: et, cum una ex parte prope æquum aditum haberet, primum sagittariis funditoribusque circumjectis,[u] postea levis armaturæ magna multitudine missa, tormentisque prolatis, munitiones impediebat:[v] neque erat facile nostris, uno tempore[w] propugnare et munire. Cæsar, cum suos ex[x] omnibus partibus vulnerari videret, recipere se jussit[y] et loco excedere. Erat per declive receptus:[z] illi autem hoc acrius instabant, neque regredi nostros patiebantur, quod timore adducti locum relinquere videbantur. Dicitur eo tempore glorians apud suos Pompeius dixisse, 'non recusare se, 'quin nullius usus imperator existimaretur,[a] si sine maximo 'detrimento legiones Cæsaris sese recepissent inde, quo te'mere essent progressæ.'

46. Cæsar, receptui suorum timens, crates ad extremum tumulum contra hostem proferri et adversas[b] locari; intra has mediocri latitudine fossam, tectis militibus, obduci jussit locumque in omnes partes quam maxime impediri;[c] ipse idoneis locis funditores instruxit, ut præsidio nostris se recipientibus essent. His rebus completis, legiones reduci jussit. Pompeiani hoc insolentius atque audacius nostros premere[d] et instare cœperunt cratesque, pro munitione objectas, propulerunt,[e] ut fossas transcenderent. Quod cum animadvertisset Cæsar, veritus, ne non reducti, sed rejecti viderentur, majusque detrimentum caperetur, a medio fere spatio suos per Antonium, qui ei legioni præerat, cohortatus, tuba signum dari atque in hostes impetum fieri jussit. Milites legionis nonæ subito conspirati[f] pila conjecerunt, et, ex inferiore loco adversus clivum incitati cursu, præcipites Pompeianos egerunt, et terga vertere coëgerunt[g]: quibus ad recipiendum crates directæ[h] longuriique objecti et institutæ fossæ magno impedimento fuerunt. Nostri vero, qui satis

L. sec.—[u] *circumvectus* L. sec. *circumvectis* Edd. R. M. V.—[v] *habebat* V.—[w] *opere* V. *repugn.* L. sec.—[x] deest Ed. Elz.—[y] vulgo *statuit.*—[z] *receptum* Mss. 5.—[a] *æstim.* L. sec.—[b] *adversa* L. pr.—[c] *inpedire* L. pr.—[d] *prævenire* L. sec.—[e] *præ m. obj. pepul.* L. sec.—[f] vulgo *conspicati, constipati.* dein *tela c.* V.—[g] desunt hæc V. Edd. pp. aliisque.—[h] *der.* Pet. L. pr. ut supra sæpe.

habebant sine detrimento discedere, compluribus interfectis, quinque omnino suorum amissis, quietissime se[i] receperunt, pauloque citra[j] eum locum morati, aliis comprehensis collibus, munitiones perfecerunt.

47. Erat[k] nova et inusitata belli ratio, cum tot castellorum numero, tantoque spatio et tantis munitionibus et toto[l] obsidionis genere, tum etiam reliquis rebus. Nam, quicumque alterum obsidere conati sunt, perculsos[m] atque infirmos hostes adorti, aut prælio superatos, aut aliqua offensione permotos[n] continuerunt, cum ipsi[o] numero militum equitumque præstarent: causa[p] autem obsidionis hæc fere esse consuevit, ut frumento hostes prohibeantur.[q] At[r] contra integras atque incolumes copias Cæsar inferiore[s] militum numero continebat; cum illi omnium rerum copia abundarent: quotidie enim magnus undique navium numerus conveniebat, quæ[t] commeatum supportarent; neque ullus flare ventus poterat, quin aliqua ex parte secundum cursum haberent.[u] Ipse autem, consumtis omnibus longe lateque frumentis, summis erat in angustiis: sed tamen hæc singulari patientia milites ferebant. Recordabantur[186] enim, eadem se superiore anno in Hispania perpessos, labore et patientia maximum[v] bellum confecisse: meminerant, ad Alesiam magnam se inopiam perpessos, multo etiam majorem ad Avaricum, maximarum se gentium victores discessisse. Non, illis hordeum[w] cum daretur, non legumina recusabant: pecus vero, cujus[x] rei summa erat ex[y] Epiro copia, magno in honore habebant.

48. Est etiam genus radicis[187] inventum ab iis, qui fuerant

longuri Mss. plerique.—[i] deest L. pr. V. ut crebro.—[j] *circa* Mss. et Edd. qdd. post *locum* addunt Edd. *morati* ante Ursinum, uti et Mss. Pal. B.—[k] *et erat* V.—[l] *tanto* Mss. 3. et Edd. Vett. nonnullæ.—[m] *proc.* V.—[n] abest Edd. R. M. —[o] *illi* Pal. *num. equitum pr.* L. pr. male.—[p] *casus hic* Pal. L. sec. Vasc. M. —[q] *prohiberent* Pet. Sc. L. pr. V. Ed. Fl.—[r] *Tamen* V. *tum* Pet. L. pr. B. Edd. quædam. forte *tum contra.*—[s] *inferioris* Pet. *inferiores* L. pr. V.—[t] *quo* Pet. *qui* Pal. Reg.—[u] vulgo *haberet.*—[v] *magnum* V. contra *maximam* mox Edd. pp. —[w] *ordeum* Mss. o.—[x] *cujusque* V. *rei* abest ab Edd. pp. sed V. ad B. G. IV 17.

NOTÆ

186 *Recordabantur, &c.*] Cum castra Cæsar inter Sicorim et Cingam posuisset.

187 *Est etiam genus radicis, &c.*]

cum Valerio,[188] quod appellatur chara,[z] quod admixtum lacte multum inopiam levabat.[a] Id ad similitudinem panis efficiebant.[b] Ejus erat magna copia. Ex hoc effectos panes, cum in colloquiis Pompeiani famem nostris objectarent, vulgo in eos jaciebant, ut spem eorum minuerent.

49. Jamque frumenta maturescere incipiebant, atque ipsa[c] spes inopiam sustentabat,[d] quod celeriter se habituros copiam[e] confidebant: crebræque[f] voces militum in vigiliis colloquiisque audiebantur, 'prius se cortice ex arboribus[g] 'victuros, quam Pompeium e manibus dimissuros.' Libenter etiam ex perfugis[h] cognoscebant, equos eorum[i] vix tolerari, reliqua vero jumenta interisse; uti autem ipsos valetudine non bona, cum angustiis loci, et odore tetro ex multitudine cadaverum, et quotidianis laboribus, insuetos operum, tum aquæ summa inopia affectos: omnia enim flumina atque omnes rivos, qui ad mare pertinebant, Cæsar aut averterat, aut magnis operibus obstruxerat. Atque, ut erant loca montuosa,[j] et ad specus angustiæ vallium, has sublicis in terram demissis[k] præsepserat, terramque aggesserat,[l] ut aquam continerent. Itaque[m] illi necessario loca sequi[n] demissa ac palustria, et puteos fodere cogebantur: atque hunc laborem ad quotidiana opera addebant: qui tamen fontes a[o] quibusdam præsidiis aberant longius, et celeriter æstibus

—[y] *in* L. sec.—[z] *chata, catha* Mss. quidam. *charus* Rhell.—[a] *levat* Edd. Aldi, Manut. Gryph.—[b] *id simil. p. efficiebat* Reg. L. sec. V. B. Pal. Edd. pp. Vasc. Steph. Gr. post.—[c] deest Lov.—[d] *sustinebat* L. sec.—[e] exulat Lov.—[f] Sic Pet. Scal. Urs. B. L. pr. sec. Palat. Edd. Vasc. Str. Gr. post. Vulgo *crebroque*.—[g] *et ex arb.* Urs. Petav. statim vulgo *frequenter*.—[h] *prof.* L. pr.—[i] *eos* L. pr. *tolerare* Lov.—[j] *montosa* Edd. pp. Vasc. St. &c. ut supra. V. ad B. C. I. 66. *ut* deest Pet.—[k] Sic Pal. Edd. qdd. vulgo *dim.*—[l] *adjecerat* et *contineret* L. pr.—[m] *Ita* Mss. 2. Ed. Fl. *atque* L. pr. *ut* Lov.—[n] *perseq.* Edd. R. M. V. *dim.* Mss. plerique. *aut p.* Edd. pp.—[o] *ab* Lov. *erant* L. pr.—[p] *frumenti*

NOTÆ

Plinius *Lapsanam* videtur appellare: nec velim tamen affirmare. Cum enim hic Cæsar scribat milites legumina non recusasse, inter ea legumina poterit esse *lapsana* a Plinio commemorata, et *chara* fuisse aliud genus. Fortasse quod a Dioscoride describitur III. 59. quod appellat *Caron*. Fortasse quod Gallice *Carotes*, si sequi licet in his nominis similitudinem.

188 *Cum Valerio*] Is est qui in Asia erat bello Mithridatico, quem ducem insidiose interficiendum curaverat Fimbria.

exarescebant. At Cæsaris exercitus optima valetudine, summaque aquæ copia utebatur; tum commeatus omni genere præter frumentum[p] abundabat: quibus quotidie melius succedere tempus, majoremque spem maturitate frumentorum proponi videbant.

50. In novo genere belli novæ ab utrisque bellandi rationes reperiebantur. Illi, cum animum advertissent[q] ex ignibus, nocte[r] cohortes nostras ad munitiones excubare, silentio aggressi[s] universas, intra multitudinem sagittas conjiciebant, et se confestim ad suos recipiebant. Quibus rebus nostri, usu docti, hæc reperiebant remedia, ut alio loco ignes facerent, [alio excubarent.] * * *

51. Interim certior factus P. Sylla,[189] quem discedens castris præfecerat Cæsar, auxilio cohorti[t] venit cum legionibus duabus, cujus adventu facile sunt repulsi Pompeiani. Neque vero conspectum aut impetum nostrorum tulerunt; primisque dejectis, reliqui se verterunt[u] et loco cesserunt. Sed insequentes nostros, ne longius prosequerentur,[v] Sylla

Edd. pp. nec male. Vide ad B. G. I. 5. *abundabant* Pal.—[q] Sic Lov. non *animadv*. V. ad B. G. I. 24.—[r] Sic Mss. o. et Edd. Vett. non *noctu*.—[s] *adversi* vulgo. —[t] deest Lov.—[u] *reliquos evert*. V. dein *insequentis*, ut fere semper, L. pr.—[v] *progrederentur* Pet. quod arridet. Vide tamen ad v. 9.—[w] *ac* Pet. *atque* V.

NOTÆ

189 *Interim certior factus P. Sylla*] Multa desunt, quæ facile est supplere ex Dione l. XLI. qui scribit Cæsarem spe occupandi per præsidiariorum proditionem Dyrrhachium progressum, cum in angustias venisset, magnum periculum adiisse, et complures milites amisisse. Quo etiam referendum est Cæsaris stratagema, quod a Polyæno refertur, nempe cum Dyrrhachium volens capere parvum equitatum haberet, sub tribus cohortibus illum occuluit, eique præcepit, aliud nihil quam ut summa vi quantum posset pulverem excitaret maximum. Magna vero nubes pulveris excitata cum magni equitatus speciem præberet hostibus, ea re perterritos profugisse. Ille vero Sylla qui castris a Cæsare præfectus erat, propinquus erat dictatoris, cujus meminit Cicero lib. de offic. II. ubi dicit eum hastam dictatore suo propinquo vibrasse, et trigesimo sexto post anno a sceleratiore hasta non recessisse. Nec non l. IX. epist. ad Fam. ubi scribit pop. R. ejus morte lætatum. Quo ergo tempore Dyrrhachium erat profectus Cæsar, castellum aliquod a Pompeio fuit oppugnatum, quod a cohorte defendebatur, cui cohorti auxilio venit Sylla.

revocavit. At[w] plerique existimant, si acrius insequi voluisset, bellum eo die potuisse finiri.[x] Cujus consilium reprehendendum non videtur; aliæ enim sunt legati partes, aliæ imperatoris: alter omnia agere ad præscriptum, alter libere ad summam rerum consulere debet. Sylla, a Cæsare castris relictus, liberatis suis, hoc fuit contentus, neque prælio decertare voluit, (quæ res tamen fortasse aliquem reciperet casum[a]) ne imperatorias sibi partes sumsisse[y] videretur. Pompeianis magnam[z] res ad receptum difficultatem afferebat. Nam, ex iniquo progressi loco, in summo constiterant: si per declive sese reciperent, nostros ex superiore insequentes loco verebantur: neque multum ad solis occasum supererat temporis: spe enim conficiendi negotii prope in noctem rem duxerant.[a] Ita, necessario atque ex[b] tempore capto consilio, Pompeius tumulum quendam occupavit, qui tantum aberat a nostro castello, ut telum tormentumve missum adigi[c] non posset. Hoc consedit loco, atque[d] eum communiit, omnesque[e] ibi copias continuit.

52. Eodem tempore duobus præterea locis pugnatum est: nam plura castella Pompeius pariter, distinendæ manus causa, tentaverat, ne ex proximis præsidiis succurri posset. Uno loco Volcatius Tullus[f] impetum legionis sustinuit cohortibus tribus atque eam loco depulit; altero Germani, munitiones nostras egressi,[g] compluribus interfectis, sese ad suos incolumes receperunt.

53. Ita uno die sex præliis factis,[190] tribus ad Dyrrhachium, tribus ad munitiones, cum horum omnium ratio haberetur, ad duorum millium numero[191] ex Pompeianis ceci-

[a] *Quod tamen forte aliquem habuisset* bonum *eventum.*

æstim. L. sec. V.—[x] *sequi voluissent, b. e. d. p. finire* L. pr.—[y] *subripuisse* B.—[z] *magna* Mss. plerique et Edd. Vett.—[a] vulgo *deduxerant.*—[b] *et ex* L. pr. *atque t.* Lov.—[c] vulgo *tormento m. adjici.*—[d] *et, at, ac* Mss. et Edd. qdd. ac *communit.*—[e] desunt usque ad *Eod.* in V.—[f] *Tullius* inepte Edd. qdd. *cum coh.* Edd. pp. Vasc. Steph. Ald. Gryph. contra Mss.—[g] *aggressi* L. sec. Carr.

NOTÆ

190 VI *præliis factis, &c.*] Castra enim posita ad urbem, munitiones vero longius protendebantur.

191 *Ad duorum millium numero*] Sic

disse reperiebamus, evocatos centurionesque complures.[h] In eo fuit numero Valerius Flaccus, L. filius, ejus,[i] qui prætor Asiam obtinuerat: signaque[j] sunt sex militaria relata. Nostri non amplius viginti[k] omnibus sunt præliis desiderati. Sed in castello nemo fuit omnino militum, quin[l] vulneraretur; quatuorque ex una cohorte centuriones[m] oculos amiserunt. Et, cum laboris sui periculique[n] testimonium afferre vellent, millia sagittarum circiter triginta, in castellum conjecta,[o] Cæsari renumeraverunt:[p] scutoque ad eum relato Scævæ centurionis,[192] inventa sunt in eo foramina CXX. Quem Cæsar, ut erat de se meritus et de republica, donatum millibus ducentis[193] æris,[194] ab octavis ordinibus ad primum pilum[195] se transducere[q] pronuntiavit: ejus enim opera[r] castellum magna ex parte conservatum[s] esse constabat: cohortemque postea[t] duplici stipendio,[196] frumentove et speciariis[u] [197]

Edd. R. M. V. perperam. V. ad B. G. I. 44.—[h] *evocati sunt centuriones c.* Lov. *ev. et manipulares cent.* Edd. pp. Vasc. Steph. Gr. post. Manut. Cellar. inepte, et e glossa. *et manipulares cent.* L. sec. *enecatos* V.—[i] deest Sc.—[j] *signa s.* Lov. —[k] *quam* XX Lov. Pal. Edd. R. M. V. male.—[l] *qui non* V. ut passim. *qui* L. pr. Pet. Lov.—[m] *legione milites* V.—[n] *periculi* L. pr. *et per.* Lov. *periculo t.* V.— [o] *contexta* Sc. L. pr.—[p] *numerav. remuner. renunciav.* Mss. quidam et Edd. pp. aliæque.—[q] *reducere* Lov.—[r] *ope* Mss. Urs. et mei 5. non male. *opere* L. pr.— [s] Sic Mss. non *cons. esse m. ex p.* abest *esse* a L. pr.—[t] deest Ciac. L. sec. V. Edd. Vasc. Steph. Str. Gr. post. et uncis inclusit Scaliger.—[u] vulgo *frumento,*

NOTÆ

apud Nonium Sisenna: 'Ad binum millium numero sauciis utrimque factis.'

192 *Scævæ centurionis*] Suetonius et Plutarchus dicunt ei præterea excussum oculum. Appianus vero l. II. Minutium præfectum annumerat, cujus scutum CXX telis fuerat perforatum, cui etiam oculus excussus sex vulneribus.

193 *Millibus ducentis*] Intelligitur nummum vel sestertium.

194 *Æris*] In textum irrepsit.

195 *Ab octavis ordinibus ad primum pilum*] Per saltum, ut videtur, facta, seu virtutis ergo promotio, quæ alias non solebat fieri. Si quidem, ut prodidit Vegetius II. 21. 'Vetus consuetudo tenuit, ut ex primo principe legionis promoveretur centurio primi pili.'

196 *Duplici stipendio*] Pedes, ait Polybius, accipiebat duos obolos quotidie, id est, XIV denarios turonicos. Duo oboli pars tertia drachmæ. Drachma vero cum denario Romano eadem, vel paulo minor. Fortasse Cæsaris ætate majus stipendium. Ait enim de Cæsare Suetonius: 'Stipendium in perpetuum duplicavit, frumentum quoties copia esset, etiam sine modo mensuraque, præbuit.'

197 *Speciariis*] Mendum nonnulli suspicantur. Nullibi enim Latinorum

militaribusque donis[198] amplissime donavit.

54. Pompeius, noctu magnis additis munitionibus, reliquis diebus turres exstruxit, et in altitudinem pedum quindecim effectis operibus, vineis eam partem castrorum[v] obtexit; et, quinque intermissis diebus, alteram[w] noctem subnubilam nactus, obstructis omnibus[x] castrorum portis, et ad impediendum objectis, tertia inita vigilia, silentio exercitum eduxit, et se in antiquas munitiones recepit.[199]

55. Ætolia,[200] Acarnania,[201] Amphilochis[y] [202] per Cassium Longinum[z] et Calvisium Sabinum, ut demonstravimus,[a] receptis, tentandam sibi Achaiam,[b] ac paulo longius progre-

vel sp. Ed. Elz. *fr. ut sp.*—[v] Abest Pet. B. V.—[w] *altam* V. *subnubilem* Edd. qdd.—[x] deest Lov.—[y] *Amphilocris* Edd. pp. *Amphilocis* Mss. qdd.—[z] *Cas. p. L.* Pet. *et* abest L. pr.—[a] *supra d.* L. pr. Nihil de his dictum: adeoque hoc ex iis, quæ desunt.—[b] *A. existimabat* L. pr.—[c] deest L. pr. Pal. Q.

NOTÆ

auctorum legitur illa vox. Aliqui interpretantur *frumentum, lardum, oleum, vinum*, quæ passim apud auctores, et potissimum jureconsultos *species* dicuntur. Vegetius III. 3. 'Ut pabula, frumentum, ceteræque annonariæ species quas a provincialibus consuetudo deposcit, maturius exigantur.'

198 *Militaribusque donis*] Militaria dona sunt duplicis generis. Alia mera honoris signa, ut palma, corona querna, graminea, et alia id genus, quæ divitioribus civibus Romanis conveniebant, et nullius sunt pretii; alia vero pecuniaria, vel possessiones, quæ a gregariis militibus magis expetebantur. Atque id sapientissime erat institutum. Præmiis enim et pœnis omnia continentur.

199 *Et se in antiquas munitiones recepit*] Nempe ad editum illum locum qui Petra appellabatur, et habebat aditum navibus mediocrem.

200 *Ætolia*] De qua supra.

201 *Acarnania*] Acheloo flumine ab Ætolia diremta, teste Plinio, antea Curetis appellata, Epiri parva regio ad dextram ingredientibus Ambracium sinum, quam Ephorus initium dixit esse Græciæ ab occidente, de qua sic Marcianus Heracleota: Μετὰ τοὺς Ἀκαρνᾶνας μὲν ἔστ' Αἰτωλία Ἐξ Ἤλιδος λαβοῦσα τὴν ἀποικίαν. Κούρητες αὐτὴν γὰρ κατῴκουν τὸ πρότερον, Ἀφικόμενος δ' Αἰτωλὸς ἐκ τῆς Ἤλιδος Αἰτωλίαν ὠνόμασεν, αὐτοὺς ἐκβαλών: *Post Acarnanes quidem est Ætolia Ex Elide quæ habuit coloniam. Curetes enim illam incolebant prius, Profectus autem Ætolus ex Elide Ætoliam appellavit, illis ejectis.*

202 *Amphilochis*] Amphilochi Ætolicus populus, cujus urbs memoratur apud Plin. Amphilochicum Argos, ab Amphilocho, teste Thucyd. conditum, qui offensus Argivis, inde in Ætoliam post reditum ex Troja migraverat. De quo sic etiam Marcianus idem: Εἶτ' Ἀμφιλοχικὸν Ἄργος λεγόμενον· τοῦτο δὲ κτίσαι δοκεῖ Ἀμφίλοχος υἱὸς Ἀμφιαράου μάντεως: *Post Amphilochicum Argos dictum. Hoc autem condidisse videtur Amphilochus filius Amphiarai vatis.*

diendum existimabat Cæsar. Itaque eo Fufium[c] Kalenum misit, et Q. Sabinum et Cassium cum cohortibus adjungit. Quorum cognito adventu, Rutilius Lupus, qui Achaiam, missus a Pompeio, obtinebat, Isthmum[d] præmunire instituit,[203] ut Achaia Fufium[e] prohiberet. Kalenus Delphos,[204] Thebas,[205] Orchomenum,[f][206] voluntate[g] ipsarum civitatum recepit, nonnullas urbes per vim expugnavit,[h] reliquas civitates, circummissis legationibus, amicitia Cæsari[i] conciliare studebat. In his rebus fere erat Fufius occupatus.

56. Omnibus deinceps diebus Cæsar exercitum in aciem[j] æquum in locum produxit, si Pompeius prælio decertare vellet, ut[k] pæne castris Pompeii legiones subjiceret: tantumque a vallo ejus prima acies aberat, uti[l] ne in eam telum tormentumve adigi posset. Pompeius autem, ut famam[m] et opinionem hominum teneret, sic[n] pro castris exercitum constituebat, ut tertia[207] acies vallum contingeret: omnis[o] quidem instructus exercitus telis ex vallo abjectis protegi posset.

Pet. Lov. *que* V. *Fusium* vulgo, ut semper.—[d] *Stumum* et *Sthumum* Mss. *Istum* Lovan. *scrinium* Edd. pp.—[e] *flurium* Sc. L. pr.—[f] *et O.* Mss. plerique et Edd. Vett. V. ad IV. 15. *Orcomoneum* vel *Orcomeneum* Pet. p. L. pr. Lov. *Ortomenium* Edd. pp.—[g] *de vol.* B. V. et Edd. Vett. ante Urs. —[h] *Stumum præmunivit* addit Lov.—[i] vulgo *Cæsaris. amicitiæ* Edd. Rec. *reconcil.* V. et Edd. pp. Ber.—[j] *Omnium d. C. exercituum ac.* &c. Mss. Ciacc. Pal. L. sec. *o. copiis deinceps.* B. Ed. Fl. *diebus* abest etiam a V.—[k] *et subiere* Lov. Palat. *subjicere* L. pr. *et subjecit* Ciacc. Pal. L. sec. Reg. male. V. ad B. G. III. 14.—[l] deest L. sec. Lov. in quibus etiam *ut*. *In eam* absunt a Pet. L. pr. V. Sc. Urs. *in eum* Lov. *in* deest Pal. *adjici* etiam Edd. qdd.—[m] *Famu op.* V. *f. opinionemque* Ciacc. Lov. Pet. P. L. sec. bene. *retin.* B. sed V. c. 42.—[n] deest Lov. *sed* V.—[o] vulgo *omnisque ejus*, et dein *adjectis*.—[p] deest

NOTÆ

203 *Isthmum præmunire instituit*] Collum sive angustiæ quibus continenti jungitur Peloponnesus, quæ munitæ arcent ingressu Peloponnesi.

204 *Delphos*] Delphi urbs Phocidis Apollinis oraculo clara, quod diu floruit, et tempore Ciceronis consenescebat, ut est in libro de divinatione. Locrorum urbs dicitur apud Plinium IV. 3. Hodie *Castro*.

205 *Thebas*] Thebæ urbs Bœotiæ metropolis, clara Herculis et Bacchi natalibus, ad Ismenum fluvium.

206 *Orchomenum*] Orchomenus urbs Bœotiæ, ab Orchomeno condita Minyæ filio, qui Minyas ditissimus primus thesaurum ædificavit.

207 *Sic pro castris exercitum constituebat, ut tertia, &c.*] Argumentum est acies Romanas non fuisse profundas, sed latas tantum.

57. Hæc cum in Achaia atque apud Dyrrhachium gererentur, Scipionemque in Macedoniam venisse constaret, non oblitus pristini instituti Cæsar,[208] mittit ad eum A. Clodium, suum atque illius familiarem, quem, ab illo transditum initio et commendatum, in[p] suorum necessariorum numero habere instituerat.[q] Huic dat literas mandataque[r] ad eum, quorum[s] hæc erat summa: 'sese omnia de pace expertum:[t] 'nihil adhuc arbitrari factum vitio eorum, quos esse auctores ejus[u] rei voluisset, quod sua mandata perferre non[v] 'opportuno tempore ad Pompeium vererentur. Scipionem 'ea esse auctoritate,[w] ut non solum libere, quæ probasset, 'exponere, sed etiam magna[x] ex[y] parte compellere atque errantem regere posset: præesse autem[z] suo nomine exercitui,[209] ut, præter auctoritatem, vires quoque ad coërcendum 'haberet: quod si fecisset, quietem Italiæ, pacem provinciarum, salutem imperii[a] uni omnes acceptam relaturos.' Hæc ad eum mandata Clodius refert. Ac primis diebus, ut videbatur, libenter auditus, reliquis ad colloquium non admittitur; castigato Scipione a Favonio,[210] ut postea confecto bello reperiebamus: infectaque re sese ad Cæsarem recepit.[b]

58. Cæsar, quo facilius equitatum Pompeianum ad Dyrrhachium contineret et pabulatione prohiberet, aditus duos, quos esse angustos[c] demonstravimus, magnis[d] operibus præmunivit, castellaque his locis posuit.[e] Pompeius, ubi nihil profici equitatu[f] cognovit, paucis intermissis diebus, rursus

Palat. sed V. ad VI. 6.—[q] *const.* Pet. Lov.—[r] *mandatque* Lov. V.—[s] *quarum* Pet. P. Lov.—[t] *experta* Pet. L. pr.—[u] *ei* L. sec. *rei* abest a Lov.—[v] deest Carr. Edd. Vasc. Steph. Str. Gr. post.—[w] Sic Mss. non *a. esse.*—[x] abest a Lov. Adi ad VIII. 52.—[y] Sic Mss. non *ex m. compellare* Mss. 3. et *rogare* L. sec.—[z] *que* L. sec. *enim* conj. Ciaccon. *q. in urbe* L. sec.—[a] *imperio* Lov. L. pr. V. male.—[b] *recipit* Pal. Edd. qdd.—[c] *angustissimos* L. pr.—[d] deest Pet.—[e] *inposuit* V.—[f] *proficere equitatum* L. sec. Pal. B. Edd. Vett. præter Flor. Male. V. ad IV. 19.

NOTÆ

208 *Non oblitus pristini instituti Cæsar*] Nempe pacem suis hostibus offerendi.

209 *Præesse autem suo nomine exer-*

salutatus fuerat.

210 *Favonio*] Qui Pompeianus belli erat cupidior, ideoque de pace verba fieri graviter ferebat.

eum navibus ad se intra munitiones recipit.[g] Erat summa inopia pabuli, adeo ut foliis ex arboribus[h] strictis et teneris arundinum[i] radicibus contusis, equos alerent: frumenta enim, quæ fuerant intra munitiones sata, consumserant, et[j] cogebantur Corcyra atque[k] Acarnania,[211] longo interjecto navigationis spatio, pabulum[l] supportare: quoque[m] erat ejus rei minor copia,[n] hordeo adaugere atque his[o] rationibus equitatum[p] tolerare. Sed, postquam non modo hordeum pabulumque omnibus locis herbæque desectæ,[q] sed etiam frondes[r] ex arboribus deficiebant, corruptis equis macie, conandum sibi aliquid Pompeius de eruptione existimavit.

59. Erant apud Cæsarem ex equitum[s] numero Allobroges duo fratres, Roscillus[t] et Ægus, Adbucilli filii, qui principatum in civitate multis annis obtinuerat,[u] singulari virtute homines, quorum opera Cæsar omnibus Gallicis[v] bellis optima fortissimaque erat usus. His[w] domi ob has causas amplissimos magistratus mandaverat, atque eos extra ordinem[x] in Senatum legendos curaverat, agrosque in Gallia, ex hostibus captos, præmiaque rei pecuniariæ magna tribuerat, locupletesque ex egentibus fecerat.[y] Hi propter virtutem non solum apud Cæsarem in honore erant, sed etiam apud exercitum[z] cari habebantur: sed freti amicitia Cæsaris, et stulta ac barbara arrogantia elati,[a] despiciebant suos, stipendiumque equitum fraudabant et prædam omnem domum avertebant.[b] Quibus illi rebus permoti, universi Cæsarem adierunt, palamque de eorum injuriis sunt questi; et ad ce-

—[g] *recepit* Mss. et Edd. qdd.—[h] *arboris* L. pr.—[i] *tenera har.* L. pr. *in ar.* V.—[j] deest copula Pet. L. pr. bene. Idem *a Corcyra*, ut alibi.—[k] exulat Lov.—[l] *pabula* Lov.—[m] *quodque* L. sec.—[n] deest Lov. *hordea* Ms. Ciacc.—[o] *ipsis* Pal.—[p] exulat Lov.—[q] Sic Pet. L. pr. sec. Pal. Lov. et alii non *in l. herbaque desecta* Lov. L. sec.—[r] vulgo *frons deficiebat. de arb.* Lov. Palat.—[s] *Cæsaris equitatum* Lov. *ex* deest L. pr. Sc.—[t] *Raucillus* Sc. L. pr. *Roucillus* Pet. P. Lov. quod videtur verius. Vide VV. LL. c. 79. dein *Egus* Mss. *Egeus* L. sec. Mox *Abducilli, Abucilli, Adbucilii, Adbualli* Mss.—[u] *obtinuerant* Lov. L. sec.—[v] *Gallis* V. Sc.—[w] *hos* sine *magistr.* Lov. *Hisdem ob* L. 2.—[x] *ordines* L. pr.—[y] Sic Mss. omnes, non *effec.*—[z] *exercitui* V.—[a] deest Edd. R. M. V.—[b] *divert.*

NOTÆ

211 *Corcyra atque Acarnania*] De his supra.

tera addiderunt, falsum ab his equitum numerum deferri,[c] [212] quorum stipendium[d] averterent.

60. Cæsar neque tempus illud animadversionis[e] esse existimans, et multa virtuti eorum concedens, rem totam distulit;[f] illos secreto castigavit, quod quæstui[g] equites haberent; monuitque, ut ex sua amicitia omnia expectarent,[h] et ex præteritis suis officiis reliqua sperarent. Magnam tamen hæc res illis[i] offensionem et contemtionem ad omnes attulit: idque ita esse cum[k] ex aliorum objectationibus, tum etiam[l] ex domestico judicio atque animi conscientia intelligebant. Quo pudore adducti, et fortasse non se liberari, sed in aliud tempus reservari arbitrati, discedere a[m] nobis et novam tentare fortunam, novasque experiri amicitias constituerunt: et cum paucis collocuti clientibus suis,[n] quibus tantum facinus committere audebant,[o] primum conati sunt,[p] præfectum equitum, C. Volusenum, interficere, ut postea, bello confecto,[q] cognitum est; ut cum munere aliquo perfugisse ad Pompeium viderentur.[r] Postquam id difficilius visum est, neque facultas perficiendi dabatur, quam maximas[s] potuerunt pecunias mutuati, proinde ac suis satisfacere[t] et fraudata restituere vellent, multis coëmtis[u] equis, ad Pompeium transierunt cum iis quos sui consilii participes habebant.

61. Quos Pompeius, quod erant honesto loco nati et instructi liberaliter,[213] magnoque comitatu et multis jumentis venerant, virique fortes habebantur et in honore apud Cæsa-

L. sec.—[c] *ref.* Edd. Vasc. Steph. et aliæ.—[d] *stipendia* Lov.—[e] *advers.* Scal.—[f] Sic Mss. non *d. t.*—[g] *quæstu* L. pr. et Ciacc. V. ad B. G. I. 16. *equites* deest Pet. Contra *m. equites* Lov. V. L. sec. B. Pal. et Edd. ante Urs.—[h] abest V. *spectarent* Ed. Elz.—[i] exulat V.—[k] *tum* Mss. 3. *objectionibus* Carr.—[l] deest Edd. pp. *aut* L. pr.—[m] *ab* V. *a nostris* B. et Edd Vett.—[n] abest L. sec.—[o] *ausi sunt* Pet.—[p] deest V.—[q] *perf.* Pal.—[r] *transierunt v.* Lov. *post id* Pal.—[s] *maximam pecuniam* Lov. *petierunt* V.—[t] vulgo *perinde ac sat.*—[u] *exemtis* V.

NOTÆ

212 *Falsum ab his equitum numerum deferri*] Quoniam ferro et casibus multi pereunt, quotidie ad imperatorem militum numerus deferebatur, ut sciret quid esset sibi de suis viribus sperandum. Ejusmodi falsi equites dicuntur, *passevolans.*

213 *Instructi liberaliter*] Lauta supellectile et viatico.

rem fuerant,[v] quodque novum et præter consuetudinem acciderat, omnia sua præsidia circumduxit atque ostentavit: nam ante id tempus nemo aut miles aut eques a Cæsare ad Pompeium transierat, cum pæne quotidie a Pompeio ad Cæsarem perfugerent, vulgo vero universi[w] in Epiro atque Ætolia conscripti milites, earumque regionum omnium quæ a Cæsare tenebantur.[x] Sed hi, cognitis omnibus rebus, seu quid in munitionibus perfectum non erat, seu quid a peritioribus rei militaris desiderari videbatur; temporibusque[y] rerum et spatiis locorum et custodiarum viribus ac diligentia animadversa, prout cujusque eorum, qui negotiis præerant, aut natura aut studium ferebat, hæc ad Pompeium omnia[z] detulerant.

62. Quibus ille cognitis, eruptionisque jam[a] ante capto consilio, ut demonstratum est, tegimenta[b] galeis milites ex viminibus facere atque aggerem comportare jubet. His paratis[c] rebus, magnum numerum levis armaturæ et sagittariorum, aggeremque omnem[d] noctu in scaphas[e] et naves actuarias imponit; et de media nocte cohortes sexaginta, ex maximis castris præsidiisque deductas, ad eam partem munitionum ducit[f] quæ pertinebant ad mare, longissimeque a maximis castris Cæsaris[g] aberant. Eodem naves,[h] quas demonstravimus aggere et levis armaturæ militibus completas, quasque ad Dyrrhachium naves longas habebat, mittit,[i] et quid a[k] quoque fieri velit, præcipit. Ad eas munitiones Cæsar Lentulum Marcellinum[l] [214] quæstorem cum

emtis Lov. *multis* deest Carr.—[v] *fuerunt* Mss. 6.—[w] deest vulgo.—[x] *tenerentur* Pet.—[y] *que* abest a V.—[z] deest Lov. vulgo *detulerunt* contra Mss. plerosque et vetustiores.—[a] deest B.—[b] Sic rursus Pet. Sc. L. pr. V. Pal. non *tegm.* vel *tegum.* V. ad B. G. II. 20.—[c] *peractis* Lov. L. sec. V. *comp.* L. pr. paulo ante *comportari* Ms. Ciacc.—[d] deest Lov. *noctu* abest L. sec.—[e] *scaphis* V. L. sec.—[f] *deduc.* L. sec. *pertinebat* Pal.—[g] exulat Lov. *aberat* L. sec.—[h] abest V. L. sec. Ciacc. —[i] *inm.* Pal.—[k] *atque* L. pr. *ex quo* Lov. *vellet* Ciacc. L. pr. sec.

NOTÆ

214 *Lentulum Marcellinum*] Hic nomen patris sui obtinuit, qui P. Marcelli filius de gente Claudia in Lentulorum familiam a Lentulo adoptatus, Lentulus ideo dictus est, et Marcellinus, quia filius Marcelli, ut P. Scipio Æmilianus, qui cum esset filius Pauli Æmilii, in familiam Scipionum adoptione transierat, et Augustus dictus est Cæsar Octavianus, quia, cum esset filius Octavii, a Cæsare fuerat adoptatus. Hunc porro

legione[m] nona positum habebat. Huic, quod valetudine minus commoda utebatur, Fulvium Postumum[n] adjutorem submiserat.

63. Erat eo loco fossa pedum[o] quindecim et vallus contra hostem in altitudinem[p] pedum decem, tantundemque ejus valli agger[q] in latitudinem[r] patebat. Ab eo, intermisso spatio pedum[s] sexcentorum, alter conversus in contrariam partem erat vallus, humiliore paulo munitione:[t] hoc enim superioribus diebus timens Cæsar, ne navibus nostri circumvenirentur, duplicem eo loco fecerat vallum, ut, si ancipiti prælio dimicaretur, posset resisti. Sed operum magnitudo et continens omnium dierum labor, quod[v] millia passuum in circuitu[w] septemdecim munitiones erat complexus, perficiendi spatium non dabat. Itaque contra mare transversum vallum, qui[x] has duas munitiones contingeret, nondum perfecerat. Quæ res nota erat Pompeio, delata per Allobrogas[y] perfugas,[z] magnumque nostris attulit[a] incommodum. Nam, ut ad mare nostræ cohortes nonæ legionis excubaverant, accessere subito prima luce[b] Pompeiani exercitus, novusque eorum adventus exstitit; simul[c] ex navibus circumvecti milites in exteriorem vallum[d] tela jaciebant, fossæque aggere complebantur: et legionarii, interioris munitionis defensores, scalis admotis, tormentis[e] cujusque generis telisque terrebant; magnaque multitudo sagittariorum ab utraque parte circumfundebatur. Multum autem ab ictu lapidum, quod unum nostris erat telum, viminea

Lov. *præcepit* L. pr. Edd. qdd.—[l] *Marcellum* Sc. L. pr. male. Vide Urs.—[m] *legionibus* L. pr. Lov. inepte. *præpos.* Scal.—[n] Mss. et Edd. qdd. perperam *Postumium*, vel *Posthumium*.—[o] *pedes* L. pr. Lov. Voss.—[p] *altitudine* Pet. P.—[q] deest Lov.—[r] *altit.* L. pr. V. Lov. Ed. Elz.—[s] *pedes* B.—[t] *vallo h. p. munitus* Edd. R. M. V. *paullulum* L. pr.—[v] *quo* Mss. 2. Edd. pp. *passus* Lov.—[w] desunt *in c.* Lov. vulgo XVIII. dein *erant* V. *ac perf.* Lov. L. sec.—[x] *quibus d.* Lov. dein *conjung.* mallet Ciaccon. frustra.—[y] Sic Pet. Scal. non per *e.*—[z] Hæc 4 verba desunt Lov. et Heinsio suspecta sunt.—[a] *adtalerat* Pet. L. pr. P. Lov.—[b] Exulant *pr. l.* a Lov.—[c] vulgo *simulque* et *anter. circumventi* Mss. 3.—[d] *locum* Lov.—[e] Sic Mss. mei omnes, et Ciacc. non *tormentisque.*—[f] Sic rursus

NOTÆ

verisimile est Cæsari fuisse addictissimum, qui patrem habebat Pompeio perquam infensum, ut legimus apud Valer. Maximum VI. 2.

tegimenta[f] galeis imposita defendebant.[215] Itaque, cum omnibus rebus nostri premerentur atque ægre resisterent, animadversum est vitium munitionis,[216] quod supra demonstratum est, atque inter duos vallos, qua[g] perfectum opus non erat, per[h] mare navibus expositi[i] in adversos[j] nostros impetum fecerunt, atque ex utraque munitione[k] dejectos terga vertere coëgerunt.

64. Hoc tumultu nuntiato, Marcellinus[l] cohortes subsidio nostris laborantibus submittit:[m] quæ ex castris[n] fugientes conspicatæ, neque illos suo adventu confirmare potuerunt, neque ipsæ hostium impetum tulerunt. Itaque, quodcumque addebatur subsidio, id, corruptum timore fugientium, terrorem[o] et periculum augebat: hominum[p] enim multitudine receptus impediebatur. In eo prælio, cum gravi vulnere esset affectus aquilifer et a viribus deficeretur, conspicatus equites nostros, 'hanc ego,' inquit, 'et vivus multos per[q] annos magna diligentia defendi, et nunc moriens eadem fide Cæsari restituo. Nolite, obsecro,[r] committere, quod ante in exercitu[s] Cæsaris non accidit, ut rei militaris dedecus admittatur;[t] incolumemque ad eum referte.'[u] Hoc casu aquila conservatur,[217] omnibus primæ cohortis centurionibus interfectis,[218] præter principem priorem.

Pet. L. pr. V. Al. *tegum.* vulgo *tegm.* *rimineo tegumento inposito* Ciacc. L. sec. Pal. Ed. Fl. *se def.* L. sec.—[g] *quo* Mss. 3. Edd. pp.—[h] delet Nicas. *milites levis armaturæ* Ciacc.—[i] *expositis* Mss. qdd. et Edd. Vett. inepte *inpositis* Pal.—[j] Sic Faernus bene. *adversos* Mss. et Edd. Vett. *adversarios* B. V. *nostri* Sc. L. pr. Lov. B.—[k] *parte m.* L. sec. Edd. pp.—[l] *Marcellus* Sc. L. pr. male. —[m] Sic Mss. et Edd. Vett. non *submisit.*—[n] *ex castrisque* Pet. L. pr. Lov. V. *conspicati* L. pr.—[o] *terrores* Edd. R. M. V.—[p] *horum* Edd. pp. *eorum* Ciacc.—[q] deest Lov.—[r] *ergo* Edd. pp. *quæso* Pet.—[s] *exercitum* Pet. P. V.—[t] *amittatur* L. sec.—[u] Mss. Ciacc. et aliæ Edit. *def.*—[v] *Macedoniæ* Lov.—[w] Ita Mss. non *ten.*

NOTÆ

215 *Defendebant*] Pompeianos.

216 *Vitium munitionis*] Nempe quod vallus transversus contra mare, qui alios duos conjungeret, non esset perfectus.

217 *Hoc casu aquila conservatur*] Aquila signum legionis fuit, quæ unica in singula quaque erat legione.

218 *Omnibus primæ cohortis centurionibus interfectis, &c.*] Ætate et robore adulti vocabantur in cohorte principes, quorum primus centurio dicebatur prior princeps, centuriamque et semis ducebat, teste Vegetio II. 8. Princeps autem prior dicebatur ille centurio principum, qui ex

65. Jamque Pompeiani, magna cæde nostrorum, castris Marcellini[v] appropinquabant, non mediocri terrore illato reliquis cohortibus: et M. Antonius, qui proximum locum præsidiorum tenebat,[w] ea re nuntiata, cum cohortibus duodecim descendens ex loco superiore cernebatur. Cujus adventus Pompeianos compressit nostrosque firmavit, ut se ex maximo timore colligerent. Neque multo[x] post Cæsar, significatione per castella[y] fumo facta, ut erat superioris temporis consuetudo, deductis quibusdam cohortibus ex præsidiis, eodem venit.[z] Qui, cognito detrimento, cum animadvertisset, Pompeium extra[a] munitiones egressum, castra secundum mare, ut libere pabulari[b] posset, nec[c] minus aditum navibus haberet,[d] commutata ratione belli, quoniam propositum non tenuerat, juxta Pompeium munire jussit.

66. Qua perfecta munitione, animadversum est ab[e] speculatoribus Cæsaris, cohortes quasdam, quod instar legionis videretur,[f] esse post sylvam[g] et in vetera[h] castra duci. Castrorum hic situs erat. Superioribus diebus, nona[i] Cæsaris legio cum se objecisset Pompeianis copiis, atque opera,[j] ut demonstravimus, circummuniret,[k] castra eo loco posuit. Hæc sylvam quandam contingebant, neque longius a mari passibus quadringentis[l] aberant. Post, mutato consilio quibusdam de causis, Cæsar paulo ultra eum locum castra transtulit: paucisque intermissis diebus eadem hæc[m] Pompeius occupaverat; et quod eo loco plures erat legiones habiturus, relicto interiore vallo, majorem adjecerat[n] munitionem. Ita minora castra, inclusa[o] majoribus, cas-

pr.—[x] *multum* Lov. L. sec.—[y] *astellam* Lov. *fumo* deest L. sec.—[z] *eo dev.* V. Ed. Flor.—[a] *juxta* B. in M.—[b] *fab.* L. pr. *populari* Pet.—[c] *ne* Lov. L. sec. *navibus* deest Pet. Lov.—[d] Sic Pet. Lov. Pal. Scal. L. pr. sec. Carr. Edd. Vasc. Steph. Gr. post. non *habere.*—[e] Sic Lov. non *a. facta m.* Carr.—[f] *juberetur* Pal. *valerent* L. pr.—[g] *silvas* L. sec.—[h] *veterata* Pal. *reduci* L. pr.—[i] Sic Mss. plerique non *c. s.* IX. *leg. Cæs. diebus* deest Lov. pro IX. L. pr. II.—[j] *opere* vulgo.—[k] *circumveniret* B. V. ad I. 18.—[l] CCC. L. pr. Sc. Lov.—[m] Ita Mss. non *h. e. hæc* deest L. pr.—[n] *objec.* V. *adjecerant* Ed. Gryph.—[o] *clausa* Lov. L. sec. *castellis* L.

NOTÆ

duobus creatus erat prior. Nam, ut ait Polybius, duæ fiebant electiones centurionum a tribunis militum. Prima electio erat honoratior, usque eo, ut consiliis quæ de bello fiebant interessent, hique rursus alios centuriones secundos crearent.

telli atque arcis locum obtinebant.[p] Item ab angulo castrorum sinistro munitionem[q] ad flumen perduxerat, circiter passus quadringentos, quo liberius ac sine periculo[r] milites aquarentur: sed is quoque,[s] mutato consilio quibusdam de causis, quas commemorari necesse non est,[t] eo loco excesserat. Ita[u] complures dies manserant castra: munitiones quidem integræ omnes erant.

67. Eo signo legionis illato, speculatores Cæsari renuntiarunt. Hoc idem[v] visum ex superioribus quibusdam castellis confirmaverant. Is locus aberat a[w] novis Pompeii castris circiter passus quingentos. Hanc legionem sperans Cæsar se opprimere posse, et cupiens ejus diei detrimentum sarcire,[x] reliquit in opere cohortes duas, quæ speciem munitionis præberent: ipse diverso itinere, quam[y] potuit occultissime, reliquas cohortes, numero tres et triginta,[z] in quibus erat legio nona, multis amissis centurionibus,[a] diminutoque militum numero, ad legionem Pompeii castraque[b] minora duplici acïe duxit.[c] Neque eum prima opinio fefellit. Nam et pervenit prius, quam Pompeius sentire posset: et, tametsi erant[d] munitiones castrorum magnæ, tamen sinistro cornu, ubi erat ipse, celeriter aggressus Pompeianos ex vallo[e] deturbavit. Erat objectus portis ericius.[219] Hic paulisper est pugnatum, cum irrumpere nostri conarentur,

pr. *arcisque* Lov.—[p] *tenebant* V.—[q] *munitiones* Lov.—[r] *liberi a per.* Scal. *liberius a per.* L.pr.—[s] *hocque* L. pr.—[t] *commemorare n. n. sit* Lov.—[u] *Itaque* Edd. R. M. V. *vacua* addit Ciacc. sine causa.—[v] *quidam* Edd. R. M. V. *quidem* B. Ed. Fl. —[w] abest præpos. a Mss. 4. Edd. R. M. V.—[x] *resarcire* L. pr. V. ad VI. 1.—[y] *qua* L. pr. V. ad VIII. 42.—[z] XXIII B.—[a] *centum* L. pr. *dimin.* Mss. plerique et Edd. Vett.—[b] *castra* L. pr. *minora* exulat a Lov.—[c] *eduxit* Pet. Sc. L. pr. Lov. bene.—[d] *etsi er.* Edd. R. M. *aut etsi e.* L. pr. *et jam etsi e.* Lov. V. ad V. 34.—[e] *valle* L. pr.—[f] *fortissimeque* Lov.—[g] *probatum* V.—[h] *supra*

NOTÆ

219 *Erat objectus portis ericius*] Ericius truncus erat ramosæ arboris, cujus e ramis aculei bipedales, ubi naturales deerant, inserebantur, ut instar echini omni ex parte horreret, eratque vice repaguli ante portas et januæ vice aperiebatur. Sallustius apud Nonium: 'Saxaque ingentia, et axe junctæ trabes per pronum incitabantur, axibusque eminebant in modum ericii militaris veruta binum pedum.'

illi castra defenderent, fortissime[f] T. Pulcione,[220] cujus opera proditum[g] exercitum C. Antonii demonstravimus,[h] e loco propugnante. Sed tamen nostri virtute vicerunt: excisoque ericio, primo[i] in majora castra, post etiam in castellum, quod erat inclusum majoribus castris, irruperunt, et quod eo pulsa legio sese receperat, nonnullos ibi[j] repugnantes interfecerunt.

68. Sed fortuna, quæ plurimum potest, cum[k] in reliquis rebus, tum præcipue in bello, parvis momentis magnas rerum commutationes efficit:[l] ut tum accidit. Munitionem, quam[m] pertinere a castris ad flumen supra demonstravimus, dextri[n] Cæsaris cornu cohortes, ignorantia loci,[o] sunt secutæ, cum portam quærerent, castrorumque[p] eam munitionem esse arbitrarentur. Quod cum esset animadversum, conjunctam[q] esse flumini; protinus his munitionibus, defendente nullo, transcenderunt[r] omnisque noster equitatus eas[s] cohortes est secutus.

69. Interim Pompeius, hac satis longa[t] interjectà mora, et re nuntiata, quintam legionem,[u] ab opere deductam, subsidio suis duxit: eodemque tempore equitatus ejus nostris equitibus appropinquabat, et acies instructa a nostris, qui castra occupaverant, cernebatur, omniaque sunt subito mutata. Pompeiana enim[v] legio, celeris spe subsidii confirmata, ab decumana porta resistere conabatur,[w] atque ultro in nostros impetum faciebat. Equitatus Cæsaris, quod angusto itinere per aggeres ascendebat, receptui suo timens,[x]

d. L. pr.—[i] *primum* L. sec.—[j] *sibi* Mss. et Edd. qdd. *pugnantes* L. pr.—[k] *tum* L. pr. V.—[l] *conf.* Pal. *effecit* Lov. a quo abest *tum.*—[m] *qua* L. pr. *pertingere* vulgo.—[n] *dextrum* Mss. 4. Edd. pp.—[o] deest Lov. Edd. R. M. V.—[p] Sic Gland. Urs. et Mss. mei Pet. Sc. Cuj. Lov. *que* deest L. pr. C. *quia* V. *castr. quod* alii et Edd. Vett. *arbitrabantur* Faern. Ciac. L. sec.—[q] *conjuncta* Pet. L. pr. V.—[r] *transier.* Lov.—[s] *eo* Lov. *has* Pet.—[t] Sic Mss. non *l. s.*—[u] *legione deducta* L. pr. Sc. ut c. 67. ubi V. *præsidio* Pet.—[v] deest Lov. L. pr. V. *ceteri* Mss. plerique et Edd. ante Urs. Ciacc. et Scal.—[w] *conatur* Mss. plerique, Edd. pp. Vasc. Gryph. *conantur* L. sec.—[x] *tenens* Lov. paulo ante

NOTÆ

220 *T. Pulcione*] Cum multa tum hic locus demonstrat esse mutilos hos commentarios. Nusquam enim horum librorum legitur C. Antonii exercitum a T. Pulcione proditum. In dubio est utrum ille sit qui Pulfio dicitur lib. v. de bello Gallico.

initium fugæ faciebat. Dextrum cornu, quod erat a sinistro seclusum, terrore equitum[y] animadverso, ne intra munitionem opprimeretur, ex parte, qua proruebat, sese recipiebat, ac[z] plerique ex iis, ne in angustias inciderent, decem pedum munitionis se[a] in fossas præcipitabant: primisque oppressis, reliqui per horum corpora salutem sibi atque exitum pariebant. Sinistro cornu milites, cum ex vallo Pompeium adesse et suos fugere cernerent, veriti, ne angustiis intercluderentur,[b] cum extra et intus hostem haberent, eodem, quo venerant, receptui sibi[c] consulebant, omniaque erant tumultus, timoris, fugæ[d] plena, adeo ut, cum Cæsar signa[221] fugientium manu prehenderet[e] et consistere juberet, alii dimissis equis[222] eundem cursum conficerent, alii ex metu etiam[f] signa dimitterent,[223] neque quisquam omnino consisteret.[224]

70. His tantis malis hæc subsidia[g] succurrebant, quo minus omnis deleretur exercitus, quod Pompeius insidias timens,[225] (credo, quod hæc præter spem acciderant[h] ejus, qui paulo ante ex castris fugientes suos conspexerat,) munitionibus appropinquare aliquamdiu non audebat, equitesque ejus, angustis portis atque his a Cæsaris militibus occupatis,

adscenderat Ciacc.—[y] *hominum* Edd. R. M. *animadversi* L. pr.—[z] *at* Lov. L. sec.—[a] Sic Mss. non *sese*. dein *præcipitant* Mss. tantum non omnes. et Edd. usque ad Plant. V. ad B. G. I. 8. et alibi.—[b] *includ.* V.—[c] vulgo deest.—[d] *et f.* L. sec. Ciacc. male.—[e] *prenderet* Pet. L. pr. Lov. V. *Cæsar* abest a Lov. —[f] deest L. pr. *amitt.* V. *quisque* V. et *consistere* Lov.—[g] *nec s. &c. sed P.* Reg. L. sec. Edd. pp.—[h] *hoc acciderat* Edd. R. M. V.—[i] *utraque parte* L. pr.—[j] *pro-*

NOTÆ

221 *Ut, cum Cæsar signa, &c.*] Plutarchus negat id sine magno periculo Cæsaris fuisse, qui prævalidum militem in fugam effusum ad hostem retorquere cum niteretur, ab ipso pæne est interfectus, et fuisset, nisi Cæsaris armiger præoccupato ictu hominis humerum abscidisset.

222 *Alii dimissis equis*] Ut fossas transilirent, quas aliter nequibant.

223 *Alii ex metu etiam signa dimitterent*] Quorum XXXII. amissa, signiferis vulgo abjicientibus, teste eodem Plutarcho.

224 *Neque quisquam omnino consisteret*] Appianus tradit, cum fugientes in sua castra pervenissent, non ad suas stationes et valli defensionem accurrisse.

225 *Pompeius insidias timens*] Hoc est prælium, quo Cæsar Pompeium scire vincere negavit. Testes sunt Suetonius, Plutarchus et Appianus.

ad insequendum tardabantur. Ita parvæ res magnum in utramque partem[i] momentum habuerunt. Munitiones enim, a castris ad flumen perductæ,[j] expugnatis jam castris Pompeii, prope jam expeditam Cæsaris victoriam interpellaverunt: eadem res, celeritate insequentium[k] tardata, nostris salutem attulit.

71. Duobus his unius diei præliis Cæsar desideravit milites DCCCCLX,[226] et notos equites Rom. Felginatem[227] Tuticanum Gallum, senatoris filium; C. Felginatem Placentia; A. Granium[l] Puteolis;[228] M. Sacrativirum Capua; tribunos militum et centuriones XXXII.[m] Sed horum omnium pars magna, in fossis munitionibusque[n] et fluminis ripis oppressa suorum terrore ac fuga, sine ullo vulnere interiit, signaque sunt militaria XXXII[o] amissa.[229] Pompeius eo prælio imperator est appellatus. Hoc nomen obtinuit, atque ita se postea[p] salutari passus est;[q] sed neque in literis,[230] quas scribere est solitus, neque in fascibus insignia laureæ prætulit.[r] At Labienus, cum ab eo impetravisset,[s] ut sibi captivos transdi juberet, omnes productos[t] ostentationis, ut videbatur, causa, quo major perfugæ[u] fides haberetur, commilitones appellans, et magna verborum contumelia interro-

ductæ Lov. L. sec. nec male.—[k] *seq.* Edd. R. M. V.—[l] vulgo *Agrarium* vel *A. Gravium.*—[m] vulgo XXX.—[n] abest *que* a Lov. Pal. L. sec. non male. *Munitionis* Ciaccon.—[o] Sic Plutarch. XXVIII Appian.—[p] *post modum* L. pr.—[q] deest L. pr. V.—[r] *protulit* Edd. pp. *ad Labienum* L. pr.—[s] *peteret* L. pr.—[t] *red.* Mss. 4. *omnesque ded.* Edd. Vett. *omnesque duct.* Lov. Pal. L. sec. Sed vide ad VII. 13. et supra c. 28.—[u] *perfugis* Edd. Vett. quædam, L. sec. et B. *profugæ* Cuj.—[v] *conspectum* Pet. V. ad c. 28. *interfecit* Mss. et Edd. qdd.—

NOTÆ

226 *Cæsar desideravit milites* DCCCCLX.] Eutropius IV millia, centuriones XXII, equites Romanos complures dicit.

227 *Felginatem*] Reponendum videtur *Fulginatem.* Sic enim appellat Plinius III. 14. a *Fulginio* oppido in Umbria. Hodie *Foligni.*

228 *Puteolis*] Id est, *Puteolanum.* Sic supra legimus: *Cn. Magnum Cremona*, id est, *Cremonensem.* Puteoli porro urbs in Campania, antea Dicæarchia appellata, ut scribunt Strabo, Pausanias, et Stephanus. Hodie *Pouzzoles*, in regno Neapolitano.

229 *Signaque sunt militaria* XXXII *amissa*] Idipsum habet Plutarchus.

230 *Sed neque in literis, &c.*] Hunc morem fuisse sexcenti loci declarant. Sed hoc more abstinuit, quod ob cives victos indignum putaret iis insignibus gloriari.

gans, solerentne veterani milites fugere, in omnium conspectu[v] interficit.

72. His rebus tantum fiduciæ ac spiritus Pompeianis accessit, ut non de ratione belli cogitarent, sed vicisse jam sibi[w] viderentur. Non illi paucitatem nostrorum militum, non iniquitatem loci atque angustias, præoccupatis[x] castris, et ancipitem terrorem intra extraque munitiones, non abscissum[y] in duas partes[z] exercitum, cum altera alteri auxilium ferre non posset, causæ[a] fuisse cogitabant. Non ad[b] hæc addebant, non ex concursu acri[c] facto, non prælio dimicatum, sibique ipsos[d] multitudine atque angustiis majus attulisse detrimentum, quam ab hoste[e] accepissent. Non denique communes[f] belli casus recordabantur, quam[g] parvulæ sæpe causæ vel falsæ suspicionis,[h] vel terroris repentini, vel objectæ[i] religionis, magna detrimenta intulissent; quoties vel culpa ducis, vel tribuni vitio, in exercitu[j] esset offensum: sed, proinde[k] ac si virtute vicissent, neque ulla commutatio rerum posset accidere, per orbem terrarum fama ac literis victoriam ejus diei concelebrabant.[l]

73. Cæsar, ab[m] superioribus consiliis depulsus,[231] omnem sibi commutandam[n] belli rationem existimavit. Itaque uno tempore præsidiis omnibus deductis et oppugnatione di-

[w] deest L. pr.—[x] *in pr.* Mss. 3. Edd. R. M. V. *in ang. præoc.* L. pr. Sc. Ciacc. *non pr., c. anc. t.*—[y] *abscisum* L. pr. Lov. Nil muta hic.—[z] *partis* Mss. aliquot. Mox vulgo *alter.*—[a] *causam* L. sec. Edd. Fl. Gryph. *fuisse* deest L. pr.—[b] abest Edd. pp. *Non hoc* L. sec.—[c] *agri* Pet. L. pr. Lov. V. Ciacc. qui conjicit *aciei.*—[d] *ipsis* Lov. L. sec. male. V. ad B. G. II. 25.—[e] *hostibus* Pet. Lov. —[f] *communi* L. pr. *communis* L. sec.—[g] *quorum quam* B. Edd. Ald. Man. Gryph. *quorum* Lov. *quamque* Ciacc.—[h] *suspiciones* Pal. Lov. *terrores* Pal.—[i] Man. *abj.* sed vide Ciacc. i. e. *injectæ subito.*—[j] *exercitum* Sc. Pet. Urs. B. V. Edd. pp.—[k] *perinde* Edd. Vett. V. ad c. 1.—[l] *hujus die concelebrant* L. sec.—[m] Sic Pet. Lov. non *a.*—[n] *immut.* Lov.—[o] *acciderant* L. pr.—[p] *multiaque* Lov.

NOTÆ

231 *Cæsar ab superioribus consiliis depulsus*] Videlicet prohibendi pabulatione hostilem exercitum. Plutarchus insequentem noctem narrat gravissimam fuisse Cæsari animum in omnes partes rapienti, et sese tacite accusanti. Sed ut bona fortuna excæcat, ita mala excitat. Hoc enim detrimento accepto, intellexit quam peccaret largiter qui exercitum majorem, omnium rerum copia propter maris viciniam abundantem, minore exercitu et inopia conflictato circumvallare instituisset.

missa, coactoque in unum locum exercitu, concionem apud milites habuit, hortatusque est, 'ne ea, quæ accidissent,[o] 'graviter ferrent, neve his rebus terrerentur, multisque[p] se-'cundis prœliis unum adversum, et id mediocre, oppone-'rent: habendam Fortunæ gratiam, quod Italiam sine ali-'quo vulnere cepissent;[q] quod duas Hispanias,[232] bellico-'sissimorum hominum peritissimis atque exercitatissimis 'ducibus, pacavissent; quod finitimas frumentariasque 'provincias in potestatem redegissent: denique recordari 'debere, qua felicitate[r] inter medias hostium classes, op-'pletis non solum portibus,[s] sed etiam litoribus, omnes in-'columes essent transportati: si non omnia[t] caderent[u] se-'cunda, Fortunam esse industria sublevandam: quod esset 'acceptum detrimenti,[v] ejus juri potius, quam suæ culpæ, 'debere tribui: locum se[w] æquum ad dimicandum dedisse, 'potitum esse[x] hostium castris, expulisse ac superasse pug-'nantes: sed, sive ipsorum perturbatio, sive error[y] aliquis, 'sive[z] etiam Fortuna partam jam præsentemque victoriam 'interpellavisset, dandam omnibus operam, ut acceptum 'incommodum virtute sarciretur: quod si esset factum, de-'trimentum in bonum verteret,[233] uti ad Gergoviam accidis-'set,[a] atque ii,[b] qui ante dimicare timuissent, ultro se prælio 'offerrent.'

74. Hac habita concione, nonnullos signiferos[234] igno-

—[q] *accep.* Edd. pp.—[r] vulgo *facil.*—[s] Sic rursus Mss. et Edd. Vasc. Steph. &c. *sed aut* sine *essent* L. pr.—[t] *ni o.* Pet. *sin o.* L. pr.—[u] *cederent* B. L. sec. Edd. Vett. usque ad Urs. dein *secunda fortuna, esse indus. sublevanda* Pet. L. pr. sec. Lov. Vasc. Margo. minus bene.—[v] *detrimentum* L. sec.—[w] vulgo abest *se.*—[x] *se esse* Pet. B. L. pr. V. Edd. pp. *potitos* Lov.—[y] *terror* Lov. *aliqui* &c.—[z] *aut* L. pr. statim vulgo *interpellassent.*—[a] *venisset* V.—[b] *ei, eis, is, hi*

NOTÆ

232 *Quod duas Hispanias, &c.*] Quod propugnantibus Afranio et Petreio citeriorem et ulteriorem provinciam Hispaniæ, et belli cupidissimos homines ducentibus, illas tamen provincias arma deponere coëgissent.

233 *In bonum verteret*] Absolute pro *verteretur.* Sic apud Terent. in Phorm. 'Quæ quidem illi res vertat male.'

234 *Nonnullos signiferos, &c.*] Eos nempe ignominiæ nota puniendos esse censuit, qui signa ex metu dimiserant. Qua certe nota ignominiæ omne jus munerum civiliumque donorum adimebatur.

minia notavit ac loco movit.[c] Exercitui quidem omni tantus incessit ex incommodo[d] dolor tantumque studium infamiæ sarciendæ, ut nemo aut[e] tribuni aut centurionis imperium[f] desideraret, et sibi quisque etiam pœnæ loco[235] graviores imponeret labores, simulque omnes arderent cupiditate[g] pugnandi: cum superioris etiam ordinis nonnulli, oratione[h] permoti, manendum eo loco et rem prælio committendam existimarent. Contra ea Cæsar neque satis militibus perterritis confidebat, spatiumque interponendum ad recreandos animos putabat,[i] relictisque munitionibus magnopere rei frumentariæ timebat.

75. Itaque, nulla interposita mora, sauciorum modo et ægrorum[j] habita ratione, impedimenta[k] omnia silentio prima nocte ex castris Apolloniam præmisit, ac[l] conquiescere ante iter confectum vetuit. His una legio missa præsidio est. His explicitis[m] rebus,[236] duas in castris legiones retinuit, reliquas de quarta vigilia, compluribus portis eductas, eodem itinere præmisit; parvoque spatio intermisso, ut et[n] militare institutum servaretur, et quam serissime ejus profectio cognosceretur, conclamari jussit; statimque egressus,[237] et novissimum agmen consecutus,[o] celeriter ex[p] conspectu castrorum discessit. Neque vero Pompeius, cognito

Mss. quidam et Edd. pp.—[c] *monuit* L. pr.—[d] desunt *ex inc.* Lov.—[e] deest Lov.—[f] *officium* Lov.—[g] *in cup.* L. pr.—[h] *ratione* Mss. 5. pro *etiam* est *autem* L. pr.—[i] deest B.—[j] *Græcor.* Sc.—[k] deest Pet. L. pr. V. *omni* Pet. V.—[l] *hæc* L. pr. sec. Sc. Lov. Pal. *acquiesc.* Pal. *factum* B. L. sec. Carr.—[m] *exploratis* Carr.—[n] deest Lov. L. sec.—[o] *sec.* L. pr.—[p] Sic L. pr. Lov.—

NOTÆ

235 *Sibi quisque etiam pœnæ loco, &c.*] Appianus addit ipsos petiisse more patrio decimam ipsorum partem a Cæsare morte mulctari: Θεοῦ αὐτοὺς ἐπὶ μετάνοιαν ἄγοντος: *Deo illos ad pœnitentiam agente.* Quod cum recusaret, saltem ut signiferos supplicio afficeret. Sed contentus est eos loco movisse.

236 *His explicitis rebus, &c.*] Veget. III, 22. 'Illud vitandum ne hostes te recedere sentiant et statim irruant. Propterea aliquanti exploratis itineribus noctu cum exercitu recedebant, ut hostes die orto cum intellexissent, non possent comprehendere præcedentes.'

237 *Statimque egressus*] Primum contulerunt castra ad Apsum, deinde Asparagii, tertio ad Petram, quarto iterum Asparagii, quinto ad Pharsalum.

consilio ejus, moram ullam ad insequendum[q] intulit: sed eadem spectans,[r] si itinere[s] impedito perterritos deprehendere posset, exercitum e castris[t] eduxit, equitatumque præmisit ad novissimum agmen demorandum; neque consequi potuit, quod multum expedito itinere antecesserat Cæsar. Sed, cum ventum esset ad flumen Genusum,[238] quod ripis erat impeditis, consecutus equitatus novissimos[u] prælio detinebat. Huic[v] suos Cæsar equites opposuit, expeditosque antesignanos[w] admiscuit quadringentos, qui tantum profecerunt,[x] ut, equestri prælio commisso, pellerent omnes, compluresque interficerent, ipsi[y] incolumes se ad agmen reciperent.

76. Confecto justo itinere ejus diei,[z] quod proposuerat Cæsar, transductoque exercitu flumen Genusum, veteribus suis[a] in castris contra Asparagium consedit, militesque omnes intra vallum castrorum[b] continuit, equitatumque, per causam pabulandi emissum,[c] confestim decumana porta in castra se recipere jussit. Simili ratione Pompeius, confecto ejusdem[d] diei itinere, in suis veteribus castris ad Asparagium consedit, ejusque[e] milites, quod ab opere,[f] integris munitionibus, vacabant, alii lignandi pabulandique causa longius progrediebantur;[g] alii, quod[h] subito consilium profectionis ceperant, magna parte impedimentorum et sarcinarum relicta, ad hæc repetenda invitati propinquitate superiorum castrorum, depositis in contubernio[i] armis, vallum relinquebant. Quibus ad sequendum[j] impeditis, Cæsar, quod fore providerat,[k] meridiano fere tempore, signo pro-

[q] Edd. qdd. *seq. attulit* B.—[r] *exsp.* L. pr. V. ad c. 85.—[s] *in it.* L. pr. *deterr.* L. sec.—[t] *ex c.* L. pr. deest Pet.—[u] *novissimo* L. pr. *distin.* Edd. Fl. Vasc. Steph. Gr. post.—[v] *Hinc* Edd. pp. *equites* exulat Lov.—[w] *antesignarios* Pal. B. *admisit* Edd. R. M. V.—[x] Sic Mss. et Edd. Vett. *perfecerunt* Edd. pp. *profecere* vulgo.—[y] Sic Scal. ex Urs. Ms. mei et Edd. Vett. *ipsique.*—[z] desunt B.—[a] *ejus* Pal. *in* abest a L. pr. Pal. B. Sc.—[b] vulgo deest *castrorum.*—[c] *dem.* B.—[d] *ejus* Mss. 4. *die* Pet. Pal. V. ad B. G. II. 23.—[e] *ejus m.* L. pr. Sc. V. Ed. Flor.—[f] *operibus* Pet.—[g] *progrediuntur* Edd. R. M. V.—[h] *aliquid* L. pr. *alii qui* V.—[i] *suorum c. d. cont.* L. sec.—[j] *inseq.* Carr.—[k] *praviderat*

NOTÆ

238 *Genusum*] Flumen inter Apolloniam et Asparagium.

fectionis dato, exercitum educit, duplicatoque ejus diei itinere, octo millia passuum ex eo loco procedit: quod facere Pompeius discessu militum[239] non potuit.

77. Postero[l] die Cæsar, similiter præmissis prima nocte impedimentis, de quarta vigilia ipse egreditur, ut, si qua esset imposita[m] dimicandi necessitas, subitum casum expedito exercitu[n] subiret. Hoc idem reliquis fecit diebus.[o] Quibus rebus perfectum est, ut altissimis fluminibus atque impeditissimis itineribus nullum acciperet incommodum. Pompeius enim, primi diei mora illata, et reliquorum dierum[p] frustra labore suscepto, cum se magnis itineribus extenderet et prægressos consequi cuperet, quarto[q] die finem sequendi fecit, atque aliud sibi consilium capiendum existimavit.

78. Cæsari, ad saucios deponendos,[r] stipendium exercitui dandum, socios confirmandos, præsidium urbibus relinquendum,[s] necesse erat adire[t] Apolloniam. Sed his rebus tantum temporis tribuit, quantum erat properanti necesse: timensque[u] Domitio, ne adventu Pompeii præoccuparetur,[v] ad eum omni celeritate et studio incitatus ferebatur. Totius autem rei consilium his rationibus explicabat, ut, si Pompeius eodem contenderet, abductum illum a mari atque ab iis copiis, quas Dyrrhachii[w] comparaverat, frumento ac commeatu abstractum,[x] pari conditione belli secum decertare cogeret: si in Italiam transiret; conjuncto exercitu cum Domitio per Illyricum Italiæ subsidio proficisceretur; sin[y] Apolloniam Oricumque oppugnare, et se

Carr. L. sec. Edd. R. M. V. Vasc. Gr. post. *provideret* V. dein vulgo *millibus.* —[l] *postera* L. pr. *similiter* abest a Lov. Pal. L. sec.—[m] Sic Mss. et Edd. qdd. non *inp. e.*—[n] *subito c. expedita exercitus* L. pr.—[o] abest Lov.—[p] *reliquis diebus* L. pr.—[q] *quarta* Mss. plerique, et Edd. Vett.—[r] *deponendum* Edd. R. M. V.—[s] *et p. u. inponendum rel.* L. sec. *urbanum* Pal.—[t] *ire* L. pr.—[u] *que* abest a Pet. L. pr. Sc. Lov. V.—[v] *adventus P. præoccuparet* V. *ad eum* deest Lov. et *incitatus* exulat a L. pr.—[w] *Dyrrachio* L. sec.—[x] *distractum*

NOTÆ

239 *Quod facere Pompeius discessu militum*] Qui partim lignatum pabulatumque abierant, partim ad relicta castra redierant sarcinas et impedimenta sua repetitum.

omni maritima ora excludere conaretur; obsesso tamen[z] Scipione, necessario illum suis auxilium ferre cogeret. Itaque, præmissis nuntiis ad Cn. Domitium, Cæsar scripsit, et, quid fieri vellet, ostendit:[a] præsidioque Apolloniæ cohortibus[b] quatuor, Lissi una, tribus Orici relictis, quique erant ex vulneribus ægri depositis, per Epirum atque Acarnaniam iter facere cœpit. Pompeius quoque, de Cæsaris consilio conjectura[c] judicans, ad Scipionem properandum sibi existimabat, si Cæsar iter illo haberet, ut subsidium[d] Scipioni ferret; si ab ora maritima Oriciaque[e] discedere nollet, quod legiones equitatumque ex Italia expectaret,[f] ipse ut omnibus copiis Domitium aggrederetur.

79. Iis de causis uterque eorum celeritati studebat, et suis ut esset[g] auxilio, et,[h] ad opprimendos adversarios, ne occasioni[i] temporis deesset. Sed Cæsarem Apollonia a[j] directo itinere averterat: Pompeius per Candaviam[240] iter in Macedoniam expeditum habebat. Accessit etiam[k] ex improviso aliud incommodum, quod Domitius, qui[l] dies complures castris Scipionis castra collata habuisset, rei frumentariæ causa ab eo discesserat, et Heracleam,[241] quæ est subjecta Candaviæ, iter fecerat, ut ipsa fortuna illum objicere[m] Pompeio videretur. Hæc ad id tempus Cæsar ignorabat. Simul, a Pompeio literis per omnes provincias civitatesque dimissis[n] de prælio ad Dyrrhachium facto, latius[o] inflatiusque multo, quam res erat gesta, fama percrebuerat,[p] 'pulsum fugere Cæsarem, pæne omnibus copiis[q] amissis:' hæc itinera infesta reddiderat,[r] hæc civitates nonnullas ab ejus

Edd. pp.—[y] *si* Mss. 4. ut alibi.—[z] deest in Pet. Lov. L. pr. Palat. V. *tum.* ascripsit Lips.—[a] *fieret o.* Lov.—[b] *cohortium* L. pr. Pet.—[c] *conjecturam* Pal. Lov.—[d] *auxilium* L. pr.—[e] *Coriciaque* Pet. L. pr. *Oriecciaque* V. *Macoritiaque* Lov.—[f] *spectaret* Pet. L. pr.—[g] vulgo *ut suis ess.*—[h] abest Mss. 6. et Edd. pp.—[i] *occasio* L. sec. B. Pal. Lov. Carr. Edd. pp. *occasione* L. pr. Sc. V. male V. ad VII. 66. et Brant.—[j] vulgo deest *a.*—[k] deest B. *autem* L. pr. Scal. vulgo abest *ex.*—[l] Exulat a Pet. Lov. L. pr. V.—[m] *obj. eum* L. pr. *ipsum* Pet. *illud* B.—[n] *missis* L. pr—[o] vulgo *clatius.*—[p] *percrebruerat* L. sec.—[q] deest

NOTÆ

240 *Candaviam*] De Candavia jam supra diximus.

241 *Heracleam*] Hæc Heraclea ad Strymonem fluvium posita est.

amicitia averterat. Quibus accidit rebus, ut pluribus[s] dimissi[t] itineribus, a Cæsare ad Domitium, et ab[u] Domitio ad Cæsarem, nulla ratione iter conficere possent. Sed Allobroges, Roscilli[v] atque Ægi familiares, quos perfugisse ad Pompeium demonstravimus, conspicati in[w] itinere exploratores Domitii, seu pristina sua consuetudine, quod una in Gallia bella gesserant, seu gloria elati, cuncta, ut erant acta,[x] exposuerunt, et Cæsaris profectionem et adventum[y] Pompeii docuerunt. A quibus Domitius certior factus, vix quatuor horarum spatio antecedens, hostium beneficio periculum vitavit, et ad Æginium,[z] [242] quod est objectum oppositumque[a] Thessaliæ, Cæsari venienti occurrit.

80. Conjuncto exercitu, Cæsar Gomphos[243] pervenit,[b] quod est oppidum primum Thessaliæ venientibus ab Epiro, quæ gens paucis ante mensibus[c] ultro ad Cæsarem legatos miserat, ut[d] suis omnibus facultatibus uteretur, præsidiumque ab eo militum petierat.[e] Sed eo fama jam[f] præcurrerat, quam supra docuimus, de prælio Dyrrhachino, quod multis auxerat[g] partibus. Itaque Androsthenes, prætor Thessaliæ, cum[h] se victoriæ Pompeii comitem esse mallet, quam socium Cæsaris[i] in rebus adversis, omnem ex agris multitudinem servorum ac liberorum in oppidum cogit, portasque præcludit, et ad Scipionem Pompeiumque nuntios mittit, ut

Lov.—[r] *reddiderant* et *averterant* vulgo,—[s] *plurimis* Lov. Pal.—[t] deest Pal. *amissis* Edd. R. M. V. *dimissis* Mss. Ciacc. et reliqui mei. Quare Ciacc. delet *itineribus*. Nil muto.—[u] *a* Mss. et Edd. qdd.—[v] *Roucilli* Pet. ut supra c. 59. *Rovici* L. pr. Lov. Sc. *Rouigi* Pal. *et Egi* L. pr. *Egi* Pet. *Eti* Sc. Lov. *All. Centonici atque* (*et* B.) *eorum* L. sec. B. *All. et contonici atque eorum* Edd. R. M. V. pro *ægi* etiam habet *eorum* Pal.—[w] deest *in* Mss. 4.—[x] *gesta* Pet. —[y] Exulat a Lov. vox *adv. et* abest a Scal. V.—[z] *Egin.* Mss. et Edd. Vett.—[a] *præpos.* B.—[b] *venit* B.—[c] *diebus* Edd. qq.—[d] *tot* Lov.—[e] *occeperat* L. pr. *peteret* L. sec.—[f] deest L. sec. *præcucurrerat* Ed. Elz. ut alibi. *præoccur.* L. sec.—[g] *auxerant* Sc. L. pr.—[h] *dum* L. pr.—[i] abest Lov.—[j] *se non c. m. o. si*

NOTÆ

242 *Æginium*] De Æginio facta mentio a Livio, qui eam vel modico præsidio tutam ac prope inexpugnabilem esse testatur. In regione Pieria constituit Plinius, et Macedoniæ ascribit, Strabo Tymphæis.

243 *Gomphos*] Juxta Gomphos scripsit Plinius oriri Peneum amnem clarissimum.

sibi subsidio veniant; se confidere munitionibus oppidi, si celeriter[j] succurratur: longinquam oppugnationem[k] sustinere non posse. Scipio, discessu exercituum[l] ab Dyrrhachio cognito, Larissam[m] 244 legiones adduxerat: Pompeius nondum Thessaliæ appropinquabat. Cæsar, castris munitis, scalas musculosque ad repentinam oppugnationem fieri et crates parari jussit. Quibus rebus effectis, cohortatus milites docuit, quantum usum haberet ad sublevandam[n] omnium rerum inopiam, potiri oppido pleno atque opulento;[245] simul reliquis civitatibus hujus urbis[o] exemplo inferre terrorem; et id fieri celeriter,[p] priusquam auxilia concurrerent. Itaque, usus singulari militum studio, eodem, quo venerat, die post horam nonam oppidum altissimis mœnibus[u] oppugnare aggressus, ante solis occasum expugnavit, et ad[v] diripiendum militibus concessit; statimque ab oppido castra movit, et Metropolim[246] venit, sic, ut nuntios[w] expugnati oppidi famamque antecederet.

81. Metropolitæ, primum eodem[x] usi consilio, iisdem permoti rumoribus, portas clauserunt, murosque armatis com-

non c. Edd. R. M. V. *succurrant* Lov. Edd. R. M. V.—[k] *exp.* L. pr.—[l] *exercitus* Pet. Lov. Sc. P. *ab* dedi e Lov. *a* vulgo. *ad Dyrrachium* L. pr.—[m] Ms. Urs. Lov. *Larisam*, et mox *Larisæos* ut in nummis.—[n] *sublevandum* Ed. Ven. Elz. *rerum* abest a Lov.—[o] Sic Mss. non *u. h.*—[p] abest V. *occurrerent* Edd. R. M. V. nec male.—[u] *muris* L. pr.—[v] V. Ciaccon.—[w] *cum nuncius* Lov. L. sec. *nuncius expugnandi oppidum* L. pr. *expugnando* V. *famaque* Lov. L. sec.—[x] Ita Mss. non *eod. pr. eorum* V.—[y] *Metropolitarum* Carr. Edd. Vasc. Steph.

NOTÆ

244 *Larissam*] Larissa est Thessaliæ metropolis, Achillis patria. Aliæ sunt multæ diversis in regionibus cognomines.

245 *Potiri oppido pleno atque opulento*] Plutarchus narrat ibi primum milites Cæsaris a prioribus laboribus acquievisse, et vino se, quod multum invenerant, proluisse. Appianus vero Germanos præcipue ebrios magnam risus causam præbuisse. Quod si intellexisset Pompeius et adortus esset, magnam calamitatem Cæsari afferri potuisse. Pertinaciam vero Gomphensium vel desperationem prodit, dum dicit, oppido capto, inventos esse apud medicum XXII de urbis primoribus exanimatos, nullo tamen conspicuo vulnere, tantum calices astitisse singulis; illum vero qui ipsis propinaverat similiter commortuum medicum.

246 *Metropolim*] Multæ sunt urbes multis in locis cognomines. Sed hæc est in Thessalia.

pleverunt: sed postea, casu civitatis Gomphensis cognito ex captivis, quos Cæsar ad murum producendos curaverat, portas aperuerunt. Quibus diligentissime conservatis, collata fortuna Metropolitum[y] cum casu Gomphensium, nulla Thessaliæ fuit civitas, præter Larissæos,[z] qui magnis exercitibus Scipionis tenebantur, quin[a] Cæsari parerent atque imperata facerent. Ille, segetis idoneum locum in agris nactus, quæ[b] prope jam matura erat, ibi adventum expectare Pompeii, eoque[c] omnem rationem belli conferre constituit.

82. Pompeius paucis post diebus in Thessaliam pervenit,[247] concionatusque apud cunctum exercitum suis agit gratias; Scipionis milites cohortatur,[d] ut, parta[e] jam victoria, prædæ ac præmiorum velint esse participes: receptisque omnibus in una castra legionibus, suum[f] cum Scipione honorem partitur, classicumque apud eum cani[248] et alterum illi jubet prætorium tendi. Auctis copiis Pompeii,[g] duobusque magnis exercitibus conjunctis,[h] pristina omnium confirmatur opinio, et spes victoriæ augetur adeo, ut, quicquid intercederet temporis,[249] id morari reditum in Italiam vide-

Str. Gr. post. *Gomphensi* Faern. *G. venit* Sc. L. pr.—[z] *Larissam eosque* L. pr. —[a] *quæ non* L. sec. Carr. Edd. Vasc. Steph. Str. Gr. post. male.—[b] *quia* Edd. R. M. V.—[c] *ac o.* L. sec. Edd. R. M. V. *instit.* L. sec.—[d] *cohortatus* Lov.—[e] *parata* Pal. Edd. R. M. V. nec male.—[f] *sua* Pet.—[g] deest L. pr.—[h] *junctis*

NOTÆ

247 *Pompeius paucis post diebus in Thessaliam pervenit*] Post Cæsaris discessum, habito apud Pompeium consilio, censebat Afranius classem, qua valebat, esse mittendam in Cæsarem vagum et inopem, copias vero terrestres ab ipso Pompeio deducendas in Italiam partibus faventem, et hostibus vacuam, qua cum Gallia et Hispania occupata aggrediendum esse Cæsarem. Sed alteri sententiæ paruit Pompeius dicentium fore ut exercitus Cæsaris ad se transiret coactus fame; maxime vero gentes orientis veritus, et Scipionem, cui timebat, ne quam in Macedonia solus cladem acciperet.

248 *Classicumque apud eum cani*] Classicum quid sit habet Vegetius II. 22. quod non nisi præsente imperatore canebatur. Unde et imperii esse insigne videbatur.

249 *Ut quicquid intercederet temporis, &c.*] Favonius, referente Plutarcho, jactabat privatum iri se esu Tusculanarum ficuum. Alii aliis verbis acuebant, Agamemnonem appellantes et imperio delectari dictitantes, solo Catone cunctandum censente. Itaque pugnare decrevit.

retur; et, si quando quid Pompeius tardius aut consideratius faceret, unius esse negotium diei, sed illum delectari imperio, et consulares prætoriosque servorum habere numero, dicerent. Jamque inter se palam[i] de præmiis ac sacerdotiis[j] contendebant, in annosque consulatum definiebant; alii[k] domos[250] bonaque eorum, qui in castris erant Cæsaris, petebant: magnaque inter eos in consilio[l] fuit controversia, oporteretne L. Hirri,[m] [251] quod is a Pompeio ad Parthos[n] missus esset, proximis comitiis prætoriis absentis rationem haberi:[252] cum ejus[o] necessarii fidem implorarent Pompeii, præstaret,[p] quod proficiscenti recepisset, ne per ejus auctoritatem deceptus videretur; reliqui, in labore[q] pari ac periculo, ne unus omnes antecederet, recusarent.

83. Jam de sacerdotio Cæsaris[253] Domitius, Scipio, Spin-

Mss. 3.—[i] deest L. pr.—[j] *de sacerd.* Pet. B. V. bene. V. ad B. G. II. 10. et sæpius.—[k] *aliique* Lov.—[l] *concilio* Carr. Edd. qdd. perperam.—[m] *Lurridi* Lov. *L. Hirtii* vel *Hircii* Mss. 3. et Edd. VV. *Luceji Hirri* Man. *L. Hirrii* Urs. et ita Petav. Scal. V. ad I. 15.—[n] *Arthos* Pet. Scal. *Asthos* L. pr.—[o] *quojus* B. *cujus* V.—[p] vulgo *ut pr.*—[q] *honore* L. pr.—[r] *Spinther*

NOTÆ

250 *Alii domos, &c.*] Id ipsum, Pompeianus ipse cum esset, tamen Cicero confirmat epist. ad Attic. l. II.

251 *Oporteretne, L. Hirri, &c.*] Dio l. XLI. memoriæ prodidit missos esse a Pompeio ad Orodem regem Parthorum, qui ejus amicitiam peterent, eum vero postulasse ut sibi concederetur Syria, qua negata, pedem domo non movisse.

252 *Absentis rationem haberi*] Absentium non habebatur ratio.

253 *Jam de sacerdotio Cæsaris*] Non annuus hic erat magistratus, sed perpetuus; propterea maximus habebatur, de quo sic Festus: 'Maximus Pontifex dicitur, quod maximus rerum quæ ad sacra et religionem pertinent judex sit, vindexque contumeliæ privatorum magistratuumque.' Etiam pontificibus permissa potestas memoriam rerum gestarum in tabulas conferendi. Macrobius l. II. Unde maximi annales appellabantur, non magnitudine, sed quod eos pontifex maximus confecisset. Olim a collegio ipso pontificum eligebantur, donec Cn. Domitius in tribunatu pontificibus offensior, quod alium quam se in locum patris sui cooptassent, jus sacerdotum subrogandorum a collegis ad populum transtulit, ut testatur Sueton. in Nerone c. 2. Hunc ergo magistratum a populo Cæsar impetraverat, non sine profusissima largitione, ut ait idem Suetonius. Eo mortuo, Lepidus per vim occupavit pontificatum maximum, quem, eo mortuo, suscepit Augustus, nec eum unquam postea sequentes imperatores dimiserunt, ut intelligitur ex eorum numismatis, usque ad Gratianum, qui eam dignitatem oblatam repudiavit, ut alienam ab homine Chris-

therque[r] Lentulus, quotidianis contentionibus ad gravissimas verborum contumelias palam descenderunt: cum Lentulus ætatis honorem ostentaret, Domitius urbanam gratiam dignitatemque jactaret, Scipio affinitate Pompeii[s] confideret.[254] Postulavit etiam[t] L. Afranium proditionis exercitus Attius[u] Rufus apud Pompeium, quod gestum in Hispania diceret. Et L. Domitius in consilio[v] dixit, placere sibi, bello confecto, ternas tabellas[w 255] dari ad judicandum iis,[x] qui ordinis essent senatorii belloque una cum ipsis[y] interfuissent, sententiasque de singulis ferrent, qui Romæ remansissent, quique intra[z] præsidia Pompeii fuissent, neque operam in re militari præstitissent: unam fore tabellam,[a] qui liberandos omni periculo censerent; alteram, qui capitis damnarent; tertiam, qui pecunia multarent. Postremo omnes aut de honoribus suis, aut de præmiis pecuniæ, aut de persequendis inimicitiis[b] agebant; nec,[c] quibus rationibus superare possent, sed, quemadmodum uti victoria deberent, cogitabant.

84. Re frumentaria præparata, confirmatisque[d] militibus,[256] et satis longo spatio temporis a Dyrrhachinis præliis

Q. L. Caj. Sc. L. pr. V. *et* Q. L. sec. *Spintherque et Q.* Edd. pp. Vocabatur *Publ.* V. B. C. I. 23.—[s] deest Lov.—[t] *autem* L. pr.—[u] *Act.* Mss. plerique et Edd. Vett. *Acutius* Sc. L. pr. Lov.—[v] *concilio* Carr. Edd. qdd. male.—[w] *tabulas* L. pr.—[x] *de iis* Carr. Edd. Vasc. Steph. Gr. post.—[y] *his ipsis non* L. sec. *ipsis non* Car. Pal. B. Edd. pp. Vasc. St. Gr. post. male probante Rhellic. et Hotomano.—[z] *inter* Pal. B. Edd. pp. sed V. ad VII. 27.—[a] *tabulam* L. sec. Ceterum pro *qui* Vir doct. mavult *qua*. nec repugno. *ni* Pet.—[b] vulgo *inimicis*.—[c] *ne* Pet. Pal.—[d] *Cæsar et conf.* Lov.—[e] vulgo *quum* et *mil.*

NOTÆ

tiano. Unde Symmachi prætoris urbis fertur dictum: 'Si Gratianus pontifex maximus nolit fieri, brevi maximus pontifex fiet,' de Flavio Clemente Maximo, qui imperii insignia susceperat, intelligens.

254 *Scipio affinitate Pompeii confideret*] Erat enim socer Pompeii, qui filiam Corneliam in matrimonio habebat.

255 *Ternas tabellas, &c.*] Judicibus in consilium missis tres tabellæ dabantur ceratæ, una absolutionis, altera condemnationis, tertia ampliationis. Prima habebat A, secunda C, tertia NL, quæ significabat *non liquet*. Testis Asconius. Quod factum fuerat ut populi libertati consuleretur, qui principum offensionem veritus, quod facere volebat, non faciebat. Ante enim clara voce suffragia dabantur. Sed hic pro ampliationis tabella erat alia, quæ multam pecuniariam contineret.

256 *Confirmatisque militibus*] Ex adversa pugna apud Dyrrhachium.

intermisso, quo[e] satis perspectum habere militum animum videretur, tentandum Cæsar[f] existimavit, quidnam[g] Pompeius propositi aut voluntatis ad dimicandum haberet. Itaque ex castris exercitum eduxit, aciemque instruxit, primum[h] suis locis,* pauloque a castris Pompeii longius; continentibus vero diebus, ut progrederetur a castris suis, collibusque Pompeianis aciem subjiceret.[i] Quæ res in dies confirmatiorem[j] ejus exercitum efficiebat. Superius tamen institutum in equitibus,[257] quod demonstravimus,[k] servabat, ut, quoniam numero multis partibus esset inferior, adolescentes atque expeditos, ex[l] antesignanis electos[m] milites ad pernicitatem, armis inter equites præliari juberet,[n] qui quotidiana consuetudine usum quoque ejus generis præliorum perciperent. His erat rebus effectum,[o] ut equites mille apertioribus etiam locis septem[p] millium Pompeianorum impetum, cum adesset usus,[q] sustinere auderent, neque magnopere eorum multitudine terrerentur. Namque etiam per eos dies prælium secundum equestre fecit, atque Ægum[r] Allobrogem ex duobus, quos perfugisse ad Pompeium supra docuimus, cum quibusdam interfecit.

85. Pompeius, quia[s] castra in colle habebat, ad infimas radices montis aciem instruebat; semper, ut videbatur, spectans, si iniquis locis Cæsar[t] se subjiceret. Cæsar, nulla

* *Opportunis sibi.*

an. h.—[f] deest Pet. Lov.—[g] *quodn.* Ms. Urs. V. *ac* V. Lov. L. sec.—[h] *primo* Pet. Scal. *primus* V. *propius* Carr. Edd. pp.—[i] deest Lov.—[j] *confirmationis* L. pr. vulgo *eff. ex.* contra Mss.—[k] *diximus* L. sec.—[l] deest L. pr. *antesignariis* Mss. 3.—[m] *electis* Mss. 6.—[n] *jubet* Mss. 4.—[o] *effectus* L. pr.—[p] VIII Lov. *milia* Edd. pp.—[q] *tempus* Lov. L. sec.—[r] Editt. quæd. *unum. unicum* V.—[s] *qui* L. pr. V. *castris in colle habitis* Carr. Bong. Edd. R. M. V. *in monte* L. pr. *habita* V.—[t] deest Pet. dein pro *Cæsar* habet *qui*, ubi abest a L. pr.—[u] Exu-

NOTÆ

257 *Superius tamen institutum in equitibus*] Quod ab Ariovisto in Gallia fieri viderat. 'Equitum millia erant sex, totidem numero pedites velocissimi,' ut habetur in l. I. de bello Gallico, ipseque jam fecerat, ut est in l. VII. 'Trans Rhenum mittit, equitesque ab iis accersit et levis armaturæ pedites qui inter eos præliari consueverant.' Quod tamen non novum, referente Valerio Max. II. 3. Ita etiam postea bello Hispanico, ut ibi videbitur.

ratione[258] ad pugnam elici posse Pompeium existimans, hanc sibi commodissimam belli rationem judicavit, uti castra ex eo loco moveret semperque esset in[u] itineribus: hoc sperans,[v] ut, movendis castris pluribusque adeundis locis, commodiore frumentaria re uteretur:[w] simulque in itinere ut aliquam occasionem dimicandi[x] nancisceretur, et insolitum ad laborem Pompeii exercitum quotidianis itineribus[y] defatigaret. His constitutis rebus, signo jam profectionis dato, tabernaculisque detensis, animadversum est, paulo ante, extra quotidianam consuetudinem,[z] longius a vallo esse aciem Pompeii progressam, ut non iniquo loco posse dimicari videretur. Tunc Cæsar apud[a] suos, cum jam esset agmen in portis, 'Differendum est,' inquit, 'iter in præsentia nobis et de prælio cogitandum, sicut semper depoposcimus: animo simus ad dimicandum parati; non facile occasionem postea reperiemus:' confestimque expeditas copias educit.

86. Pompeius quoque, ut postea cognitum[b] est, suorum omnium hortatu[259] statuerat prælio[c] decertare. Namque etiam[d] in consilio superioribus diebus dixerat, 'priusquam

lat præp. a Pet.—[v] *spectans* Edd. Steph. Str. Gr. post. contra Mss. o. *hæc* Urs. L. pr.—[w] *commodo rei frumentariæ ut.* L. pr. *commodiore consilio passim fr.* L. sec. Pal. B. *comm. passim fr.* Edd. pp. non male.—[x] deest L. pr.—[y] *laboribus* Pet. *fatig.* L. pr.—[z] desunt 4 voces in L. pr.—[a] *ad* B. L. sec. Carr. Edd. Vasc. Steph. Str. Gr. post. desunt V.—[b] *compertum* L. pr.—[c] deest V. male.—[d] *t* Lov. *autem* L. pr. vulgo *concilio*.—

NOTÆ

258 *Cæsar nulla ratione, &c.*] De hac re Frontinus I. 3. sic commemorat: 'C. Cæsar bello civili cum exercitum veteranum haberet, hostium autem tyronum esse sciret, acie semper decertare studuit.' Polyænus vero scribit stratagema fuisse Cæsaris, quod simulaverit castra movere, quasi ad rem frumentariam expediendam. Quod metu rati fieri Pompeiani, non potuerunt se continere quin confestim adirent Pompeium, et cogerent se ad prælium ducere. Sed produxit eos in campum Cæsar, ubi claram adeptus est victoriam.

259 *Pompeius quoque, ut postea cognitum est, suorum omnium hortatu, &c.*] Non sponte sua, ut Plutarchus refert in ejus vita, sed suorum dicteriis incitatus, suum institutum omisit. Cum enim sciret Cæsari exercitatissimos milites et summam annonæ inopiam, sibi vero inexercitatum exercitum et summam rerum omnium copiam, malebat cunctando hostem vincere, quam incertam Martis aleam conserendis manibus experiri.

'concurrerent acies, fore, uti[e] exercitus Cæsaris pelleretur.'[f] Id cum essent plerique admirati, 'Scio me,' inquit, 'pæne 'incredibilem rem polliceri; sed rationem consilii mei acci- 'pite, quo firmiore animo in prælium[g] prodeatis. Persuasi 'equitibus nostris, idque mihi se facturos[h] confirmaverunt, ut, 'cum propius sit accessum, dextrum Cæsaris cornu ab latere 'aperto[260] aggrederentur, ut,[i] circumventa ab tergo acie, prius 'perturbatum[j] exercitum pellerent, quam a nobis telum in 'hostem jaceretur. Ita sine periculo legionum, et pæne[k] sine 'vulnere, bellum conficiemus. Id autem difficile non est, 'cum tantum equitatu valeamus. Simul denuntiavit, ut es- 'sent animo parati in posterum; et, quoniam fieret dimicandi 'potestas, ut sæpe[l] cogitavissent, ne usu manuque reliquo- 'rum opinionem fallerent.'

87. Hunc Labienus excepit, et,[m] cum Cæsaris copias despiceret, Pompeii consilium summis laudibus efferret, 'Noli,' inquit, 'existimare, Pompei, hunc esse exercitum, 'qui Galliam Germaniamque devicerit. Omnibus interfui 'præliis, neque temere incognitam rem pronuntio.[n] Perexi- 'gua pars illius exercitus superest,[o] magna pars deperiit: 'quod accidere tot præliis fuit necesse: multos autumni[p] pes- 'tilentia[261] in Italia consumsit, multi domum discesserunt, 'multi sunt relicti in continenti.[q] An non exaudistis,[r] ex 'iis,[262] qui per causam valetudinis remanserunt, cohortes 'esse Brundisii factas? Hæ copiæ, quas videtis, ex delec-

[e] Ita Mss. non *ut*.—[f] exulat a L. pr. *expugnaretur* Scal.—[g] *prælio* Pet. *in* abest a L. pr.—[h] *idque inibi f.* L. pr. *id quoque mihi esse* L. sec.—[i] *et* L. pr. V. *at*. Mss. qdd.—[j] *exturb.* Lov. L. sec. *exercitum* deest V. B. *expell.* Edd. R. M. V.—[k] deest Lov. *sine* exulat B. male.—[l] *semper* L. pr.—[m] vulgo *ut*.—[n] *promitto* L. sec.—[o] *ea* vel *en sup.* Lov.—[p] *interim aut.* Edd. R. M. V.—[q] *in continentia* L. pr. *in continentes* V.—[r] vulgo *audistis. ex iis loqui* L. sec.—[s] *dil.*

NOTÆ

260 *Ab latere aperto*] Id est, a dextro, sinistrum enim latus tegebatur clypeo.

261 *Multos autumni pestilentia*] Fuisse veram orationem Labieni ipse Cæsar initio hujus libri comprobat.

262 *An non exaudistis, ex iis, &c.*] Id ipsum in hoc libro paulo infra confirmatur, ubi ab illis militibus qui ex numero ægrorum præsidio navibus relicti erant, Pompeianas quinqueremes duas et triremes totidem esse captas commemoratur.

'tibus[s] horum annorum in citeriore[t] Gallia sunt refectæ, et 'plerique sunt ex coloniis Transpadanis:[263] attamen,[u] quod 'fuit roboris, duobus præliis Dyrrhachinis interiit.' Hæc cum dixisset, juravit, 'se, nisi victorem, in castra non[v] 'reversurum:' reliquosque, ut idem facerent, hortatus est. Hoc laudans Pompeius, idem juravit.[264] Nec vero ex reliquis fuit quisquam, qui jurare dubitaret. Hæc cum facta essent[w] in consilio, magna spe et lætitia omnium[x] discessum est: ac[y] [b] jam animo victoriam præcipiebant,[z] quod de re tanta et a tam perito imperatore nihil frustra confirmari videbatur.

88. Cæsar, cum Pompeii castris appropinquasset, ad hunc modum aciem ejus instructam animum advertit. Erant in sinistro cornu legiones duæ, transditæ a Cæsare initio dissensionis ex S. C., quarum una prima, altera tertia[265] appellabatur. In eo loco ipse erat Pompeius.[266] Mediam aciem Scipio cum legionibus Syriacis[267] tenebat. Ciliciensis[a] legio, conjuncta cum cohortibus Hispanis,[268] quas

[b] *Et jam præsumebant spe victoriam.*

rursus L. pr. Lov. *delictis* V. *delectis* Pet. B. et Edd. pp. Vasc. Gryph. *delectu* L. sec. Sc. Pal. Ed. R. Steph.—[t] *citeriori* Mss. 2. dein vulgo *pleræque.* —[u] *ac t.* L. pr. *ex duob.* V. *Dyrrachenis* L. pr.—[v] deest L. pr.—[w] *sunt* Mss. o. et *consilio* cum Edd. pp. ut debet, non per *c.*—[x] Exulat L. pr.—[y] *et* Mss. 3. —[z] *perc.* Mss. plerique (*præ* vero Urs. Pet. L. pr. sec.) et Edd. Vett. V. Comm. et ad c. 31. *ejicieb.* V.—[a] *Cilicensis* Mss. 4. et Edd. Vett. *Cilensis*

NOTÆ

263 *Plerique sunt ex colonis Transpadanis*] Ex iis colonis qui sunt trans Padum flumen.

264 *Hoc laudans Pompeius, idem juravit*] Primus tamen omnium in castra rediit victus.

265 *Altera tertia*] Lucanus tamen appellat quartam, cui, mage credendum, propter necessitatem carminis.

266 *In eo loco ipse erat Pompeius*] Dissentiunt alii auctores. Sed in hac re major fides quam cuiquam debetur Cæsari, nisi errorem librariorum dicamus. Sed verisimilius est non ab initio Pompeium cum Afranio castra custodivisse.

267 *Cum legionibus Syriacis*] De quibus hoc libro supra dictum, 'Scipio legiones equitesque ex Syria deduxerat,' quæ ideo Syriacæ dictæ, non quod ex Syris constarent. Erant enim ex Romanis factæ.

268 *Cum cohortibus Hispanis*] Non constabant Hispanis hæ cohortes, sed Romanis qui fuerant cum Afranio in Hispania: nec enim cum legionibus Romanis exteri unquam commiscebantur.

transductas ab Afranio[b] docuimus,[269] in dextro cornu erant collocatæ. Has firmissimas se habere Pompeius existimabat.[270] Reliquas inter aciem mediam[c] cornuaque interjecerat,[271] numeroque cohortes cx expleverat. Hæc[d] erant millia xlv,[272] evocatorum[273] circiter duo,[e] quæ ex beneficiariis[274] superiorum exercituum ad eum convenerant; quæ tota acie disperserat.[f] Reliquas cohortes septem[g] castris propinquisque castellis præsidio disposuerat. Dextrum

Lov.—[b] *Acronio* L. pr. *Petronio* Scal. et a m. pr. *Exonio. Eranio* Pet. cum 5 aliis. *cum cohort.* desunt Pet.—[c] *acies media* Lov. *que* deest Dorv. *interjecerant* L. pr. Lov. in quo etiam *expleverant*.—[d] *hæ* Pal. Dorv.—[e] vulgo *duæ. duo milia* Edd. Vasc. Steph. Gr. post. *qui* Mss. 3. *converterant* Mss. 4.—[f] vulgo *dispersæ erant. reliquasque* L. pr.—[g] viii Lov. *in c.* L. pr. Sc. Ed. Steph.—

NOTÆ

269 *Quas transductas ab Afranio docuimus*] Nusquam id apparet, nisi forte dimissas ad Varum flumen cohortes ad Pompeium sua sponte aliquas rediisse dixerimus.

270 *Has firmissimas se habere Pompeius existimabat*] Non ad cohortes tantum, sed ad legiones prædictas refert.

271 *Reliquas inter aciem mediam cornuaque interjecerat*] Nempe quinque legiones tironum. Sic enim Frontinus lib. ii. de Pompeio: 'Et hac acie legiones secundum virtutem cujusque firmissimas in cornibus et in medio collocavit. Spatia his interposita tironibus supplevit.'

272 *Hæc erant millia* xlv] Erant tamen legiones xi, sed eæ non plenæ, quia in his vi veteranæ, quod partim ex Cæsare, partim ex Plutarcho et Appiano cognoscitur. Appianus quidem xxi millia Cæsari fuisse prodidit, ex quibus mille equites. Plutarchus vero xxii millia, Pompeio vero paulo plus altero tanto. Ramus deceptus falsis numerorum notis, legit non xlv, sed lv, unde colligit legiones fuisse v millium; sed, ut dixi, hominem frustra habuerunt notæ. Fide dignissimi auctores prodiderunt lxx Italorum millia conflixisse. Qui pauciores scribunt, lx millia numerant. Qui vero multitudinem exaggerant, ut Florus, ccc millia, hinc et illinc tanta est de exacta veritate dissensio. Cæsar habebat legiones xi, nec plures tamen quam lxxx cohortes, quæ si fuissent plenæ, effecissent viii tantum legiones. Adde his omnibus in numerorum notis errores et lapsus librariorum, qui totam istam rationem perturbant.

273 *Evocatorum*] Evocatos, de quibus supra dictum, non certum locum in acie habuisse hinc patet, sed dispersos per manipulos fuisse; ut videtur juxta centuriones, ut ceteris essent exemplo.

274 *Beneficiariis*] Beneficiarii sunt qui imperatoris beneficio ad gradus militares promoti, vel agris donati. Festus aliter eos designat: 'Beneficiarii milites dicebantur qui vacabant muneris beneficio, munifici vero vocabantur qui non vacabant, sed munus reipubl. faciebant.' Auxiliarium hic nulla mentio, non quia non erant, qui initio hujus libri numerati sunt. Sed adeo diffidebat eis Pompeius, ut ne in acie quidem locum eis

cornu ejus rivus quidam impeditis ripis muniebat:[275] quam ob causam[h] cunctum equitatum, sagittarios funditoresque omnes, in[i] sinistro cornu objecerat.

89. Cæsar, superius institutum servans, decimam legionem in dextro cornu, nonam in sinistro collocaverat, tametsi erat Dyrrhachinis præliis vehementer attenuata.[j] Huic sic adjunxit[k] octavam, ut pæne unam ex duabus efficeret, atque alteram alteri præsidio esse jusserat. Cohortes in acie octoginta constitutas habebat, quæ summa erat millium XXII.[276] Cohortes duas castris præsidio reliquerat.[277] Sinistro cornu Antonium, dextro P. Syllam, media acie Cn. Domitium præposuerat:[l] ipse contra Pompeium constitit.[m] [278] Simul, his rebus animadversis, quas demonstravi-

[h] Edd. qdd. *ad c.*—[i] deest Pet. L. pr. Sc. Lov. P. B. Dorv.—[j] Sic Mss. Urs. Pet. B. V. Sc. Edd. Vasc. Steph. Gr. post. Scal. &c. Al. *erant attenuatæ.*—[k] Ita Cuj. B. Lov. L. sec. Edd. Vett. non *et h. ad.* IIX L. pr. Lov.—[l] *propos.* Mss. 3.—[m] Sic Mss. mei et Edd. Vett. non *consistit.* ut e Ciacc. Ms. repo-

NOTÆ

assignaverit. Solos Græcos Italicæ phalangi apposuit, ceteros seorsim collocavit, ut commisso prælio hostem circumventum pro viribus profligarent, et castra Cæsaris vallo nudata diriperent, quod ipsum non ausi sunt facere pugnæ spectatores inutiles facti.

275 *Dextrum cornu ejus rivus quidam impeditis ripis muniebat*] Lucanus passim eum Enipeum vocat: 'Sanguine Romano quam turbidus ibit Enipeus.' Et hoc est quod præcipitur a Vegetio III. 20. 'Septima depugnatio est quæ loci beneficio adjuvat dimicantem. In hac quoque et cum paucioribus et cum minus fortibus poteris adversarium sustinere, hoc est, si montem, aut mare, aut flumen, aut lacum, aut civitatem, aut paludes, aut abrupta in una parte habeas, ex qua hostis non possit accedere, et reliquum exercitum tuum directa acie ordines.'

276 *Quæ summa erat millium* XXII] Non immerito Vegetius totum opus suum de re militari ab hac sententia auspicatus est: 'In omni prælio non tam multitudo et virtus indocta quam ars et exercitium solent præstare victoriam.' Minor ergo Cæsarianorum quam Pompeianorum erat numerus.

277 *Cohortes duas castris præsidio reliquerat*] Appianus et Lucanus scribunt a veteranis jussu Cæsaris fuisse castrorum munitiones dirutas, vehementer factum admirante Pompeio. Quod omissum a Cæsare non minus miror. Illæ ergo duæ cohortes pro munitionibus relictæ fuerit.

278 *Ipse contra Pompeium constitit*] Cum Pompeius in sinistro suæ aciei cornu esset, sequitur Cæsarem, qui

mus,[279] timens, ne a multitudine equitum dextrum cornu circumveniretur, celeriter ex tertia acie[n] singulas cohortes detraxit,[280] atque ex his quartam instituit equitatuique opposuit, et, quid fieri vellet, ostendit; monuitque, ejus diei victoriam in earum cohortium virtute constare.[o][281] Simul tertiæ aciei totique exercitui imperavit, ne injussu[p] suo concurreret: se, cum id fieri vellet, vexillo signum daturum.[282]

90. Exercitum cum militari more ad pugnam cohortaretur, suaque in eum perpetui temporis officia prædicaret,[a] in primis commemoravit,[283] 'testibus se militibus uti posse,

[a] *Et commemoraret sua merita omnis temporis in eum.*

suit Scaliger.—[n] *unaquaque acie* V. *ex terna* et *extrema* Edd. qdd. contra Mss. male.—[o] *consistere* Lov. sed V. ad VII. 81.—[p] *injusso* L. pr. *concurrerent* Reg.

NOTÆ

contra Pompeium consistebat, in dextro suæ aciei cornu stetisse, ubi nempe erat decima legio cui tantopere confidebat, ut in lib. I. de bello Gallico legitur.

279 *Simul, his rebus animadversis, quas demonstravimus*] Nempe Pompeium persuasisse suis equitibus, ut cum propius esset accessum, dextrum Cæsaris cornu aggrederentur. Nempe exploratores habebat in Pompeii exercitu Cæsar, qui Pompeii consilium ad illum detulerunt.

280 *Celeriter ex tertia acie singulas cohortes detraxit*] Legam *senas* non *singulas*. Sic enim habent Frontinus et Plutarchus. Aliter enim non potuisset quartam ex singulis aciem instituere. Præterea Appianus habet III millia, quæ VI cohortes efficiunt. Immo et ipse Cæsar quartam aciem cum mittit in prælium, scribit fuisse institutam a se sex cohortium numero. Si legatur *extrema*, haud male videtur Lipsio. Jure mirantur esse apud Florum has Germanorum cohortes. Lubens legam *Romanorum*, quos opposuit equitibus, qui ut plurimum externi erant. Ipse Florus ait: 'Nusquam ullo loco tantum virium pop. Rom. tantum dignitatis fortuna vidit. CCC amplius millia hinc et illinc.' Non ita Cæsar, cui major fides debetur. Amat res augere Florus prope poëtice.

281 *Monuitque, ejus diei victoriam in earum cohortium virtute constare*] Certius monuit eos qui in procinctu jam erant, cum jam speculatoribus per tempus non liceret ad Pompeium rem illam deferre. Pompeius falso monuerat superioribus diebus suos equites quid vellet; cum enim plures dies intercessissent, Cæsar per exploratores certior factus de ejus consilio, illud intervertit.

282 *Vexillo signum daturum*] Vexillum illud esse solebat, sagum purpureum tabernaculo superpositum. Sed hic aliud esse potuit, cum jam e castris omnes erupissent.

283 *In primis commemoravit, &c.*] Sic ad hanc rem Vegetius III. 12. 'Dicenda quibus militum mentes in odium adversariorum ira et indignatione moveantur.'

'quanto studio pacem petisset, quæ per Vatinium in colloquiis,[284] quæ per A. Clodium[q] cum Scipione egisset,[285] quibus modis ad Oricum cum Libone de[r] mittendis legatis contendisset: neque se unquam abuti militum sanguine, neque rempublicam alterutro exercitu privare voluisse.' Hac habita oratione, exposcentibus militibus[286] et studio pugnæ ardentibus, tuba signum dedit.

91. Erat Crastinus evocatus in exercitu Cæsaris, qui superiore anno apud eum primum pilum[287] in legione decima duxerat, vir singulari virtute. Hic,[s] signo dato, 'Sequimini me,' inquit, 'manipulares mei qui fuistis,[288] et vestro imperatori, quam constituistis,[t] operam date: unum hoc prælium superest, quo confecto, et ille suam dignitatem, et nos nostram libertatem recuperabimus.'[289] Simul respiciens Cæsarem,[u] 'Faciam,' inquit, 'hodie, imperator, ut aut vivo mihi, aut mortuo gratias agas.' Hæc cum dixisset, primus[v] ex dextro cornu procucurrit,[w] atque cum

L. sec. Dorv. *sed* L. sec. Pal.—[q] *Claudium* Mss. o. et Edd. pp.—[r] *in* Edd. R. M. V.—[s] *singularis v. Hoc.* Lov.—[t] *consuev.* Ciacc. *qua* Lips.—[u] *ad Cæs.* B. Edd. pp.—[v] deest Pal.—[w] Sic Pet. Urs. L. pr. Scal. Lov. Vulgo *procurr.* V. Adi ad B. G. II. 19. in f. c. 93.—[x] Ita Mss. non *m. el*

NOTÆ

284 *Quæ per Vatinium in colloquiis*] Ad Apsum flumen.

285 *Quæ per A. Clodium cum Scipione egisset*] In Macedonia.

286 *Hac habita oratione, exposcentibus militibus, &c.*] Hic vero est ubi Appianus, Dio, et alii perturbationem animorum magnam in utroque exercitu fuisse demonstrant, immo et pœnitentiam cœptorum magnam, cum intelligerent non tantum cum civibus, sed cum amicis et fratribus etiam esse pugnandum, cunctabundosque diu altum silentium tenuisse, immo et utrumque ducem illachrymasse, tandemque Pompeium, cum auxilia sua moræ impatientia tædioque turbare ordines vidisset, priorem signum cani jussisse. Lucanus lib. VII. 'videre parentes Frontibus adversis, fraternaque cominus arma, Nec libuit mutare locum, tamen omnia torpor Pectora constrinxit, gelidusque in viscera sanguis Percussa pietate coit, totæque cohortes Pila parata diu tensis tenuere lacertis.'

287 *Primum pilum*] De primo pilo supra dictum.

288 *Manipulares mei qui fuistis*] Quia evocatus, jam non erat eorum centurio.

289 *Quo confecto, et ille suam dignitatem, et nos nostram libertatem recuperabimus*] Milites genus hominum inconsideratum, cui facile verba dantur. Amissa enim illo prælio libertas est Romanorum, non recuperata.

electi milites[x] circiter centum et viginti voluntarii[y] ejusdem centuriæ sunt prosecuti.[290]

92. Inter duas acies tantum erat relictum spatii,[z] ut satis esset ad concursum utriusque exercitus: sed Pompeius suis prædixerat, ut Cæsaris impetum exciperent,[a] neve se loco moverent aciemque ejus distrahi paterentur:[291] idque admonitu C. Triarii[292] fecisse dicebatur, ut primus excursus visque[b] militum infringeretur, aciesque distenderetur,[c] atque in[d] suis ordinibus dispositi dispersos adorirentur: leniusque[e] casura pila sperabat, in loco retentis militibus, quam si ipsi immissis telis occurrissent: simul fore, ut, duplicato cursu, Cæsaris milites exanimarentur et[f] lassitudine conficerentur. Quod nobis quidem nulla ratione factum a Pompeio videtur,[g] propterea quod est quædam animi incitatio atque alacritas naturaliter innata omnibus, quæ studio pugnæ incenditur.[h] Hanc non reprimere, sed augere

[y] *voluntarie* Pet. V. Edd. pp. aliæque. *voluntariæ* B. Edd. Vasc. Str.—[z] *spatium* B.—[a] *recip.* Lov. Pal. Dorv. male. V. ad B. G. I. 25. Mox *fec. videbatur* Pet.—[b] deest V. *refr.* Mss. 2.—[c] *distenderentur* Lov. *discinder.* Carr.—[d] Sic Mss. præter L. sec. Dorv., ut et Edd. pp. Gryph. Steph. aliæque. Vulgo sine *in. in suos ordines* Bong. *sui* Lips. non male.—[e] Mss. quid. *leviusq.* et Edd. Vett. vulgo e conj. Ciacc. *l. quoque. cursura* Lov. *sperabant* Mss. 3.—[f] *quod et* L. pr. V.—[g] *videretur* L. pr. Dorv. V. Mel. Palm. spicil. T. IV. Th. Cr. p. 637.—[h] *qui incenduntur* Faern. et mei Mss. 5.

NOTÆ

290 CXX *voluntarii ejusdem centuriæ sunt prosecuti*] Quanquam, teste Varrone atque etiam Vegetio, centuria centum hominum esset, tamen diversis temporibus diversus in centuria fuit militum numerus, aliquando major, aliquando minor.

291 *Aciemque ejus distrahi paterentur*] Si æquato gradu milites concurrerent, non distraheretur acies. Sed vix fieri potest. Cum enim plurimorum militum impar sit velocitas, fit etiam inæqualis cursus. Unde distractio aciei, quæ locum dat hosti dispersos adoriendi singulos vel paucos.

292 *Idque admonitu C. Triarii, &c.*] Qui legatus fuerat Luculli in bello Mithridatico et cladem passus fuerat, atque adeo natu grandis erat, qui et in hoc bello civili interiit, ut testatur Cicero in Bruto, qui etiam hæc habet de illo ibid. 'Me quidem admodum delectabat etiam Triarii in illa ætate plena literatæ senectutis oratio. Quanta severitas in vultu? Quantum pondus in verbis? Quam nihil non consideratum exibat ex ore.' Pondus quidem magnum fuit in verbis illius, cui tantum a Pompeio in tanta re tributum est. Sed non satis fuit ibi consideratum quod ex ore exivit.

imperatores debent;[i] neque frustra antiquitus institutum est,[293] ut signa undique concinerent,[j] clamoremque universi tollerent: quibus rebus et hostes terreri et suos incitari existimaverunt.

93. Sed nostri milites, dato signo, cum infestis pilis[a] procucurrissent,[k] atque animadvertissent, non concurri[l] a Pompeianis: usu periti, ac superioribus pugnis exercitati, sua sponte cursum represserunt, et ad medium fere spatium constiterunt, ne consumtis viribus appropinquarent; parvoque intermisso temporis spatio, ac rursus renovato cursu, pila[m] miserunt celeriterque, ut erat præceptum a Cæsare, gladios strinxerunt.[n] Neque vero Pompeiani huic rei defuerunt.[o] Nam et tela missa exceperunt, et impetum legionum tulerunt, et ordines[p] conservaverunt, pilisque missis, ad gladios redierunt. Eodem tempore equites[q] ab sinistro Pompeii cornu,[r] ut erat imperatum, universi procucurrerunt,[s] omnisque multitudo sagittariorum se profudit: quorum impetum noster equitatus non tulit, sed paulum[t] loco motus cessit: equitesque Pompeiani[u] hoc acrius instare, et se turmatim explicare, aciemque nostram a latere aperto[294] ciruire[v] cœperunt. Quod ubi Cæsar animum

[a] *Directis* in hostem.

et Edd. pp —[i] *solebant* Lov.—[j] *Concerner.* Carr. *concurrer.* Edd. pp.—[k] Sic Urs. Pet. Sc. Lov. Al. et Edd. Vett. *procurr.* In Petav. etiam *signis.* ut malebat Ciacc.—[l] *occurri* B. Carr. Edd. pp. *curri* Pet. V.—[m] *tela* L. pr.—[n] *distr.* L. sec.—[o] *defuerant* L. pr.—[p] *ordinem* Mss. 3. *suos* addunt Pet. Urs. *conservarunt* Mss. 3.—[q] *milites* Lov. deest L. pr. *ab* scripsi e Pet. L. pr. Lov. Dorv. P. V. vulgo *a.*—[r] *c. intenti* Lov. Dorv. Edd. pp. Vasc. Steph. Str. Gr. post.—[s] Sic Urs. Pet. Sc. Lov. Al. et Edd. Vett. *procurr.*—[t] *paullatim* Lov. *paullo de* L. pr.—[u] *Pompeji* Mss. aliquot. *hoc* deest Lov. Pal. Dorv. *huc* B. *acriter* Pet. L. sec. Dorv.—[v] *circumire* Mss. et Edd. qdd. *circumvenire* L. pr. B. Urs.—[w] Sic rursus Pet. non *animadv.*—[x] *exstit.* Pal. *constit.* Ed.

NOTÆ

293 *Neque frustra antiquitus institutum est*] A Gellius noctium Atticarum I. 11. multa exempla proponit populorum Græcorum idem cum Pompeio in ea re sentientium, ipsumque Homerum, qui silentium Græcis pugnaturis attribuit, clamores Romanorum fatebatur esse, ut magno strepitu ad pugnam procedant. Quem lege fuse de ea re disserentem.

294 *A latere aperto*] Quid sit latus apertum supra dictum est, nempe dextrum, quod non tegebatur scuto.

advertit,[w] quartæ aciei, quam instituerat[x] sex cohortium numero, signum dedit. Illi celeriter procucurrerunt,[y] infestisque signis tanta vi in Pompeii equites impetum fecerunt, ut eorum nemo consisteret, omnesque conversi non solum loco excederent,[295] sed protinus[z] incitati fuga montes altissimos peterent. Quibus submotis, omnes sagittarii funditoresque destituti, inermes,[296] sine præsidio, interfecti sunt. Eodem impetu cohortes sinistrum[a] cornu, pugnantibus[b] etiam tum ac resistentibus in acie Pompeianis, circumierunt, eosque a tergo sunt adorti.

94. Eodem tempore tertiam aciem Cæsar, quæ quieta fuerat et se ad id tempus loco tenuerat, procurrere[c] jussit. Ita, cum recentes atque integri defessis successissent,[d] alii autem a tergo adorirentur, sustinere Pompeiani non potuerunt, atque universi terga verterunt.[297] Neque vero Cæsarem fefellit, quin ab iis cohortibus, quæ contra equitatum in quarta acie collocatæ essent, initium victoriæ oriretur, ut ipse in cohortandis militibus pronuntiaverat. Ab his enim primum equitatus est pulsus, ab iisdem[e] factæ cædes sagittariorum atque[f] funditorum, ab iisdem acies Pompeiana a sinistra parte erat circumita[g] atque initium fugæ factum. Sed Pompeius, ut equitatum suum[h] pulsum

Flor.—[y] Ita Urs. Pet. Lov. Sc. al. et Edd. Vett. *procurr. concurr.* B.—[z] deest Mss. 2.—[a] *sinistro* L. sec. Pal. Dorv. Edd. Vasc. Steph. Gr. post. Str.—[b] *inpugnantibus* Sc. L. pr. *obpugnantes* V. Edd. pp. *pugnantes* Vasc. Steph. Gr. post. Str. *tunc* nonnulli. *et jam tum res.* Edd. pp. *resistentes* Carr. Edd. pp. et ceteræ. *Pompeiana* V. Edd. pp. *Pompeianos* aliæ.—[c] *præcurrere* Mss. 5. male.—[d] *se defendissent* Lov.—[e] *isdem* hic et statim Mss. vetustiores, ut solet. vulgo *facta.*—[f] *ac* L. pr. Lov. Dorv.—[g] vulgo *circumventa.*—

NOTÆ

295 *Omnesque conversi non solum loco excederent, &c.*] Lucanus equitatum illum constitisse dicit ex barbaris gentibus: 'Immemores pugnæ nulloque pudore timendi, Præcipites fecere palam civilia bella, Non bene barbaricis unquam commissa catervis.'

296 *Destituti, inermes*] Id est, sine pilis et scuto, quæ non solebant ferre.

297 *Atque universi terga verterunt*] Plutarchus, Appianus, Florus, Lucanus, Frontinus, Polyænus causam fugæ ascribunt stratagemati Cæsaris, qui jusserat ora Pompeianorum, oculos, atque vultus gladiis peti. Quod et hic tacet Cæsar. Vult enim omnia suæ virtuti debere, non stratagematis.

vidit, atque eam partem, cui maxime confidebat,[i] perterritam animum advertit,[j] aliis diffisus acie excessit, protinusque se in castra equo contulit, et iis centurionibus, quos in statione ad prætoriam portam[k] 298 posuerat, clare, ut milites exaudirent, 'Tuemini,' inquit, 'castra et defendite diligenter, si quid durius acciderit: ego reliquas portas circumeo,[l] 'et castrorum præsidia confirmo.' Hæc cum dixisset, se in prætorium contulit, summæ rei diffidens, et tamen eventum expectans.

95. Cæsar, Pompeianis ex[m] fuga intra vallum compulsis, nullum spatium perterritis dare[n] oportere existimans, milites cohortatus est, ut beneficio fortunæ uterentur, castraque oppugnarent: qui, etsi magno æstu fatigati,[o] (nam ad meridiem res erat perducta,) tamen, ad omnem laborem animo parati,[p] imperio paruerunt. Castra a cohortibus, quæ ibi[q] præsidio erant relictæ, industrie[r] defendebantur, multo etiam acrius a Thracibus[s] barbarisque auxiliis. Nam, qui acie[t] refugerant milites, et animo perterriti et lassitudine confecti, missis[u] plerique armis signisque militaribus, magis de reliqua fuga, quam de castrorum defensione cogitabant. Neque vero diutius, qui in vallo constiterant, multitudinem telorum sustinere potuerunt; sed confecti vulneribus locum reliquerunt,[v] protinusque omnes, ducibus usi centurionibus tribunisque militum, in altissimos montes, qui ad castra pertinebant,[a] 299 confugerunt.

[a] *Qui conjuncti erant castris.*

[h] deest Pet. Lov. *eq. suum ut p.* Dorv. f. *equit. ut p.*—[i] *Fidebat* L. pr.—[j] Sic rursus Pet. non *animad.*—[k] *prætorianam p.* B. at Sc. L. pr. *ad prætorium pos.* dein vulgo *tueamini.*—[l] *circueo* Mss. 2.—[m] deest Lov. male *inter* Lov. V. Sc. —[n] *dari* Edd. qdd. *oportere* abest a L. pr. vulgo *æstimans.*—[o] deest L. pr. Sc.—[p] *parato* L. sec.—[q] deest Pal. Dorv.—[r] *industria* B. *industriose* Lov. Palat. Dorvill. sed V. VII. 60.—[s] *Thracis* Dorv.—[t] *ex acie* Edd. qdd.—[u] *amissis* Lov. L. sec. *missisque* Pal. Dorv. vulgo autem in Edd. novitiis *plerisque* inepte contra Mss. et Edd. Vett. Scal. Cell. &c.—[v] desunt *loc. rel.* B.

NOTÆ

298 *Quos in statione ad prætoriam portam*] 'Prætoria porta,' teste Vegetio cap. 23. 'aut orientem spectare debet, aut illum locum qui ad hostem respicit, aut, si iter agitur, illam partem debet attendere, ad quam est profecturus exercitus.'

299 *In altissimos montes, qui ad cas-*

96. In castris Pompeii videre licuit trichilas stratas,[w] [300] magnum argenti pondus expositum,[301] recentibus cespitibus[302] tabernacula constrata, L. etiam Lentuli et nonnullorum tabernacula protecta hedera;[x] multaque præterea,[y] quæ nimiam luxuriam et victoriæ fiduciam designarent: ut facile æstimari[z] posset, nihil eos[a] de eventu ejus diei timuisse, qui non necessarias[b] conquirerent voluptates. At[c] hi miserrimo ac patientissimo exercitui Cæsaris luxuriem[d] objiciebant, cui semper omnia ad necessarium usum defuissent. Pompeius, jam cum intra vallum nostri versarentur, equum nactus, detractis insignibus imperatoriis,[e] [303] decumana porta se ex[f] castris ejecit,[304] protinusque equo citato Larissam[g] contendit. Neque ibi constitit,[h] sed eadem celeritate, paucos

—[w] vulgo *triclinia strata*.—[x] Sic Pet. B. *edera* quæd. Editt.—[y] *multa pr.* Pal. B. L. sec. V. Dorv. Edd. pp. Vasc. Steph. Gr. post. non male.—[z] *existimari* Pet. et 3 alii cum Edd. ante Scal. V. c. 94.—[a] deest L. pr. *adventu* Mss. 4.—[b] *quin non n.* B. L. sec. Dorv. *quin n.* V. et Edd. Vett.—[c] Sic Mss. 7. non *atque*.—[d] *Luxuriam* Ed. Elz.—[e] Sic Pal. B. Dorv. Edd. Vasc. Steph. Str. Gr. post. *imperatoris* quidam Mss. et Editt.—[f] abest B.—[g] *Larisam* Lov. V. et deinceps.—[h] desunt 3 verba in Pet.—[i] vulgo *suorum*.

NOTÆ

tra pertinebant] Nec enim illo tempore vitium erat castrorum habere propinquos colles, cum non esset eorum tormentorum copia, quæ canones dicuntur.

300 *Trichilas stratas*] Argumentum luxuriæ, quæ sustulit Hadrianus de castris. Auctor Spartianus. Idem habet Sallustius ad Cæsarem de republica ordinanda: 'Neque enim te præterire puto quali quisque eorum more aut modestia, etiam tunc dubia victoria, sese gesserit: quoque modo in belli administratione scorta aut convivia exercuerint nonnulli, quorum ætas ne per otium quidem tales voluptates sine dedecore attigerit.' Sic Parthi victo Crasso, cum Aristidis lascivos libros Milesiacos inscriptos in Romanorum impedimentis reperissent, multis eos dicteriis pupugerunt, quod nec in bello temperare iis rebus et scriptis possent, quæ victoriæ tempori magis conveniunt. Auctor Plutarch.

301 *Magnum argenti pondus expositum*] Crateras intelligit et illa vasa quæ olim in castris esse non solebant: ibi materia est pro instrumento.

302 *Recentibus cespitibus*] Non vituperat cespites, sed recentes cespites, qui festum aliquem apparatum arguebant. Erant enim ut plurimum cespitibus ad munditiem instrata tabernacula.

303 *Detractis insignibus imperatoriis*] Erant illa insignia purpureum sagulum. Illo enim vestitu Scipio imperator bello Africo utebatur, antequam Juba rex venisset, quo adveniente imperatore, purpureo sagulo deposito, ad album vestitum se transtulit.

304 *Decumana porta se ex castris ejecit*] Decumana porta ad fugiendum aptissima, quia ab hoste remotissima.

suos[i] ex fuga nactus,[305] nocturno itinere non intermisso, comitatu[j] equitum triginta ad mare pervenit, navemque frumentariam conscendit; sæpe, ut dicebatur, querens, tantum[k] se opinionem fefellisse, ut, a quo genere hominum victoriam sperasset, ab eo, initio fugæ facto, pæne proditus videretur.

97. Cæsar, castris potitus,[306] a militibus contendit, ne, in[l] præda occupati, reliqui negotii gerendi facultatem dimitterent. Qua re impetrata, montem opere circumvenire instituit. Pompeiani, quod is mons erat sine aqua, diffisi ei loco, relicto monte, universi juris ejus[307] Larissam versus se recipere cœperunt. Qua re animadversa, Cæsar copias suas divisit, partemque legionum in castris Pompeii remanere jussit, partem in sua castra remisit;[m] quatuor secum legiones duxit, commodioreque itinere Pompeianis occurrere cœpit, et progressus millia passuum[n] sex, aciem instruxit. Qua re animadversa, Pompeiani in quodam monte constiterunt. Hunc montem flumen subluebat. Cæsar, milites cohortatus,[o] etsi totius diei continenti labore erant confecti, noxque jam suberat, tamen munitione flumen a monte seclusit, ne noctu aquari Pompeiani[p] possent. Quo jam[q] perfecto opere, illi de deditione,[r] missis legatis, agere cœperunt. Pauci ordinis senatorii,[308] qui se cum iis conjunxerant, nocte fuga salutem petierunt.

—[j] *equitatu* addit L. sec. *equitatu* xxx L. pr.—[k] *tantam* Edd. Al. Gryph. *t. suum se* Steph. *suam se* Vasc. St. Gr. post. *tant. eum* V. *suam eum* Pal. B. L. sec. Dorv. forte *tantum suam se op.* nisi velis delere *tantum*, ut insertum, quia sequitur *ut*. V. ad B. G. III. 14. *se tant.* Pet.—[l] deest L. pr. *reliquam* Edd. pp.—[m] *revisit* Lov.—[n] *mille passus* Mss. 3.—[o] *coh. est* Mss. et Edd. pp. aliæque. *coh. est ut si* L. pr.—[p] Sic Mss. non *Pomp. aq.*—[q] Non agnoscunt τὸ *jam* Mss. mei, neque Edd. pp. Vasc. Steph. Gr. post.—[r] *deditionem* et *petiverunt*

NOTÆ

305 *Paucos suos ex fuga nactus*] Velleius IV commemorat, II Lentulos, Favonium et Sextum filium.

306 *Cæsar, castris potitus, &c.*] Suetonius de Cæsare scribit: 'Neminem hostem vicit quin eundem castris exuerit.' Quo vero modo potitus fuerit, non Cæsar commemorat, scribunt Lucanus et Appianus. Cum enim fessos milites prælio videret, et castra tamen capi cuperet, illis diripienda promisit. 'Superest pro sanguine merces, Quam monstrare meum est, nec enim donare vocabo, Quod sibi quisque dabit.'

307 *Juris ejus*] Videtur esse interpretamentum quod in textum irrepsit.

308 *Pauci ordinis senatorii, &c.*] Majus enim a Cæsare eis periculum imminebat, quos suo nomine odisse poterat ob privatas et publicas injurias invisos.

98. Cæsar prima luce omnes eos, qui in monte[s] consederant, ex superioribus locis in planitiem descendere atque[t] arma projicere jussit. Quod ubi[u] sine recusatione fecerunt, passisque palmis, projecti ad terram,[v] flentes ab eo salutem petierunt;[w] consolatus consurgere[x] jussit, et pauca apud eos de lenitate[xx] sua locutus,[309] quo minore essent timore, omnes conservavit; militibusque suis commendavit,[y] ne qui eorum violarentur,[310] neu quid sui[z] desiderarent. Hac adhibita[a] diligentia, ex castris sibi legiones alias occurrere, et eas, quas secum duxerat,[b] invicem requiescere atque in castra reverti jussit: eodemque die Larissam pervenit.

99. In eo prælio non amplius ducentos milites desideravit; sed centuriones, fortes viros,[c] circiter triginta amisit. Interfectus est etiam[d] fortissime pugnans Crastinus, cujus mentionem supra fecimus, gladio in os adversum conjecto. Neque id fuit falsum, quod ille, in pugnam proficiscens, dixerat: sic enim Cæsar existimabat, eo prælio excellentissimam virtutem Crastini fuisse, optimeque eum[e] de se meritum judicabat.[311] Ex Pompeiano exercitu[312] circiter millia

Mss. 5.—[s] *montem* V. Dorv.—[t] *ad terram* addunt Lov. Dorv. Pal. Edd. pp. —[u] *illi* Lov. Dorv.—[v] *in t.* L. pr. *ad pedes* L. sec. Dorv.—[w] Sic Mss. non *p. sal. petiverunt* etiam Mss. plerique.—[x] *surgere* L. pr. [xx] *mansuetudine* Lov. Dorv. Pal.—[y] vulgo *jussit.*—[z] *quis eorum* L. sec. Pal. Dorv. *quid eorum* Lov. *desideraretur* Pal. Dorv.—[a] *habita* L. pr. Lov. Edd. pp.—[b] *habebat* Leid. pr.— [c] deest L. sec.—[d] *autem* L. pr.—[e] deest L. pr.—[f] abest præp. a Pet. nec

NOTÆ

309 *Pauca apud eos de lenitate sua locutus*] Sallustius in Catilina Catonem cum Cæsare componens, hunc mansuetudine et misericordia clarum esse factum scripsit.

310 *Militibusque suis commendavit, ne qui eorum violarentur*] Editiones nonnullæ habent *jussit;* sed raro apud auctores bonæ latinitatis exemplo *jubeo* cum dandi casu jungitur. Pæne solus Claudianus poëta, exoletæ latinitatis tempore, videtur scripsisse. Itaque non dubitavi ex fide Mss. duorum bibliothecæ Thuanæ reponere: *Militibus suis commendavit.* Sic hodie cum ex oppido capto hostes pacti sunt excedere, præsidio militum commendantur, ne a quoquam violentur, a quo et deducuntur, donec in suam regionem et aliquod suorum præsidiorum pervenerint. Quidam vero ignari bonæ latinitatis rati *commendavit* hic positum pro *imperavit,* sibi licere putaverunt reponere *jussit.*

311 *Optimeque eum de se meritum judicabat*] Appianus insigne sepulchrum ait ei esse a Cæsare excitatum, quo inferri jussisse munera, quibus amplissimis eum donavit.

312 *Ex Pompeiano exercitu, &c.*]

quindecim cecidisse videbantur: sed in deditionem venerunt amplius millia quatuor et viginti: (namque etiam cohortes, quæ præsidio in[f] castellis fuerant, sese Syllæ[g] dediderunt:) multi præterea in finitimas civitates refugerunt, signaque militaria ex prælio ad Cæsarem sunt relata CLXXX, et[h] aquilæ novem.[i] L. Domitius, ex castris in montem refugiens,[j] [313] cum vires eum[k] lassitudine defecissent, ab equitibus[l] est interfectus.

100. Eodem tempore D. Lælius[314] cum classe ad Brundisium venit; eademque ratione, qua factum a Libone antea demonstravimus, insulam objectam portui Brundisino[m] tenuit. Similiter Vatinius,[315] qui Brundisio præerat, tectis instructisque[n] scaphis elicuit[o] naves Lælianas; atque ex his longius productam[p] unam quinqueremem[q] et minores duas in

male. *fuerunt* Edd. Rec. contra Mss.—[g] *P. Sullæ* L. pr. *similiter* B. *Sullæ similiter* Edd. pp. aliæque. *dederunt* V.—[h] copula abest a Dorv.—[i] LIX Lov. B. Brant. et Edd. Vett. ineptissime. IIX Ciacc. contra reliquos Mss.—[j] *fugiens* Mss. 3.—[k] *ei* Lov. Dorv. sed V. ad B. G. III. 4.—[l] *equitatibus* L. sec.—[m] *Brundisii* Mss. 3.—[n] vulgo *instratisque*.—[o] *sequitur* Lov. P. L. sec. Dorv.—[p] *perd.* Edd. qdd.—[q] *quinque biremes* Lov. *quinqueremem, biremes min.* Pal. Dorv.—

NOTÆ

Dissentiunt in cæsorum numero auctores. Qui plurimos scribunt, scribunt XXV millia. Asinius Pollio, qui interfuit, Cæsarianus, VI millia. Sed, ut supra demonstratum est, fallacissimæ sunt apud auctores numerorum notæ, ut tota illa disputatione vel in pecuniæ numero, vel militum in exercitu, vel cæsorum in acie supersedere consultissimum sit.

313 *L. Domitius, ex castris in montem refugiens*] Præter hunc Domitium periere novem senatores, equites XL, quod prudens dissimulat Cæsar. Hunc tantum Domitium infensissimum commemorat, utpote qui Galliæ provinciæ sibi erat a Pompeianis successor datus. Sed Sallustius in oratione ad Cæsarem de rep. ordinanda, de toto illo bello sic loquitur: ‘Cum Catone, L. Domitio, ceterisque ejusdem factionis quadraginta senatores, multi præterea cum spe bona adolescentes sicuti hostiæ mactati sunt.’

314 *Eodem tempore D. Lælius, &c.*] Notandum est callidius Cæsaris commentum nullum esse potuisse, quam quod tantum valentem classe Pompeium tam procul inde abstraxerit.

315 *Similiter Vatinius*] Is est qui cum Pompeianis altercatus in colloquio apud Apsum l. I. de bello civili legitur, qui Ciceronis dignitati semper infestus, ejus eloquentia tam acriter exagitatus est, ut, flagitiis ejus detectis, in magnum P. R. odium venerit. Unde *odium Vatinianum* in proverbium abierit. A Cicerone tamen duobus judiciis publicis defensus est, ‘Quia,’ ut Valerius Max. sentit, qui rem memoriæ prodidit, ‘speciosius aliquanto injuriæ beneficiis vincuntur, quam mutui odii pertinacia pensantur.’

angustiis portus cepit; itemque per[r] equites dispositos[s] aqua prohibere classiarios instituit. Sed Lælius, tempore anni commodiore[t] usus ad navigandum, onerariis navibus Corcyra Dyrrhachioque aquam suis supportabat,[u] neque a proposito deterrebatur, neque, ante prælium in Thessalia[v] factum cognitum, aut ignominia amissarum navium, aut necessariarum rerum inopia, ex portu[w] insulaque expelli potuit.

101. Iisdem fere temporibus Cassius[316] cum classe Syrorum[x] et Phœnicum et Cilicum in[y] Siciliam venit. Et, cum esset Cæsaris classis divisa[z] in duas partes, et[a] dimidiæ parti præesset P. Sulpicius prætor Vibone ad fretum,[317] dimidiæ M. Pomponius[b] ad Messanam;[318] prius Cassius ad Messanam navibus advolavit, quam Pomponius de ejus adventu[c] cognosceret; perturbatumque eum nactus, nullis custodiis, neque ordinibus certis, magno vento et secundo completas[d] onerarias naves tæda, et pice, et stupa, reliquisque rebus[e] quæ[*] sunt ad incendia, in Pomponianam[f] classem immisit, atque omnes naves incendit quinque et triginta: e[g] quibus erant viginti constratæ: tantusque eo facto timor incessit,

[*] *Apta.*

[r] *item p.* Mss. 4.—[s] deest L. pr. *aquas* L. pr.—[t] *commodiori* Mss. 2.—[u] *port.* L. pr. —[v] *Thessaliam* Lov. Pal. Dorv. *cognitum* abest a V. et Edd. pp.—[w] *a p.* Lov. Pal. L. sec. Dorv.—[x] *Assyriorum* Ed. R. *Syrior.* Dorv. dein *Cilicium* Ed. Gr. —[y] abest Dorv.—[z] *dimissa* Lov.—[a] abest copula Pet. L. pr. Lov. et 3 aliis. *P.* exulat etiam a Lov. et vulgo *Liboque.*—[b] *Pompejus* Edd. pp.—[c] *conventu* Ed. Dorv.—[d] *impletas* Lov.—[e] *tædam et picem stupam reliquasque res* Mss. 4. —[f] *Pompejanam* Mss. et Edd. qdd. *Pomponiam* L. pr.—[g] Sic Mss. plerique et Edd. pp. non *in.* xv L. sec. xxx B. xxv Ciacc. deest V. Ciacconio placet

NOTÆ

316 *Cassius*] Tres fuerunt Cassii, quorum hic Caius et Lucius erant Pompeiani, Quintus vero Cæsarianus.

317 *Vibone ad fretum*] Quidam libri habent *Liboque ad fretum;* sed altera, ut opinor, lectio est melior. Est enim urbs talis nominis, de qua Plinius: 'Hippo, quod nunc Vibonem Valentiam vocamus.' Ita eam etiam nominat Ptolemæus, nec longe statuit a Locris in Italia: Libonis Cæsariani nusquam facta mentio. Adde quod hic locum loco opponit, et Vibonem Messanæ.

318 *Ad Messanam*] Messana primaria urbs Siciliæ his temporibus, ad Pelorum promontorium, ubi fretum, nunc *Phare de Messine.* Fuit hæc a Messeniis Peloponnesiacis condita, qui illi nomen dederunt, de qua supra.

ut, cum esset legio præsidio Messanæ, vix oppidum defenderetur: et, nisi eo ipso[h] tempore quidam[i] nuntii de Cæsaris victoria per dispositos equites essent allati, existimabant plerique, futurum fuisse,[j] uti amitteretur. Sed opportunissime nuntiis allatis, oppidum fuit defensum, Cassiusque ad[k] Sulpicianam inde classem[l] profectus est Vibonem, applicatisque nostri ad terram navibus, propter eundem timorem pari, atque[m] antea, ratione egerunt. Cassius secundum nactus ventum, onerarias naves circiter quadraginta, præparatas ad incendium, immisit et, flamma ab utroque cornu comprehensa,[n] naves sunt[o] combustæ quinque. Cumque ignis magnitudine venti latius serperet,[p] milites, qui ex veteribus legionibus erant relicti præsidio navibus, ex numero ægrorum, ignominiam non tulerunt; sed sua sponte naves conscenderunt et a terra solverunt, impetuque facto in Cassianam classem, quinqueremes duas,[q] in quarum altera erat Cassius, ceperunt: sed Cassius, exceptus scapha, refugit.[r] Præterea duæ sunt deprehensæ triremes. Neque multo post de prælio facto in Thessalia[s] cognitum est, ut ipsis Pompeianis fides fieret: nam ante id tempus fingi a legatis[t] amicisque Cæsaris arbitrabantur. Quibus rebus cognitis, ex iis locis Cassius cum classe discessit.

102. Cæsar, omnibus rebus relictis, persequendum sibi Pompeium existimavit, quascumque in partes[u] ex fuga se recepisset, ne rursus copias comparare alias et bellum renovare posset:[v] et, quantumcumque itineris equitatu efficere poterat, quotidie progrediebatur; legionemque unam minoribus itineribus subsequi jussit. Erat edictum Pompeii

deleri priorem numerum XXXV.—[h] deest Pet. paulo ante *defenderent* Edd. R. M. V. *defenderet* Fl.—[i] Ita excepto Dorv. Mss. mei, et Edd. ante Scal. qui ejecit τὸ *quidam* ex Urs. Cod.—[j] *esse* L. pr. Lov. Ed. R. *uti* est e Mss. *uti jam am.* Lov. Edd. pp. vulgo *ut.*—[k] *C. Cassius ad* Urs. *que* abest a Lov. Dorv. non male.—[l] *inde cl.* desunt Lov. Mox vulgo *et Libonem.*—[m] *ut* L. sec. Edd. pp. *sicut ante.* V.—[n] *compressa* L. pr. Pet. *comprensa* Dorv.—[o] deest L. pr. Lov. Pal. Dorv.—[p] *ignes serperent* Pet.—[q] *quinque biremes* II Lov. Dorv. *quinqueremis* V.—[r] *refugiit: præterit* L. pr.—[s] *Thessaliam* Pet. Lov.—[t] *hoc a l.* L. sec. Pal. B. Dorv. Edd. Vasc. Steph. Gr. post. *ante hoc t. f. id a l.* Reg. Edd. pp.—[u] *quacumque in parte* L. pr. *quamcumque in partem* Lov. Dorv. Pal. L. sec. *partis* B. *p. effugere cep.* V.—[v] deest Bong. non male. *pos-*

nomine Amphipoli[w] [319] propositum, uti omnes ejus provinciæ juniores, Græci civesque Romani, jurandi causa convenirent; sed utrum avertendæ suspicionis causa Pompeius proposuisset, ut quam diutissime[x] longioris fugæ consilium occultaret, an novis delectibus,[y] si nemo premeret, Macedoniam tenere conaretur, existimari non poterat. Ipse ad anchoram una nocte constitit, et vocatis ad se Amphipoli hospitibus, et pecunia ad necessarios sumtus corrogata,[z] [a] cognito Cæsaris adventu, ex eo loco discessit et Mytilenas[320] paucis diebus venit. Biduum tempestate retentus, navibusque aliis additis[a] actuariis,[321] in Ciliciam[322] atque inde Cyprum[323] pervenit. Ibi[b] cognoscit, consensu omnium Antiochensium civiumque Romanorum, qui illic negotiarentur,[c] arcem captam esse, excludendi sui causa, nuntiosque dimissos ad eos, qui se ex fuga in finitimas civitates[d] recepisse

[a] *Corrasa.*

sit Mss. 2. vulgo *quantum it.*—[w] *Amphilopoli* hic et infra Sc. L. pr.—[x] *diutissimo* L. sec.—[y] *dil.* Pet. L. pr. et alii. *nov. dil.* desunt Lov.—[z] *irrog.* Mss. 5. et Edd. pp. *cognitoque* Mss. plerique et Edd. pp. aliæque. et vulgo *Mityl.*—[a] deest Lov. *adductis* L. pr. *retentis* V. a m. pr.—[b] *ubi* Mss. 2. *consensum* Mss. 3.—[c] *ibi negotiabantur* Mss. 2. vulgo *arcem Antiochiam*, vel *arcem ante.*—[d] deest Lov. V. *recepissent* B. *rec. vider.* L. pr.—[e] abest Lov. *id ipsi* Pet. dein

NOTÆ

319 *Amphipoli*] Amphipolis urbs Macedoniæ ad Strymonem fluvium. Herodotus eam in Thracia statuit. Sic dicta, quod Strymone flumine fere undique circumdata sit; cujus aspectus adeo jucundus erat, ut Basilius in epistola ad Gregorium Nazianzenum, fluminis in deserto suo fluentis prospectum, cujus amœnitatem prædicat, neget minus esse gratum quam Strymonis prospectum Amphipolitanis. Belli causa fuit inter Philippum Macedoniæ regem et Athenienses. Hodie *Chrysopoli* nonnullis, Leunclavio *Empoli.*

320 *Mytilenas*] Urbs in Lesbo insula, quæ hodie insulæ nomen dedit. Eo profectus est Pompeius, ut filium et Corneliam uxorem, quos illic seposuerat, secum inde abduceret. Urbem non intravit, sed obviam sibi egressis dixit ut Cæsari bono clementique viro parerent. Fertilis est optimique vini ferax.

321 *Navibusque aliis additis actuariis*] Quæ sint actuariæ naves, supra fuit dictum.

322 *In Ciliciam*] Ibi Celendris, magna parte coacta Senatus, consultavit an ad Parthos transiret, an ad Ægypti regem. Sed Lentulus censuit Ægyptum esse petendam, eumque a Parthorum adeundorum consilio dimovit, quo certe consilio huc usque venerat, nec ad validam classem, quam Corcyræ habebat, venire voluerat.

323 *Cyprum*] Cyprus clarissima insula inter Ciliciam et Syriam Veneri sacra, nomen adhuc retinet. Nunc

dicerentur, ne Antiochiam[324] adirent: id[e] si fecissent, magno eorum capitis periculo futurum. Idem hoc[f] L. Lentulo, qui superiore anno consul fuerat, et P. Lentulo consulari,[325] ac nonnullis aliis acciderat Rhodi:[326] qui, cum ex fuga Pompeium sequerentur[g] atque in insulam venissent, oppido ac portu recepti non erant; missisque ad eos nuntiis, ut ex iis locis discederent,[h] contra voluntatem suam naves solverunt. Jamque de Cæsaris adventu fama ad civitates[i] perferebatur.

103. Quibus cognitis rebus, Pompeius, deposito adeundæ Syriæ[j] consilio, pecunia societatis sublata[327] et a[k] [quibusdam privatis sumta, et æris magno pondere ad militarem usum in naves[l] imposito, duobusque millibus hominum armatis, partim quos ex familiis societatum delegerat, partim a negotiatoribus coëgerat, quosque ex suis quisque ad hanc rem idoneos existimabat, Pelusium pervenit.[328] Ibi casu rex erat Ptolemæus,[m] [329] puer ætate, magnis[n] copiis, cum

id eorum B. *capitibus* Lov. Dorv. *affuturum* L. pr.—[f] exulat L. pr. Mox *superiori* Lov.—[g] *sequebantur* et *veniebant* Lov. Pal. Dorv.—[h] *ipsis l. discedere* Lov. *ut ex ipsis* Dorv. L. sec.—[i] *civ. Asiæ* Ciaccon.—[j] *adeundi Syriam* L. sec. —[k] deest præp. in L. pr. V. *sublata* L. sec.—[l] *navibus* Lov. Pal. Dorv. *posito* L. sec sed V. ad c. 14.—[m] *Ptolomeus* Mss. semper.—[n] *magnisque* Pal,

NOTÆ

sub Turcarum est potestate, qui èam ante annos centum Venetis eripuerunt.

324 *Antiochiam*] Antiochia Syriæ metropolis ad Orontem fluvium, qui illam dividit, Hebraice רִבְלָתָה, *Reblata*, primum ædificata a Seleuco Nicanore, deinde ab Antiocho rege Syriæ, qui eam non tantum restauravit, sed amplificavit. Hodie visitur haud minore amplitudine quam Constantinopolis, sed mœnibus longe latioribus instructa, capacibus duorum curruum; sed est diruta et paucos habet incolas. Unum habet ex quatuor Orientis patriarchis. Sed translata sedes est Alepum propter vastitatem. Ibi primum nomen Christianorum cœpit, cum antea discipuli appellarentur.

325 *P. Lentulo consulari*] Id testatur ejus filius lib. epist. XII. apud Ciceronem.

326 *Rhodi*] De Rhodo supra dictum.

327 *Pecunia societatis sublata*] Pecuniam intelligo quam publicani ex vectigalibus publicis collegerant, quorum potentissima ubique erat societas constans ex equitibus Romanis.

328 *Pelusium pervenit*] Unum de septem ostiis Nili fluminis, cum urbe cognomine ad orientem, Syriam versus.

329 *Ibi casu rex erat Ptolemæus*] Ptolemæi omnes dicti sunt reges Ægypti a primo Macedonum qui regnum illud obtinuit, post mortem Alexandri, qui totum Orientem perdomuerat. Hic de quo agitur patrem

sorore Cleopatra[330] gerens bellum; quam paucis ante mensibus per suos propinquos atque amicos regno expulerat: castraque Cleopatræ non longo spatio ab ejus castris distabant. Ad eum Pompeius misit, ut pro hospitio[o] atque amicitia patris[331] Alexandria reciperetur,[332] atque illius opibus[p] in calamitate tegeretur. Sed, qui ab eo missi erant,[q] confecto legationis officio, liberius cum militibus regis colloqui cœperunt, eosque hortari, ut suum officium Pompeio præstarent, neve ejus fortunam despicerent.[r] In hoc erant numero complures Pompeii milites; quos, ex ejus exercitu acceptos in Syria,[s] Gabinius Alexandriam transduxerat, belloque confecto, apud Ptolemæum, patrem pueri, reliquerat.

104. His tunc cognitis rebus, amici regis, qui propter ætatem ejus in procuratione[t] erant regni, sive timore adducti, ut postea prædicabant, ne, solicitato[u] exercitu regio, Pompeius Alexandriam Ægyptumque[v] [333] occuparet; sive despecta ejus fortuna, ut plerumque in calamitate ex amicis inimici existunt; iis, qui erant ab eo[w] missi, palam[a] liberaliter responderunt, eumque ad regem venire jusserunt:

[a] *Benigne.*

Dorv. *magnus* L. sec.—[o] *ejus h.* Mss. 5. et Edd. pp.—[p] *operibus* L. pr. *a cal.* Mss. 3. Edd. pp.—[q] *fuerant* L. pr.—[r] *præstaret* et *despiceret* Pet. L. pr. Sc. V. —[s] *Syriam* Pet. L. pr. Lov. V. P. Dorv. *Gavinus* L. pr. *Gavinius* V.—[t] *curat.* Sc. L. pr.—[u] Sic Sc. L. pr. Pet. *ejus regionem* Carr. *in regione* Lov. *regionem* Mss. 5. *sol. ex. regio, ne* Edd. qdd.—[v] *Ægyptumve* Pet.—[w] desunt B. V.—[x] *in pr.*

NOTÆ

habuit Ptolemæum Auletem, sic dictum a tibiis quibus supra modum delectabatur; et fuit rex ultimus Ægypti. Hoc enim bello cum periisset, nec ita multo post Cleopatra ejus soror, Ægyptus in provinciam redacta est.

330 *Cum sorore Cleopatra*] Cleopatra ea est quæ postmodum a Cæsare, deinde ab Antonio amata, postea ab Augusto una cum Antonio ad Actium devicta mortem sibi conscivit. Hæc tunc de regno contendebat, quia a patre erat una cum fratre hæres scripta. Lucanus: 'nullo discrimine sexus Reginam scit ferre Pharos.' Sic Britanni apud Tacitum: 'Neque enim sexum in imperiis discernunt.'

331 *Pro hospitio atque amicitia patris*] Pompeius enim patrem ejus per Gabinium in regnum restituerat, eique a Senatu propter juvenilem ætatem tutor erat datus, teste Eutropio.

332 *Alexandria reciperetur*] Alexandria Ægypti metropolis ab Alexandro rege Macedonum dicta et condita, cujus descriptionem habes in libro proxime sequenti.

333 *Ægyptumque*] Ægyptus antiquissima, celeberrima, eademque fer-

ipsi, clam consilio inito, Achillam, præfectum[x] regium, singulari[y] hominem audacia, et L. Septimium, tribunum militum, ad interficiendum Pompeium miserunt. Ab his liberaliter ipse appellatus,[z] et quadam notitia Septimii productus, quod bello prædonum apud eum ordinem duxerat,[a] 334 naviculam parvulam conscendit[b] cum paucis suis;335 et[c] ibi ab Achilla et Septimio interficitur.336 Item L. Lentulus comprehenditur ab rege337 et in custodia necatur.

L. pr.—[y] *singium* addunt L. pr. Lov.—[z] *adpellaturque* V.—[a] *ad bellum p. ord. d.* V.—[b] *parvam asc.* L. pr. unde facere posses *esc.*—[c] *et* deest L. pr. V. Pet. bene. *ibi* deest Pal. B. L. sec. V. Dorv. *ab r.* e Mss. vulgo *a.*—

NOTÆ

tilissima regio, Herodoto teste. Olim *Chemia* pro *Chamia*, ut puto a Chamo Noë filio qui illam occupavit. Hebraice מצרים, *Misraim*. Nunc est in Turcarum potestate. A Pelusio, quod est ab oriente usque ad Canopum, quo terminatur ab occidente, XL leucarum magnitudine porrigitur.

334 *Quod bello prædonum apud eum ordinem duxerat*] Cum piratæ totum mare Mediterraneum latrociniis infestarent, neque multis missis imperatoribus compesci potuissent, solus inventus est Pompeius qui eos profligaret, et totum illud bellum sex mensium spatio conficeret; quo tempore Septimius, qui jam tribunus militum in exercitu Gabiniano erat, sub Pompeio ordinem duxerat, id est, centurio fuerat. Utrum autem Plutarchus errore quodam eundem trib. militum Pompeii fuisse dicat, an revera exinde fuerit, incertum est.

335 *Cum paucis suis*] Plutarchus centuriones duos et Philippum libertum et servum nomine Scynem memorat.

336 *Ab Achilla et Septimio interficitur*] Anno ætatis LVIII, teste Velleio Paterculo, pridie natalis sui; teste vero Plinio XXXVII. 11. ejus natalis pridie kalendas Octobris fuit.

337 *L. Lentulus comprehenditur ab rege*] Lentulus sequenti die occisus fuit, ut testatur Plutarchus. Orosius classem Pompeii direptam ait, secutus nescio quos auctores, omnibus qui in ea fuerant crudelissime necatis, occiso etiam Pompeio Bithynico; quod probabile facit Cicero dicens, eos qui occidi viderunt Pompeium, non prius indulsisse dolori, quam Ptolemaidem incolumes pervenerunt, magnitudine scilicet periculi sibi tantum consulentes. Et certe duo hominum millia, ut supra legimus, armaverat. Celebre est elogium quod habetur apud Lucanum l. IX. quo Cato Pompeium, audita ejus morte, condecoravit. 'Civis obit, inquit, multo majoribus impar Nosse modum juris, sed in hoc tamen utilis ævo, Cui non ulla fuit justi reverentia, salva Libertate potens, et solus plebe parata Privatus servire sibi, rectorque Senatus, Sed regnantis erat; nil belli jure poposcit. Quodque dari voluit, voluit sibi posse negari. Immodicas possedit opes, sed plura retentis Intulit; invasit ferrum, sed ponere norat. Prætulit arma togæ, sed pacem armatus amavit. Casta do-

105. Cæsar, cum in[d] Asiam venisset, reperiebat, T. Ampium[e] conatum esse tollere pecunias Epheso[f] ex fano Dianæ, ejusque rei causa senatores omnes ex provincia evocasse,[g] ut iis testibus in summa pecuniæ uteretur; sed interpellatum adventu Cæsaris profugisse. Ita duobus[h] temporibus Ephesiæ pecuniæ[338] Cæsar auxilium tulit. Item constabat, Elide[339] in templo Minervæ, repetitis atque enumeratis diebus, quo die prælium secundum fecisset[i] Cæsar, simulacrum Victoriæ, quod ante ipsam Minervam collocatum erat et ante ad simulacrum Minervæ spectabat,[j] ad valvas se templi limenque convertisse. Eodemque die[k] Antiochiæ in Syria bis tantus exercitus clamor et signorum sonus exauditus est, ut in muris armata civitas discurreret.[b] [340] Hoc idem Ptolemaide[341] accidit. Pergami[l] in occultis ac reconditis templi, quo præter sacerdotes adire fas non est, quæ Græci ἄδυτα[342] appellant, tympana sonuerunt. Item Trallibus[343] in templo Victoriæ, ubi Cæsaris[m] statuam consecraverant,

[b] *Ut cives in armis cursitarent in mœnibus.*

[d] *jam in* L. sec. *reperibat* Ed. Med.—[e] Sic Mss. Ursin. Petav. V. Brant. Man. Urs. Al. *Appium* vel *Apium.*—[f] *ex Epheso* Edd. pp.—[g] vulgo *vocasse.* dein *interpolatum* Edd. pp.—[h] V. c. 34.—[i] *fecit* Mss. qq. et Edd. pp. al. *Cæs. fec.*—[j] *esset spectavisset* L. pr. Ursin. *esset spectasset* Reg. El. *exspectavisset* V. *ante* abest Urs. Pal. Edd. qdd. *ad* deest L. pr. V. B.—[k] *Eodem d.* Edd. pp. *Syriam* Mss. 2.—[l] *Pergamique* Mss. 5. et Edd. qdd.—[m] *Cæsari* Edd. Vasc.

NOTÆ

mus, luxuque carens; corruptaque nunquam Fortuna Domini; clarum et venerabile nomen Gentibus, et multum nostræ quod proderat urbi.'

338 *Ita duobus temporibus Ephesiæ pecuniæ*] Primum quidem cum ei immineret Scipio, qui, ubi accepit mare transiisse Cæsarem, inceptum omisit, nunc autem cum T. Ampius oppugnaret.

339 *Elide*] Elis urbs Peloponnesi in mediterranea parte. Unde Elea dicitur regio, quæ ab Achæis ad Messeniam pertinet. Hæc urbs post Persica bella condita est, et per eam fluebat Minius fluvius juxta ejus gymnasium. Erat juxta Pisam, ubi certamina ludicra Olympica fiebant.

340 *Ut in muris armata civitas discurreret*] Ut defenderet mœnia ab illo exercitu qui illam oppugnaturus videbatur.

341 *Ptolemaide*] Ptolemais urbs maritima Syriæ, alio nomine *Acon*, nunc *Acre*, a Ptolemæo Ægypti rege ejus conditore sic dicta.

342 Ἄδυτα]. Dicunt ex α privante et δύμι, *ingredior*, quia eo ingredi non licebat.

343 *Trallibus*] Trallis, vel Tralles in numero plurali, urbs Lydiæ.

palma per eos dies in tecto inter coagmenta lapidum[n] ex pavimento extitisse[344] ostendebatur.

106. Cæsar, paucos dies in Asia moratus,[o] cum audisset Pompeium Cypri visum, conjectans, eum Ægyptum iter habere, propter necessitudines regni[345] reliquasque ejus loci opportunitates,[p] cum legionibus, una, quam ex Thessalia se sequi jusserat, et altera, quam ex Achaia a Q. Fufio legato[346] evocaverat, equitibusque octingentis et navibus longis Rhodiis decem, et Asiaticis paucis, Alexandriam pervenit. In his erant legionibus hominum tria millia[347] cc;[q] reliqui, vulneribus ex[r] præliis et labore ac magnitudine itineris confecti,[s] consequi non potuerant. Sed Cæsar, confisus fama rerum gestarum,[348] infirmis auxiliis proficisci non

Steph. Gr. post. Str. *consecraverat* Edd. pp. et L. sec.—[n] *coaugm. l.* Lov.—[o] *m. est* L. pr.—[p] *reliquamque obportunitatem* Lov. Edd. pp. mox vulgo abest Q.—[q] ccc Pet. Dorv.—[r] *et* Mss. 2.—[s] deest Lov. *poterant* Mss. et Edd. qdd.

NOTÆ

344 *In tecto inter coagmenta lapidum ex pavimento extitisse*] Ceterum quod hic *in tecto ex pavimento* dicitur *enata palma*, a Plinio lib. VII. dicitur *in basi*: utrum melius sit, judicium esto lectoris. Tota illa prodigiorum ratio nugatoria est: sub tecto quo nullus imber penetrat enasci palmam, admirabilitatis habet quidem plurimum; sed quid vetat illius templi æditnos, ut Cæsaris victoris gratiam promererentur, palmam coagmentis lapidum implantavisse, et sedulo irrigavisse; cum præsertim antiquorum templa non quotidie paterent, ut nostra, sed magnam partem temporis clausa essent, atque adeo latenter et clam totum hoc opus exequendi facultatem darent. Non omnia hic videtur Cæsar prodigia persecutus quæ mutationem istam rerum præsignificarunt. Auctores passim commemorant Cornelium quendam Patavinum, qui eodem puncto temporis quo apud Pharsalum dimicatum est, rem totam Patavii procul inde amicis suis declaravit.

345 *Propter necessitudines regni*] Quia scilicet tutor datus Ptolemæo regi puero Pompeius a Senatu fuerat. Item quia erat inter eos jus hospitii.

346 *A Q. Fufio legato*] Verisimile est dictum esse *Fufium*, non *Fusium*. Habet enim plane Dionis Græcus textus Φουφίου Καλήνου, quod Græcum φ nihil commune habet cum *s* ut in Latinis literis.

347 *In his erant legionibus hominum tria millia* cc] Incertum est an tria illa millia cc in ambabus legionibus inventa fuerint, an in singulis legionibus, ut in utraque fuerint sex millia cccc.

348 *Sed Cæsar, confisus fama rerum gestarum, &c.*] Ita, teste Suetonio: ‘Post aciem Pharsalicam, cum, præmissis in Asiam copiis, per angustias Hellesponti victor navicula trajiceret, L. Cassium, partis adversæ cum decem rostratis navibus obvium sibi,

dubitaverat, atque[t] omnem sibi locum tutum fore existimabat.[u] Alexandriæ de Pompeii morte cognoscit: atque ibi primum e navi[v] egrediens clamorem militum audit, quos rex in oppido præsidii causa reliquerat, et concursum ad se fieri videt,[349] quod fasces anteferrentur.[w] In[x] hoc omnis multitudo majestatem regiam minui prædicabat. Hoc sedato tumultu,[350] crebræ continuis diebus ex concursu multitudinis concitationes[y] fiebant, compluresque milites hujus urbis omnibus partibus interficiebantur.

107. Quibus rebus animadversis,[z] legiones sibi alias ex Asia adduci jussit, quas ex Pompeianis militibus confecerat:[a] ipse[b] enim necessario etesiis[c] tenebatur,[351] qui Alex-

potuerunt V.—[t] deest Reg. Lov. Dorv. L. sec. Edd. pp.—[u] *existimans A.* Reg. L. pr. sec. Sc. Dorv. Pal. Edd. Vasc. Steph. Str. Gr. post.—[v] *de n.* Lov. *de nave* L. pr. *e nave* V.—[w] *ante se ferret* Carr. Pal.—[x] deest Pal. V. ad B. Civ. I. 22.—[y] *cogitat.* L. sec. *cunctat.* Lov.—[z] *adversis* Lov.—[a] *eff.* Pet. V. ad L. VIII. 23.—[b] *ipsæ* B. *ipsi* Carr. l. *emitti enim* L. sec.—[c] *Ephesi* Carr. *a Thesus ne* L. sec. *et esitatione* Dorv. *de hæsitatione* Lov. *tenebantur* Carr. B. *de his* addit

NOTÆ

neque refugit; et cominus tendens, ultro ad deditionem hortatus supplicem ad se recepit.' Sed hic fuit tam infirmis auxiliis munitus, ut cum ad Alexandriam pervenisset, non ausus statim in terram exire, ad anchoras substiterit, donec a Ptolemæo sibi missum Pompeii caput vidisset, teste Dione lib. XLI.

349 *Concursum ad se fieri videt*] Quia consul erat cum P. Servilio. Lictores enim XII antecedebant consulem, qui cum virgarum fascibus securim præferebant.

350 *Hoc sedato tumultu, &c.*] Tantus hic quidem fuit, ut in regiam confugere necesse habuerit. Testis Dio lib. XLI.

351 *Ipse enim necessario etesiis tenebatur*] Etesiæ venti sunt anniversarii, qui adversi sunt Alexandriam proficiscentibus, ab *ἔτος annus*, quos Plinius II. 49. aquilonares quidem seu potius aquilones ipsos ait flare continuis XL diebus biduo post canis exortum. A. Gellius dicit etesias oriri quando canis exoritur. Idem Plinius eodem capite iterum sic de illis ventis habet: 'Etesiæ noctu desinunt flare, et a tertia diei hora oriuntur. In Hispania et Asia ab oriente est eorum flatus. In Ponto ab aquilone, reliquis in partibus a meridie.' Denique de illis nihil habeo certius dicere quam quod habet Gellius post longam dissertationem: 'Quod supra dixi etesias ab alia et alia parte cœli flare, haud scio an secutus opinionem multorum temere dixerim.' Quare tota illa quæstione tutius abstinendum, procul a Mari Mediterraneo positis. Constat quidem ex Cicerone, non tam statos esse quin aliquando deficiant, dentque locum aliis.

andria[d] navigantibus sunt[e] adversissimi venti. Interim controversias regum[352] ad Populum Romanum et ad se, quod

Lov.—[d] *quia Alexandriam* Carr. Pal. L. sec. Dorv. B.—[e] *fiunt* Pal. L. sec.

NOTÆ

352 *Interim controversias regum, &c.*] Iterum Dio narrat Cæsarem, sublato Pompeio, nihil jam belli superesse ratum, in Ægypto fuisse moratum, et ut pecunias colligeret, et ut controversias regias componeret. Sed interea plures cum Labieno et Afranio qui veniam desperabant, alter quia ab eo defecerat, alter quia ab ipso servatus rebellaverat, ad Catonem convenerunt, eoque duce sumto bellum renovaverunt. Quod nisi Cleopatræ fuisset Cæsar præpostero implicitus amore, tanta pericula quæ postea adeunda fuerunt et dimicationes sua celeritate facile prævenisset. Quomodo autem ejus amore captus fuerit narrat Dio, cujus verba ipsa referenda videntur, quæ sic habent l. XLI. Καὶ ἡ μὲν ταῦτα μηχανησαμένη, ἔς τε τὴν πόλιν ἅμα (ἔξω γὰρ καὶ ἐκείνη ἦν) καὶ ἐς τὰ βασίλεια λάθρα τοῦ Πτολεμαίου νυκτὸς ἐσῆλθεν. Ὁ δὲ δὴ Καῖσαρ, ἰδών τε αὐτήν, καί τι φθεγξαμένης ἀκούσας, οὕτως εὐθὺς ἐδουλώθη, ὥστε αὐτίκα ὑπό τε τὴν ἕω τόν τε Πτολεμαῖον μεταπέμψασθαι, καὶ συναλλάξασθαι σφᾶς ἐπιχειρῆσαι· ἧς γὰρ δικαστὴς πρότερον ἠξιοῦτο εἶναι, τότε ταύτῃ συνεδίκει· ὁ οὖν παῖς, διά τε τοῦτο, καὶ ὅτι τὴν ἀδελφὴν αἰφνιδίως εἶδεν ἔνδον οὖσαν, ὀργῆς τε ἐπληρώθη, καὶ ἐκπηδήσας ἐς τὸ πλῆθος, ἐβόα, λέγων προδίδοσθαι· καὶ τέλος τὸ διάδημα ἀπὸ τῆς κεφαλῆς περισπάσας ἔρριψε· θορύβου δὲ ἐπὶ τούτῳ μεγάλου συμβάντος, ἐκεῖνον μὲν οἱ Καισάρειοι στρατιῶται συνήρπασαν· τὸ δὲ δὴ Αἰγύπτιον ἐταράσσετο· κἂν αὐτοβοεὶ τὰ βασίλεια καὶ ἐκ τῆς γῆς καὶ ἐκ τῆς θαλάσσης ἅμα προσβάλλοντες, εἷλον (τοῖς γὰρ Ῥωμαίοις οὐδὲν ἀξιόμαχον, ἅτε καὶ φίλων σφῶν δοκούντων εἶναι, παρῆν) εἰ μὴ φοβηθεὶς ὁ Καῖσαρ προῆλθέ τε ἐς αὐτούς, καὶ ἐν τῷ ἀσφαλεῖ στὰς, πάντα σφίσιν ὅσα ἂν ἐθελήσωσι, πράξειν ὑπέσχετο· καὶ μετὰ τοῦτο ἐς ἐκκλησίαν ἐσελθὼν τόν τε Πτολεμαῖον καὶ τὴν Κλεοπάτραν παρεστήσατο· καὶ τὰς διαθήκας τοῦ πατρὸς αὐτῶν ἀνέγνω, ἐν αἷς ἐκείνους μὲν συνοικῆσαι ἀλλήλοις, κατὰ τῶν Αἰγυπτίων τὰ πάτρια, καὶ βασιλεύειν, ἀλλὰ τὸν δὲ δὴ τῶν Ῥωμαίων δῆμον τὴν ἐπιτροπείαν σφῶν ἔχειν ἐγέγραπτο· πράξας δὲ τοῦτο, καὶ ἐπειπὼν ὅτι ἑαυτῷ δικτάτωρι ὄντι καὶ πᾶν τὸ τοῦ δήμου κράτος ἔχοντι, τήν τε ἐπιμέλειαν τῶν παίδων ποιεῖσθαι, καὶ τὰ δόξαντα τῷ πατρὶ αὐτῶν ἐπιτελεῖν προσήκει· ἐκείνοις τε τὴν βασιλείαν ἀμφοτέροις ἔδωκε, καὶ τῇ Ἀρσινόῃ τῷ τε Πτολεμαίῳ τῷ νεωτέρῳ, τοῖς ἀδελφοῖς σφῶν, τὴν Κύπρον ἐχαρίσατο· τοσοῦτον γάρ που δέος αὐτὸν ἔσχεν ὥστε μὴ μόνον μηδὲν τῶν τῆς Αἰγύπτου προσλαβεῖν, ἀλλὰ καὶ τῶν οἰκείων τι αὐτοῖς προσδοῦναι: *His adornatis noctu in urbem (degebat enim tum foris) atque in regiam Ptolemæi clam pervenit* (Cleopatra). *Quam ubi Cæsar vidit, loquentemque nonnihil audivit, ita confestim mancipium ejus factus est, ut statim sub auroram Ptolemæum accersierit, pacificationemque tentaverit. Cleopatræ enim, cujus ante judex esse voluerat, tunc advocatum agebat. Quæ res, quodque improviso suam sororem intus esse videbat, ita pueri animum ira inflammavit, ut prosiliens ad populum, proditum se clamaret, ac denique diadema capite detractum abjiceret. Magno inde tumultu coorto, Ptolemæum Cæsariani milites intro abripuerunt, Ægyptii autem commoti sunt; ac, nisi Cæsar metu perculsus ad eos prodiisset, deque loco tuto omnia*

esset consul,[f] pertinere existimans, atque[g] eo magis officio suo convenire,[h] quod superiore consulatu cum patre Ptolemæo et lege et S. C. societas erat facta, ostendit, sibi placere, regem Ptolemæum atque sororem ejus Cleopatram[i] exercitus, quos haberent,[j] dimittere, et de controversiis jure apud se potius, quam inter se armis, disceptare.

108. Erat in procuratione regni propter ætatem pueri nutritius ejus,[353] eunuchus, nomine[k] Pothinus. Is[l] primum inter suos queri atque indignari cœpit, regem ad dicendam[m] causam evocari: deinde adjutores quosdam, conscios sui, nactus ex[n] regis amicis, exercitum a Pelusio clam Alexandriam[o] evocavit, atque eundem Achillam, cujus supra memi-

Dorv. *avers.* Carr. de *Etesiis* V. Comment.—[f] *quĭdem ut ad consulem* Lov. Edd. pp. desunt L. sec.—[g] abest Lov. Edd. pp.—[h] *conv. sciebat* Lov. Edd. pp. dein *superiori* Mss. 3. Edd. pp.—[i] *Rex Ptolemeus, at. soror ej. Cleopatra* Lov. —[j] *habebant* Mss. 5. Edd. pp. *dimitterent* V.—[k] deest Pal. Dorv. *Pothinus* bene Cuj. Voss. Reliqui cum Edd. Vett. *Photin.* V. ad Luc. VIII. 483.—[l] *Hic* Mss. 5. deest Lov. *inter se et suos* L. pr.—[m] *dicendum* Dorv. a m. pr.—[n] deest *ex* L. pr. vulgo *regiis.*—[o] Exulat Lov.—[p] *memoravimus* B.—[q] deest Pet.—

NOTÆ

se quæ vellent facturum promisisset, ipso primo impetu regiam, quam terra marique jam invadebant, occupassent: neque enim Romanis, qui se apud amicos versari credebant, ullæ ad resistendum aderant vires. Posthæc Cæsar in concionem cum Ptolemæo et Cleopatra progressus, patris eorum testamentum de scripto recitavit, quo præcipiebatur ut more majorum apud Ægyptios Ptolemæo conjux Cleopatra esset, regnumque tenerent: cujusque testamenti procuratio P. R. itidem assignabatur. His addens Cæsar, suum, qui dictaturam gereret, omnemque populi potestatem obtineret, esse, ut et liberos curaret, et patris voluntatem exequeretur: Ptolemæo et Cleopatræ regnum dedit; Arsinoæ autem Ptolemæoque juniori, germanis horum, Cyprum concessit. In eum enim tunc terrorem pervenerat, ut his quoque de suo aliquid concederet, nedum ipse ex rebus Ægypti quicquam adipisceretur.

353 *Nutritius ejus*] Non maritus nutricis regis fuit, cum eunuchus esset: sed eodem regi fungebatur officio, quo Chiron quondam Achilli, qui Statio in Achilleide 'Nutritor ingens' Achillis dicitur, quo Eutropius et ipse eunuchus postea Arcadio functus est Romano imperatori, nutritor pariter Claudiano dictus. Immo et in sacra scriptura, in libro qui Ruth dicitur, de Noëmi vetula, quæ adeo pueros lactare non poterat, dicitur infanti Obedo fuisse in nutricem. Nutritius scilicet ille dicebatur, qui corporis et animæ puero præsidia parabat, corporis ejus custos et moribus præfectus; quo nomine dicuntur apud Greg. Turon. qui filiorum Chlodomeris regis pueritiam regebant. Male plures codices habent *Photinus.* Plutarch. enim habet Ποθεινὸς, Græce *desiderabilis.* Quod si deduceretur a φωτεινὸς, *lucidus,* primam syllabam non breviasset Lucanus.

nimus,[p] omnibus copiis præfecit. Hunc, incitatum suis, et regis inflatum pollicitationibus, quæ fieri vellet, literis nuntiisque edocuit. In testamento Ptolemæi patris[q] heredes erant scripti ex duobus filiis major, et ex duabus ea, quæ ætate[r] antecedebat. Hæc uti fierent, per omnes Deos, perque fœdera, quæ Romæ fecisset,[s] eodem testamento Ptolemæus Populum[t] Romanum obtestabatur. Tabulæ testamenti unæ[u] per legatos ejus Romam erant allatæ, ut in ærario ponerentur,[354] (hæ[v] cum propter publicas occupationes poni non potuissent, apud Pompeium sunt depositæ,) alteræ,[w] eodem exemplo, relictæ[x] atque obsignatæ Alexandriæ proferebantur.

109. De his rebus[y] cum ageretur apud Cæsarem, isque maxime vellet pro communi amico atque arbitro[355] controversias regum componere; subito exercitus regius[z] equitatusque omnis venire Alexandriam nuntiatur. Cæsaris[a] copiæ nequaquam erant tantæ, ut eis, extra oppidum si esset dimicandum, confideret. Relinquebatur, ut se suis locis oppido teneret,[b] consiliumque Achillæ cognosceret. Milites tamen omnes in armis esse jussit, regemque hortatus[c] est, ut ex suis necessariis, quos haberet maximæ auctoritatis, legatos[d] ad Achillan mitteret, et quid esset suæ voluntatis, ostenderet. A quo missi Dioscorides et Serapion, qui ambo legati Romæ fuerant, magnamque apud patrem Ptolemæum auctoritatem habuerant,[e] ad Achillan pervenerunt. Quos ille, cum in conspectum[f] ejus venissent,

[r] *ætatem* Dorv. abest L. pr.—[s] *per quos f. Romæ fiunt* Lov. Dorv. L. sec.—[t] *pater* Petav. al. *P. R.*—[u] *una* Mss. 3. Edd. pp.—[v] sic Mss. vetustiores. *hec* Mss. 4. recentiores; ut supra sæpe. Al. *eæ.*—[w] *atque* Lov.—[x] *repertæ* B.—[y] abest L. pr. *omnibus* L. sec.—[z] *regis* Mss. 3.—[a] *Cæsari* Lov. Pal. Dorv. Edd. pp. bene.—[b] *ten. tute* Pal. B. L. sec. Dorv.—[c] *cohort.* L. sec.—[d] *ejus necessarios, q. h. m. a. ministros* Lov. Pal. Dorv.—[e] *habuerunt* Mss. 3.—[f] *con-*

NOTÆ

354 *Ut in ærario ponerentur*] Antiqui enim tabulas publicas in ærario ponebant, eodemque in loco pecunias et tabulas, quasi magni et æqui utrasque pretii, volebant collocari.

355 *Pro communi amico atque arbitro*] Cum enim Ptolemæus eorum pater esset amicus P. R. Cæsarque esset consul populi Rom. necesse erat illum utriusque esse amicum.

prius, quam audiret, aut, cujus rei causa missi essent, cognosceret, corripi ac[g] interfici jussit: quorum alter accepto vulnere occupatus, per suos pro occiso sublatus, alter interfectus est. Quo facto, regem ut[h] in sua potestate haberet, Cæsar effecit,[i] magnamque regium nomen apud suos[j] auctoritatem habere existimans, et ut potius privato paucorum et latronum, quam regio[356] consilio, susceptum bellum videretur.

110. Erant cum Achilla copiæ, ut neque numero, neque genere hominum, neque usu rei militaris contemnendæ[k] viderentur: millia enim viginti in armis habebat. Hæ constabant ex Gabinianis militibus, qui jam in consuetudinem Alexandrinæ vitæ ac[l] licentiæ venerant, et nomen disciplinamque Populi Romani dedidicerant,[m] uxoresque duxerant,[357] ex quibus plerique liberos habebant. Huc accedebant collecti ex prædonibus latronibusque Syriæ, Ciliciæque provinciæ, finitimarumque regionum.[n] Multi præterea capitis damnati exulesque convenerant: fugitivisque[o] omnibus nostris certus erat Alexandriæ receptus certaque vitæ conditio, ut, dato nomine, militum essent[p] numero: quorum[q] si quis a domino prehenderetur,[r] concursu militum eripiebatur, qui vim suorum, quod[s] in simili culpa versabantur, ipsi pro suo periculo defendebant. Hi regum[t] amicos ad mortem[u] deposcere; hi bona locupletum diripere stipendii[v] augendi

spectu L. pr. Lov. Dorv. V. Pal. B. Edd. R. V. M. V. ad B. Civ. II. 26.—[g] *atque* Mss. o. et Edd. qdd. contra *ac* pro *atque* in Mss. cap. seq. *recogn.* Leid. sec.—[h] Pet. B. carent τῷ *ut. habere* B.—[i] *efficit* Mss. 7. V. ad B. G. I. 8. III. 8.—[j] *cives suos* L. sec.—[k] *contemnendis videretur* Lov.—[l] sic Mss. non *atque. licentia* L. pr.—[m] *didicerant* Mss. plerique.—[n] *leg.* B. *Multi* abest L. pr. *pœna capitis* Carr. B.—[o] *que* abest a Mss. o. præter L. sec. *hominibus* pro *omn.* Lov.—[p] *esset* Mss. 5.—[q] exulat L. pr.—[r] sic Pet. Sc. L. pr. *premeretur* L. sec. V. B. *comprehenderetur* vulgo. *comprehendebatur* Lov. Dorv. Pal. dein Mss. mei et Edd. pp. habent *consensu m.*—[s] *qui* Mss. 3. *culpa* abest L. pr. *versabant* Lov.—[t] *rerum* Mss. 4.—[u] *morem* Mss. 3. *bona* L. pr.—[v] Sic Sc. L. pr. in quo deest *augendi.* Mss. reliqui et Carr.

NOTÆ

356 *Et ut potius privato paucorum et latronum, quam regio consilio, &c.*] Qui privati bellum gerunt latrones dicuntur, et tale bellum, latrocinium. Rex vero persona publica jus habet belli faciendi.

357 *Uxoresque duxerant*] Non licebat militibus Romanis uxores ducere.

causa, regis domum obsidere, regno expellere alios, alios arcessere, vetere quodam Alexandrini exercitus instituto, consueverant.[w] Erant præterea equitum millia duo. Inveteraverant hi omnes compluribus Alexandriæ bellis, Ptolemæum[x] patrem in regnum reduxerant, Bibuli filios duos interfecerant,[358] bella cum Ægyptiis gesserant. Hunc[y] usum rei militaris habebant.

111. His copiis fidens Achillas, paucitatemque militum Cæsaris despiciens, occupabat[z] Alexandriam, præter eam oppidi partem, quam Cæsar cum militibus tenebat, primo impetu domum ejus irrumpere conatus: sed Cæsar, dispositis per vias[a] cohortibus, impetum ejus sustinuit. Eodemque tempore pugnatum est ad portum; ac longe maximam[b] ea res attulit dimicationem.[c] Simul enim, diductis[c] copiis, pluribus viis pugnabatur, et magna multitudine naves longas occupare hostes conabantur, quarum erant quinquaginta auxilio missæ ad Pompeium, prælioque[d] in Thessalia facto domum redierant. Illæ triremes omnes et quinqueremes, aptæ[e] instructæque omnibus rebus[f] ad navigandum. Præter has duæ et viginti,[g] quæ præsidii causa Alexandriæ esse consueverant,[h] constratæ omnes: quas si occupavissent,[i] classe Cæsari erepta, portum ac mare totum in sua potestate

[c] *Et id causa fuit maximi periculi.*

stipendia, nec male.—[w] *consuerant* Sc. L. pr. V. *Erant* abest a Pet. V.—[x] vulgo *qui inv. comp. Al. b. Hi Pt. Irritaverant* Mss. 4.—[y] Ciaccon. ex aliis locis *magnum* inepte.—[z] Ita Mss. o. et Edd. ante Scal. non *occupat.* vulgo etiam *præterea* et *conatus est.*—[a] *viam* Mss. 4.—[b] *maxime* Lov.—[c] Mss. 5. recentes *ded.* male.—[d] Sic Mss. et Edd. Vett. non *quæ prælio*, quod in Edd. Ald. Man. Plant. Scal. et seqq. visitur.—[e] Ita Cuj. Pet. Scal. L. pr. V. Lov. Edd. pp. Gryph. aliæque. vulgo additur *erant. actæ aptæ* L. sec.—[f] deest Lov.—[g] XXIX L. pr. XII Lov. Edd. qdd. Vulgo XXII *erant* contra Pet. Scal. B. Leid. V. Ciacc.—[h] *consuerant* Sc. L. pr. *consueverunt* Edd. pp. *rostratæ* est in Mss. Urs. Ciacc. et meis 4. V. ad c. 100.—[i] Sic, non *occupassent* Pet. Sc. L.

NOTÆ

358 *Bibuli filios duos interfecerant*] Magnum exemplum effrænatæ licentiæ, consularis viri tantaque dignitate præditi filios occidisse; pro quo facinore vincti ad patrem a Cleopatra missi fuerunt. Sed insigni moderationis exemplo Bibulus remisit, potestatem ejus non suam sed Senatus dicens esse debere.